VILÁG PROLETÁRJAI, EGYESÜLJETEK!

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

KARL MARX

ÉS

FRIEDRICH ENGELS

MŰVEI

39. KÖTET

LEVELEK 1893—1895

BUDAPEST 1979

Marx és Engels műveinek magyar kiadása
az MSZMP Központi Bizottságának
határozata alapján jelenik meg

ISBN 963 09 0355 5 (sorozat)
ISBN 963 09 1271 6
Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Előszó a harminckilencedik kötethez

Marx és Engels műveinek harminckilencedik kötete Engelsnek élete utolsó két és fél évében, 1893 januárja és 1895 júliusa között írt leveleit tartalmazza.

Ezekben az években már megkezdődött a szabadversenyes kapitalizmusnak a monopolkapitalizmusba való átmenete. Az ipari termelés nagyüzemekben koncentrálódott, folytatódott a monopóliumok kialakulása. Erősödött a gyarmati terjeszkedés, a gyarmati hatalmak között tovább éleződött a harc a befolyási szférákért. A növekvő ellentétek jegyében két európai nagyhatalmi tömb alakult ki: a hármasszövetség – Németország, Ausztria, Olaszország – és vele szemben Oroszország és Franciaország szilárduló szövetsége.

A kilencvenes évek első felében a szervezett munkásmozgalom fellendülése és a tudományos kommunizmus eszméinek térhódítása is folytatódott. A legerősebb európai szocialista pártok programjaikban lényegében marxista alapokra helyezkedtek. A kötet leveleiből kitűnik, hogy Engels, aki szoros kapcsolatban állt a forradalmi munkásmozgalom vezetőivel, milyen állhatatosan küzdött a marxizmus eszméinek érvényesítéséért a nemzetközi munkásmozgalomban és a II. Internacionálé ideológiai és szervezeti megszilárdításáért.

Engels tudományos munkásságát továbbra is a „Tőke" harmadik kötetének kiadására összpontosította. A kötet Marx által hátrahagyott kézirata csak nyersfogalmazvány volt, kiadása igen bonyolult tudományos kérdések megoldását követelte meg Engelstől. Rendszerezni kellett az anyagot, a befejezetlen részeket véglegesen megfogalmazni, új fejezeteket megírni és a kötetet fontos kiegészítésekkel és jegyzetekkel ellátni. Engels figyelembe vette azokat az új jelenségeket is, amelyek az imperializmusba való átmenet kapcsán a nemzetközi gazdasági életben jelentkeztek.

Csaknem tíz éven át dolgozott a „Tőke" harmadik kötetén, amely 1894 decemberében jelent meg. Neki köszönhető, hogy a „Tőke" második és harmadik kötetének kiadásával Marx gazdasági elmélete – első ízben – zárt egészként a nyilvánosság elé került. Joggal írta Lenin, hogy a „Tőke"

második és harmadik kötete „kettőjük műve: Marxé és Engelsé". (Lenin Összes Művei. 2. köt. 11. old.)

Engels számos levelében magyarázta és kommentálta a „Tőke" harmadik kötetében tárgyalt problémákat, például az átlagprofitráta kialakulását, a termelési árat stb. Konrad Schmidtnek írt 1895 március 12-i és április 6-i, valamint Werner Sombartnak írt 1895 március 11-i leveleiben megcáfolta azokat a polgári közgazdászokat, akik ellentmondást véltek felfedezni a „Tőke" első és harmadik kötete között és támadták a marxista politikai gazdaságtan bizonyos tételeit. Ezek a levelek szorosan összefüggnek Engelsnek a „Tőke" harmadik kötetéhez „Értéktörvény és profitráta" címmel írt kiegészítésével. (Lásd 25. köt. 838–854. old.)

Miközben a harmadik köteten dolgozott, Engels 1893-ban megjelentette a „Tőke" második kötetének második német kiadását, segítette az első kötet olasz nyelvre való lefordítását, tárgyalt a második és harmadik kötet francia fordításáról és gondoskodott arról, hogy a harmadik kötetet a lehető leggyorsabban oroszra fordíthassák. Továbbra is tervezte a negyedik kötet, az „Értéktöbblet-elméletek" sajtó alá rendezését; ezt a szándékát utoljára Stephan Bauernak írt 1895 április 10-i levelében említi. (V. ö. 458. old.)

Engels életének utolsó éveiben is nagy érdeklődéssel kísérte a vezető tőkésállamok eseményeit, elemezte az egyes országok és az egész tőkés rendszer gazdasági fejlődését, s megfigyeléseiből következtetéseket vont le mind a munkásosztály harcára, mind a szocialista pártok gyakorlati politikájára nézve. Bebelnek írt 1893 január 24-i levelében elemezte a tőzsde megváltozott szerepét. A századvég gazdasági fejlődésének fontos új vonásait tárta fel: kiéleződött a konkurrencia a legerősebb tőkésállamok között, a német és az amerikai ipar gyors fejlődése következtében Anglia elvesztette monopolisztikus helyzetét a világpiacon, erősödtek a militarista tendenciák, fokozódott a gyarmati terjeszkedés, szaporodtak az államkapitalista elemek, egyre nagyobb tért hódított a védővámrendszer, emelkedtek az adók. E jelenségek kapcsán, amelyek a kapitalizmus új, imperialista szakaszának a tünetei voltak, Engels bírált egyes – főként francia – szocialistákat, akik nem értették meg, hogy a gabonabehozatal állami monopóliuma és hasonló intézkedések nem a dolgozók érdekeit, hanem fokozottabb kizsákmányolásukat és az államapparátus még nagyobb korrumpálását szolgálják. (V. ö. pl. 385. old.)

Nagy jelentőségűek Engelsnek azok a levelei, amelyek a történelmi materializmus olyan alapvető kérdéseit fejtik ki, mint az ok és okozat dialektikus viszonya a társadalmi fejlődésben, a társadalmi lét és társadalmi tudat vagy az alap és felépítmény egymáshoz való viszonya. Engels a kötetben foglalt leveleiben is harcolt a marxizmus ellaposítása ellen, szembeszállt azzal az

állítással – amellyel ma is próbálkoznak a marxizmus meghamisítói –, hogy a történelmi materializmus szerint a gazdasági mozzanat, a termelőerők fejlettségének foka, az egyetlen meghatározó mozzanata a társadalmi fejlődésnek. Kimutatta, hogy a társadalmi felépítmény, mihelyt a gazdasági alap létrehozta, maga is aktívan hatni kezd. „Nem úgy áll a dolog, hogy a gazdasági helyzet *az egyedül aktív, az ok*, minden más pedig csak passzív okozat. Kölcsönhatás áll fenn a gazdasági szükségszerűség alapján, amely *végső fokon* mindig érvényesül." (Lásd 201. old.) Engels feltárja, hogy a történelemben dialektikus viszony van a szükségszerűség és a véletlen között; a társadalmi fejlődésnek minden véletlenszerűségén keresztül is végső fokon a gazdasági szükségszerűség érvényesül, s a véletlen egyrészt kiegészítője, másrészt megjelenési formája a szükségszerűségnek. Másutt ezt írja: „Ezek az urak gyakran szinte szándékosan megfeledkeznek arról, hogy valamely történelmi mozzanat, mihelyt más, végeredményben gazdasági okok létrehozták, most már reagál, visszahathat környezetére, sőt saját okaira is." (Lásd 95. old.) Engels rámutat arra, hogy ennek „alapja az a vulgáris, nem dialektikus elképzelés, amely az okot és az okozatot mereven ellentétes pólusoknak tekinti". (Lásd uo.)

Engels ebben az időben történelmi tanulmányait is folytatta. 1894 június–júliusában megírta „Az őskeresztény történetéhez" c. munkáját. (Lásd 22. köt. 419–442. old.) Tervbe vette „A német parasztháború" c. művének átdolgozását, alaposabban meg akarta vizsgálni „minden városi népesség legalsó, jogtalan rétegét" (v. ö. 478–479. old.), amely a XV. és XVI. század tömegmozgalmaiban oly fontos szerepet játszott.

A marxista eszmék terjesztése végett Engels továbbra is sok időt fordított Marx és a maga régebbi műveinek újrakiadására és lefordíttatására; leveleiből kitűnik, hogy sok esetben a fordítást maga szerkesztette vagy ellenőrizte.

Hogy tájékozódjék a nemzetközi munkásmozgalom fejlődéséről, a különböző országok politikai és gazdasági helyzetéről, Engels korának szinte minden jelentősebb szocialista napilapját és folyóiratát olvasta; némelyiknek cikkeket is küldött. Laura Lafargue-nak ezt írta: „Figyelemmel kell kísérnem a mozgalmat öt nagy és egy csomó kis európai országban meg az Amerikai Egyesült Államokban. E célból kapok három német, két angol, egy olasz *napilapot* és jan. 1-től a bécsi napilapot, összesen hetet. *Hetilapot* kapok kettőt Németországból, hetet Ausztriából, egyet Franciaországból, hármat Amerikából (két angolt, egy németet), két olaszt, és egy-egy lengyelt, bolgárt, spanyolt és csehet, ezek közül három olyan nyelven jelenik meg, amelyet még csak most tanulok fokozatosan." (Lásd 339. old.)

Engels kiterjedt levelezése az európai szocialista vezetőkkel (így pl. Viktor Adlerral, az osztrák szociáldemokrata párt egyik alapítójával, Filippo Turatival, az olasz párt egyik vezetőjével, Antonio Labriolával, a marxizmus olaszországi propagandistájával, Pablo Iglesiasszal, a spanyol párt képviselőjével, Maria Mendelsonnal, a lengyel pártéval) szintén azt mutatja, hogy pontosan tájékozva volt az európai munkásmozgalom fejlődéséről, s az egyes országokban végbemenő események ismeretében tanácsaival segíteni tudta ezen országok pártjait.

Leveleinek zöme a munkásmozgalom taktikájának kérdéseivel és a munkáspártok harcának problémáival foglalkozik. Világosan látható e levelekből, mennyit fáradozott Engels e pártok ideológiai és szervezeti megszilárdításán, milyen nagy segítséget nyújtott nekik a dogmatizmus és szektásság leküzdésében, s milyen engesztelhetetlen harcot vívott az opportunizmus minden válfaja ellen.

Az egyik legfőbb feladatnak az 1889-ben megalakult új Internacionálé megszilárdítását tekintette: a különböző országok szocialista pártjai közötti internacionalista kapcsolatok fejlesztését, e pártok nemzeti és nemzetközi feladatainak helyes összekapcsolását. Hangsúlyozza: „nemzetközi egyesülés csak *nemzetek* között állhat fenn, amelyeknek létezése, belső ügyekben való autonómiája és függetlensége ezért már benne foglaltatik magában a nemzetköziség fogalmában". (Lásd 84. old.)

Engels határozottan szembefordult az indokolatlan hegemónia-igényekkel, amelyeket némely pártok időnként támasztottak a nemzetközi munkásmozgalomban. Nem a vezetők szubjektív vágyai határozzák meg valamely párt helyzetét a nemzetközi mozgalomban, vallotta Engels, hanem az az objektív szerep, amelyet a munkásosztály felszabadító harcában betölt. Engels nem vitatta, hogy a harc egy adott szakaszában egyik vagy másik párt a mozgalom forradalmi élcsapata lehet, de rámutatott arra, hogy a kapitalizmus nemzetközi méretekben való megdöntése semmiképpen sem lehet egy párt műve. „Sem franciák – írta –, sem németek, sem angolok nem élvezik majd azt a dicsőséget, hogy egyedül döntötték meg a kapitalizmust... A proletariátus felszabadítása csak nemzetközi akció lehet." (Lásd 87. old.)

Engels tudta, hogy a munkásmozgalom már elérte azt a színvonalat, amelyen lehetségesek a munkásosztály különböző nemzeti alakulatainak közös gyakorlati lépései. Hangsúlyozza azonban, hogy e lépéseket előbb meg kell beszélniök egymással a bennük résztvevőknek, s csak önkéntes együttműködéssel lehet végrehajtani őket. „Minden nemzetközi akciónak – írta – szükséges feltétele az előzetes egyetértés mind a lényeget, mind a

formát illetően. Megengedhetetlennek tartom, hogy valamely nemzet egyedül ragadja meg nyilvánosan a kezdeményezést, majd felszólítsa a többit, hogy kövessék." (Lásd 185. old.)

Ismételten szólt Engels arról, hogy súlyos hiba volna valamely ország munkásmozgalmának problémáit az egész nemzetközi proletariátus közös feladataitól elszakítva megoldani. Azt tanácsolta a szocialistáknak, gondoljanak mindig arra, hogy minden lépésüknek a többi országban élő osztálytestvéreik számára is jelentősége van, s nekik kötelességük figyelembe venni ezt. „...az *egy* országban kivívott sikerek hatalmas mértékben visszahatnak valamennyi többire" – írja. (Lásd 138. old.)

Engels szembeszállt egyes szocialista pártok és szervezetek szektás tendenciáival. Kifejtette, hogy a szektásság egyik elméleti gyökere az a dogmatikus felfogás, amely a marxizmust bármely körülmények között alkalmazható, egyszer s mindenkorra adott, megváltoztathatatlan tételek összességének tekinti. Azoknak a feltételeknek a sokfélesége, amelyek közt a különböző országok szocialistáinak tevékenykedniök kell, megköveteli tőlük, hogy ugyanilyen sokféle úton-módon törekedjenek a közös cél elérésére. Ha a munkásmozgalom közvetlen célja „a politikai hatalom meghódítása a munkásosztály számára és a munkásosztály által", akkor „a véleménykülönbség az ennek során alkalmazandó harci eszközökről és módszerekről aligha vezethet elvi nézeteltérésekre egyenes emberek között, akiknek helyén az eszük". (Lásd 46. old.)

Engels néhány szocialista vezető téves és opportunista felfogásával szemben kitér a demokrácia és a szocializmus viszonyára a proletár felszabadító harcban és kifejti a munkásosztály helyes álláspontját a demokratikus köztársaságról. „Ha valamihez nem fér kétség – írja –, akkor az az, hogy pártunk és a munkásosztály csak a demokratikus köztársaság politikai formájának fennállása esetén juthat uralomra." (Lásd 22. köt. 220. old.) Ugyanakkor óv azoktól az illúzióktól, hogy a polgári köztársaság megvalósíthat szocialista intézkedéseket. „... a köztársaságot, mint a kormányzat minden más formáját, a tartalma határozza meg; amíg a *burzsoáziának* az uralmi formája, addig ugyanolyan ellenséges velünk szemben, mint bármely monarchia (eltekintve ennek az ellenségességnek a *formáitól*)". (Lásd 210–211. old.)

Ahogy erősödtek az imperializmusra való áttérés tendenciái, úgy jelentkeztek egyre világosabban és aktívabban az opportunizmus erői is. Mikor a német párt 1894. évi frankfurti kongresszusán Vollmar, a bajor szocialisták vezetője és mások újra kifejtették opportunista nézeteiket, Engels (Bebelt idézve) „a kispolgári elemnek a pártban való előretöréséről" beszélt. (Lásd 324. old.) Vollmar, a francia szocialisták 1894 szeptemberi nantes-i kong-

resszusán elfogadott néhány tételhez kapcsolódva, az agrárkérdésben is opportunista álláspontot foglalt el. Engels a francia tételekről ezt írta: „...a nantes-i agrárprogram indoklása, amely a szocialisták kötelességének nyilvánítja a paraszti tulajdon fenntartását és *megvédését*, még a *napszámosokat foglalkoztató* bérlőkét és részesbérlőkét is, több, mint amit a legtöbb ember Franciaországon kívül le tud nyelni". (Lásd 293. old.) Vollmarnak az a kísérlete, hogy a nantes-i programot Németországra alkalmazza – a közép- és nagyparasztok javára –, támadás volt a szocializmus alapelvei ellen. Ugyanakkor Engels arra is rámutatott, hogy a dolgozó parasztok mint a munkásosztály természetes szövetségesei között szocialista propagandát kell folytatni.

Engels, hogy segítse az európai szocialista pártokat marxista agrárprogramjuk kidolgozásában és hogy szembeszálljon az e kérdésben felbukkanó veszélyes opportunista nézetekkel, 1894 novemberében megírta „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" c. munkáját. (Lásd 22. köt. 451–471. old.) Az ebben kifejtett alapelveket később Lenin fejlesztette tovább a falu szocialista átalakításának szövetkezeti tervében.

A parlamenti taktika kérdéseiről is szól leveleiben Engels. Rámutat arra, hogy bizonyos gyakorlati célok érdekében a szocialista pártok átmenetileg együtt haladhatnak polgári demokratikus pártokkal, sőt bizonyos esetekben együtt is kell haladniok; ennek azonban mindig az a feltétele, hogy a szocialista párt őrizze meg szervezeti és ideológiai önállóságát. Nagy jelentőséget tulajdonít Engels az általános választójogért folyó küzdelemnek, amely ezekben az években Belgiumban és Ausztriában bontakozott ki. Nemcsak a munkásosztály élcsapatának tevékenységét megkönnyítő eszközt lát benne, hanem a széles dolgozó tömegek aktivitásának növeléséhez és a felszabadulási harcba való bekapcsolódásukhoz vezető utat is.

Engels leveleiben nagy szerepet játszanak a német munkásmozgalom kérdései. A német szociáldemokrácia ebben az időben Európa legerősebb és legjobban szervezett pártja volt. Mint Bebelhez, Liebknechthez és a párt más vezetőihez írt levelei bizonyítják, Engels állandóan tájékozva volt a párt sokágú tevékenységéről, fontos útmutatásokat adott, és segített a hibák kijavításában. Erélyesen támogatta a párt forradalmi marxista elemeit abban a harcban, amelyet Bebel vezetésével az opportunisták ellen vívtak. Engelsnek az volt az álláspontja, hogy a fennálló ellentétek elhallgatása csak az opportunistáknak kedvezne, s ezért nyílt vitát kell folytatni, amely feltárja Vollmarék nézeteinek igazi lényegét. „Éppen ebben áll – írja – a valódi harmónia helyreállítása a pártban, nem pedig minden valóságos belső vitakérdés letagadásában és agyonhallgatásában." (Lásd 325. old.)

Engels nagy figyelmet szentelt a francia munkásmozgalomnak és a Francia Munkáspártnak; tanúsítja ezt Laura és Paul Lafargue-gal folytatott élénk levelezése, Jules Guesde-nek írt levele és más francia szocialistákhoz fűződő kapcsolata is. Hangsúlyozta, hogy a Francia Munkáspártnak a franciaországi mozgalom magvává kell lennie, amely köré az összes többi szocialista irányzat és szervezet csoportosul. De a más szocialista csoportokkal való parlamenti együttműködésnek nem szabad oda vezetnie, hogy elvész a párt szervezeti önállósága.

Nagyra értékelte Engels a francia szocialisták választási sikereit, de óvta őket a parlamenti tevékenység túlbecsülésétől. Elővigyázatosságra intette őket olyan közös szocialista frakció megalakításával kapcsolatban, amelybe egykori radikálszocialisták is beletartoztak: „...ne tévesszétek szem elől azt, hogy itt polgári elemekkel van dolgotok, akikkel elvi konfliktusba kerülhettek; hogy tehát elkerülhetetlenné válhat a szakadás". (Lásd 266. old.)

A francia szocialisták további sikerei egyik legfőbb feltételének Engels az egységes forradalmi proletárpárt megteremtését tekintette. A tartós egység, írta, csak fokozatosan, a közös harc során alakulhat ki, „...hiszen éppen a párt sikerei fogják előbb enyhíteni, majd eltüntetni a belső és hagyományos viszályokat". (Lásd 385. old.)

Engels Angliában is a politikailag önálló proletár tömegpárt megteremtését jelölte meg fő feladatként és rámutatott ennek akadályaira. Ezek közé tartozott a Szociáldemokrata Föderáció vezetőinek szektássága és dogmatizmusa is. „A tömegeknek az az ösztönös felismerése, hogy a munkásoknak saját pártot kell alakítaniok, a két hivatalos párt ellen, egyre erősödik... De a különféle ósdi hagyományos emlékek hatása és az olyan emberek hiánya, akik ezt az ösztönt képesek volnának tudatos cselekvéssé alakítani és országos méretekben összefogni, elősegíti azt, hogy a mozgalom megreked ezen az előfokon, amelyet a gondolkodás határozatlansága és a cselekvés helyi elszigeteltsége jellemez." (Lásd 301–302. old.)

Az angol szocialista munkásmozgalom fejlődésének egy másik akadálya az erős polgári befolyás volt, amely főleg a Fábiánus Társaságban mutatkozott meg. Igaz, hogy a fábiánusok – mint Engels írja – „mindenféle szemeten kívül nagy szorgalommal néhány jó propagandairatot is kiadtak", de tagadták az osztályharcot és a proletárforradalom szükségességét. Szerintük a szocializmusban nem a nemzet, hanem a községi önkormányzat lesz a termelési eszközök tulajdonosa, s ennek a municipiális szocializmusnak az elérésére az volt a taktikájuk, hogy „nem harcolnak határozottan a liberálisokkal mint ellenfelekkel, hanem ... pakliznak velük, hogy a liberalizmust szocializmussal *itatják át*". (Lásd 8. old.)

Örömmel üdvözölte Engels a Független Munkáspárt megalakulását. „A Független Munkáspárt – írta –... kevesebb megrögzött előítéletet hozott magával, vannak benne jó elemek – az északi munkások a döntők –, s ennyiben leginkább hamisítatlan kifejezője a jelenlegi mozgalomnak." (Lásd 52. old.) De a kilencvenes évek közepén ez a párt elveszítette proletár jellegét és egyre inkább az opportunizmus útjára tért.

Az Egyesült Államok munkásmozgalmát elemezve Engels rávilágít annak objektív okaira, hogy a szocialista eszmék miért csak lassan hatolnak be a legnagyobb tőkésország proletariátusába. Az ország igen gyors gazdasági fejlődése, a munkásoknak az európaiakénál jóval kedvezőbb anyagi helyzete, a bevándoroltak közti nemzetiségi különbségek lehetővé tették a burzsoáziának, hogy egymás ellen kijátssza a proletariátus különböző csoportjait; emellett a kétpártrendszerrel az uralkodó osztályoknak sikerült megakadályozniok egy harmadik nagy párt kifejlődését. Az Amerikába vándorolt német szocialistákról megjegyzi Engels, hogy legtöbbjük „hivatva érzi magát arra, hogy rögtön megdöntsön és újjáalakítson minden meglevőt", de annak szükségét nem ismerik fel, hogy előbb „rendesen megismerjék az amerikai viszonyokat". (Lásd 169. old.)

Az orosz forradalmárokkal Engels élete utolsó éveiben is szoros baráti kapcsolatokat tartott fenn, különösen a Munka Felszabadítása csoport vezetőivel, Plehanovval és Zaszuliccsal; az orosz szocialisták azon új generációjának képviselőit látja bennük, amely végleg szakított a narodnyik nézetekkel.

Engels Danyielszonhoz és Plehanovhoz írt leveleiben bírálja azt a narodnyik álláspontot, amely szerint Oroszország jövendő gazdasági fejlődése a földközösségen, az obscsinán kell hogy alapuljon. Rámutat arra, hogy Oroszországban egyre gyorsabban tért hódít a kapitalizmus, s ez az obscsina pusztulására vezet; merő illúzió tehát a narodnyikok elmélete valami sajátos, a földközösségen keresztül vezető nem kapitalista fejlődésről. Engels kifejti, hogy mivel Oroszországban erős maradványai vannak a feudalizmusnak és a mezőgazdaság túlnyomóan kisparaszti jellegű, az ország kapitalista fejlődése igen éles társadalmi konfliktusokkal jár majd és szörnyű szenvedéseket zúdít a dolgozó tömegekre. Ebben látja Engels az egyik olyan okot, amely Oroszországban meggyorsítja a forradalmi helyzet érlelődését.

Engelsnek ezek a gondolatai később Leninnél is visszatérnek ott, ahol ő a narodnyikságot és a „legális marxizmust" bírálja.

Bizakodva nézi Engels az ausztriai munkásmozgalom fejlődését, s így ír Laura Lafargue-nak: „Ami az ausztriai és a németországi mozgalmat illeti, ez legmerészebb várakozásaimat is felülmúlta... Hatalom vagyunk ott,

s ezt tudják mind a mieink, mind ellenfeleik. Bécsben egy körülbelül 6000 főnyi gyűlésen vettem részt ... és biztosíthatlak, hogy élvezet volt látni és hallani ezeket az embereket. Ha ... valaki ... látja a cél egységét, a ragyogó szervezettséget, a lelkesedést, az elpusztíthatatlan humort, amely a győzelem bizonyosságából fakad, akkor csak el lehet ragadtatva." (Lásd 121. old.) Ausztriával kapcsolatban Engels néhol kitér Magyarországra is.

Engels nagy figyelemmel kísérte az európai országok kapcsolatait, s leveleiben a külpolitika kérdéseit jelentős szerephez juttatta. Látta, hogy növekszik a két agresszív európai blokk közötti háború veszélye, s figyelmeztette a szocialista pártokat: kötelességük közös külpolitikai irányvonalat kidolgozni az uralkodó osztályok agresszív törekvései ellen. Hangsúlyozta: „a következő háborút ... semmiképpen sem lehet majd lokalizálni, már az első hónapokban valamennyien belesodródnak – legalábbis a kontinentális államok" (l. 27. old.). Előre látta, hogy a jövendő háború minden addigit felülmúl majd méreteiben és pusztító erejében, s ez az előrelátása helytállónak is bizonyult.

A harc a fenyegető háború ellen a világ összes szocialistáinak egyik legfőbb feladata volt. Engels világosan kifejti, hogy a háború ellentétes a munkásosztály érdekeivel: eszköz az uralkodó osztályok kezében reakciós uralmuk megszilárdítására és a forradalmi mozgalom elfojtására, mindenekelőtt a szocialista pártok szétzúzására. „*Nekünk* pillanatnyilag egyáltalán nincs szükségünk háborúra – írja –, vannak biztosabb eszközeink arra, hogy előbbrejussunk, s a háború csak zavarná ezeket." (Lásd 10. old.)

Bebelnek arra a kérdésére, hogy milyen álláspontot foglaljon el a szociáldemokrata Reichstag-frakció a kormány katonai tervezetének vitájában, Engels 1893 februárjában megírta „Leszerelhet-e Európa?" c., ma is igen aktuális cikksorozatát. Megállapítja ebben, hogy következetes, a néptömegek akcióival támogatott antimilitarista politikával a kapitalizmusban is elérhető a fokozatos leszerelés, a fegyverkezési verseny korlátozása. Az állandó hadsereg alternatívájaként Engels az általános népfelfegyverzésen alapuló, demokratikusan megszervezett milíciát jelöli meg. Persze – írja –, kényszer nélkül sohasem fogadnák el az európai kormányok ezt a javaslatot, mert „a hadseregeknek nem annyira a külső, mint inkább a belső ellenség ellen kell védelmet nyújtaniok". (Lásd 22. köt. 351. old.)

Engels a nemzetközi helyzet elemzéséből azt a következtetést vonja le, hogy Európában politikai válság érlelődik. Figyelemmel kíséri az uralkodó osztályok soraiban jelentkező bomlási tüneteket (a francia Panama-ügyet, az olaszországi korrupciós botrányt, a német burzsoázia és junkerság különböző csoportjai közti ellentéteket), s nem tartja kizártnak, hogy ha a szocia-

lista munkáspártok következetesen kiaknázzák ezeket, akkor hamarosan kedvező feltételek alakulhatnak ki a proletariátus forradalmi harca számára. (Lásd pl. Viktor Adlernak írt 1893 október 11-i és 1894 december 22-i leveleit.) Az 1894–95. évi japán–kínai háború kapcsán megállapítja: bármiképpen végződik is a háború, Kína hagyományos, zárt gazdasági rendszerének összeomlásához fog vezetni, s hatalmas ösztönzést ad az ország kapitalista fejlődésének.

A tudományos kommunizmus megalapítóinak forradalmi örökségében fontos szerepe van Engels utolsó elméleti művének, Marx „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. munkájához írt bevezetésének. (Lásd 22. köt. 475–492. old.) Engels itt megvizsgálja a munkásosztály harcának feltételeit és formáit a kilencvenes években, s ebből levezeti a munkásosztály feladatait. Emellett megmutatja, milyen nagy jelentőségű az 1848–49-es forradalom lefolyásának és tanulságainak marxi elemzése, kifejti, „miért számíthattunk akkor joggal a proletariátus közeli és végleges győzelmére, miért nem következett ez be, és mennyiben módosították az események akkori szemléletünket". (Lásd 405. old.) Hangsúlyozza (különösen Richard Fischerhez írt 1895 március 8-i levelében), hogy a politikai hatalom meghódítása felé vezető útján a pártnak minden legális eszközt és – ha szükséges – más eszközöket is fel kell használnia a nép többségének megnyerésére és az uralkodó osztályok elszigetelésére. Engels „Bevezetés"-ét azonban az opportunisták még életében, de különösen halála után eltorzították és antimarxista módon értelmezték. Felháborodottan írta: a „Vorwärts"-ben „annyira megnyirbálták" „Bevezetés"-ét, hogy valósággal „mint a mindenáron való törvényesség békülékeny imádója" szerepel. (Lásd 449. old.)

Nagyon érdekesek azok a levelek is, amelyekben Engels az európai kontinensen tett 1893. évi utazásáról és a zürichi kongresszuson szerzett benyomásairól számol be. Nemcsak azok a nagy változások tűnnek ki e levelekből, amelyek a megelőző két évtizedben a kontinensen végbementek, hanem a különböző országok munkásmozgalmának világos értékelését is megtaláljuk bennük. Árad belőlük az, hogy Engels büszke a proletártömegek harci szellemére, a végső győzelem rendíthetetlen hitére, a munkásosztály erejére és lehetőségeire.

Ezeknek a leveleknek életrajzi érdekességük is van: nemcsak mint harcost és teoretikust mutatják meg Engelst, hanem mint nagylelkű, szerény, finom érzésű embert is, aki mindig kész arra, hogy társainak segítségére legyen. E levelekből és az e kötetben levő egyéb írásokból kitűnik, milyen atyai módon gondoskodott Engels Marx leányairól, milyen hű barátjuk és segítő-

jük volt haláláig, s mennyi erőt és energiát fordított arra, hogy megőrizze és közzétegye barátja irodalmi hagyatékát.

Idős kora és rosszabbodó egészségi állapota ellenére Engels haláláig új munkák tervével foglalkozott. Többször írt barátainak és harcostársainak arról a szándékáról, hogy hamarosan kiadja Ferdinand Lassalle-nak Marxhoz írt leveleit, a maga jegyzeteivel és előszavával. Teljesen át akarta dolgozni „A német parasztháború" c. könyvét. Mint már említettük, bízott abban, hogy nyomdakész állapotba tudja hozni az „Értéktöbblet-elméletek"-et. Minél előbb meg akarta írni Marx életrajzát, főleg az 1842 és 1852 közötti tevékenységét és az I. Internacionálé időszakát. Megkezdte Marx összes művei kiadásának előkészítését is. Súlyos betegsége azonban megakadályozta abban, hogy megvalósítsa ezeket a terveket. 1895 augusztus 5-én meghalt Engels, s ezzel pótolhatatlan veszteség érte a nemzetközi munkásmozgalmat.

Engels tartalmas és mozgalmas életének utolsó percéig önfeláldozóan részt vett a munkásosztály harcában. Lankadatlan érdeklődéssel kísérte e harc minden fordulatát, minden sikerét és kudarcát. Egész tudása, széles látóköre, nagy tapasztalata, elméleti alkotásának gondolati gazdagsága nagy hasznára volt a nemzetközi munkásmozgalom egészének és egyes osztagainak. Halála alkalmából Lenin ezt írta: „Barátja, Karl Marx után . . . Engels volt a modern proletariátus legkiválóbb tudósa és tanítómestere az egész civilizált világon." (Lenin Összes Művei. 2. köt. 5. old.)

*

Ezzel a kötettel befejeződik Marx és Engels leveleinek közzététele, amely sorozatunk 27. kötetével kezdődött meg. Pótlásként közöljük Marxnak három, Engelsnek pedig egy újabban megtalált levelét.

A levelek közlésénél az előző kötetek szerkesztési elveit követtük. A kötet végén közöljük a levelezéskötetek tárgymutatóját.

ENGELS LEVELEI

1893 január — 1895 július

1893

1

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

[London, 18]93 január 7.

Kedves Turati Polgártárs,

Nagy örömmel láttam a „Kiáltvány" fordítását a „*Lotta di classe*"-ban, de annyira el vagyok halmozva munkával, hogy nem tudtam egybevetni az eredetivel. Az Ön különkiadása számára néhány nap múlva küldök egy példányt a legutóbbi német (londoni) kiadásból az összes előszókkal.

Ami azt illeti, hogy előszót írjak, a dolog a következőképpen áll. Egy másik olasz barátom – Ön bizonyára kitalálja, hogy ki* – előkészíti a „Kiáltvány" fordítását és talán egy terjedelmesebb munkát is erről az írásról. Minthogy szándékát a „Lotta di classe" 1. számának megjelenése *előtt* közölte velem, úgy vélem, köteles vagyok kikérni a véleményét, mielőtt végleges választ adok Önnek.[1] Egyébként ezek az előszók egyre inkább zavarba hoznak. Legutóbb a lengyel fordításhoz kellett írnom egyet.[2] Ugyan mi újat mondhatnék Önöknek?

Sok üdvözlet Önnek és Kulisova asszonynak Kautskynétól, Bebeltől, aki e pillanatban nálunk tartózkodik,[3] és tőlem, insieme coi nostri auguri per il nuovo anno**.

Sempre vostro***

F. Engels

Eredeti nyelve: francia

---

* Antonio Labriola. – *Szerk.*

** – újévi jókívánságainkkal egyetemben – *Szerk.*

*** – Mindig kész híve – *Szerk.*

2

Engels Maria Mendelsonhoz

Londonba[4]

[London, 18]93 január 10.

Kedves Mendelsonné Asszony,

Köszönöm értesítését. Nyomban írtam egy kis cikket a párizsi letartóztatásokról, még aznap este elment Berlinbe – valószínűleg néhány nap múlva meglátja majd a „Vorwärts"-ben.[5]

Mindenkor szolgálatára
kész híve
F. E.

Bebel ma délután elutazott.[3]
Kautskyné üdvözletét küldi.

Eredeti nyelve: francia

3

Engels Philipp Paulihoz

Majna-Frankfurtba

London, 1893 január 11.

Kedves Pauli,

Teljesen egyetértek azzal a javaslatoddal, hogy mindegyikünk küldjön Perkinnek bizonyos hozzájárulást a Schorlemmer-laboratóriumhoz[6], de azzal semmiképpen sem értek egyet, hogy az összeget minden előzetes megbeszélés, illetve az adott körülmények ismerete nélkül én szabjam meg. Túlontúl sok, előttem teljesen ismeretlen körülménytől függ, hogy mennyit kell itt felajánlani. A manchesteri bizottság bizonyára kibocsát vagy már ki is bocsátott valami felhívást, amelyben megadja, hogy körülbelül mennyit kell összehozni, s az első jegyzések ideiglenes listáját stb. stb. Mindezt ismerni kellene ahhoz, hogy az embernek megközelítő fogalma legyen arról, mennyire térjen el fölfelé vagy lefelé, illetve hogy eltérjen-e.

Ezért légy szíves, kérdezd meg Perkint, hogy mi történt ebben a vonatkozásban, s ha jónak látod, kérd meg, tájékoztasson engem erről, hogy legyen valami mértékünk, amelyhez igazodhatunk.

Gyalázat, micsoda fickók ezek az egyetemi szamarak. Roscoe-t is figyelmeztetnem kellett, amíg megírta a „Nature"-nek a cikket[7]. És a németek, akik büszkék lehetnének Schorlemmerre! De hát ő nem tartozott a klikkhez, amelyben kéz kezet mos, s így a halála után bűnhődnie kell azért, mert nem volt az egyetemi tudományosság panamistája[8]. Panama elöl-hátul, minden panama, az egyetemi kémia is!

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet és gyermekeidet, éppúgy mint téged magadat

öreg barátod
F. Engels

Pumps a családjával itt volt karácsonyra és újévre; a kis újszülött nagyon érzékeny kis lény, de azért a hideg ellenére egészségesen értek vissza Rydeba.

4

Engels Maria Mendelsonhoz

Londonba

[London, 18]93 január 16.

Kedves Mendelsonné Asszony,

A „Vorwärts" cikkét, amelyet említ, Párizsban írták. A szerzőnek alighanem azt mondták, hogy az öt letartóztatott lengyel ugyanahhoz a szocialista iskolához tartozik, mint az oroszok közül Plehanov és barátai; erre aztán a tudósító elkövette azt a *qui pro quót**, amelyet valamennyien sajnálattal olvastunk.[9]

Az, amit én küldtem a „Vorwärts"-nek, a következő, január 13-i (11.) számban található.[5]

Mindamellett szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy a francia kormánynak ez az újabb aljassága csak kiutasításhoz vezetett.

Üdvözli Kautskyné és

tisztelő híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

---

* – *felcserélést, összecserélést – Szerk.*

5

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]93 január 18.

Kedves Sorge,

Küldök ma neked két régi számot a megszűnt „Berliner Volkstribüné"-ből[10], a többi elkallódott a karácsonyi zűrzavarban; ha megtalálom, utánaküldöm őket. Az el nem küldés oka a Bakunyin-cikk volt, amely végül is válaszra kényszerített[11], úgyhogy itt kellett tartanom azt a számot az esetleges vitához. Az utolsó (13.*) cikkben, amely sajnos elhányódott – ezt Kautskyné, mint most eszünkbe jut, időközben elküldte neked** –, még több anarchista hazugság ismétlődik, s megnevezi magát a szerző: bizonyos Héritier (genfi fiatalember, akit az öreg J. Ph. Becker melengetett a keblén), és válaszomra mentegetőzni igyekszik – hazug módon. Minthogy írt nekem, válaszolok neki és közlöm, hogy ha beharangozott művében ugyanígy jár el, alaposan a körmére koppintok***.

Itt Bradfordban megtartották a Független Munkáspárt konferenciáját, amelyről tudsz a „Workman's Times"-ból[12]. Egyfelől a Szociáldemokrata Föderáció[13], másfelől a fábiánusok[14], szektás magatartásuknál fogva, nem voltak képesek felszívni a szocializmus felé özönlőket vidéken, úgyhogy egy harmadik párt megalapítása egészen helyénvaló volt. Most azonban kivált az északi ipari körzetekben olyan nagy lett ez az odaözönlés, hogy ez az új párt mindjárt az első kongresszusán erősebbnek mutatkozott, mint a Szociáldemokrata Föderáció vagy a fábiánusok, ha ugyan nem erősebbnek, mint a kettő együttvéve. S minthogy a tagok *tömegei* határozottan nagyon jók, minthogy a súlypont a vidéken van, nem pedig Londonban, a klikkek központjában, a program pedig a fődologban ugyanaz, mint a miénk, Avelingnek igaza volt, hogy csatlakozott hozzá és elfogadta a végrehajtó bizottsági tagságot. Ha itt valamennyire féken tartják a londoni mitugrászok

* *A kéziratban*: 12. – *Szerk.*

** *A két gondolatjel közti szavakat Engels utólag jegyezte fel a lap szélére.* – *Szerk.*

*** *V. ö. 11–12. old.* – *Szerk.*

kicsinyes magántörtetését és intrikáit és ha a taktika nem üt ki *túlságosan* balul, akkor a Független Munkáspártnak sikerülhet a tömegeket elfordítani a Szociáldemokrata Föderációtól és vidéken a fábiánusoktól is, s ezzel egységet kikényszeríteni.

A Szociáldemokrata Föderáció teljesen háttérbe szorította Hyndmant. Ennek intrika-politikája annyit ártott a szervezetnek, hogy Hyndman – a vidéki küldöttek nyomása folytán – a saját hívei körében is egészen rossz hírbe keveredett. Az a kísérlete, hogy a Munkanélküli Bizottságban, amelyben más szervezetek is közreműködnek, for-r-radalmi nagyszájúskodással ismét népszerűvé tegye magát (holott személyi gyávasága közismert legjobb barátai előtt!), csak azt eredményezte, hogy megerősítette Tussy és Aveling befolyását ebben a bizottságban. A Szociáldemokrata Föderáció nagyra van ugyan rangidősségével, mint a *legrégibb* itteni szocialista szervezet, de máskülönben sokkal toleránsabb lett másokkal szemben, abbahagyta a szitkozódást, és általában, sokkal inkább érzi magát annak, ami, nevezetesen jóval kisebbnek, mint amilyennek feltüntette magát.

A fábiánusok itt, Londonban, törtetők bandája, akiknek elég eszük van ahhoz, hogy belássák a társadalmi átalakulás elkerülhetetlenségét, de semmiképpen nem akarják egyedül a nyers proletariátusra bízni ezt az óriási munkát, és ezért előzékenységből hajlandók az élére állni, alapelvük a forradalomtól való rettegés. Ők a par excellence* „míveltek". Szocializmusuk községi szocializmus; a *község* legyen a termelési eszközök tulajdonosa, legalábbis egyelőre, nem pedig a nemzet. Ezt az ő szocializmusukat aztán úgy tüntetik fel, mint a polgári liberalizmus végső, de elkerülhetetlen következményét, s ebből folyik az a taktikájuk, hogy nem harcolnak határozottan a liberálisokkal mint ellenfelekkel, hanem szocialista következtetésekig igyekeznek hajtani őket, szóval pakliznak velük, hogy a liberalizmust szocializmussal *itatják át*, és nem állítanak szocialista jelölteket a liberálisok ellen, hanem rájuk tukmálják, rájuk kényszerítik vagy rájuk hazudják őket. Hogy eközben vagy magukat ámítják és csapják be, vagy a szocializmust, azt persze nem látják be.

Mindenféle szemeten kívül nagy szorgalommal néhány jó propagandairatot is kiadtak, s ebben az angolok közül valóban az ő teljesítményük a legjobb. De mihelyt rátérnek a maguk sajátos taktikájára, az osztályharc elkenésére, bűzlik az egész. Innen ered fanatikus gyűlöletük is Marx és valamennyiünk ellen – az osztályharc miatt.

---

* – kiváltképpen(i) – *Szerk.*

Persze sok polgári követőjük van, s így pénzük is, vidéken pedig sok derék munkás tartozik hozzájuk, akik semmi közösséget nem akartak vállalni a Szociáldemokrata Föderációval. De vidéki tagjaik $^5/_6$-a többé-kevésbé a mi álláspontunkon van és a kritikus pillanatban biztosan le fog szakadni. Bradfordban – ahol képviselve voltak – többször is határozottan a fábiánusok londoni végrehajtó bizottsága ellen nyilatkoztak.

Amint látod, kritikus pontja ez az itteni mozgalomnak, s az új szervezetből lehet valami. Ez egy pillanatig közel állt ahhoz, hogy Championnak, aki tudatosan vagy öntudatlanul éppúgy a toryknak dolgozik, ahogyan a fábiánusok a liberálisoknak – szóval hogy Championnak és általad Hágából[15] ismert szövetségesének, Maltman Barrynek a védőszárnyai alá kerül (Barry most töredelmes és állandó [geständig und ständig] fizetett tory-ügynök és „a konzervatívok szocialista szárnyának irányítója"!) – lásd a novemberi és decemberi „Workman's Times"-t –, de Champion végül inkább azt választotta, hogy újra kiadja lapját, a „Labour Elector"-t[16], s ezáltal szembehelyezkedett a „Workman's Times"-szal és az új párttal.

Keir Hardie-nak okos cselfogása volt, hogy ennek az új pártnak az élére állt, John Burns pedig, akinek választókerületén kívül tanúsított teljes tétlensége már amúgy is sokat ártott neki, újabb szamárságot követett el, hogy ebben is tartózkodóan viselkedett. Félek, hogy tarthatatlan helyzetbe lovalja bele magát.

Magától értetődik, hogy olyan emberek, mint K. Hardie, Shaw Maxwell és mások, itt is követnek személyi ambícióból fakadó különböző mellékcélokat. De az ebből származó veszély abban az arányban csökken, ahogyan maga a párt tömegesebbé és erősebbé válik, s már az is csökkenti, hogy a konkurrens szektáknak nem szabad sebezhető pontokat mutatniok. Az utóbbi években a szocializmus az ipari körzetekben erőteljesen behatolt a tömegekbe, s én számítok ezekre a tömegekre, hogy rendben tartják majd a vezetőket. Persze, ostobaság akad majd elég, meg mindenféle klikkezés is; csak legalább sikerüljön ezeket megfelelő keretek között tartani.

A legrosszabb esetben is az új szervezet megalapításának megvan az az előnye, hogy *három* egymással konkurráló szekta esetén könnyebb megegyezést elérni, mint ha kettő van, amelyek szögesen szembenállnak egymással.

Arról, amit dec. 23-án Lengyelországról írtál: Kronstadt óta a poroszok számítanak egy Oroszországgal való háborúra, ezért lengyel*barátok* (bizonyítékait is adták ennek).[17] Ezt akarhatták az illető lengyelek arra felhasználni, *hogy kiprovokálják a háborút, amely Németország segítségével felszabadítaná őket*. De Berlinben ezt *semmiképpen sem* akarják, s ha megin-

dulna a dolog, Caprivi bizonyosan cserbenhagyja őket. *Nekünk* pillanatnyilag egyáltalán nincs szükségünk háborúra, vannak biztosabb eszközeink arra, hogy előbbrejussunk, s a háború csak zavarná ezeket.

Szívélyes üdvözlet feleségednek és neked Kautskynétól is, aki szombaton írt neked, sajnos a posta szempontjából későn.

Barátod
F. E.

6

Engels Louis Héritier-hez

Genfbe[11]

(*Fogalmazvány*)

[London, 18]93 január 20.

Kedves Polgártárs,

Őszinte elégtétellel vettem tudomásul december 25-i leveléből, hogy cikkének Beckerre* vonatkozó passzusát a fordítás eltorzította. Csakugyan, amikor a cikk végén megláttam az Ön nevét, meglepődtem. Igazán testvéri szeretettel beszéltek nekem Önről, s ezzel túlontúl fájdalmas kontrasztban álltak ezek a lekicsinylő szavak. Sajnos, Ön továbbra is megengedi, hogy a nagyközönség Önnek tulajdonítsa ezeket a szavakat, mint a cikk többi részét is.

Az, amit Ön a „Volkstribüné"-ben észrevételeimre válaszol, mit sem változtat a véleményemen. Amint Ön nagyon jól tudja, az anarchista urak egyes-egyedül abból a célból találták ki azt a rágalmat, amely szerint a konferenciát[18] Marx házában tartották, hogy azt állíthassák: Marx minden, tisztességes és tisztességtelen eszközzel igyekezett biztosítani uralmát a küldöttek fölött. Ön ezt a koholmányt érdemesnek találta arra, hogy elmesélje. De amikor én bebizonyítom, hogy ez nem igaz, akkor Ön csupán részletkérdésnek minősíti, amelynek a legcsekélyebb jelentősége sincs!

Ön azt mondta, hogy a londoni konferencia *a genfi Föderális Tanács parancsnoksága alá* helyezte a juraiakat. Én bebizonyítom, hogy ez ellenkezik az igazsággal. Ön ezt válaszolja: „Amit mondtam, arról ma is azt tartom, hogy *pontosan kifejezi az igazságot.*" Ön engem, nem tudom, hogy mivel kapcsolatban, udvariasságra int; netán azt óhajtja, hogy én Önt őszinteségre intsem?

Az Ön XIII.** számú cikke ismételten azt bizonyítja, hogy Ön úgyszólván semmit sem tud abból, ami az anarchisták körén kívül történt. A genfi

* Johann Philipp Becker. – *Szerk.*

** *A kéziratban*: XII. – *Szerk.*

internacionalistákra tett megjegyzéseiből ítélve lehetetlennek tartom, hogy átnézte a genfi „Égalité"[19] teljes gyűjteményét. Ha az akkori genfi internacionalistákat *részben* megfertőzték is kispolgári eszmék, ebben a hibában osztoztak ellenfeleikkel, az anarchistákkal – akiket Ön előnyben részesít velük szemben, pedig a kispolgári éremnek csupán a másik oldalát mutatják – és csaknem valamennyi francia meg belga internacionalistával, akik, kevés kivételtől eltekintve, mind proudhonisták voltak. Valamennyi latin nyelvű csoport közül csak a Főtanács spanyol hívei voltak akkor a szó igazi értelmében vett szocialista demokraták. Egyébként vajon bebizonyították-e a mai genfiek, hogy többet érnek, mint elődeik?

Ugyanebben a XIII.* számban Ön újra előad egy jó csomó anarchista tévedést és hazugságot és hitelt is ad ezeknek, pedig hát hitének figyelmeztetésem után valamicskét veszítenie kellett volna eredeti naivitásából. Jelzi, hogy újabb munkát ír ugyanerről a tárgyról. Remélem, hogy mielőtt az anyaggal foglalkozni kezd, megszerzi magának azokat a dokumentumokat, amelyek rávilágítanak az anarchisták állításaira és mesterkedéseire és lehetővé teszik Önnek, hogy pártatlanul ítéljen. Ha ezt nem teszi meg, esetleg arra kényszerít, hogy ismét válaszoljak Önnek. Nem sokat törődöm azzal, hogy mit írnak a burzsoá lapok a régi Internacionáléról, de ha történetét magának a pártnak a lapjaiban forgatják ki, az már más. Én mindössze azt kérem Öntől, hogy ilyen jellegű kérdésről ne nyilatkozzék, amíg nem tanulmányozta annak mindkét oldalát és mindkét fél dokumentumait. Munkásolvasóink a pihenésüktől, az alvásuktól kénytelenek elvonni azt a néhány órát, amelyet az olvasásnak szentelhetnek; joguk van tehát megkövetelni, hogy mindaz, amit nyújtunk nekik, lelkiismeretes munka terméke legyen és ne adjon alapot bonyolult vitákra, amelyeket lehetetlen követni.

Eredeti nyelve: francia

* *A kéziratban:* XII. – *Szerk.*

7

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]93 január 24.

Kedves August,

Folytatom[20]. Aveling szóbeli elbeszélései megerősítik egy már régebben táplált gyanúmat, nevezetesen hogy K. Hardie-nak az a titkos vágya, hogy az új pártot[12] olyan diktatórikusan vezesse, ahogyan Parnell vezette az íreket, s hogy emellett rokonszenve inkább a konzervatívok, mint a velük szembenálló liberális párt felé fordul. Nyilvánosan beszél arról, hogy a legközelebbi választáson meg kell ismételni Parnell kísérletét, amellyel ő fordulatra késztette Gladstone-t, és ott, ahol nem lehet munkásjelöltet állítani, a konzervatívokra kell szavazni, hogy megmutassák erejüket a liberálisoknak[21]. Nos, ez olyan politika, amilyet bizonyos körülmények között magam is megkívántam az angoloktól; de ha az ember előre meghirdet ilyesmit, nem mint egyik lehetséges taktikai lépést, hanem mint *minden körülmények közt* követendő taktikát, akkor erősen Champion-szagú a dolog. Kivált, ha Keir Hardie ugyanakkor megvetően úgy beszél a választójog kiterjesztéséről és a többi reformról, amelyeknek révén egyedül válhat valósággá itt a munkások választójoga, mint alárendelt, csupán *politikai* dolgokról, amelyeknek háttérbe kell szorulniok a társadalmi követelések, a nyolcórás munkanap, a munkavédelem stb. mögött. Eközben azt nem mondja meg, hogy a társadalmi követeléseket, amelyeknek munkásképviselők által való *kikényszerítéséről* eszerint lemond, hogyan akarja keresztülvinni, ha nem a burzsoák kegyéből, illetve a választásokon a döntő súlyú munkásszavazatok közvetett nyomása révén. Erre a homályos pontra azért figyelmeztetlek, hogy szükség esetén tájékozva légy. Egyelőre nem tulajdonítok túl nagy jelentőséget a dolognak, mert kiderülhet, hogy Keir Hardie a legrosszabb esetben alaposan elszámította magát az észak-angliai gyári körzetek munkásait illetően, akik nem birkanyáj, és mert már a végrehajtó bizottságban is kellő ellenállásra találna. Nem szabad azonban teljesen figyelmen kívül hagyni az ilyen áramlatot.

Nagyon kíváncsi vagyok Singer tőzsdéről mondott beszédének gyorsírói szövegére, a „Vorwärts"-ben egészen kiváló volt. Egy dolgot azonban ezzel a témával kapcsolatban a mieink mind könnyen szem elől tévesztenek: a tőzsde olyan intézmény, amelyben a burzsoák nem a munkásokat, hanem *egymást* zsákmányolják ki; az az értéktöbblet, amely a tőzsdén gazdát cserél, már *meglevő* értéktöbblet, munkások *múltbeli* kizsákmányolásának a terméke. Csak ha ez a kizsákmányolás már befejeződött, akkor szolgálhat az értéktöbblet tőzsdei szédelgés eszközéül. A tőzsde elsősorban csak közvetve érdekel bennünket, mint ahogy befolyása, visszahatása a munkások tőkés kizsákmányolására is csak közvetett, s kerülő utakon érvényesül. Azt kívánni, hogy a munkások közvetlenül érdeklődjenek a tőzsde iránt és háborodjanak fel azon, hogy a junkerokat, gyárosokat és kispolgárokat a tőzsdén megnyúzzák, egyértelmű azzal a kívánsággal, hogy a munkások ragadjanak fegyvert azért, hogy saját közvetlen kizsákmányolóik számára megvédjék az ugyanezekből a munkásokból kisajtolt értéktöbbletet. Köszönjük szépen. De mint a burzsoá társadalom legnemesebb gyümölcse, mint a legvadabb korrupció fészke, mint a Panama-[8] és egyéb botrányok melegágya – s ennélfogva mint a legkitűnőbb eszköz a tőkék koncentrálására, a polgári társadalombeli természetadta összefüggés utolsó maradványainak lerombolására és feloldására, s egyúttal minden bevett erkölcsi fogalom megsemmisítésére és kiforgatására is, mint páratlan romboló elem, mint a közelgő forradalom leghatalmasabb siettetője –, ebben a történelmi értelemben a tőzsde közvetlenül is érdekel bennünket.

Látom, hogy a Centrum[22] az elévülés szünetelését javasolja arra az időre, amelyre a Reichstag felfüggeszti a bűnvádi eljárásokat.[23] Minthogy a Centrum döntő párt, alighanem kilátás van a javaslat elfogadására. Nézetem szerint *ebben* az esetben helyénvaló lenne, ha a kormánynak nem ellenérték nélkül hullanék az ölébe a Reichstag jogainak ez a korlátozása. Az ellenértéknek abban kellene állnia, hogy a Reichstag felfüggesztési jogát a szabadságvesztésre vonatkozóan is határozottan elismerjék. Máskülönben ez megint a Reichstag visszavonulása lenne – bármennyire kézenfekvő is ez a lépés jogilag.

Megint kezdődik a háborús csaholás. A mellékelt Dalziel-távirat a mai „Daily Chronicle"-ból való – Dalziel mint Reuter, Wolff, Havas ifjú versenytársa könnyebben kapható az ilyen csúszómászó-manőverekre[24]. Maga az ügy abszurd. Az oroszok teljesen harcképtelenek, tisztára bolondok volnának, ha most elkezdenék. Lehetséges ugyan, hogy a legutóbbi párizsi pumpolás kudarca után[25] csak akkor kaphatnak Párizstól pénzt, ha a háború csakugyan küszöbönáll vagy már folyamatban is van – de ez már

kétségbeesett helyzet volna. Nem teljesen lehetetlen, hogy a franciaországi opportunisták[26] és radikálisok[27] arra *törekednek*, hogy a Panamából háború révén mentsék magukat vagy legalábbis mint a menekülés legrosszabb esetét tartják szem előtt a háborút. De honnan vegyék az ürügyet, amely a világ előtt igazolja őket? Már régebben megmondtam, hogy a következő háborúban tengeri uralma folytán Anglia játssza a döntő szerepet.[28] És Anglia éppen most komiszul megtréfálta a franciákat Egyiptomban.[29] S amikor ekkora a feszültség a két kormány közt, akkor Angliát a maguk oldalára állítani, ehhez olyan háborús oknak kellene fennforognia, amelyet a filiszter igen durva provokációnak tekint, ilyet pedig Caprivi nem szolgáltat.

Minél több hírt gyűjtök össze erről a kérdésről, annál jobban feltűnik nekem, hogy Bismarck csak abból a célból hozta létre az osztrák szövetséget, ill. a hármasszövetséget[30], hogy az elkerülhetetlenné váló háború előestéjén Oroszországnak cserére kínálja Ausztriát Franciaország ellenében: ti átengeditek nekem Franciaországot, én átengedem nektek Ausztriát és Törökországot, s a tetejébe Trieszt és Trient* segítségével még Olaszországot is ráuszítom Ausztriára. S nyilván azt képzelte, hogy ez sikerül majd. Nézd csak meg alaposabban az 1878 óta történt eseményeket, s azt hiszem, te is az én véleményemre jutsz.

Érthetetlen számomra a 21-i Reichstag-beszámolóban („Vorwärts") Tutzauernak a részletüzletről szóló beszéde.[31] Hiszen ebből az emberből nem a szociáldemokrata beszél, hanem a bútorkereskedő. Hogyan volt lehetséges ez? Ujjonganak majd az „ifjak"[32].

Tegnap este hangverseny és bál volt az egyletben[33]. 11 óráig ott voltam, most egy időre alighanem nyugtom van az efféle kötelezettségektől; Louisének borda-neuralgiája miatt itthon kellett maradnia. Valamivel jobban van, de még erős fájdalmak gyötrik; Freyberger azt mondja, eltart még néhány napig. Egyébként a megfázása szűnőben, a hangja és a közérzete is jobb. Szívélyes üdvözletét küldi neked és feleségednek, s csatlakozik ehhez

barátod
F. E.

* – Trento – *Szerk.*

8

Engels Maria Mendelsonhoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London, 18]93 január 24.

Kedves Mendelsonné Asszony,

Megtenné nekem azt a szívességet, hogy küld még egy fél tucatot a „Free Russia"[34] körlevelére válaszoló körlevélből? Elküldeném barátaimnak Németországba és más országokba; talán szíveskednék közölni velem, hogy megküldték-e Bebelnek és a „Vorwärts"-nek.

Nem tudom, nincs-e sajtóhiba az 1. oldal 4. bekezdésében. Dragomanov Litvánia polonizálását* ajánlja, vagy pedig kolonizálását** (orosz telepesek által)?

Kautskyné üdvözletét küldi.

Őszinte üdvözlettel
F. Engels

Kautskyné náthás és neuralgikus bántalmakban szenved, máskülönben már felkereste volna Önt.

Eredeti nyelve: francia

---

* – lengyelesítését – *Szerk.*
** – gyarmatosítását – *Szerk.*

9

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]93 január 26.

Kedves Báró,

Most mondja nekem Gine, hogy választ vársz tőlem a Marx-életrajz ügyében[35]. Valóban elkerülte a figyelmemet, hogy ez sürgős. Bocsáss meg, kérlek.

Nem tudom, mit lehetne még hozzátenni az általad említett anyaghoz – hacsak nem valamit a „Handwörterbuch der Staatswissenschaften"-ban megjelent vázlatból[36], amelyet elküldtem neked. Elster – Konrad Schmidt unokafivére, akit ő küldött hozzám – kért tőlem valamit, én megírtam, mégpedig egészen a mi szellemünkben, nem sejtve, hogy ő – néhány túlságosan nem-polgári passzus kihagyásával – ki fogja nyomatni. Nos, nekem így is jó.

A „Neue Zeit" ügye Dietz gyógykezeltetése miatt egyelőre halasztást szenved, aztán meg te beszéltél is róla Augusttal.[37] Ő azt mondja, lehetetlen visszatérni a havi folyóiratra. Így a dolog *külső* vonatkozásban nyilván nagyjából úgy marad, mint most – s a szerkesztőségre hárul majd annak a gondja, hogy tanulságosabbá és szórakoztatóbbá tegye a lapot az olvasóknak. Én mindenesetre úgy látom, hogy minden lényegbevágó változás eltolódik, amíg Dietz újra munkaképes nem lesz. Te pedig, ami a magad ügykörét illeti, bizonyára amúgy is túl vagy halmozva hasznos és jó szándékú tanácsokkal, én tehát megkíméllek ettől.

Tussy rendkívül el van foglalva agitációval, járt Közép-Angliában, Edinburgh-ban és Aberdeenben, ma ide kell jönnie; mihelyt találkozom vele, megkérdezem, megírná-e személyes emlékeit Szerecsenről[38].

A brazíliai lapot[39] odaadtam Edének, de megmondtam neki, hogy ezeknek a dél-amerikai pártoknak a fontossága mindig fordított arányban áll programjuk nagyzolásával.

Különben Ede lassanként felépül a neuraszténiájából, egyre élénkebb is, amint ezt személyes magatartásán kívül Wolfról szóló cikke[40] is mutatja, bár *túl nagy* tisztelettel kezeli őt. Azt hiszem, leginkább egy kis bátorításra

és felvidításra van most szüksége, hogy egészséges ítélőképessége ismét teljesen felülkerekedjék egy kissé még mindig túlzott igazságvágyán.

Más újság nincs – utólag én is boldog új évet kívánok.

Barátod

F. E.

10

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

London, [18]93 január 26.

Kedves Hermann,

Mi a csuda történt? Tegnap előbb Bécsből jött egy távirat, azután Drezdából, azután reggel 5 órakor New Yorkból, és ma reggel 11-kor a tied – mind az egészségem felől érdeklődik. Nos, jobban vagyok, mint hosszú idő óta bármikor, ismét tudok egy angol mérföldet gyalogolni, karácsonykor inkább többé, mint kevésbé vettem ki részemet a jóból, kitűnő a hangulatom és munkaképes vagyok, s akkor egyszerre az a hír járja, hogy komoly beteg vagyok!*

Rögtön visszasürgönyöztem neked.[41] Teljesen jól és vidáman vagyok, s ezt ezennel megerősítem; remélem, jövő nyáron szemmel látható bizonyítékát is adhatom előttetek.

Szívélyesen üdvözlöm az összes testvéreket, valamint Emmát**, gyerekeidet és unokáidat, s végül téged magadat

a te öreg
Friedriched

---

* *V. ö. 33. old. – Szerk.*

** Emma Engels. — *Szerk.*

11

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe

London, [18]93 január 29.

Kedves Liebknecht,

Mellékelten egy kis bizonyítéka „erőim nagymértékű kimerülésének", ennek alapján, remélem, „halálom minden órában várható"* lesz számodra. Hol jelent meg eredetileg ez a marhaság? Szívesen körmére koppintanék annak a csibésznek.

Úgy csináltam meg a cikket[42], hogy vagy 3 számban, vagy egy mellékletben közölheted, ez utóbbi volna talán a legjobb. Nem írom alá a nevemet, mert különben a rómaiakat olaszországi forrásom** nyomára vezetném; az illető elővigyázatlanul folytatta a levelezést, s azt szemmel láthatóan erősen figyelték. Amellett még nem tudom, hogy a vonatkozó dokumentumok külföldön biztonságban vannak-e, el kell tehát kerülni mindent, ami az olasz kormány kezére juttathatja ezeket.

Neveket csak ott említettem, ahol a rájuk vonatkozó tények olasz lapokban már megjelentek, igazolásként tehát ezekre lehet hivatkozni. Csak *két* név kivétel, a 3. old.-on *Arbib* és *Martini*; ezeket nem tudom alátámasztani, tehát ha aggályaid vannak, töröld őket.

A tiszteletben álló név viselője Menotti Garibaldi, olyan fickó, aki már *évek óta* nagyban utazik gründolásokban stb.

Nemrég ez állt a „Vorwärts"-ben: a *republikánus* Bonghi[43] – ez az ember ősreakciós és a *jobboldal* volt minisztere. Egyáltalában: a „Vorwärts" kitűnik a külfölddel, *nem utolsósorban az Angliával kapcsolatos* ilyen botlásaival!

Üdvözlöm feleségedet és gyerekeidet.

Barátod
F. E.

---

* *V. ö. 33. old. – Szerk.*

** Antonio Labriola. – *Szerk.*

12

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba[44]

London, [18]93 jan. 30.

Kedves Turati Polgártárs,

A rövid előszót, ha lehet, holnap megkapja.[45] De megkérném arra, hogy ne csatolja az 1848-as „Kiáltvány"-hoz az angol Szocialista Liga 1884-es programját.[46] A „Kiáltvány" sui generis* történelmi dokumentum; ha hozzácsatolna egy negyven évvel későbbi dokumentumot, ez utóbbit sajátos jelleggel ruházná fel. Ráadásul e pillanatban nem találom az angol eredetit, amellyel egybevethetném, hiszen megjelenése óta nem olvastam el újra; és semmi közöm a Szocialista Liga programjához és egyéb kiadványaihoz – ez a társaság meglehetősen hamar anarchista jelleget öltött, úgyhogy mindazok a tagjai, akik nem kívántak részt venni ebben a nézetváltoztatásban (Avelingék, Bax stb.), kiléptek belőle. Így aztán a ligát, amely már egy ideje halott, itt csak mint *anarchista* társaságot említik. Láthatja tehát, micsoda qui pro quóra** adhatna alkalmat, ha a liga eredeti programját az 1848-as „Kiáltvány"-nyal együtt nyomatnák ki újra.

Sokszor üdvözli Kulisova asszonyt és Önt Kautskyné és

híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* – a maga nemében – *Szerk.*

** – felcserélésre, összecserélésre; zavarra – *Szerk.*

13

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

[London, 1893 február 1.]

Kedves Turati Polgártárs,

Íme az előszó[45].

Megítélésem szerint Önök Olaszországban túl gyorsan mennek előre. Az ottani panamino*, amely azzal fenyeget, hogy panamone** válik belőle, annyi fejleményen és fordulaton megy keresztül, s mindezt annyira felfokozott sebességgel, hogy mi itt Londonban nem tudunk lépést tartani a Rómában zajló eseményekkel. Ezért óvakodtam beszélni erről, félek ugyanis, hogy az események egyik napról a másikra túlhaladnak rajtam. Szolgáljon ez magyarázatul soraim kevéssé időszerű voltára.

De hol a pokolban voltak a szocialista képviselők ezekben a döntő napokban? Németországban soha nem bocsátanák meg a mieinknek, hogy távol maradtak a Colajanni-féle üléstől[47] – ez a mandátumukba került volna!

Híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

---

* – panamácska – *Szerk.*
** – nagy panama – *Szerk.*

14

Engels Maria Mendelsonhoz

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1893 február 7.

Kedves Mendelsonné Asszony,

Ezer köszönet fáradozásáért, hogy lefordította nekem azt a két cikket. A *figyelmeztetést* – ostrzeżenie – már magam is kibetűztem a Marxtól örökölt lengyel szótár segítségével. És a „Gazeta Robotniczá"-nak[48] ez a száma igazán váratlan hasznomra volt lengyel nyelvi tanulmányaimban – Ön szerint e lap lengyelsége túlságosan németes, akkor hát olyan ez, mint Lavrov oroszsága, s ezzel magyarázható, hogy az egyiknek az orosz és a másiknak a lengyel nyelve miért okoz nekem olyan csekély nehézséget. Csakugyan haladok, és ha lenne időm arra, hogy három hónapig komolyan foglalkozzam a nyelvvel, mernék dadogni lengyelül.

Igyekezni fogok felhasználni a kéziratait, addig is arra kérem, szíveskedjék közölni velem, hogy nyilvánosságra hozhatom-e a levelében foglalt tényeket a moszkvai diákokról és az orosz tisztekről – természetesen nem árulva el a forrást, ahonnan hozzám eljutottak.[49]

Kautskyné üdvözleteivel

tisztelő híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

15

Engels Vlagyimir Jakovlevics Smuilovhoz

Drezdába[50]

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1893 február 7.

Tisztelt Elvtárs,

Nagyon köszönöm a 90 évre vonatkozó szíves jókívánságát; ha úgy maradok, ahogyan most vagyok, nincs is ellenemre, de ha közben testileg és szellemileg leromlanék, mint oly sokan, akkor szíves engedelmet, de inkább nem kérek belőle!

A Marx életrajzára vonatkozó kívánságai közül *sajnos* csak nagyon keveset teljesíthetek; nincs hozzá elég időm, a „Tőke" III. kötetén dolgozom, és ettől semennyi időt nem vehetek el.

Ad I. Több életrajzi anyagot, mint amennyi megvan Önnek, nem adhatok meg. Legalábbis megbízható anyagot nem.

Ad II. Marx 1844–49-es gyakorlati tevékenysége részben munkásegyletekben folyt, különösen a brüsszeli egyletben 1846–48-ban, és a „Szövetségben"[51]. Nyomtatásban csak ez utóbbiról talál valamit, nevezetesen a „*Kiáltvány*"-hoz írt előszavainkban (**utolsó**, 1892-es *berlini* kiadás) és a „Leleplezések a kommunista-perről" című könyvben, meg hozzá írt bevezetésemben[52], 1885-ös zürichi kiadás. – Az Internacionáléról **csak** Eichhoff ír megbízhatóan, aki Marx jegyzetei alapján dolgozott; az *összes többi* tele van **hazugsággal és legendával,** Fribourg-tól Laveleye-ig és Zacherig. Ezekről inkább egy vastag kötetnyi helyreigazítást lehetne írni, mint feldolgozásra való anyagot adni belőlük valakinek. Odaadhatom azonban Önnek a Főtanács két kiadványát a Bakunyinnal való döntő harcról („Prétendues scissions" és „L'Alliance de la Démocratie Socialiste"[53]). – Amit Héritier a „Berliner Volkstribüné"-ben *a jurai föderációról és M. Bakunyinról* megeresztett,[11] azt áthatja a minden naivitást felülmúló vakhit mindaz iránt, amit az anarchisták kitaláltak, és mint Héritier írja nekem, fordítója még anarchistábbá hamisította ezt. (Egyébként az orosz cenzúra a törléseivel meg fogja védeni Önt egynémely hibától.)

Ad III. A „Szent család"-ot Önnek kell majd valahogyan megszereznie, én semmi körülmények között nem adom ki a kezemből a saját példányomat, s a tartalmat ismertetni képtelen munka; az sem megy, hogy a főbb pontokat kiírjam. Önnek az *egészet* kell ismernie. Csak meg lehet szerezni Berlinben.

A történelmi materializmus *geneziséről* véleményem szerint tökéletesen elegendő anyagot talál az én „Feuerbach"-omban („L. Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége") – hiszen a Marx írta függelék[54] *maga* a genezis! – Továbbá a „Kiáltvány" (1892-es új berlini kiadás) és a „Leleplezések a kommunista-perről" előszavaiban.

Az értéktöbblet-elméletet Marx az ötvenes években teljesen egyedül és a legnagyobb csendben dolgozta ki, s minden erejével tiltakozott az ellen, hogy bármit is nyilvánosságra hozzon róla addig, amíg teljesen tisztán nem látta minden következményét. Ezért nem jelentek meg a „Politikai gazdaságtan bírálatához" második és további füzetei.

Postán elküldöm Önnek a „Scissions"-t és az „Alliance"-ot, s remélem, ez elegendő lesz Önnek; sajnos, ez minden, amit Önért tehetek.

Szívélyesen üdvözlöm Gradnauert és mind az ottani elvtársakat.

Híve

F. Engels

16

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]93 február 9.

Kedves August,

Mindenekelőtt gratulálok febr. 3-i pompás beszédedhez, amely már a „Vorwärts"-beli kivonatban is roppant örömöt szerzett nekünk, de a gyorsírói feljegyzésben még jobban cseng.[55] Mestermű ez, és némely apró elméleti pontatlanságok, amelyek elkerülhetetlenek a szóbeli előadásban, mit sem változtatnak ezen. Nagyon helyesen teszitek, hogy több százezer példányban terjesztitek ezt a beszédet, eltekintve attól és azon kívül, hogy az egész vitát brosúra formájában terjesztitek.

Ez a vita, amellyel a burzsoá urak el akarták űzni a kulisszák mögötti paklizástól sivárrá vált ülések unalmát s emellett ez alkalomból bennünket szépen lépre akartak csalni, egészen óriási győzelemmé lett számunkra. S hogy ők maguk is érzik ezt, azt mutatja az a körülmény, hogy Liebknecht beszéde után elegük lett a dologból, és ezt be is jelentették – Stoecker révén! Most tehát végre észreveszik az urak, hogy a munkáspárt újabb győzelmét jelző mérföldkő az, ha egy parlament öt napon át a társadalomnak a mi szellemünkben való átszervezésével foglalkozik, s ha ráadásul ez a parlament a német Reichstag. Ez az utóbbi körülmény az egész világ, barát és ellenség előtt nyilvánvalóvá teszi, hogy milyen diadalmas pozíciót vívott ki magának a német párt. Ha ez továbbra is így megy, akkor nemsokára a magunk munkája nélkül, csupán ellenfeleink ostobaságából is megélhetünk.

Világos volt, hogy neked kell viselned a vita terhét. Amennyire meg tudom ítélni Frohme beszédét, persze, hogy némi okot szolgáltatott Richter, meg Bachem, meg Hitze diadalordítására, és az Aquinói Tamással és Arisztotelésszel kapcsolatos históriát pontosabban meg kellene vizsgálni: ha helytálló Hitze állítása, akkor ez azt jelenti, hogy Frohme nem tud idézni, de ha nem, akkor személyi megtámadtatás miatti észrevétellel kellett volna igazolnia magát.[56] Különben minden szépen folyt le, s Liebknecht záróbeszéde is, bár tartalmilag nem jelentős, de jó polemikus volt és „vágott". Szóval: diadal ez. Ezen való örömünkben a Boszorkány tegnap

Takarékos Ágnesnek csúfolt engem, mire én megjegyeztem neki, hogy ő meg igazi Rúgkapáló Annie[57], s ezt mindenki tanúsíthatja, aki ismeri őt, sőt még talán rosszabb is annál, mert nemcsak a lábával rúgkapál, hanem a a fejével még inkább.

Abban, amit a háború esetére vonatkozó igen ügyes orosz tervről mondasz, sok a helytálló.[58] Meggondolandó azonban, hogy ha Oroszország nem tűrheti el Franciaország leverését, Olaszország és Anglia éppoly kevéssé tűrheti el Németország agyonnyomását. *Minden lokalizált háború* többékevésbé a semlegesek ellenőrzése alatt áll. De a következő háborút, ha egyáltalán sor kerül rá, semmiképpen sem lehet majd lokalizálni, már az első hónapokban valamennyien belesodródnak – legalábbis a kontinentális államok –, a Balkánon magától elkezdődik, s legföljebb Anglia maradhat egy időre semleges. A te orosz terved pedig éppen lokalizált háborút tételez fel, s ezt én, tekintettel a mai óriási hadseregekre és a legyőzöttet sújtó megsemmisítő következményekre, nem tartom többé lehetségesnek.

Egyiptomban egyszerűen arról van szó (az oroszok részéről, a franciák csak dróton rángatott bábuk), hogy az angolokat súlyos helyzetbe hozzák, s így a csapataikat és a flottájukat is lehetőleg lekössék. Ha aztán háborúra kerül sor, akkor Oroszországnak van mit felajánlania az angoloknak a szövetségükért vagy legalábbis a semlegességükért, s egy ilyen pillanatban a franciák örömest elcserélik Egyiptomot Elzászért. Az oroszok ugyanezt a játékot játsszák egyelőre Közép-Ázsiában az indiai határon, ahol komoly támadások megindítására még évekig túlságosan gyengék lesznek, s a terep még koránt sincs előkészítve erre. – Mellesleg Egyiptommal kapcsolatban az is a cél, hogy Oroszország Törökországot is megfogja.

(Az imént megint volt egy orosz látogatóm, aki több mint egy órán át feltartott; így 4 óra lett, s ezért a levél rövidebb lesz.)

Úgy látom, a katonai bizottságotokban bizonyos Wachs őrnagy is benne van. Ha ugyanarról az emberről van szó, aki unokafivére a manchesteri dr. Gumpertnak, akkor egyszer találkoztam ott vele kb. 25 évvel ezelőtt. Abban az időben mint egykori kurhesseni hadnagy belépett a poroszokhoz, s nagyon csalódott volt, hogy 1866-os legyőzőinél ugyanazt a pedantériát tapasztalta, amelyben a kurhesseniek vereségének okát látta; én még biztattam, hogy tartson ki nyugodtan a poroszoknál, majd megismeri a hadsereg jó oldalait is. Azután Spichernnél[59] mint századparancsnok nagyon kitüntette magát azzal, hogy önállóan, *őrnagya akarata ellenére* megszállt egy vasúti átjárót; a vezérkari kiadvány[60] igen dicsérőleg említi meg – egyike annak a nagyon kevés hadnagynak, akit egyáltalában megemlít. Azóta olvastam néhány stratégiai-politikai cikkét – többnyire a Keletről –,

voltak bennük igen jó dolgok, más (politikai) dolgok mellett, amelyekkel nem értek egyet. Mindenesetre rátermett tiszt – ha ő az.

Egyébként a kompromisszum valószínűbbnek látszik, mint valaha: 28 000 főt még a szabadelvűek[61] és a Centrum[22] is hajlandó megadni, 40 000-et felajánl Bennigsen; alighanem olyan sokan át fognak még állni, hogy a kormány 60 000 helyett megkapja a maga 50 000-ét (ha szilárdan kiáll, egy kicsivel többet is), és a polgári haza ismét megmenekül a feloszlatástól és a konfliktustól.[62]

A „bál" a szeretetre méltó Boszorkány egyik rúgkapálása volt. Az „egylet"[33] hangversenyt adott, amelyet aztán bál követett. 11 órakor fejeződött be a hangverseny *első* része, mire én tisztelettel elbúcsúztam, így tehát 1 óra előtt aligha kezdhettek a táncba. A táncról ő maga* csak olyan lenézéssel beszél, amilyen az övénél jóval idősebb kort illet meg, s hogy keringőzzék, ahhoz alighanem neked magadnak kell a parkettra vinned. De egyáltalán nem vagyok biztos, hogy akkor nem szólalna-e meg benne a bécsi vér.

Az itt megjelenő lengyel „Przedświt"[63] következő (febr.-i) száma, amely nyomdában van, a következőt mondja el. Grajewóban, a kelet-poroszországi határnál, alkalmazásban áll egy Spatzek nevű orosz kishivatalnok, cseh születésű, aki a fuvarleveleket fordítja. Ez az ember – nyomorúságos fizetése ellenére – nagy utazásokat tesz, egészen Konstantinápolyig, nagy lábon él, vadászat címén sokat jár át porosz területre, közeli barátja von der Gröben lycki kerületi főnöknek, aki tömegével állítja ki neki a vadászati és egyéb utazási engedélyeket. A kolerazárlat idején senki nem léphette át a határt, de Spatzek úr a feleségével meg egy másik kémgyanús orosz hivatalnokkal, H-n-nel együtt zavartalanul utazhatott Königsbergbe. A határon túliak véleménye szerint ezeknek a német területen való kószálásoknak egyes-egyedül a kelet-poroszországi tavak között elhelyezett záróerődök kikémlelése a célja, és a nagy-bölcs porosz kerületi főnök készségesen tűri, hogy orosz-cseh barátja felhasználja őt erre. A porosz bürokrata fölény mindenütt felsül.

Továbbá a határon levő orosz csapatok a napokban egész rakomány irodalmat kaptak: sok példányt Alekszandrov taskenti tüzérhadnagynak a brosúrájából, amely a *küszöbönálló háború okairól és szükségességéről* szól. Minden század kapott belőle egy példányt, hogy a tisztek kellően felvilágosíthassák a legénységet.

Talán felhasználhatod ezeket a híreket a katonai bizottság tagjaival való magánérintkezésben.

---

* Louise Kautsky. – *Szerk.*

Itt Keir Hardie a parlamentben módosító indítványt nyújtott be a felirathoz (a trónbeszédre adott válaszhoz) a munkanélküliek ügyében. A dolog önmagában véve egész jó volt. De Keir Hardie két óriási baklövést követett el: 1. a módosító indítvány, teljesen szükségtelenül, mint a kormány elleni *nyílt bizalmatlansági szavazat* volt megfogalmazva, úgy hogy elfogadása lemondásra kényszerítette volna a kormányt, és az egész história gyakorlatilag tory-manőverré vált, 2. hagyta, hogy Howard Vincent protekcionista (védővámpárti) tory támogassa, nem pedig egy munkásképviselő, ami teljessé tette a tory-manővert és azt, hogy *ő* a toryk bábjának látszódjék. Mellette is szavazott 102 tory, de csak 2 liberális radikális[64], s egy munkásképviselő sem. Burns Yorkshire-ben volt agitálni. Keir Hardie, mint már megírtam neked*, Bradford óta[12] már nemegyszer olyan manővereket indított és olyan nyilatkozatokat tett, amelyek Champion befolyását sejtetik, ez most már több mint gyanús; megélhetési forrásai ismeretlenek, pedig 2 év óta sok pénzt elutazgatott; honnét veszi? Az angol munkások megkövetelik képviselőiktől és egyéb vezetőiktől, hogy minden idejüket a mozgalomnak szenteljék, fizetni azonban nem akarnak nekik, s ezért ők maguk a vétkesek abban, ha ezek megélhetési és választási célokra elfogadnak pénzt más pártoktól. Amíg ez így lesz, mindig akadnak majd panamisták[8] az itteni munkásvezérek közt.

Egyébként hamarosan megakadályozzák ebben Keir Hardie urat, vagy őt magát teszik félre mint akadályt. A lancashire-i és yorkshire-i munkások nem olyan emberek, akik hagyják, hogy a konzervatívok járószalagján vezessék őket és kikaparják a toryknak a gesztenyét a tűzből. Csak időt kell adni Keir Hardie-nak arra, hogy saját bőrén érezze meg és mindenki számára szemmel láthatóvá tegye politikájának következményeit.

Burns Halifaxbe ment választási agitációra és ezért nem vett részt a Keir Hardie indítványáról való szavazásban. Huddersfieldben és Halifaxben ugyanis, ebben az egyenként több mint 100 000 lakosú két yorkshire-i gyárvárosban pótválasztás van. A Független Munkáspárt Halifaxben jelöltet** állított, a két másik párt szintén. Akkor felajánlotta a liberálisoknak: ha Halifaxben visszavonjátok jelölteteket***, úgy hogy már csak a tory áll° szemben velünk, akkor Huddersfieldben rátok szavazunk. A liberálisok visszautasították ezt. Erre *kedden Huddersfieldben a liberális°° megbukott*

* *V. ö. 13. old.* – *Szerk.*
** John Lister. – *Szerk.*
*** William Rawson Shaw. – *Szerk.*
° Alfred Arnold. — *Szerk.*
°° Joseph Woodhead. – *Szerk.*

a toryval* szemben –, mert a Független Munkáspárt tartózkodott a szavazástól. Továbbá egy másik pótválasztáson, a lancashire-i Burnleyben, Halifax közelében, a liberálisok 750 szavazatot veszítettek az előző választáshoz képest – szintén a mi tartózkodásunk miatt. A halifaxi választást ma tartják, és valószínű, hogy a toryt választják meg. Ez 34-re csökkentené Gladstone többségét, amely most 36. Ezek a históriák napról napra jobban befűtenek a liberálisoknak; eddig egész pompásan halad a dolog, Gladstone kénytelen lesz kapitulálni a munkások előtt. A fődolog: a politikai intézkedések, a munkások választójogának kiszélesítése annak a megvalósítása útján, ami most csak papíron van meg és ami 50%-kal megnövelné a munkásszavazatokat; a parlament tartamának megrövidítése (ez most 7 év!), a választási költségeknek és a képviselői napidíjaknak közpénzekből való fizetése.

Egyelőre a független politika ezen új sikereinek fokozniok kell a munkások önérzetét, meg kell mutatniok nekik, hogy most szinte mindenütt ők tartják kezükben a választások és ezzel minden kormány sorsát. Ez a legfontosabb: osztályöntudat, az osztály önbizalma. Ez majd átsegít mindazokon a nyomorúságos klikkezéseken is, amelyek éppen abból fakadnak, hogy hiányzik a tömegekből az önmagukba vetett bizalom. Ha majd lesz olyan munkásságunk, amelynek ténylegesen *tömeges* a mozgalma, akkor eltűnnek a színről a vezér urak ravasz manőverei, mert ezek többet ártanak nekik, mint amennyit használnak.

Louise levele este 5.30-kor ment el az éjszakai hajóval. Ez este 9-kor indul, tehát az első nappali hajóval. Mondd majd meg nekünk, melyiket hány órakor kaptad meg, akkor tudni fogjuk, melyik postajárat a jobbik.

Szívélyesen üdvözli feleségedet és téged magadat még egyszer Louise és

barátod
F. E.

* Joseph Crosland. – *Szerk.*

17

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]93 febr. 12.

Kedves Löhröm,

Igazán megörültem, hogy a kézírásodat egyszer nem csupán egy „Intransigeant"-on vagy „Figaró"-n[65] látom, s rögtön válaszolok, mert ma, vasárnap, van egypár szabad percem, holnap pedig újra bele kell vetnem magamat a bankok, a hitel, a pénztőke, a kamatláb dzsungelébe, hogy befejezzem „A tőke" III. könyvének 30–36. fejezetét. Ami az igazi nehézségeket illeti, ez az V. szakasz úgyszólván készen van már, de irodalmi vonatkozásban még elég sok „csiszolást" kíván: elrendezést, ismétlések kiselejtezését stb. Remélem, hogy ezzel 8–10 nap alatt elkészülök, akkor jön a VI. és VII. szakasz, és aztán – vége. A levelezésem addig szünetel, s a polcom tele, zsúfolásig tele van megválaszolatlan levelekkel a világ minden részéből, Rómától New Yorkig és Pétervártól Texasig; ha tehát szakítok egy pillanatot arra, hogy írjak neked, csak azért teszem, mert *rólad van szó* és nem másvalakiről.

Louise több mint egy héttel ezelőtt egy *hétoldalas* levelet küldött neked – csakugyan nem kaptad meg? Érdeklődd meg, kérlek, mi ugyanezt tesszük itt.

Igen, az „Arbeiterinnenzeitung"[66] tetszeni fog neked. Egészséges proletár jellege van – irodalmi tökéletlenségeit beleértve –, amely nagyon kellemesen elüt az összes többi nőlaptól. S te igenis büszke lehetsz rá, mert te is egyik szülőanyja voltál!

Sajnálattal hallom, hogy Paul egészsége továbbra sem kielégítő – még mindig nem szabadult meg attól a pokoli bélféregtől? Bizonyára bőségesen kapható Párizsban filix mas vagy hagenia*, amely szabályszerű ostrom nélkül is kiűzi. Persze amíg Paul táplálja, addig nem lesz jól, az a bestia felfalja őt. És az isten szerelmére, miért *utazgat* annyit? Franciaország határain túl senki meg nem érti, hogy ő és mások miért engedik ki a kezük-

* – hímpáfrány vagy kusszóvirág (növényi féreghajtó szerek) – *Szerk.*

ből ezt a ragyogó alkalmat[67]? Én nagyon jól értem, hogy az úgynevezett szocialista képviselők kelekótya népsége nem szeretné, ha ő beszélne; mindegyik más-más irányba húz és mindegyikük a maga játékát játssza, s tudják, hogy Pault, ha már szószékre lépett, többé nem tudják felelősségre vonni és ellenőrizni; a mi szempontunkból azonban éppen ezért *kellene* beszélnie. Miért keltsék a szocialisták – éppen a választások[68] előtt – hallgatásukkal azt a gyanút, hogy ők sem jobbak a panamistáknál, s okuk van arra, hogy fedezzék ezeket és eltussolják az egész dolgot? Olaszországban csakugyan ez a helyzet; az a két ember, akit Romagnában mint szocialistát megválasztottak, a kormány kezében van annak a *szubvenciónak* a révén, amelyet *ez utóbbi fizetett az előbbiek által vezetett úgynevezett szövetkezeteknek*, s ez a szubvenció alighanem a Banca Romana pénzszekrényéből ered.[47] Ez megmagyarázza a hallgatásukat. De Franciaországban! – ?! Biztosíthatlak, hogy ez a megmagyarázhatatlan hallgatás nem növelte azt a tiszteletet, amellyel külföldön a francia szocialisták iránt viseltetnek. Brousse és Tsai[69] persze megkapták a maguk részét a Panama által létesített titkos alapokból – de ez nem *egy okkal több-e* a mieinknek arra, hogy hallassák szavukat? „À la guerre comme à la guerre"* régebben *francia* szállóige volt; így van-e még?

Crawford mama szerint a Lessepsre és Tsaira kiszabott súlyos ítélet csak porhintés a gogók** szemébe. A semmítőszék hatálytalanítani fogja azon az alapon, hogy a Prinet-féle utasítás nem rendelkezett az elévülés megszakításáról, s ezért a szóban forgó bűncselekmények elévültek.[70] Ha csakugyan így lesz, akkor ez azt jelenti, hogy a „beavatottak", azok, akik belekeveredtek, szemtelenségükben odáig mennek, hogy egész Franciaországnak a szemébe mondják, hogy igazi balek. Ez azt jelentené, hogy alaposan gúnyt űznek a világból.

Nos, remélem, végre haragra gerjed a nép és bosszút áll. Ideje már.

Bebel el fogja küldeni neked febr. 3-i beszédének gyorsírói szövegét. Igazán ragyogó, s talán hasznosnak találjátok majd a „Socialiste" számára.[71] Két hétig az egész Reichstag a mieinké volt. Előbb a vita a szükségállapotról[72] *három napig*, és az összes pártok, a kormánytól lefelé, könyörögtek a mieinknek, használják fel a befolyásukat arra, hogy elsimítják a dolgot a sztrájkoló szénbányászokkal stb. Utána a burzsoáknak az az óriási melléfogása, hogy a mieinket a társadalom jövőbeli szervezetéről való vitára provokálták – ez *öt* napig tartott![55] – először történt, hogy egy *parlament* ezt a témát tárgyalta. És a mi részünkről összesen három szónok volt –

* – „A háború az háború" – *Szerk.*

** – hiszékeny, naiv ember; balek, pali – *Szerk.*

Friedrich Engels élete utolsó éveiben

Bebel beszélt kétszer, Frohme és Liebknecht –, s a burzsoák kénytelenek voltak nekünk átengedni az *utolsó szót* és kétségbeesetten feladni (mert egyszerűen határozatképtelenség miatti elnapolással meg tudtuk akadályozni a klotürt*, minthogy a határozatképességhez szükséges 201 sosem volt jelen).

Miközben benneteket elöntött a víz, én „haldokoltam" – az újságok szerint. Kedden múlt két hete sürgöny Bécsből: csakugyan elhunytam? Utána Drezdából egy; reggel 5-kor felzörgetnek: New Yorkból egy. Így ment ez még néhány napig, amíg rá nem jöttünk, hogy majdnem valamennyi berlini lap hozott egy közleményt, amely szerint „erőim olyan nagy mértékben kimerültek, hogy halálom minden órában várható". El sem tudom képzelni, ki találta ki ezt az ostobaságot. Mindenesetre vigye el az ördög.

Üdvözöl Louise és

hű barátod
F. Engels

Paulnak: Exeat taenia!**
Sam Moore jan. 28-án újra elutazott a Nigerhez.

Eredeti nyelve: angol

* – vita-lezárási intézkedést – *Szerk.*
** – Takarodjék a bélféreg! – *Szerk.*

18

Engels August Bebelhez

Berlinbe

[London, 18]93 febr. 24.

Kedves August,

Tegnapi ajánlott ügyiratomat[73] bizonyára megkaptad. Még néhány szót róla.

A közlést nyolc cikkben képzeltem, a „Vorwärts" nyolc egymást követő számában. De talán van valami módszeretek, amelyet jobbnak véltek, ez esetben ne feszélyezzétek magatokat.

A cím – „Leszerelhet-e Európa?" – nem nagyon tetszik nekem. Jobbat azonban nem tudok, hiszen „szociáldemokrata katonai törvényjavaslat"-nak nemigen nevezhetjük; ez legfeljebb akkor volna lehetséges, ha egészében elfogadnátok a javaslatot.

Azért küldtem a dolgot neked, nem pedig Liebknechtnek, mert te benne vagy a katonai bizottságban, s „leckét" kértél tőlem. Ez majd kiment engem előtte. De ezenkívül azért is, mert a sajtótörvény miatt esetleg szükséges változtatásokat szívesebben bízom terád, mint őrá, s általában a kézirat nemcsak a „Vorwärts"-re tartozik, hanem mindnyájatokra, s nektek meglehet a magatok véleménye a közlés legalkalmasabb módjáról és időpontjáról – mindenesetre *mielőtt* a plénumban újra tárgyalják a dolgot.

A „Workman's Times"-ból láthattad, hogy ott most Avelingék révén jobban tájékoztatják az angol munkásokat a kontinentális és különösen a német pártügyekről.[74]

A legutóbbi választások tapasztalatai alapján a liberális kormánynak egy kissé gyorsítottabb lépésre kellett áttérnie.[75] Az intézkedések „liberálisak" ugyan, de jobbak, mint várható volt. A választói jegyzékekről szóló új törvény, ha elfogadják, 1. legalább kb. 20–30%-kal megnöveli a munkásszavazatokat és újabb 40–50 választókerületben abszolút többséget ad a munkásoknak, és 2. jelentékeny évenkénti kiadástól kíméli meg a jelölteket; nekik *magukn*ak kellett gondoskodniok arról, hogy választóik rákerüljenek a jegyzékre, s ez itt sok pénzbe kerül. Résztörlesztésképpen ez már elfogadható. – A napidíjra már nagyon közeli kilátás van, ha nem is erre az ülés-

szakra, de a következőre majdnem biztosan; Gladstone *elvileg* már elfogadta. Aztán az is nagy nyereség, hogy valamennyi nyilvános választásra csak *egy* választói jegyzék lesz, tehát csak *egyféle* választójog, s ez már csak azért is fontos, mert törvény készül tanácsok létesítéséről a plébániákban (az itteni falusi közösségekben) is,[76] s ez a falu eddigi félfeudális állapotának utolsó maradványát is megszünteti. Ha ezen az ülésszakon mindez keresztülmegy és törvény lesz belőle, akkor jelentősen megjavul a munkásosztály politikai helyzete, s ez maga is újabb ösztönzés az embereknek, hogy ezt az új helyzetet ki is aknázzák. Minden intrika és ostobaság ellenére, amely itt még előfordul, mégpedig tömegesen, mégiscsak bizonyos, hogy óriási haladás tapasztalható, s talán már néhány év múlva ámulni fogtok az angolokon.

Nem látom be, hogy miért ne közölhetnéd közvetlenül a Spatzek-históriát*. Egyébként lengyelül nyomtatásban megjelent a februári „Przedświt"-ben.

Ha Wachs *magas* termetű, akkor nem az én emberem**. Amaz, úgy emlékszem, nagyjából akkora volt, mint te, és barna hajú. De hogy honnan kerülnek elő mindezek a viasz[Wachs]-őrnagyok, az megfoghatatlan.

A Boszorkány éppen elkészült, tehát elvezényel. – Szívélyes üdvözlet feleségednek és neked.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 28. old. – Szerk.*
** *V. ö. 27–28. old. – Szerk.*

19

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1893 febr. 24.

Tisztelt Uram,

Bocsásson meg hosszas hallgatásomért. A körülmények kényszerítettek rá. Erőfeszítéseket kell tennem – utolsó erőfeszítéseket –, hogy a télen és tavasszal befejezzem a III. kötetet*. Ennek érdekében el kellett tiltanom magamat minden külön munkától, sőt minden olyan levelezéstől is, amely nem feltétlenül szükséges. Máskülönben semmi sem tartott volna vissza attól, hogy ne folytassam Önnel rendkívül érdekes és fontos problémánk megvitatását.[77]

Most fejeztem be – néhány formai dolog kivételével – az V. szakasz (bankok és hitel) *szerkesztését*; ez volt a legnehezebb valamennyi között, mind a témát, mind *a kézirat állapotát* tekintve. Most már csak két szakasz van hátra – az egész könyv $^1/_3$-a –, ebből az egyik – a földjáradék – szintén igen nehéz témával foglalkozik, de amennyire emlékszem, a kézirat sokkal jobban ki van dolgozva, mint az V. szakaszé. Így aztán még mindig remélem, hogy be tudom fejezni feladatomat a megszabott időre. A legnehezebb volt elérnem, hogy 3–5 hónapra teljesen mentesüljek mindentől, ami félbeszakít, úgyhogy az egész időt az V. szakasznak szentelhessem; ez most szerencsésen megtörtént. Munka közben gyakran gondoltam arra, milyen nagy gyönyörűséget fog okozni Önnek ez a kötet, ha megjelenik; a levonatokat el fogom küldeni Önnek, mint a II. kötetnél tettem.[78]

Térjünk most vissza tárgyunkra.

Úgy látszik, minden pontban egyetértünk, azt az egyet kivéve, amelyet Ön mindkét levelében érint, az okt. 3-i és a jan. 27-iben, bár más-más szemszögből.

Az első levélben azt kérdi: olyan jellegű volt-e az 1854 után elkerülhetetlenné vált gazdasági változás, hogy Oroszország történelmi intézményeinek fejlesztése helyett, éppen ellenkezőleg, gyökereikben kellett megtámadnia

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

ezeket? Más szavakkal: nem lehetett volna-e a faluközösséget tenni meg az új gazdasági fejlődés alapjává?

És jan. 27-én ugyanezt a gondolatot ebben a formában fejezi ki: a nagyipar szükségszerűséggé vált Oroszország számára, de elkerülhetetlen volt-e, hogy tőkés formában fejlődjék?

Nos, 1854-ben vagy e körül Oroszország egyfelől a faluközösséggel, másfelől a nagyipar szükségszerűségével kezdte. Ha most egészében figyelembe veszi azt az állapotot, amelyben országa ebben az időben volt, lát-e valami lehetőséget arra, hogy a nagyipart olyan formában illesztették volna hozzá a paraszti közösséghez, amely egyrészt lehetővé teszi a nagyipar fejlődését, másrészt a primitív közösséget olyan társadalmi intézmény rangjára emeli, amely felette áll mindannak, amit a világ valaha is látott? S mindezt akkor, amikor az egész Nyugat még tőkés uralom alatt él? Véleményem szerint az ilyen fejlődés, amely felülmúlt volna mindent, amit a történelemből ismerünk, más gazdasági, politikai és intellektuális feltételeket követelt volna meg, mint amelyek Oroszországban akkor megvoltak.

Nem kétséges, hogy a közösségben és bizonyos mértékig az artelben megvoltak azok a csírák, amelyek meghatározott feltételek között kifejlődhettek, és Oroszországot megkímélhették volna attól, hogy végig kelljen szenvednie a tőkésuralom gyötrelmeit. Én mindenben aláírom szerzőnk levelét Жуковский-ról*. De mind az ő véleménye, mind az enyém szerint ennek fő feltétele *a kívülről jövő indíték* volt, Nyugat-Európa gazdasági rendszerének átalakulása, a tőkés rendszer szétzúzása azokban az országokban, ahol megszületett. Szerzőnk azt mondta egy bizonyos régi kiáltványhoz írt bizonyos előszavában, 1882 januárjában,[80] feleletként arra a kérdésre, hogy az orosz közösség nem válhatik-e egy magasabb társadalmi fejlődés kiindulópontjává: ha Oroszország gazdasági rendszerének átalakulása egybeesik a Nyugat gazdasági rendszerének átalakulásával, так, что обе они пополнят друг друга, то современное русское землевладение может явиться исходным пунктом нового общественного развития.**

Ha mi nyugaton gyorsabbak lettünk volna a saját gazdasági fejlődésünkben, ha tíz vagy húsz évvel ezelőtt meg tudtuk volna dönteni a tőkés rendszert, akkor talán Oroszországnak is lett volna ideje arra, hogy megállítsa saját fejlődésének a kapitalizmus felé tartó tendenciáját. De sajnos túl

---

* Zsukovszkij.[79] – *Szerk.*

** – úgy, hogy a kettő egymást kiegészíti, akkor a mostani orosz földtulajdon egy új társadalmi fejlődés kiindulópontja lehet. – *Szerk.*

lassúak vagyunk. és a tőkés rendszernek azok a gazdasági következményei, amelyek szükségszerűen eljuttatják a válság pontjára, még csak most vannak kifejlődőben a különböző környező országokban: míg Anglia gyorsan veszíti el ipari monopóliumát, Franciaország és Németország közeledik Anglia ipari színvonalához, Amerika pedig azzal kecsegtet, hogy mindnyájukat kiszorítja mind az ipari, mind a mezőgazdasági termékek világpiacáról. A legalábbis viszonylagos szabadkereskedelmi politika bevezetése Amerikában bizonyosan betetőzi majd Anglia ipari monopóliumának összeomlását és egyidejűleg tönkreteszi Németország és Franciaország ipari exportkereskedelmét; akkor aztán be kell következnie a válságnak, igazi *fin de siècle** módra. Eközben azonban Önöknél elenyészik a közösség, s csak azt remélhetjük, hogy a jobb rendszerre való áttérés minálunk elég gyorsan következik majd be ahhoz, hogy országuknak legalább néhány távoli részében megmenti azokat az intézményeket, amelyeket ilyen körülmények között a nagyszerű jövő megvalósításának szolgálatába lehet állítani. De ami tény, az tény, s nem szabad elfelednünk, hogy ezek a lehetőségek évről évre csökkennek.

Egyébként elismerem: az a körülmény, hogy Oroszország az *utolsó* olyan ország, amelyet a tőkés nagyipar a hatalmába kerít, s egyszersmind az az ország, amelynek kimagaslóan *legnagyobb a paraszti lakossága*, szükségképpen arra vezet, hogy az e gazdasági átalakulás okozta felfordulás súlyosabb lesz, mint volt bárhol másutt. Az a folyamat, amelynek során mintegy 500 000 помещик** és mintegy 80 millió paraszt helyébe *burzsoá* földtulajdonosoknak egy új osztálya kerül, csakis szörnyű szenvedések és megrázkódtatások között mehet végbe. De hát a történelem a legkegyetlenebb всех богинь***, holttestek tömegein keresztül hajtja ő diadalkocsiját, nemcsak háborúban, hanem a „békés" gazdasági fejlődés idején is. Mi, férfiak és nők pedig – sajnos – olyan ostobák vagyunk, hogy sosem tudjuk összeszedni az igazi haladáshoz való bátorságot, hacsak szinte mértéktelennek tűnő szenvedések nem kényszerítenek erre.

Mindig kész híve
P. W. R.[81]

Kérem, hogy leveleit Kautskynénak, ne Roshernénak címezze.

Eredeti nyelve: angol

* – *századvégi* – *Szerk.*
** – földbirtokos – *Szerk.*
*** – az összes istennők közül – *Szerk.*

20

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1893 febr. 25.

Kedves Lafargue-om,

Hogy múlik az idő! az öreg Harney ma reggel emlékeztetett arra, hogy tegnap volt a februári forradalom[82] évfordulója – „Éljen a Köztársaság!", istenem, manapság annyi más megünnepelni való évfordulónk van, hogy ezekről a félig polgári dátumokról megfeledkezik az ember. És ha meggondoljuk, hogy öt év múlva fél évszázada, hogy ez megtörtént. Akkoriban az ember a köztársaságért lelkesedett – kis betűvel; amióta nagy betűvel írják, már nem ér semmit, kivéve mint csaknem idejétmúlt történelmi szakasz.

Az Ön beszéde nagyon jó volt, és csak azt sajnálom, hogy nem két hónappal korábban hangzott el. De jobb későn, mint soha; nem csodálkozom, hogy képviselőház és sajtó egyaránt időszerűtlennek tartotta; ha az ő *placet*jükre* várnánk, soha nem nyitnánk ki a szánkat.[83] Ami a Millerand és Tsai jellegű radikális szocialistákat illeti, elengedhetetlen, hogy a velük való szövetség azon a tényen alapuljon, hogy a mi pártunk[84] külön párt, s ezt el kell ismerniök.[85] Ami korántsem zárja ki a közös cselekvést a következő választásokon – feltéve, hogy a közösen kiharcolandó mandátumok elosztása a tényleges erőviszonyoknak megfelelően történik; ezeknek az uraknak az a szokásuk, hogy oroszlánrészt követelnek maguknak.

Ha képviselőházi beszédei már nem keltik a korábbi visszhangot, nehogy ez elbátortalanítsa. Nézze meg németországi barátainkat, éveken át lehurrogták őket, most pedig az a 36 uralja a Reichstagot. Bebel ezt írja nekem: ha nyolcvanan vagy százan lennénk (400 képviselő közül), a Reichstag lehetetlenné válnék. Nincs olyan vita, bármiről legyen is szó, amelyben ne szólalnánk fel, és valamennyi párt meghallgat bennünket. A jövő szocialista szervezetéről folytatott vita öt napig tartott, és Bebel beszédéből

* – *engedélyükre* – *Szerk.*

3 és fél millió példány kelt el. Most majd az egész vitát kinyomatják brosúraként, 5 pfennig lesz az ára, és az amúgy is óriási hatás megkétszereződik![55]

Teljesen igazuk van, hogy felkészülnek a választásokra. Legalább 20 mandátumot kellene szereznünk. Megvan az az óriási előnyük, hogy a községtanácsi választások révén ismerik erőik *minimális* szintjét minden egyes helységben; azzal számolok ugyanis, hogy tavaly május[86] óta jelentősen gyarapodtak. Ez nagymértékben segíti majd Önöket a jelöléseknek maguk és a radikális szocialisták közötti elosztásában. Persze lehet, hogy inkább mindenütt, ahol van esélyük a bejutásra, állítanak jelölteket, azzal a fenntartással, hogy jelölésüket szükség esetén a pótválasztáskor visszavonják a radikálisok javára, ha ez utóbbiak több szavazatot kaptak.

A választásokon az a legfontosabb, hogy egyszer s mindenkorra leszögezzük, hogy a mi pártunk képviseli Franciaországban a szocializmust, és hogy az összes egyéb, többé vagy kevésbé szocialista frakciók – broussisták[69], allemanisták[87], tiszta és nem tiszta blanquisták[88] – csak a proletármozgalom többé-kevésbé gyermeki szakaszában, az ideiglenes megosztottságok folytán játszhattak mellettünk szerepet; de hogy a gyermekbetegségek időszaka most már elmúlt és a francia proletariátus eljutott történelmi helyzetének teljes felismeréséhez. Ha nekünk 20 mandátumunk van, akkor a többinek együttvéve nem lesz annyi, mert inkább veszítenek majd, semmint nyernek. És akkor aztán mennek majd a dolgok. De addig is *törődjék az újraválasztásával*, úgy vélem, hogy nemigen járult hozzá ennek biztosításához gyakori távolmaradása a képviselőházból.[67]

A Panama[8] korántsem halott. És szégyen, hogy a royalistáknak és kétes szövetségeseiknek engedik át a leleplezések gondját és dicsőségét. Jobb jelszavuk nem is lehetne, mint ez: Le a tolvajokkal!, és ha az *ostoba* vidék nagy tömege őket részesíti előnyben a republikánusokkal szemben, akkor a *radikális* republikánusok[27] gyávasága hozta meg nekik ezt a sikert. Ön azt mondja, hogy a köztársaság nincs veszélyben, s hogy a képviselők ezzel a bizonyossággal tértek vissza a szünidő után; akkor latba kellett volna vetni minden erejüket és nem hagyni, hogy a hallgatásuk folytán összekeverjék Önöket a tolvajokkal. Igaza van: az egész burzsoázia politikai hitványsága minden képzeletet felülmúl.

Az egyetlen ország, ahol a burzsoáziának még van némi józan esze, Anglia. Itt a (bár még csak csírában meglevő) Független Munkáspárt[12] megalakulása és tevékenysége a lancashire-i és a yorkshire-i választásokon* jól megijesztette a kormányt; ez mozgolódik és olyan dolgokat visz véghez,

* *V. ö. 29–30. old. – Szerk.*

amelyekre liberális kormánynál még nem volt példa. A registration bill 1. egységesíti a választójogot valamennyi parlamenti, községtanácsi stb. választásra, 2. legalább 20–30%-kal emeli a munkásszavazatok számát, 3. a választói jegyzékek költségét leveszi a jelöltek válláról és a kormányra hárítja őket. A képviselői napidíjak fizetése a következő ülésszakon biztosra vehető;[75] ezenkívül egy csomó jogi és gazdasági intézkedés, amely a munkásoknak kedvez. A liberálisok végre felismerik, hogy ez idő szerint csak úgy biztosíthatják hatalmukat, ha politikailag erősítik a munkásosztályt, amely utána természetesen kiteszi a szűrüket. A toryk viszont pillanatnyilag határtalanul ostobák. De mihelyt a Home Rule-ból[89] törvény lett, látni fogják, hogy nem marad más választásuk, mint sorompóba lépni a hatalom birtoklásáért, ennek pedig csak egy módja van: megnyerni a munkások szavazatát politikai vagy gazdasági engedményekkel; liberálisok és konzervatívok tehát akaratuk ellenére növelik a munkásosztály erejét, siettetik azt a pillanatot, amely ezeket is, azokat is lehetetlenné teszi majd.

Az itteni munkások körében mennek a dolgok. A munkások egyre inkább ráébrednek saját erejükre és felismerik, hogy azt csak egy módon hasznosíthatják, tudniillik úgy, hogy független pártot alakítanak.

Egyidejűleg tért hódít a nemzetköziség érzése. Végül is mindenütt megyünk előre.

Németországban még mindig sor kerülhet a Reichstag feloszlatására; de azért veszített valószínűségéből, hiszen mindenki fél tőle, bennünket kivéve. 50–60 mandátumunk lenne.

Március 26-án Brüsszelben nemzetközi konferenciát tartanak a zürichi kongresszus előkészítésére.[90] Elmegy oda?

Good riddance to your taenia*, és kímélje a belét; majdhogynem a képzavar hibájába estem és azt mondtam: ez a lelke mindennek.

Barátsággal híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* – Jó, hogy megszabadult a bélférgétől – *Szerk.*

21

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]93 febr. 25.

Kedves Laurám,

Ismered azt a mondást, hogy egy nő levelének a legfontosabb része mindig az utóirat. Ez azonban gonosz rágalom, és ezt mindjárt bebizonyítom. Legutóbbi levelemben a fő kérdést nemcsak magában a levélben, de még az utóiratban sem említettem meg, s most külön levélkében kell elküldenem.

Ez pedig az, hogy ezüstlakodalmatokat április 2-án itt tartsátok. Tudod, hogy megígérted, én pedig szavadon foglak. Mármost, minthogy eléggé, vagy inkább nagyon valószínű, hogy Paulnak március 26-án el kell mennie a brüsszeli konferenciára,[90] nem az lenne-e a legjobb, ha körülbelül abban az időben, amikor ő Brüsszelbe utazik, te Párizsból egyenest ide jönnél, s neki azt mondanád, hogy onnan jöjjön át? Hacsak szívesebben vele nem mész és nem nézed meg magadnak a szülővárosodat, amely mint mondják, sokat szépült, hogy méltónak mutatkozzék arra a tisztességre, amelyben részesítetted.

Mindenesetre az az érzésem, ideje némi előkészületeket tenni az örvendetes eseményre, s így, minthogy ezt az utóiratot nem tudtam, vagy inkább elfelejtettem hozzáfűzni neked írt legutóbbi levelemhez, most Paulnak írt levelemhez teszem hozzá, s remélem, igen komolyan fontolóra veszed, és mihelyt alkalmas neked, közlöd velünk óhajodat.

Üdvözöl Louise és

régi tisztelőd
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

22

Engels a Thomas Cook & Son céghez

Londonba[91]

(*Fogalmazvány*)

[Eastbourne, 1893 március 6. körül[92]]

Tisztelt Uraim,

3-i levelüket utánam küldték ide.

A szóban forgó úr* fiatal orvos, a bécsi egyetem (Ausztria) előadója; ott nyerte el tudományos fokozatát és működött igen eredményesen. Az osztrák parlament egy kiváló tagja** ajánlotta melegen a figyelmembe, s nincs kétségem afelől, hogy személyében nagyon kellemes ügyfélre tesznek szert.

Eredeti nyelve: angol

* Ludwig Freyberger. – *Szerk.*

** Engelbert Pernerstorfer. – *Szerk.*

23

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe[4]

Kérlek, küldj nekem *Londonba* 6, vagy ha lehet *12 példányt* a cikkből[73]. Néhány napja itt vagyok Eastbourne-ban[92], hogy egy kis friss levegőt szívjak; furcsa egy éghajlat ez: néha egészen kellemesen elüldögél az ember a szabadban, de aztán megint hidegre és szelesre fordul az idő – szerencsére eddig nem sokat esett.

Szívélyes üdvözlet a tieidnek.

Barátod
F. E.

Eastbourne, [18]93 március 7.
28, Marine Parade

24

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

[Eastbourne, 18]93 március 12.

Kedves Turati Polgártárs,

Visszaküldöm Önnek a korrektúrát, minthogy a rövid idő alatt, amit hagy nekem, nem tudom alaposan átnézni.[93] Néhány napig itt vagyok a tengerparton[92]; utánam küldték a csomagot, azzal is elment némi idő.

Tetszésére bízom, hogy hozza-e mellékletben az Internacionálé programját, azaz vagy a „Szervezeti szabályzat"-ot az indokoló résszel, vagy az 1864-es „Alapító üzenet"-et[94]; minthogy itt nincs meg nekem a „Kiáltvány" orosz kiadása, nem tudom pontosan, melyikről beszél a kettő közül.

Köszönöm a két brosúrát, nagy érdeklődéssel fogom elolvasni őket.

Kulisova asszony időközben bizonyára kapott levelet Kautskynétól.

Üdvözletét küldi Kulisova asszonynak és Önnek Kautskyné és

híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

25

Engels F. Wiesenhez

Bairdbe[95]

122, Regent's Park Road, N. W.
London, 1893 március 14.

Tisztelt Elvtárs,

Felgyülemlett munkám megakadályozott abban, hogy előbb válaszoljak jan. 29-i soraira.

Fel nem foghatom, miért jelentené szükségképpen a szociáldemokrata elv megsértését, ha jelölteket állítunk valamilyen választás útján betöltendő politikai tisztségre, illetve ha ezekre a jelöltekre szavazunk, még akkor is, ha azon fáradozunk, hogy magát ezt a tisztséget megszüntessük.

Lehet valaki azon a véleményen, hogy az amerikai elnöki tisztség és szenátus eltörlésének az a legjobb útja, ha ezekre a posztokra olyan embereket választanak, akik kötelesek megvalósítani ezt az eltörlést; s akkor következetesen így is fog cselekedni. Másoknak lehet az a véleménye, hogy ez az út nem célszerű; erről lehet vitatkozni. Adódhatnak olyan körülmények, amikor ez a cselekvési mód a forradalmi elv megtagadását* is magában foglalná; de hogy ez miért volna mindenkor és mindenütt így, azt nem értem.

Hiszen a munkásmozgalom közvetlen célja: a politikai hatalom meghódítása a munkásosztály számára és a munkásosztály által. Ha ebben egyetértünk, akkor a véleménykülönbség az ennek során alkalmazandó harci eszközökről és módszerekről aligha vezethet elvi nézeteltérésekre egyenes emberek között, akiknek helyén az eszük. Az én véleményem szerint mindegyik országban az a taktika a legjobb, amely a leggyorsabban és a legbiztosabban vezet célra. Ettől a céltól azonban éppen Amerikában nagyon távol vagyunk még, s azt hiszem, nem tévedek, ha éppen ezzel a körülménnyel magyarázom azt, hogy ott néha még olyan nagy jelentőséget tulajdonítanak az efféle akadémikus vitakérdéseknek.

Felhatalmazom Önt, hogy ezeket a sorokat – rövidítés nélkül – közzétegye.

Őszinte híve
F. Engels

---

* *A másolaton*: megsértését – *Szerk.*

26

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

Eastbourne, 28, Marine Parade[92]
1893 március 14.

Kedves Laurám,

Nos hát, örömet szereztél ezzel a leveleddel. Eszerint minél előbb várunk benneteket a jövő héten*, s ha már itt vagy, nem fogjuk megengedni, hogy *legalább* két vagy három hétnél előbb újra átkelj a Csatornán; még ha a „tisztelt képviselő úr"** ennyi időre nem menthető is fel agitációs útja alól.

Pénteken visszatérünk Londonba. Louise és én megígértük, hogy szombaton*** felszólalunk az egylet[33] és a Bloomsbury Társaság[96] közös Kommün-ünnepségén – *egyesült* ünnepség lesz, pedig én jobban szeretem a jó egybesült húst. A következő vasárnap van a brüsszeli konferencia[90] – vagyis vasárnaphoz *egy hétre*, azaz 26-án; nem írod, hogy ott lesz-e Paul, pedig *nagyon* fontos lenne, bizonyos intrikák miatt, amelyeket a régi Hyndman–Brousse–Allemane-klikk folytat és ez idő szerint Seidel, a zürichi bizottság[97] titkára támogat; ez a lecsúszott társaság nyilvánvalóan egy utolsó kísérletet tesz arra, hogy kedvezőbb pozíciót készítsen elő magának a kongresszusra. Csaknem bizonyos, hogy Brüsszelből néhány napra átjön Londonba Bebel,[98] s talán Liebknecht is. Nos, rendkívül örülnék, ha Paul és Bebel néhány napig együtt lenne itt nálam, hogy egyszer s mindenkorra megszűnjenek bizonyos francia előítéletek Bebellel szemben, aki kimagaslóan a legjobb emberünk Németországban, annak ellenére, amit a franciák teuton nyerseségnek tekinthetnek nála. Láthatod tehát, a személyes érdeken kívül különleges politikai érdekem fűződik ahhoz, hogy a hét elején megjelenjetek itt.

Semmi kifogásom nincs az ellen, hogy Paul a szervezett választási kampány során franciaországi körutazást tegyen; ellenkezőleg, nagyszerű dolognak tartom. De végül is egy képviselőnek vannak bizonyos kötelességei a

* *V. ö. 42. old. – Szerk.*
** Paul Lafargue. – *Szerk.*
*** Március 18. – *Szerk.*

kamarában, kivált az ilyen Panama-időben[8], s minthogy végeredményben minden választás jó néhány többé-kevésbé közömbös filiszter szavazatától függ, úgy véltem, parlamenti kötelezettségeinek elhanyagolása veszélyeztetheti Paul újbóli megválasztását. Valóban hallottam is olyasmit, ami erre utal. Amikor pedig azt láttam, hogy a Panama-válság néhány igen fontos mozzanata idején folyamatosan távol van, óhatatlanul arra kellett gondolnom, hogy nagyon fontos alkalmakat szalaszt el, s hogy mindezt a szemére lehet vetni. Egyszóval túlzott nagylelkűség lenne részéről, ha előkészítené mások mandátumát, a magáét pedig elveszítené. Ha ti Franciaországban olyan erősek volnátok, mint a mieink Németországban, ahol húsznál több mandátum a mienk – úgyszólván mind a hódítás jogán, mind a születés jogán, akkor másképpen állna a dolog, de akkor nem is volna szükség ilyen szenvedélyes kampányra.

Ma van Szerecsen halálának az évfordulója, és éppen a tizedik. Nos, egész bizalmasan megmondhatom neked, hogy a III. kötet* úgyszólván készen van. A legnehezebb szakaszt – Bankok és hitel – befejeztem; már csak két szakasz van hátra, s ezek közül csak az egyik (Földjáradék) okozhat némi *formai* nehézséget. De ami még hátra van, az mind merő gyerekjáték ahhoz képest, amit el kellett végeznem. Most már nem kell többé megszakításoktól félnem. Az elmúlt tél előtt nem bírtam elérni, hogy legyen négy-öt ilyen megszakításoktól mentes hónapom; most volt, és a munka úgyszólván kész. Csak meg ne mondd senkinek, mert még nem tudom megjelölni, hogy a következő néhány hónapon belül mikor mehet nyomdába a kézirat.

Rémülettel tölt el, amit Jaurèsről írsz. Az École normale supérieure neveltje és Malon barátja, ha nem védence – melyik a rosszabb a kettő közül? S mégis, egyik minősítés sem ér fel az olyan ember kiválóságával, aki latinul tud írni a német szocializmus eredetéről.[99]

Most be kell fejeznem. Minél előbb tudjuk meg itt Londonban megérkezésed napját és minél korábbra hozod ezt az időpontot, annál jobb. Így hát a viszontlátásig üdvözöl Louise és

öreg barátod
F. Engels

Persze küldök majd egy kis kompromittáló dokumentumot – egy apró kis ... csekket, biztosítani ittlétedet. Itt nincsen nálam, különben mellékelném.

Eredeti nyelve: angol

* „A tőke" III. kötete. – *Szerk.*

27

Engels Maria Mendelsonhoz

Londonba

28, Marine Parade
Eastbourne, [18]9[3]* március 15.

Kedves Mendelsonné Asszony,

Le sem tudom írni Önnek, mekkora örömmel vettük, Kautskyné meg én ma reggel a hírt, hogy St.** már nincs veszélyben – még tegnap este is bizonyos aggodalommal beszéltünk róla. Nos hát, all's well that ends well***, és alig várom, hogy szombat este viszontlássam őt – mindenképpen azt reméljük, hogy vasárnap° mind a kettőjüket üdvözölhetjük nálunk.

Körülbelül két hete vagyunk itt és holnapután térünk vissza Londonba. Az idő ragyogó volt, és a tengeri szél nagyon jót tett nekünk.

Tehát a viszontlátásra! Kautskyné jókívánságait küldi.

Tisztelő híve
F. Engels

Hétfőre vagy keddre várjuk Bebelt[98] és néhány nappal később Lafargue urat és feleségét.

Eredeti nyelve: francia

* *A papír sérült.* – *Szerk.*
** Stanisław Mendelson. – *Szerk.*
*** – minden jó, ha jó a vége – *Szerk.*
° Március 19. – *Szerk.*

28

Engels Henry Demarest Lloydhoz

Chicagóba[100]

(*Fogalmazvány*)

[London. 1893 március közepe]

Igen Tisztelt Uram,

Rendben megkaptam II. 3-i és III. 9-i becses leveleit a mellékletekkel együtt. Rendkívül sajnálom, hogy sem személyesen nem vehetek részt kongresszusaikon, sem azokkal az értekezésekkel nem szolgálhatok, amelyeket kér tőlem.[101] A legnagyobb örömmel elküldeném Önnek ezeket, ha most nem venné igénybe egész időmet elhunyt barátom, Karl Marx a „Tőké"-ről szóló nagy műve harmadik könyvének kézirata, amelyet sajtó alá rendezek. Ennek a harmadik könyvnek már évekkel ezelőtt meg kellett volna jelennie; mostanáig azonban sosem tudtam biztosítani magamnak megszakítás nélküli hosszabb időt, pedig csakis ez teszi lehetővé, hogy elvégezzem feladatomat. A feltétlenül szükséges munkákon kívül kénytelen voltam minden egyebet visszautasítani, bármennyire csábító is. Arra az időre, amikor az Önök kongresszusa ülésezik, a kéziratnak nyomdába kell kerülnie, de ez nem történhetnék meg, ha teljesíteném az Ön kívánságát. Mert az a munka, amelyet Ön kér tőlem, nem lehetne újságírói közhely; a legjavát kellene adnom annak, amire képes vagyok, s ez elmélyült tanulmányokat és gondolkodást igényelne, ehhez pedig tetemes idő kell, amelyet az említett okokból nem áldozhatok a dologra.

Elküldtem azonban Önnek nyomtatványként egy példányt a (K. Marx és én általam írt) 1848-as „Kommunista Kiáltvány" angol kiadásából és egy példányt „Socialism, Utopian and Scientific" című művemből[102], amely néhány hónapja jelent meg; remélem, hogy ez az apró küldemény érdekelni fogja munkáskongresszusuk némely tagját.

Eredeti nyelve: angol

29

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]93 március 18.

Kedves Sorge,

Két hetet a tengernél, Eastbourne-ban töltöttünk[92], pompás időnk volt, egészen felfrissülve tértünk vissza, most jöhet megint a munka. De persze most a látogatások ideje is elkezdődik, jövő vasárnap (holnaphoz egy hétre) ül össze a zürichi kongresszus miatt a brüsszeli konferencia[90], akkor Bebel néhány napra átugrik onnan[98], és ugyanakkortájt Lafargue-ék is idejönnek; örülök, hogy ismét szerencsém lesz itt ez utóbbi fiatalemberhez, hogy alaposan megbeszéljem vele a francia ügyeket. De azért annyi időm még marad, hogy befejezzem a III. kötetet*, mert a fő nehézségen most már túl vagyok.

A „Socialiste"-tal kapcsolatos dolog rendeződött.

Úgy látszik, Amerikában az ezüsthistória[103] nem juthat nyugvópontra másképpen, mint csőd útján. A jelek szerint Clevelandnek sincs meg a hatalma és a bátorsága ahhoz, hogy ennek a vesztegető csoportnak kitörje a nyakát. És csakugyan jó lenne, ha a végsőkig éleződnék a dolog. Egy nemzet – *fiatal* nemzet –, amely olyan nagyra van a „gyakorlatiasságával" és amellett elméleti téren olyan szörnyen korlátolt, mint az amerikaiak, csak a saját kárán szabadul meg véglegesen az efféle meggyökeresedett rögeszmétől. Kézenfekvő gondolat azt képzelni, hogy ha az embernek nincs pénze, amikor szüksége van rá, az abból fakad, hogy általában nincs elég pénz a világon – a Kellogg-féle papírpénz-szédelgésnek és az ezüstszédelgésnek ezt a közös gyermeteg elképzelését legbiztosabban a kísérletezés és a csőd gyógyítja meg, amely egyébként is egész hasznosan végződhetik számunkra. Ha csak valamiféle tarifareformot hajtanak végre idén ősszel, meg lehettek elégedve, a többi majd követi; a fődolog az, hogy az amerikai iparnak nyíljék lehetősége arra, hogy versenyképessé váljék a világpiacon.

Itt *nagyon jól* mennek a dolgok. A tömegek kétségtelenül mozgásban vannak, a részleteket megtudhatod Aveling „Volkszeitung"-beli[104] be-

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

számolóiból, bár ezek kissé terjengősek. A legjobb bizonyíték az, hogy a *régi szekták* talajt veszítenek és engedni kénytelenek. A Szociáldemokrata Föderáció[13] gyakorlatilag leváltotta Hyndman urat; hébe-hóba egy kicsit még morgolódhatik és panaszkodhatik nemzetközi politikáról a „Justice"-ban[105], de befellegzett neki, a saját hívei is kiismerték. Ez az ember tíz éven át személyemben és politikailag ott provokált engem, ahol csak tudott; én sosem tiszteltem meg válaszadással, mert meg voltam győződve arról, hogy maga is tönkre tudja tenni magát, s végül igazam lett. Mindezen tízéves ellenségeskedés után nemrég felkérték Tussyt, hogy írjon a „Justice"-ba beszámolókat a nemzetközi mozgalomról; ő ezt persze visszautasította mindaddig, amíg a „Justice" nyilvánosan vissza nem vonja azokat az aljas rágalmakat, amelyeket éveken át közölt róla és Avelingről.

Ugyanígy áll a dolog a fábiánusokkal[14]. Akárcsak a Szociáldemokrata Föderációnak, nekik is a fejükre nőttek saját vidéki ágazataik; Lancashire és Yorkshire ebben a mozgalomban is újból élen jár, akár a chartistában. Az olyan emberek, mint Sidney Webb, Bernard Shaw és mások, akik szocializmussal akarták átitatni a liberálisokat, most kénytelenek eltűrni, hogy őket itassa át saját társaságuk munkás tagjainak a szelleme. Berzenkednek, kényeskednek, de hiába; vagy egyedül maradnak, tisztek legénység nélkül, vagy velük kell tartaniok. Az előbbi a valószínűbb és a kívánatosabb is.

A Független Munkáspárt[12] – minthogy utolsónak érkezett – kevesebb megrögzött előítéletet hozott magával, vannak benne jó elemek – az északi munkások a döntők –, s ennyiben leginkább hamisítatlan kifejezője a jelenlegi mozgalomnak. Vezetői között persze van mindenféle furcsa szerzet, s még a legjobbak zöménél is megtalálhatók a parlamenti rendszer ártalmas klikkezési szokásai, egészen úgy, mint tifelétek Amerikában; de a tömegek ott állnak mögöttük és vagy móresre tanítják, vagy kihajítják őket. Balfogás akad még elég, de a fő veszélyt legyűrték, s most gyors haladást remélek, amely Amerikára is kihat.

Németországban válság felé éleződik a helyzet. A katonai bizottság üléseiről szóló legutóbbi jelentések szerint kompromisszum már aligha lehetséges[62], a kormány lehetetlenné teszi a centrumpárti[22] és a szabadelvű[61] uraknak az átállást, 40–50 ilyen szavazat nélkül pedig nem jöhet létre többség. Tehát feloszlatás és új választás. Arra számítok, hogy *ha jól megy a dolog*, $2\,^1/_2$ millió szavazatot kapunk, mert rohamosan növekedtünk. Bebel 50–60 mandátumra számít, mert a választókerületek elosztásának geometriája ellenünk van, s a többiek valamennyien összetartanak velünk szemben, úgyhogy a pótválasztásokon még jelentős kisebbségeket sem tudunk többséggé átváltoztatni. Jobban örülnék, ha a dolgok nyugodtan mennének tovább

95-ig, amikor sokkal különb hatásunk lenne; de bármi történik is, mindennek bennünket kell előbbre segítenie, Richtertől Wilhelmkéig*.

Egy texasi ifjú, F. Wiesen Bairdből azt kérte tőlem, hogy nyilatkozzam valamit az „elnöki tisztre" való jelölés ellen, mert hiszen el akarjuk törölni az elnöki tisztséget, ez tehát a forradalmi elv megtagadása. A mellékelt választ küldtem neki**; ha *megcsonkítva* kerülne nyilvánosságra, akkor légy szíves, közöltesd a „Volkszeitung"-ban.

Remélhetőleg te és feleséged most jobban vagytok egészségileg. Mindkettőtöket szívélyesen üdvözöl Kautskyné és barátod

F. Engels

Elküldtük neked a jövő államáról folytatott vitát.[55] Amíg távol voltunk, egy kissé rendszertelenül jöttek az újságok, de mindnek meg kell lennie.

* II. Vilmos. – *Szerk.*
** *V. ö. 46. old.* – *Szerk.*

30

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]93 március 20.

Kedves Báró,

Lessner cikke nagyon olvasmányos; Edének persze óriási munkájába került, amíg valamennyire irodalmi formát adott neki. Ami a „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung"-ot illeti, említettem egyszer – hirtelen támadt ez az ötletem –, hogy igazán nem is lenne rossz, ha teljes egészében újra kinyomatnók a dolgot, javasolni lehetne ezt Dietznek;[106] tovább gondolkodva ezen persze arra jutottam, hogy azért van ennek mindenféle bökkenője, s újabb munkát róna rám, amelyre pedig nem vállalkozhatom, amíg a III. kötet* nincs készen, s aztán nem gondoltam rá többé. De úgy látszik, Lessner ugyanolyan hévvel veti rá magát az irodalomra, mint annak idején a festészetre.

A profitrátáról elvből nem olvasok többé semmit, sem a kis Schmidt** második cikkét, sem Landéét nem olvastam el; ennek várnia kell, amíg eljutok a III. kötet előszavához. Közben elpusztíthatatlan személyes ellenfeled, Stiebeling is elküldte nekem legújabb művét, nyilván ő is számít a szíves tudomásulvételre – de valószínűleg hiába.

Hogy honnét eredt a megbetegedésemről szóló álhír, az teljesen érthetetlen számomra, de a legcsekélyebb alapja sem volt. Azt sem tudom kideríteni, hogy hol jelent meg először és melyik lapban, úgyhogy semmiféle támpontom nincs. Egyébként többrendbeli palackokat ürítettünk az erők nagymértékű kimerülésére és a minden órában várható halálra.

A III. kötetben a hét szakasz közül öt készen van, eltekintve a – formai – végső szerkesztéstől; a fő nehézségen, a hitelről szóló szakaszon túl vagyok. Most a földjáradéknál tartok, amely okozhat még némi időveszteséget, úgyhogy még nem mondhatom meg, *mikor* fejezem be. Ez *maradjon köztünk*.

---

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

** Konrad Schmidt. – *Szerk.*

Ha tudom, hogy te még tovább akarsz dolgozni az „Értéktöbblet-elméletek" kéziratán, akkor nálad hagytam volna, de mert évek óta nem hallottam róla, a III. kötetnél pedig néha szükség van a kézirattal való összehasonlításra, hát írtam neked, hogy küldd el.[107] Hiszen egyéb elfoglaltságod mellett nagyon bizonytalan lett volna, hogy mikor készülsz el ezzel és a következő füzetekkel. Legközelebb megcsináljuk az elszámolást erről.

A „Neue Zeit"-ra vonatkozó sokféle terv, úgy látszik, nagyjából feledésbe ment[37] – remélhetőleg ilyen óriási forradalmak nélkül is mennek a dolgok. De a fő fogyatékosságot én még mindig abban látom, hogy *másfajta* közönséghez szól a tartalma, mint *amilyenhez* az árát szabták.

Itt nagyon jól halad a mozgalom. A szektásság veszélyét – mind a Szociáldemokrata Föderáció[13], mind a fábiánusok[14] részéről – lényegében leküzdöttük, a Független Munkáspárt[12] fel fogja őket szívni vagy előre fogja hajtani, illetve a használhatatlan vezetőket lerázza majd. A tömegek, különösen északon, az ipari körzetekben, végre vitathatatlanul mozgásban vannak. Ostobaság és disznóság akad majd még elég, de ezeken úrrá leszünk. Aveling tegnapelőtt Manchesterben volt, ahol a Független Munkáspárt végrehajtó bizottsága első ülését tartotta; a határozatok egészen kielégítők, Avelinget küldöttnek választották Brüsszelbe és később, K. Hardie-vál és Shaw Maxwell-lel együtt, Zürichbe[90] is. Bővebbet bizonyára hallasz majd Edétől. Ez persze magánjellegű, nem tudom, hogy mit akarnak nyilvánosságra hozni.

Szívélyes üdvözlet.

Barátod

F. E.

31

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]93 március 21.

Kedves Löhröm,

Remélem, megkaptad Eastbourne-ból[92] írt levelemet*. Pénteken tértünk vissza ide, miután erőt gyűjtöttünk az ünnepünkre.**

Ma levelet kaptam attól az örökké unalmas Argyriadestől (németül Silbermannssohn***, s ugyanúgy elértéktelenedett, mint a fém, amelytől neve ered), „cikket" kér tőlem (mást nem is!) májusi lapjának egyetlen számához; s ezt a május 1-i tüntetés szervező bizottsága nevében teszi – ez az ezüstös Argyriades nem három hajú ember, mint Cadet Rousselle[108], hanem három című ember: 1. „Question sociale", 5, boulevard S. Michel[109], baloldalt fent vörös zászló-mezőben; 2. szervező bizottság, 108, rue du Temple, jobboldalt fent egy bélyegzőn, és 3. maga P. Argyriades, 49, rue de Rivoli, a hátoldalon alul.

Nos, minthogy teljes sötétségben tapogatózom a különböző párizsi csoportok szövevényeit, a barátságokat, ellenségeskedéseket és közömbösségeket illetően, nem tudom, mit válaszoljak neki, s örülnék, ha volnál szíves közölni velem, hogy milyen a barátaink kapcsolata a szervező bizottsággal általában és az ezüstös göröggel meg blanquista[88] barátaival különösen, s hogy mit helyes tennem? Ami a cikket illeti, arról szó sem lehet; legvégső esetben azt küldeném neki, amit a jenkik úgy neveznek, hogy „sentiment"°.

S talán egyben azt is közölheted velünk, hogy mikorra várhatunk benneteket? Ez a kérdés pedig másvalamit is eszembe juttat, nevezetesen, hogy nem szabad elfelejtenem mellékelni a tízfontos csekket; ezzel és Louise üdvözleteivel maradok

hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 47–48. old.* – *Szerk.*
** *V. ö. 42. old.* – *Szerk.*
*** – Ezüstfi – *Szerk.*
° – „érzés"; „érzelem"; „néhány kedves szó" – *Szerk.*

32

Engels August Radimskýhoz

Bécsbe

London, 1893 március 21.

Tisztelt Radimský Elvtárs,

Válaszolva f. hó 18-i becses soraira, csak örömömet fejezhetem ki azért, hogy a „Kommunista Kiáltvány" cseh fordításban[110] is megjelenik; ennek természetesen, ami engem illet, egyáltalán nincsen akadálya, ellenkezőleg, ez nemcsak nekem, hanem Marx leányainak is a legnagyobb megelégedésére fog szolgálni.

Ha azonban Adler azt mondta Önnek rólam, hogy „bírom" a cseh nyelvet, akkor egy kissé nagyot lódított az én számlámra; örülök, ha nagy nehezen és szótár segítségével megértek egy újsághasábot. Ennek ellenére örömmel várom a „Dělnické Listy"[111] számait, amelyeket volt szíves megígérni, így majd valamivel jobban belejövök a gyakorlatba.

Szívélyesen üdvözli a cseh elvtársakat és Önt magát

híve

F. Engels

33

Engels Julie Bebelhez

Berlinbe

London, 1893 március 31.

Kedves Bebelné Asszony,

August ittléte[98] eszembe juttatja azt a szégyenletes tényt, hogy már hosszabb ideje tartozom válasszal az Ön kedves levelére, ezért rögtön tollat is ragadok, hogy ne kelljen tovább felrónia késedelmemet. Biztosíthatom, hogy August rendkívül jól érzi magát, csodálatra méltó pontossággal fogyasztja el konyakját nyers tojással, s hogy a gyomra kitűnő állapotban van, azt tegnap este Mendelsonéknál a legjobban bebizonyította, s utána itt még jobban, mert a nagyon jó, de nagyon nehéz vacsora után mindnyájunk közül ő aludt a legjobban.

Mára várjuk ide Burnst, s így a világtörténelemben először Németország, Franciaország* és Anglia három szocialista képviselője fog találkozni. Hogy lehetséges az ilyen találkozó, amelyen három ember Európa három első parlamentjét – három szocialista pártvezető a három döntő európai nemzetet képviseli, az egymagában is bizonyítja, milyen óriási haladást értünk el. Csak azt szerettem volna, hogy Marx ezt még megérje.

Most azonban annak is itt az ideje, hogy emlékeztessem Önt az ígéretére: a nyáron meglátogat bennünket itt és magával visz Németországba[112]. August attól tart ugyan, hogy a Reichstag lehetséges feloszlatása alaposan keresztülhúzhatja ezt a tervet, de én ezt nem látom be, mert ha egyáltalán sor kerül a feloszlatásra, akkor még ebben a hónapban, azaz áprilisban (amelybe holnap megyünk bele), s a választásokat legkésőbb júniusban tartják[62], s akkor lesz csak igazán szükség pihenésre – Augustnak éppúgy, mint Önnek –; s ha látná, milyen szép itt mifelénk az idő, ha látná mindezt a tavaszi zöld pompát, amely június végére már virágokat is tömegével fakaszt, akkor bizonyosan eljönne, minden feloszlatás és új választás ellenére is. Szóval számítok, mint mindig, arra, hogy Ön megtartja a szavát, s akkor

* Lafargue. – *Szerk.*

én is elmegyek Önnel Berlinbe, hiszen tavaly ősz óta az Ön ideutazása és az én odautazásom elválaszthatatlanul összefügg.

S még egyet. August a fejébe vette, hogy hétfőn visszautazik. Csakhogy itt húsvét hétfője mintegy tíz év óta igazi ünnepnap lett – egyike a négy úgynevezett bank holidaynek[113], és igazi népünnep itt. Ilyenkor valamennyi vasúton csak különjáratok meg kirándulóvonatok közlekednek, minden pályaudvar zsúfolt, az igazgatás minden menetrendszerű vonatot elhanyagol, mert biztosítani kell a külön profitot. Ezek a bankünnepek az évnek az egyedüli napjai, amikor némileg veszélyes angol vasutakon utazni, s ezért ilyenkor csak az utazik, aki kénytelen rá. Sürgősen arra kértük tehát Augustot, hogy tegyen le tervéről és csak kedden utazzék el, s ő meg is ígérte. Meg vagyok győződve róla, hogy Ön is egyetért azzal, hogy ne olyan napon utazzék, amikor sem az indulást, sem az érkezést nem tartják be pontosan, s amikor egy napon meg szoktak történni mindazok a balesetek, amelyek a megelőző három hónapban nem történtek meg.

Most pedig hadd kortyintsak egy jót az Ön idejövetelére – ugyanis éppen a reggeli sörözésnél tartunk.

Szívélyes üdvözlettel

híve

F. Engels

34

Engels M. R. Cotarhoz

Párizsba[114]

(*Fogalmazvány*)

[London, 18]93* IV. 8.

Tisztelt Elvtárs,

Egy ideig megválaszolatlanul hagytam az Ön III. 21-i levelét. Minthogy Lafargue és Lafargue-né készültek idejönni, fel akartam használni ezt az alkalmat arra, hogy az Ön kérését Marx *mindkét* leányával személyesen megbeszéljem.

Én egyáltalán nem ismerem Önt, de Lafargue-ék sem, így hát meg fogja érteni: nem lehet egy teljesen ismeretlen emberre rábízni az olyan fontos és nehéz dolgot, mint a „Tőke" II. kötetének franciára fordítását.

Ehhez a német nyelv alapos ismeretén kívül ugyanilyen alapos gazdaságtani előképzettség is szükséges, s a fiatal szocialistáknál ez, sajnos, csak igen ritkán található meg. Előzetesen erről is kellene beszélgetnünk.

Azután meg Ön az én közreműködésemre számít – erre csak azt mondhatom Önnek, hogy az időmet évekre előre teljesen igénybe veszik más, legalább ennyire fontos munkák.

A fődolog azonban, s csak ez tehetné időszerűvé az Ön tudakozódását, hogy van-e kiadó, ahol a fordítás megjelenhetne. Csak ha van kiadója, akkor érdemes az egyéb kérdéseket fontolóra venni.

Őszinte tisztelettel híve

* *A kéziratban*: 92 – *Szerk.*

35

Engels George William Lamplugh-hoz

Port Erinbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]93 április 11.

Kedves Lamplugh-m,

Köszönöm, hogy mellőzi a formaságokat, s én, mint látja, ugyanezt teszem. Nagyon örültünk volna, ha feleségével meg gyermekeivel együtt felkeres bennünket, de tudom, mit jelent London annak, aki egész családjával látogat ide, s így ezúttal megbocsátunk Önnek, de most utoljára.

Örülök, hogy a földmérő-élet olyan nagyon tetszik Önnek. Nagy megkönnyebbülés lehet ez az East Riding-i unalmas irodai és gabonatőzsdei munka után. Rövid ideig nekem is tetszenék, de csak rövid ideig. Huzamosabban nem bírnám ki a nagyváros mozgalmassága nélkül. Mindig nagy városokban éltem. A természet nagyszerű, s változatosságképpen mindig szívesen tértem meg hozzá a történelem mozgalmasságából, de nekem a történelem még nagyszerűbbnek tűnik, mint a természet. A természetnek évmilliókra volt szüksége, hogy tudatos élőlényeket hozzon létre, s most ezeknek a tudatos élőlényeknek évezredek szükségesek, hogy tudatosan együtt cselekedjenek; tudatosan nemcsak azokban a cselekedeteikben, amelyeket mint egyének, hanem azokban is, amelyeket mint tömeg hajtanak végre, együtt cselekedve és közösen egy előre kitűzött közös célt követve. Most ott tartunk, hogy már-már elértük ezt. S figyelemmel kísérni ezt a folyamatot, ezt a közelgő kialakulását valaminek, ami még soha nem volt Földünk történetében, olyan színjátéknak tűnik nekem, amelyet érdemes szemlélnünk, és én egész múltamnál fogva soha nem tudtam levenni róla szememet. De ez fárasztó, különösen, ha azt hiszi az ember, hogy hivatott közreműködni ebben a folyamatban; s akkor a természet tanulmányozása nagy megnyugtatásnak és gyógyszernek bizonyul. Hiszen végtére is a természet és a történelem a két összetevője annak a közegnek, amelyben élünk, mozgunk és létezünk.

Szívélyesen üdvözli minden itteni barátja.

Mindig kész híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

36

Engels Franz Mehringhez

Berlinbe[115]

London. 1893 április 11.

Igen Tisztelt Mehring Úr!

Természetesen a legcsekélyebb kifogásom sincs az ellen, hogy kinyomassa szeptember 28-i levelemnek azt a részét, amelyet kézírásban megküldött nekem,[116] s csak egy változtatásra szeretném kérni az utolsó mondatban:

„és a Lavergne-Peguilhen-féle általánosítás újra összezsugorodna igazi tartalmára: hogy a feudális társadalom feudális világrendet szül"[117].

Az eredeti szöveg túl pongyola.

Örülök, hogy a „Lessing-legenda" önállóan megjelenik; az ilyesminek nagyon árt a feldarabolás. Ön nagy érdemeket szerzett azzal, hogy keresztülrágta magát ezen a porosz történelmi kásahegyen és kimutatta itt a valódi összefüggéseket; a porosz jelenkor ezt feltétlenül szükségessé teszi, bármilyen kellemetlen is ez a munka magában véve. Bizonyos pontokon, nevezetesen itt-ott az előző időszakhoz való kapcsolódásban nem teljesen értek egyet Önnel, de ez mit sem változtat azon, hogy az Ön munkája kimagaslóan a legjobb, ami a német történelemnek erről az időszakáról létezik.

Tisztelettel híve

F. Engels

37

Engels Jules Guesde-hez

Párizsba

[London,] 1893 április 14.

Kedves Guesde-em,

Mellékelem a májusi számunknak szánt néhány sort.[118]

Lafargue közölte velem, hogy Ön gyöngélkedik; gyors és teljes gyógyulást kívánok.

Nagy szükségünk van Önre mint Roubaix képviselőjére. Ezúttal el kell érnünk, hogy bejuttassunk a Palais Bourbonba egy kis, szilárd csoportot,[119] amely egyszer s mindenkorra és félreérthetetlenül meghatározza a francia szocializmus jellegét, úgyhogy valamennyi szétszórt elem kénytelen legyen köréje tömörülni.

Csak akkor szerzik majd vissza a francia szocialisták a világban az őket megillető helyet és tekintélyes pozíciót, amelyet közös érdekből el kell foglalniok.

Barátsággal híve
Fr. Engels

Eredeti nyelve: francia

38

Engels Pablo Iglesiashoz

Madridba

(*Fogalmazvány*)

[London, 1893 április közepe]

Kedves Iglesias Barátom,

Mielőtt leveledre válaszolnék, meg kell mondanom neked, hogy megbántasz, ha magázol. Úgy vélem, ezt nem érdemeltem meg. Régi internacionalisták vagyunk, több mint húsz éven át vettünk részt vállvetve egyazon csatákban, s amikor Spanyolország ügyeivel megbízott titkár voltam, megtiszteltetek azzal, hogy tegeztetek, ezért hát kérem, legyen ez úgy, mint a múltban.

Mellékelek néhány sort májusi számotokhoz, és írtam Eleanor Marx-Avelingnek és Bebelnek, kérve őket, hogy küldjenek cikkeket.[120]

Forradalmi üdvözlettel
barátod

Eredeti nyelve: spanyol

39

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1893 április 25.

Kedves Laurám,

Minthogy az utóbbi néhány napban sem nem hallottunk felőled, sem nem láttuk egyik újságkötegen sem a kézírásodat, kezdtünk aggódni az egészséged miatt, s nem biztató Ravé mellékelt levele sem, amelyből csak úgy árad az influenza levegője. Ez a levél adja ma kezembe a tollat. A Ravé által említett részek egyikéről sem tudok semmit.[121] De nem akarok semmi olyat írni neki, ami esetleg keresztezné azt, amit te már voltál szíves megtenni ebben az ügyben. Ezért:

1. Mellékelten egy arckép – de nem tudnák ők megszerezni annak a képnek a kliséjét, amely az „Illustration"-ban jelent meg (azt hiszem) tavaly május táján?[122] Ez olcsóbb volna.

2. A cím ellen nincs kifogásom, minthogy nem tudom, te mit javasoltál, vagy mit látnál jónak. Ezt, akárcsak a többit, teljesen rád bízom.

3. A korrektúraívekre nincs szükségem. Megírom neki, elküldtem neked a levelét, hogy dönts el minden kérdést, s hogy nekem teljesen megfelel, ha neked küldi el a korrektúrát.

Tegnap este jöttem meg Manchesterből, ahol részt vettem szegény Gumpert temetésén (elhamvasztották). Mint ittlétedkor hallottad, tavaly decemberben betegedett meg angina pectorisban, ez agyembóliát okozott, részleges bénulással, s múlt csütörtökön szörnyű szenvedések után belehalt egy újabb rohamba.

A májusi ünnep körül itt ugyanolyan kavarodás van, mint Párizsban. A Nyolcórás Bizottság[123] és a Trades Council[124] bizonyosan külön-külön tüntetést szervez majd. És ebben a kritikus időszakban Aveling megbetegszik, közbejön a hulli dokkmunkássztrájk,[125] amely általános dokkmunkás- és tengerészsztrájkra vezethet az egész királyságban, s ez több munkát adna Tussynak, mint amennyit el tud végezni – úgyhogy senki sem tudja, mi lesz.

Remélem, megkaptad Louise szombaton elküldött levelét, s azt is remélem, hogy hamarosan azt hallom, kigyógyultál az influenzából.

Üdvözlet a képviselő polgártársnak*, ha ott van.

Üdvözöl Louise és

hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* Lafargue. – *Szerk.*

40

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

London, 1893 április 29.

Kedves Schorlemmerem,

Megkaptam március 22-i levelét és most leányának gyászjelentését is. Kérem, fogadja szívből jövő részvétemet. Korábbi levelei már felkészítettek erre, s eszerint alig is volt várható, hogy leánya túléli a tavaszt; s ha valaki, mint Ön, állandó tanúja a betegség okozta szenvedéseknek és tudja, hogy nincs rájuk gyógyszer, akkor végül talán könnyebben beletörődik a megváltó befejezésbe. Kautskyné is arra kér, hogy fejezzem ki Önnek őszinte részvétét.

A halál itt is pusztít. Dr. Gumpert tavaly decemberben váratlanul gyógyíthatatlan szívbajt kapott és f. hó 20-án belehalt. Hétfőn* részt vettem Manchesterben a temetésen, illetve hamvasztás utáni búcsúztatáson; sajnos még aznap vissza kellett jönnöm, így elmulasztottam az alkalmat, hogy felkeressem Sieboldot vagy Klepschet, tehát a hagyatékügyben nem tudakolhattam meg semmi közelebbit.[126] Gumpert halála ebből a szempontból is hátrányos; Gumpert erélyes ember volt, aki különösen a beteges Sieboldot eredményesen tudta unszolni, hogy cselekedjék gyorsabban, nekem pedig, tekintettel sokéves baráti kapcsolatunkra, szívesen volt ebben a szolgálatomra. A kéziratokról és a könyvkiadói szerződésekről egyáltalán nem hallottam többé semmit, s ha Ön nem közölhet erről valamit, akkor hamarosan megint írok Sieboldnak.

Dr. Spiegelre emlékszem, évekkel ezelőtt találkoztam itt egyszer vele, azt hiszem, igen jól megírja Karl életpályájának és teljesítményeinek a vegyészeti oldalát; mást egy szakfolyóiratban sajnos nem lehet elhelyezni.[127]

Minden valószínűség szerint egy-két héten belül látni fogja a Reichstag feloszlatására vonatkozó óhajának teljesülését; Caprivi annyira belelovalta magát a dologba, hogy nemigen engedhet annyit, amennyit a Centrum[22] és a Szabadelvű Párt[61] kompromisszumra sóvárgó urai pártjuk életének

* Április 24. – *Szerk.*

veszélyeztetése nélkül jóváhagyhatnak.[62] Én szívesebben venném, ha a feloszlatásra csak 1895-ben kerülne sor; addigra egészen más lesz a helyzetünk, és döntő párttá válhatunk a Reichstagban. De nekünk így is, úgy is jó.

Húsvétkor vagyis inkább nagypénteken első ízben találkozott nálam a német Reichstag egy tagja – Bebel, egy francia képviselő – Lafargue, és egy angol parlamenti képviselő – Burns, mind a hárman szocialisták. Ez is világtörténelmi mérföldkő.

Kautskyné és a magam szívélyes üdvözletével

híve

F. Engels

41

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1893 május 17.

Kedves Sorge,

A Lincoln-história akkor történt, amikor én még Manchesterben éltem – 1864 végén[128] –, de már csak homályosan emlékszem rá, s a magam és Marx papírjai között soha nem is került a kezembe Lincoln válasza. Lehet, hogy előkerül rejtekhelyéről, ha egyszer hozzájutok, hogy rendezzem és feldolgozzam azt az óriási halmazt, de ez el sem képzelhető, ha nem fordítok rá 3–4 heti munkát. Minden, amit találtam, a következő részlet Eichhoffnak az Internacionáléról írott brosúrájából, Berlin 1868 (amely Marx jegyzetei és anyagai alapján készült), 53. old.:

„Lincolnnak az 1864 nov. 8-i szavazáson történt újraválasztása a Főtanácsnak alkalmat adott arra, hogy üzenetben fejezze ki szerencsekívánatait. Egyidejűleg tömeggyűléseket hívott össze az Unió ügyének támogatására. Lincoln ezért válaszlevelében kifejezetten elismerte a Nemzetközi Munkásszövetségnek a jó ügy érdekében tett szolgálatait."

Általában csak azt mondhatom, hogy a Nemzetközi Munkásszövetséggel kapcsolatos *1870 előtti* anyagom nagyon hiányos: a főtanácsi jegyzőkönyvek egy része, Marx és Lessner, meg részben Becker* újságkivágásgyűjteményei, végül Marx hozzám intézett levelei. Még csak a Főtanács hivatalos ügyiratai, kiáltványai stb. sincsenek meg nekem mind, nem is szólva a titkárok levelezéséről, amelyet ezek szinte teljesen megtartottak. Hivatalos kongresszusi jegyzőkönyvek egyáltalán nem léteznek. Mégis sokkal teljesebb az anyagom, mint bárki másé, s mihelyt tudom, fel is dolgozom. De mikor?

A III. kötettel** folyamatosan haladok. A két utolsó szakasznál tartok, s azt hiszem, itt is túl vagyok már a fő nehézségen. Néhány hétre való

* Johann Philipp Becker. – *Szerk.*

** A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

munka azonban még mindig van ezzel. Azután jön a végső szerkesztés; szeretném még a nyári szabadság előtt nyomdába küldeni egy részét, de nem tudom, sikerül-e. A végső szerkesztést azalatt is el lehet végezni, amikor már nyomják. És a dolog sürgetővé válik; a jelek arra mutatnak, hogy Németországban nagyon nyugtalan és harccal teli időknek nézünk elébe, így ennek a dolognak addigra el kell készülnie.

Nézeteimet a német ügyekről megláthatod abból a „Figaro"-beli interjúból,[129] amelyet ezzel a postával küldök. Mint minden interjúban, a szöveget ebben is helyenként valamivel fakóbbá tették, helyenként hézagossá az összefüggést, de máskülönben korrekten adták vissza. Németországban a mieink körében egészen kitűnő a hangulat, a választási mozgalom valóságos boldogság és élvezet számukra, minden fáradság és erőfeszítés ellenére, amivel együtt jár. Bebel, aki húsvétkor egy hétig itt volt — a brüsszeli konferencia után[90] —, úgy ír, mint aki újjászületett; Hamburgon kívül az elzászi Strassburgban is jelölték, ahol 1890-ben 4800 szavazatunk volt 8200 ellenében, és sok francia érzelmű ember rá fog szavazni. Kb. 100—110 olyan választókerület van, ahol az összes szavazatoknak több mint $^1/_3$-ával indulunk (az 1890-es eredmények alapján számítva), s azt hiszem, kb. 80 választókerületben rögtön vagy a pótválasztáson bejutunk. Hogy az utóbbin hányan maradnak ki, az az ellenjelölttől függ. Konzervatívokkal[130] vagy nemzeti liberálisokkal[131] szemben nagyok az esélyeink, szabadelvűekkel[61] szemben kisebbek, a Centrummal[22] szemben nagyon csekélyek, ha az ellenfél jelöltje a katonai kérdés vonatkozásában[62] szilárd. Bebel összesen 50—60 mandátumot remél.[132]

Németországban nagyon megváltozott a hangulat; ordítozhat bár a burzsoá sajtó a régi hangnemben, a tekintély, amelyet a mieink a Reichstagban kikényszerítettek maguknak, teljesen más helyzetet teremtett számukra. Emellett a párt egyre növekvő hatalmát sem lehet nem észrevenni. Ha a következő választások újabb erőteljes növekedésünket mutatják, akkor egyrészt megnő a tekintély, másrészt azonban a félelem is. Ez pedig akkor egyöntetűen a kormány táborába hajtja a nyárspolgár urakat.

A májusi ünnep itt nagyon takaros volt; de kezd már mindennapivá vagy mindenévivé válni; oda az első frissessége. A Trades Council[124] és a szocialista szekták — a fábiánusok[14] és a Szociáldemokrata Föderáció[13] — korlátoltsága ismét két tüntetést kényszerített ránk, de minden a kívánságunk szerint folyt le, s hozzánk — a Nyolcórás Bizottsághoz[123] — sokkal többen sereglettek, mint az egyesült ellenzékhez. Különösen a nemzetközi emelvényünknek[133] volt nagyon szépen közönsége. Úgy számítom, hogy

összesen 240 000 ember volt a parkban*, ebből 140 000 a miénk és legföljebb 100 000 az ellenzéké.

Championt meg az ő tory- és liberális unionista[134] pénzeit (állítólag 100 £-et kapott a 100 munkásjelölt mindegyikéért, akik reménytelen választási kerületekben jelöltetik magukat, csak hogy szavazatokat vonjanak el a liberálisoktól) alaposan lejáratta a mi öreg Maltman Barrynk. Ez az ökör, de spekuláns skót, elment a toryk közé — bevallottan ezeknek a fizetett ügynöke —, s úgy látszik, csendestársként és felügyelőként, amit a jezsuiták „socius"-nak neveznek, odaállították Champion mellé, akiben a pénzes tory-urak mégsem bíznak meg igazán. Champion betegsége alatt most egyedül szerkesztette a „Labour Elector"-t, és ott olyan hencegően kifecsegett mindenfélét, hogy teljesen elrontotta a kis játékukat, s a Független Munkáspárt[12] egyelőre biztosítva van attól a veszélytől, hogy ezeknek az uraknak a játékszerévé váljék. Sajnos, Aveling egy hónapja komoly beteg; tekintve a véget nem érő klikkezéseket, nehezen nélkülözzük őt itt. Hastingsben van, hogy valamennyire kikezeltesse magát.

Ha Németországban erősen megnő a szavazataink száma, akkor ez Franciaországban is előnyösen fog kihatni az őszi választásokra[68]. Ha a mieink ott egy tucat képviselőt bejuttatnak a kamarába (csupán a Département du Nord-ban 4 mandátumra számítanak), akkor megvan az a mag, amely elég erős ahhoz, hogy csatlakozásra kényszerítse a blanquistákat[88] és az allemanistákat[87].

Örülök, hogy feleséged és te jobban vagytok. Szívélyesen üdvözli őt és téged L. Kautsky és

barátod
F. Engels

* Hyde Park. – *Szerk.*

42

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

London, 1893 május 21.

Kedves Lavrovom,

Tegnapelőtt elküldtem Önnek postán Ny. F. Danyielszon „Очерки нашего пореформенного хозяйства"* c. könyvét.

Danyielszon azt is közölte velem, hogy G. L.** barátunk szülei hírt kaptak fiuktól, s eszerint jól van.[135]

Ön megígérte, hogy küld nekem egy példányt abból a brosúrából, amelyben közreadja L.**-nak egy velem is foglalkozó levelét[136] – eddig nem kaptam meg. Mivel azt hallom, hogy a brosúra már megjelent, a küldemény alighanem elkallódott a postán. Küldhetne nekem egy másik példányt?

Remélem, hogy jól van, akárcsak én – nincs okom panaszra.

Barátsággal híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* „Vázlatok a reform utáni közgazdaságunkról" – *Szerk.*
** Lopatyin. – *Szerk.*

43

Engels Iszaak Adolfovics Gurvicshoz (Hourwich)

Chicagóba[137]

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]93 május 27.

Igen Tisztelt Uram,

Nagyon köszönöm „The Economics of the Russian Village" című érdekes tanulmányát, amelyet elolvastam, és remélem, hogy hasznomra válik.

Ami az orosz forradalmi mozgalom égető kérdéseit illeti és azt a szerepet, amelyet a parasztság abban játszhat, ezek olyan témák, amelyekről nyugodt lelkiismerettel csak akkor nyilváníthatnék közlésre alkalmas véleményt, ha előbb az egész kérdést újra áttanulmányoznám és idevágó, nagyon hiányos tényismeretemet kiegészíteném, azaz a legújabb adatokkal bővíteném. De ehhez, sajnos, most nincs időm. Azonkívül minden okom megvan, hogy kétségbe vonjam, vajon egy ilyen nyilvános megállapításnak részemről meglenne-e az a hatása, amelyet Ön vár tőle. A magam 1849–52-es tapasztalatából tudom, hogy mindaddig, amíg az anyaországban nyugalom van, a politikai emigráció óhatatlanul a különböző csoportok egész sorára szakad. Az égő tettvágy, amikor lehetetlen bármi hatékony dolgot tenni, túlhajtott szellemi spekulációra indít nem egy okos és erélyes koponyát, kísérletezésre, hogy a cselekvés új és szinte csodás eszközeit fedezzék fel vagy találják ki. Egy kívülálló szavának csak csekély és legfeljebb átmeneti hatása lenne. Ha figyelemmel kísérte az utóbbi tíz év orosz emigráns irodalmát, maga is tudhatja, hogy milyen rendkívül ellentmondóan értelmezték például a különböző orosz emigráns-csoportok Marx írásainak és levelezésének egy-egy passzusát, pontosan úgy, mintha a klasszikusokból vagy az Újtestamentumból való szövegek volnának. Bármit mondanék is az Ön által említett tárgyról, valószínűleg ugyanerre a sorsra jutna, ha egyáltalán felfigyelnének rá. Mindezen különböző okoknál fogva úgy gondolom, hogy mindenkinek, akit ez érinthet, köztük nekem is az a legjobb, ha tartózkodik ettől.

Tisztelő híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

44

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]93 június 1.

Kedves Báró,

Nagyon köszönöm, hogy figyelmeztettél Brentanóra. Ez az ember nyilván nem bocsátja meg nekem, hogy újra nekimentem a régi „Concordia"-história miatt. Alighanem osztozni kíván A. Mülbergerrel a személyem elleni élethossziglani gyűlölségben.[138] Én nem sokat törődöm vele. De megismerni mégiscsak szeretném ezt az urat ezen az újabb területen; nagyon is úgy látom, hogy ragyogóan felsülne az őstörténettel. Abban azonban nem vagyok egészen biztos, hogy a vonatkozó folyóirat „1." vagy „3." füzetét érted-e; kérlek, írd meg levelezőlapon, s azt is, hogy *külön* kapható-e, akkor majd megrendelem. Már az is elegendő, hogy Westermarckot[139] védi; ez utóbbi rendkívül szorgalmas, de ugyanannyira sekélyes és zavaros biflázózseni.

Éppen most olvastam Élie Reclus „Primitive Folk"-ját, nem tudom, mi a francia címe. Ez is példátlan zavarosság és pragmatizmus, amellett szörnyen összevissza van keverve az anyag, úgyhogy gyakran azt sem tudja az ember, hogy milyen törzsekről és népekről van szó; ami felhasználható anyag van benne, az is teljesen használhatatlan a források pontos összehasonlítása nélkül. Ehhez járul annak az anarchistának a teológiaellenes elfogultsága, aki ráadásul egy protestáns lelkész fia. Itt-ott akad egy jó cinikus megjegyzése. Az angoloknak hasznos, mert jól arcul csapja respektábilis előítéleteiket.

A választásokon[132] csak ketten nevetnek: mi és Caprivi. Szörnyen komikus, hogy az a két párt, amely a legszívesebben egészen elengedte volna a feloszlatást[62], mert ők féltek leginkább a választóktól, a Centrum[22] és a Szabadelvű Párt[61], most, a feloszlatás *után*, nagyrészt nagyobb félelmet tanúsít a kormánnyal és a lehetséges konfliktussal, mint a választókkal szemben, annyira, hogy már a választások előtt két darabra szakadnak, s ezek közül az egyik nyíltan a kormány mellett foglal állást, a másik pedig még kapálózik egy kicsit. Meg kell mondanom, nem gondoltam volna, hogy

ilyen gyors lesz a fejlődés az „egyetlen reakciós tömeg"[140] felé. A Richterek és Lieberek ellenállása is csak felemás és halvány, s ha olyan sikereink lesznek – a szavazatok számát tekintve, a mandátumok kevésbé fontosak –, amilyenekkel ez a zűrzavar kecsegtet, akkor teljesen összeomolhat. S akkor aztán mi vagyunk az egyetlen ellenzéki párt, és akkor kezdődhet a tánc.

Figyelemre méltó, hogy mindezek a „mívelt rendek" mennyire rabjai a maguk társadalmi körének. Ezek a centrum- és szabadelvűpárti fecsegők, akik most még ellenzékben maradnak, parasztokat, kispolgárokat, sőt még munkásokat is képviselnek. És kétségtelenül forr bennük a düh az újra meg újra meghúzott adóprés és az egyre feszítettebb újoncszedés miatt. De ezt a népi dühöt mívelt szervek közvetítik a képviselő urakhoz: ügyvédek, kalmárok, papok, iskolamesterek, doktorok stb., olyan emberek, akik általánosabb műveltségüknél fogva egy egész kicsivel messzebbre látnak, mint a pártjukbeli tömegek, s akik tanultak annyit, hogy tudják: egy nagy konfliktus felőrli őket a kormány és mi közöttünk, tehát el akarják kerülni a konfliktust, és legyengítve továbbítják a Reichstag-belieknek a népi dühöt – csakis kompromisszumot! Azt persze nem látják, hogy a konfliktus kitolásának ez a módja hozzánk tolja át a tömegeket, tehát megadja nekünk az erőt ahhoz, hogy a konfliktust, ha bekövetkezik, végigharcoljuk. Jelentékeny haladásra számítok ezeken a választásokon – $2\,^1/_4$ millió szavazatra, talán többre is –, de legközelebb még *sokkal többre*!

Caprivi egyébként nem sokáig nevet majd. Ha követelését elfogadják, ami most már bizonyos, akkor ez a túlsó oldalról áthajtja hozzánk a tömegeket. És erre a néhány évre Németország bizonyosan ki is bírja a különleges adóprést. De ez a követelés nem a legutolsó. Oroszország néhány éven belül *látszólag* összeszedheti magát valamennyire, akkor szükségképpen megint többet kell majd követelni, s ez még az egyetlen reakciós tömeget is újabb feloszlatásba kergetheti. Egész Európa ismét forradalmi vizekre száll – vive la fin de siècle*!

Bax vázlataival[141] persze lesz majd mit vesződnöd. Egyre ritkább bennük a jó dolog, s egész írásmódjuk az itteni, s ráadásul meglehetősen szűk fábiánus és egyéb értelmiségi közönséghez van szabva.

Berlini tudósítód** kétségtelenül nagyon szubjektív, de írni, azt tud és történelmi események materialista felfogását – a folyó események vonatkozásában ezt nem mindig mondhatom – nagyon jól érti. „Lessing-

* – éljen a századvég – *Szerk.*

** Mehring. – *Szerk.*

legendá"-ja egészen kitűnő volt, bár én néhány ponton másképpen képzelem el a dolgot.

A zürichi kongresszust[142] egyedül is megtarthatjátok. Még nem alakítottam ki határozott tervet, de nagyon valószínű, hogy augusztus közepe táján Zürichbe megyek, ahol remélhetőleg találkozom veled.[112] Addig is légy egészséges és vidám.

Barátod

F. E.

45

Engels Hermann Bahrhoz

Londonba

(*Fogalmazvány*)

[London, 1893 június eleje]

Tisztelt Uram,

Sajnos kívánságát nem teljesíthetem.[143]

Először is elvtársaim Németországban éppen most választási harcban állnak antiszemita jelöltekkel is,[144] s így a párt érdeke nem engedi meg nekem, hogy ez idő alatt pártatlan ítéletet mondjak az antiszemitizmusról.

Másodszor pedig úgy gondolom, hogy bécsi és általában osztrák elvtársaim sohasem bocsátanák meg nekem, ha a „Deutsche Zeitung"-nak interjút adnék.

Illő tisztelettel

46

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

London, 1893 június 6.

Kedves Turati Polgártárs,

Nagyon köszönöm a *Domanico* tervére vonatkozó szíves közlését.[145] Bárcsak azt válaszolhatnám neki, amit nekem válaszolt több mint ötven évvel ezelőtt Bellagióban[146] egy kislány, amikor azt mondtam neki: Bella tosa, damm un basi* – *„domani!"***. Sajnos, ez lehetetlen. Nagyon is jól tudja, hogy jogilag tehetetlen vagyok vele szemben; nem kér tőlem semmiféle engedélyt, egyszerűen felajánlja nekem, hogy valamilyen módon vegyek részt teljesen önzetlen vállalkozásában. Minthogy teljességgel képtelen vagyok magamra vállalni a fordítás átnézését (még ha Domanico ráállna is erre), semmilyen módon nem tudok nyomást gyakorolni rá; azt hiszem, egyelőre jobb lenne időt nyerni és felvilágosítást kérni tőle; alább megtalálja neki írott válaszlevelem*** másolatát.

A „Tőké"-nek a torinói „Biblioteca dell'Economista" sorozatban megjelent kiadása, amelyet említ, olasz kiadás? Ez nagyon érdekelne, mert erről a dologról mind mostanáig nem tudtam; megtenné, hogy közli velem a teljes címet és a fordító meg a kiadó nevét, hogy megszerezhessem ezt a fordítást és néhány szóval megemlíthessem egy újabb német kiadásban vagy a III. kötet előszavában?

Ami Deville összefoglalását illeti, az első részét átnéztem, a második felét azonban nem, a kiadónak nagyon sietős volt a dolga. Deville több ízben is *abszolút* formával ruházta fel Marxnak olyan tételeit, amelyeket ez utóbbi csak mint *viszonylagos*, csupán bizonyos körülmények között és bizonyos korlátozásokkal érvényes tételeket állított fel. De ez az egyetlen hiba, amit találok benne.[147]

---

* – Adj egy csókot, szépségem – *Szerk.*

** – *„holnap!"* – *Szerk.*

*** *V. ö. 80. old.* – *Szerk.*

A „Tőke" II. kötete[78] hamarosan megjelenik második kiadásban, most olvasom az utolsó rész korrektúráját, nemsokára meglesz. Nincs benne más javítani való, mint a sajtóhibák, de egy ilyen jellegű könyvnél ez is lényeges.

Köszönet a „Kiáltvány" fordításáért[1].

Sokszor üdvözli Kulisova asszonyt és Önt Kautskyné és

tisztelő híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

47

Engels Giovanni Domanicóhoz

Pratóba (Toscana)

(*Fogalmazvány*)

[London, 1893] június 7.

Válaszolva e hó 2-i becses levelére köszönöm, hogy értesített azon tervéről, hogy meg akarja jelentetni Marx „Tőké"-jének olasz nyelvű kiadását.[145]

De mielőtt válaszolhatnék különböző kérdéseire, tudnom kellene, ki és hogyan fogja készíteni a fordítást, minthogy ez igen nehéz mű, amely a fordítótól a német nyelv és a politikai gazdaságtan mélyreható ismeretét kívánja meg. Az olyan fordítás, amelynek alapja egyedül a francia kiadás, nem lenne tökéletes — az olasz nyelv ugyanis sokkal inkább alkalmazkodik a szerző filozofikus stílusához, mint a francia.

Felteszem, hogy meglesznek az eszközök e nagy fontosságú vállalkozás véghezvitelére, hogy az új kiadás méltó legyen a könyv tartalmához.

Őszinte üdvözlettel

híve

F. E.

Másolat Turatinak [18]93. VI. 6.

Eredeti nyelve: olasz

48

Engels Sztojan Nokovhoz

Genfbe

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]93 június 9.

Kedves Nokov Polgártárs,

Ezer köszönet, hogy annyit fáradozott és közvetített a szerkesztőség közt és köztem a bolgár „Szociál-Demokrat"[148] 2. számának megküldése érdekében. Remélem, számíthatok szívességére, amikor megkérem, hogy a mellékelt sorokat juttassa el a szerkesztőséghez. Ha nem terhelem túlságosan, megkérem arra is, közölje velem egyszerű levelezőlapon, tévedek-e, amikor Севлиево-t* az egyébként Filippopoli néven ismert várossal azonosítom? Nincs bolgár szótáram, a szerb szótáram pedig nem ad erről felvilágosítást, de úgy rémlik, mintha valahol azt olvastam volna, hogy bolgárul így hívják ezt a várost. Ha igazam van, ezt hallgatásából tudni fogom.

Fogadja őszinte üdvözleteimet

F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* Szevlievót. – *Szerk.*

49

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

London, 1893 június 13.

Kedves Lavrov,

Ön holnap lesz hetvenesztendős. Engedje meg, hogy legőszintébb szerencsekívánatainkat fejezzük ki Önnek ebből az alkalomból. Érje meg azt a napot, amikor az orosz szociálforradalmi mozgalom, amelynek önfeláldozóan egész életét szentelte, kitűzi győztes lobogóját a cárizmus romjain.

Őszinte barátai

Friedrich Engels
Louise Kautsky
Eleanor Marx-Aveling
Edward Aveling

50

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1893 június 20.

Kedves Löhröm,

Örömmel állapítottam meg leveledből, hogy volt még idő beilleszteni az általad ki- és megjavított Ravéba[121] azokat a javasolt változtatásaimat, amelyekkel egyetértesz. Ez volt az egyik ok, amiért nem tekintettem nagyon fontosnak, hogy az ívek itt legyenek: ha már be van tördelve az anyag, akkor nehéz beilleszteni olyan változtatásokat, amelyek szükségessé teszik egy vagy több sor kidobását vagy beszúrását; legalábbis Németországban jó néhány kemény csatát kellett vívnom az ebből fakadó különköltségek miatt, és Sonnenschein úr a szerződésbe elővigyázatosan beiktatja az efféle változtatásokból eredő különköltségek pontos határát. Ami két célodat illeti: hogy hű legyen a fordítás, de hogy úgy lehessen olvasni, mintha eredeti mű volna, minden bizonnyal elérted mindkettőt, s vágyom rá, hogy újra olvassam magamat a te francia nyelveden – anélkül, hogy a fél szememet folyton a nyomdahibákon és a formai dolgokon kellene tartanom –; amikor olvastam, azt mondtam Louisénak: csak egy ember [man] van Párizsban és környékén, aki tud franciául, s az sem nem francia, sem nem férfi [man], hanem Laura.

Ami ezt az elzászi Ravét illeti, megbocsátom neki elzásziasságait, tekintettel munkásosztálybeli földijeire: Bueb 12 000 mülhauseni szavazatára, a 6200 strassburgira, amelyet Bebel kapott (aki csaknem bizonyosan bekerül ott) és Liebknecht 3200 metzi szavazatára, eltekintve a kisebb számúaktól szerte a tartományban. Bebel, aki az utóbbi időben többször járt ott, egészen szerelmes az elzászi munkásokba és általában a tartományba, jóllehet vasárnap két hete Strassburgban, a Hämmerle-féle sörkertben majdhogy agyon nem nyomták lelkesedésükben.

Választásaink[132] ragyogóan folynak le. 1890-ben 20 mandátumunk volt, most 24-et szereztünk az első rohamra; 1890-ben mintegy 60 pótválasztás volt, ezúttal 85. Két helyet veszítettünk és hat újat nyertünk; a 85 pótválasztásból 38 olyan, ahol 1890-ben nem jutottunk be a pótválasztásra

(csak a legtöbb szavazatot elért két jelölt vehet részt rajta), és a 85 közül 38-ban vannak is esélyeink (a többi 47-ben reménytelen kisebbségben vagyunk, hacsak csoda nem történik), s ebből a 38-ból 25-ben indokoltan számíthatunk sikerre. De az a rés, amelyet a Radikális (Szabadelvű) Párt teljes felbomlása[149] ütött, olyan zűrzavaros állapotot teremtett, hogy a meglepetések egész sorára kell felkészülnünk; a radikálisoknál nincs többé pártfegyelem, s embereik minden községben úgy fognak cselekedni, ahogy éppen jónak látják. Ha a második menetben latba vetjük minden erőnket, akkor a dél-németországi polgári demokraták támogatásával s a többi párt kölcsönös féltékenykedéseit és civakodásait kihasználva ismét elérhetjük a régi állapotot, a 36 mandátumot, úgyhogy csupán ha e számot túllépnénk, függnénk a radikálisok, az antiszemiták[144] és a katolikusok[22] aktív támogatásától, vagyis attól az erős antimilitarista áramlattól, amely a parasztságot és a kispolgári osztályt áthatja.

A mandátumok száma azonban nagyon másodrendű szempont. A fődolog a szavazatok növekedése, s az bizonyosan jelentős lesz. Csakhogy addig ezt nem tudjuk meg, amíg a teljes képviselőválasztási eredményeket a Reichstag elé nem terjesztik; e növekedés legfontosabb részét az a — viszonylag kisszámú — szavazat fogja alkotni, amelyeket teljesen *új*, távol eső vidéki kerületekben adtak le; ezek jelzik, hogy kezdjük kiterjeszteni befolyásunkat ezekre a falusi kerületekre, amelyek eddig hozzáférhetetlenek voltak számunkra, de amelyek nélkül nem számíthatunk győzelemre. Ha az egésznek az összeszámolása befejeződött, azt hiszem, körülbelül $2^1/_4$ millió szavazatunk lesz, több, mint amennyit bármely más párt Németországban valaha is kapott.

Összességében megdöbbentő volt az egész német és angol burzsoá sajtóra gyakorolt hatás. S lehetett is. Soha, egyetlen országban sem tapasztalták még, hogy egy párt ilyen folyamatosan, megszakítás nélkül és feltartóztathatatlanul tört volna előre. S a legjobb benne az, hogy 1893. évi növekedésünk — az újonnan meghódított talaj kiterjedésénél és sokféleségénél fogva, amelyről tanúskodik — magában hordozza a biztos ígéretet arra, hogy a következő általános választáson még sokkal nagyobb növekedést érünk el.

A Francia Munkáspártnak[84] a „hazafiság" kérdésében elfoglalt új álláspontja magában véve nagyon ésszerű[150]; nemzetközi egyesülés csak *nemzetek* között állhat fenn, amelyeknek létezése, belső ügyekben való autonómiája és függetlensége ezért már benne foglaltatik magában a nemzetköziség fogalmában. S az álhazafiak nyomása előbb-utóbb óhatatlanul kikényszerített volna egy ilyen állásfoglalást, még a Millerand-nal és Jaurèsszel való szövetség[85] nélkül is, akik kétségtelenül szintén hangsúlyozták az ilyen

lépés szükségességét. Guesde „Figaro"-beli interjúja[151] kitűnő, egy szót sem lehet ellene szólni. Az *Országos Tanács* üzenete – most félbeszakítottak. El kell mennem a pályaudvarra. Gumpertné (mint tudod, dr. Gumpert nemrég meghalt) Németországba utazik és odafelé menet néhány napig nálunk marad, s el kell mennem érte a vonathoz. Ezért egy-két napra el kell búcsúznom tőled; az üzenetre vonatkozó észrevételeim amúgy sem olyan fontosak, s egyáltalán nem sürgős a dolog. Sok szerencsét az örök utazónak*. Micsoda változáson ment át az a szegény Clemenceau, hogy még egy Déroulède is borsot törhet az orra alá![152] Sic transit gloria mundi**. Úgy látszik, az antiszemita hazafiaskodó szájhősök Franciaországban is, Németországban is keresztülviszik az akaratukat, ami a burzsoáziát illeti!

Üdvözöl Louise és

öreg
Generálisod

Eredeti nyelve: angol

* Lafargue. – *Szerk.*
** – Így múlik el a világ dicsősége – *Szerk.*

51

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1893 június 27.

Kedves Lafargue-om,

Teljesen igazuk volt, hogy tiltakoztak az anarchisták és a boulangista hazafiaskodók hülyeségei ellen,[150] még ha Millerand és Jaurès (az utóbbi bizonnyal megelőzte Önöket ezen az úton) elősegítették is ezt, ez mit sem tesz. Különösen egy általános választás[68] előestéjén nem lehet teljesen átengedni a terepet a rágalomnak. Egyetértünk tehát ebben a pontban; a németek ezt nemegyszer ugyanígy megtették Bonnier nagy bánatára, aki egy eszményi hazafiatlan szférában mozog (de mindenekelőtt a *többieket* tekintve hazafiatlan, mert senki nem óhajtja inkább, mint ő, hogy „Franciaország álljon a mozgalom élén"). És most az Országos Tanács határozottan hazafiasnak vallja magát – és éppen abban a pillanatban, amikor a németországi választások[132] ugyanilyen határozottan bizonyítják, hogy nem Franciaország áll a mozgalom élén –, szegény Bonnier, vasárnap itt volt és egészen úgy festett, mint aki szégyenkezik.

Felhívásuk Franciaországban, remélem, megteszi majd a hatását, és éppúgy remélem, hogy Németországban nem figyelnek fel rá. Mégpedig a következő okból – ezek nem komoly dolgok ugyan, de mégis azt hiszem, rá kell irányítanom a figyelmüket, hogy a legközelebbi alkalommal elkerüljék:

Nem akarok a hazafi szó használatáról beszélni, arról, hogy Önök az egyedül „igaz" hazafiaknak tüntetik fel magukat. Ennek a szónak olyan szűk az értelme – vagy inkább olyan bizonytalan, ahogy vesszük –, hogy én soha nem merném ezt a minősítést magamra alkalmazni. Én a nem-németekhez mint német beszéltem, éppúgy, ahogy a németekhez mint egyszerű internacionalista beszélek; azt hiszem, nagyobb hatást érhettek volna el, ha egyszerűen *franciának* vallják magukat – ami **tényt** fejez ki, tényt, amely magában foglalja a belőle adódó logikus következményeket. De hagyjuk ezt, ez stílus kérdése.

Abban is teljesen igazuk van, ha büszkék Franciaország forradalmi múltjára és úgy vélik, hogy ez a forradalmi múlt kezeskedik az ország szocialista

jövőjéért. De úgy tűnik fel nekem, hogy eközben kissé túlságosan beleestek a blanquizmusba[88], azaz abba az elméletbe, amely szerint Franciaország arra hivatott, hogy a proletárforradalomban ugyanazt a szerepet játssza (nemcsak a *kezdeményezőét*, hanem a *vezetőét* is), amelyet az 1789–98-as polgári forradalomban játszott. Ez ellentmond a mai gazdasági és politikai tényeknek, Franciaország ipari fejlődése elmaradt Angliáé mögött; jelenleg Németországé mögött is, amely 1860 óta óriási lépéseket tett; a franciaországi munkásmozgalom ma nem hasonlíthatja magát a németországihoz. De sem franciák, sem németek, sem angolok nem élvezik majd azt a dicsőséget, hogy egyedül döntötték meg a kapitalizmust: ha Franciaország – **talán** – megadja a jelt, a harc Németországban, abban az országban, amelyet a legalaposabban ragadott meg a szocializmus és amelyben az elmélet a legalaposabban hatolt be a tömegekbe, dől majd el, és ennek ellenére sem Franciaország, sem Németország nem biztosíthatja végérvényesen a győzelmet, amíg Anglia a burzsoázia kezében marad. A proletariátus felszabadítása csak nemzetközi akció lehet, ha Önök egyszerűen a franciák akciójává próbálják megtenni, lehetetlenné teszik. A polgári forradalom kizárólagosan francia vezetése – ámbár a többi nemzet ostobasága és gyávasága miatt elkerülhetetlen volt – tudják-e, hová vezetett? Napóleonhoz, a hóditáshoz, a Szent Szövetség inváziójához. Franciaországnak a jövőben ugyanezt a szerepet szánni, ez a nemzetközi proletármozgalom eltorzítását jelenti, sőt ez azt jelenti, hogy mint a blanquisták, nevetségessé teszik Franciaországot, mert az Önök határain túl nevetnek ezeken a túlzott igényeken.

De nézzék meg, hová vezet ez. Önök arról beszélnek, hogy „Franciaország 1889-ben a **maga** halhatatlan párizsi kongresszusán[153] felemelte a zászlót" stb. stb. Mekkorát nevetnének Önök Párizsban, ha a belgák azt mondanák: Belgium 1891-ben a **maga** halhatatlan brüsszeli kongresszusán[154], vagy Svájc a **maga** halhatatlan zürichi kongresszusán[142]! Hiszen e kongresszusok cselekedetei nem franciák, belgák vagy svájciak, hanem nemzetköziek.

Azután meg azt mondják: a Francia Munkáspárt[84] „egy a német szociáldemokráciával a *német császárság ellen*, a Belga Munkáspárttal[155] a Koburgok monarchiája ellen, az olaszokkal a szavojai monarchia ellen" stb. stb.

Mindezen nem volna semmi kivetnivaló, ha hozzátették volna: és *mindezek a pártok egyek velünk a polgári köztársaság ellen, amely bennünket elnyom, amely bennünket panamizál*[8] *és az orosz cárhoz köt*. Az Önök köztársasága végtére is az öreg Vilmos* és Bismarck révén jött létre, éppoly

* I. Vilmos. *Szerk.*

polgári, mint a mi összes monarchista kormányaink, és nem szabad azt hinni, hogy Önök az Éljen a köztársaság! kiáltással a Panama-botrány másnapján egyetlen követőt is találnának egész Európában. A köztársasági forma csak egyszerű tagadása a monarchiának — és a monarchia megdöntése a forradalom egyszerű kísérőjelenségeként megy majd végbe; Németországban a polgári pártok annyira tönkrementek, hogy a monarchiáról közvetlenül a *szociális* köztársaságra kellene áttérnünk. Önök tehát polgári köztársaságukat nem állíthatják többé szembe a monarchiákkal mint olyan valamit, amire a többi nemzetnek törekednie kell. Az Önök köztársasága és a mi monarchiáink — ez egy és ugyanaz a proletariátussal szemben; ha Önök segítenek minket a *mi* monarchista burzsoáink ellen, mi segíteni fogjuk Önöket az Önök republikánus burzsoái ellen. *Kölcsönösség dolga ez, és semmi köze a monarchiák szegény alattvalóinak a nemes lelkű francia republikánusok által való felszabadításához*, ez nem felel meg az internacionalizmus eszméjének, még kevésbé a történelmi helyzetnek, amelynek következtében az Önök köztársasága a cár lábainál hever. Ne felejtsék el, ha Franciaország a cár érdekében és támogatásával hadat üzen Németországnak, akkor Németország lesz a forradalmi centrum.

De van itt még egy másik igen szerencsétlen história is. Önök „egyek a német szociáldemokráciával *contre l'Empire* d'Allemagne". Ezt a polgári sajtó így fordította: „a *német birodalom* ellen". És ezt mindenki így értené. Hiszen „Empire" éppúgy jelent „birodalmat", mint „császárságot" (császári uralmat), de „birodalomnál" a hangsúly a központi hatalmon van mint a *nemzeti egység* képviselőjén, és ezért az egységért mint létezésük politikai feltételéért a német szocialisták a végsőkig harcolnának. *Soha* nem engednénk meg, hogy Németországot visszavessék az 1866 előtti szétforgácsoltság és tehetetlenség állapotába. Ha Önök azt mondták volna, hogy „a császár ellen" vagy „a császári uralom ellen", akkor nem sokat lehetett volna ellene szólni, bár ez a nyomorúságos Vilmos* nem olyan formátumú ember, aki megérdemelne ilyen megbecsülést; az ellenség a birtokos osztály, a földbirtokosok és a tőkések; s ezt Németországban olyan jól megértik, hogy munkásaink nem fognák fel, mi az értelme az Önök ajánlatának, hogy segítenek nekik a berlini bolondot legyőzni.

Ezért megkértem Liebknechtet, ne beszéljen az Önök felhívásáról, amíg a polgári lapok nem beszélnek róla; de ha erre a szerencsétlen kifejezésre támaszkodva embereinket mint árulókat támadnák, az meglehetősen kínos vitára vezetne.

---

* II. Vilmos. *Szerk.*

Összefoglalva: nem ártana valamivel több kölcsönösség – a nemzetek között éppoly szükséges az egyenlőség, mint az egyének között.

Másrészt az a mód, ahogy a köztársaságról mint a proletariátus számára magánvalóan kívánatos valamiről és Franciaországról mint a kiválasztott népről beszélnek, megakadályozza Önöket abban, hogy beszéljenek az orosz szövetség vagy jobban mondva az orosz vazallusság kellemetlen, de vitathatatlan tényéről.

Nos, úgy gondolom, ennyi elég. Remélem, meggyőztem arról, hogy újra feléledő hazafiságuk első hevében Önök kissé túllőttek a célon. Ez nem olyan lényeges és remélem, elmúlik anélkül, hogy port kavarna, de ha megismétlődnék, akkor kellemetlen vitákra vezethetne. A dokumentumaikat, amelyeket közzétesznek, Franciaországnak szánják ugyan, de külföldön is „elfogadhatóknak" kell lenniök. Egyébként a mi derék németjeink sem voltak mindig szabatosak a kifejezéseikben.

Ami a német választásokat illeti, a vereségekre büszkébb vagyok, mint a győzelmekre. Stuttgartot 128 hiányzó szavazat miatt vesztettük el 31 000 választóval, Lübecket 154 miatt 20 000-rel és így tovább. Ez alkalommal valamennyi párt összefogott ellenünk, még a déli demokraták is, akik Stuttgartban, Mannheimban, Pforzheimban, Speyerben cserbenhagytak bennünket és csak Frankfurtban szavaztak mellettünk. Amit meghódítottunk, azt – első ízben – teljesen a saját erőnknek köszönhetjük, úgyhogy ez a 44 mandátum tízszerte többet ér, mint a liberálisok és demokraták segítségével kivívott 100 ért volna.

A liberalizmus Németországban teljesen levitézlett. Nincs többé komoly ellenzék a mi pártunkon kívül. Vilmosnak meglesznek a maga katonái, a maga adói és ... a maga szocialistái, a hadseregben és a hadseregen kívül, s a számuk egyre növekszik. Az összes szocialista szavazatok számát csak 10–15 nap múlva fogjuk megtudni; Bebel úgy véli, hogy nem fogja meghaladni a 2 milliót, az évszak ellenünk dolgozott, sok munkás nyáron szétszóródik a falun, és nem vették fel őket a listákra, ebből adódó deficitünket több mint 100 000 szavazatra becsüli.

Az amiens-i nyilvános megkövetés nagyszerű! csak a franciák képesek ilyen zseniális sakkhúzásokra elavult törvények ellen.[156]

Louise üdvözli Laurát és Önt.

Csókoltatom Laurát.

Barátsággal híve

F. E.

Eredeti nyelve: francia

52

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]93 június 29.

Kedves Lafargue-om,

Írok Bebelnek és ismertetem vele a helyzetet;[157] bizonyosan számos ok szól a kongresszusnak egy későbbi időpontra való halasztása mellett.[158] De:

1. November nem jön számításba, senki sem megy Zürichbe télen, amikor esik az eső és hideg van. Ráadásul mind az Önök képviselőháza, mind a Reichstag és az angol parlament ülésezni fog akkor. Ejtsék el tehát ezt az időpontot. Később majd kitűznek egy másikat.

2. Bosszantó lenne, ha egyedül a francia *marxisták* és a németek javasolnák az elnapolást. De más lenne a helyzet, ha *valamennyi francia szocialista frakció* egyhangúlag kérné ezt. Nézzen utána, mi a teendő ebben a vonatkozásban, de *siessen*, mert

3. a svájciaknak az Önök kérelmét a többiek elé kell terjeszteniök és ki kell kérniök a véleményüket – legalábbis felhozzák majd ürügyül ennek szükségességét, minthogy a bizottság titkára, Seidel fanatikus antimarxista és intrikákat sző itt meg Franciaországban valamennyi ellenfelünkkel.

Nehéz lesz majd rávenniök a blanquistákat[88] és a kétféle posszibilistákat[87], hogy támogassák az Önök indítványát, de ez nagyon fontos. Ha a többieknek megfelel az augusztus 6–12-i időpont, Önök egyedül aligha mennek valamire.

Nagy sietségben, barátsággal

hive
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

53

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

London, 1893 július 12.

Kedves Turati Polgártárs,

Szombaton *ajánlott* postai küldeményként köszönettel visszaküldtem Önnek az olasz „Tőké"-t. Egybevetettem néhány passzust, különösen az 1. fejezetből és az utolsó előttiből (a tőkés felhalmozás általános tendenciája). Mint mondja, a fordítás teljesen a francia szöveg alapján készült, amely mindenképpen népszerűbb, mint a német. Azokat a részeket, amelyeket egybevetettem, a fordítás meglehetősen hűen visszaadta, ami egyébként nem túl nehéz, tekintve a két nyelv rokon voltát és az olasz nyelv jóval nagyobb mozgásszabadságát a franciához képest.

Megállapítottam, hogy a címoldal hátán ez olvasható: proprietà letteraria*, s ez meg fogja akadályozni Domanicót abban, hogy ezt a fordítást felhasználja úgy, ahogy van.[145] Mindmáig nem kaptam választ tőle**, talán kezdi megérteni, hogy milyen nehézségekkel járna a vállalkozása.

Az „utolsó rész", amelyet levelemben említettem, természetesen a II. kötet szeptemberben megjelenő II. kiadásának utolsó része. A III. kötettel*** még mindig van dolgom, de szerencsére közel már a befejezés. Nem sikerült azonban – holott ezt tűztem ki magam elé – nyári szabadságom előtt befejeznem ezt a munkát. És ez újabb néhány hónapos késedelmet okozhat.

A II. és III. kötet francia kiadásához elég nehéz volna megfelelő fordítót találni. Olyan munka ez, amelynek elvégzéséhez csak kevesekben volna meg a hajlandóság, a képesség és a kitartás. A II. kötet terjedelme 500 oldal, a III. kötet 1100–1200 lesz.

Szegény Martignetti! Nem volna mód kiragadni őt Beneventóból, ebből

---

* – irodalmi tulajdonjog; minden jog fenntartva – *Szerk.*

** *V. ö. 80. old.* – *Szerk.*

*** A „Tőke" II., illetve III. kötetéről van szó. – *Szerk.*

a benedetto* fészekből és valamiféle munkát találni számára valahol, ahol egyidejűleg hazájának irodalmi nyelvét is megtanulhatná? Bámulatosan szorgalmas és jó szándékú, s jobb ügyhöz méltó fanatizmussal dolgozik munkáim fordításán; de üzleti téren, úgy látszik, semmi sem sikerül neki, s rossz csillaga mindenütt követi.

Látjuk egymást Zürichben[112]? Őszintén szólva, ha minden jól megy, legalább a kongresszus utolsó napján Zürichben lehetnék; ez a szándékom, de mivel ez nem teljesen tőlem függ, hanem többé-kevésbé előre nem látható körülmények találkozásától, igen bizonytalan, és alighanem mindketten jobban tesszük, ha nem beszélünk róla. Én csak egytől félek, ez pedig Önnek az a fenyegetése, hogy meneghinóban** beszél majd velem. 1841-ben tűrhetően beszéltem és tökéletesen megértettem ezt a nyelvet.[146] De amikor körülbelül harminc évvel később egy-két napra újra Comóban jártam,[159] egy szót sem értettem már; teljesen elszokott tőle a fülem. Úgyhogy őszintén meg kell mondanom, beszélek még néhány szót az Önök annyira kifejező dialektusában, de már egyáltalán nem értem. És ami az Ön francia tudását illeti, még mindig jobb, mint az enyém, egyébként pedig mi sem akadályozza Önt abban, hogy olaszul írjon nekem.

Olvas angolul? Ha igen, akkor időről időre küldhetnék Önnek valamilyen lapot.

Szívélyes üdvözlettel

híve

F. Engels

Kautskyné és én üdvözöljük Kulisova asszonyt.

Eredeti nyelve: francia

* – áldott (*itt*: átkozott) – *Szerk.*

** – milánói dialektusban – *Szerk.*

54

Engels Franz Mehringhez

Berlinbe

London, [18]93 július 14.

Kedves Mehring Úr,

Csak ma jutok hozzá, hogy megköszönjem Önnek a „Lessing-legenda" szíves megküldését. Nem akartam pusztán formailag igazolni, hogy megkaptam a könyvet, hanem egyidejűleg mondani is akartam valamit róla, a tartalmáról. Ezért a késedelem.

A végén kezdem – „A történelmi materializmusról" szóló függelékkel[116], amelyben Ön a fő tényeket kitűnően és minden elfogulatlan olvasó számára meggyőzően írta le. Ha van valami kifogásolnivalóm, akkor csak az, hogy több érdemet tulajdonít nekem, mint amennyi megillet, még akkor is, ha mindent beszámítok, amire – az idő folyamán – esetleg önállóan rájöttem volna, de amit Marx a maga gyorsabb meglátásával és szélesebb áttekintésével sokkal hamarabb fölfedezett. Ha valaki abban a szerencsében részesült, hogy negyven évig olyan emberrel dolgozott együtt, mint Marx, akkor annak életében őt rendszerint nem ismerik el úgy, ahogyan talán megérdemli; amikor azután meghal a nagyobb, könnyen túlbecsülik a csekélyebb jelentőségűt – s úgy látom, most éppen ez történik velem; a történelem végül mindezt rendbe hozza majd, addigra pedig szerencsésen elpatkoltunk és nem tudunk már semmiről.

Máskülönben már csak egy pont hiányzik, ezt azonban rendszerint Marx és én sem hangsúlyoztuk eléggé munkáinkban, és e tekintetben mindnyájunkat egyformán felelősség terhel. Mindnyájan ugyanis elsősorban azt tartottuk, s azt *kellett* is *tartanunk* a legfontosabbnak, hogy a politikai, jogi és egyéb ideológiai képzeteket és az általuk közvetített cselekedeteket *levezessük* az alapvető gazdasági tényekből. Eközben a kérdések tartalmi oldala kedvéért elhanyagoltuk a formai oldalt: azt, hogy hogyan, milyen úton-módon jönnek létre ezek a képzetek stb. Ez azután ellenfeleinknek megadta a kívánt alkalmat a félreértésekre, illetve torzításokra, s erre Paul Barth csattanós példa.[160]

Az ideológia olyan folyamat, melyet az úgynevezett gondolkodó tudatosan

visz ugyan végbe, de hamis tudattal. A tulajdonképpeni hajtóerőket, amelyek mozgatják, nem ismeri meg; máskülönben nem is volna ideológiai a folyamat. Ezért hamis, illetve látszólagos hajtóerőket képzel el. Minthogy a folyamat gondolati, a gondolkodó ennek tartalmát és formáját a tiszta gondolkodásból vezeti le, a magáéból vagy az elődeiéből. Pusztán gondolati anyaggal dolgozik, amelyről látatlanban elhiszi, hogy a gondolkodás terméke, s nem vizsgálja tovább, valamely távolabb fekvő, a gondolkodástól független eredet szempontjából; s ez számára magától értetődik, mert minden cselekvés, minthogy a gondolkodás *közvetíti*, úgy tűnik fel előtte, hogy végső fokon *megalapozva* is a gondolkodásban van.

A történelmi ideológus (a „történelmi" szó itt egyszerűen összefoglaló kifejezés a politikai, jogi, filozófiai, teológiai, szóval mindazon területek megjelölésére, melyek a *társadalomhoz*, nem pedig csupán a természethez tartoznak) – a történelmi ideológus tehát minden tudományos területen olyan anyagot talál, amely az előző nemzedékek gondolkodásából önállóan képződött, és amely ezeknek az egymást követő nemzedékeknek az agyában a fejlődésnek önálló, saját útját járta végig. Külső tények persze, melyek az egyik vagy a másik területhez tartoznak, szintén lehettek ugyan hatással erre a fejlődésre, de ezek a tények a hallgatólagos előfeltevés szerint maguk is megint csupán a gondolati folyamat gyümölcsei; így hát még mindig a puszta gondolkodás körén belül maradunk, amely látszólag szerencsésen megemésztette a legszívósabb tényeket is.

Ez a látszat – hogy az államberendezéseknek, a jogrendszereknek, minden speciális terület ideológiai képzeteinek önálló történetük van – ez az, ami mindenekelőtt elkápráztatja az emberek többségét. Ha Luther és Kálvin „túlhaladta" a hivatalos katolikus vallást, Hegel Fichtét és Kantot, Rousseau pedig republikánus „társadalmi szerződésével" közvetve a konstitucionalista Montesquieu-t, akkor ez olyan folyamat, mely a teológia, a filozófia, az államtudomány keretén belül marad, e gondolati területek történetének egy-egy szakaszát alkotja, s egyáltalán nem lép ki a gondolati területről. S amióta ehhez még az a polgári illúzió is csatlakozott, hogy a tőkés termelés örök és felülmúlhatatlan, azóta még azt is, hogy a fiziokraták és A. Smith túlhaladták a merkantilistákat, csupán a gondolat győzelmének tekintik; vagyis nem a változott gazdasági tények gondolati visszatükröződésének, hanem a mindig és mindenütt fennálló tényleges feltételekbe végre-valahára nyert helyes betekintésnek. Ha Oroszlánszívű Richárd és Fülöp Ágost bevezették volna a szabadkereskedelmet, ahelyett, hogy keresztes hadjáratokba bonyolódtak bele, megtakarítottunk volna ötszáz évi nyomort és butaságot.

A dolognak ezt az oldalát, melyet itt csak jelezhetek, azt hiszem, mindnyájan jobban elhanyagoltuk, mint amennyire megérdemli. A régi história ez: eleinte mindig elhanyagolják a formát a tartalommal szemben. Mint mondom, magam is ezt tettem, és a hiba mindig csak post festum* tűnt fel nekem. Tehát eszembe sem jut, hogy ezért szemrehányást tegyek Önnek – ehhez, mint régebbi bűnrészesnek, nincs is jogom, sőt ellenkezőleg –, de a jövőre való tekintettel mégis fel akartam hívni a figyelmét erre a dologra.

Ezzel függ össze az ideológusok másik badar elképzelése is: minthogy nem ismerjük el, hogy a történelemben szerepet játszó különböző ideológiai szféráknak önálló történelmi fejlődésük van, azt hiszik, hogy minden *történelmi hatásosságukat* is tagadjuk. Ennek alapja az a vulgáris, nem dialektikus elképzelés, amely az okot és az okozatot mereven ellentétes pólusoknak tekinti, a kölcsönhatást teljesen szem elől téveszti. Ezek az urak gyakran szinte szándékosan megfeledkeznek arról, hogy valamely történelmi mozzanat, mihelyt más, végeredményben gazdasági okok létrehozták, most már reagál, visszahat környezetére, sőt saját okaira is. Így jár el pl. Barth a papi rend és a vallás kérdésében, az Ön művében a 475. oldalon. Nagyon örültem annak, hogy Ön elbánt ezzel a hihetetlenül lapos fráterrel. S az ilyet még megteszik a történelem professzorának Lipcsében! Hozzá képest az öreg Wachsmuthot, aki, igaz, szintén korlátolt koponya volt, de nagyon fejlett érzékkel a tények iránt, mégiscsak egészen más anyagból gyúrták.

A könyvről egyébként csak megismételhetem azt, amit már nemegyszer elmondtam a cikkekről, amikor a „Neue Zeit"-ban megjelentek: a porosz állam keletkezésének eddigi leírásai között ez messze a legjobb, sőt mondhatom: az egyetlen jó leírás, amely a legtöbb ponton a részletekig menően helyesen tárja fel az összefüggéseket. Csak azt sajnálja az ember, hogy Ön nem ölelhette fel mindjárt az egész további fejlődést, Bismarckig, s önkéntelenül reméli, hogy más alkalommal elvégzi majd ezt és összefüggő előadásban felvázolja a teljes képet Frigyes Vilmos választófejedelemtől az öreg Vilmosig**. Hiszen ehhez az előmunkákat Ön már elvégezte, sőt, legalábbis a fődolgot illetően jóformán be is fejezte. S ezt úgyis meg kell egyszer csinálni, mielőtt összedől az ócska tákolmány; a monarchikus-hazafias legendák eloszlatása nem elengedhetetlenül szükséges feltétele ugyan az osztályuralmat elfedő monarchia eltávolításának (mert a *tiszta*, polgári köz-

* – ünnep után; utólag – *Szerk.*

** I. Vilmos. – *Szerk.*

társaság Németországban túlhaladott, még mielőtt létrejött volna), de mégis egyik leghatásosabb eszköze annak.

Akkor több tere és alkalma is lesz Önnek arra, hogy a porosz helyi történelmet a német nyomorúság egészének részeként ábrázolja. S ez az a pont, ahol az Ön felfogásától itt-ott némileg eltérek, nevezetesen abban, ahogyan Ön Németország feldaraboltságának és a XVI. századi német polgári forradalom balsikerének az előfeltételeit felfogja. Ha hozzájutok és újból átdolgozom „Parasztháború"-m történeti bevezetését, ámi remélem, jövő télen meglesz, akkor ott kifejthetem majd a szóban forgó pontokat.[161] Nem mintha helytelennek tartanám azokat, amelyeket Ön ismertet, de én másokat is állítok mellékük és némileg másként csoportosítok.

Tanulmányozva a német történelmet – amely valójában egyetlen folytatólagos nyomorúság –, mindig azt láttam, hogy a kellő mértéket csak a megfelelő francia korszakokkal való összehasonlítás adja meg, mert Franciaországban mindig éppen az ellenkezője történik annak, ami nálunk. Ott a nemzeti állam kialakulása a feudális állam disjecta membráiból* éppen akkor, amikor nálunk legmélyebb a hanyatlás. Ott – kivételesen objektív logika a folyamat egész menetében, nálunk – sivár és egyre sivárabb zilálság. Ott a középkorban a provencei-i nemzetiség javára az északfrancia nemzetiséggel szemben beavatkozó angol hódító képviseli az idegen beavatkozást; az angolokkal vívott háborúk mintegy a harmincéves háborúnak felelnek meg, de ott ez azzal végződik, hogy kiűzik az idegen beavatkozókat, s Észak leigázza Délt. Azután következik a központi hatalom harca a külföldi birtokaira támaszkodó burgundi hűbéres** ellen, aki ott Brandenburg-Poroszország szerepét játssza, de ez a harc a központi hatalom győzelmével végződik és véglegessé teszi a nemzeti állam kialakulását. Nálunk pedig éppen ugyanebben az időben omlik teljesen össze a nemzeti állam (már amennyire nemzeti államnak lehet nevezni a „német királyságot" a Szent Római Birodalmon belül), s megkezdődik a német terület nagyarányú kifosztása. Ez az összehasonlítás a legnagyobb mértékben megszégyenítő a németekre nézve, de éppen ezért annál tanulságosabb, s amióta munkásaink Németországot megint a történelmi haladás első sorába állították, kissé könnyebben megbékélhetünk a múlt gyalázatával.

Egészen sajátosan jellemző a német fejlődésre még az is, hogy a két részállam közül, amelyek végül egész Németországot felosztották egymás között, egyik sem tisztán német, hanem kolónia, amely meghódított szláv

* – szétszórt tagjaiból[162] – *Szerk.*

** Merész Károly. – *Szerk.*

területen létesült: Ausztria bajor, Brandenburg szász kolónia; s hogy Németország*ban* hatalmat csak úgy tudtak magukhoz ragadni, hogy idegen, nem-német birtokokra támaszkodtak: Ausztria Magyarországra (Csehországról nem is szólva), Brandenburg Poroszországra. A leginkább fenyegetett nyugati határon ilyesmi nem fordult elő, az északi határon a dánokra bízták, hogy Németországot a dánok ellen megvédjék, délen pedig olyan kevés védenivaló volt, hogy a határok őrei, a svájciak maguk is elszakadhattak Németországtól!

De hát itt már midenféle haszontalanságba bonyolódom – legalább szolgáljon ez a fecsegés bizonyítékul arra, hogy milyen serkentően hat rám az Ön műve.

Még egyszer szívélyes köszönettel és üdvözlettel

híve

F. Engels

55

Engels Rudolph Meyerhez

a Prága melletti Průhonicébe[163]

London, 1893 július 19.

Kedves Meyer Úr,

Hiszen ez egész érdekes, hogy a konzervatív urak azt hiszik (azt kívánják), Caprivi megsemmisíthetné a szociáldemokráciát.[164] Próbálja csak meg. Egy új szocialista-törvény[165] a pártot csak megerősítheti, ugyanolyan mértékben, amennyire egyesek egzisztenciáját megsemmisíti; aki elbánt Bismarckkal, annak nem kell félnie az utódtól. Megszüntetni vagy meghamisítani az általános választójogot? Erre újra felmerül a régi jóslat: „Kroiszosz, ha átléped a Halüszt, nagy birodalmat teszel tönkre!"[166] Ha Caprivi eltörli az általános választójogot, akkor nagy birodalmat tesz tönkre, tudniillik a Hohenzollernokét.

Szóval, Ön a mezőgazdaság elméletének és gyakorlatának megsértésével találkozott Bebel „A nő"-jében.[167] Mármost aligha lehetséges a földművelésben és az iparban manapság folyó pazarló és általában nem gazdaságos gazdálkodásról bírálatot mondani és hozzá útmutatásokat adni arra nézve, miként lehetne ezt a gazdasági feltételekből magától adódó társadalmi rendben másképpen és jobban csinálni, s ugyanakkor minden egyes ember munkaidejének korlátozása mellett mégis sokkal több terméket előállítani – mondom: mindez aligha lehetséges úgy, hogy támadási felületet ne adjunk azoknak, akik a gyakorlatból ismerik egyik vagy másik területet. Bebel tehát nyilván rosszul fejezte ki magát, vagy félreértette a szaktekintélyt, akire támaszkodott, amikor azt mondja, hogy a sikér proteintartalmának teljes kihasználásával legalább a háromszorosára lehet növelni a búzaföld hozamát. Erről szó sem lehet. Ilyen kis pontatlanságokból én még egy tucatnyit idézhetnék Önnek; de a fődolgon ez mit sem változtat.

Ugyanígy állunk a hús szállításával a tengerentúlról. Egyelőre van még ott belőle elegendő ahhoz, hogy ilyen vagy olyan formában Európába szállítsák; de mert növekszik a kereslet és fokozódó mértékben változik át a legelő – ott is – szántóföldé, ennek hamarosan el *kell* érnie a tető-

pontját és csökkennie kell. Hogy ez néhány évtizeddel tovább vagy rövidebb ideig tart, az nagyjából mindegy.

Az Ön fő kifogása azonban az, hogy mezőgazdasági munkát nem végezhetnek el ipari munkások, és hogy a földművelésben lehetetlen a munkanapnak az egész évben egyenlő mértékűre való lerövidítése. Itt azonban Ön félreértette Bebelt, az esztergályost.

Ami a munkaidőt illeti, semmi sem gátol bennünket abban, hogy vetés meg aratás idején és mindenkor, amikor gyorsan kell növelni a munkaerő mennyiségét, annyi munkást állítsunk be, amennyi szükséges. Ha a munkanap nyolcórás, akkor napi két, sőt három váltást is be lehet állítani; még ha mindenki csak két órát dolgozik is naponta – ezen a különleges munkán –, akkor is be lehet állítani 8, 9, 10 váltást egymás után, mihelyt van elegendő emberünk, aki az ilyen munkát begyakorolta. Ez az, és semmi más, amit Bebel mond. Hiszen az iparban sem leszünk olyan korlátoltak, hogy ha kétórás munkát vezetünk be, mondjuk, a fonodákban, akkor annyira megszaporítsuk az orsók számát, hogy a szükségletet mindegyik orsó kétórás munkájával elégítsük ki. Ehelyett az orsókat 10–12 órán át fogjuk dolgoztatni, a munkásokat azonban csak két órán át, és minden két óra leteltével új váltást állítunk be.

Ami mármost azt az ellenvetését illeti, hogy a szegény városiak egész életükre eljátszották a képességüket a mezőgazdasági munkára, hát ez persze igaz lehet. Készséggel elismerem, hogy nem vagyok alkalmas a szántásra, vetésre, kaszálásra, sőt még a krumpliszedésre se, de szerencsére nálunk Németországban olyan óriási a falusi népesség, hogy ésszerű üzemeltetéssel minden további nélkül nagyon csökkenthetjük mindenkinek a munkaidejét és még maradnának is létszámfelettiek. Ossza fel egész Németországot 2000–3000 holdas üzemekre – a természeti feltételek szabják meg, hogy nagyobbak vagy kisebbek legyenek-e –, vezesse be a gépi üzemet és az összes modern tökéletesítéseket: nem lesz-e akkor a paraszti népesség között fölös számban is tanult munkásunk? De a földművelő munka nem elég ahhoz, hogy ezt a népességet egész évben foglalkoztassa. Nagy tömegek hosszú időn át a napot lopnák, ha nem foglalkoztatnók őket az iparban. És éppen így ipari munkásaink testileg elsatnyulnának, ha nem adnának nekik alkalmat, hogy szabad levegőn, különösen a földművelésben dolgozzanak. Nos jó, meglehet, hogy a mostani felnőtt nemzedék nem alkalmas erre. De az ifjúságot megtaníthatjuk rá. Ha a fiúk és lányok néhány éven át nyáron, amikor van tennivaló, falura mennek – ugyan hány szemesztert kell magolniok ahhoz, hogy szántásból, aratásból stb. doktorálhassanak? Csak nem akarja azt állítani, hogy életünk fogytáig nem szabad

mással foglalkoznunk, hogy úgy butára kell dolgoznunk magunkat, mint parasztjaink teszik, ha valami hasznavehetőt meg akarunk tanulni a mezőgazdaságban? Ez az, és semmi más, amit Bebel könyvében olvasok: „hogy magát a termelést éppen úgy, mint az emberek szellemi és testi kiművelését, csak akkor lehet a legmagasabb fokra fejleszteni, ha a város és a falu, a mezőgazdaság és az ipar közötti régi munkamegosztást kiküszöböltük".

Ami mármost azt a kérdést illeti, hogy a latifundium jövedelmezőbb-e a kisüzemnél, ez véleményem szerint egyszerűen abban oldódik fel, hogy a latifundium-üzem, huzamosabb időt tekintve, szüli a kisüzemet, ez pedig megint csak ugyanannyira és ugyanolyan szükségszerűen szüli amazt. Pontosan úgy, ahogyan a korlátlan konkurrencia előidézi a monopóliumot, és ez megint csak amazt. Ez a körforgás pedig elkerülhetetlenül össze van kötve válságokkal, egész néprétegek akut és krónikus szenvedéseivel s periodikusan ismétlődő tönkrejutásával, valamint termelési eszközök és termékek roppant arányú eltékozlásával; s minthogy szerencsére most már annyira vagyunk, hogy a latifundium-birtokos urakat és nem kevésbé a paraszti tulajdonosokat nélkülözni tudjuk, s a mezőgazdasági termelés, nem kevésbé, mint az ipar, olyan fejlődési fokra jutott el, amely véleményünk szerint nemcsak megengedi, hanem meg is követeli, hogy a társadalom mindenestül a maga kezébe vegye, tehát át kell törnünk a circulus vitiosuson*. Ebből a szempontból a latifundiumok és a nemesi nagybirtokok jobban megfoghatók számunkra, mint a kisparaszti birtokok, ugyanúgy, ahogy az iparban a nagy gyárak alkalmasabbak erre, mint a kis kézműves-üzemek. És politikailag ez abban tükröződik, hogy a nagybirtokok agrárproletárjai szociáldemokratákká válnak, ugyanúgy, mint a városi proletárok, mihelyt ez utóbbiak a közelükbe tudnak férkőzni, a tönkremenő paraszt és városi kézműves viszont csak az antiszemitizmus kerülőútján[144] jut el a szociáldemokráciához.

Hogy a feudalizmusból kisarjadt nemesi nagybirtokos – lord vagy squire – valaha is megtanuljon burzsoá módra gazdálkodni, és, mint ez az utóbbi, azt tekintse legfőbb kötelességének, hogy minden körülmények között évente tőkésítse a megszerzett értéktöbblet egy részét – ez ellentmond az összes egykor feudális országok minden tapasztalatának. Hogy ezek az urak szükségből kénytelenek lemondani egyről-másról, ami a rangbéli életmódhoz tartozik, azt készségesen elhiszem Önnek; de hogy valaha is megtanuljanak jövedelmeik keretein belül élni és megtakarítani valamit a nehéz

* – hibás körön – *Szerk.*

időkre, azt előbb látnom kellene, az még soha nem fordult elő, legfeljebb kivételesen, de bizonyosan nem az osztálynál mint olyannál. Hiszen ezek az emberek 200 év óta csak az államsegélyből élnek, amely minden válságon keresztülvonszolta őket...

Híve

Friedrich Engels

56

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1893 július 20.

Kedves Löhröm,

Először is köszönöm a „Chronicle"-interjú fordítását,[168] bár aligha érte meg a fáradságot. Aztán meg egy kérdés:

Nemrégiben Bonnier elküldte nekem bizonyos Diamandinak (román) a levelét, aki arra kér, hogy írjak új folyóiratába*, és közli, hogy előlegezték az engedélyemet és az 1. számba, *amelyet elküldenek majd*, lefordították a barbárságról és civilizációról szóló fejezetet. Vártam, de nem kaptam semmit. Aztán néhány nappal ezelőtt írtam[157] és megmondtam, hogy nem kaptam meg a folyóiratot, de különben sincs időm arra, hogy írjak számára.

Erre elküldtek *nekem* egy különlenyomatot[170] ebből a fejezetből és a borítólapján közölték, hogy szándékukban van az egészet előbb a folyóiratban, azután könyv alakban kiadni. De a folyóiratot nem nekem küldték, hanem *Tussynak*. Tőle kaptam meg ma délután, s látom, hogy az állandó munkatársak között sorolnak fel, Kautskyval, Paullal és másokkal együtt, akiket talán ugyanúgy nem kérdeztek meg, mint engem – hogy azonban cikkeket ígérnek Guesde-től és Paultól, s részben újra kinyomtatták Paulnak Szerecsen materializmusáról írott tanulmányát. – Az én fejezetemet, úgy látszik, Roy fordította le. Nos, mindez, megtoldva Frankel Leóval mint adminisztrátorral, a lehetőségek és lehetetlenségek olyan távlatát nyitja meg döbbent tekintetem előtt, hogy mielőtt újabb lépést tennék ez ügyben, tőled kell tájékoztatást és tanácsot kérnem. Párizs kiszámíthatatlan, de Párizs megszorozva Bukaresttel – ez rejtély a köbön, s én feladom.

Micsoda fura népség ez a francia kormány és parlament! A Panama[8] sisteregve vonul el, ahelyett, hogy robbant volna, a munkabörze elleni államcsíny[171] közömbösen hagyja a munkásokat és csendben múlik el, de a sziámi szélhámosság a gyarmati hódításokért való viharos lelkesedésre gyújtja ezeket a parlamenti hazafiakat – ugyanazokat az embereket, akik

* „L'Ère nouvelle"[169]. – *Szerk.*

néhány évvel ezelőtt majdhogy meg nem ölték Ferryt, a „tonkinit", amiért éppen ebbe az irányba próbálta terelni őket![172] Való igaz, a burzsoázia mindenütt túlélte önmagát.

Holnap Louise meg én egy hétre Eastbourne-ba megyünk (címünk a régi: 28, Marine Parade), mert szükségét érzem, hogy egy kicsit összeszedjem az erőmet, mielőtt a németországi utazásra[112] vállalkozom. A tavalyi csalódás óvatossá tett; nem akarok megint hat hetet bénán tölteni egy karosszékben. Pénteken, július 28-án utazunk el Eastbourne-ból és augusztus 1-én Londonból a kontinensre; Kölnben találkozunk Bebellel és feleségével, azután tovább Strassburgon át Svájcba, ahol viszontlátom fivéremet*: remélem, hogy a kongresszus[142] végén, augusztus 12-én vagy 13-án Zürichben leszek. Onnan Bebellel Bécsbe és Berlinbe megyek.

Paul meg te ott lesztek Zürichben?[173] A svájciak leveleket kaptak más párizsi szervezetektől, hogy a választások, az összes lapjelentésekkel szemben, minden valószínűség szerint *nem* augusztusban lesznek, hanem szeptemberben[68]; ez és az angol ellenvetések döntöttek a halasztás[158] ellen.

Postazárás van – 9 óra, bár hozzád talán szombat reggel előtt nem jut el ez a levél!

Szeretettel üdvözöl Louise és

örök hálával az „általad fordított"

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* Hermann Engels. – *Szerk.*

57

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

London, 1893 július 20.

Kedves Turati Polgártárs,

Sietek válaszolni 17-i levelére, amelyet tegnap este kaptam meg.

Marx-Aveling asszony Marx végrendeletének végrehajtója, az irodalmi hagyaték kezelésével pedig én vagyok megbízva. Egyikünk sem hallott soha a torinói Unione tipografica-editricéről, s még kevésbé adtuk el ennek a társulatnak „Marx műveinek tulajdonjogát", amely (szerencsére) mind a mai napig teljesen a miénk. Soha egyetlen fillért sem kaptunk ettől az Unionétól.[174]

Ez a tulajdonjog, a „*Tőke*" I. kötetét illetően, kiterjed a német és a francia kiadásra. Az erre vonatkozó nemzetközi szerződések értelmében manapság mindenki megteheti, hogy tetszése szerinti fordításokat készít belőlük; nem emelhetünk óvást ellene. Ha pedig valaki engedélyt kér tőlünk, ezt teljesen önként teszi.

Hogy az Unione kötött valamilyen szerződést Lachâtre úrral, aki a francia kiadást megjelentette, az nem teljesen lehetetlen, bár kevéssé valószínű – én nem tudok róla. De tegyük fel, hogy így van: Lachâtre úr csak azt adhatta el, ami teljesen az övé volt; ez pedig a legjobb esetben a francia kiadás. Az Unione tehát legfeljebb az olyan olasz fordítás ellen emelhetne óvást, amely a francia szöveg alapján készült.

Deville könyvét azonban kiadták és akadálytalanul forgalmazzák Franciaországban. Ha *Franciaországban* senki sem tett kísérletet arra, hogy e mű ellen a szerzői jogok bitorlásáért eljárást indítson, itt még kevésbé lehet ezzel megpróbálkozni.

Ez a dolog tehát nevetséges, hacsak nincsenek Olaszországban teljességgel példa nélkül álló törvények. De mivel a Code Napoléon[175] szolgált a polgári törvényhozás alapjául csaknem egész Nyugat-Európában, nem hiszem, hogy tévedek, ha ebből a szempontból nézem az esetet.

Mulatságos ezeknek az uraknak a pimaszsága: megvásároltuk az örökösöktől a tulajdonjogot stb. Nyilvánvalóan más esetekben célt értek ezzel.

Ami Zürichet illeti, minden úgy van, ahogyan legutóbb megírtam Önnek*; reméljük mindketten a legjobbakat!

Üdvözletét küldi Anna asszonynak és Önnek Kautskyné és

tisztelő híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 92. old. – Szerk.*

58

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe

Eastbourne,[176] 1893 július 27.

Kedves Liebknecht,

Holnapután, vagyis f. hó 30-án van a te meg a feleséged ezüstlakodalma, és erre az örömünnepre mindkettőtöknek a legszívélyesebb szerencsekívánataimat küldöm. Kívánom, hogy a legjobb egészségben és zavartalan jókedvben üljétek meg, és adassék meg nektek, hogy azt a rövidke 25 évet is, amely az aranylakodalomig hátravan, vígan és egészségben töltsétek.

Amikor valamelyikünk a régi harcostársak közül megér ilyen ünnepi eseményt, akkor a régi időkre is visszagondol az ember, a régi harcokra és viharokra, a kezdeti vereségekre és az újabb győzelmekre, amelyeket együtt csináltunk végig, s örül, mert öreg napjainkra megadatott nekünk, hogy már ne, mint azelőtt, a résen álljunk – hiszen a védekezésből már régen áttértünk az általános támadásra –, hanem ugyanabban a csatavonalban együtt meneteljünk előre. Bizony, öreg fiú, jó néhány vihart értünk meg együtt, s reméljük, még megérünk egypárat, ha minden jól megy, azt is, amely még nem hozza ugyan meg nekünk véglegesen a győzelmet, de véglegesen biztosítja. A fejünket szerencsére még mindketten magasan tudjuk tartani, korunkhoz képest jó erőben is vagyunk, akkor hát miért ne sikerülne?

Bebel a mi nevünkben – Louise Kautsky és az én nevemben – átad majd neked és feleségednek az ünnepetekre egy kis emléket; fogadjátok szívesen és gondoljatok ránk.

Szívélyes üdvözlettel és jókívánságokkal

barátod

F. Engels

59

Engels Natalie Liebknechthez

Berlinbe

Eastbourne, 1893 július 27.

Kedves Liebknechtné,

Nagy örömmel vettem a képet a bruchi házról, amelyben születtem és gyermekkoromat töltöttem.[177] A fénykép nagyon jó, és láthatók rajta mindazok a részletek, amelyekhez annyi emlékem fűződik. Nagyon kedves dolog volt Liebknechttől, hogy ezt a felvételt elkészítette, s kérem Önt, tolmácsolja neki hálás köszönetemet.

Ha nem jön közbe valami, szeptemberben néhány napra Berlinbe megyek, s akkor abban az örömben lesz részem, hogy mindnyájukat ott üdvözölhetem. Hogy a hosszú útra[112] egy kis erőt gyűjtsek, néhány napra idejöttem a tengerhez,[176] igazán nagyon jót tett Kautskynénak és nekem; holnap megyünk vissza.

Hogy az Önök Karljával így packáznak,[178] az igazi porosz dolog; a bürokraták a maguk részéről nem bocsátják meg neki az apját.

Még egyszer szívélyes jókívánságaimat küldöm ezüstlakodalmukra és szívből üdvözlöm Önt és fiait.

Tisztelő híve
F. Engels

[*Louise Kautsky utóirata*]

Vasárnap Avelingék és más barátaink társaságában 68-as portóit ürítünk az Önök egészségére. Szívből minden jót!!

Hívük
Louise Kautsky

60

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

London, [18]93 július 31.

Kedves Schorlemmerem,

Holnap indulok a kontinensre,[112] de addig nem akarok elmenni, amíg néhány sorral nem válaszoltam 27-i levelére.

Sajnos, nem lesz időm arra, hogy meglátogassam Önt Darmstadtban, mert Svájcba és Ausztriába menet csak átutazom.

Sieboldtól nincs semmi határozott válasz, őt is Svájcba, alpesi klímára küldték, s nem jön vissza egyhamar. Visszaérkezésemig ebben[126] aligha lehet valamit is tenni.

Ez minden; be kell fejeznem, ma 10-től 4 óráig látogatóm volt, 5 percet sem fordíthattam magamra.

Sok üdvözlet Önnek és családjának.

Híve

F. Engels

61

Engels Hermann Engelshez

Thusisba (Graubünden)

Hottingen-Zürich, Merkurstrasse 6
[18]93 aug. 16.

Kedves Hermann,

Tegnap beköltöztem Anna Beusthoz, s így végre kikerültem a kavarodásból annyira, hogy tudok írni neked.[112] Egész kellemes utam volt, előbb úgy porzott, hogy öröm volt nézni, aztán jócskán esett, annyira, hogy a por megtapadjon a ruhákon. Zürichben a Baur en ville szállóba vittek, ahol nagyon jó szállásom volt, de sosem éreztem magamat otthonosan, aztán szombat estére végre túl voltam a nehezén, s lassanként egy mértékletes [massvoll] iszogatás alakult ki (a „massvoll" nem két szóban: *Mass voll** olvasandó, csak *fél* literek voltak), a tavon való csónakázáshoz kapcsolódva. Mondd meg Elsbethnek**, hogy az itteniek is felfedezték már, milyen tehetségesen dörmögök. Bebel nemrég azt írta egy levelezőlapon, hogy egész este mást sem tettem, mint morogtam elégedettségemben.

Zürich nagyon kicsinosodott és még Barment is felülmúlja. Ott azelőtt minden harmadik ház „vendéglő" volt; itt azonban minden két házra három vendéglő jut. Beusték lakása nagyon szép, csodálatos kilátás nyílik az óriási erkélyről, amelyen bálokat lehetne rendezni. Anna Beust pompásan tartja magát, egyike a létező legszebb koros asszonyoknak, amellett élénk és szellemes, okos, energikus, határozott; öröm vele lenni. Egyik fia, Fritz vezeti az iskolát, a másik, Adolf igen jól menő orvosi praxist folytat, mindkettőnek csinos felesége és két-két eleven, lármás fia van. Adolf otthon lakik, Fritz közvetlenül a szomszédban épített magának házat.

A jövő héten valószínűleg elmegyek Bebellel egy kicsit a hegyekbe, de kb. egy hét múlva visszajövök, aztán szept. 3–4–5-e körül elutazunk Münchenbe és Bécsbe.

---

* – Egész pint – *Szerk.*

** Elsbeth Engels. – *Szerk.*

A kongresszuson[142] láttam három-négy orosz nőt, akiknek olyasféle csodaszép szemük van, mint a sógornődnek, Bertának* volt, amikor évekkel ezelőtt Altenahrban találkoztam vele. De tulajdonképpeni kedvencem mégis egy rendkívül bájos bécsi gyárilány** volt, olyan elragadó arccal és szeretetreméltó modorral, hogy az ritkaság. Sosem bocsátom meg Bismarcknak, hogy Ausztriát kirekesztette Németországból, már csak a bécsi nők miatt sem.

A Bellevue szálló, mint itt hallom, nem a legjobbak közül való. Remélhetőleg mégis jól választottatok. Közöld majd, hogy éreztétek magatokat. Szívélyes üdvözletét küldi Emmának***, Elsbethnek, Walternak° és neked magadnak a te öreg „csalánod, akibe nem üt a mennykő".

Friedrich

Egyébként ti is meglátogathatnátok egyszer Anna Beustot: évek óta nem hallott felőletek.

* Berta Croon. – *Szerk.*

** Adelheid Dworak. – *Szerk.*

*** Emma Engels. – *Szerk.*

° Walter Engels. – *Szerk.*

Engels a II. Internacionále zurichi kongresszusa idején (1893 augusztusában) (Jobbról balra: Ferdinand Simon, Simonné Frieda Bebel, Clara Zetkin, Friedrich Engels, Julie és August Bebel, Ernst Schättner, Regina és Eduard Bernstein)

62

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

Merkurstr. 6, Zürich-Hottingen
1893 augusztus 21.

Kedves Löhröm,

Néhány hete Svájcban vagyok.[112] Louise, dr. Freyberger meg én aug. 1-én indultunk el Hoek van Hollandon keresztül, Kölnben találkoztunk Bebellel és feleségével, egy éjszakát Mainzban töltöttünk, a következőt Strassburgban, a harmadikat Zürichben. Onnan én a graubündeni Thusisba mentem, ahol találkoztam fivéremmel* meg családjával, egy hetet töltöttem ott, és Zürichbe éppen idejében érkeztem vissza a kongresszus[142] berekesztésére, most pedig unokanővéremnél, Beustnénál vagyok.

A tegnapi választásokat[68] illetően teljes bizonytalanságban vagyunk, és ez ma délutánig így is marad, minthogy Zürichben hétfő reggel nem jelenik meg újság. Így mindazt, ami erről elmondható, e levél végére kell halasztanom.

Egy teljesen megváltozott Németországot találtam. Mindenütt az országban gyárkémények, de amerre én jártam, nem volt belőlük olyan sok a kis területhez képest, hogy kellemetlenséget okoztak volna füstjükkel. Köln és Mainz átalakult. A régi város még ott van, ahol volt, de körülötte vagy mellette nagyobb és újabb város keletkezett, jól átgondolt terv szerint elhelyezett pompás épületekkel és nagy ipari létesítményekkel, amelyek külön negyedeket foglalnak el, hogy ne zavarják a többi rész képét vagy kényelmét. A legtöbbet Köln fejlődött, csaknem megháromszorozta lakosainak számát – a Ring olyan ragyogó utca, amilyenhez hasonló egész Angliában nem akad. Mainz növekszik, de lassúbb ütemben. Strassburgban túl világosan látható a régi város elkülönülése az egyetemi és kormányzati épületekből álló új kerülettől. Külsőleges toldalék ez, nem pedig természetes növekedés.

Paul persze nagyon szeretne hallani valamit Elzászról. Nos, a franciák elégedettek lehetnek. Strassburgban meglepetésemre mást sem hallottam,

* Hermann Engels. – *Szerk.*

mint német szót. Csak egyszer beszélt franciául két mellettem elhaladó lány, zsidók. De ez nagyon csalóka dolog. Egy nagyon intelligens fiatal szocialista, aki ott él, elmondta nekem, hogy mihelyt a városkapukon kívül van az ember, mindenki csak franciául beszél, mégpedig szándékosan. Azt mondta, Mülhausenben is a lakosság $^4/_5$-e, munkások és mindenki, franciául beszél. Pedig az annexió előtt nem így volt. Amióta megindult a vasúti forgalom, a francia beszéd terjedni kezdett a falusi körzetekben, bár az a francia, amelyet ott beszélnek, még ma is nagyrészt az ő saját csinálmányuk. De mindenesetre francia, és megmutatja, hogy mit akar a nép. Amikor az annexió megtörtént, egyszer azt mondtam Szerecsennek: mindezeknek a visszanémetesítési kísérleteknek az lesz a következményük, hogy Elzászban többet beszélnek majd franciául, mint valaha. S így is lett. A paraszt és a munkás, amíg Franciaországhoz tartozott, ragaszkodott német dialektusához; most mindent megtesznek azért, hogy megszabaduljanak tőle és helyette franciául beszélnek.

Ilyen cégéres barmokat, mint ezek a poroszok, még nem látott a világ. Hízelegtek a nemességnek és a burzsoáziának, amely – ezt tudhatták volna – reménytelenül elfranciásodott, és sanyargatták a parasztokat és a munkásokat, akik, legalábbis a nyelvükben, megőriztek valamit német nemzetiségükből. A vidék a központi kormány által kinevezett és zömükben kívülről behozott polgármesterek, zsandárok, adószedők elnyomó uralma alatt áll, akik kényük-kedvük szerint járnak el és a maguk körében élnek, elkülönülve a néptől, amely megveti őket. A francia második császárság minden régi elnyomó törvényét aggályosan fenntartják és érvényre juttatják, és némelykor még tökéletesítik is az ancien régime-ben* kelt régi rendelkezésekkel, amelyeket bölcs hivatalnokok előástak, felfedezvén, hogy a forradalom elfelejtette kifejezetten hatálytalannak nyilvánítani őket! Amellett a porosz hivatalnokok velük született okvetetlenkedését is importálják és tökéletesítik. A következmények maguktól adódnak. Amikor megkérdeztem barátomat: eszerint tehát, ha a franciák valamilyen módon visszatérnének, az emberek kilenctizede tárt karokkal fogadná őket, ő azt mondta, így lenne.

Strassburgban a régi burzsoázia teljesen elkülönül és semmilyen módon nem keveredik a betolakodókkal. A lakosság többi részénél Bebel nagyon népszerű; mindenütt, ahol felismerték, kimentek az emberek a boltajtókba és üdvözölték. Bizonyosra veheted, hogy másként viszi majd a Reichstag elé az elzászi helyzetet, mint azok a tiltakozó szamarak, akik, úgy látszik, örülnek minden újabb elnyomó intézkedésnek, mert attól félnek, hogy a nép

* – régi rendszerben – *Szerk.*

esetleg megbékél az új rendszerrel, s akik ennek következtében legnagyobbrészt elvesztették a lakosságra gyakorolt befolyásukat. Ebben, mint minden más esetben is ki fog tűnni, hogy a mi pártunk az egyetlen, amely azt tudja és akarja tenni, ami valóban szükséges.

(E pillanatban távirat jött Roubaix-ből Greulich címére, hogy Guesde-et megválasztották. Hurrá! Remélem, ma délután Paul győzelméről[179] is hallok.)

Ami a kongresszust illeti, kár, hogy a mieink közül nem voltak ott legalább öten-hatan.[180] Egy eredménye van ennek: a blanquisták[88] és az allemanisták[87] örökre nevetségessé tették magukat a szocialista világ szemében és kivívták annak megvetését. De *ez* most *a francia szocializmust sújtja általában*; a többiek most egyszerűen „a franciákról" beszélnek, s ez valóban nagyon szerencsétlen dolog. Ha lett volna ott legalább egy csekély marxista kisebbség, akkor ez nem történik meg. De ha azt tapasztalod az angol és a kontinensi szocialista újságokban, hogy úgy kezelik a francia szocialistákat, mint olyan fickók gyülekezetét, akik egyfolytában két percig sem képesek kitartani a saját véleményük mellett, s akik a legnagyobb esztelenséget is közfelkiáltással megszavazzák, ha úgy gondolják, hogy ezzel bosszanthatják „les allemands"*, akkor ne lepődj meg. Hallottam, amint svájci szocialisták (és a *német* svájciakban nagyon erős a *franciák* iránti szimpátia) kijelentették: most nyilvánvaló, hogy a sovinizmust nem lehet kiirtani a franciák gondolkodásából, s el kellett mondanom nekik, miféle — minden sovinisztának csupa keserűséget jelentő — dolgokat írhattam meg franciául a ti Almanachotokban[181] anélkül, hogy ez bárhol hátrányos következményekkel járt volna. Láthatod tehát, hogy ezeknek a fecsegőknek a kudarca egész Franciaországot sújtja, a mieinket beleértve. És Jaclard a „Justice"-be[182] írt mérges cikkeivel csak még ront a dolgon. Nos, remélem, a választások olyan helyzetbe hoznak bennünket, hogy megmutathatjuk egész Európának: Jaclard meg Allemane nem azonos Franciaországgal. S mégis azt hiszem, hogy Jaclard nagyon sok esetben Bonnier-val és az elenyésző kisebbséggel szavazott együtt.

A nők ragyogóan voltak képviselve. Louisén kívül Ausztria a kis Dworakot küldte, egy minden tekintetben elbűvölő kislányt; valósággal beleszerettem, s valahányszor Labriolától tehettem, megszöktem vele az utóbbival folytatott nehézkes társalgás sűrűjéből. Ezek a bécsi nők — akár a született párizsi nők, de az 50 évvel ezelőttiek. Igazi grizettek. Aztán az orosz nők! Volt ott négy vagy öt, csodaszép ragyogó szemű, s ott volt még Vera Zaszulics meg Anna

* — „a németeket" — *Szerk.*

Kulisova. Aztán Clara Zetkin, ez a hatalmas munkabírású és enyhén hisztérikus lelkesültségű asszony, akit azonban nagyon szeretek. Megmászta a Glärnischt, ezt a sok gleccserrel borított hegyet, ami igen nagy teljesítmény olyan alkatú nőtől, mint ő. Mindent összevéve olyan jó sorom volt, hogy egyiknek a karjából a másikéba repültem; Bebel egész féltékeny lett – úgy gondolta, hogy őt, a „Nő" emberét[183], kizárólag őt illetik meg a csókjaik!

Most még hagyok egy kis helyet a ma délutáni hírekre. A Beust-fiúk kérik, hogy tolmácsoljam hódolatukat. Louise Ausztriában van, Bebel és Bernstein még itt vannak. *Körülbelül szept. 4-én* Bebel és én Bécsbe megyünk; addig a fenti cím érvényes.

Sok szerencsét Paulnak! Örökké hű öreg

Generálisod

Du. 4 óra. Hír érkezett arról, hogy Paul bekerül a pótválasztásba – kérlek, írd meg, milyenek az esélyei[184] –, hogy Ferroul vereséget szenvedett és Jourde pótválasztásban lesz. Nagyon örülnénk néhány sornak az eredményekről általában, minthogy a burzsoá lapok nem megbízhatók.

Eredeti nyelve: angol

63

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

Zürich, 1893 aug. 31.

Kedves Löhröm,

Köszönöm leveledet és az újságokat, amelyek tegnap jöttek meg. Hat napig a Berner Oberlandon voltam Augusttal és St. Mendelsonnal – szép idő és pompás táj.[112] A Jungfrau a kedvünkért különlegesen tiszta fehér hálóköntöst öltött. A Jungfrau, a Mont Blanc és a Monte Rosa az egész Alpok három legszebb *hegytömbje.*

Tegnap az Ütlibergen voltunk, egy Zürich melletti dombon, ahonnan szép, bár meglehetősen távoli kilátás nyílik a havas hegyláncra. Mikor 1870 után az öreg Thiers itt volt a társaságával, rögtön megmagyarázta nekik az egészet; rámutatott a Glärnischre (éppen délkeletre az Ütlitől) és azt mondta, hogy az a Mont Blanc. A csúcson épült szálló tulajdonosa, aki tökéletesen ismerte az egész hegyláncot, bátorkodott megjegyezni, hogy az a Glärnisch, és hogy a Mont Blanc csaknem az ellenkező irányban van s arról a pontról nem látható – de a kis ember ezt felelte: Monsieur, je suis Adolphe Thiers, et je dois savoir cela! C'est bien là le Mont Blanc!*

Örülök, hogy győzelemnek tekinted a 20-i választási eredményt[68]. Reméljük, hogy jövő vasárnap megerősíti ezt Paul és Delcluze meg néhány más ember megválasztása. Máskülönben pártunk, attól tartok, nem viheti azt a szerepet a Palais Bourbonban[119], amelyet én és sokan mások kívánnánk hogy vigyen. Ha van ott 8–10 emberünk, akkor ezek elég erős magot alkotnak ahhoz, hogy arra kényszerítse a blanquistákat[88], a posszibilistákat[69] és a független szocialistákat, hogy köréje csoportosuljanak és így előkészítse az egyesült párt megalakítását. De ha csupán 3–4-en vagyunk, a többi frakció mindegyike nagyjából ugyanilyen erős lesz, és az egyesülés nemcsak megnehezül, hanem inkább kompromisszum jellegűvé is válik. Ezért azt remélem, hogy erőnk teljében kerülhetünk be a Palais Bourbonba.

* – Uram, én Adolphe Thiers vagyok, és nekem ezt tudnom kell! Az bizony a Mont Blanc! – *Szerk.*

Remélem, hogy a „Socialiste" nem közli Guesde levelét választóihoz.[185] Akármit gondolnak is róla Franciaországban, a határokon túl egyszerűen groteszkül hangzanék. Megválasztását forradalomnak nyilvánítani, amellyel a szocializmus *bevonul* a Palais Bourbonba és amellyel új korszak virrad az egész világra – közönséges halandóknak ez azért egy kicsit sok a jóból.

Mellékelek egy német ötmárkás bankjegyet, hogy megtáviratozhasd nekünk a jövő vasárnapi választási eredményeket. August és én hétfőn reggel indulunk innen Münchenbe és kedden ott maradunk. Feltesszük, hogy hétfő estére vagy legkésőbb kedd reggelre tudni fogod mindazokat az eredményeket, amelyek minket érdekelnek. Kérlek, mihelyt tudod, de legkésőbb kedden délután, *táviratozd meg a mieink nevét és megválasztásuk helyét*, s ha futja a pénzből, egyéb érdekes információkat is. A táviratot németül kell megcímezni:

Bebel, Hotel Deutscher Kaiser, München;

de a többit talán jobb lesz franciául közölni, hogy a pontos elküldést biztosítsuk.

Kedden este vagy szerdán továbbmegyünk Salzburgba, onnan Bécsbe, ahol néhány napig maradunk, és azután Berlinbe. Ha lennél szíves levélben további tájékoztatást küldeni Bécsbe (ahol felhasználhatnánk az „Arbeiterzeitung"[186] számára), kérlek, címezd L. Kautsky asszonynak, Hirschengasse 46, Oberdöbling, Bécs, Ausztria. (Belső borítékra nincs szükség, mert tudni fogja, hogy nekem szól.)

Most pedig sok szerencsét minden jelöltünknek és kivált Paulnak! Kevéssé bízom az opportunisták[26] ígéreteiben, de remélem, hogy az *ő* esetében kivételesen igaznak bizonyulhatnak.[184]

Milyen hasznot hozott nekünk ebben a kampányban a Millerand–Jaurès-féle szövetség[85]? Innen teljesen képtelen vagyok megítélni ezt.

Szerettel üdvözöl hű barátod

F. E.

Eredeti nyelve: angol

64

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

Berlin W., 1893 szept. 18.
Grossgörschen-Strasse 22/a[187]

Kedves Löhröm,

Végre! Szombat este megérkeztünk ide, miután hat napot töltöttünk Bécsben és egyet Prágában[112] (ahol találkoztunk régi tisztelőddel, Rudolph Meyerrel). Bécs rendkívül szép város, pompás bulvárral (Ringstrasse), s a városháza és a szemközti új Burgtheater közötti óriási tér, a parlamenttel a jobb és az egyetemmel a bal oldalán, páratlan a világon. De Bécs túl nagy a lakosainak, akik csak most kezdik *tanulni* a bulvárok használatát; mintegy tíz év múlva minden tízszerte szebb lesz, mert tízszer ennyi ember nyüzsög majd mindenütt.

Általában a kontinensen valóságos forradalom ment végbe, amióta utoljára láttam.[188] Mindenfelé élet, aktivitás, fejlődés, s ehhez képest Anglia mintha egy helyben állna. Berlinből nem sokat láttam (s mostanáig egy négyzetlábat sem abból a Berlinből, amelyet 1842-ben elhagytam;[189] amit eddig láttam, az mind újonnan keletkezett), de kívülről valóban ragyogó, bár attól tartok, belül csupa kényelmetlenség. Bebelnek (akinél Louise és én lakunk) igen szép és kényelmes lakása van, de Library* lakásában, ahol a tegnap estét töltöttük, olyan szörnyűséges a szobák építészeti beosztása, hogy elborzadtam. Itt, Berlinben feltalálták a „berlini szobát"; olyan helyiség ez, amelyben ablaknak nyoma is alig van, és itt töltik a berliniek csaknem minden idejüket. Elöl van az ebédlő (a válogatott alkalmakra tartogatott, legszebb szoba) meg a szalon (még elegánsabb és féltettebb), aztán a „berlini" odú, mellette egy sötét folyosó, néhány hálószoba, amelyek az udvarra néznek, meg a konyha. Hivalkodó és nem lakályos beosztás, jellegzetesen berlini (azaz *burzsoá*-berlini): elöl kérkedés, sőt fényűzés, hátul sötétség, kényelmetlenség és rossz beosztás; ami elöl

* Liebknecht. – *Szerk.*

van, az csak mutogatásra való, élni a kényelmetlenségben kell. Mindenesetre *jelenleg* ez a benyomásom; reméljük, hogy jobbra változik.

Voltunk tegnap a „Freie Volksbühné"-ben[190] – a Lessing Színházat, Berlin egyik legszebb és legjobb színházát bérelték ki erre az alkalomra. Az üléseket a bérlők sorsjátékszerűen húzzák ki, s így lát az ember munkásokat és munkásnőket a zsöllyékben és a páholyokban, miközben burzsoák esetleg a karzatra vannak száműzve. A közönség figyelme, odaadása, sőt lelkesedése példa nélkül áll. Semmi taps, míg a függöny le nem hull – de akkor aztán valóságos tapsvihar. A patetikus jeleneteknél viszont patakokban folyik a könny. Nem csoda, hogy a színészek ezt a közönséget jobban szeretik, mint bármely másikat. A színdarab egész jó volt és a színészi játék sokkal jobb, mint amit vártam. A régi Kleinbürgerei* eltűnt a német színpadról, a játékból és a színdarabok jellegéből egyaránt. Küldök neked erről egy rövid beszámolót.

Bécsben kétszer kellett megjelennem a „párt" előtt![191] Egészen el vagyok bűvölve tőlük. Olyan élénkek és hevülékenyek, mint a franciák, de kissé szolidabbak. Különösen a nők elragadóak és lelkesek; nagyon komolyan dolgoznak, ami igen nagy részben Louisénak köszönhető. Adler csodákat művelt; azt a tapintatot, azt az állandó éberséget és aktivitást, amellyel összetartja a pártot (s ez nem könnyű dolog az olyan élénk embereknél, mint a bécsiek), nem lehet eléggé dicsérni, s ha ezenkívül figyelembe vesszük magánéletének nehézségeit – a felesége idegbántalmakban szenved, három gyermeke van és mindebből következően folytonos anyagi nehézségekkel küzd –, akkor csaknem érthetetlen, hogy képes felszínen tartani magát. És ezek az osztrákok – különféle fajok, kelták, teutonok, szlávok keveréke – sokkal nehezebben kezelhetők, mint a mi északnémeteink.

Library nagyon jó színben van, kezd pocakot ereszteni; felesége borból és gyümölcsből bólét készített nekünk; meglehetősen nagyszámú társaság volt ott. A negyedik emeleten lakik és kívül a tulajdonképpeni Berlinen, Charlottenburgban, de a lakás vagy 1800 márkába = 2250 frankba kerül neki.

Ami a választásaitokat[68] illeti, remélem, Paul várakozásai igazolódnak.[184] Minthogy a megválasztottak legtöbbjét egyáltalán nem ismerem, nincs módom arra, hogy véleményt alkossak. Vaillant levele a „Petite République française"-ben sok jót ígér;[192] reméljük, a körülmények elősegítik majd, hogy megmaradjon a helyes irányban. Ha a *mi 12 emberünk* valóban a

* – kispolgáriasság – *Szerk.*

miénk, nem pedig olyanok, mint Thivrier és Lachize, akkor ki lehet alakítani egy jó magvat.

Mikor Prágába értünk, ott érvényben volt a „kis ostromállapot".[193] *Szállodánkban senkinek eszébe sem jutott, hogy megkérdezze a nevünket*! Íme, ez Ausztria: Despotismus, gemildert durch Schlamperei*.

Baráti üdvözlet Paulnak. Hű barátod

F. Engels

Louise, Bebel és felesége szívélyesen üdvözölnek mindkettőtöket. Paul cikkéről készített másolatodat és Paul levelét átadtuk Adlernak, aki felhasználta az „Arbeiterzeitung"-ban megjelent nagyon jó cikkéhez.[194]

Eredeti nyelve: angol

* – Slamposság által enyhített zsarnokság – *Szerk.*

65

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

Kedves Báró,

Lehetetlen, hogy azt a bizonyos levelet bevezetés nélkül világgá bocsássam.[195] Az ellenfelek nyomban boldogan nekiesnének mind a levél írójának*, mind címzettjének**, s amúgy is elég botrányt kavar majd. De minthogy a levél nincs nálam, bevezetést sem írhatok. Efelől előbb kellett volna intézkednetek, 30-a vagy okt. 1-e előtt semmit sem tehetek a dologban.

Üdvözlet.

Barátod
F. E.

Berlin, [18]93. IX. 25.

* Heine. – *Szerk.*
** Marx. – *Szerk.*

66

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]93 szept. 30.

Kedves Löhröm,

Tegnap reggel épségben megérkeztünk ide[112], s első és kellemes kötelességem, hogy a mellékelt csekken átutaljam neked a Meissner által 1892–93-ra átutalt 60 £ egyharmadát = 20 £, valamint a Sonnenschein által átutalt összeg egyötödét, 5.10.5 £ ($^2/_5$ a fordítóé és $^3/_5$ az örökösöké[196]) – tehát $\frac{1.2.1\ £}{21.2.1\ £}$.

Kérlek, értesíts, hogy rendben megkaptad.

Bizonyára láttad a lapokban, hogyan rángattak ki elvonultságomból – előbb Zürichben, azután Bécsben[191] és végül Berlinben[197]. Olyan erélyesen küzdöttem ellene, ahogy csak tudtam, de hiába, szóra akartak bírni. De hát ez volt az utolsó eset; megmondtam nekik, hogy csak akkor megyek megint oda, ha írásos ígéretet kapok, hogy magánemberként utazhatom. Mindenesetre több mint ragyogóan fogadtak mindenütt, sokkal szebben, mint elvártam vagy jogom lett volna elvárni.

Ami az ausztriai és a németországi mozgalmat illeti, ez legmerészebb várakozásaimat is felülmúlta. Francia barátainknak neki kell gyürkőzniök, ha nem akarnak elmaradni. Hatalom vagyunk ott, s ezt tudják mind a mieink, mind ellenfeleik. Bécsben egy körülbelül 6000 főnyi gyűlésen vettem részt, s a berlini banketton, amelyet a tiszteletemre adtak, 4000 személy volt jelen – csak a párt kiemelkedőbb képviselői, férfiak és nők –, és biztosíthatlak, hogy élvezet volt látni és hallani ezeket az embereket. Ha Angliából jön valaki, amelynek munkásosztálya annyira zaklatott és széttagolt, ha Franciaországból, Olaszországból, Amerikából évek óta nem hall egyebet, mint veszekedést és perlekedést, és aztán elmegy ezek közé az emberek közé – akik németül beszélnek – és látja a cél egységét, a ragyogó szervezettséget, a lelkesedést, az elpusztíthatatlan humort, amely a győzelem bizonyosságából fakad, akkor csak el lehet ragadtatva és azt mondhatja: ez itt a munkásmozgalom súlypontja. S ha francia barátaink

nem vigyáznak, az osztrákok kifoghatják a szelet az ő vitorláikból. Kevert népfaj ez – kelta (noricumi) törzsbe[198] oltott és a szláv elemmel erősen kevert germánok –, úgyhogy a vérükben a három fő európai faj egyesül. Temperamentumuk nagyon hasonló a franciákéhoz – élénkebbek és hevülékenyebbek mint a kevésbé kevert németek, és inkább képesek ösztön sugallta kezdeményezésre. Ha Párizs alaposan össze nem szedi magát, előfordulhat, hogy Bécs adja meg a jelet a következő forradalomra. Nagyon szeretem ezt a népet, s a bécsi nők nagyon emlékeztetnek engem a 40 évvel ezelőtti francia dolgozó nőkre; persze túlságosan biztosak a sikerben, akárcsak a franciák, de azt hiszem, sokkal józanabbak, mint azok a párizsiak, akik beleszerettek Boulanger-ba – be kell fejeznem, vendégek érkeznek.

Szívélyes üdvözlet Paulnak.

Hű barátod
Generális

Louise szívélyesen üdvözöl.

Eredeti nyelve: angol

67

Engels Julie Bebelhez

Berlinbe

London, 1893 okt. 3.

Kedves Julie,

Pénteki levelezőlapunkat bizonyára megkaptátok.[199] Óriási halom munkát találtam itt és mostanáig a legsürgősebbjén átkínlódtam magamat, Louise segítségével, akinek még most sem látszik ki a könyöke a nyomtatványokból. Így aztán hozzájutottam, hogy írjak nektek néhány sort.

Szóval csütörtökön, elindulásunk[112] után, a Zoologischer Garten pályaudvaron egy pillanatra még találkoztunk Adolf Braunnal és aztán tovább indultunk. A fülkében két lompos külsejű alak volt velünk, akik kezdtek kissé tolakodóan viselkedni; de szerencsére egyikük, egy angol, már 10 óra előtt teljesen berúgott, s aztán mindketten a folyosón töltötték a nap többi részét.

Hannoverben levest és húst ettünk, aztán megjött a drága Kugelmann a leányával*, aki sokkal helyesebb, mint ő. Kugelmann megint adott egy sereg orvosi tanácsot az életrendemet illetően, de egy kosárkát is, amelyben húsos szendvics, alma és egy $^1/_2$ palack bor volt. Felujjongtunk, amikor ezt megláttuk: vörösbor! – de jaj, állítólagos „vörös portói" volt, valami édeskés keverék, amelyet a kalauznak szolgáltattunk át, hálából a kedvességéért.

Kevéssel ezután élénk vita alakult ki több utas és a kalauz közt arról a kérdésről, nem kell-e a Hoek van Hollandba utazóknak Löhnében átszállniok és Rheine-Salzbergenen át utazniok. Mi szilárdan kitartottunk Oberhausen mellett, mint ahogy Louise jegye miatt más választásunk nem is volt. De már Mindenbe több mint fél óra késéssel érkeztünk, s minthogy Oberhausenra csak 17 perc volt adva, minden kilátásunk megvolt arra, hogy lekéssünk a csatlakozásról. Ekkor nagy hasznát vettük annak a térképnek, amelyet August adott nekem reggel. A régi köln–mindeni vasútvonalon utaztunk, amelyet Németország egyik legjobban épített vonalának

* Franziska Kugelmann. – *Szerk.*

ismertem. Az útszakaszokon, amelyeken áthaladtunk, láthattuk, hogy itt jó sokat behoztunk a késésből, s így idejében értünk Oberhausenba.

A Hammtól Oberhausenig terjedő szénvidék akárcsak az angol Black Country[200]. A levegő és a városok ugyanolyan füstösek és feketék, mint Angliában, a házak, minthogy a legtöbbet világosra vakolták, még kellemetlenebbül megfeketedtek, mint az angliai csupasz tégla.

Miután még Hollandiában is több ízben hallottuk, amint utasok és kalauzok a csatlakozás lekéséséről pusmognak, *hollandiai* idő szerint 8.42-kor, azaz németországi idő szerint 9.42-kor megérkeztünk Rotterdamba. Az egyórányi időkülönbség mindent kiegyenlített (August összeállításából nem láthattuk pontosan, *hol* lép életbe az időkülönbség, s ezért nem voltunk biztosak a dologban).

Ezzel szemben Rotterdamban át kellett gyalogolnunk az egyik pályaudvarról a másikra – kb. 10 percnyire; még maradt időnk és *előbb* érkeztünk meg, mint akik Löhne–Rheine-Salzbergenen át utaztak.

Louise egy kevés Kugelmann-féle eleségen kívül csak egy csésze erőleves evett Arnheimban és még egyet Rotterdamban, én pedig Kugelmannékon és sörön éltem. Egész tisztességesen fújt a szél, mikor elindultunk. Hamarosan lefeküdtem és egész kellemes himbálózás közben aludtam el, de semmi rosszra nem gondoltam, míg aztán 8 óra múlva, fényes napvilágnál fel nem ébredtem – már régen Harwichban kellett volna lennünk! Felkeltem – egészen egyedül voltam a kabinban –, senki nem mozdult a hajón. Felmentem a fedélzetre, sehol senki, a fedélzet mindenütt nedves, mindenfelé egy viharosan eltelt éjszaka nyomai. Végre jött egy német fiatalember és elmondta nekem, hogy szörnyű vihart éltünk át. Nemsokára jött néhány hölgyike, aztán Louise is, szegényke öt másikkal volt összezsúfolva egy szűk kabinban, a legrosszabbat hősiesen kiállta, hisztérikusan tengeribeteg környezete ellenére, végül azonban, mikor a nagy himbálózást a rövid kis hullámok követték, egy pillanatra ő is alulmaradt az öreg Neptunus tolakodásával szemben.

Két órai késéssel érkeztünk Londonba – Avelingék ott voltak a pályaudvaron –, mindent a legnagyobb rendben találtunk és azzal a halálmegvetéssel, amely a hősiesen kiállt kis vihart követni szokta, belevetettük magunkat a munkába. A jelek szerint újság nem sok van, az itteni mozgalomban végbement kis fordulatokról és változásokról majd csak fokozatosan kell tájékozódnunk.

Apropó. Ede Bernstein azt állítja, hogy Paul Singer teljesen félreérti az ő cikkét[201]. Ő sosem mondta, hogy a körülményektől függően a konzervatívokkal[130], a nemzeti liberálisokkal[131], az ultramontánokkal[202] stb. kell

kompromisszumozni, *az ő szeme előtt csak a Szabadelvű Néppárt*[149] *lebegett.* Megmondtam neki, hogy *én* ezt nem tudtam kiolvasni a cikkéből; mindenesetre ezt a lehetőséget is nyitva hagyta.

Most pedig, kedves Julie, még egyszer megköszönöm neked és Augustnak azt a sok szeretetet és barátságot, amelyet nemcsak Berlinben, hanem Zürichben is tanúsítottatok irántunk – s August irántam az egész úton –, s csak emlékeztethetlek arra az ígéretedre, hogy tavasszal meglátogatsz itt minket, hogy egyszer mi is megmutathassuk neked Londont. Szívélyes üdvözlet mindkettőtöknek és minden barátunknak

híved
F. Engels

[*Louise Kautsky utóirata*]

Kedves Julie,

Csakugyan könyökig vagyok a munkában, s egyelőre a módját sem látom, hogy kikerüljek belőle, akár csak annyira is, hogy leveleket írjak. A Generális, aki hozzáfogott az íráshoz, elbeszélte neked, hogy milyen volt az utazásunk, de azt elfelejtette, hogy ő egyedül ette meg a tőled kapott szendvicseket. Jól érezte magát az úton, mindig friss és jókedvű volt, mindig aggódott, hogy elérjük-e még a csatlakozást, s tele volt élettel. Én magam vasárnap mindjárt visszaestem régi háziasszonyi szerepembe. De a vendégek kegyesen bántak velem. Kérlek, mondd meg Augustnak, hogy még semmi bizonyosat nem tudtam meg az angol II. kiadásról[203]. Magam akarom látni a könyvet, és meg is vétetem, de nekem személyesen Reeves nem is adná el.

Szívből csatlakozom a Generális köszönetéhez, még nem volt időm arra, hogy minden élményt átgondoljak, s úgy élek, mint az álomban, amelyet megszakít a munka. És hogy vagytok ti, szegény meghajszoltak? Sok csók Augustnak és neked.

A te
Louiséd

68

Engels Hermann Blocherhez

Bázelba

122, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]93 okt. 3.

Igen Tisztelt Uram,

Csak ma, közvetlenül azután, hogy ide visszatértem,[112] jutottam hozzá, hogy aug. 11-i levelére[204] válaszoljak.

A „*Szent család*"-ból Berlinben több példány van, Svájcban talán hozzásegítheti Önt dr. Konrad Schmidt úr, a zürichi egyetem magántanára, Klus-Hegibachstr., Hirslanden.

B. Bauer 1843 előtti pályafutásáról, valamint sorsáról és nézeteiről Ruge „*Hallische*", majd „*Deutsche Jahrbücher*"-je[205] ad Önnek felvilágosítást, valamint Bruno saját írásai. 1844–46-ra vonatkozóan szintén írásai és „Allgemeine Literaturzeitung"-ja[206]. Marx meg én 1843 után semmiféle kapcsolatban nem voltunk Bauerékkal, akik csak az 50-es évek vége felé jöttek Londonba – Edgar hosszabb időre, Bruno látogatóba, s Marx ekkor viszontlátta őket. Bruno ennélfogva tudomásom szerint egyáltalán semmiféle kapcsolatba nem kerül a materialista történetfelfogással, sem a tudományos szocializmussal, ha azonban ilyesmi lett volna, akkor ezt csak Brunónak az 50-es évek végéről és a 60-as évekből származó írásaiban lehetne megtalálni. Hogy Brunónak az őskereszténységről szóló későbbi munkáiban fellelhető a marxi nézetek némi hatása, azt nehéz volna tagadni, egészében azonban Brunónak a történelmi hajtóerőkről vallott felfogása lényegében idealista maradt.

Nézetem szerint egy Brunóról szóló művet nem lehet eredményesen megírni anélkül, hogy az ember hosszabb ideig ne tartózkodnék Berlinben, ahol minden anyag össze van gyűjtve.

Kiváló tisztelettel
F. Engels

69

Engels John B. Shipleyhez

Londonba

(*Fogalmazvány*)

[London, 18]93. X. 3.

Tisztelt Uram,

Külföldről visszatérve[112] itt találtam az Ön aug. 10-i levelét. Attól tartok, hogy a családjával folyó vitájában nem lehetek Önnek segítségére. Még ha sokkal világosabban látnám is, hogy Önnek *törvényes* joga van a pénzre, mint most látom, akkor is csak azt mondhatnám, hogy Önnek mint szegény embernek az angol bíróságok előtt a leghalványabb esélye sincs gazdag emberekkel szemben, akik ráadásul az Ön saját pénzén küzdhetnének Ön ellen. De feltéve, hogy Önnek megvolna a pénze a küzdelemhez, én akkor is azt tanácsolnám: inkább tartsa meg, mint hogy pereskedésre vesztegeti el.

Ami egy olyan ügyvédet illeti, amilyenről Ön ír és aki elvállalná az Ön peres ügyét, ne lepődjék meg, ha közlöm Önnel, hogy ilyet nem ismerek.

Sajnálom, hogy nem adhatok Önnek vigasztalóbb választ és

maradok stb.

Eredeti nyelve: angol

70

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1893 okt. 7.

Kedves Sorge,

Pénteken, szept. 29-én visszaérkeztünk ide[112] és rövid idővel később megkaptuk 22-i leveledet. 2 hónapig voltam távol, L. Kautskyval Kölnbe utaztam, ahol találkoztunk Bebellel és feleségével, együtt mentünk Mainzon és Strassburgon át Zürichbe, s onnan én egy hétre elvonultam Graubündenbe, ahol egyik fivéremmel* találkoztam. De meg kellett ígérnem, hogy a kongresszus berekesztésére ismét ott leszek, s akkor megrendezték velem akaratom ellenére azt a zárási históriát,[207] amelyről olvastál. Ez aztán az egész utazás hangnemét is meghatározta és teljesen keresztülhúzta azt a szándékomat, hogy pusztán magánemberként utazzam. Még két hétig Svájcban maradtam s aztán Bebellel Münchenen és Salzburgon át Bécsbe utaztam. Itt újra elkezdődött a parádézás. Először egy bankettra kellett elmennem, de ott csak mintegy 600 személy számára volt hely, és a többiek is látni akartak; tehát utolsó este még egy népgyűlést tartottak, amelyen nekem is kellett szólnom néhány szót.[191] Innen Prágán át Berlinbe mentem, s ott, miután hevesen tiltakoztam a tervezett népgyűlés ellen, megúsztam egy bankettal, amelyre 3–4000 ember jött össze[197]. Persze mindez nagyon kedves volt az emberektől, csakhogy nem nekem való, örülök, hogy elmúlt, s a következő alkalommal írásos megállapodást követelek majd, hogy nem kell a közönség előtt parádéznom, hanem mint magánember magánügyben utazom. Ámultam és ámulok, hogy mindenütt milyen nagyszerű fogadást rendeztek nekem, de ezt mégis inkább átengedem a parlamenti embereknek és népszónokoknak, őnáluk az ilyesmi hozzátartozik a *szerepükhöz*, de az olyanfajta munkához, mint az enyém, aligha.

Egyébként azonban 17 évi távollét után[188] úgy találtam, hogy Németország teljesen forradalmasodott, az ipar a régebbi időkhöz képest óriásit fejlődött, a földművelés – mind a nagyüzemi, mind a kisüzemi – *nagyon*

* Hermann Engels. – *Szerk.*

sokat javult, s ennek következtében mozgalmunk kitűnő lendületben van. A mieinknek maguknak kellett kivívniok azt a kevés szabadságot, amijük van – kivívniok kiváltképpen a rendőrséggel és a kerületi főnökökkel szemben, *miután* a megfelelő törvények papíron már proklamálva voltak. S ezért tapasztalunk náluk olyan biztos, határozott fellépést, amilyen a német burzsoáknak sohasem volt. A részletekben persze itt is akad kifogásolnivaló – pl. a pártsajtó, nevezetesen a berlini, nem áll a párt színvonalán –, de a tömegek nagyszerűek, s többnyire jobbak, mint a vezetők, vagy legalábbis mint sokan, akik vezető szerephez jutottak. Ezekkel az emberekkel mindent el lehet érni, csak a harcban érzik igazán boldognak magukat, csak a harcért élnek, s unatkoznak, ha az ellenség nem ad nekik munkát. Határozott tény, hogy a legtöbben gúnykacajjal, ha ugyan nem egyenest ujjongva fogadnának egy új szocialista-törvényt[165] – hiszen akkor naponta lenne megint valami új tennivalójuk!

De birodalmi németjeink mellett az osztrákokról sem szabad megfeledkezni. Nagyjában és egészében nem jutottak el odáig, mint a birodalmi németek, de élénkebbek, franciásabbak, könnyebben ragadhatók nagy tettekre, de ostobaságokra is. Egyénenként az átlagos osztrákot jobban szeretem, mint az átlagos birodalmi németet, az átlagos bécsi munkást jobban, mint a berlinit, ami pedig a nőket illeti, a bécsi munkásnőket messze a legjobban kedvelem; naiv eredetiségükhöz képest elviselhetetlen a berlini megfontolt koravénség. Ha a francia urak nem vigyáznak és fel nem elevenítik hamarosan régi hagyományukat, a forradalmi kezdeményezést, akkor megtörténhet, hogy az osztrákok kifogják a szelet az ő vitorlájukból, s a következő alkalommal ők adják meg az első lökést.

Egyébként Berlin és Bécs Párizs mellett a világ legszebb városai lettek. London, akárcsak New York, koszfészek hozzájuk képest, főleg London, amely visszatértünk óta egészen furcsának tűnik nekünk.

A francia urak novemberben kénytelenek lesznek megmutatni, mit tudnak.[208] 12 marxista és 4 blanquista[88], 5 allemanista[87] és 2 broussista[69] meg még néhány független és mintegy 24 radikális szocialista à la Millerand* – tekintélyes halom élesztőgomba a kamarában, és jó kis erjedést idézhetnének elő, *ha* összetartanak. De így lesz-e? A 12 marxista nagyrészt teljesen ismeretlen ember, Lafargue nincs köztük, ezzel szemben ott van Guesde, aki sokkal jelentékenyebb szónok, de sokkal hiszékenyebb optimista is. Nagyon kíváncsi vagyok. Marxistáink a választás előtt már kötöttek valami kartellféle Millerand és Tsaival,[85] s ehhez, úgy látszik, szintén csatlakoztak most

* – Millerand-féle, Millerand típusú – *Szerk.*

a blanquisták, elsősorban Vaillant a Millerand „Petite République française"-ében[209] való közreműködéssel. A blanquisták ezenkívül most nagyon határozottan fellépnek az orosz szövetség ellen. De nincsenek közvetlen híreim a különböző pártok pillanatnyi helyzetéről, valószínűleg azért, mert maguk sem látnak még tisztán.

Remélhetőleg te és feleséged egészségileg jól vagytok. Szívélyesen üdvözöl mindkettőtöket

barátod
F. Engels

De Leonnal és Saniallel találkoztam Zürichben. Nem tettek rám jó benyomást.

[*Louise Kautsky utóirata*]

Kedves Sorge Úr,

Szeretném újra zaklatni Önt. Lehetséges volna, hogy küld nekem 2 példányt a „Woman's Journal"-ból[210], vagy előnyösebbnek tartja, ha közvetlenül rendeljük meg egy bécsi barátnőmnek – ha igen, mi a legjobb módja annak, hogy az ember az amerikaiaknak fizet, és kihez kell fordulnom? De ez még nem minden. Kérem, nem kaphatnék-e egyszer egy 3 centes Kolumbusz-bélyeget? Ha ez nem okoz Önnek túl sok fáradságot, akkor kérem rá. Nagyon sok bélyegigénylőm van, aki ostromol érte. Előre is nagyon köszöni és a legszívélyesebben üdvözli Önt és feleségét

hive
L. K.

71

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[110]

London, 1893 okt. 11.

Kedves Viktor,

Szeptember 29-én visszaérkeztünk ide[112] és növekvő halálmegvetéssel vetettük bele magunkat abba a halom munkába, amelyet itt találtunk.

Berlinben nem tudtam ugyan felfedezni a Höger elvtárs emlegette „egymást érő Ringstrassékat", de Berlin kívülről csakugyan szép, még a munkásnegyedekben is csupa palotahomlokzat. Ami azonban mögötte van, arról jobb hallgatni. A munkásnegyedek nyomora persze mindenütt megtalálható, de ami engem megdöbbent, az a „berlini szoba", a sötétségnek, a fojtó levegőnek és – a magát ebben otthonosan érző berlini filiszterségnek ez a tanyája, amely sehol másutt a világon nem lehetséges.* Köszönöm, nem kérek belőle! August lakásában nincs ilyen szoba, ez az egyetlen, amely tetszik nekem, az összes többiben tönkremennék.

De nem ez a szorongó szívből feltörő kiáltás a mai levél célja, hanem, ellenkezőleg, az, hogy gratuláljak neked és a bécsieknek.

Először is a Schwenderben mondott beszédedhez[211], amely ismét bizonyítja, milyen jól értesz ahhoz, hogy mindig helyesen értelmezd a kusza és bonyolult ausztriai viszonyokat és a zűrzavarban mindig kézben tartsd a vezérlő fonalat. S ennek, kivált a jelen pillanatban igen nagy jelentősége van.

Másodszor különösen gratulálok neked és egyáltalán az osztrákoknak ahhoz a ragyogó sikerhez, amellyel választójogi agitációtok járt: Taaffe választójogi reformtervezetéhez.[212] Itt egy kicsit távolabbról kell kezdenem.

Amióta szemügyre vettem országotokat, népeteket és kormányzatotokat, egyre világosabbá vált számomra, hogy ott mi egészen különleges sikereket arathatunk. Erőteljes fejlődésben levő, de a sokéves magas védővám következtében többnyire még elmaradott termelőerőkkel dolgozó ipar (a csehországi gyártelepek, amelyeket láttam, ezt bizonyítják nekem); maguk az ipari tőkések – a nagyobbakra gondolok – többségükben éppúgy össze-

* *V. ö. 117–118 old. – Szerk.*

nőttek a tőzsdével, mint magával az iparral; a városokban politikailag meglehetősen közömbös, phaiakságban[213] tespedő filiszterek, akik mindenekelőtt nyugalmat és élvezeteket akarnak; falun a kisbirtok gyors eladósodása, illetve elnyelése; mint valóban uralkodó osztályok: a nagybirtok, amely azonban teljesen meg van elégedve politikai helyzetével, mely inkább közvetett uralmat biztosít neki, és a nagyburzsoázia – kis létszámú finánctőkés arisztokrácia és vele szorosan összefonódott nagyipar –, amelynek politikai hatalma *még sokkal közvetettebb módon* jut érvényre, de amely szintén teljesen meg van elégedve ezzel; a vagyonos osztályokban, tehát a nagyokban, nem él az a vágy, hogy a közvetett uralmat közvetlen, alkotmányos uralommá változtassák, a kicsikben pedig nincs komoly törekvés a politikai hatalomban való tényleges részesedésre; az eredmény: közömbösség és pangás, amelyet csak a nemesek és a burzsoák különböző csoportjainak egymás közötti nemzetiségi harcai és Magyarországgal fennálló kapcsolatának fejlődése zavar meg.

Efölött lebeg egy olyan kormányzat, amely formailag csak kevéssé és többnyire csak látszólag van gátolva abszolutista vágyaiban, és objektíve is kevés akadályba ütközik. Hiszen természeténél fogva konzervatív, de a nemes, a burzsoá és az élvezeteknek élő filiszter szintén az. A paraszt pedig falusi szétforgácsoltságánál fogva nem jut el odáig, hogy szervezett ellenzékké váljék. Amit a kormányzattól kívánnak, az az, hogy *éljen és élni hagyjon*, ehhez pedig mindig is értett az osztrák kormányzat. Innen ered a csupán papíron maradó törvényeknek és előírásoknak az a más okokkal is magyarázható, de ezáltal a végletekig hajtott és elvvé emelt gyártása, és az a csodálatos közigazgatási slamposság, amely valóban mindent felülmúl, amit képzeltem róla.

Nos jó. Az államnak ilyen stagnáló állapotában, amikor a kormányzat, bár rendkívül kedvező a helyzete az egyes *osztályokkal* szemben, mégis örökös nehézségektől szenved: 1. mert ezek az osztályok x nemzetiségre oszlanak, és ezért – a stratégiai szabály ellenére – együtt menetelnek (a munkások ellen), de külön ütnek (tudniillik egymásra); 2. az örökös pénzszűke miatt; 3. Magyarország miatt; 4. külső bonyodalmak miatt – egyszóval az ilyen szituációban, mondtam magamban, az olyan munkáspártnak, amelynek van programja és taktikája, amely tudja, mit akar és hogyan akarja, amelyben elegendő akaraterő van és hozzá az a vidám, hevülékeny temperamentuma, amely a szerencsés kelta-germán-szláv fajkeveredésnek és benne a német elem túlsúlyának tulajdonítható – ennek a pártnak ott már csak a megfelelő képességet kell kifejlesztenie ahhoz, hogy egész különleges sikereket érjen el. Csupa olyan párt között, amelyek nem tudják, mit akarnak, s egy olyan

kormánnyal szemben, amely szintén nem tudja, mit akar, és máról holnapra él, az olyan pártnak, amely tudja, mit akar, és szívósan, kitartóan akarja ezt, végül mindig győznie kell. S ez annál is inkább így van, mert amit az Osztrák Munkáspárt[214] akar és akar*hat*, az mind csak olyasmi, amit az ország fokozódó gazdasági fejlődése szintén megkövetel.

Itt tehát a helyzet annyira kedvez a gyors eredményeknek, mint sehol másutt, még Németországban sem, ahol gyorsabb ugyan a fejlődés és erősebb a párt, de az ellenállás is sokkal keményebb. Ehhez járul még valami: Ausztria, a lecsúszott nagyhatalom még szégyenkezik Európa előtt, s ez olyan érzés, amely Poroszországtól, a felkapaszkodott kisállamtól mindig is idegen maradt. S amióta, Ausztria 1866-ban a „modern" államok sorába lépett, azóta ott a *belső* gyengék miatt is szégyenkeznek, amire a régebbi, nyíltan reakciós Ausztriában nem volt szükség. Sőt minél kevésbé van kedvük ahhoz, hogy valóban modern állammá legyenek, annál inkább szeretnének annak látszani, s minél hetykébben ágaskodik Poroszországban a reakció – amely ott sokkal inkább meg van fékezve, mint Ausztriában –, annál liberálisabbnak mutatja magát kárörömében Ausztria.

Most az európai helyzet – mármint az egyes államok *belső* helyzetét értem ezen – egyre inkább közeledik az 1845. évihez. A proletariátus egyre inkább azt a pozíciót foglalja el, mint akkor a burzsoázia. Akkor Svájc és Itália kezdte; Svájc, ahol a demokratikus és a katolikus kantonok között belső viszály dúlt, amelyet a Sonderbund-háborúban[215] vittek dűlőre, Itáliában IX. Pius liberális kísérletei, liberális-nemzeti átalakulások Toscanában, a kis hercegségekben, Piemontban, Nápolyban, Szicíliában; ismeretes, hogy a Sonderbund-háború és Palermo bombázása[216] volt az 1848-as párizsi februári forradalom közvetlen előjátéka.

Ma, amikor már öt-hat éven belül is megérhetik a válság, úgy látszik, Belgium veszi át Svájc szerepét, Ausztria Itáliáét és Németország Franciaországét. A választójogi küzdelem Belgiumban kezdődik el[217], és Ausztria óriási arányokban folytatja. Arról szó sem lehet, hogy az ügyet valamilyen felemás választójogi reformmal elintézhessék; ha már megindult a kő, akkor a lendület minden irányban tovább hat, s akkor az egyik ország rögtön hat a másikra. A nagy eredmények lehetősége mellett adva van tehát az alkalom és következésképpen ezek valószínűsége is.

Körülbelül ez a tartalma annak, amit tegnap délután Louisénak mint Ausztria jövő hivatásáról kialakult véleményemet kifejtettem. És este 8 órakor az „Evening Standard"[218] közölte a még egészen bizonytalanul fogalmazott hírt Taaffe kapitulációjáról, ma pedig, legalábbis legáltalánosabb körvonalaiban, ismerjük a javaslatot. Nos, *most már* gördül a kő, és ti

majd gondoskodtok róla, hogy be ne lepje a moha. A tervezetről semmit sem akarok mondani, amíg többet nem tudok róla, csak azt vélem bizonyosnak, hogy Taaffe Bismarck módjára a városi képviseletet liberálisból megosztottá akarja átváltoztatni, a munkásokat ki akarja játszani a burzsoázia ellen. Ez eddig meg is felelhet nekünk; a liberálisok és más burzsoá pártok meg fogják próbálni, hogy még jobban megnyirbálják a választójogosultságot, úgyhogy ti abba a kellemes helyzetbe kerülhettek, hogy támogatjátok a derék Taaffét a parlamentjével szemben. Mindenesetre ez már olyan részfizetés, amelyet el kell fogadni, és így meglehet, hogy mielőtt újra elmegyek hozzátok, te már a Reichsrat* teljes jogú küldötte leszel. A „Daily Chronicle" máris 20 *biztos* munkásképviselőről beszél. És 20, sőt még kevesebb munkással is egészen más testület lesz a Reichsrat, mint eddig. Az urak csodálkozni fognak, hogy milyen élet költözik akkor ebbe a roskatag intézménybe. És ha sikerül a németek mellett néhány csehet is bejuttatni oda, akkor ez gátat emel a nemzetiségi viszálykodás elé, és ifjúcsehek,[219] ócsehek meg német nemzetiek egészen más szemmel tekintenek majd egymásra. Itt elmondhatjuk: az első szociáldemokraták belépése a Reichsratba új korszakot nyit meg Ausztria számára.

És ezt ti vittétek véghez, s minthogy most beköszönt ez az új korszak, mi mindannyian nagyon örülünk annak, hogy olyan világos fejű emberünk lesz a Reichsratban, mint te.

Szívélyesen üdvözöl Louise és

barátod
F. Engels

Louise üdvözöl téged és vele együtt én is Poppot, Reumannt, Adelheidet, Ulbingot és tutti quanti**.

---

* Az osztrák parlament. – *Szerk.*

** – mindahányan csak vannak – *Szerk.*

72

Engels August Bebelhez

Berlinbe

London, [18]93 okt. 12.

Kedves August.

Megküldjük neked a „*Woman*" Reeves-féle kiadását[203]. Nézetem szerint a *jogi* helyzet (s az olyan fickóval szemben, mint Reeves, csak ez számít) a következő:

1. A nemzetközi szerzői jog védelme a fordítóval szemben az eredeti megjelenése után három évre terjed, de csak akkor, ha már az *első* évben valóban *megkezdődött* egy a szerző által jóváhagyott fordításnak a közzététele. Eszerint minden kereseti jogtól elesnél, hacsak a Walther-féle fordítás nem egy, a régebbihez képest *lényeges* módosításokat és kiegészítéseket tartalmazó új német kiadás után egy éven belül jelent meg; de ez aligha volt így.

2. Maradna Adams Walther asszony kereseti joga. Hogy neki van-e ilyen joga, az attól függ, hogy az első angol kiadás megjelenésekor fenntartotta-e magának az irodalmi tulajdonjogot, vagy pedig kifejezetten vagy hallgatólag lemondott róla a Modern Press, a kiadó javára. Ezt meg kellene állapítani. Ha kifejezetten nem tartotta fenn magának, akkor az itteni törvényhozást tekintve tíz az egyhez, hogy hallgatólag átment a kiadó kezébe, s neki sincs már kereseti joga.

3. Ez a kiadó, bizonyos Foulger, tudomásom szerint már régen kénytelen volt beszüntetni üzletét, s bizonyára örült, hogy valamilyen megállapodást köthet Reevesszel.

Ezek szerint csaknem bizonyos, hogy te jogilag nem tehetsz semmit, és nem nagyon valószínű, hogy Adams Walther asszony tehet valamit, ezt azonban még meg kellene állapítani. Ha meg tudod szerezni nekem a Walther asszony és a Modern Press közötti megállapodás másolatát, akkor szükség esetén tanácsot kérhetek egy ügyvédtől. De ha az ügy nem *nagyon világos*, akkor az olyan fickóval, mint Reeves, nincs mit kezdeni, üzleti spekulációiban semmi néven nevezendő skrupulusa nincs, s pénzt kicsikarni tőle csaknem lehetetlen; sajnos, nekem is volt dolgom vele, még a

perrel való fenyegetés sem sokat segít itt; az ilyen fickók hasonló esetekben mindent átíratnak a feleségük nevére, vagy fabrikálnak egy bill of sale-t (raktárkészletük stb. átírását egy fiktív vagy valódi hitelezőre).

Tegnap két nagyszerű hírt kaptunk itt.

Az első a szénbányászsztrájk végének kezdete. Miután a munkások kizárása, amelyet a *nagy* bányatulajdonosok indítottak el július 28-án azért, hogy 1. emeljék az árakat és korlátozzák a termelést, 2. hogy bizonyos hátrányos szerződéseket, amelyeket a gázművekkel és más városi üzemekkel az évi szállításra vonatkozólag könnyelműen megkötöttek, *büntetlenül megszeghessenek*, minthogy minden ilyen szerződés szerint *a sztrájk mentség a szerződésszegésre*, 3. hogy lenyomják a béreket, és 4. hogy tönkretegyék a kis bányákat és olcsón felvásárolják őket – egyre gyakrabban ez minden nagy munkáskizárás indítóoka –, miután tehát ez a kizárás több mint két hónapig tartott, és a közvélemény, a szénhiány miatt szenvedő burzsoáké is, lassanként a bányatulajdonosok ellen fordult, beállt a válság. Október első hetével lejárt az a megállapodás, amelyben a bányatulajdonosok 1000 £ büntetés terhe alatt kötelezték magukat, hogy bányáikat csak teljes 25 %-os bércsökkentéssel (az 1889 óta 40 %-kal felemelt *régi* bérből, tehát az 1889-es bérrel plusz 15 %-kal) és a sztrájknak a bányabizottság által való beszüntetése esetén nyitják meg újra. A kisebb bányák egész sora rögtön kivált és a július *előtti* bérrel (tehát az 1889-es bér plusz 40 % pótlék) felvették a munkát. Ekkor a yorkshire-i és midlandi szénvidék fő központjainak polgármesterei összeálltak és közvetítő javaslatot tettek, amelynek gyakorlatilag 10 %-os bércsökkentés volt a lényege. Ez veszélyes lett volna, ha a munkáltatók elfogadják; abba a kutyaszorítóba hozhatta volna a munkásokat, hogy vagy ők is elfogadják, vagy maguk ellen fordítják a lagymatag közvéleményt, hiszen az minden kompromisszumot megcsodál. Szerencsére azonban a munkáltatók – élükön a nagyokkal – elvakultságukban rögtön elutasítással feleltek, és ekkor 24 óra alatt nyilvánvalóvá lett klikkjük összeomlása. Tegnap óta 30–40 000 bányamunkás állt újra munkába a *július előtti* bérrel, tehát úgy, hogy a munkáltatók teljesen feladták követeléseiket, és a szénklikk krachja eldőlt. Ez az első példa arra, hogy egy nagy sztrájk, amelyet maguk a munkáltatók rendeztek meg a maguk választotta időpontban, ilyen tökéletesen félresikerüljön, s ez adja meg a jelentőségét. Egyhamar nem kísérlik meg újra, de a munkások is annyit szenvedtek és olyan nyomort éltek át, hogy alighanem egy kissé elment a kedvük holmi „általános sztrájktól".

(Éppen most jött meg a te és Julie levele.)

A második hír az új osztrák választójogi törvényjavaslatról[212] szólt. Ez a

mieink ragyogó győzelme, s rögtön gratuláltam hozzá Viktornak*. A „Daily News"[220] úgy véli, Bécsben 80 000-ről 350 000-re nő a választók száma, s a „Chronicle" egész Ausztriában 3 millióra becsüli a számukat – ezek persze bécsi forrásból származó becslések. Mindenesetre ez olyan részletfizetés, amely már elfogadandó, a bécsi burzsoák már most 20 szociáldemokrata képviselőre számítanak.

Elég valószínű, hogy Taaffe arra számít: javaslatát a parlament tönkrejavítja, de ez kockázatos számítás, s a mieink majd tesznek ellene. Ragyogó iróniája lenne a történelemnek, ha a mieink olyan helyzetbe kerülnének, hogy meg kell védeniök a miniszterelnököt a parlamentjével és saját titkos énjével szemben! A fődolog az, hogy a kő végre megmozdult, mozgalmunk Ausztriában elég erős ahhoz, hogy a megállástól megóvja. És Taaffe nemigen fojthat el javaslata *mellett* rendezett demonstrációkat.

Nekem általában az a benyomásom Ausztriáról, hogy a legközelebbi jövőben még sok öröm ér ott bennünket. Tekintve az összes pártok általános ernyedtségét, az általános tanácstalanságot, a nemzetiségi viszálykodást, a kormányt, amely sosem tudja, mit akar, és csak máról holnapra él, tekintve, hogy a legtöbb törvény csak papíron létezik és a közigazgatás általánosságban slampos, amiről csak saját szememmel alkothattam igazi képet magamnak – ilyen körülmények között az olyan pártnak, amely tudja, mit akar és hogyan akarja, s amely valóban akarja is ezt és megvan a kellő szívóssága, végül is ellenállhatatlannak kell lennie; különösen akkor, ha, mint itt is, összes követelései abban az irányban mozognak, mint maga az ország gazdasági fejlődése, és csak ennek a politikai kifejezését alkotják. Pártunk Ausztriában[214] az egyetlen eleven politikai erő, a többitől csak passzív ellenállásra, vagy újra meg újra elbágyadó nekirugaszkodásokra futja, s ez kivételesen kedvezővé teszi helyzetünket Ausztriában. Ehhez járul, hogy a polgári pártok váltakozó csoportosulásai időről időre lehetetlenné teszik a kormánynak, hogy konzervatív legyen, és ha megszűnik konzervatívnak lenni, akkor egyszerűen kiszámíthatatlanná válik. mert hiszen a pártcsoportosulások, amelyekkel számolnia kell, szintén kiszámíthatatlanok. Aztán meg az osztrák kormány egy bár lecsúszott nagyhatalomnak, de mégiscsak nagyhatalomnak a kormánya, és a felkapaszkodott kisállamhoz, Poroszországhoz képest még mindig nagyszabású döntésekre képes azokban a pillanatokban, amikor a konzervativizmus, a fennállóhoz való egyszerű tapadás lehetetlenné válik számára. Így magyarázom én magamnak Taaffe úr „ugrását a sötétbe".

* *V. ö. 131. old. – Szerk.*

Ehhez az is hozzájárul, hogy a proletármozgalom minden országban való megerősödése válságot készít elő, és hogy ezért az *egy* országban kivívott sikerek hatalmas mértékben visszahatnak valamennyi többire. A választójogi mozgalom Belgiumban küzdötte ki első győzelmét[217], most Ausztria következik, ez először is biztosítja nekünk az általános szavazati jog *megtartását*, de további igényekre is sarkall — nálunk éppúgy, mint Franciaországban és Olaszországban. A februári forradalmat[82] Svájc belső harcai és az itáliai alkotmányos fordulatok készítették elő, amíg a Sonderbundháború[215] és Palermónak* a nápolyiak által történt bombázása[216] (1848 febr.) meg nem adta a közvetlen jelt a párizsi forradalom kitörésére. Talán még 5-6 év is elválaszt bennünket a válságtól, de úgy sejtem, hogy ezúttal Belgium és különösen Ausztria fogja az előkészítő szerepet játszani, a döntésre pedig most Németországban kerül sor.

Hogy Ausztriában ne aludjék el a dolog, arról ottani embereink majd gondoskodnak. Az osztrák Reichsrat** még sokkal-sokkal posványosabb békapocsolya, mint a német Reichstag, sőt a szász vagy a bajor kamara. Annak, hogy jelen van egy tucat szocialista képviselő, ott még sokkal nagyobb lesz a hatása, mint nálunk, és különleges szerencsénknek mondhatjuk, hogy Viktor*** személyében van egy emberünk, aki olyan tisztán átlátja és olyan élesen tudja elemezni az ausztriai bonyolult viszonyokat. Beszéde a legutóbbi „Arbeiterzeitung"-ban[211] valóságos remekmű.

Ede és Gina ma reggel itt voltak. Ede még egyáltalán nincs úgy, ahogyan lennie kellene, az a mániája, hogy apróságokon rágódik, s egyre inkább „Volkszeitung"-beli[221] nagybátyjának° a bölcsességére emlékeztet engem — sokszor az az érzésem, hogy maga az öreg Aaron áll előttem. A svájci históriát Ede maga rontotta el magának[222]: Bernben azt mondták neki, hogy egy embert talán beengednek, de egyszerre kettőt nem — itt aztán világos lehetett volna a politikája: előretolni a beteg Juliust°° és aztán, egy fél év múlva, ezen az alapon visszatérni a dologra; ekkor bajosan vagy csak rövid időre utasíthatták volna vissza. De türelmetlenségében ezt nem bírta ki. Az a legszebb, hogy most néha azt mondja, *ő* szívesebben maradna itt, csak Gina igyekszik Svájcba. Edének a Berlinbe való visszatérés az álma, s az is marad; csakugyan azt képzeli, hogy ezt el tudja intézni, és mindenféle jogászokkal tárgyal róla. Ki kell várni!

---

* *A kéziratban tévesen*: Messinának – *Szerk.*

** Parlament. – *Szerk.*

*** Viktor Adler. – *Szerk.*

° Aaron Bernstein. – *Szerk.*

°° Motteler. – *Szerk.*

Ha Schlüternek van esze, akkor önmagának és feleségének megteszi azt a szívességet, hogy beadja a válókeresetet. Az ilyen pernek, amely *távollevő* asszony ellen folyik hűtlen elhagyás miatt, mindkét félre nézve kevés a kellemetlen oldala, és a teljes szabadság alighanem Schlüternek is kívánatos. Ő persze enélkül is olyan gyakran élt ezzel a szabadsággal, ahogy csak tudott. Egyébként mindig örvendetes, ha azt hallja az ember, hogy egy asszony, akit ismer, összeszedi magát és kivívja az önállóságát. Az az elhatározása, hogy végleg elválik Hermannjától, igen hosszú belső harcba kerülhetett neki, ami azelőtt határozatlannak mutathatta a jellemét. Micsoda energiapazarlás is a polgári házasság – először, amíg eljut az ember odáig, azután, ameddig ez a vacakság tart, és aztán, amíg megszabadul tőle az ember.

Éppen most jöttünk meg, a parkon át sétáltunk, pompás őszi időben, szép volt a naplemente a felhőtlen égen, és szépen színeződnek a lombok. Odalent terítenek, walesi ürücomb lesz vadasan, és hozzá az a bizonyos tészta. Sietek hát befejezni. Louise és én köszönjük Julienak kedves leveleit, s megválaszolásukat legközelebbre tartjuk fenn. Mindketten szívélyesen üdvözlünk mindkettőtöket, továbbá Singert és nővérét, Liebknechtéket és minden kedves barátunkat, akiknek a nevét csak azért nem sorolhatom fel, mert különben kihűl a hús.

Barátod

F. Engels

73

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1893 okt. 13.

Kedves Lafargue-om,

Öntől származik a „*Vorwärts*" mai számában megjelent párizsi tudósítás?[223] A következő okból kérdezem:

Amikor Berlinben voltam, Liebknecht azt mondta nekem, hogy szerződtetni kívánja Önt a „*Vorwärts*" tudósítójaként, de hogy a pénzt a párt bizottságának még meg kell szavaznia; kért, hogy addig is mondjam meg Önnek, hogy rendszeres munkáról lenne szó, meghatározott időközönként, például hetenként vagy kéthetenként egyszer küldendő levelekről, amit eddig nem tudott elérni francia tudósítóinál. Megígértem neki, hogy írok Önnek erről, mihelyt ő közli velem, hogy Önök ketten megállapodtak a dologban.

Felhasználtam az alkalmat és a szemére vetettem, hogy milyen fontosságot tulajdonít Vaillant minden oroszellenes cikkének,[224] amelyeket mindig híven közöl, ezzel szemben csaknem figyelmen kívül hagyta azokat a jóval szókimondóbb oroszellenes cikkeket, amelyeket a „*Socialiste*" régóta közöl. Mentegetőzött és javulást ígért.

De egy szót sem írt nekem az Ön tudósításairól, viszont továbbra is lefordítja a blanquisták[88] nyilatkozatait és nagy ügyet csinál belőlük, még *Chauvière-t* is lefordította.

Ezenfelül még a kis *Arndttól* is közölt egy cikket[225], pedig az Zürichben mindig Argyriadèsszel és Tsaival szavazott a németek ellen[180]. És Arndt tagja a blanquisták forradalmi központi bizottságának.

Láthatja tehát, hogy Liebknecht erősen hajlik a blanquisták felé, nem keresem ennek az okát, egyszerűen megállapítom a tényt. Ezért fontos, hogy Liebknecht ellenére minden erővel fenntartsák azt a pozíciót, amelyet a német párttal szemben mindig is elfoglaltak: franciaországi fő szövetségeseinek pozícióját, akiknek joguk van arra, hogy elsősorban őket vegyék tekintetbe a német pártnak általában a francia szocialistákhoz fűződő kapcsolataiban. Éppen ezért szükség van arra, hogy képviseltessék magukat

a „*Vorwärts*"-nél, hogy a párizsi tudósítás legalább részben az Önök kezében legyen.

A dolgot most már nem egyedül a szerkesztőségben döntik el, a pártelnökségnek is van beleszólása. És meggyőződésem, hogy ott szükség esetén támogatásra találnak majd. Magától értetődően minden tőlem telhetőt meg fogok tenni, hogy biztosítsam a német párt és az Önök francia pártja közötti szoros szövetség folyamatosságát (ami Önöket nem kötelezi arra, hogy elfogadják a pénzüket, az mindenképpen mehetne a blanquistáknak, ha Önök, mint írja, nem akarják többé, ők örömmel veszik majd[226]). Közölje velem tehát, hogy mire jutott Liebknechttel a „*Vorwärts*" állandó tudósítójaként való szerződtetését illetően; de haladéktalanul, mert ha itt nehézségek vannak, akkor a kölni kongresszus[227], vagyis e hó 22-e *előtt* kellene cselekednem.

A „*Socialiste*" alapján arra számítottam, hogy 12 képviselő a mieink közül lesz. Igaz, minthogy több mint a felének még a nevét sem ismerem, voltak kételyeim megbízhatóságuk felől. De az Ön leveléből ítélve több mint a felükről Ön sem tudja, hozzánk tartoznak-e, vagy sem. Ez kellemetlen. 12 megbízható emberrel, akiket Guesde irányít, hamarosan kényszerítettük volna a blanquistákat, allemanistákat stb., hogy kövessenek bennünket. De ha csak fél tucatnyi biztos emberünk van, akkor többékevésbé egyenlőkként kell ezeket az urakat kezelnünk, s akkor esetleg fennmaradt a régi megosztottság, vagy ha az egyesülés létrejön, elvek feladásának árán jön létre.

Igaz, hogy Vaillant a megválasztása óta sokkal értelmesebbnek látszik, mint hat hónappal ezelőtt, de vajon mindig bizonyos lesz-e a többsége felől a saját központi bizottságában? Vagy pedig, hogy biztosítsa magának ezt a többséget, nem kényszerül-e majd arra, hogy személyes véleményét fontos kérdésekben feláldozza ezeknek az ostoba összeesküvőknek az előítéletei kedvéért?

Kár, hogy Ön Lille-ben vereséget szenvedett. Feláldozta magát a pártért: ahelyett, hogy kitartó parlamenti munkával megőrizte volna választóit, utazgatott és választókat gyűjtött *a többiek számára*. Márpedig a képviselőházban is szükségünk van Önre, remélem, Öné lesz az első megüresedő mandátum.

Vajon az új lapra nem áll-e majd, mint a legutóbbira, a „pour paraître en octobre"[228]? A „Petite République française" nem zárja-e el Önök előtt az utat? Ez is a Millerand–Goblet-féle szövetség egyik eredménye[229], sokkal többet segítettek nekik, mint ők Önöknek. Millerand még csak hagyján, de Goblet!! az exminiszter és miniszterelnök-jelölt!!

Holnap írok Laurának néhány sort *üzleti ügyben* — ma már nem jutok hozzá, egész délelőtt feltartottak, most meg már elmúlt 5 óra. Addig is csókoltatom.

Louise üdvözletét küldi.

Barátsággal híve

F. E.

Eredeti nyelve: francia

74

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1893 okt. 14.

Kedves Löhröm,

Kaptam 3 példányt az „Origine de la famille"* stb. francia kiadásából. Meglepetésemre ezek a szavak: „entièrement revue par Mme Laura Lafargue"**, amelyek a korrektúrában a címlapon voltak, most nincsenek ott.[230] Lehet, hogy ez, mint sejtem, Ravénak egy kis árulása? Ha igen, tiltakozni fogok.

Most Fortin Beauvais-ból közli velem, hogy lefordítani szándékozik a következőket:

1. „A hegeli jogfilozófia kritikájá"-t a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ből[231] (Szerecsentől 1844-ből).

2. Az én „Anti-Dühring"-emből az erőszakelmélet három fejezetét.[232]

Egyáltalán nincs időm, hogy átnézzem a munkáját – és az 1. számú rendkívül nehéz. És talán jobb lenne, ha ahelyett, hogy átnézed Fortin munkáját (amelyet tapasztalatból ismersz), inkább magad csinálnád meg az egészet. Az elsőnek – Szerecsen epigrammatikus stílusának – a visszaadására teljességgel alkalmatlannak tartom őt. Ezt csak te tudnád megcsinálni.

Ő az „Ère nouvelle"-ben akarja közölni a dolgokat.

Véleményed szerint mit kellene válaszolnom neki?

Fényes győzelem Ausztriában. Taaffe olyan választójogi törvényt javasol[212], amely, így mondja Adler, egyenértékű az általános választójoggal, legalábbis a városokban és az iparvidékeken. Taaffe politikája arra irányul, hogy megtörje a német-liberális pártot (amely a német és a zsidó burzsoáziát képviseli) és valószínűleg arra is, hogy a liberális burzsoákat annyi szocialistával helyettesítse, amennyire szükség lehet ahhoz, hogy a többi párt szorosabb egységre kényszerüljön, s így hatékony többséget szerezzenek neki. Az osztrák alsóház a nagybirtokosok 85 képviselőjéből, a kereskedelmi

* – „A család eredete" – *Szerk.*

** – „teljesen átnézte Mme Laura Lafargue" – *Szerk.*

kamarák 21 képviselőjéből (ezt a 106-ot nem érinti az új törvény), a városok 97 és a falusi kerületek 150 képviselőjéből áll (ebben a kettőben az új törvény szerint választanak majd).

Egyelőre a falusi kerületek körülbelül ugyanannyi katolikus és konzervatív képviselőt küldenek majd be, mint eddig, és az analfabéták kirekesztése itt jelentékenyen csökkenti majd a választójogosultságot; de a nyugati és északi ipari központokban (Vorarlbergben, a tulajdonképpeni Ausztriában, Csehországban, Morvaországban, esetleg Stájerországban) az új törvény gyakorlatilag nagyon megközelíti majd az általános választójogosultságot. Burzsoá lapok számításai szerint a szavazatok száma 1 770 000 helyett 5 200 000 lesz, s a szocialista mandátumok számát 20–60-ra becsülik! Legyen meg a 20–24 (ennyi aláírás szükséges ahhoz, hogy egy indítványt vitára bocsássanak), s felforgatjuk majd ezt az egész ódivatú gyülekezetet. Ez teljes forradalom; Bécsben a mieink ujjonganak, bár természetesen ragaszkodnak a *teljes* általános választójoghoz, a közvetlen választáshoz és a 106 kiváltságos mandátum megszüntetéséhez.

Szívélyes üdvözlet Louisétól.

Hű barátod

F. E.

Eredeti nyelve: angol

75

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1893 október 17.

Tisztelt Uram,

Amikor megkaptam az Ön július 26-i levelét, amelyben írja, hogy hazatért, én magam éppen egy kéthónapos külföldi útra indultam, és csak most érkeztem vissza[112]. Ez hosszú hallgatásom oka.

Nagyon köszönöm az „Очерки"* példányait, melyekből hármat elküldtem olyan barátaimnak, akik könyvét értékelni tudják. Örömmel látom, hogy a könyv jelentékeny hatást, sőt feltűnést keltett, amelyet igazán meg is érdemel. Az oroszok között, akikkel találkoztam, a beszélgetés fő tárgya volt. Éppen tegnap írta egyikük: „у нас на Руси идет спор о »судьбах капитализма в России«"**.

A berlini „Sozialpolitisches Zentralblatt"-ban***[234] bizonyos P. v. Sztruve úr hosszú cikket írt az Ön könyvéről; abban az egy pontban egyet kell értenem vele, hogy az oroszországi fejlődés jelenlegi kapitalista szakasza szerintem is elkerülhetetlen következménye a krími háború[235] által megteremtett történelmi feltételeknek, annak a módnak, ahogyan az agrárviszonyok 1861-es átalakítását végrehajtották, és általában az európai politikai pangásnak. Viszont határozottan nincsen igaza Sztruvénak, amikor Oroszország mai helyzetét az Egyesült Államokéhoz hasonlítja azért, hogy megcáfolja azt, amit ő az Ön pesszimista jóslatának nevez. Azt állítja, hogy a modern kapitalizmus káros következményeit Oroszországban ugyanolyan könnyen le fogják küzdeni, mint az Egyesült Államokban. Itt teljesen megfeledkezik arról, hogy az Egyesült Államok kezdettől fogva modern, polgári ország, hogy kispolgárok és parasztok alapították, akik azért menekültek el az európai feudalizmusból, hogy tisztán polgári társadalmat létesítsenek. Ezzel szemben Oroszországban primitív kommunisztikus jellegű alapzattal

---

* – „Vázlatok"[233] – *Szerk.*

** – „nálunk Oroszországban vita folyik »a kapitalizmus oroszországi sorsáról«" – *Szerk.*

*** III. évfolyam. 1. sz., 1893 okt. 2. – *Engels jegyzete.*

van dolgunk, civilizáció előtti nemzetségi társadalommal, amely már rommá töredezett ugyan, de még mindig olyan alapzatul, anyagul szolgál, amelyen a kapitalista forradalom (mert a kapitalizmus valóságos társadalmi forradalom) hat és működik. Amerikában már több mint egy évszázada teljesen meghonosult a pénzgazdálkodás, Oroszországban viszont a naturális gazdálkodás csaknem kivétel nélküli szabály volt. Ezért magától értetődő, hogy a változás Oroszországban szükségképpen sokkal hevesebb, sokkal mélyrehatóbb lesz és mérhetetlenül több szenvedéssel jár majd, mint Amerikában.

De mindezek ellenére úgy tűnik fel nekem, hogy Ön sötétebbnek látja a dolgokat, mint amennyire a tények ezt igazolják. Kétségtelen, hogy az átmenet a primitív agrárkommunizmusról a tőkés indusztrializmusra nem mehet végbe rettenetes társadalmi felfordulás, egész osztályok eltűnése és más osztályokká való átalakulása nélkül; s hogy ez milyen szörnyű szenvedésekkel, emberéleteknek és termelőerőknek milyen elfecsérlésével jár szükségszerűen együtt, azt – kisebb mértékben – Nyugat-Európában láttuk. De ettől még nagy a távolság egy hatalmas és nagy tehetségű nemzet teljes pusztulásáig. Lehet, hogy az a rohamos népességgyarapodás, amelyet Önök megszoktak, fékeződni fog; lehet, hogy a kíméletlen erdőirtás, a régi помещики* és a parasztok kisajátításával együtt, a termelőerők óriási arányú elfecsérlését fogja okozni; de végül is a több mint százmilliós népesség nagyon jelentős belső piacot fog nyújtani egy igen tekintélyes *nagy ipar* számára, és a dolgok végül Önöknél is, mint egyebütt, a helyükre kerülnek – ha a kapitalizmus Nyugat-Európában elég sokáig tart.

Ön maga is elismeri, hogy „az oroszországi társadalmi feltételek a krími háború[235] után nem kedveztek azon termelési forma fejlődésének, amelyet történelmi múltunk hagyott ránk örökbe". Én tovább mennék s azt mondanám, hogy Oroszországban csakúgy mint másutt, nem lehetséges egy magasabb társadalmi forma kifejlesztése a primitív agrárkommunizmusból, hacsak ez a magasabb forma nem *létezik már* egy másik országban, úgy, hogy mintaképül szolgálhat. Minthogy ez a magasabb forma – bárhol lesz is történelmileg lehetséges – a termelés tőkés formájának és az általa létrehozott dualisztikus társadalmi antagonizmusnak a szükségszerű következménye, nem fejlődhetik ki közvetlenül a falusi földközösségből, hacsak nem egy valahol már létező példa másolásaként. Ha Nyugat-Európa 1860–70-ben érett lett volna ilyen átalakulásra, ha akkoriban Angliában, Franciaországban stb. megkezdték volna ezt az átalakítást, akkor az oroszok hivatva lettek volna arra, hogy megmutassák, mit lehet csinálni az ő földközösségük-

* – földbirtokosok – *Szerk.*

ből, amely akkoriban még többé-kevésbé érintetlen volt. De a Nyugat nem mozdult meg, nem kíséreltek meg ilyen átalakítást, és a kapitalizmus egyre rohamosabban fejlődött. S mert Oroszországnak nem volt más választása, csak az, hogy vagy a falusi földközösséget fejleszti olyan termelési formává, amelytől történelmi fokok egész sora választja el, és amelyre még Nyugaton sem voltak akkor érettek a feltételek – s ez nyilvánvalóan lehetetlen feladat –, vagy pedig a kapitalizmus felé fejlődik, milyen más lehetőség maradt számára, mint ez az utóbbi?

Ami a földközösséget illeti, az csak addig állhat fenn, amíg tagjai között a vagyoni különbségek elenyészőek. Mihelyt ezek a különbségek megnövekednek, mihelyt némely tagjai a gazdagabb tagok adósrabszolgáivá válnak, a földközösség nem élhet tovább. A кулаки* és мироеды** a Szolón előtti Athénban ugyanazzal a könyörtelenséggel zúzták szét az athéni *nemzetséget*, mint amilyennel az Önök országában a földközösséget teszik tönkre. Félek, hogy ez az intézmény pusztulásra van ítélve. Másrészt azonban a kapitalizmus új kilátásokat nyit meg, új reményeket ébreszt. Nézze meg, mit művelt és művel Nyugaton. Az olyan nagy nemzet, mint az Önöké, *túlél* minden válságot. Nincs olyan nagy történelmi szerencsétlenség, amely ne járna együtt kiegyenlítő történelmi haladással. Csak a modus operandi*** változik. Que les destinées s'accomplissent°!

Kész híve.

Mihelyt a III. köt.°° nyomdába kerül, gondom lesz rá, hogy korrektúraíveket küldjenek Önnek.

Eredeti nyelve: angol

* – kulákok – *Szerk.*
** – szipolyozók – *Szerk.*
*** – cselekvés módja – *Szerk.*
° – Teljesedjék be a sors – *Szerk.*
°° A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

76

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]93 okt. 18.

Kedves Löhröm,

Liebknecht közli, hogy a Paul tudósításaiért járó tiszteletdíjról a pártelnökségnek kell döntenie, s így még nincs módjában válaszolni.* Ez elfogadható mentség. Amikor eljöttünk Berlinből, a pártelnökségnek rengeteg igen fontos teendője volt, utána Liebknechtnek és Bebelnek agitációs körútra kellett mennie Szászországba, ahol holnap lesznek a választások a szász Landtagba[236]. Rögtön ez után lesz a kölni pártkongresszus[227], amely megint elvonja az elnökség tagjait mindennapos tevékenységüktől.

A kölni pártkongresszusról szólva, Bonnier ezt írja: „lehet, hogy nem megyünk el Kölnbe, mert nem kaptuk meg a címet a német párttól". A cím mindennap benne van a „Vorwärts"-ben: „A központi fogadóiroda megtalálható: Hotel Durst (nomen est omen**!) (azelőtt Fogadó a Postához), Marzellenstr. 5., a központi pályaudvar és a dóm közelében." A „Rheinische Zeitung"[238] címe: Grosser Griechenmarkt 115.

Fortinnek megírom[157], hogy vegye el a kezét a „Dühring"-től***, és hogy Szerecsen cikke csaknem lefordíthatatlan, s hogy ezenkívül *én* nem vállalkozhatom arra, hogy átnézem a munkáját. Megmondtam neki, hogy a „Dühring" a *tied*, és hogy te nézed át Ravét[121]! Azt is megmondtam, hogy te nem ismered Szerecsen cikkét, s talán ő átadhatná neked a példányát, hogy megnézd; de semmi egyebet nem írtam, semmi olyan biztatást, hogy te elvégzed vagy elvégez*néd* az ő fordításának az átnézését.

Nagyon sajnálom, hogy törölted nevedet a címlapról[230]. Nagyszerű eszköz lett volna arra, hogy segítségével kiadókat, mégpedig *fizetőket* szerezzünk egyéb fordításaid számára. Nincs miért szégyellned a magad jó munkáját, vagy megengedned Ravénak, hogy idegen tollakkal ékeskedjék. Semmi okod

---

* *V. ö. 140–141. old.* – *Szerk.*

** – a név végzet[237] – *Szerk.*

*** *V. ö. 143. old.* – *Szerk.*

arra, hogy „a háttérben maradj". S ez a fajta munka most pénzt kellene, hogy hozzon neked – *Ravét* bizonyára megfizetik és jól fizetik meg a rossz munkájáért, amelyet neked kellett megfelelő formába gyúrnod át –, és nem látom be, miért ne arathatnád le, amit te vetettél.

Louise üdvözöl.

Hű barátod

F. Engels

Eredeti nyelve: angol

77

Engels August Bebelhez

Kölnbe

London, [18]93 okt. 18[–21].

Kedves August,

Éppen most kaptam meg az értesítést arról, hogy a „Vorwärts" kiadóvállalat stb. újra kiadni *„szándékozik"* az „Anti-Dühring"-et, s engem csak arra kérnek, hogy fűzzek néhány rövid jegyzetet az új kiadáshoz. Hogy én magam esetleg mit „szándékozom" tenni, arról meg sem kérdeznek.

Mármost bizonyára emlékszel, az utazás során[112] megállapodtunk, hogy az „Anti-Dühring"-et Dietznek adjuk oda, a kisebb népszerű dolgokat pedig a *„Vorwärts"*-nek. Egyelőre tehát értesíteni fogom erről a berlini urakat, nehogy további illúziókban ringassák magukat, s ezt mindjárt meg is írom neked Kölnbe, mert Louisétól úgy hallom, hogy te onnan Stuttgartba mégy, tehát megbeszélheted a dolgot Dietzcel. A következő feltételeket szabom neki a kiadásra vonatkozóan, amelynek példányszámát ő határozhatja meg, de aztán velem is közli:

1. a tiszteletdíj a bolti ár 15 %-a, tehát minden márka után 15 pfennig. Ennyit kapunk itt Angliában a dolgaim *fordításáért*. Minthogy pedig a könyv csak korlátozott mértékben alkalmas tömeges árusításra, Dietz az árat ennek megfelelően állapíthatja meg.

2. A tiszteletdíj a bécsi dr. Viktor Adlernak fizetendő.[239]

3. Dietz kötelezi magát arra, hogy sem teljes, sem részleges árleszállításhoz nem folyamodik írásos beleegyezésem nélkül. Ez azért szükséges, nehogy, mint már megtörtént, arra használják fel a könyvet, hogy megkönnyítsék bizonyos nem kelendő cikkek eladását.

Ennyi az egész.

Mint tudod, Liebknecht (a grunewaldi vasárnapon) megkért, szólítsam fel Lafargue-ot rendszeres tudósítói munkára, s én ezt meg is ígértem, mihelyt értesít arról, hogy az elnökség engedélyezte Lafargue tiszteletdíját. Nos, volt a „Vorwärts"-ben egy beszámoló, párizsi tudósítás, a párizsi

marxista kongresszusról[240]; érdeklődtem Lafargue-nál* (mert Liebknechttől nem hallottam semmit), hogy tőle származik-e, s ő azt mondta, hogy *nem*. Erre érdeklődtem Liebknechtnél,[157] hogyan áll a dolog, és ő most ezt írja: „Mielőtt elutaztam Szászországba, ahonnan épp most jöttem vissza, megírtam Augustnak, hogy tegye rendbe a dolgot Lafargue-gal. Én mindenben, ami külön kiadásokkal jár, az elnökségtől függök." A jelek szerint tehát ismét neked kell felelned mások mulasztásáért. Persze az elnökség az utóbbi időben nagyon el van halmozva munkával, de mégis úgy gondolnám, hogy egy újságtudósítói megbízást néhány perc alatt el lehet intézni. Szinte az az érzésem, mintha Liebknechtnek Vaillant iránti növekvő kizárólagos barátsága miatt nem is volna különösebben kedve ahhoz, hogy Lafargue-gal megállapodjék, máskülönben alighanem a párizsi kongresszus *előtt* elintézte volna a dolgot, s akkor a *hiteles* beszámolót is megkapta volna róla (a franciák sem riportereket, sem közönséget nem engedtek be).

Itt nagy a nyüzsgés. Tegnapelőtt jött Lehmann és Adams Walther asszony, ma Smuilov jön, aki házasodni akar itt. Megkérdeztem Adams Walther asszonyt a Foulgerrel kötött megállapodásai felől; nem tud semmi határozottat, de érdeklődni fog annál a barátjánál, aki a dolgot intézte, és aztán közli velem az eredményt. Annak alapján, amit mondani tudott, nagyon valószínű, hogy fordításának irodalmi tulajdonjoga hallgatólagosan Foulgerre szállt át, s akkor egyáltalán semmi mást nem lehetne tenni Reeves ellen, mint betenni a lapokba egy rövid közleményt, hogy ez a szöveg évek óta elavult.[203]

El akartam küldeni neked azt a 20 márkát, amelyet az utolsó napon kölcsönkértem tőled, de nem jutok hozzá, hogy bemenjek a városba német papírpénzért. Legközelebb megkapod. Ha ezen kívül tartoznék neked még valamilyen összeggel, ami bizony lehetséges, akkor kérlek, emlékeztess rá legközelebbi leveledben.

A Lassalle-levelek Tussynál vannak, hogy legépelje.[241] A szokásos árat fogja érte felszámítani nektek, s én kifizetem neki. De milyen tiszteletdíjat adtok az örökösöknek? Hogy hány oldal lesz, azt a kézirat alapján még nem tudom megmondani.

Okt. 21. Tegnap megint félbemaradt ez a levél, mert Smuilovval, minthogy nem tud angolul és képtelen volt mást találni, el kellett mennem az anyakönyvvezetőhöz és segítenem neki az előzetes formaságok elintézésében. Négy hét telik bele, amíg foganatosítható a házasság bilincseibe verés aktusa.

---

* *V. ö. 140. old. – Szerk.*

Ausztriában csodálatosan mennek a dolgok. A pártok általános tanácstalansága, a császár* ingadozása, a parlament majdnem bizonyos feloszlatása és az új választások alkalmat adnak a mieinknek a legremekebb agitációra és az ócska mocsár alapos felkavarására. A különböző arisztokrata és polgári pártok összevissza nyüzsögnek, mint hangyák a szétdúlt hangyabolyban. A régi rend, amely úgyis annyira ingatag volt, most örökre oda, s nekünk csak arról kell gondoskodnunk, hogy újra el ne csendesedjék a história. Ez pedig nem nehéz.

A visszahatás Németországra természetesen elkerülhetetlen. Egészen úgy, ahogyan 1848-ban Bécs március 13-án nekirontott és ezzel arra késztette Berlint, hogy 18-án kövesse. Brüsszel[217] – Bécs[212] – Berlin – ez most a természetes „ábécé-sorrend". A porosz és más helyi választójogokat, a hamburgi alkotmányt stb. nyilván mindet sorra utoléri a végzete. Véget ért a mozdulatlanságnak és a reakciónak az az időszaka, amely 1870-re következett a törvényhozásban, a kormányok ismét a nép eleven politikai mozgalmának ellenőrzése alá kerülnek, s ennek a mozgalomnak a hátterében *mi* állunk, ezt mi határozzuk meg – itt negatívan, ott pozitívan. Amik a liberálisok voltak 1848 előtt, az vagyunk mi most, és a belga és osztrák választási győzelmek azt bizonyítják: elég erős erjesztőanyag vagyunk ahhoz, hogy a megindított erjedést véghezvigyük. De gyors és élénk csak akkor lesz ez a folyamat, ha Németországban is kivívunk közvetlen vagy közvetett eredményeket – szabadságjogokat, a munkások politikai hatalmának gyarapodását, mozgási szabadságuk kiterjesztését. S ez is bekövetkezik.

Ha közzéteszel részleteket a Miquel-levelekből, akkor ne lődd el egyszerre a puskaporodat.[242] Gondold meg, hogy ha már *napvilágon* vannak a dolgok, a hatás elmúlik és nem ismételhető meg – hacsak nincs még muníciónk tartalékban.

Az általános sztrájk nagy veszélyt jelentett Ausztriában, s még nincs kizárva, hogy alkalmazni is fogják a Taaffe-kormány és választójogi reformja *javára*, ami persze a történelem iróniájának csúcspontja volna. Az angol bányamunkások kizárásakor** kitűnt, milyen szédítően hatott ez a zavaros fogalom. Az alapgondolat ez: általános szénhiány révén kényszeríteni a burzsoáziát. Van is ennek valami értelme, amikor a munkások indítanak támadást, tehát ha jó az üzletmenet. Amikor viszont rosszul megy az üzlet, s az iparosoknak túl nagy a készletük és a bányáknak több a szenük, mint amennyit el tudnak adni, tehát a tőkések ragadják meg a kezdeményezést,

* I. Ferenc József. – *Szerk.*
** *V. ö. 136. old.* – *Szerk.*

hogy kizárással csökkentsék a termelést és egyszersmind lenyomják a béreket – olyankor az általános sztrájk a tőkések malmára hajtja a vizet, a széntermelés az *ő* érdekükben csökken. Az angolok helyes politikája az volt, hogy azt ajánlották a kontinens bányamunkásainak: csak *ne* kezdjenek sztrájkot, hadd jöjjön lehetőleg szén a kontinensről Angliába. De az általános sztrájk szólama mindenütt megzavarta a munkások fejét, az angliai kizárást követte a belga és a francia sztrájk[243], s amennyire ezek befolyásolták Angliát, ezt csak a tőkések javára tehették.

A nagy bányatulajdonosok még védekeznek; a kisebbek egyre inkább engednek. Vagy 80 000 ember újra dolgozik, mintegy 200 000 még sztrájkol. A nagyok a legrosszabbal fenyegetőznek: a munkások kilakoltatásával a bányák tulajdonában levő lakóházakból. Ha volnának sztrájktörőik, akik hajlandók beköltözni ezekbe a házakba, akkor a bányák feltétlenül végrehajtanák ezt és katonai segítséget is kapnának hozzá. De nem így áll a dolog, s egy merőben önkényes aktus kedvéért, amelynek csak az a célja, hogy munkásokat hajléktalanul kitegyen *üresen maradó* házak elé, a kormány aligha lesz hajlandó kiszolgáltatni magát a lövöldözéssel járó népszerűtlenségnek, mint például nemrég Featherstone-ban[244]. De ha ez mégis megtörténik, akkor sok vér folyik majd. Ezt a végletes dolgot nem tűrik el a munkások.

Mindjárt jönnek Avelingék, akik az imént bejelentették magukat ebédre. Nagy itt a jövés-menés. Tehát ég veled, add át mindenkinek üdvözletemet, és ha Stuttgartba mégy, Dietznek meg K. Kautskynak és feleségének is.

Barátod

F. E.

78

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]93 okt. 27.

Kedves Löhröm,

Noha Fortin üzletember, egy román* segítségével (akinek az üzleti szokásai részben olyanok, mint egy lengyel zsidóé, részben, mint egy pazarló bojáré) sikerült szép kis kavarodást előidéznie.

Megírtam Fortinnek,[157] hogy te nem ismered a „Jogfilozófia kritikájá"-t, de ha szükségesnek tartja, *elküldheti neked a saját* „Deutsch-Französische Jahrbücher"*-példányát*, hogy elolvasd és fogalmat alkothass magadnak arról, tanácsos-e mind tartalmát, mind formáját tekintve a francia munkások elé bocsátani. Diamandi, abbeli buzgalmában, hogy szemléjének[169] anyagot szerezzen, megrohan téged és ráadásul egy cikkből többet csinál. (A lengyel zsidó üzleti elve sokat kérni, hogy aztán engedhessen, mint például:

– Hogy a rőfje ennek az anyagnak?

– Tizenöt garas.

– Tizenötöt mond, tizenkettő és felet gondol, tizet elfogad, hét és felet ér a dolog, ötöt adnék érte, két és fél garast fogok kínálni neki!)

Hát így van ez. Küldje csak el neked Fortin a maga példányát, a többit meg majd meglátod.

Ami az „Erőszak-elmélet"-et[232] illeti, Fortin levelének egyetlen sorából sem következtettem arra, hogy a dolog *már megtörtént***, s ezt nem is hiszem. Elhitetni veled, hogy befejezett ténnyel állsz szemben, ez is egyike ezeknek a keleti trükköknek, amelyeket az ügy érdekében teljesen jogosnak tartanak. Addig soha el nem jutsz a tényekhez és még kevésbé bármilyen gyakorlati következtetéshez, amíg ki nem kapcsoltad Diamandit és nem közvetlenül Fortinnel tárgyalsz.

---

* George Diamandi. – *Szerk.*

** *V. ö. 143. old.* – *Szerk.*

Diamandi velem is pontosan ugyanígy járt el, amikor a „Család" lefordításáról volt szó az „Ère nouvelle" számára.*

Ma kaptam néhány sort Bebeltől Paul ügyében**. A késedelmet l. a szász választások[236], 2. a kölni kongresszus[227] okozták, amelyek megakadályozták, hogy összeüljön a teljes pártelnökség, és elhalmozták munkával. Mihelyt Bebel és Liebknecht visszatérnek Berlinbe, elintéződik a dolog. De Bebel egyúttal azt is megírja, hogy nagy a bizalmatlanság a francia nemzetiségű párizsi tudósítókkal szemben, mert eddig mindegyik éppen akkor hagyta abba a tudósítások küldését, amikor a francia ügyek a legérdekesebbek lettek – ilyenkor a maguk dolgával törődtek és hagyták, hogy a „Vorwärts" boldoguljon, ahogy tud. Tőlem telhetően megmagyarázom majd nekik, hogy most, amikor Paulnak már nincs vasúti szabadjegye, *nála* ez meg fog szűnni, de remélem, párizsi barátaink is megtanulják végre, hogy a feladat az feladat, s a kötelezettség olyan dolog, amelyet teljesíteni kell – legalábbis *általában*.

Louise szívélyesen üdvözöl.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 102. old. – Szerk.*
** *V. ö. 140–141. old. – Szerk.*

79

Engels Ferdinand Wolffhoz

Oxfordba

(*Fogalmazvány*)[245]

[London, 1893 október vége]

Azt írod: én ... közhírré tettem. Nem tudom, miféle régi pletykára célzol itt, s ez teljesen közömbös is nekem. De ha te most a „hallgatásoddal" kérkedsz, akkor ez úgy hangzik, mint valami fenyegetés, hogy most megtörhetnéd ezt a hallgatást. Ezzel aztán emberedre találsz bennem. Ha csakugyan az a szándékod, hogy megfenyegess, akkor csak egyet válaszolok: felőlem azt tehetsz, amit akarsz. Fütyülök mind a hallgatásodra, mind a beszédedre.

Azt azonban egyáltalán nem értem, hogy jutott eszedbe, hogy ilyen ostobaságokat írj nekem.

Ezt csak azzal magyarázhatom, hogy túlfeszített idegállapotban vagy. Máskülönben megértenéd, hogy az ilyesmi lehetetlenné teszi nekem bármilyen kapcsolat fenntartását veled, míg csak nem rehabilitálod magad előttem.

80

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]93 nov. 3.

Kedves Báró,

1. Howell. A „Conflicts" stb. című könyv terjedelmes kompiláció, 536 oldal, és nézetem szerint Németországban kevéssé lenne kapós, mert ráadásul az egész előtörténetet és későbbi dolgokat is – Brentanótól[246] másolja le. Rövidebb kivonata ennek Howell 1891-ben megjelent „Trades Unionism new and old"-ja, 235 oldal, s egy évvel frissebb adatokat is tartalmaz. Ez, ellenőrizve és jegyzetekkel ellátva, rövidített fordításban talán érdeklődést keltene.

Csakhogy Dietznek nem szabad eltűrnie, hogy megint becsapják, mint Sonnenschein tette Sztyepnyak ügyében 25 £-gel; ez tisztára az ablakon kidobott pénz volt, s ráadásul téves képzetet keltett az angol kiadókban német kollégáik üzleti hozzáértése felől.[247] Ne hagyjuk, hogy ilyen emberek kinevessenek bennünket, az angoloknak csak az imponál, ha valaki nem enged a jussából.

Tehát: A nemzetközi jog szerint ahhoz, hogy a fordítói jog védve legyen, az eredeti mű megjelenésétől számított egy éven belül a szóban forgó fordítás közlésének el kell kezdődnie; ez esetben az illető országban és az illető nyelven 3 évre védve van. Ha nem, akkor nem. Eszerint jogilag sem Howell, sem kiadója* nem támaszthat igényt semmire. Csak méltányossági szempontok jöhetnek számításba. Ha Dietz a Howell-lel való tárgyalást szóbelileg akarja lefolytatni Aveling útján (aki jól eligazodik ezekben a dolgokban), és meghatalmazza őt, hogy szükség esetén ajánljon fel Howellnek mondjuk 2.10 £ = 50 márkát, akkor Howell valószínűleg *teljesen ingyen* megadja a jóváhagyást a fordításhoz. Nem látom be, miért kellene szükségtelenül pénzzel tömnünk ezeket a fennhéjázó angolokat, hogy aztán azzal hencegjenek nekünk, kontinensieknek, hogy az ő könyveiknek odaát is milyen kereskedelmi értékük van, mi, szegény ördögök viszont legyünk hálásak, ha

* F. O. Macmillan. – *Szerk.*

megtisztelnek azzal, hogy kérdezetlenül is lefordítanak minket. És ráadásul még ez a csibész Howell!

2. Megértem, hogy át akarsz menni Bécsbe[248]. Ausztria most a legfontosabb ország Európában, legalábbis e pillanatban. Ott megvan az a kezdeményezés, amely 1–2 éven belül ki fog hatni Németországra és más országokra. A derék Taaffe megindított egy követ, amely gördül és egyhamar nem áll meg.[212] Természetes hát, hogy minden osztrák részese akar lenni a munkának; tennivaló lesz elég. Nagy örömmel töltöttek el a bécsiek, pompás fickók, de hevesek, olyan hevesek, hogy a franciák sem különbül, s a feladat itt nem az ösztökélés, hanem inkább a fékezés, nehogy egyetlen nap alatt eljátsszák a sokéves munka gyümölcseit. Ede tegnap este felolvasta nekem, amit a sztrájkkal mint a politikai harc eszközével foglalkozó cikk ügyében írtál neki. Én *őt* határozottan lebeszéltem a cikk megírásáról.[249] Véleményem szerint ő a háromosztályos választási históriával már eléggé olyan ember hírébe hozta magát, aki elvesztette kapcsolatát a tömegekkel és kívülről, a dolgozószobájából, doktrinér módon bölcselkedik a közvetlen gyakorlat kérdéseiről.[250] De általában is az a nézetem, hogy éppen most igen károsan hatna az ilyen cikk. Lehetne mégoly óvatos, mégoly pártatlanul mérlegelő hangvételű, a bécsi „Volkstribüne"[251] kiragadná belőle a neki *megfelelő* részeket, vastag betűvel kinyomatná és kijátszaná azokkal szemben, akik enélkül is eleget vesződnek azzal, hogy a bécsieket visszatartsák meggondolatlan húzásoktól. Magad mondod, hogy a barikádok elavultak (de újra nagyon hasznosaknak bizonyulhatnak, mihelyt a hadsereg $^1/_3$-a–$^2/_5$-e szocialista, és azon fordul meg a dolog, hogy alkalmat adjunk neki az átállásra), a politikai sztrájknak azonban vagy rögtön győznie kell – a puszta fenyegetés révén (mint Belgiumban,[217] ahol a hadsereg **nagyon** *ingatag* volt) –, vagy óriási felsüléssel kell végződnie, vagy végül egyenesen *a barikádokra vezet*. S mindezt Bécsben, ahol csehekkel, horvátokkal, ruténokkal stb. minden teketória nélkül halomra lövethetnek benneteket. Amikor a história Bécsben így vagy úgy, általános politikai sztrájkkal vagy anélkül, már eldőlt, a „Neue Zeit" számára a kérdés még mindig eléggé aktuális marad. De most nyilvánosan megvitatni ennek a harci eszköznek az általános elméleti pro és kontráját, az csak a forrófejűek malmára hajtaná a vizet Bécsben. Tudom, mekkora fáradságába kerül Viktornak, hogy szembeszálljon azzal a varázserővel, amelyet az általános sztrájk frázisa a bécsi tömegekre gyakorol, és mennyire örülne, ha sikerülne halogatnia a döntést, ezért véleményem szerint feltétlenül óvakodnunk kellene attól, hogy olyasmit tegyünk vagy mondjunk, ami a vérmes irányzatot támogathatja.

Várják meg a bécsi munkások, amíg a szavazati joggal eszközt kapnak

arra, hogy önmagukat és vidéki barátaikat *megszámlálják*, akkor ismerni fogják erőiket s ezek arányát az ellenfél erőihez.

Egyébként persze fejlődhetnek a dolgok odáig, hogy az általános sztrájk Taaffe, a választójogi miniszter védelme alatt és többé-kevésbé az ő javára valósul meg. Ez lenne az irónia csúcspontja.

3. A „Parlamentarismus"-szal személyesen tiszteltél meg Zürichben, még egyszer köszönet érte.[252]

4. Ami a Heine-levelet[195] illeti, Tussy azt mondja, hogy Laura beleegyezését is kikötötte számodra. Az utóbbi időben, amióta visszajöttem[112], Tussyt alig láttam, és csak pillanatokra, mindketten borzasztóan el vannak foglalva, s gyűlések miatt szinte egyetlen vasárnap sem láthatók. De azért szeretném még egyszer megnézni a levelet, mielőtt határozott választ adok; ezt a históriát csúnyán félre lehet magyarázni, *nagyon* meg kell gondolni a dolgot.

5. III. kötet*, levonatívek. Utánanézek, hogy ha majd ott tartunk, neked vagy Edének *szakaszonként* bocsássák a rendelkezéstekre ezeket az íveket, persze ha kicsikarhatom Meissnertől. Mert már az *orosz* fordításhoz is szükségem van egy külön levonatra, Meissner pedig öregszik és már nem viselkedik olyan előzékenyen, mint azelőtt. De megteszem, ami tőlem telik; összesen 6 szakasz van, s mindegyiket a kiszedés után külön küldeném el nektek.

Visszatérésem óta még egyetlen betűt sem tudtam dolgozni rajta, de jövő héten remélhetőleg végre újra nekifogok.

6. A Guillaumin- és V. Pareto-féle dolgot az imént kaptam meg Lafarguetól. A kivonatok Lafargue-tól valók, a bevezetés a jelek szerint egy vulgáris közgazdász sarlatántól.[253]

Még egyszer visszatérve az általános sztrájkra, ne felejtsd el, hogy senki sem örült jobban, mint a belga vezetők, amikor olyan jól végződött a dolog. Eleget féltek, hogy kénytelenek lesznek beváltani fenyegetésüket; ők maguk nagyon is jól látták, hogy milyen kevésre képesek. S ez egy túlnyomóan *ipari* országban volt így, ahol teljesen ingatag, lazán fegyelmezett, milíciarendszerű hadsereg van. De ha ott még volt is kilátás arra, hogy ezzel a fegyverrel kivívjanak valamit, hogy legyen ez Ausztriában, ahol a paraszt van túlsúlyban, szórványosan fordul elő és viszonylag gyenge az ipar, kevés a nagyváros és nagy távolságban helyezkednek el egymástól, a nemzetiségek egymás ellen vannak uszítva, és a szocialisták az összlakosságnak (persze a felnőtt férfilakosságnak) a 10 %-át sem teszik ki! Itt feltétlenül kerüljünk

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

minden olyan lépést, amely egy amúgy is türelmetlen, tettrevágyó munkásságot arra csábíthatna, hogy mindenét egy lapra tegye fel – s ráadásul olyan időben, amikor a kormány ezt kívánja és provokációval ki is kényszerítheti.

A „Vorwärts" már csak „Vorwärts" marad, erről Berlinben meggyőződtem. Ezért örülök, hogy megjelenik a hetilap*, s így esélye van a pártnak arra, hogy legalább a külföld előtt ne szégyenletes formában jelenjék meg. A „Vorwärts" Berlinben jelenik meg, csaknem kizárólag Berlinben olvassák (példányszámának $^{9}/_{10}$-ét), s ott mint berlini terméket mindig enyhén ítélik meg. A hetilap a „Vorwärts"-nek a többi pártlapra gyakorolt befolyását is ellensúlyozni fogja. Azt, hogy hogyan alakul a két orgánum kölcsönös viszonya, ki kell várni; nem hiszem, hogy a legrosszabbra sor kerül. A „Vorwärts" alcíme – „központi lap" – egyáltalán nem számít, ezt a frázist nyugodtan meg lehet hagyni neki.

Pártsajtónkban mindenesetre mindenféle átalakulás folyik; kíváncsi vagyok, mi lesz a „Neue Zeit"-ból,[37] a havi folyóirattá való visszaalakulás mindig kockázatos; nem hiszem, hogy a hetilap *huzamosabb ideig* komoly versenytársa lesz.

Szóval sok szerencsét a bécsi utazáshoz. Ha ott leszel, köszöntsd nevemben a Burgtheater melletti Löwenbräu söröző, ott volt délben a főhadiszállásunk.

Mindannyian üdvözlünk mindannyiotokat.

Barátod
F. E.

* „Der Sozialdemokrat"[254]. – *Szerk.*

81

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[110]

London, [18]93 nov. 10.

Kedves Viktor,

Itt küldök egy részletet August egyik leveléből. Nem osztozom aggályaiban, szerintem ezek a lehetőségek túlságosan távoliak és részben már most ki vannak zárva. Gondoskodj a levél megsemmisítéséről, mint kívánja.

Okt. 11-i* levelem keresztezte a tiédet, amely ugyanaznap kelt. Láthattad, hogy az ausztriai helyzet általános értelmezésében teljesen egyetértünk. Ezt a helyzetet talán még kedvezőbbnek is látom, mint akkor. A választójogi reform, és minimumként Taaffe javaslata[212], többé nem tűnik el az előtérből Bécsben. A császár** jóváhagyta, s a császár nem visszakozhat; és hát ő sokkal inkább képviseli Ausztriát, mint a Reichsrat***. A koalíciós kormány, úgy látszik, már megszületésekor hajótörést szenved, de még ha nem így lenne is, az első pozitív cselekvéskor darabokra hull. Még ha, mint August gyanítja, be is vetné a Baernreither-dolgot[255], ez csak nagyon időleges szükségmegoldás lenne és nem akadályozná meg a kormány szétesését, mihelyt bármilyen egyéb akciókérdés merülne fel. Egy bizonyos: Ausztria áll most a politikai mozgalom élén Európában, és mi valamennyien utána kullogunk – még azok az országok sem kerülhetik majd el az Ausztriától kiindult lökést, amelyekben már megvan az általános szavazati jog. A Ronacherben *akarták* a verekedést;[256] ha sikerül kordában tartanotok az embereket, akkor nem eshet bajotok, hiszen az az egyetlen dolog, amely egyesíthetné Windischgrätzet, Plenert, Jaworskit, az egy bécsi verekedés és lövöldözéssel kivívott győzelem lenne.

Itt nagyon szépen haladnak a dolgok. Komoly reform esetén a liberális kormány csúfosan összeomlik, még a Fábiánus Társaság[14] is megtagadja tőle az engedelmességet és lemond a maga egész „átitatási" politikájáról.

---

* *A forrásműben*: 10-i – *Szerk.*

** I. Ferenc József. – *Szerk.*

*** Az osztrák parlament. – *Szerk.*

Lásd Autolycus (Burgess) cikkét a „Workman's Times" első oldalán a fábiánus kiáltványról, amely a „Fortnightly Review"-ban jelent meg.[257] Ha a liberálisok nem javulnak meg, akkor a következő választásokon tömegével lesznek munkásjelöltek, és 30–40 alighanem bekerül. A nov. 1-i községi választásokon északon a munkások elkezdték megszámlálni magukat és volt is némi eredményük.

Üdvözöl Louise és

barátod
F. E.

82

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]93 nov 11.

Kedves Sorge,

Mellékelek egy levelet Mrs. Kelleynek, (azelőtt Wischnewetzkyné), légy szíves, juttasd el hozzá.[157] Mihelyt megtudod jelenlegi *érvényes* címét, szíveskedjél a Union Bank of Londonra szóló, mellékelt 1.12. 11 £-es csekket is eljuttatni neki.

Olvasd el a mai „Workman's Times"-ban az első oldalon Autolycus (Burgess) cikkét a fábiánusok kiáltványáról[257]. Ezek az urak, miután évekig azt hangoztatták: a munkásosztály felszabadítását csakis a Nagy Liberális Párt valósíthatja meg, s a munkások minden önálló választási akcióját, liberális jelöltekkel szemben is, burkolt toryzmusnak kiáltották ki, és a szocialisták egyetlen életfeladatának tüntették fel a Liberális Pártnak szocialista elvekkel való átitatását, most kijelentik: a liberálisok árulók, semmire sem megy velük az ember, s a legközelebbi választáson a munkások, tekintet nélkül liberálisokra vagy torykra, állítsanak saját jelölteket, annak a 30 000 £-nek a segítségével, amelyet időközben a trade-unionok teremtsenek elő – ha ezek megteszik a fábiánusoknak ezt a szívességet, ami bizonyosan nem történik meg. Tökéletes pater peccavi* ez e fennhéjázó burzsoák részéről, akik kegyesen le akartak ereszkedni odáig, hogy felülről felszabadítsák a proletariátust, de csak, ha az belátó lesz és megérti, hogy az ilyen nyers, műveletlen tömeg nem szabadíthatja fel önmagát, és semmit el nem ér, hacsak ezeknek a bölcs ügyvédeknek, irodalmároknak és szentimentális nőszemélyeknek a kegye folytán nem. S most olyan fényesen megbukott ezeknek az uraknak az első, síppal-dobbal világrengetőnek meghirdetett kísérlete, hogy ezt maguk is kénytelenek elismerni. Ez a humora a históriának.

Szívélyes üdvözlet neked és feleségednek. Remélhetőleg jobban vészelitek át a telet, mint tavaly. Itt már lassanként téliessé válik az idő.

Barátod
F. E.

* – atyám, vétkeztem[258] – *Szerk.*

83

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]93 nov. 19.

Kedves Lafargue-om,

Liebknecht bizonyára megírta, hogy szerződtetni kívánják Önt a „*Vorwärts*" és a „*Hamburger Echo*"[259] tudósítójaként, heti egy tudósításra, amelyeket azonos szövegben és egyidejűleg kell majd megküldenie a két lapnak, de hogy német nyelven kívánják, és javasolják Laurának, hogy fordítsa le.

Elmondom, hogy miért kívánják németül, és ez nagyon fontos. A két lap *ugyanazon a napon* közölhetné az azonos szövegű tudósítást; így mindegyikben mint eredeti cikk jelennék meg. Ha a közzététel nem volna egyidejű, ha a két lap egyike egy nappal később hozná a cikket, feltehetnék róla, hogy a másik lap előző számából vette át, mint annyi egyéb különfélét, amit ugyanabból a számból vett át.

Mármost Hamburgban talán akadna valaki, aki lefordítja – ne kérdezze, hogyan! –, amit Ön ír, de Berlinben! Ott Liebknecht bevezette azt a szokást, hogy mindezeket a fordításokat Liebknechtné vagy valamelyik fia készíti. A kézirat Charlottenburgba, Liebknecht lakására megy, és isten tudja, mikor érkezik meg a fordítás a lap szerkesztőségébe. Úgyhogy mindig adódnának késések, és ami még rosszabb, bizonytalan tartamú késések.

Az tehát, hogy mindkét lap felhasználhassa az Ön tudósításait és hogy megfelelő honoráriumot fizethessenek Önnek, teljesen attól függ, hogy leveleit német nyelven küldi-e el. Ez ezenkívül biztosítékot nyújtana Önnek a szerkesztőségi cenzúra ellen; Bonnier mondja nekem, hogy Liebknecht túlságosan élt ezzel Guesde-del szemben, akit ez elkedvetlenített! Mivel a hamburgi szerkesztőség teljesen független, és ráadásul nem tudja, hogy mi történik Berlinben, és viszont, az Ön cikkei csonkítatlanul jelennének meg, vagy az egyik vagy a másik, vagy pedig, ami a legvalószínűbb, mindkét lapban.

Mármost hajlandó lesz-e Laura a fordítás elkészítésére? Remélem, hogy igen, s ez lehetővé tenné Önnek, hogy egykettőre megállapodjék. Bizo-

nyosra veszem, hogy egy kis gyakorlattal éppolyan jól írna majd németül, mint angolul és franciául.

De ellenkező esetben nem volna mód a fordítás elintézésére? Nem akadna valaki, aki, ha kapna egy kis részt az Ön honoráriumából, elvégezné Önnek ezt a munkát? Ha mondjuk tudósításonként 10 frankot veszünk a fordításért és két másolatért, úgyhogy Önnek tudósításonként 40 frankja maradna, ez azért mégis jelentene ösztönzést a fordítónak. Esetleg Frankel? de lehetséges, hogy ő maga tudósítja a „*Vorwärts*"-et (fogalmam sincs róla, ki küldi azokat a párizsi leveleket, amelyekkel időről időre találkozom a lapban). Mindenesetre gondolkozzék a dolgon és igyekezzék elrendezni. Láthatja, hogy berlini barátaink megtesznek minden tőlük telhetőt, próbálja megkönnyíteni a dolgukat. És ne felejtse el, ez lehetővé tenné Önnek, hogy 60–70 000 előfizetőhöz szóljon, azaz legalább 250 000 olvasóhoz, nem számítva azoknak az egyéb lapoknak az olvasóit, amelyek cikkeiket ebből a két lapból veszik át, a legfontosabb sajtószervekből, amelyekkel pártunk Németországban rendelkezik.

A „*Vorwärts*"-szel mindenesetre kezdje el a dolgot, azzal, hogy később rendezi az „*Echo*" és a fordítás ügyét. De jól tenné, ha ez utóbbival kapcsolatban nem halogatná a dolgot. És még valamit: Bebel csakúgy, mint Liebknecht ragaszkodik a *rendszeres* tudósításhoz, amely eljuttatja hozzájuk a fontos tényeket s hozzá az Ön megjegyzéseit, valamint beszámolóit az általános helyzetről. Egy tudósítás hetenként, meghatározott, Ön által kiválasztott napon (nem hiszem, hogy megszabnák Önnek a napot).

Szívélyesen üdvözlöm Laurát, akitől még mindig várok gyémántos és egyéb híreket.[260]

Louise üdvözletét küldi.

Barátsággal híve

F. E.

Eredeti nyelve: francia

84

Engels Natalie Liebknechthez

Berlinbe

London, [18]93 dec. 1.
122, Regent's Park Road, N. W.

Tisztelt Liebknechtné,

Szívből köszönöm levelét és szíves jókívánságait, amelyeket 73. születésnapomra küldött; igen vidáman és jó egészségben töltöttem, este Avelingék és Bernsteinék voltak nálunk, s az üres palackok az általános kellemes közérzetről és jó kedélyről tanúskodtak. Ha ez továbbra is így megy, az *én részemről* aligha lesz akadálya berlini látogatásom[112] megismétlésének, s akkor megint kávézhatunk az Állatkertben s megtehetjük megjegyzéseinket a különböző négylábú és kétlábú, szárnyas és szárnyatlan, bőgő és beszélő állatfajokról, amelyek ott rács mögött vagy szabadon mutatkoznak.

Szegény Giżycki! Járni amúgy sem tud, s most még a beszédet is meg akarják tiltani neki; és ezt csak azért, mert tiltott kapcsolatot tart fenn szociáldemokratákkal. Hát persze, Poroszország nemcsak kultúrállam, hanem az értelem állama is!

Nagyon sajnálom, hogy az Ön Karlja Őfelsége szolgálatában ingyulladást kapott, de ez remélhetőleg hamar elmúlik. Mindenesetre, ha már az ember ebbe a helyzetbe került, az a legjobb, ha rendben látja el szolgálatát. Készséggel elhiszem, hogy a tiszt urak óvakodnak majd leleplezni magukat az Ön fiai* előtt; ez a két utász túl közel áll a Reichstag kapujához, s akármit mond is a hadügyminiszter**, a tisztek mégsem szívesen szerepelnének személy szerint az ottani vitákban. S ha az Ön fiai ráadásul még „a század mintaképei" lesznek, ahogyan egykori kapitányom tőlünk, önkéntesektől[189] megkívánta, akkor nem lehet semmi baj, s végül apjuk ellenére mégis előléptetik őket tiszthelyettessé. S ez teljesen rendben is lenne. Ha Bebel egy tiszthelyettesnek a fia, akkor miért ne lehetne Liebknecht egy vagy több tiszthelyettesnek az apja? Majd meglátja, mennyire megszépíti az unifor-

* Karl és Theodor Liebknecht. – *Szerk.*
** Bronsart von Schellendorff. – *Szerk.*

mist a paszomány, s azt mondják, Berlinben a szép nem sokkal inkább hajlik a moloch felé, ha az paszományt hord; persze ez még nem minden, mert mint Heine mondja:

Doch am reizendsten sind immer
Cäsars goldne Epauletten.*

Ilyen magasságokba azonban aligha fogunk eltévedni.

De hát eltelik majd az uniformisos gyászév is, s Karl akkor Hammba megy,[262] az is szép vidék, vagy az volt – anyám ott született, és kisfiúkoromban sokat voltam ott, de most minden megváltozott, füstös kis iparváros lett, élni azonban ott is lehet.

Most pedig éljen nagyon boldogan és adja át legszívélyesebb üdvözleteimet Liebknechtnek és gyermekeiknek. Liebknechtet a szaván fogjuk, hogy újévkor eljön. Kautskyné szintén a legszívélyesebben üdvözli mindnyájukat.

Odaadó híve
F. Engels

* De a legvonzóbbak mindig
Caesar arany vállrojtjai.[561] – *Szerk.*

85

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]93 dec. 2.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Sorge,

Szívből köszönöm neked és feleségednek jókívánságaitokat és nov. 19-i leveleteket.

Nagyon sajnálom, hogy bánt a csúz, remélem, idővel alábbhagy, alattomos betegség ez.

Az ezüstfelvásárlási törvény hatálytalanítása[103] megóvta Amerikát egy súlyos pénzválságtól és elő fogja mozdítani az ipari fellendülést. De nem tudom, nem lett volna-e jobb, ha ez a krach valóban bekövetkezik. Nyugati parasztjaitok, úgy látszik, nagyon is a fejükbe vették az „olcsó pénz" szólamát. Először is azt képzelik, hogy ha sok forgalmi eszköz van az országban, akkor csökkennie kell a kamatlábnak; de itt összecserélik a forgalmi eszközt és a rendelkezésre álló pénztőkét, amiről a III. kötetben[263] nagyon tanulságos dolgok kerülnek majd napvilágra. Másodszor pedig minden adósnak tetszik az, hogy előbb jó valutában adósságot csinál és később elértéktelenedett valutában fizeti vissza. Ezért kiáltoznak az eladósodott porosz junkerok is kettős valutáért, amely burkolt szolóni adósságeltörlést[264] hozna nekik. Nos, ha az Egyesült Államokban várni tudtak volna az ezüstreformmal, amíg ennek az ostobaságnak a következményeit a parasztok is meg nem érzik, ez mégiscsak megvilágosította volna némelyek sötét koponyáját.

A tarifareform[265], bármilyen lassan vezetik is be, a jelek szerint Új-Angliában mégis valami pánikfélét okozott már a gyárosok körében. Magánúton és az újságokból számos munkáselbocsátásról értesülök. Ez azonban le fog csillapodni, mihelyt a törvény ügye és ezzel a bizonytalanság elintéződik; meg vagyok győződve arról, hogy Amerika minden nagy iparágban bátran konkurrálhat Angliával.

Szerencsétlen egy dolog ez az amerikai német szocialistákkal. Azok, akik Németországból átmennek hozzátok, többnyire nem a legkiválóbb emberek – azok itt maradnak –, és semmi esetre sem a német párt mintapéldányai.

S mint mindenütt, minden új jövevény hivatva érzi magát arra, hogy rögtön megdöntsön és újjáalakítson minden meglevőt, s így új korszak datálódjék tőle. Ehhez járul még, hogy ezeknek az újoncoknak a többsége hosszabb időre vagy egész életére ottragad New Yorkban, a számuk egyre újabb érkezőkkel gyarapszik, és nem érzik szükségét annak, hogy megtanulják az ország nyelvét vagy rendesen megismerjék az amerikai viszonyokat. Mindez bizonyosan nagyon sok kárt okoz, másrészt viszont az sem tagadható, hogy az amerikai viszonyokban igen nagy és sajátos nehézségek rejlenek egy munkáspárt *folyamatos* fejlődése szempontjából.

Az első a párturalmon alapuló alkotmány, mint Angliában, ahol minden olyan szavazat, amelyet nem a két kormányzó párt egyikének jelöltjére adtak le, *elveszettnek* számít. Az amerikai pedig, akárcsak az angol, hatást akar gyakorolni az államára, és nem hajítja el a szavazatát.

Azután és különösen a bevándorlás, amely két csoportra osztja a munkásokat, odavalósiakra és idegenekre, s ez utóbbiakat megint 1. írekre, 2. németekre, 3. a sok kis csoportra: csehekre, lengyelekre, olaszokra, skandinávokra stb., akik mind csak egymás közt értik meg egymást. Ehhez jönnek még a négerek. Hogy ebből egységes párt alakuljon, ahhoz egész különösen hatalmas ösztönző erők kellenek. Néha hirtelen jön egy óriási nekilendülés, de a burzsoáziának csak passzívan ki kell tartania, és a munkásság különböző fajtájú elemei újra széthullanak.

3. Végül a védővámrendszer és az állandóan bővülő belső piac is szükségképpen olyan prosperitáshoz juttatta a munkásokat, amilyennek mi itt, Európában (kivéve Oroszországot, ahol azonban nem a munkás, hanem csak a burzsoá profitál belőle) már évek óta nyomát sem láttuk.

Az olyan országot, mint Amerika, ha valóban megérett egy szocialista munkáspártra, bizonyosan nem akadályozhatja meg ebben az a néhány német szocialista doktrinér.

A III. kötetből* az I. szakasz (246 kéziratoldal a körülbelül 1855-ből) nyomdakész. *Ez köztünk maradjon.* Remélem, most majd gyorsan megy.

Szívélyesen üdvözöl téged és feleségedet és gyógyulást kíván L. Kautsky és

barátod
F. Engels

Louise Kautsky nemsokára válaszol, köszöni a kedvességedet, az „Arbeiterzeitung" (Bécs) ügyében már írt, a „Pionierkalender"[266] még nem jött meg.

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

86

Engels Hermann Schlüterhez

Hobokenba[4]

1. sz.

Kedves Schlüter,

Nagyon köszönöm jókívánságaidat és a „Census Compendium"-ot[267], amely *nagyon* jól jött nekem és amelynek II. kötete még jobban fog jönni. Tehát már az amerikaiak sem olyan liberálisak, mint azelőtt, és egyszerű kérésre még egy nagy újság[104] sem kapja meg a dolgokat! Itt minden rendben, én ismét a III. köteten* dolgozom és örömmel gondolok vissza legutóbbi nyári utazásomra[112]. Most végre a legjobb úton vagytok afelé, hogy megszabaduljatok a bimetallizmustól és a MacKinley-tarifától[265], ez nagyban elősegíti majd az ottani fejlődést. Ámbár a bámulatosan ostoba amerikai paraszt felvilágosítására és az ő „olcsó pénzének" a megvilágítására egy kiadós ezüstkrach[103] is nagyon jó lett volna. Üdvözlet Kautskynétól.

Barátod
F. E.

A cenzus-könyvről lásd a második levelezőlapot!

[London, 18]93 dec. 2.

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

87

Engels Hermann Schlüterhez

Hobokenba[4]

2. sz.!!

Kedves Schlüter,

A „Census"[267] ügyében először levelet kaptam a washingtoni főpostahivataltól: a könyv úgy van csomagolva, hogy *levélként* kell fizetni érte, küldjek erre 10 $ 36 centet, vagy adjam meg a feladó címét (nem tudtam, mi van benne és kitől érkezett), vagy pedig akarom-e csomagszállító cég útján. Közelebbi felvilágosítást kértem, de felhatalmaztam őket, hogy *csomagszállító útján* küldjék, ami meg is történt, és 6 shilling lefizetése ellenében megkaptam. Jövőbeli küldeményeknél légy szíves *a te címedet* kívül ráírni, hogy hasonló huzavonákat elkerülhessünk, ill. ezeket ott közvetlenül el lehessen intézni. A washingtoni főpostahivatal leveléből nem tűnt ki világosan, hogy csak a csomagolás volt-e az ürügy az el nem küldésre, vagy esetleg a nyomtatványportó sem volt elég. Még egyszer köszönet.

Barátod

F. E.

[London, 18]93 dec. 2.

88

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]93 dec 4.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Báró,

Mindenekelőtt szívből köszönöm szerencsekívánataitokat 73. születésnapomra, amelyen vidáman és egészségben túlestem.

Vagy ti magyaráztátok félre a „kiadókra" vonatkozó észrevételeimet*, vagy én fejeztem ki rosszul magamat. Eszembe sem jutott szemrehányást tenni *Dietznek* vagy egyáltalán bárkinek; ehhez túl keveset tudok abból, ami *odaát* a Sztyepnyak-ügyben[247] történt, mielőtt a tudomásomra jutott. Csak úgy említettem meg, mint intő példát, amelyet nem szabad megismételni. És a kiadók itteni helyzetét tekintve egy dolog világos volt: hogy Sonnenschein a német *kiadótól* fölöslegesen ajándékba kapott 25 £-et (így kell ezt értelmeznie), s hogy ez meglehetősen rossz színben tüntethette fel előtte a német kiadók üzleti hozzáértését. És ezt ti Stuttgartban nem vitathatjátok. És az ilyesmik elkerülésének legbiztosabb eszközeként arra figyelmeztettelek benneteket, hogy ebben az országban a szerző beleegyezése *egymagában* nem nyújt védelmet, minthogy 10 eset közül 9-ben az angol *kiadóé* a döntő szó, mert az irodalmi tulajdonjog többnyire átszállott rá, beleértve minden fordítási jogot (Sonnenschein minden szerződési űrlapján pl. ez már *eleve nyomtatásban* olvasható), vagy pedig, mert kikötötte magának a beleszólás jogát. Kérlek tehát, mondd meg Dietznek, eszembe sem jutott, hogy a legcsekélyebb árnyékot is vessem az *ő* üzleti hozzáértésére.

Ami mármost a nemzetközi szerződéseket illeti, Sam Moore annak idején utánanézett ezeknek a parlamenti közleményekben és kivonatolta őket, s az 1 meg a 3 évre vonatkozó dolog *akkor* feltétlenül helytálló volt. A berni egyezményről[268] és a *fordításokra* ebben megállapított 10 évi védettségi időről nem tudok semmit, s arra kérlek, közöld velem ennek az egyezmény-

* *V. ö. 157–158. old. Szerk.*

nek a keltét, akkor megszerezhetem magamnak a parlament számára készített lenyomatot.

Viktor azt írja, az általános sztrájk Ausztriában halott és átadatott az enyészetnek, a vita tehát aligha árthat.* Ugyanakkor azonban az osztrák *vidékről* érkeznek hozzánk kérdések, hogy nekünk itt mi a véleményünk az általános sztrájkról.

Még mindig úgy gondolom, hogy Ausztriában bizonyos a választójogi reform, *legalábbis* a Taaffe és Ferenc József által kieszelt formában.[212] Még ha tető alá hoz is a koalíciós kormány egy javaslatot a kúriák szerinti választójog kibővítésére és keresztül is viszi anélkül, hogy eközben vagy ezt megelőzően valamilyen más okból az elkerülhetetlen hajótörést el ne szenvedje, ezzel még korántsincs elintézve a dolog. Az olyan mesterkélten kiegyensúlyozott államban, mint Ausztria, a stabil egyensúly, ha már megrendült, csak nehezen állítható helyre, úgyszólván csak erőszakos intézkedésekkel, a kormány pedig nagyon is jól tudja, hogy ezek is csak időlegesen segítenek, s utána gyengébb az állam, mint amilyen előtte volt. S az a tény, hogy Ferenc József *ezt* a fajta választójogi reformot jóváhagyta, sőt a maga legsajátabb művének nyilvánította, egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette az *eddigi* Ausztriát. Áll erre az, hogy

Humptius in muro sedebat Dumptius alto,
Humptius de muro Dumptius, heu! cecidit,
Nec equites regis, nec agmina cuncta tyranni
Humpti te, Dumpti, restituere queunt.

Vagyis:

Humpty Dumpty sat on a wall,
Humpty Dumpty had a great fall,
All the king's horses and all the king's men
Cannot put Humpty Dumpty together again.**

Minden valószínűség szerint Taaffe némi idő múltán ismét sorra kerül, úgy látszik, az 1867-es Disraelit választotta példaképének. Ez a nagyon is ravasz fickó meg a gyengécske Ferenc József akaratuk ellenére egy pilla-

* *V. ö. 158–159. old.* – *Szerk.*

** Humpty Dumpty felmászott a falra,
Humpty Dumpty nagyot zuhant róla,
S a királynak minden lova és lovagja
Humpty Dumptyt többé már össze nem rakja.[269] – *Szerk.*

natra ismét az európai politikai mozgalom élére állítják Ausztriát, mint IX. Pius 1846-ban Itáliát.

Helyes, hogy a „Neue Zeit"-ot egyelőre meghagyjátok úgy, ahogy van.[37] Ha nincsen sürgős szükség rá, nem kell bolygatni az ilyesmit, ha már *hetenként* jelenik meg, akkor maradjon is így, amíg igazán nem kényszerít valami a változtatásra.

A III. kötet* felől légy nyugodt. Valamilyen módon lehetőséget nyújtok arra, hogy mindjárt a könyv megjelenésekor megadjátok a kritikát.[270]

Mindannyian szívélyesen üdvözlünk mindannyiotokat.

Barátod
F. E.

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

89

Engels Paul Arndthoz

Londonba[271]

(*Fogalmazvány*)

[London, 18]93. XII. 5.

Igen Tisztelt Arndt Úr,

Én is megértem, hogy Ön nem kívánt valamelyik vasárnapon meglátogatni, mert az időközben történt különféle dolgok miatt képtelen lennék ugyanolyan fesztelenül érintkezni Önnel, mint azelőtt.

Ha azonban beszélni óhajt velem, holnapután, csütörtökön este 8 óra után itthon leszek.

Tisztelettel

F. E.

90

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]93 dec. 19.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Löhröm,

Hogy nem előbb válaszoltam éppen egy hónappal ezelőtti leveledre, annak két oka volt:

1. mert karácsony előtt be kellett fejeznem a III. kötet* I–IV. szakaszának végső szerkesztését, hogy rögtön újév után nyomdába mehessen. Ez most megtörtént. Remélem, húsvétra az egész kézirat (a $^2/_3$-ának a *végleges* átnézése még hátra van) nyomdában lesz, hogy szeptemberben megjelenjék.

2. Mert Paul cikkeinek német fordítására stb. vonatkozólag újabb tervet közöltem Bebellel[157] és vártam a választ. De semmi nem jött, s így *vogue la galère*** az eddigi úton, amely – úgy hallom – valamiféle végleges formát öltött; így talán az lesz a legjobb, ha nem avatkozunk a dolgokba. Liebknecht meglehetősen furcsa pasas, ha szerkesztőségének a dolgairól van szó. Újév utánra idevárjuk.

Most pedig térjünk más tárgyra. Tegnap feladtunk neked egy ládát, benne a puding, Paul süteménye stb., sürgősséggel, hogy szerdán vagy csütörtökön ott legyen – a Continental Daily Parcels Express útján, fuvardíj fizetve –, s reméljük, rendben megérkezik és ízlik majd nektek. A pudingból Bonnier-nak is jár egy szelet, mert idejött a keveréshez és teljes erejéből keverte. Nagyon komolyan javul, leveti a germanizmusait és igazi francia válik belőle. Nemrég átmentem egy napra Oxfordba, hogy megnézzem a várost és a szegény öreg *Vörös Wolffot* is – legrégibb bámulódat, mert ő már akkor bámult téged, amikor 2 éves sem voltál, Brüsszelben. Szegény ördög, megint egészen bolond. Írt valamit Bucherről a „Neue Zeit"-ban, s azóta, valahányszor egy Wolfot vagy Wolffot említenek (és te tudod, hogy annyian vannak, mint a Smithek és a Jonesok), azt képzeli, hogy őrá vonat-

* A „Tőke" III. kotete. – *Szerk.*

** – *hadd menjen a dolog* (*szó szerint*: ússzon csak a hajó) – *Szerk.*

kozik, s ebből azt hozza ki, hogy egy egész összeesküvés létezik, amely azt állítja, hogy ő nem tud latinul – és te tudod, hogy nem tudni latinul, ez a legszörnyűbb bűn, amelyet Oxfordban elkövethet valaki. De nem szomorú iróniája-e a sorsnak, hogy a *legszellemesebb* emberek egyike abban a hitben fejezze be életpályáját, hogy ő a Massmann – de nem egy Heinéé[272], hanem másod- és harmadrendű német irodalmárok képzelt összeesküvésének Massmannja! Aztán meg 81 éves – így hát, eltekintve egyéb meggondolásoktól, aligha van remény arra, hogy kigyógyul ebből a rögeszméből, amelyet senki sem verhet ki a fejéből.

Leírásod Guesde lelkesült állapotáról nagyon elszórakoztatott.* Láttam én ebből már valamit azokból a dagályos kiáltványokból, amelyeket északi új Jeruzsálemében bocsátott ki,[185] s csak annak örültem, hogy a külföldi burzsoá sajtó nem vette észre őket; szembeállítva azzal a szereppel, amelyet a francia delegáció Zürichben játszott,[180] rengeteg rossz tréfa alapjául szolgálhattak volna. De le bon sens français quelquefois n'a pas le sens commun**, és éppen ez a szép benne. Nézd meg a szocialista pártot a kamarában. Mennyi ideje annak, hogy Clara Zetkin a „Neue Zeit"-ban 24 többé-kevésbé szocialista megválasztottat számolt össze,[273] s hogy Paul nem tudta, a marxista programmal megválasztott 12 közül hányan bizonyulnak megfelelőnek; most pedig íme, egy 54 szocialista képviselőből álló parlamenti csoport, amely úgy ront neki a többségnek, mint egy lovasdandár, megbuktat egy kormányt és majdnem elmozdít egy másikat,[274] míg csak ez a győzelmes előrenyomulás, Vaillant bombájának hatására,[275] egyszeriben át nem változik hátragyülekezéssé, a többség új tagjai pedig meg nem szabadulnak vidékről magukkal hozott idealista illúzióiktól, s át nem alakulnak engedelmes panamitárius[8] opportunistákká.

Egészében az a véleményem, hogy ez inkább hasznos számunkra. Nem tehetek róla, de úgy gondolom, hogy az 54 ember között, akik közül sokan hirtelen tértek meg arra, amit ők szocializmusnak neveznek, nem lehet meg az az összetartó erő, amely a komoly harchoz szükséges. Nem is szólva a csoport *igazi* régi, „de la veille"*** – szocialistáinak régi széthúzásáról, amelynek végleges leküzdése bizonyos időbe telik majd. Ha ez a vegyes összetételű 54 főnyi társaság valamennyi ideig előtérben maradt volna a kamarában, akkor vagy felbomlik, vagy pedig a régi radikális szárny – Millerand és Tsai – vált volna a meghatározó elemévé. A mostani helyzet-

* *V. ö. 116. old. – Szerk.*

** – a francia józan ész olykor hijával van a józan észnek – *Szerk.*

*** – „tegnapi" – *Szerk.*

ben a csoport különböző alkotórészeinek lesz idejük arra, hogy közelebbről megismerjék egymást, megszilárdítsák a csoportot, s ha kell, sorra kirekeszszék azokat az elemeket, amelyek valóban csak tévedésből csatlakoztak a csoporthoz. Mindenesetre a Dupuy–Casimir Périer-kampányban teljesen Millerand és Jaurès vették át a vezetést, s hosszabb időre ez sehogy se lesz jó, bár tökéletesen helyesnek tartom, hogy Guesde és Vaillant *eddig* és a jelenlegi körülmények közt a háttérben maradtak.

Paulnak a „Vorwärts"-be írt tudósításai eddig nagyon jók, minden héten várjuk őket. És a németre fordításuk nem *egészen* olyan rosszul sikerült, ahogyan másoknál láttam.

Ez a „Feuerbach" jó sok fáradságot okozhatott neked.[276] De amit a munkádból láttam, abból bizonyosra veszem, hogy „kapásból vetted" az összes akadályokat, hogy vadásznyelven fejezzem ki magamat. Van már kiadód rá?

Elfogadnád a mellékelt 5 £-es csekket karácsonyi ajándékképpen?

Louise a szakadó esőben bevásárolni ment – jó kis megfázásába és fogfájásába kerül majd ez a karácsony.

Szívélyesen üdvözöl ő és

hű barátod

F. E.

Szívélyes üdvözlet Paulnak, aki bizonyára boldog, hogy újra *kívül* van a parlamenten.

Eredeti nyelve: angol

91

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Stuttgartba

London, 1893 dec. 19.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Schorlemmerem,

Arról, hogy csak most köszönöm meg Önnek 73. születésnapomra küldött szíves jókívánságait, a „Tőke" III. kötete tehet. Ennek most már végre el kell készülnie, s ezért minden levelezésemet irgalmatlanul félre kellett tennem; most új szakaszhoz érkeztem, s az ünnepekig hátralevő néhány napot arra használhatom fel, hogy pótoljam a mulasztást.

Darmstadton csak átutaztam[112] – Kautskyné, Bebel és neje, egy itt élő bécsi orvos* meg én, nem tudtuk előre meghatározni a vonatot és különben is csak kb. 10 percre álltunk meg, máskülönben táviratoztam volna Önnek. Az út egyébként nagyon kellemes volt – kivéve a szónoklatokat, amelyeket tartanom kellett, miután Zürichben már á-t mondtam. Bebellel Salzburgba, Bécsbe, Prágába és Berlinbe utaztam, s teljes nyolc hétig voltam el hazulról, ami nagyon jót tett nekem. A saját szememmel látni a németországi fejlődést, mind az iparét, mind a munkásmozgalomét, ez már egymaga is ért valamit, de azt is öröm volt látni, hogyan dolgoznak a mieink Bécsben.

Karl hagyatéka ügyében[126] csak kevés hírem van Sieboldtól, s arról semmi, hogy mi történt a kéziratokkal és milyen szerződéseket kötöttek a kiadókkal. Három dologról van szó:

1. a nagy Roscoe–Schorlemmer-könyvről, angol és német kiadásban,[277]

2. Karlnak a szénvegyületekről szóló saját tankönyvéről, amelynek új kiadásán már dolgoztak,

3. a kémia *régebbi* történetével foglalkozó kéziratairól (ezeket, mint Spiegel mondta a nekrológban, Siebold állítólag maga akarja kiadni[278]).

Karl „Ursprung und Entwicklung der organischen Chemie"-jének angol kiadását Londonban egy tanítványa**, itteni professzor készíti elő.[279]

---

* Ludwig Freyberger. – *Szerk.*

** Arthur Smithells. – *Szerk.*

De Siebold a fenti három pontról jóformán semmit sem mond. Nos, mielőtt írok neki, arra kérném Önt, értesítsen, hogy *Önnel* közölt-e ezekről valamit, és *mit*, s hogy megfelel-e Önnek, ha erről részletesebb beszámolót kérek tőle. Jogi alapom ugyanis egyáltalán nincs arra, hogy ebbe beavatkozzam, s nem szeretném, ha Siebold akár csak egy utalással is hivatkoznék erre. De ha úgy kérek felvilágosítást, hogy *Ön* fordult hozzám ezzel, akkor ez egészen más, és engem is egészen más helyzetbe hoz.

Siebold talpig becsületes fickó, de nem túl erélyes természetű, s az utóbbi években *még* betegség *is gyengíti, úgyhogy nem árthat*, ha kap egy kis támogatást.

Remélem, Ön szerencsésen kilábolt az influenzájából, és felesége a tüdőgyulladás következményeiből, úgyhogy jó erőben, bizakodva és vidáman köszönthetik a közelgő ünnepeket.

Szívélyes üdvözlettel

híve

F. Engels

92

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe

London, [18]93 dec. 21.

Kedves Liebknecht,

Tegnap este küldtem neked egy cikket Olaszországról. *Kérlek, további értesítésig* **ne** *nyomasd ki*. Attól tartok, hogy félreértettem a nekem adott közlési engedélyt, úgy látszik, ez **nem** terjed ki a királyi magánpénzek kérdésére. Minthogy olyan dolgokról van szó, amelyek a legnagyobb nehézségekbe sodorhatják hírforrásomat* és magát ezt a hírforrást is elzárhatják előlem, egyidejűleg táviratozok is neked. Ha nem küldök újabb értesítést, akkor januárban visszahozhatod hozzám a kéziratot, aztán majd átszerkesztjük.

Még egyszer szívélyes üdvözlet mindnyájatoknak!

Barátod
F. E.

* Antonio Labriola. – *Szerk.*

93

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]93 dec. 30.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Sorge,

A nov. 29-i és dec. 17-i levelezőlapokat köszönettel megkaptam. Mindenekelőtt Louise Kautsky és én szívből boldog új évet kívánunk neked és feleségednek.

Bizonyára nem minden csodálkozás nélkül láttad, hogy a francia kamarában megalakult egy 54–60 főnyi szocialista frakció (úgy látszik, maguk sem tudják pontosan, hányan vannak). Közvetlenül a választások[68] után *pontos* számítás szerint 24-en voltak, ebből 12-t marxista program alapján választottak meg, közülük azonban csak hatan jelentkeztek a párizsi pártkongresszusra[240], és eddig csak négyen *egyeztek bele* abba, hogy a kongresszus határozatának megfelelően napidíjuk egy részét befizessék a pártkasszába (ami még nem is azonos a tényleges befizetéssel – Franciaországban már 1870-ben azt mondták: les cotisations ne rentrent pas*!). Most egyszeriben vagy 60-an vannak, hála a Millerand–Jaurès-csoporthoz tartozó radikális szocialisták csatlakozásának, akik elhatározták, hogy a termelési eszközök társadalmasítását egyesek mint közeli, mások mindenesetre mint nagyon távoli célt – felveszik programjukba. A koncentráció most a jelszó Franciaországban, s ha azelőtt republikánus koncentrációról volt szó (vagyis arról, hogy *minden* republikánus a *jobb*szárnynak, az opportunistáknak[26] rendelje alá magát), akkor most szocialista koncentrációról beszélnek, és nagyon fogok örülni, ha ez nem azt jelenti, hogy minden szocialista a millerandistáknak rendelje alá magát, akiknek a *gyakorlati* programja bizonyosan inkább radikális, mint szocialista.

Ennek a szövetségnek az az első következménye, hogy a mieinknek úgyszólván semmi esélyük nem maradt arra, hogy saját napilapjuk legyen. Millerand „Petite République française"-e már elfoglalta ezt a helyet, így

* – a járulékok nem folynak be – *Szerk.*

nehéz lesz egy konkurrens orgánumot létesíteni – nehezebb összeszedni a pénzt, a többiek meg azt kiabálnák, hogy ez a párt megbontását jelenti! Már csak azért is, mert a „Petite République française" van annyira ravasz, hogy *minden* szocialista frakciónak megnyissa hasábjait.

A második következmény az, hogy a frakcióüléseken a millerandistáké az abszolút többség (kb. 30-an vagy még többen vannak legföljebb 24-gyel szemben), és ezek marxisták (12), allemanisták (3–5), broussisták (2) és blanquisták (4–6).

Mindezek ellenére a francia urak megint diadalittasan kukorékolnak bele a nagyvilágba és megint a mozgalom élére szeretnének állni. Javaslatot terjesztettek be az állandó hadsereg átalakítására milícia rendszerű hadseregge (Vaillant)[280], Guesde pedig egy európai leszerelési kongresszusra vonatkozó javaslatot akar beterjeszteni*. A terv az, hogy a németek és az olaszok is terjesszenek be a parlamentjükben hasonló javaslatot, amivel persze a „vezető" franciák utánzóinak tűnnének fel. Hogy mit tesz az a néhány olasz – akik ráadásul még nagyon zavarosak is –, az közömbös, de hogy németjeink csak úgy, minden további nélkül a franciák uszályába szegődnének, abban kételkedem. Ha valaki 25 évi kemény harccal vívta ki hatalmi pozícióját és 2 millió választó áll mögötte, akkor joga van ahhoz, hogy előbb közelebbről szemügyre vegye azt a sebtében összeseregleti társaságot, amely most hirtelenjében dirigálni akar. Annál is inkább, mert a francia urak maguk nagyon kényesek, amikor az ő rovásukra a legkisebb sérelem esik az etiketten.

Nos, várjuk meg a végét. A kiszámíthatatlan Franciaországban még az is lehetséges, hogy ebből a hirtelen jött pillanatnyi sikerből tartós haladás bontakozik ki. De azért inkább várjuk meg.

Aztán közölnöm kell veled – *de szigorúan* **magunk közt** –, hogy a III. kötet** kéziratának első harmadát tegnap erős viaszosvászonba csomagolták (mint annak idején a hírhedt kölni hamis jegyzőkönyvet[281]) és a következő napokban nyomdába megy. A másik két harmadban még szükség van a végső szerkesztésre – nagyobbrészt technikaira. Ha minden jól megy, a könyv szeptemberben megjelenik.

Most még valamit. Labriola professzor Rómában, akivel néhány év óta levelezésben állok és akivel Zürichben találkoztam, az ottani egyetemen előadássorozatot tart a marxi elmélet keletkezéstörténetéről. Labriola következetes marxista. Beszerezte e célból az egész szükséges irodalmat, de a

---

* *V. ö. 185–187. old. – Szerk.*

** A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

„Szent család"-hoz nem tudott hozzájutni, noha a lipcsei „Buchhändlerblatt"-ban[282] és másutt is hirdetést tett közzé, hogy „minden árat" megad érte. Svájcból kilátásba helyezték, hogy küldenek neki egy példányt használatra, de a tulajdonos* hirtelen eltűnt és állítólag Magyarországon utazgat. Most engem sürget, hogy ha a föld alól is, de szerezzek neki egy példányt 3–4 hétre. De nekem magamnak is csak egy van, és ha az elvész, akkor teljesen képtelen leszek megcsinálni a későbbi új kiadását a tervezett „Összes művek"-ben.[283] Ezt az egy példányt tehát semmi áron nem adhatom ki a kezemből. Mármost néhány évvel ezelőtt elküldtem neked a tartalékpéldányomat. Megtennéd azt a szívességet, hogy erre a célra 5–6 hétre kölcsönadod nekem? Küldhetnéd postán, mint nyomtatványt, *ajánlva*, vagy ha úgy jobb, egy csomagszállító ügynökség útján, tetszőleges összegre *biztosítva*, s én olyan úton küldeném vissza neked, ahogyan te előírod. Én ha csak lehet, egy ügynökség útján küldeném Rómába, nagy összegre (mondjuk 10 £-re) biztosítva, s ha ez nem megy, akkor postán, *ajánlva*. A használat idejét *legfeljebb 4 hétben* szabhatnánk meg Labriolának. Hogy e könyv ismerete nélkül nem csinálhatja meg a tervezett előadássorozatot és még kevésbé az előadások későbbre tervezett publikálását, azt nem is kell mondanom neked. Az egész német pártban nincs belőle hat példány sem, s hogy ezek kinél vannak, nem tudom. Tehát kérlek, fontold meg a dolgot.

„Feuerbach"-omat Laura Lafargue franciára fordítja, nemsokára megjelenik Párizsban.[276]

Szívélyesen üdvözli feleségedet meg téged Louise Kautsky és

barátod
F. E.

Remélem, jobban vagy egészségileg! Louise Kautsky üzeni, hogy a lap, amelyet Bécsbe küldesz**, rendszeresen megérkezik.

Köszönöm az üdvözlő lapot!

* Paul Ernst. – *Szerk.*

** „Woman's Journal". – *Szerk.*

1894

94

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]94 január 3.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Lafargue-om,

Mindenekelőtt hadd kívánjak minden jót az új évre Laurának és Önnek Louise és a magam nevében.

Most térjünk át az Önök leszerelési tervezetére. Olvastam Vaillant javaslatát[280] a „*Parti Socialiste*"-ban[284], Laurától nem kaptam meg. Sem az újság, sem az Ön levele nem mond semmit arról, hogy már beterjesztették-e, vagy erre ezután kerül majd sor.

A németek évek óta követelik az állandó hadsereg átalakítását milíciává, minden Reichstag-beli beszédükben, amelyet a militarizmusról, a hadügyi költségvetésről stb. tartottak, az unalomig ismételgették ezt. Nem tudom, hogy egy törvénytervezet formális beterjesztése mit tehetne hozzá ehhez. De azért majd fontolóra veszik.

Ami a leszerelési kongresszus egybehívására teendő javaslatot illeti, ezt, akárcsak Vaillant javaslatát, *a három parlament* – a francia, a német és az olasz – *küldöttkonferenciájának* kellene *elhatároznia* – nemzetenként egy küldött elegendő lenne. Minden nemzetközi akciónak szükséges feltétele az előzetes egyetértés mind a lényeget, mind a formát illetően. Megengedhetetlennek tartom, hogy valamely nemzet egyedül ragadja meg nyilvánosan a kezdeményezést, majd felszólítsa a többit, hogy kövessék. A francia uraknak, akik olykor meglehetősen aggályosak az etikett kérdéseiben, maguknak is tiszteletben kellene tartaniok a demokratikus szempontokat. Nem hívom fel a németek figyelmét erre a pontra, de nem lepődnék meg, ha ezt a némileg naív felhívást – hogy kövessék a francia pártot, amely

csak nemrég jutott be a parlamentbe és amely annyira különböző s részben oly kevéssé ismert elemekből áll – nem fogadnák el nyomban.

Most a lényegről.

Vaillant javaslata ellen a katonák azzal az ürüggyel fognak küzdeni, hogy a svájci minta szerinti milícia egy hegyi országnak talán megfelel, de nem eléggé megbízható egy nagy hadsereg szempontjából, amelynek mindenféle terepeken tevékenykednie kell. És ebben igazuk lesz. A jó milícia rendszerű hadsereg létrehozását az ifjúság gimnasztikai és katonai kiképzésével kell elkezdeni; ez tehát öt-nyolc évet venne igénybe; így ez a milícia csak a század vége felé lenne meg. Ha tehát olyan törvénytervezetet akarnak beterjeszteni, amely ellen a burzsoák és a katonák nem hozhatnak fel nyomós érveket, számolni kell ezzel a ténnyel.

Ezzel próbálkoztam meg azokban a cikkekben, amelyek tavaly a „*Vorwärts*"-ben jelentek meg[73] és amelyeket elküldtem Önnek. Ma feladok Önnek egy újabb példányt. Nemzetközi megegyezést javasolok ebben a katonai szolgálati idő egyidejű és fokozatos csökkentésére, együttes és előzetes megállapodás szerint. Hogy minél jobban alkalmazkodjam a bevett előítéletekhez, kiindulópontnak *kétéves* szolgálati időt javasolok, amelyet, mihelyt lehet, 18 hónapra (két nyárra és a közbeeső télre) és utána egy évre kell csökkenteni, és így folytatni mindaddig, amíg el nem érte a hadköteles kort a fiatalembereknek egy olyan korosztálya, amely részesült ebben a gimnasztikai és katonai képzésben s ezzel képessé vált arra, hogy egyéb felkészülés nélkül fegyvert fogjon. És akkor lenne olyan milíciánk, amelynek csak két-háromévenként egy-egy nagy hadgyakorlatra volna szüksége ahhoz, hogy tisztába jöjjön önmagával és megtanulja a nagy tömegekben való mozgást.

Manapság, amikor a kétéves idő már általánosan elismert, nyomban követelni lehetne a 18 hónapot, két vagy három év múlva pedig az egy évre való leszállítást; közben meg lehetne szervezni a 15–18 éves fiatalok gimnasztikai és katonai kiképzését, nem hanyagolva el a 10–15 éves fiúkét sem.

Elengedhetetlenül szükséges, hogy a Vaillant-tervezetet felülvizsgálja valaki, aki ért a katonai kérdésekhez, vannak benne sebtében leírt dolgok, amelyeket komoly vita során nem tudnánk alátámasztani. A 9. cikkely szerint (a haza *minden gyermeke*) a lányoknak is járniuk kell lenniök „a gyalogság, a lovasság és a tüzérség valamennyi alakváltoztatásában" stb. stb.

Vaillant-nak is küldök egy példányt a cikkeimből.

Nos hát, ha sikerül megállapodniok a németekkel meg az olaszokkal

abban, hogy javaslatot terjesztenek be kongresszus egybehívására, amelynek célja a leszerelés és a milícia rendszerre való egyidejű, előre meghatározott és fokozatos áttérés megvitatása, ez bizony szép lenne és igen hatásos. De könyörgök, ne rontsák el a dolgot azzal, hogy nyilvánosan megragadják a kezdeményezést, mielőtt tanácskoztak a többiekkel. A belpolitikai viszonyok és így az egyes parlamentek házszabályai is annyira különböznek egymástól, hogy az az eljárás, amely az egyik országnak kitűnően megfelelhet, a másikban teljesen lehetetlen, sőt éppenséggel káros lehet.

Az anarchista bomba[275] éppúgy elmúlik majd, mint ahogy elmúlt a németek híres 2500 frankja[226]. Ennek meglesz a hatása a rendőrségre; gondoljon a madridi ítéletre a Muñoz-ügyben, ahol a rendőrséget is bűnösnek mondták ki;[285] Franciaországban meg azt kockáztatja, hogy a nyilvánosság előtt belekeveredik a bombaügyletekbe; ha ezúttal megússza, örülhet. Ez a korsó elég sokáig járt a kútra, most már kis híja, hogy eltörik.

Remélem, Laura megkapta a kéziratát[276].*

Csókoltatom Laurát. Louise üdvözletét küldi.

Barátsággal híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* *A kéziratban törölve*: Tegnap elküldtem Hamburgba a III. kötet kéziratának első harmadát. – *Szerk.*

95

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

London, [18]94 január 4.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Lavrovom,

Köszönöm a lapját – fogadja legjobb kívánságaimat az új évre.

Úgy tűnik, hogy a Carnot és a cár* közötti harmónia[286] ellenére a franciák, nem pedig az orosz száműzöttek szenvednek majd el üldöztetést és szorongattatást, az anarchista-rendőrségi bombák[275] elengedhetetlen következményeit. Annál jobb. Mindent egybevetve bizonyos jelek arra mutatnak, hogy még a párizsi *filiszter* is szégyenkezik egy kicsit tavaly októberi hisztérikus magatartása miatt.

Meg tudná adni nekem Rappoport úr címét, aki visszatért Svájcba?

Szívélyesen üdvözli

híve
F. Engels

Végre remény van arra, hogy még az új év vége előtt megkapja a „Tőke" III. kötetét. Az orosz fordítás úgy készül majd, mint a II. kötet esetében, a korrektúrát el fogom küldeni Danyielszonnak.

Eredeti nyelve: francia

* III. Sándor. – *Szerk.*

96

Engels Giuseppe Canepához

Diano Marinába

(Fogalmazvány)

[London, 1894 január 9.]

Kedves Polgártárs,

Kérem, bocsásson meg, hogy franciául írok Önnek. Húsz év alatt csekély olasz nyelvkészségemet is elvesztettem.

Megpróbáltam Marx műveiben olyan mottót találni, amilyet Ön kívánt, szerintem ő az egyetlen modern szocialista, akit a nagy firenzei* mellé lehet állítani. De nem találtam mást, mint a „Kommunista Kiáltvány" következő mondatát (olasz kiadás, „Critica sociale"[287], 35. old.): „A régi, egymással szembenálló osztályokra tagolt polgári társadalom helyébe olyan társulás lép, amelyben minden egyes ember szabad fejlődése az összesség szabad fejlődésének feltétele."[288]

Szinte lehetetlen néhány szóban úgy összefoglalni a jövendő új korszakának szellemét, hogy ne essünk utópizmusba vagy üres fráziscséplésbe.

Ezért arra kérem, bocsásson meg nekem, ha az, amit felajánlok Önnek, nem felel meg valamennyi kívánt feltételnek. De mivel Önnek el kell készülnie 21-re (ez kedvező előjelű nap, Louis Capet polgártárs kivégzésének évfordulója), nincs vesztegetni való idő.

E con distinti saluti

Suo**

Eredeti nyelve: francia

* Dante. – *Szerk.*

** – Szívélyes üdvözlettel híve – *Szerk.*

97

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]94 jan. 9.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Báró,

Ede bizonyára közölte már veled, hogy a III. kötet kéziratának egy része (kb. $^1/_3$ kőbláb) elment. Most, hogy szerencsésen megérkezett Hamburgba, adhatok róla a „Neue Zeit" számára egy rövid ismertetést[289], amelyet mellékelek. Kérlek, küldj egy példányt, *a cikket megjelölve*, az Otto Meissner kiadónak, Hamburgba.

A 2. harmad munkában van, remélhetőleg nemsokára elkészül.

Karácsonyi és újévi szíves jókívánságaidat hallgatólag köszönettel viszonoztuk.

A berni egyeményt most már valószínűleg meg tudom szerezni.*

Cunow könyvére kíváncsi vagyok. Ez az ember sokat olvas a maga szakmájában és nyitva tartja a szemét.

Dietzet érdekelni fogja, hogy Laura Lafargue lefordította franciára a „Feuerbach"-omat az „Ère nouvelle" és a későbbi különkiadás számára; első felét már átnéztem. Lelkiismeretesen és könnyedén fordít.

Ravé, aki az ilyen dicséretet kevésbé érdemli meg, újra írt nekem; megpróbálkozott a te „Thomas Morus"-oddal, mais c'est bien indigeste**! Ez az ember ugyanis valójában csak fogyatékosan tud németül, bár elzászi, s eredetileg valószínűleg Rawénak hívták.

Örülök, hogy legutóbbi cikked legjobb részeit Viktor rögtön átvette és hozzáférhetővé tette a bécsieknek.[290] Rendkívül jól ráillettek az ottani helyzetre. Viktor legutóbbi levele szerint az ostobaságok veszélye most már teljesen elvonult. Valóban, mind a szakszervezeti, mind a cseh kongresszus[291]

---

* *V. ö. 172–173. old. – Szerk.*

** – de az nehezen emészthető – *Szerk.*

jó sokára, a pártkongresszusig[292] elhalasztotta az általános sztrájk kérdését, s Viktor majd gondoskodik róla, hogy az még későbbre halassza.

Mára elég – még egy csomó levelem van. Mindannyian üdvözlünk mindannyiótokat.

Barátod

F. E.

98

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba

London, 1894 január 10.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Lavrovom,

Köszönöm 6-i lapját. A csatolt levél[157] személyes közlést tartalmaz, amelyet fontosnak tartok, s ezért nem szívesen tenném ki annak a kockázatnak, hogy elvész. Szíveskedne eljuttatni Rappoport úrhoz, mihelyt megtudja a pontos címét? A dolog nem túlságosan sürgős, egy hét nem játszik szerepet.

A III. kötet* kéziratának első harmada nyomdában van (20 fejezet). A hátralevő rész végső szerkesztésén dolgozom. Ha minden jól megy, szeptemberben megjelenünk.

Ha, mint remélem, Ön sincs rosszabbul egészségileg, mint én, akkor egyikünknek sem lesz oka panaszra.

Készséges híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

99

Engels George William Lamplugh-hoz

Londonba

London, [18]94 jan. 10.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Lamplugh-m,

Küldeménye igazán kellemes meglepetés volt. Nagyon köszönöm! Szinte szégyellem bevallani, hogy tudatlanságomban azt képzeltem, az „Anatomy of Melancholy"[293] azoknak a XVIII. századi komoly pszichológiai értekezéseknek egyike, amelyektől borzadok. Most már látom, hogy ez is az angol irodalom legfényesebb korszakának, a XVII. század elejének a terméke. Örömmel kezdek bele és annyit máris láttam belőle, hogy bizonyosra vehetem. az élvezet állandó forrása lesz.

Ez eszembe juttatja, hogy elfelejtettem megküldeni Önnek azt az összesen két művemet, amelyek angolul megjelentek[294] – bátorkodtam postán elküldeni a könyveket és remélem, megtisztel azzal, hogy elfogadja.

Dakyns vasárnap elmondta nekem, Ön attól tart, hogy kisfia megkapta az influenzát. Bár ez az undok betegség túlontúl elterjedt, remélem, hogy a veszély elmúlt.

Én is minden jót kívánok az új évre és szívélyesen üdvözlöm Mrs. Lamplugh-t

őszinte híve
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

100

Engels Henri Ravéhoz

Poitiers-ba[295]

(*Fogalmazvány*)

[London. 18]94. I. 10.

Kedves Polgártárs,

Nagyon köszönöm újévi jókívánságait, remélem, az új esztendő Önnek is szerencsét hoz majd!

Úgy látom, hogy könyvem fordítása[121] jelenlegi formájában nagyon jó. Egyébként, mivel elolvastam a korrektúrát, magam is felelősséget viselek érte.

A „Thomas Morus" stílusát a francia közönség csakugyan eléggé nehézkesnek fogja találni.* De vannak benne jó dolgok és korántsem múló értékű történelmi megfigyelések.

Ebben a pillanatban egyetlen könyvet sem tudok Önnek fordításra javasolni, ha találok valamit, tudatni fogom.

Barátsággal híve

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 190. old. – Szerk.*

101

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[110]

London, [18]94 január 11.

Kedves Viktor,

Mindenekelőtt köszönöm és szívből viszonzom mindannyiatok jókívánságait, mindenekelőtt a tiédet, feleségedét és a gyermekekét, és köszönöm a jelvénytűt, viselni fogom, mihelyt újra lesz hozzá illő nyakravalóm – ezt külön e célból be fogom szerezni.

Készséggel elhiszem neked, hogy sok nálatok a tennivaló, s csak azt csodáljuk mindnyájan, hogyan győzöd mindezt, mégpedig a legnehezebb körülmények közt. Csodáljuk szívósságodat és irigyelünk érte. De egészen különösen annak örülünk, hogy biztosítasz: vége azoknak az ostobaságoknak, amelyektől ott tartani lehetett*. Azóta láttam a beszámolókat a két kongresszusról[291] s ebből egyet-mást, legalábbis részben, kivettem. A fő kérdést illetően valóban kitűnően zajlott le minden.

A mozgalom egészséges fejlődése szempontjából valóságos szerencse, hogy az okos Höger kijelentette: a választójog polgári szélhámosság, amelyért nem lehet sztrájkolni[296], és hogy a bányászok a maguk módján állást foglaltak minden olyan sztrájk ellen, amely nem a nyolcórás munkanapért is folyik. S a csehek Budweisban szintén segítettek nekünk azzal, hogy a részvételi jogot a program és a taktika elismerésétől tették függővé (Zürich[142] mintájára) s az általános sztrájk kérdését, amely a jelek szerint ott kísért leginkább, jó sokára, a kongresszusig[292] halasztották, amely még későbbre halasztja majd.

Karl Kautskynak az a cikke, amelyet kinyomattál,[290] nagy hasznotokra lesz. Jellemző azonban arra, hogy a szerző mennyire elveszítette kapcsolatát az eleven pártmozgalommal. Néhány hónapja az az érthetetlen tapintatlanság, hogy egy mozgalom közepébe, amely életre-halálra küzd az általános sztrájkról szóló frázis ellen, be akart dobni egy tisztára akadémikus vizsgá-

* *V. ö. 190–191. old. – Szerk.*

latot az általános sztrájkról in abstracto* meg a dolog általános próiról és kontráiról.[249] Most pedig ez a cikk, legalábbis ezekben a részeiben, egészen kitűnően eltalálja a lényeget!

Mindenesetre a jövő hónapban a választójogi reformtervezet kapcsán ismét nekilendül nálatok az agitáció. Egész jó, hogy az első akut láznak volt némi alkalma a lefolyásra, most majd egy kissé hűvösebben nézik az emberek a dolgokat. Akárhogy lesz is, *elengedhetetlen*, hogy a kormány és a Reichsrat** új fegyvereket adjon a kezetekbe, és jövőre harminc vagy hatvan emberetek ül majd a parlamentben. Proletárok ebben az ófrank, rendi tagozódású gyülekezetben! Ők majd megmutatják a franciáknak, hogy a proletariátus nem le quatrième état***, mint ezek, hamis analógiával élve, oly szívesen mondják, hanem egy egészen modern, fiatal osztály, amely összeegyeztethetetlen az egész ócska rendi kacattal és azt szét kell robbantania, még *mielőtt* eljut odáig, hogy kezébe vegye a saját feladatát, a burzoázia szétrobbantását. Már most örülök a mieink első megjelenésének a Reichsratban.

Nekem egyébként még mindig az a véleményem, hogy a koalíciós kormánynak szét kell esnie, mihelyt komolyan el akar kezdeni cselekedni. Az egyetlen reakciós tömegnek[140] Ausztriában, úgy látszik, még nem jött el az ideje – legalábbis e tömeg *tartós* kialakulásának nem. S még ha a kabinetben ülő főnökök megegyeznének is, alárendeltjeik a parlamentben nem lennének képesek rá; s ha mindezen dolgok mögött egy Ferenc József áll, aki visszavágyik Taafféjára, akkor nekem úgy tűnik, mintha Windischgrätz napjai meg volnának számlálva. És Taaffe, ez most *gyakorlatilag* általános választójogot jelent.

Kíváncsi vagyok, hogyan viselkedik majd a francia parlamentben a 60 állítólagos szocialista°. Vegyes társaság ez, még a socialistes de la veille°° is részben igen meghatározatlan jellegűek és emellett, minden egyesülési hajlamuk ellenére, mégiscsak tele vannak mindenféle rossz emlékkel; ráadásul azonban mind együttvéve is csak kisebbség ők a socialistes du lendemainból°°° álló Millerand–Jaurès-féle többséggel szemben. Hallgatnak is a franciák csökönyösen minden olyan kérdésre, amely frakciójuk

* – elvontan – *Szerk.*

** Az osztrák parlament. – *Szerk.*

*** – a negyedik rend – *Szerk.*

° *V. ö. 182–183. old.* – *Szerk.*

°° – tegnapi szocialisták – *Szerk.*

°°° – a holnap szocialistáiból – *Szerk.*

jellegére vonatkozik. Vasárnap Párizsból visszajövet Bonnier átutazik itt, akkor majd kikérdezem és talán megtudok valamit.

A III. kötet* végre nyomdában van. Az első 20 fejezet (664 oldal a kb. 1870 oldalas kéziratból) már elment, a második harmadon most dolgozom, már csak végső szerkesztésre szorul, és a harmadik harmad, amely alighanem még valamivel több munkát igényel majd, utána szintén hamarosan sorra kerül. Szeptemberben úgy gondolom megjelenünk.

Most azonban vissza kell térnem kedvelt 23. fejezetemhez, az ünnepek alatt, sajnos, rengeteg időm veszendőbe ment.

Szívélyes üdvözletet küld feleségednek és gyermekeidnek, Poppnak, Ulbingnak, Pernerstorfernek, Reumann-nak, Schrammelnek, Adelheidnak, a kis Rybának és tutti quanti**, különösen pedig neked magadnak

barátod
F. Engels

* A „Tőke" III. kotete. – *Szerk.*
** – mindahányan csak vannak – *Szerk.*

102

Engels George William Lamplugh-hoz

Londonba

[London,] 1894 jan. 12.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Lamplugh-m,

Homályosan úgy emlékeztem, hogy már korábban eljuttattam Önhöz a „Szocializmus"-t[294], de nem voltam biztos benne. Az ilyen dolgokban a korral szörnyen gyengül az emlékezetem. Kérem, adja át a fölös példányt barátjának, mint szándékában állt, s én csak azt remélem, hogy élvezhetőnek találja majd.

Hódolatom Mrs. Lamplugh-nak.

Őszinte híve
F. Engels

Az időjárás most majd hamarosan lehetővé teszi, hogy elmenjenek az állatkertbe, így hát, amikor erre sor kerül, kérem, dobjon be egy levelezőlapot és közölje, hogy a vadállatok megtekintése után körülbelül milyen időpontban néz be hozzánk családjával együtt.

Eredeti nyelve: angol

103

Engels Albert Delonhoz

Nîmes-be

(*Feljegyzés*[279])

[London, 1894 január 21. körül]

Olvassa el előbb a II. kötetet és aztán jöjjön vissza.

Diamandihoz intézett levele alapján ítélve még nem tud tökéletesen németül, hanem még tanulja a nyelvet, kivált a politikai gazdaságtan nyelvét.

104

Engels W. Borgiushoz

Breslauba[298]

London, 1894 január 25.
122, Regent's Park Road, N. W.

Igen Tisztelt Uram,

Íme a válasz kérdéseire!

1. A gazdasági viszonyokon, amelyeket mi a társadalom történetét meghatározó alapnak tekintünk, azt a módot értjük, ahogyan egy meghatározott társadalom emberei létfenntartásukat termelik és a termékeket egymás között kicserélik (amennyiben munkamegosztás van). Tehát a termelés és a szállítás *egész technikája* bennük foglaltatik. Felfogásunk szerint ez a technika meghatározza a csere módját is, továbbá a termékek elosztásának a módját, és ezzel a nemzetségi társadalom felbomlása után az osztályokra tagozódást is, ezzel az uralmi és szolgasági viszonyokat, ezzel az államot, a politikát, a jogot stb. A gazdasági viszonyokban bennfoglaltatnak továbbá: *a földrajzi alapzat*, amelyen ezek lejátszódnak, a megelőző gazdasági fejlődési fokok ténylegesen átöröklött maradványai, amelyek – gyakran csak a hagyomány vagy a tehetetlenségi erő következtében – tovább fenntartották magukat, és természetesen a környezet is, amely ezt a társadalmi formát kívülről körülveszi.

Ha a technika, mint Ön mondja, legnagyobbrészt a tudomány állásától függ, akkor a tudomány még sokkal inkább függ a technika állásától és *szükségleteitől*. Ha a társadalomnak valamilyen technikai szüksége van, akkor ez jobban előrelendíti a tudományt, mint tíz egyetem. Az egész hidrosztatikát (Torricelli stb.) az itáliai hegyi folyók szabályozásának szüksége hívta életre a XVI. és XVII. században. Az elektromosságról csak azóta tudunk valami ésszerűt, amióta a technikai alkalmazhatóságát felfedezték. Németországban azonban, sajnos, úgy szokás megírni a tudományok történetét, mintha ezek az égből pottyantak volna.

2. A gazdasági feltételeket úgy tekintjük, mint amelyek végső fokon megszabják a történelmi fejlődést. De a faj maga is gazdasági tényező. Két dolgot azonban nem szabad itt figyelmen kívül hagyni:

a) A politikai, jogi, filozófiai, vallási, irodalmi, művészeti stb. fejlődés a gazdasági fejlődésen alapszik. De mindezek vissza is hatnak egymásra és a gazdasági alapra. Nem úgy áll a dolog, hogy a gazdasági helyzet *az egyedül aktív, az ok,* minden más pedig csak passzív okozat. Kölcsönhatás áll fenn a gazdasági szükségszerűség alapján, amely *végső fokon* mindig érvényesül. Az állam pl. védővámok, szabadkereskedelem, jó vagy rossz pénzügyek révén hat; és még a német nyárspolgár halálos aléltsága és tehetetlensége, amely Németországnak 1648-tól 1830-ig tartó gazdasági nyomorúságából fakadt, s amely először pietizmusban, azután érzelgősségben és a fejedelmek meg a nemesek előtti csúszó-mászó alázatosságban nyilvánult meg – még az sem volt mentes gazdaságra való hatástól. Egyike volt az újra felemelkedés legnagyobb akadályainak, s csak azáltal ingott meg, hogy a forradalmi és a napóleoni háborúk akuttá tették a krónikus nyomort. Tehát nem úgy áll a dolog, ahogy itt-ott kényelemből elképzelik, hogy a gazdasági helyzet automatikusan hat, hanem az emberek maguk csinálják történelmüket, csakhogy adott, őket meghatározó környezetben, készen talált tényleges viszonyok alapzatán, amelyek között végső fokon mégis a gazdaságiak a döntők, bármennyire befolyásolja is ezeket a többi, politikai és ideológiai viszony, s ezek alkotják azt a vörös fonalat, amely végigvonul az egész történelmen, és amely nélkül az nem érthető meg.

b) Az emberek maguk csinálják történelmüket, de eddig nem közös akarattal, közös terv szerint csinálták, még egy meghatározott, körülhatárolt adott társadalomban sem. Törekvéseik keresztezik egymást, s éppen ezért minden ilyen társadalomban a *szükségszerűség* uralkodik, amelynek kiegészítése és megjelenési formája a *véletlen.* Az a szükségszerűség, amely itt minden véletlenen keresztül érvényesül, végső soron megint csak a gazdasági. Itt kell tárgyalnunk az úgynevezett nagy embereket. Hogy ebben meg ebben a meghatározott időben, ebben meg ebben az adott országban egy nagy ember, és éppen ez a nagy ember jelenik meg a színen, az természetesen merő véletlen. De ha kiiktatjuk ezt, jelentkezik a pótlék iránti kereslet, és pótlék, ilyen vagy olyan, előbb-utóbb akad. Hogy Napóleon, éppen ez a korzikai volt az a katonai diktátor, akit a saját háborújától kimerült francia köztársaság szükségessé tett, az véletlen volt; de hogy Nepóleon híján más töltötte volna be az ő szerepét, arra bizonyíték az, hogy mindig akadt ilyen ember, amikor szükség volt rá: Caesar, Augustus, Cromwell stb. A materialista történetfelfogást Marx fedezte ugyan fel, de Thierry, Mignet, Guizot és 1850-ig minden angol történetíró bizonyíték arra, hogy létezett ilyen törekvés, és az, hogy Morgan is felfedezte ugyanezt a felfogást, bizonyítja, hogy az idő megérett rá, és fel *kellett* fedezni.

Ugyanez áll minden más véletlenre és látszólagos véletlenre a történelemben. Minél távolabb van a gazdaságitól az a terület, amelyet éppen vizsgálunk, és minél közelebb a tiszta, elvont ideológia területéhez, annál inkább tapasztaljuk majd, hogy fejlődésében véletlenek mutatkoznak, annál zegzugosabb vonalban halad a fejlődési görbéje. De ha megrajzolja a görbe átlagtengelyét, meglátja, hogy minél hosszabb a szemügyre vett időszak és minél nagyobb az így tárgyalt terület, annál inkább megközelítően párhuzamosan halad ez a tengely a gazdasági fejlődés tengelyével.

A helyes megértés legnagyobb akadálya Németországban a gazdaságtörténet megbocsáthatatlan elhanyagolása az irodalomban. Nagyon nehéz megszabadulni az iskolában belénk vert történelmi képzetektől, de még nehezebb összeszedni az ehhez szükséges anyagot. Ki olvasta például az öreg G. von Gülichet, akinek száraz anyaggyűjteménye mégis annyi adatot tartalmaz számtalan politikai tény tisztázására!

Egyébként azt hiszem, az a szép példa, amelyet Marx a „Brumaire tizennyolcadiká"-ban adott, már elegendő felvilágosítást nyújthat az Ön kérdéseire, éppen azért, mert gyakorlati példa. Azonkívül, azt hiszem, az „Anti-Dühring"-ben, I. rész 9–11. és II. rész 2–4. fej., valamint a III. rész 1. fejezetében, illetve a bevezetésben, meg aztán a „Feuerbach" utolsó fejezetében már érintettem a legtöbb pontot.

Kérem, a fentiekben ne az egyes szavakat mérlegelje, hanem az összefüggést tartsa szem előtt; sajnos, nincs időm arra, hogy olyan szabatosan kidolgozott választ írjak Önnek, amilyent a nyilvánosság számára kellene írnom.

Kérem, üdvözölje a nevemben ... urat* és köszönje meg neki a ...* elküldését, nagyon felvidított.

Kiváló tisztelettel

F. Engels

* *A forrásműben így.* – *Szerk.*

105

Engels Richard Fischerhez

Berlinbe

London, [18]94 febr. 1.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Fischer,

Tegnap megbeszéltem a dolgot Avelinggel.[299] Az erfurti kongresszus[300] után és az általad beszerzett iratokkal felszerelve Aveling újra elment a „Daily Chronicle"-hoz és közölte velük a tényállást (előzőleg már volt ott egyszer és jelezte, hogy Reuss spicli, és akkor azt mondták, hogy el fogják távolítani). Most azonban egyszeriben úgy hírlett, hogy a laptulajdonos tartani *akarja* Reusst, ez ellen nincs mit tenni. Ha azonban Reuss mégis azt mondja, hogy 91 nov. 9-én, vagyis közvetlenül ezután ő *maga* felmondott, ez azt bizonyítja, hogy Aveling közlése miatt úgy bántak vele, hogy fel *kellett* mondania — valójában menesztették.

Ti azonban mindezeket a dolgokat nyilvánosan nem tárgyalhatjátok, mert azt kockáztatjátok, hogy a „Chronicle" emberei nyilvánosan meghazudtolnak benneteket; az itteni etikett szerint ugyanis egy lap belső ügyei szigorúan el vannak zárva a nyilvánosság elől, ezek az emberek tehát büntetlenül hazudhatnak, amit csak akarnak. A te helyedben én teljesen elejteném ezt a dolgot, mert egyáltalán nincs már jelentősége. Végső esetben csak azt mondhatnád: az erfurti kongresszus 91 októberében volt, a Reussra vonatkozó értesüléseket rögtön utána elküldték Londonba, és Reuss, a saját szavai szerint, már *nov. 9-én* kénytelen volt felmondani — vonja le az olvasó maga a következtetést. Ha egy lépéssel tovább mész, akkor a „Chronicle", amennyire *ő* érdekelt benne, egyszerűen kijelenti a dologról, hogy nem igaz, és sem ez, sem bármely másik londoni lap egyetlen helyesbítő sort sem közöl tőletek. Ez az itteni sajtóetikett.

Reuss második kipellengérezéséről a „Vorwärts"-ben mi itt semmit se tudunk, magatoknak kell utánajárnotok.

Kérlek, hogy tiszteletdíjamat[301] fizessétek be a párt pénztárosának, a havi elszámolásban „F. E. L.-ból" jelzéssel nyugtázhatja.

106

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

Kedves Báró,

Megint itt vagyok Eastbourne-ban,[302] az ismert bénaság miatt. de már javul. Még legalább f. hó 23-ig itt maradok; ha írsz, a cím 28. Marine Parade, Eastbourne. A „Critica sociale"-cikket Viktor elkaparintotta előled, le is fordítja,[303] nekem egyáltalán nincs időm, be kell fejeznem a III. kötet* hátralevő részének korrekcióját, s emellett már úgy záporoznak a levonatok, mint Kamerunban a verés.[304]

Arra kérem Dietzet, hogy a 8 márkát a következő *nagyobb* küldeménnyel együtt küldje el *Bécsbe*.[305]

A „*kommunizmus*" kifejezést én ma nem találnám *általánosan* megfelelőnek, inkább olyan esetekre tartogatnám, amikor *pontosabb* megjelölés szükséges, s még itt is magyarázat kell most hozzá, miután 30 év óta gyakorlatilag használaton kívül van.[306]

Egyelőre én Burnst még jobbnak tartom, Jaurèst pedig kevésbé jelentősnek, mint általában szokás.

Szívélyes üdvözlet mindannyiunktól mindnyájatoknak.

Barátod
F. E.

[Eastbourne, 18]94. II. 13.

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

107

Engels Georg von Giżyckihez

Berlinbe[307]

(*Fogalmazvány*)

28, Marine Parade, Eastbourne[302]
[18]94 febr. 17.

Igen Tisztelt Professzor Úr,

F. hó 14-i becses soraira válaszolva tisztelettel közlöm, hogy hosszú időre annyira el vagyok halmozva munkával, hogy még saját pártom időszaki sajtója számára sem tudok munkát végezni. Még kevésbé működhetem közre olyan folyóiratokban, amelyek, bármilyen őszinte és tiszteletre méltó is a bennük képviselt tendencia, mégis távol állnak az én közvetlen irányzatomtól.* Ilyen és más okokból sajnálattal vissza kell utasítanom szíves felkérését, és ajánlom magamat kiváló tisztelettel,

híve
F. E.

* *A fogalmazványban törölve*: „Ha cikkel szolgálnék Önnek az Ön által kívánt témáról (amelyet, őszintén szólva, nem is egészen értek) vagy egy másikról, akkor ezzel előreláthatólag vitába bonyolódnék materialista kiindulópontomról." – *Szerk.*

108

Engels Eduard Bernsteinhez

Londonba[4]

[Eastbourne,[302] 1894 február 22.]

Kedves Ede,

Köszönöm a levelet és a G. Brunóra vonatkozó ajánlatodat.[308] De éppen a 41. fejezet* (földjáradék) fölött görnyedek és remélem, hogy visszatérésemig, amely csütörtökön, mához egy hétre lesz, még néhány fejezettel elkészülök. Ezért szeretném azt a könyvet visszatérésemig félretenni, akkor biztosan szívesen elolvasom majd. A „Frankfurter Zeitung"[309] „Bebel und Vollmar" című tárcáját megküldték nekünk. – Sajnos, ahhoz itt túlságosan hideg van, hogy nagyon sokáig lehetne kint *ülni*, járni pedig még mindig nem nagyon tudok. Tehát viszontlátásra a jövő héten! Szívélyes üdvözletet küld Ginének, Kätének** és neked

barátod
F. E.

* A „Tőke" III. kötetének 41. fejezete. – *Szerk.*
** Käte Schattner. – *Szerk.*

109

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

Eastbourne,[302] [18]94 febr. 23.

Kedves Sorge,

Időleges bénaságom miatt néhány hétre megint itt vagyok – 6 nap múlva ismét Londonban leszek.

Louise házassági értesítését bizonyára megkaptad. Férje, dr. Freyberger, fiatal bécsi orvos, aki lemondott a bécsi egyetemen megindult karrierjéről, mert nem akarták megengedni neki, hogy feltárja a munkások előtt betegségeik *társadalmi* okait, s most itt telepedett le. Már megmutatta az angoloknak, hogy a kontinensen jobban lehet orvostudományt tanulni, mint itt. Egyelőre mindnyájan együtt maradunk a Regent's Park Roadon.

A „Szent család" rendben megérkezett Rómába és március közepén visszakerül hozzám, akkor aztán rögtön megkapod.*

A francia kamarában levő furcsa szocialista frakciónk még mindig rejtélyes egy kissé. Mindeddig sem a létszáma, sem az irányzata nem nagyon világos. Guesde egész halom törvényjavaslatot nyújt be, amelyekből persze egy sem megy keresztül. Jaurès első, szenzációs sikerei aligha ismétlődnek majd meg, mert az anarchista urak bombavircsaftjának[275] hamar sikerült egyöntetű többséget teremtenie a kormány és a rend ügye számára.

Itt teljes felbomlás uralkodik a hivatalos politikusok, mind a liberálisok, mind a konzervatívok körében. A liberálisok csak azzal tarthatják fenn magukat, hogy újabb politikai és szociális engedményeket tesznek a munkásoknak; ehhez azonban nincs meg a bátorságuk. Így a Lordok Háza ellen irányuló választási jelszóval próbálkoznak, ahelyett, hogy javasolnák a képviselői napidíjat, a választási költségek megtérítését a kormány által és a második választási forduló bevezetését. Azaz ahelyett, hogy a munkásoknak adnának több hatalmat a burzsoákkal *és* a lordokkal szemben, csak a burzsoáknak akarnak több hatalmat adni a lordokkal szemben, s ennek már nem ülnek fel a munkások. De nyáron mindenesetre új általános

* *V. ö. 183–184. old. – Szerk.*

választások lesznek itt, s ha a liberálisok *nagyon* össze nem szedik magukat és *igazi* engedményeket nem tesznek a munkásoknak, akkor vereséget fognak szenvedni és széthullanak; most már csak Gladstone tartja őket össze, aki bármely nap elpatkolhat. Akkor lesz egy munkásbarát tendenciájú polgári demokrata párt, a többi liberális pedig átmegy Chamberlainhez. És mindez a belsőleg még megosztott és félig öntudatlan munkásosztály puszta nyomására. Ha ez fokozatosan öntudatra ébred, akkor még sokkal különbül mennek majd a dolgok.

Olaszországban bármelyik nap előfordulhat valami erőszakos cselekedet. A burzsoák a letűnő feudalizmus minden förtelmét megtartották, s ezekre ráoltották saját aljasságaikat és kegyetlenségüket. Az ország erőforrásai kimerültek, változásnak kell ott bekövetkeznie, de a szocialista párt[310] egyelőre még *nagyon* gyenge és *nagyon* zavaros, bár igen derék marxisták is vannak soraiban.

Ausztriában is van mit várnunk. Ott az a komikus dolog történik, hogy a szocialisták a császárra* támaszkodnak, aki a Taaffe-féle választójogi reformterv jóváhagyásával egy megközelítően általános szavazati jog mellett foglalt állást és valóban azt hiszi, hogy ez szükséges kiegészítője az általános védkötelezettségnek. A koalíciós kormány semmit sem fog véghezvinni, vagy ha mégis véghezvisz egy választójogi törvényt, ez csak részletfizetésnek számít majd, és a mozgalom a császár hallgatólagos jóváhagyásával nyugodtan tovább folyik, amíg legalább a Taaffe-féle reform meg nem valósul. S akkor a mieink majd gondoskodnak a többiről.

Szóval mindenütt vígan haladunk előre, és a fin de siècle** egyre szebbnek ígérkezik.

A „Workman's Times" a jelek szerint halódik. A Független Munkáspárt[12] sem sokkal elevenebb; furcsa, hogy milyen lassan és cikcakkban mozog itt minden.

Sokszor üdvözöl téged és feleségedet a két Freyberger és

barátod
F. Engels

* I. Ferenc József. – *Szerk.*
** – századvég – *Szerk.*

110

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]94 március 6.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Lafargue-om,*

Éppen most olvastam el Jaurès és Guesde beszédeit a gabonavámról.[311] Jaurèsé csakugyan megdöbbentő, és szerencsétlen dolognak tartom, hogy megengedték neki, hogy a párt nevében terjessze be módosító indítványát. Nem akarok beszélni arról a javaslatáról, hogy az állam tartsa a gabonaárakat egy 25 frankos minimumon, ami a legtisztább protekcionizmus, s ráadásul csakis a nagybirtokosok hasznára, minthogy a kicsiknek *nincs eladni való gabonájuk*, hiszen az, amit megtermelnek, még saját fogyasztásukra sem elegendő. Guesde ezt meg is mondta, de Léon Say *után*, holott ezt nekünk kellett volna elsőkként hangosan kijelentenünk, ahelyett hogy csatlakozunk Say úrhoz. És ebben Jaurès tirádája akadályozott meg bennünket.

De vegyük csak azt a javaslatot, hogy az államot bízzák meg a gabonabehozatallal. Jaurès gátat akar vetni a spekulációnak. De mit tesz? Megbízza a kormányt külföldi gabona felvásárlásával. A kormány a *képviselőházi többség* végrehajtó bizottsága, a képviselőházi többség pedig a lehető leghívebb képviselete ugyanezeknek a gabona-, részvény-, államkötvény- stb. spekulánsoknak. Úgy van ez, mint a legutóbbi képviselőházban, ahol a panamistákat bízták meg a Panama[8] kivizsgálásával! És ezeket a múlt év augusztusában újra megválasztott panamistákat akarják Önök megbízni a spekuláció megszüntetésével! Nem elég, hogy ezek meglopják Franciaországot az évi költségvetés és a tőzsde révén, ahol legalább saját tőkéiket és saját hiteleiket használják fel – Önök néhány milliárddal és a nemzeti hitellel is dotálni akarják őket, hadd ürítsék ki még alaposabban az emberek zsebét az *államszocializmus* segítségével!

---

* *A kéziratban hibás:* Mellékelem a 20 £-ről szóló csekket. – *Szerk.*

Aztán meg Jaurès azt képzeli, hogy teljesen újszerű, példa nélkül álló javaslatot tett. De Zürich kanton *kispolgári* szocialistái megelőzték; évek óta követelik a gabonakereskedelem állami monopóliumát; az *ő* államuk mindenesetre sokkal demokratikusabb, mint a Francia Köztársaság, még azt is megengedheti magának, hogy kispolgári szocialista rendőrfőnöke legyen (Vogelsanger úr), és nem ismer mindenható prefektusokat; egyébként pedig olyan kicsi ez az állam, hogy megengedhet magának jó néhány extravaganciát, amelyek ott mit sem számítanak, egy nagy nemzet viszont büntetlenül nem engedhet meg magának ilyen gyermekbetegségeket.

Guesde beszéde természetesen megsínylette, hogy – legalábbis formailag – támogatnia kellett Jaurès némely nekibuzdulásait. Szerencsére hallgatói az általános elvek területére sodorták; ez megmentett bennünket; megelégedhetett azzal, hogy csak éppen érintse Jaurès javaslatát. Ami engem illet, szívesebben láttam volna, ha Guesde Jaurèstől függetlenül és mint a mi csoportunk szóvivője tartja meg ünnepélyes bevonulását. De végül is megtette, amit tehetett.

Mindez az ex-radikálisokkal való szövetség következménye, amelyet ránk kényszerítenek. Először is, miért tett Jaurès a radikális választóknak olyan ígéreteket, amelyekről tudta, hogy nem képes megtartani őket? Ez a radikálisok[27] szokása, de semmiképpen sem a szocialistáké, és jó lesz, ha ezt nem támogatjuk. Aztán meg ez a Jaurès úr, ez a doktrinér, de – különösen a politikai gazdaságtan területén – tudatlan professzor, ez a lényegében felszínes tehetség, visszaél ékesszólásával, hogy az első helyre nyomakodjék és a szocializmus szócsövének tünteti fel magát, holott nem is érti a szocializmust. Máskülönben nem merészelte volna előtérbe tolni az *államszocializmust*, amely a proletárszocializmus egyik *gyermekbetegsége*, olyan betegség, amelyen például Németországban több mint egy évtizede, a kivételes törvény[165] hatálya alatt estek át, *amikor ez volt az egyetlen forma, amelyet a kormány megtűrt* (sőt pártfogolt). És a pártnak még így is csak elenyésző kisebbsége sétált be rövid időre ebbe a kelepcébe; a wydeni kongresszus[312] után ez egészen eltűnt a színről.

De hát minálunk Franciaországban köztársaság van, mondják majd Önöknek az ex-radikálisok – nálunk más a helyzet, mi fel tudjuk használni a kormányt szocialista intézkedésekre! – A köztársaság a proletariátushoz való viszonyában csak abban különbözik a monarchiától, hogy a proletariátus jövendő uralmának *kész* politikai formája. Önöknek velünk szemben megvan az az előnyük, hogy ott már köztársaság van, nekünk viszont 24 órát el kell vesztegetnünk arra, hogy létrehozzuk. De a köztársaságot, mint a kormányzat minden más formáját, a tartalma határozza meg; amíg a

burzsoáziának az uralmi formája, addig ugyanolyan ellenséges velünk szemben, mint bármely monarchia (eltekintve ennek az ellenségességnek a *formáitól*). Teljesen alaptalan illúzió tehát lényegénél fogva szocialista formának tekinteni a köztársaságot; szocialista feladatokkal megbízni, amíg a burzsoázia uralma alatt áll. Engedményeket kicsikarhatunk tőle, de sohasem ruházhatjuk rá a mi munkánk elvégzését. Még hagyján, ha módunkban volna olyan kisebbséggel ellenőrizni, amely elég erős ahhoz, hogy egyik napról a másikra többséggé változzék.

De hát ami megtörtént, azt nem lehet meg nem történtté tenni. Adódnak majd más alkalmak, amikor a mieink járhatnak elöl és adhatnak hangot – törvényjavaslatok megtételével – saját tendenciáiknak.

Louise házassága tehát meglepte? Ez már néhány hónapja készülődött. Freyberger elhagyta Bécset és ragyogó egyetemi pályafutásról mondott le, mert megtiltották neki, hogy előadásaiban felvilágosítsa a munkásokat betegségeik társadalmi okairól. Így aztán idejött, és igen jó lehetőségek nyíltak meg előtte az itteni kórházakban. Miután ez tisztázódott, nem volt többé ok az esküvő halogatására. Amíg reményei megvalósulnak, ideköltözött a feleségéhez. Mint látja, ez teljesen matriarchális házasság, a férj a feleségének boarderja*!

Ez eszembe juttatja a matriarchátusra vonatkozó saját tanulmányomat és ennek fordítását, amelyre Laura vállalkozott.[121] Remélem, hogy jóváhagyta azt a kevés változtatást, amit javasoltam, és hogy Ön elmondta neki, mennyire el voltam ragadtatva ennek a 3. és 4. résznek a fordításától. Csókolja meg a nevemben.

Barátsággal
híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* – lakója; kosztosa – *Szerk.*

111

Engels August Mombergerhez

Wiesbadenba

London, [18]94 március 9.
122, Regent's Park Road, N. W.

Igen Tisztelt Uram,

Minthogy nem voltam Londonban,[302] némileg elhúzódott válaszom az Ön II. 26-i becses soraira.[313]

Ami az angol szocialista irodalmat illeti, ezzel nem állunk valami fényesen. Az ilyenfajta könyvek fő kiadója Sonnenschein (W. Swan Sonnenschein & Co., Paternoster Square), az ő „Social Science Series"-ében* sok a silány árucikk, de benne vannak a következők is:

W. Morris és E. B. Bax, „Socialism, its Growth and Outcome",
E. B. Bax, „The Religion of Socialism",
ugyanő, „The Ethics of Socialism",
Aveling, E. és E. Marx-Aveling, „The Working Class Movement in America",
Lafargue, „The Evolution of Property",
E. B. Bax, „Outlooks from the New Standpoint",
Hyndman, „Commercial Panics of the 19th Century",
Engels, „The Condition of the Working Class in England in 1844",
ugyanő, „Socialism, Scientific and Utopian",[294]
stb., ezek a dolgok is nagyon eltérő értékűek.

Kisebb propagandabrosúrákból rengeteg és *nagyon* eltérő tartalmú van, némelyik igen jó, némelyik siralmasan rossz, ezeket nehéz a könyvkereskedelemben beszerezni. A Szociáldemokrata Föderáció[13] és a Fábiánus Társaság[14] adta ki a legtöbbet.

Olyan folyóirat, mint a „Neue Zeit", itt nincs. Szocialista hetilapok a következők:

„Justice" (a Szociáldemokrata Föderáció orgánuma), kiadója H. Quelch, 37/a, Clerkenwell Green, E. C., London;

---

* – „Társadalomtudományi Sorozat"-ában – *Szerk.*

„Workman's Times", 59, Tile St., Manchester (Manchester Labour Press Society*).

Nagyjából ennyi tájékoztatást adhatok Önnek. Attól tartok azonban, hogy az olyanfajta angolokból, akikkel Ön Wiesbadenben találkozik, aligha akad sok alkalmas jelölt pártunk számára.

Kiváló tisztelettel

F. Engels

* – Manchesteri Munkássajtó Társulat – *Szerk.*

112

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[110]

London, [18]94 március 20.

Kedves Viktor,

Nemrégen megkérdeztél a „Critica sociale"-ban az olaszországi helyzet stb.-ről megjelent cikk fordításáról.[303] Louise rögtön válaszolt a nevemben egy levelezőlapon, hogy a rendelkezésedre áll, és néhány nap múlva én is megerősítettem ezt egy neked írt levélben.[157] Nem sokkal később K. Kautsky megkérdezte tőlem, hogy átengedném-e neki a „Neue Zeit" számára a dolgot. Erre azt feleltem, hogy te már elkaparintottad előle*.

De azóta a cikk *nem* jelent meg az „Arbeiterzeitung"-ban, s így én zavarba jövök K. Kautskyval szemben. Ezért arra kérlek, közöld velem, hogy áll a dolog. Közben persze olyannak érzem magamat, mint az az angol szállásadónő, akinek van egyrészt egy férjhez menni vágyó leánya és másrészt egy érző szívű német albérlője, s aki, a flört első jelére, megkérdi ez utóbbitól: what are your intentions with regard to my daughter?** De szolgáljon mentségemül az, hogy K. Kautsky konkurrenciára lépett veled.

Itt az új választások felé tartunk;[314] minden, ami történik, csak mint erre való előkészület történik. A liberálisok szokás szerint gyávák. Tudniok kell, hogy csak a munkások politikai hatalmának erősítése révén tarthatják fenn magukat, de mégis haboznak és bátortalanul ide-oda kapkodnak. Nem foglalnak állást sem a szavazati jog határozott kiterjesztése, sem a választhatósági cenzus megszüntetése mellett, amelynek lényege a jelöltek megterhelése az *összes* választási költségekkel és a napidíj hiánya, sem amellett, hogy lehetővé váljék második választási forduló révén *harmadik* (a két hivatalos párton kívül álló) jelöltek állítása. Közben el akarják törölni a Lordok Házát, de egy lépés sem történik egy olyan Alsóház megteremtéséért, amelynek megvan ehhez a bátorsága és a képessége. Másrészt a

* *V. ö. 204. old.* – *Szerk.*

** – mik a szándékai a leányommal kapcsolatban? – *Szerk.*

toryk egyik ostobaságot a másik után követik el, két éven át komédiát csináltak az egész parlamentből, azzal az ürüggyel, hogy végezni akarnak a Home Rule-lal[89]; tisztára úgy bántak a liberálisokkal, akik ezt eltűrték, mint a kutyákkal, s ezt, mint Randy Churchill tegnap este bebizonyította. még most is folytatják,[315] bár ez a választások közeledtével veszélyessé válik és alaposan megrendítheti a brit békés [?] filiszternek a konzervatívok iránti bizalmát. Azonkívül a plébániatanácsokról szóló törvény[76] kapcsán Salisbury megpróbálta csúnyán megtréfálni liberális unionista[134] szövetségeseit, Devonshire-t és Chamberlaint, és merő tory-rendszabályokra kihasználni őket, úgyhogy ez a szövetség sem olyan szilárd már, mint egykor. Szóval kezd a dolog nagyon zavarossá válni, s egyelőre nehéz előre látni, hogyan végződik majd.

Gratulálok neked ahhoz a módhoz, ahogyan álomba ringattad az általános sztrájkot, de nem kevésbé azokhoz a cikkeidhez is, amelyeket a koalíciós választójogi reformról[316] és az egész ausztriai helyzetről írtál. Különösen a f. hó 6-i számban megjelent cikk volt ragyogó. Egy pillanatig sem kétlem, hogy pártkongresszusotok[292] kitűnően folyik majd le, üdvözlöm minden barátunkat, Augustot, Paul Singert és Gerischt is, ha ott lesznek.

Sokszor üdvözöl Louise és

barátod

F. E.

113

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, [18]94 március 20.
122, Regent's Park Road, N. W.

Tisztelt Uram,

Ma *ajánlva* elküldtem Önnek a III. kötet* 1–6. sz. ívét (a 96. oldalig), amely az I. szakasz nagyobbik felét tartalmazza. A folytatás következik, mihelyt megkapom.

XI. 4-i és 23-i, valamint II. 24-i leveleit megkaptam, amint lehet, válaszolok rájuk.

Őszinte híve
L. K.[317]

Eredeti nyelve: angol

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

114

Engels Panait Mușoiuhoz

Bukarestbe[318]

London, 1894 március 20.
122, Regent's Park Road, N. W.

Tisztelt Elvtárs!

Londonból való távollétem miatt[302] nem tudtam előbb válaszolni febr. 24-i levelére, amelyet rendben megkaptam, éppúgy, mint a „Manifestul communist"-ot és a „Socialism utopic și socialism științific"-et is, amelyeket nagyon köszönök Önnek. Sajnos, még nem jutottam a román nyelvben annyira, hogy véleményt mondhatnék az Ön fordításának érdemeiről, óvni szeretném azonban Önt attól, hogy német könyvek esetében ezek francia fordítását vegye alapul.

Sajnos, időm nem engedi meg, hogy teljesítsem az Ön kérését és előszót írjak az új kiadáshoz. Marx „Tőké"-je III. kötetének befejezésével vagyok elfoglalva, és minthogy a nyomtatás gyorsan halad, minden időmet a hátralevő kézirat sajtó alá rendezésére kell fordítanom, nehogy fennakadás keletkezzék.

Szívélyes üdvözlettel

F. Engels

115

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]94 március 21.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Sorge,

A „*Szent család*"-ot, miután szerencsésen lebonyolította római utazását*, ma hálás köszönettel visszaküldtem neked mint nyomtatványt, *ajánlva*.

A Bax–Morris-könyvet és a Bernstein-féle berlini Lassalle-összkiadást mindjárt húsvét után egy csomagban együtt küldöm el.**

Az imént volt itt Motteler néni Gertrud Liebknechttel, úgy látszik, az utóbbi egyelőre az előbbinél rendezkedik be. Hogy mit akar vele kezdeni Liebknecht (a lány szerint azt kívánta, hogy térjen vissza), az titok, valószínűleg maga Liebknecht számára is. Legidősebb lánya, Geiserné, maga is a lehető legrosszabb körülmények közt él, Liebknecht felesége meg Gertrud pedig kutya-macska viszonyban vannak egymással. Nem is hiszem, hogy *Liebknecht* éppenséggel sürgette a lány visszatérését.

Olvastad a „Vorwärts"-ben az öreg Kautsky mama „Helena" című regényét? Egy sereg élő elvtársat szerepeltet benne, többek közt Mottelert és feleségét, rossz utánzata ez az olyan bulvárregényeknek, amilyeneket Gregor Samarow*** (Meding, a kém) szokott írni. Kíváncsi vagyok, hogy ez csak úgy egyszerűen elmegy-e, némileg csodálkozom is, hogy a „Vorwärts" elfogadta: Natalie Liebknecht mama cenzúrázza ott a tárcarovatot.

A „Pionierkalender"-t köszönettel megkaptam.

Itt erőteljesen haladunk a parlament feloszlatása felé. Az új választáson[314] több munkásjelöltet állítanak, mint ezelőtt bármikor, de még mindig korántsem eleget, s nem vagyok biztos abban, hogy sokakat közülük ezúttal is nem tory-pénzen jelölnek-e. Mind a liberálisok, mind a toryk szilárdan kitartanak a közvetett választhatósági cenzus mellett, amelynek lényege a

---

* *V. ö. 183–184. old. – Szerk.*

** *V. ö. 238. old. – Szerk.*

*** *A kéziratban*: Samarin. – *Szerk.*

jelöltek megterhelése az összes választási költségekkel – ami minimálisan 100 £-től egészen 4–600 £-ig és még tovább terjed, csupán a *hivatalos* költségekre: szavazóhelyiségekre stb. Ha aztán a munkások Champion karmai közé kerülnek, aki választókerületenként 100 £-et kínál nekik (ő Hudson szappangyárostól kapta a pénzt), akkor a liberálisoknak nincs okuk panaszra. Ők egyáltalán a helyzet furcsán makacs félreismerésével néznek a választások elébe. Úgy tesznek, mintha el akarnák törölni a *Felsőházat*, de vonakodnak úgy átalakítani az *Alsóházat* (a munkások hatalmának erősítésével), hogy egymaga képes legyen vállalkozni erre. Másfelől a toryk olyan ostobák, mint még soha, s ez nagy szó. Két év óta az Alsóházban és a Felsőházban úgy bánnak a liberális kormánnyal, mint a kutyával; a liberálisok nyugodtan eltűrték ezt, s a tömegével konzervatívvá lett filiszter örült ennek, mert a hazaáruló, birodalomellenes Home Rule Bill[89] és Home Rule-kormány eltávolításának ürügyével történt. De most komoly angliai rendszabályok kapcsán is folytatják ezt a játékot, s ezt a békés filiszter mégiscsak megsokallhatja egy kissé. Úgyhogy nagyon bizonytalanul áll a dolog, s az új választások mindenképpen meglepő eredményeket fognak hozni, minden körülmények között a munkások megerősödését, s a liberálisok arra kényszerülését, hogy további engedményeket tegyenek a munkásoknak.

Ausztriában, Belgiumban, Hollandiában szintén választójogi reform van napirenden, nemsokára nem lesz olyan európai parlament, amelyben ne foglalnának helyet munkásképviselők. Ausztriában nagyon jól halad a dolog. Adler egészen kiváló ügyességgel vezeti a mozgalmat, a vasárnapi pártkongresszus[292] további segítséget nyújt majd.

Ha majd valamennyire rendeződik nálatok a tarifahistória[265] és megszűnik a vám a nyersanyagokra, akkor valószínűleg enyhülni fog a válság és döntő módon érvényesül az amerikai ipar fölénye az európaival szemben. Itt, Angliában csak akkor válik majd komollyá a dolog, de akkor aztán gyorsan.

A III. kötet* első két harmadával gyorsabban készültem el, mint vártam, s mert a nyomtatás gyorsan haladt (12 ív korrektúra már itt van), kénytelen voltam megírni azt a kis közleményt[289]. Az utolsó harmad végleges szerkesztését még nem fejeztem be, a jövő héten megint nekiülök.

Louise Kautsky közölte veled, hogy házasságot kötött a bécsi dr. med. L. Freybergerrel. A férj fiatal orvos, aki előtt, azt hiszem, jelentős tudomá-

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

nyos karrier áll; itteni kórházakban praktizál. Egyelőre ide költözött hozzánk, úgyhogy Louise címe, a nevétől eltekintve, változatlan.

Barátod
F. Engels

Louise és én szívélyesen üdvözlünk téged és feleségedet. Remélhetőleg jobban vagy egészségileg.

116

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[110]

London, 1894 március 22.

Kedves Viktor,

Tegnapelőtt írtam neked.* Tegnap Louise írt neked „ajánlva" a Kopernikusgasséba.

Híreidnek, hogy hogyan állnak nálatok a dolgok, nagyon örültünk. Kevésbé a „zárthelyi" nyaralásodra[319] nyílt kilátásnak, amelyről valamit már tudtunk az „Arbeiterzeitung" ♂-ből (megkülönböztetendő az „Arbeiterzeitung" ♀-től).[320] Az itteni ügyekről tegnapelőtt írtam.

Ami azonban a neked írt levelek eltűnését illeti, hát az lassanként mégis csak több a soknál. Azután, hogy Louise tegnap írt neked, emlékezetből, ahogy tudtuk, rekonstruáltuk oda küldött leveleit. Nevezetesen:

1. December közepén Adelheid Dworaknak küldött egy cikket „Női gyárfelügyelők"-ről, ezenkívül különféle rövid híreket az „Arbeiterzeitung" ♂ számára – Adelheid azt írja, nem kapta meg ezt a levelet.

2. Kevéssel karácsony előtt Louise írt *neked*, némi tájékoztatást kért arról az orvosról, akit Tussynak ajánlottál.

3. Januárban írt *neked* és egyebek közt arra kért, hogy ments ki a feleségednél, nem vagyok jól.

4. Január vége felé, amikor Lafargue itt volt és Burns találkozott vele nálunk, írt az ő látogatásáról és általában az angliai viszonyokról – ezt a levelet Louise írta *neked*.

5. Februárban megírta *neked*, használd csak fel a „Critica sociale"-ban megjelent cikkemet.[303]

6. és 7. Két levél tőle neked, Eastbourne-ból, február 9. és március 1. között.

8. Írt *Schacherl*nak, az „Arbeiterzeitung" címén, hogy nem tudja rögtön küldeni a cikket.[321]

---

* *V. ö. 214–215. old. – Szerk.*

9. Március 4-én írt neked azzal a kéréssel, hogy küldesd az „Arbeiterinnenzeitung"-ot dr. Bonnier-nak, 19, Regent St., Oxford, s közölt dolgokat Jaurèsről meg a francia kamara szocialista frakciójáról.

A neked szóló levelek részben az „Arbeiterzeitung" szerkesztőségébe mentek, részben magánlakásodra, úgy látszik, ezek is, azok is egyformán rendszeresen eltűntek. Louise egyéb bécsi levelezése viszont, még az is, amelyet a gázgyári munkásokkal folytat — ugyanilyen rendszeresen megérkezett, és a válasz szintén.

Louisénak írt nyolcoldalas leveled szintén *nem* jött meg.

Most tehát egy időre megpróbálkozunk *ajánlott* levelekkel. Talán hasznos lenne egy bécsi fedőcím.

Itt küldöm, amit a kongresszusra kértél.[292] Kérlek, add át szívélyes üdvözletemet minden barátunknak, a berlinieknek is. Louise és Freyberger szívélyes üdvözletüket küldik, úgyszintén

barátod

F. E.

117

Engels Pablo Iglesiashoz

Madridba

(Fogalmazvány)

[London, 1894 március 26.]

Kedves Iglesias Barátom,

November 24-i leveledet idejében megkaptam, és azzal kezdem válaszomat, hogy kijelentem, ez lesz az utolsó levelem, ha ragaszkodol ahhoz, hogy magázz engem. Igazán minden okom meglenne arra, hogy sértve érezzem magamat, amiért megtagadod tőlem a régi internacionalisták és harcostársak között szokásos megszólítást, amellyel 1872-ben megtisztelt Anselmo Lorenzo és megtisztelt annyi más elvtárs, öregek és fiatalok*. Szóval, térjünk át a *tegezésre*!

Franciául folytatom; minthogy több mint húsz éve nem írtam spanyolul, egy teljes napig tartana, amíg megírok egy spanyol levelet. Bocsáss meg, kérlek!

Nos hát. A legnagyobb sajnálatomra Zürichben elmulasztottam az alkalmat, hogy lássalak.[112] Amikor szombaton reggel a Tonhalléba mentem, mielőtt a terembe léptem, sok barátunk eljött beszélgetni az étterembe; csaknem mindegyiket megkértem, hogy keressék meg a spanyol küldöttséget és mondják meg neked, hogy várlak; de nem jött senki. A kongresszus berekesztése után azt állították, hogy bizonyosan látlak majd délután a gőzhajón. De hiába kerestelek, és most már tudom, hogy mi volt ennek az oka: vasárnap senki nem tudta megmondani nekem, hogy hol szálltál meg, ismételten kijelentették, hogy elutaztál, így aztán lemondtam arról, hogy találkozzam veled. Nagyon sajnáltam, hiszen egyik – és korántsem a legcsekélyebb – oka annak, amiért Zürichbe mentem, az a remény volt, hogy ott szemtől szembe találkozhatom az én öreg Iglesias barátommal és megszoríthatom a kezét.

---

* *A kéziratban törölve*: franciák, németek, osztrákok, svájciak stb. – *Szerk.*

Köszönöm, hogy rendszeresen megkülditek nekem a „Socialistá"-t[322]; minden szombat este örömmel olvasom és elégtétellel állapítom meg belőle, hogy szervezetetek lassanként egész Spanyolországra kiterjed; hogy a baszk tartományokban a karlizmus romjain létrejön a szocializmus, és hogy a távoli Galícia és Asturia tartományok is fokozatosan belépnek a mozgalomba. Jól van!

Ami az anarchistákat illeti, valószínűleg azon a ponton vannak, hogy maguk tegyék tönkre önmagukat. Ez a heves láz, az esztelen és alapjában véve a rendőrség által fizetett és provokált merényleteknek ez a sorozata végül még a burzsoák szemét is felnyitja a bolondok és az agent provocateurök e propagandájának természetét illetően. Idővel maga a burzsoázia is úgy találja majd, hogy képtelenség a rendőrséget s a rendőrség révén az anarchistákat fizetni azért, hogy levegőbe röpítse ugyanazokat a burzsoákat, akik fizetik őket. És ha most kockáztatjuk is, hogy magunk is szenvedünk a burzsoá reakciótól, hosszú távon mégis mi nyerünk, mert ezúttal mindenki előtt be tudjuk bizonyítani, hogy köztünk és az anarchisták közt szakadék tátong.

Itt elég lassan halad a mozgalom. Nem vitás, hogy a munkástömegek erősen hajlanak a szocializmusra. De Angliában olyanok a történelmi feltételek, hogy a tömegeknek ez a tendenciája a vezetőknél különböző, egymást keresztező, sőt egymás ellen harcoló áramlatok egész seregét hozza létre. Itt, akárcsak Franciaországban, csak akkor jön létre egység, ha bizonyos számú szocialista képviselő lesz a parlamentben; jelenleg csak kettő van — semminek sok, vagy soknak kevés.

Olaszországban a helyzet válságossá és forradalmivá válik. Megküldöm neked a „Critica socialé"-t, van benne egy cikk, amelyet milánói barátaink kérésére írtam.[303]

Németországban a megszokott módon haladunk előre. Jól szervezett és jól fegyelmezett hadsereg ez, amely napról napra növekszik és biztos, feltartóztathatatlan léptekkel közeledik céljához. Németországban csaknem pontosan ki tudjuk számítani a napot, amikor* az államhatalom a kezünkbe hullik.

Egyébként felhívom figyelmedet Ausztriára. Nagyarányú harc van ott készülődőben. Az uralkodó osztályok erőforrásai — mind a feudális nemességé, mind a burzsoáziáé — fogytán vannak. Elkerülhetetlenné vált a választójogi reform. Megpróbálják úgy rendezni a dolgokat, hogy a munkásosztály képviselői közül ne túl sokan kerüljenek be a képviselőházba. De a

* *A kéziratban törölve*: az egyetlen olyan párt leszünk, amely képes — *Szerk.*

munkások elszántak*, lépésről lépésre engedményekre kényszerítik majd a burzsoákat, amíg csak meg nem adják az általános választójogot. Zürich után Bécsbe látogattam; annak alapján, amit láttam, úgy vélem, hogy az osztrák szocialistákra nagy jövő vár.

Amikor idáig jutottam az írásban, megkaptam március 22-i leveledet. Bánt, hogy nem küldhetek neked néhány sort május 1-re, de minthogy most fejezem be Marx „Tőké"-je III. kötetének végső szerkesztését, kénytelen vagyok visszautasítani *mindennemű* közreműködést mind március 18-ra, mind május 1-re. És amit megtagadtam a franciáktól, a németektől, az osztrákoktól stb., azt nem tehetném meg nektek sem.

Szívélyes barátsággal ölel

Eredeti nyelve: spanyol és francia

* *A kéziratban törölve*: arra, hogy megszerezzék az általános választójogot – *Szerk.*

118

Engels Benno Karpeleshez

Bécsbe

London, 1894 március 29.
122, Regent's Park Road. N. W.

Igen Tisztelt Uram,

Megkaptam f. hó 19-i becses sorait (római postabélyegzővel) és az imént kaptam meg Bécsből az Ön könyvének[323] első félkötetét is, amelynek elküldését hálásan köszönöm.

Hogy a tudomány és az események is mennyit haladtak előre az Ön által olyan megtisztelően említett, de véleményem szerint erősen túlbecsült 1845-ös ifjúkori művem megjelenése óta, azt legjobban az a terv bizonyítja, amelyet Ön művének megírásához készíthetett. Önmagában már az is óriási haladás, hogy valaki – mégpedig egy egyszerű magánember – vállalkozhatott ilyen kutatásra, amely a szóban forgó kérdést befolyásoló összes körülményeket, a látszólag legjelentéktelenebbeket is, bevonja a vizsgálat körébe. Kívánom, hogy sikerüljön Önnek pontosan a terve szerint elvégeznie munkáját, s ezzel olyan általános képet adnia egy nagy létszámú és rendkívül érdekes munkásréteg helyzetéről, amilyennel ma még egyáltalán nem rendelkezünk!

Kiváló tisztelettel

híve
F. Engels

119

Engels John Hunter Wattshoz

Londonba

(*Fogalmazvány*)

[London, 18]94 április 3.

Kedves Elvtárs,

Nagyon le vagyok kötelezve Önnek és a Szociáldemokrata Föderációbeli[13] elvtársaknak, akiknek érzelmeit Ön kifejezésre juttatja, azért a megtisztelő kérésért, hogy tartsak előadást az Önök termében. De sajnos, el kell utasítanom a kérést. A munka, amelyet közös ügyünkért végzek, más területen folyik, ahol én, azt hiszem, hasznosabb lehetek, és a rendelkezésemre álló egész időt teljesen lefoglalja. Ha egyszer elkezdenék előadásokat tartani (amiben egyébként gyakorlatlan vagyok), akkor nem lenne többé kellő indokom arra, hogy egyéb meghívásoknak ellenálljak, s akkor teljesen fel kellene adnom jelenlegi munkámat. Ezért rendszeresen elhárítottam a Fábiánus Társaság[14], a Független Munkáspárt[12] és más testületek minden hasonló kérését, kivéve az idén a régi Kommunista Egyletet[33], ahol ötvenéves tagságomra alapozták a kérést.

Ami azonban a Szociáldemokrata Föderációt illeti, itt egy másik szempontot is tekintetbe kell venni. Nem kerülhette el a figyelmüket, hogy a „Justice", a Szociáldemokrata Föderáció hivatalos lapja évek óta, viszonylag rövid idővel ezelőttig, azt a szokást követte, hogy különböző vétségekkel vádoljon engem. Ezeket a vádakat, amelyek többnyire homályos célzások voltak titokzatos bűncselekményekre, a „Justice" sohasem nevezte meg, sohasem kísérelte meg bizonyítani, de soha nem is vonta vissza.*

Eredeti nyelve: angol

---

* *A kézirat hátralevő részének megközelítőleg rekonstruálható mondata a következő*: Ezért kénytelen vagyok megfontolni, hogy ilyen körülmények között nem tartozom-e magamnak azzal, hogy jelenleg eltekintsek a Szociáldemokrata Föderáció termében előadóként való szerepléstől, továbbá azt, hogy e minőségben való megjelenésemet nem fogadná-e ellenérzéssel azoknak a nagy része, vagy talán éppen a többsége, akiké ez a terem. — *Szerk.*

120

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]94 április 11.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Löhröm,

Kedves leveled éppen jókor érkezett. Ma reggel már írni készültem Paulnak, s így jó okom van, hogy megváltoztassam levelem címzését. Éppen elolvastam az „Ère nouvelle"-ben a fordításodat[276] és egészen el vagyok ragadtatva tőle. Olvasmányosabb, mint az eredeti, csak egy-két apró módosítást javasolnék az esetleges utánnyomásra.

Itt mindjárt át kell térnem Dühringre[324], aki libertaire, alas not libertin!* Kedves kislányom, kiálltad a próbát! Egyezz meg Bonnet-val, ahogy neked a legmegfelelőbb. Feltéve, hogy *a kézirat a* **te** *kezeden megy át*, minden rendben van, s én szívesen átnézem majd – az időm korlátain belül, magától értetődően, s ezek a korlátok, sajnos, igen szűkek, és nem is valószínű, hogy kitágulnak, ellenkezőleg!

Nagyon szeretném azonban, ha tehetségedet és energiádat másféle munkákra használhatnád fel, amelyek megbecsülésen kívül pénzt is hoznak az alkotónak. Nem lehetne Carréval megállapodni valami effélében?

Küldök neked egy számot a „Rheinische Zeitung"-ból, amelyet, mint talán tudod, a nagy Karl Hirsch szerkeszt (április 1. óta). De nem azért küldöm, hogy az ő kínos agyszüleményeiből adjak példát, hanem mert beszámol egy javaslatról, amelyet a Reichstagban nyújtott be *Kanitz gróf*[325], egyik legfényesebb kiválósága azoknak a porosz junkeroknak, akik Hermann Wagener, elméleti védelmezőjük szerint vagy születésüknél fogva ökrök, vagy elvből ökrök. Ez a keletnémet földbirtokos arisztokrácia érdekében benyújtott javaslat *csaknem szó szerint megegyezik Jaurès javaslatával***, amely hivatva volt megmutatni a világ szocialistáinak, hogyan kell felhasználniok parlamenti pozíciójukat a munkásosztály és a parasztság érdekében.

---

* – anarchista, sajnos, nem szabadgondolkodó! *Szerk.*

** *V. ö. 209–210. old. Szerk.*

Ugyanez a Kanitz gróf a napokban meghirdette egy új módját annak, hogyan lehet régi adósságokat a német birodalomra nézve előnyösen megfizetni: adjátok el minden aranyérméteket és helyettesítsétek mintegy 4 milliárd ezüstérmével, ami 2 milliárd tiszta hasznot hoz (mert az ezüstöt unciánként 28 pennyért veszik és unciánként 60 penny pénzt vernek belőle), s ezzel törlesztve lesznek a birodalmi adósságok. Ha rosszmájú volnék, most megkérdezhetném Jaurès urat, hogy viszonzásul azért, amiért Kanitz elfogadta az ő gabonajavaslatát, nem fogadná-e el ő Kanitz ezüstjavaslatát, amely éppen annyira szocialistának látszik, s amely gazdasági szempontból egy jottányival sem jobban kifogásolható. De még Jaurès iránt is nagylelkű akarok lenni és nyugton hagyom; francia elvtársainknak azonban – ezt a megjegyzésemet nem hallgathatom el – igazán egy kissé alaposabban meg kellene nézniök ex-radikális szövetségeseik* javaslatait, mielőtt vaktában elfogadják őket. Még néhány ilyen húzás, és politikai-gazdaságtani hírnevük nagy veszélybe kerül.

A „Discours sur le libre échange"-ból[326] csak *egyetlen* példány van meg, véletlenül jutottam hozzá egy antikváriumi katalógus alapján. Ha ez elveszne, *örökre* elveszne az egész, legalábbis a francia eredetiben. Csak akkor küldhetem el, ha komoly biztosítékok vannak arra, hogy nem vész el. Ma estére várok egy új *postai útmutatót*, amelyben megvannak a legújabb információk a nemzetközi postai biztosítási megállapodásokról; ha ezek kielégítők, rögtön elküldöm neked a dolgot, máskülönben valami egyébbel próbálkozom. Mindenesetre az újranyomás minden tekintetben nagyon kívánatos volna. Közben küldök neked még egy példányt a Bostonban kiadott angol fordításból.[327]

Sorel „Métaphysique"-jének elolvasására igazán nem volt időm. Szörnyen el vagyok foglalva, mélyen benne a földjáradékban (III. köt.)**, amivel sokat vesződöm, mert Szerecsen csaknem minden táblázatában számítási hibák vannak – te tudod, milyen számolózseni volt! –, és újra ki kell számítanom őket. És 15 ív már ki van nyomva, úgyhogy a kézirat hátralevő részével sietni kell. És aztán a hőség – akárcsak nálatok, Le Perreux-ben. *Van* valami abban a Sorel-tanulmányban?

Louise köszöni leveledet és hamarosan ír majd neked; szívélyes üdvözletét küldi. Férje lassanként egész szép hírnevet szerez itt magának mint anatómiai preparátor; sokat dolgozik a middlesexi kórház anatómiai múzeu-

---

* *V. ö. 182–183. old. – Szerk.*

** A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

mának; az ilyen kényes munkákban az itteni esetlen emberek nem tudják elérni a bécsi színvonalat.

Gertrud Liebknecht itt van nálunk, visszatért Amerikából, de nem sokat javult ott.

Az imént olvastam Paul levelét a „Vorwärts"-ben – pompás.[328] Olyan jó, hogy még a berlini fordítás sem ronthatta el.

Hű öreg barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

121

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

London, [18]94 április 12.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Turati,

Postán megküldöm Önnek a kívánt beszéd („Discourse on free trade"*, K. Marx) angol-amerikai kiadását és a „Misère de la philosophie"** német fordítását, amelynek függelékében ez a beszéd megtalálható. Ami a francia szöveget illeti, azt a párizsi „L'Ère nouvelle"-ben fogják majd újranyomni.[326] Ebből a francia szövegből nem létezik több példány, csak az enyém; ha elvész, nincs mód a pótlására. Ezért nem tudom még, hogyan juttatom majd Párizsba; ha itt másoltatom le, mindenképpen időt veszítünk. A postával kapcsolatban pedig túl sok tapasztalatra tettem szert, semhogy rábíznám az eredetit.

A „Tőke" II. kötete, akárcsak az I., Hamburgban jelent meg *Otto Meissnernél*, 1893-ban (második kiadás), az ára, azt hiszem, 6 márka. Ugyanott jelenik majd meg szeptemberben a III. kötet, az illusztris Achille Loria nagy örömére; ez a szélhámos ország-világgal közölte, hogy Marx soha nem írta meg ezt a III. kötetet, hanem csak folyvást hivatkozott rá az olvasó előtt, hogy gúnyt űzzön a világból![329]

Sok üdvözlet Kulisova asszonynak a magam nevében és Freybergernéében is (volt Kautskyné, mostanában ment férjhez egy itt élő fiatal osztrák orvoshoz).

Barátsággal híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

---

* – „Beszéd a szabadkereskedelemről"[327] – *Szerk.*
** – „A filozófia nyomorúsága" – *Szerk.*

122

Engels Henry William Leehez

Londonba

(*Fogalmazvány*)

[London, 18]94 április 16.

Kedves Elvtárs,

Mind Önnek, mind azoknak, akik az Önöknél tartandó előadásom gondolatát sugalmazták Önnek,[330] tudniok kellett, hogy mind mostanáig elvből sehol sem tartottam előadást. De ettől eltekintve, különös helyzetben vagyok Önökkel, azaz, ha jól értem levelét, a Szociáldemokrata Föderációval[13] szemben.

Nem kerülhette el a figyelmüket, hogy a „Justice", a Szociáldemokrata Föderáció lapja, évek hosszú során át viszonylag rövid idővel ezelőttig állandóan támadott engem és mindenféle vádakat emelt ellenem. Bár soha még csak meg sem kísérelték, hogy bebizonyítsák ezeket a vádakat, soha nem is vonták vissza őket, és a Szociáldemokrata Föderáció soha nem hárította el magáról a felelősséget azért, amit a „Justice" írt. Következésképpen kénytelen voltam teljesen távol tartani magamat a Szociáldemokrata Föderációtól, s nem látok okot arra, hogy magatartásomon változtassak mindaddig, amíg ez az akadály teljesen el nem hárul.

Tisztelettel

H. W. Lee,
a Szociáldemokrata Föderáció titkára

Eredeti nyelve: angol

123

Engels egy francia szocialista újság szerkesztőségéhez[331]

(*Fogalmazvány*)

London, 1894 április 24.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Polgártárs,

Megkaptam e hó 20-i levelét, de a legnagyobb sajnálatomra semmiképpen nem áll módomban, hogy cikket küldjek lapjuk május 1-i számába.

Először is jelenleg gyöngélkedem. De ha jó egészségben volnék is, a sürgős munka, amelyen dolgozom (Marx „Tőké"-je III. kötetének közzététele) és amelyet nem szakíthatok félbe, megtiltja, hogy más irodalmi vállalkozásokban közreműködjem. Azokat a barátainkat, akikkel leveleztem, idejében értesítettem erről és elnézésüket kértem. És bizonyára megérti, hogy amit határozottan megtagadtam spanyolországi, ausztriai stb. barátainktól, azt nem tehetem meg Önöknek sem.

Lapjuknak a legjobb eredményeket kívánom és testvéri üdvözletemet küldöm a szerkesztő bizottságnak.

Barátsággal híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

124

Engels Karl Eberléhez

Barmenba[332]

London, 1894 április 24.
122, Regent's Park Road, N. W.

Tisztelt Elvtárs!

F. hó 21-i levelét, valamint a Barmen-albumot, amelyet volt szíves megküldeni nekem, néhány nappal ezelőtt megkaptam, s arra kérem Önt, fejezze ki köszönetemet a barmeni szociáldemokrata egyletnek és különösen az album készítőjének ezért a baráti és számomra éppoly örvendetes, mint megtisztelő ajándékért. Valóban, nem várt gyönyörűséget szerzett nekem, hogy szemmel láthatom azokat az óriási változásokat, amelyek Barmenban húszévi távollétem alatt végbementek. Már egyáltalán nem ismerem ki magamat. A pályaudvaron és a werthi bástya egyik régebbi oldalán kívül sehol nem igazodom el a képeken. Még a Neuenwegről készült felvétel is, amely pedig csupán néhány percnyire lehet a Bruchtól, teljesen idegen képet nyújt számomra. Csak a mi régi házunk változatlan.

Bármennyire örvendetesek is ezek a bizonyítékai annak az átalakulásnak, amely Barment ifjúkorom kicsiny nyárspolgári fészkéből nagy iparvárossá tette, a legjobban mégis annak örülök, hogy az ottani emberek is jelentősen és előnyükre megváltoztak. Mert ha nem így volna, akkor még ma is valami őskonzervatív, valami igazi ájtatos „finom úr" képviselné Barment a Reichstagban, szó sem volna barmeni szociáldemokrata egyletről, s a barmeni munkásoknak a legkevésbé sem jutna eszükbe, hogy nekem albumot ajándékozzanak. Szerencsére azonban a város külső képében végbement forradalom megfelel a munkások fejében végbemenő forradalomnak, s ez kezeskedik arról, hogy az egész világrendben még sokkal hatalmasabb és átfogóbb forradalom megy majd végbe.

Őszinte üdvözlettel

híve
F. Engels

125

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]94 május 11.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Laurám,

Csak két sort.

Elmentek a „*Discours sur le libre échange*"[326] levonatai Milánóba? Ha nem, kérlek, gondoskodj róla, hogy **azonnal** elmenjenek. Turati a „Critica socialé"-ban közölt egy szöveget, amely oroszból való fordítása valaminek, ami valami német szöveg alapján készült; ráadásul annyira le van rövidítve, hogy ez minden, csak nem Szerecsen.[327] Most azzal fenyegetnek, hogy *brosúrában* is kiadják. És ha hamarosan meg nem kapják a francia szöveget, még csak kérdőre sem vonhatom őket emiatt, hiszen „minden tőlük telhetőt" megtesznek!

Bizonyára rá lehet majd venni francia barátainkat, hogy ez egyszer úgy kezeljék a hivatalos ügyet, mint hivatalos ügyet!

Most jöttem meg a városból, ahol feladtuk a III. kötet* kéziratának *legvégét*.

Ha a „Vorwärts"-szel vagy valamelyik másik német újsággal együtt megkapod a „*Neue Welt*"-et[333], olvasd el a 18. számban az „Aus finstern Zeiten"-t. Megtalálod majd benne nagyszüleidet és Szerecsent regényes átköltésben, és remélem, élvezed majd.

Szívélyes üdvözlet Louisétől.

Monsieur Guesde sem fel nem bukkant, sem nem írt egy sort sem, hogy kimentse magát. Les français sont si polis!**

Hű barátod
F. E.

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

** A franciák olyan udvariasak! – *Szerk.*

A *lusta asszony** azt mondja, éppen 30 levelet ír szakszervezeteknek és másoknak egy ausztriai sztrájk ügyében, és hogy nagyon örülne segítségednek, ha megkaphatná.

Avvocato F. Turati
Portici Galleria V. E. 23
Milánó, Olaszország

Eredeti nyelve: angol

* Louise Freyberger. – *Szerk.*

126

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

London, [18]94 május 11.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Turatim,

Értéklevélben visszaküldöm Önnek a „Libero scambio"* stb. korrektúráját és mellékelem az angol kiadást azzal a kéréssel, hogy őrizze meg.[327] Bevezetésem fordítása nagyon jól sikerült, eltekintve néhány passzustól, amelyekben technikai nehézségek adódnak, ezekre vonatkozó megjegyzéseimet megtalálja majd ezeken a helyeken. De Marx beszéde – a „Critica socialé"-ban megjelent írás – nem fordítás, hanem *rövid összefoglalás*, amelynek rendbehozására nem vállalkozom. Újból írok Párizsba,[157] hogy küldjék el Önnek a francia eredetit, addig viszont kérem, vesse egybe az angol szöveggel. Ha a „Critica sociale" alapján teszi közzé a szöveget, jönnek majd a reklamációk, hogy ez nem a szerző szövege, hogy ekkora szabadság már csaknem *hamisítással* egyenlő stb. stb., én meg sajnos képtelen lennék segíteni Önnek. Jobb volna újra megcsinálni a dolgot – nem tart sokáig –, mint kitenni magát az efféle reklamációknak.

Barátsággal híve
F. Engels

Louise Kautsky-Freyberger szívélyesen üdvözli Anna Kulisova asszonyt meg Önt, én pedig csatlakozom hozzá.

Eredeti nyelve: francia

* „Szabadkereskedelem" – *Szerk.*

127

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1894 május 12.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Sorge,

Tegnap G. W. Wheatley & Co. útján (New York-i címe: U.S. Express Co., 49, Broadway) elküldtünk neked egy csomagot Morris–Baxszel és az 50 füzetes berlini Lassalle-lal*, remélhetőleg rövidesen megkapod. Portó *fizetve*. Egyidejűleg elment Hamburgba a III. kötet** kéziratának hátralevő része, s ezzel nagy kő esett le a szívemről. Az utolsó két fejezet még „jócskán megizzasztott". 60 ív lesz, ebből 20 már ki van szedve.

Nagyon megnyugtatott az a hír, hogy a „Szent család", csodálatos odisszeája után***, szerencsésen visszatért kebeledre. Nagyon elszomorított viszont a szemedről szóló hír. Remélem, egy jó specialistához fordulsz, nagyon sokat el lehet érni ebben, ha idejében beavatkoznak. 15 éve én is bajlódom olykor a szememmel, de megfogadtam az orvos tanácsát és most ismét ott tartok, hogy a dolog már egyáltalán nem zavar, hacsak lámpafénynél nem írok túl sokat.

A napokban meg voltam fázva, s ez megvilágította előttem, hogy végül is öreg ember vagyok. Amit azelőtt semmiségnek vehettem, az ezúttal egy hétre meglehetősen legyengített, és utána még két teljes hétre az orvos rendőri felügyelete alá rendelt. Most is még kerek két hétig vigyáznom kell magamra. Enyhe légcsőhurut volt, de öreg emberek ezt sohasem vehetik félvállról, különösen, ha mint én, szeretek jócskán iszogatni. Az elővigyázatosság persze eléggé keserves számomra, de végül is igaza van Freybergernek, hogy előírja nekem, ami pedig a megvalósítást illeti, arról aztán gondoskodik Louise, aki kétszeresen meg háromszorosan árgus szemekkel őrködik rajtam. Azt hiszem, korábban már megírtam neked,

---

* *V. ö. 218. old. – Szerk.*
** A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*
*** *V. ö. 183–184., 218. old. – Szerk.*

hogy háztartásunkon olyan keveset változtattunk, amennyit csak lehetett, és az ifjú férjet kosztra és kvártélyra vettük ide*; ez nagyon jó és kellemes ugyan, de sajnos csak addig, amíg egészséges az ember; világéletemben annyit nem gyötörtek orvosilag, mint a legutóbbi négy hétben, és végül azzal kell vigasztalódnom, hogy mindez a javamra történt.

Dietzgen és felesége vasárnap délután néhány órára itt volt, Tussyval sajnos nem találkoztak. Adtam nekik ajánlást Bebelhez és Kautskyhoz. Nagyon helyes emberek.

A fiad közben remélhetőleg újra talált magának állást; az olyan nyílt eszű és üzleti téren tapasztalt fiatalembernek, mint ő, aki a gyakorlat során most már nyilván némely illúzióitól is megszabadult, Amerikában mindig a talpára kellene esnie.

Itt minden a régiben. Nincs lehetőség valamiféle egységet teremteni a munkásvezetők között. De a *tömegek* mégis előre mozognak, lassan ugyan, és csak küzdelem árán ébredve öntudatra, de mégis félreismerhetetlenül. Itt is úgy lesz majd, mint Franciaországban és korábban Németországban volt: akkor jön majd létre a kényszerű egység, amint bizonyos számú független (kiváltképpen nem liberális segítséggel megválasztott) munkás ül a parlamentben. Ennek megakadályozására a liberálisok minden tőlük telhetőt megtesznek. 1. A szavazati jogot még azokra sem terjesztik ki, akiket – *papíron* – már most is megillet, ellenkezőleg 2. a választói jegyzékeket még az eddiginél is jobban megdrágítják *a jelöltek számára*, mert évente kétszer kell összeállítani őket, *pontos* összeállításuk költsége pedig a politikai *pártok* jelöltjeit, ill. képviselőit terheli, nem az államot; 3. határozottan elutasítják a választási költségek áthárítását az államra vagy a községre, továbbá 4. a napidíjakat és 5. a második választási fordulót. Mindezeknek a régi visszaéléseknek a fenntartása egyenesen választhatósági tilalmat jelent a munkásjelöltekre nézve a választókerületek $^3/_4$ vagy még nagyobb részében. A parlament maradjon a *gazdag emberek klubja*. S mindez olyan időpontban, amikor a gazdag emberek, elégedettek lévén a status quóval**, mind konzervatívvá lesznek, a Liberális Párt pedig *kihal* és egyre inkább függ a munkásszavazatoktól; a liberálisok azonban kitartanak amellett, hogy a munkások *csakis* burzsoákat válasszanak meg, ne munkásokat, s főleg ne független munkásokat.

Ezen tönkremennek a liberálisok. Hiányzik belőlük a bátorság, és ez elidegeníti tőlük a vidéki munkásszavazatokat, felbomlasztja csekély parla-

* *V. ö. 219–220. old.* – *Szerk.*

** – fennálló állapottal – *Szerk.*

menti többségüket, s ha még az utolsó órában nem tesznek *nagyon merész* lépéseket, akkor valószínűleg végük van. Akkor a toryk kerülnek sorra és *megvalósítják azt*, amit a liberálisoknak tulajdonképpen szándékukban állt megvalósítani – nem csupán megígérni. És akkor meglehetősen bizonyos egy független munkáspárt létrejötte.

Az itteni Szociáldemokrata Föderáció[13] osztozik a ti német–amerikai szocialistáitokkal[334] abban a kitüntetésben, hogy egyedül ez a két párt volt képes a marxi fejlődéselméletet merev ortodoxiává lezülleszteni, amelyhez a munkásoknak nem osztályérdekükből kiindulva kell felküzdeniök magukat, hanem amelyet hitcikkelyként, rögtön és fejlődés nélkül le kell nyelniök. Ezért marad meg mindkettő pusztán szektának, s ezért jutnak el, mint Hegel mondja, a semmitől a semmin át a semmihez.[335] Még nem volt időm elolvasni Schlüternek németjeitekkel folytatott polémiáját, de holnap előveszem; a „Volkszeitung" korábbi cikkeiből ítélve, úgy látszik, eltalálta a kellő hangnemet.

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet, és küldj hamarosan jobb híreket.

Szívélyesen üdvözöl

barátod

F. E.

Szívélyes üdvözlet Louisétól.

128

Engels Borisz Naumovics Kricsevszkijhez

Weggisbe

(Fogalmazvány)

[London, 18]94 május 20.

Tisztelt Uram,

F. hó 10-i leveléből értesülök róla, hogy Ön Berlinben most megjelent, Oroszországról szóló munkáimat lefordította oroszra és már nyomdába is adta, amint ezt már Marx és az én egyéb írásaimmal is megtette.[336]

Kénytelen vagyok figyelmeztetni Önt arra, hogy mind Marx „Bérmunka és tőke"-jéhez írt „Bevezetés"-em (1891), mind fentebb említett munkáim a berni konvenció[268] értelmében irodalmi tulajdonomat alkotják, és idegen nyelvű fordításaik beleegyezésem nélkül nem jelenhetnek meg az egyezményhez csatlakozott országokban. Bár a honorárium kérdése ilyen esetekben valódi pártvállalkozásoknál csak alárendelt vagy semmilyen szerepet nem játszik, az ügy érdekében mégis kötelességem, hogy érvényesítsem e jogaimat, mert máskülönben részfelelősséget vállalnék alkalmatlan vagy más okból illetéktelen személyek fordításainak közzétételéért. De kétszeresen kötelességem ez akkor, ha már elköteleztem magamat harmadik személyek iránt.

Tudomásom szerint eddig az volt a szokás a pártban, hogy még a berni konvenció hatályán kívül eső munkák fordításánál is, a szerző iránti tapintatból, kérték a hozzájárulását. Olyan munkáknál viszont, amelyek a berni konvenció hatálya alá esnek, ez nem csupán udvariassági szabály, hanem egyszerűen elemi kötelessége a fordítónak. Ön túltette magát ezen; én ezennel bejelentem tiltakozásomat az Ön eljárása ellen és minden jogomat fenntartom.

A „Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból" című gyűjteményből vett, Oroszországra vonatkozó munkáim engedély nélküli orosz fordításának közzététele ellen annál is inkább tiltakozom, mert ennek és más munkáknak az orosz nyelvű fordítási jogát már átengedtem, nevezetesen Vera Zaszulics asszonynak.

Ezzel véglegesen pontot teszek az előszó megírásával kapcsolatos megkeresésére is.

Tisztelettel

129

Engels Georgij Valentyinovics Plehanovhoz

Mornexbe

London, [18]94 május 21.

Kedves Plehanovom,

Mindenekelőtt kérem, kíméljen meg a „Mester"-től, engem egész röviden Engelsnek hívnak.

Azután köszönöm az információit. Ajánlott levélben megírtam Kricsevszkij úrnak, hogy a „Наемный труд и капитал"-hoz* írt bevezetés, valamint a „Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból" Oroszországra vonatkozó cikkei a berni konvenció[268] értelmében az én irodalmi tulajdonomat alkotják, és hogy minden fordításhoz az én beleegyezésemre van szükség; hogy az ügy érdekében kötelességem érvényesíteni jogaimat, s így elejét vennem alkalmatlan vagy más okból illetéktelen személyek fordításainak; hogy ennélfogva egyszerűen köteles lett volna előzetes engedélyt kérni tőlem, amit nem tett meg; hogy ennélfogva *határozott tiltakozást jelentek be eljárása ellen és minden jogomat fenntartom*; hogy az Oroszországra vonatkozó cikkeket illetően annál is inkább tiltakozom, minthogy már elköteleztem magamat, és ezeknek, valamint más munkáknak az orosz fordítására Vera Zaszulics asszonyt hatalmaztam fel.

Mármost, ha ragaszkodna a közzétételhez, meglátjuk, hogyan lesz tovább; mindenesetre szíveskedjék értesíteni, ha megjelenik a dolog, és egy példányt küldeni nekem.

Mivel Kricsevszkij Kautsky „Эрфуртская программа"-jának** fordítását is bejelenti, kötelességemnek tartottam, hogy ez utóbbit figyelmeztessem a velem szemben alkalmazott eljárásra.[157] Nem közöltem vele semmit abból, amit Ön írt nekem, de elmondtam neki, hogy ez nem tiszta ügy és hogy forduljon Önhöz további részletekért.

Reméltem, hogy tegnap este láthatom Mendelsont, de megtudtam, hogy felesége beteg. Ha módomban lesz, ezen a héten meglátogatom.

---

* – „Bérmunka és tőke"-hez – *Szerk.*

** – „Erfurti program"-jának[337] – *Szerk.*

Előre köszönöm, hogy küld egy példányt „Csernisevszkij"-éből, türelmetlenül várom.

Itt haladnak a dolgok, ha lassan és kacskaringósan is. Vegyük például Mawdsleyt, a lancashire-i textilmunkások vezetőjét. Politikailag *tory*, konzervatív, vallásilag pedig igen hívő. Három évvel ezelőtt ezek az emberek tajtékoztak a nyolcórás munkanap ellen, most torkuk szakadtából követelik. Mawdsley, aki egy évvel ezelőtt még ádáz ellenzője volt a munkásosztály bárminemű önálló politikájának, egy mostanában megjelent kiáltványban kijelenti, hogy a textilmunkásoknak foglalkozniok kell közvetlen parlamenti képviseletük kérdésével, egy manchesteri munkáslap pedig kiszámítja, hogy a textilmunkásoknak Lancashire-ben, egyedül ebben a grófságban, tizenkét mandátumuk lehet. Láthatja tehát: a trade-union fog bevonulni a parlamentbe: nem az osztály, hanem az iparág követel magának parlamenti képviseletet. De hát ez is egy lépés előre. Először rázzuk le a munkások alávetettségét a két nagy burzsoá pártnak, legyenek benn a textilmunkások a parlamentben, ahogyan ott vannak már a bányászok. Mihelyt vagy tíz iparág képviselve lesz, az osztálytudat teljesen önmagától utat tör majd magának.

A komikum netovábbja, hogy Mawdsley ugyanebben a kiáltványban a bimetallizmust követeli, fenntartandó az angol pamutszövetek elsőségét az indiai piacon!

Csakugyan kétségbeejtő népség ezek az angol munkások képzelt nemzeti fölényükkel, lényegében polgári eszméikkel és nézeteikkel, „gyakorlatias" szemléletük korlátoltságával, a parlamenti korrupciótól erősen megfertőzött vezéreikkel. És mégis haladnak a dolgok. Csakhogy ezek a „gyakorlatias" angolok utolsókként érkeznek majd, de amikor megérkeznek, sokat nyomnak majd a latban.

Üdvözlöm Akszelrodot és családját.

Barátsággal híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

130

Engels Stanisław Mendelsonhoz

Londonba

[London, 18]94 május 22.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Mendelsonom,

Hosszú levelet kaptam Georgij Plehanovtól, amely sok mindent tartalmaz, ami Önt és a lengyel mozgalmat érinti. Arra számítottam, hogy vasárnap felolvasom Önnek, de megtudtam, hogy Mendelsonné asszony gyöngélkedik és hogy Ön ezért nem jöhetett el. Ha Önnek megfelel, holnapután, csütörtökön délután 2 óra és 2.30 között felkeresem Önt Freybergernévaľ együtt, aki szeretné meglátogatni Mendelsonné asszonyt.

Barátsággal híve
F. Engels

Üdvözletünket küldjük Mendelsonné asszonynak, reméljük, hogy jobban van.

Eredeti nyelve: francia

131

Engels Georgij Valentyinovics Plehanovhoz

Mornexbe

London, [18]94 május 22.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Plehanovom,

Tegnap, kevéssel azután, hogy elküldtem Önnek levelemet*, megjelent nálam Bernstein és Kautsky. Ez szükségképpen megváltoztatta a terveimet. Úgy gondoltam tehát, hogy – be sem várva az Ön kifejezett felhatalmazását – fel kell olvasnom nekik az Ön levelét és lehetővé kell tennem mindkettőjüknek, hogy maguk ítéljék meg Kricsevszkij eljárását. A benyomás, amelyet ez rájuk gyakorolt, azt hiszem, teljesen megfelelhet az Ön kívánságának. És csakugyan, bármilyen őszinte is az emberben az a kívánság, hogy az orosz emigráció belső ügyeiben és vitáiban semleges maradjon, nem találhat mentséget Kricsevszkij magatartására az „Oroszországi társadalmi viszonyokról"[336] lefordításának ügyében, miután figyelmeztették, hogy a fordítást Vera Zaszulics elvállalta.** Egyébként ezek az urak biztosították maguknak Karl Kautsky hozzájárulását az „Erfurter Programm" lefordításához; Kautsky azonban úgy gondolta, hogy ezt Oroszországban nyomják majd, sejtelme sem volt arról, hogy Svájcban teszik közzé.

Игнатьев***, mondja nekem Kautsky, Helphandnak (vagy valami hasonló nevű embernek) az álneve; Stuttgartban él, Ön bizonyára ismeri. De mert Kautsky nem hatalmazott fel arra, hogy ezt a közlést felhasználjam, arra kérem, kezelje szigorúan bizalmasan. Annak alapján, amit Kautsky és Bernstein mondtak nekem, úgy látszik, hogy Helphand derék fiú, aki inkább vigyázatlanságból, mint rosszakaratból beleesett Jogiches csapdájába.

Barátsággal híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

* *V. ö. 242–243. old. – Szerk.*
** *V. ö. 241. old. – Szerk.*
*** Ignatyev. – *Szerk.*

132

Engels Borisz Naumovics Kricsevszkijhez

Weggisbe

(*Fogalmazvány*)

London, [18]94 május 31.

Dr. B. Kricsevszkij úrnak, Weggis.

Engedélyezem, hogy Ön áruba bocsássa a „Bérmunka és tőke" és ehhez írt bevezetésem Ön által készített orosz kiadásának már kinyomott példányait, és megelégedéssel állapítom meg, hogy Ön eltekint egyéb munkáim kiadásától.[336]

Egyébként köszönöm 25-i levelét, mint igen értékes adalékot az orosz emigráció bizonyos áramlatainak jellemzéséhez. A levél tartalmába már csak azért sem megyek bele, mert nyilván önmaga sem számít arra, hogy bárkinek is imponálhat ezekkel az elkoptatott Nyecsajev-féle szólamokkal, és nyilván maga is érzi, milyen nevetséges dolog, ha valaki szociáldemokratát akar játszani és anarchista módra cselekedni.

Ha viszont Ön azt mondja: „nekünk *sejtelmünk sem* lehetett arról, hogy ... Ön már átengedte valakinek a fordítás jogát", ezt a kifejezett valótlanságot mégis megtakaríthatta volna magának. Ön már jóval 10-i levele előtt tudta, hogy V. Zaszulics és Plehanov előkészítik „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" orosz fordítását; e két ember jellemét és hozzám fűződő sokéves baráti kapcsolatukat tekintve, magától értetődő volt, hogy ez nem beleegyezésem nélkül történt, s erről Önnek egészen biztosan nem csak „sejtelme" volt.

133

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1894 június 1.

Tisztelt Uram,

A múlt héten elküldtem Önnek a III. kötet* íveit a 7-től a 16-ig bezárólag, és remélem, megkapta.[338] *Ajánlva* küldtem, és hátul feltüntettem a nevemet (L. K.[317]) mint feladóét.

Örömmel hallom, hogy a „Vázlatok" sikert aratott, remélem, sajtó alatt van egy új kiadás. Nagyon örülnék, ha találnék német fordítót a könyvre, de sajnos, oroszból németre többnyire hölgyek fordítanak, akiknek általában nincs meg a gazdasági művekhez szükséges felkészültségük.

Hálás köszönettel vettem az orosz „Család" stb.-t[339]; a fordítást, amennyit elolvastam belőle, nagyon jónak látom, és a jelek szerint a cenzúra is egészében elnézően bánt a könyvvel.

Az ívek elég későn mentek el, de ebben a kiadó** a hibás, aki sokáig halogatta az elküldést. Nagyon nehéz munka elolvasni egy ilyen könyv korrektúráját. Az elküldött íveken megtalálja majd annak a kérdésnek a megoldását, hogyan egyenlítődnek ki a különböző értéktöbbletráták egy és ugyanazon átlagprofitrátává, megtalálja e profitráta állandó süllyedő tendenciájának törvényét, s annak a módját, ahogyan a kereskedőtőke az értéktöbblet felosztásában részt vesz. Ez a 21. ívvel zárul, ahol az V. szakasz kezdődik: a profit széthasadása kamatra és „vállalkozói nyereségre" (Zins und Unternehmergewinn), pénztőke általában, bankok és hitel. Ez a szakasz a könyvnek *teljes egyharmadát* betölti; többet kellett vesződnöm vele, mint az egész többivel. – Az utolsó harmadban van a VI. szakasz: a földjáradék, és a VII.: a jövedelmek három formája: járadék, profit (kamat), munkabér.

A kézirat utolsó része nyomdában van. De csak most veszem észre, milyen hatalmas tömegű elvégzetlen munkám gyűlt össze, mert mindent, ami nem elengedhetetlenül szükséges, félre kellett tennem, hogy befejezzem a III.

---

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

** Otto Meissner. – *Szerk.*

kötetet. Legyen ez mentség arra, hogy most nem térek vissza néhány olyan gazdasági kérdésre, amelyekről korábban vitatkoztunk. Azt hiszem, most mindkettőnknek tömérdek tennivalónk van, s jobb, ha máskorra hagyjuk ezt a vitát.

Őszinte híve
L. K.

Az Oroszország ipari és mezőgazdasági fejlődésével foglalkozó köteteket (chicagói kiállítás)[340] megkaptam. Fogadja hálás köszönetem. Valóban nagyon hasznosak, különösen, ha egybevetjük a „Vázlatok"-kal.

Eredeti nyelve: angol

134

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]94 június 2.

Kedves Lafargue-om,

Mellékelem a 20 £-es csekket. Kérem, igazolja vételét.

A III. kötet* kéziratának utolsó része a nyomdában van. Végre! De a korrektúra kemény munkát ad nekem; állandó, szakadatlan figyelmet követel, s ez fárasztó! Ráadásul Meissner egy meglehetősen hanyag nyomdával dolgoztat, ami megkétszerezi munkámat. Ehhez vegye hozzá, hogy Dietznél nyomják „Anti-Dühring"-em[232] III. kiadását, s akkor bizonyosan elhiszi nekem, ha azt mondom, hogy a szó szoros értelmében elárasztanak a korrektúraívek.

Jót nevettem a Franciaországban divatos szocializmusról adott leírásán. De hát ez komolyra is fordulhat. Ha volna olyan megbízható és erős hadseregük, amilyen a kétmillió szavazó Németországban, akkor ez persze uralkodó befolyást tenne az újonnan csatlakozottak zavaros tömegére. De így, hogy a párt megoszlik marxistákra, blanquistákra, allemanistákra, broussistákra és több más -istára, nem számítva a Millerand-típusú exradikálisokat, akik az összes többieken uralkodnak a képviselőházban, csakugyan nehéz megmondani, hogy ez az új divat hová juttatja Önöket. Ön ezt a boulangizmushoz[311] hasonlítja – a boulangizmus, miután néhány hónapon át élte világát, mocsokban és gyalázatban végezte. Az ilyenfajta mozgalomban csaknem bizonyos, hogy a Jaurès-féle frázishősöké lesz az uralkodó szerep, akik máris követelik maguknak a jogot, hogy a képviselőházban egymaguk beszéljenek Önök mindnyájukának a nevében. Ma a képviselőház hallgatja meg őket, ahol a mieinket elhallgattatják, holnap meghallgatja őket az ország.

Lehetséges persze, hogy mindez nem is olyan rosszul, sőt jól végződik; de addig furcsa kalandokat fognak átélni, és valamennyiünk szerencséjének tartom, hogy Németországban megvan az a megbízható derékhad, amelynek

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

akciója el fogja dönteni a harcot. Az a szocialista mánia, amely Önöknél megnyilvánul, döntő összeütközéshez vezethet, s ebben az első győzelmeket Önök aratják majd; az ország és a főváros forradalmi hagyományai, 1870 után sokkal inkább népi bázison újjászervezett hadseregük jellege, mindez utat nyit az efféle eshetőségnek. De a győzelem biztosításához, a tőkés társadalom alapjainak lerombolásához olyan szocialista párt aktív támogatására lesz szükségük, amely erősebb, nagyobb létszámú, kipróbáltabb és tudatosabb, mint az, amellyel Önök rendelkeznek. Ezzel beteljesednék az, amit sok éve előre láttunk és előre megmondtunk. A franciák adják meg a jelt, ők nyitnak tüzet, és a németek eldöntik a csatát.

Egyelőre még messze vagyunk ettől, és nagyon kíváncsi vagyok, hogy mi bontakozik majd ki a lelkesedésnek Önöket körülvevő zűrzavarából.

Még Karl Hirsch is megjegyezte a „Rheinische Zeitung"-ban, hogy az egész Turpin-hűhó mögött csupán tőzsdespekulánsok vannak.[342] Csak az angol sajtónak tilos ezt mondania, ezért azt állítja, hogy egyszerűen a nagy és kis politika területére tartozó ügyet lát benne. Itt bizonyosak abban, hogy minden nagy politikai ügy mögött a tőzsde és az üzletemberek állnak – és éppen ezért szigorúan tilos ezt megmondani. Protestáns burzsoá képmutatás. Vegye csak Jabez Balfourt, Mundellát, aki éppen most mondott le miniszteri tárcájáról, mégpedig okkal, Sir J. Fergussont és Sir J. Gorstot, akik szintén benne vannak a dologban és akik valószínűleg lehetetlenné tették magukat minden jövendő tory-kormány szempontjából.[343]

Kautsky a napokban ideérkezett; négy ízben volt nálunk. Louise és férje a lehető legkedvesebben fogadta; ha valaki zavarban volt, hát nem ők.

Ami az Ön medalionját illeti (akarom mondani, az enyémet), ezzel lesznek nehézségek. Egyszer életemben elkövettem azt az ostobaságot, hogy profilból fényképeztettem le magamat, de többé nem teszem. Olyan bután festek, hogy óvakodni fogok attól, hogy profilképemet az utókorra hagyjam. De azért örömmel látnám Marx medalionját (kérem, küldjön Tussy részére is egyet!) és nagyon kíváncsi vagyok, sikerült-e az Önök művészének megfelelően visszaadni az orrot, amelynek profilból igazán lehetetlen a vonala.[344]

Csókoltatom Laurát!

Louise és Ludwig üdvözletüket küldik. Ludwig továbbra is bizonyságot szolgáltat az angol orvosoknak arról, hogy a kontinensről való kollégáik mennyire fölöttük állnak az igazi tudomány, az anatómia, a fiziológia, a patológia stb. terén.

Szívélyesen üdvözli
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

135

Engels Witold Jodko-Narkiewiczhez

Londonba

122, Regent's Park Road, N. W.
[London, 18]94 június 5.

Kedves Jodkóm,

Nem emlékszem pontosan, hogy lefordította és a „Przedświt"-ben közölte-e „Egy lengyel proklamáció" c. cikkemet („Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból"[345]). Ha igen, akkor arra kérem, küldjön nekem még egy példányt abból a „Przedświt"-ből, amelyben ez a cikk megjelent; néhány bécsi lengyel diák hozzájárulásomat kéri a lefordításához.

Barátsággal híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

136

Engels Stanisław Zabłockihoz

Bécsbe

(*Fogalmazvány*)

[London 18]94. VI. 7.

Igen Tisztelt Uram,

Amint a mellékletből látja, a kérdéses cikk[346] itt, Londonban már megjelent lengyelül, először az itteni „Przedświt" című folyóirat 1894 márciusi, 1–3. számában; most brosúraként is meg fog jelenni, két másik munkámmal együtt; ezek: „A bakunyinisták munkában" és „Az oroszországi társadalmi viszonyokról". Minthogy ez a brosúra – könnyen csempészhető zsebformátumban – rövidesen megjelenik, az új fordítás aligha érné meg a fáradságot.

További felvilágosítást készséggel ad Önnek a „Przedświt" szerkesztősége (Al[eksander] Dębski), 7, Beaumont Square, Mile End, London E.

Kiváló tisztelettel

A „Przedświt"-et keresztkötésben küldöm Önnek.

137

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]94 június 19.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Báró,

Ha akarsz a „Neue Zeit" számára két fejezetet a III. kötetből: 1. Kamat és vállalkozói nyereség (23. fej.),

2. A tőkeviszony külsőlegessé válása a kamatozó tőke formájában (24. fej.),[347]

akkor szívesen rendelkezésedre bocsátom őket. Tartalmuk nagyon alkalmas az ilyenfajta közlésre, s másrészt nincsen bennük semmi a nagy, csak az összefüggésben megadható megoldások közül, amelyeket éppen ezért az egész könyv publikálására kell tartogatni. A másodikként említett fejezetben egyebek között benne van dr. Price és Pitt kamatoskamat-szédelgésének a története. Ha akarod ezt az anyagot, akkor az itt szükségtelen jegyzeteket törlöm az első korrektúra ívein és ezeket elküldöm neked, mihelyt megkaptam a szemleíveket, kb. 8–16 nap múlva.

Továbbá újra előszedtem a „végső dolgokról" szóló régi cikket és végre elkészítem számodra (most folytatom, miután 2½ órára megszakított Liebknecht[348] és Julius, akik most mentek el), de másféle lesz és a címe is más[349]; amióta belekezdtem, az őskereszténységnek ezen a területén is tanulmányozhattam még néhány új dolgot.

De hogy elkészüljek vele, befejezem ezt a levelet, amelyből remélhetőleg látod, hogy a „Neue Zeit"-ra is gondolok megint, mihelyt a régi idő [alte Zeit] megengedi.

Mindnyájan sokszor üdvözlünk mindnyájatokat.

Barátod
F. Engels

138

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]94 június 26[–27].
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Báró,

Ezzel egyidejűleg ajánlva küldöm a két Marx-fejezetet*. Címük lehet: Karl Marx a „Tőke" című művének harmadik könyvéből – I. és II., és egy jegyzetben közölhetitek, hogy ez a 23. és 24. fejezet, mégpedig az V. szakaszból: „A profit széthasadása kamatra és vállalkozói nyereségre. A kamatozó tőke". Minden fejezetcímnek meg kell maradnia. Az egyszerűsítés kedvéért töröltem a görög szavakat és a jegyzeteket, kivéve egyet, amely fontos.

A cikk, „Az őskereszténység történetéhez"[349] – valószínűleg ezt a címet adom majd a dolognak – munkában van és jól halad. De tegnap Händel-ünnepség volt a Kristálypalotában, és Louise meg én Avelingékkel elmentünk meghallgatni a „Messiás"-t. Ma leveleket kell elintéznem, holnap talán nekifogok, de itt van Liebknecht[348], és nagy a hőség.

Köszönöm a „Volksanwalt"-ot[350]. A „Critica socialé"-beli dologgal[303] Viktor alaposan beugratott. Miután odaígértem neki, csak azért is elfektette, s most ki akarja várni azt a pillanatot, amikor megint „aktuális lesz". Legközelebb vigyázni fogok vele, egészen furcsán bánik a munkatársaival. Nos, kíváncsi vagyok, hogyan alakulnak a dolgok a napilappal[351]. Remélhetőleg nem úgy, mint Guesde és Lafargue naponkénti „Socialiste"-jával, „pour paraître en octobre"**, amivel éppen tegnap ugrattuk megint a szegény Bonnier-t, amikor átutazott itt.

Carnot-t tehát leszúrták. Ezt a szegény ostoba, unalmas barmot – az első olyan franciát, aki unalmasságával csinált karriert – s ezt *Franciaországban*! Most aztán III. Sándor nem kér majd a francia szövetségből: köszönöm, de ezt mind megkaphatom otthon is, mégpedig olcsóbban! Egyébként nyil-

* *V. ö. 253. old. – Szerk.*
** – „megjelenik októberben"[228] – *Szerk.*

ván van ebben némi bosszú Aiguesmortes-ért is.[352] Kíváncsi vagyok, hogyan viselkedik majd most a kamara 60 ún. „szocialistája"*. Hogy a dolgot a Hödel-ügy[353] mintájára használják majd fel, az iránt bizonyosan nincs kétség, másrészt azonban a 60 ember tekintélyes súllyal esik a latba szerdán, az elnökválasztáson.

Szívélyes üdvözlet mindnyájunktól mindnyájatoknak.

Barátod
F. E.

VI. 27. Tegnap ittmaradt.

Közbejött B. Karpeles. Három napon belül 1. bizonyos H. v. Gerlach Berlinből, 2. Liebknecht, 3. Karpeles, 4. ma Tönnies professzor Kielből – hozzá tegnapelőtt a Händel-ünnepség – és akkor dolgozzék az ember!

* *V. ö. 182–183. old. – Szerk.*

139

Engels Otto Wachshoz

Berlinbe[354]

(*Fogalmazvány*)

[London, 1894 június vége–július eleje]

Wachs Őrnagy Úrnak[355],

Sajnos, a fennálló pártviszonyok közt az, hogy ő* a „*Volk*"-nak[356] munkatársa, némi tartózkodásra késztetett engem. Nem a lap álláspontja miatt – tisztán személyi kapcsolatokat illetően ez nem sokat számított volna –, de a főszerkesztő, Heinrich Oberwinder, egészen a közelmúltig olyan szerepet játszott a szociáldemokrata pártban és körülötte, hogy ránk nézve még a munkatársaival szemben is feltétlenül kötelező bizonyos tartózkodás.[357] Természetesen eszembe sem jut azt kívánni – amikor is korántsem vonom kétségbe ezeknek az uraknak a jóhiszeműségét –, hogy ezek a munkatársak elhiggyék Oberwinder úrról azt, amit mi tudunk róla. Amint Ön tudja, minden társadalmi csoportnak megvan a maga becsületérzése, s nálunk, szociáldemokratáknál itt erről van szó.

* Hellmut v. Gerlach. – *Szerk.*

140

Engels Borisz Naumovics Kricsevszkijhez

Weggisbe[336]

(*Fogalmazvány*)

[London, 1894 július]

Dr. Kricsevszkij úrnak – Weggis.

1. Ön azt mondja: „Igaz, hogy már jóval május 10-e előtt tudtunk V. Zaszulics és Plehanov szándékáról, de csak harmadkézből." Ez a harmadik kéz J. Blumenfeld úré volt, aki a „Наемный труд и капитал"* Önöknél megjelent kiadásának borítólapján mint *egyetlen* cím – 3 Ch. de la Roseraie, Genève – szerepel. Ugyanerre a címre (*minthogy másikat nem adnak meg*) kellene küldeni ugyane közlemény szerint még a Kautsky „Эрфуртская программа"-jának** megjelentetésére szánt *pénzbeli hozzájárulásokat* is. Ha tehát V. Zaszulics és Plehanov az Önök könyvsorozatának erre az egyetlen hivatalos címére küldték el vonatkozó közlésüket, ez teljesen elegendő volt, és gyermekes, anarchista jezsuitizmus harmadkézből származó közlésnek nevezni ezt.

2. Mihelyt Önök ezt a közlést megkapták, még inkább és újólag kötelesek lettek volna *hozzám* fordulni, mint az egyetlen olyan emberhez, akinek itt joga van dönteni a két igénylő fél között. Ön ezt nem tette meg, mert eleve tudta, hogy mit válaszolok majd; mert tisztességtelen módon meg akarta előzni V. Zaszulicsot és Plehanovot, és arra számított, hogy belenyugszom a befejezett ténybe. De hát Ön teljes tévedésben van, és egyáltalán az időt tekintve is tévedett, mert azt képzeli, hogy az európai, csakúgy, mint az orosz szocialista mozgalom fejlődésének jelenlegi fokán újra fel lehet használni a régi bakunyinista–nyecsajevista arcátlanságokat és álnokságokat, sőt ezúttal sikeresen.

---

* – „Bérmunka és tőke" – *Szerk.*

** – „Erfurti program"-jának[337] – *Szerk.*

141

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]94 július 4.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Löhröm,

Tussy azt írja, hogy a párizsi hőség akadályozza elméjének zavartalan működését, s bizonyítékul mellékel 4 darab 25 centime-os bélyeget – enélkül is elhittem volna! Mindenesetre neked küldöm vissza a bélyegeket, mert lehet, hogy ő már elutazott, mire megérkeznek.

Megmondtam Liebknechtnek, hogy a legjobbak az egész „Vorwärts"-ben Paul levelei[358], de ő nem akarta elhinni – pedig igaz; Carnot-ról szóló mai levele megint nagyon jó, higgadt és világos vélemény, más, mint azok a görcsös jegyzetek, amelyeket a „Vorwärts" előszeretettel megereszt az angol és a francia politikáról.

Tudnál nekem küldeni néhány példány „Petite République"-et? Jaurès-éknek és Millerand-éknak éppen most kell *szint vallaniok*, és nagyon érdekel, hogyan viselkednek.* Politikai és gazdasági intelligenciájukba vetett bizalmam nemigen növekedik; de csak örülnék, ha be tudnák bizonyítani, hogy tévedek.

Liebknecht hétfőn este elutazott,[348] kedden Aix-la-Chapelle-ben** kellett beszédet tartania.

Tegnap a „Tőke" III. kötetének 10 íve, amelyet Pétervárra küldtünk fordításra, visszajött ezzel a megjegyzéssel: „Tilos!"

Be kell fejeznem: el kell készülnöm egy újabb korrektúraívvel és utána a városba kell mennem.

Szívélyes üdvözlet mindnyájatoknak.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 182–183. old. – Szerk.*
** Aachen. – *Szerk.*

142

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

London, [18]94 július 5.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Schorlemmerem,

Most, miután a „Tőke" III. kötetéből a kézirat utolsó része is nyomdában van, ismét tudtam valamennyit foglalkozni az Ön ügyeivel[126] és megadhatom az igen megkésett választ IV. 25-i soraira.

A Viewegnél megjelent nagy mű folytatásának van egy bökkenője, és ez áll Karl minden más művére is, amelyek a Vieweg kiadónál vannak. Én akkoriban Manchesterben belenéztem a szerződésekbe, s ezek úgy intézkednek, hogy ha pl. Karl a mű egészének befejezése előtt hal meg, akkor Vieweg befejeztetheti *valakivel, akit ő jelöl ki*. Ez az oka annak, hogy nem hallat magáról és Karl hátrahagyott munkáinak kiadásába sem bocsátkozik bele, nyilvánvalóan teljesen szabad kezet akar magának biztosítani. Az sem várható, hogy további honoráriumokat fizet. Mert 1. a szerződés értelmében csak *nyomdakész* kéziratot honorál, befejezetlen munkát tehát nem, 2. *változatlan* utánnyomásokért szintén nem fizet honoráriumot.

Egyszóval Vieweg azt teheti, amit akar, s ha megjelenik az V. kötet, akkor annak, legalábbis a német kiadásban, más lesz a szerzője.[277]

Karl kémiatörténeti munkájának kéziratát Siebold, mint írja nekem, állandó betegeskedése miatt még nem tudta nyomdakész állapotba hozni, és az angol fordítása sem készült még el.[278] Szegény ördög sokat bajlódott az egészségével és idegileg megint egészen leromlott; huzamos pihenésre és jó levegőre volna szüksége, hogy összeszedje magát. Ami a pénzügyeket illeti, nyugodt lehet, azok jó kezekben vannak, s a dolgok jelenlegi állása szerint Roscoe itt is kezében tartja a gyeplőt, és végül is be kell érni azokkal az adatokkal, amelyeket a szöveg átnézésével stb. kapcsolatos munkák kifizetéséről szolgáltat. Lehet, hogy Roscoe-nak valamivel könnyebb dolga volt, minthogy közvetlenül Siebolddal tárgyalt, nem pedig velem, mint megígérte, de nagy különbséget ez sem jelent, nekem is Sieboldhoz és Klepschhez kellett volna utalnom őt minden megállapodás ügyében, és végső soron

nekem is el kellett volna fogadnom, hogy leráz a bizonykodásaival. A döntő dolog az volt, hogy amikor ilyen gyors a kémia fejlődése, egy év alatt minden tankönyv elavul, ha újra meg újra felül nem vizsgálják, és ezért a tankönyvirodalomban mind a kiadóval, mind a közönséggel szemben csak az élőnek van igaza.

Azt reméltem, hogy ezen a nyáron újra eljutok Németországba, de nem mehetek, mert éppen a nyári hónapokban házbérleti szerződésem ügyei miatt[359] nem távozhatom messzire Londontól, hogy szükség esetén mindig idejöhessek, és még azt sem tudom, egyáltalán mikor mehetek el egy kicsit a tengerhez. Ezeket a dolgokat tulajdonképpen tavaly kellett volna elintéznem, de akkor a megfelelő időt elszalasztottam, amíg odaát voltam,[110] amikorra pedig visszajöttem, késő lett.

A „Neue Zeit"-ban a közeljövőben elolvashatja a „Tőke" III. kötetének két fejezetét*, talán tőlem is megjelenik valami[349].

Hétfőn elutazott innen Liebknecht,[348] több mint egy hétig volt itt.

Nagy a hőség, valószínűleg Önöknél is, Párizsban, azt mondják, elviselhetetlen.

Sokszor üdvözli

híve

F. Engels

* *V. ö. 253. old. – Szerk.*

143

Engels a „Neue Zeit" szerkesztőségéhez

Stuttgartba[4]

K. Kautsky úr megbízásából és az ő Hirsauból érkezett 94. VII. 7-i megkeresésére közlöm Önökkel, hogy a „*Tőke*" 23. fejezetében, a 359. oldalon, felülről a 9–10. sor helyesen így hangzik: „mekkora bruttóprofitot hoz az neki mint funkcionáló tőke". Ugyanígy a 368. oldalon, felülről a 3. sorban helyes ez a kifejezés: „funkcionáló tőke".[360]

Továbbá a 363. oldalon, felülről a 14. sorban, ebben a mondatban: „az egész tőke, eltekintve annak pénz alakjában létező, viszonylag kicsiny részétől, termelési eszközök formájában van még"[361], a „részétől" után valóban lehet vesszőt tenni, mert ez világosabban kiemeli a tartalmat.

Nagyon örülök annak, hogy a 359. oldalon, ahol „fungierende**m**"* áll „fungierende**s**"** helyett, észrevették a sajtóhibát; kérem, tolmácsolják érte hálás köszönetemet K. Kautskynak.

Tisztelettel

F. Engels

[London, 18]94. VII. 9.

---

* – „funkcionáló**nak**" – *Szerk.*

** – „funkcionáló**"** – *Szerk.*

144

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]94 július 16.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Báró,

A mai postával ajánlva elmegy őskereszténység-cikkem[349] a „Neue Zeit" szerkesztőségének, Furthbachstr. 12, és ugyanoda ez a levél is, mert nincs közelebbi hirsaui címem, és nem tudom, meddig maradsz ott.

Minthogy a kézirat nagyon olvashatatlan és sok benne a javítás, örülnék, ha hasáblevonatokat tudnál küldeni róla. Kisebb módosítások, ill. kiegészítések az ilyen átfogó anyagnál szintén lehetségesek.

A „Tőke" 23. fejezetének azon a helyén csakugyan betűhiba volt*, és igazán érdemed, hogy felhívtad rá a figyelmemet.

Különféle elintézendők miatt pillanatnyilag nem mehetek el innen, de remélem, augusztus elején elmehetek a tengerhez; a kontinensre való utazás az idén vízbe pottyant. E pillanatban betű szerint, mert szakadatlanul zuhog.

Szívélyes üdvözlet mindannyiunktól mindannyiatoknak.

Barátod
F. E.

* *V. ö. 261. old. – Szerk.*

145

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[110]

London, 1894 július 17.

Kedves Viktor,

Örülök, hogy az a néhány márka olyan jól jött neked, remélem, felhasználod arra, hogy biztosítsd magadnak a falusi nyugalmat és üdülést, amelyre feltétlenül szükséged van. *Muszáj* elmenned, a fogház fáradalmai[319] után nagyobb szükséged van az utókúrára, mint bármi másra. Magad mondod, hogy kimerültnek érzed magadat, és ez igazán nem csoda; mihelyt kijössz tehát, falura veled! A feleséged teljes felépüléséhez is ez a legjobb.

Az „Anti-Dühring"-ben a kiegészítő fejezetet (amely csak kibővítése egy már meglevőnek) Marx írta,[362] nekem tehát csak másolási és szerkesztési munkám volt vele.

A harmadik kötetből* körülbelül 36 ív ki van szedve, valószínűleg több mint 50 lesz. Minthogy Meissnernek az az érdeke, hogy szeptemberben kirukkoljon vele, addigra alighanem el is készül.

A napilapotokhoz[351] gratulálok és máris örülök neki. Valóban példát kell mutatni az elviselhetetlen „Vorwärts"-nek arra, hogy „hogyan kell csinálni". Akkor aztán kénytelenek lesznek követni. Persze olyankor, amikor te ülsz, az „Arbeiterzeitung"-on is észrevehető időnként, hogy nektek szintén vannak használhatatlan embereitek, akik oda tülekednek, ahová nem valók. De ha meglesz a napilap, akkor amúgy is kénytelen leszel néhány döntő fontosságú mozzanatra korlátozni szónoki tényked ésedet és így kevesebbet fogsz ülni; magánál a lapnál viszont amúgy is óhatatlanul szükség van az ülőszerkesztőre, a bárányra, aki magára veszi a szerkesztőség bűneit.[363]

Aztán meg nálatok Bécsben pillanatnyilag jobban kedvez a talaj egy napilapnak, mint Berlinben. Nálatok fellendülőben van a politikai mozgalom;

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

a választójogi reform[212] biztos, és már az ilyen célért, a közvetlen politikai haladásért vívott harc is óriási előnyt jelent lapotoknak: de a választójogi reform csak az a lökés, amely mozgásba hozza a követ, és amelynek újabb engedményeket kell maga után vonnia a sajtó, az egyesülés, a gyülekezés, a bíráskodás stb. területén. Egyszóval, ti offenzívában vagytok, mégpedig olyan offenzívában, amely egyelőre bizonyos a győzelemben. Ezzel szemben Franciaországban, Németországban, Olaszországban a mieink nem is mindig reményteljes defenzívában vannak, és ki kell állniok a legkülönbözőbb pártokból egyre erőteljesebben összpontosuló reakció rohamát. Bizonyítéka ez annak – legalábbis Németországban –, hogy a mieink igazi nagyhatalommá lettek az országban, Franciaországban pedig azt bizonyítja, hogy ezen a forradalom által felásott talajon legalábbis nagyhatalomnak *tartják* a mieinket. Mindemellett a harcnak jelenleg a ti helyzetetek kedvez jobban – ti támadtok, lépésről lépésre újabb területet hódítottok meg, minden újabb talpalatnyi föld, amelyet megszereztek és elfoglaltok, nemcsak erősíti helyzeteteket, hanem tömegével szállítja nektek az újabb erősítéseket is: a nálatok meglevő primitív alkotmányosság körülményei között a munkások még meghódíthatnak legalább néhányat azokból a pozíciókból – mégpedig törvényes úton, vagyis azon az úton, amely nekik maguknak politikai iskola – azokból a pozíciókból, amelyeket a burzsoáziának *kellett volna* meghódítania. Nálunk is vannak még ilyen megszerezhető pozíciók, de mi csak akkor kapjuk meg őket, ha kívülről jön lökés, egy olyan országból, amelyben a régi feudális, bürokratikus, rendőri formák összekeveredése megközelítően modern polgári intézményekkel az előbbieknek olyan nagy túlsúlyt hagyott meg, hogy a helyzet képtelen bonyodalmakra vezet. S ti ilyen szerencsés helyzetben vagytok, és még inkább szerencsétek, hogy munkásmozgalmatok eléggé nagy és erős ahhoz, hogy itt kezébe vegye a döntést, és ezzel remélhetőleg megadja Németországnak, Franciaországnak és Olaszországnak azt a lökést, amelyre ott szükség van, hogy a túl korán kialakuló „egyetlen reakciós tömeget"[140] egy időre újra szétrobbantsák és az idült reakciós nyomás helyébe néhány polgári reformot hívjanak életre a tömegek mozgási szabadságának értelmében. Csak attól a naptól fogva, amikor kiharcoljátok a választójogi reformot – mindegy, hogy milyent –, csak attól fogva van értelme Poroszországban a háromosztályos választójog[364] elleni agitációnak. S az a tény, hogy Ausztriában lesz valamiféle választójogi reform, már most biztosította Németországban a fenyegetett általános szavazati jogot. Nektek tehát ebben a pillanatban igen fontos történelmi küldetéstek van. Nektek kell az európai proletariátus élcsapatát alkotnotok, megindítanotok az általános offenzívát, amely remélhetőleg nem

akad el, amíg az egész vonalon ki nem vívtuk a győzelmet – s ezt az élcsapatot neked kell vezetned – ezért ha tüstént falura nem mégy és nem szívsz magadba jócskán új erőt, akkor legfőbb kötelességedet mulasztod el.

S annál komolyabbá válik ez a kötelességed, minél inkább gondolsz azokra, akik nektek mint élcsapatnak az egyedüli lehetséges riválisai – a franciákra. Azt írtad Louisénak, számoljak be erről. Máig halasztottam ezt, mert 1. Tussy a múlt héten jött meg Párizsból, az üvegipari munkások kongresszusáról, és 2. tegnapelőtt volt nálunk Bonnier, s előbb hallani akartam, hogy *ők* mit mesélnek. Nos, ahogy látom, a helyzet a következő.

A legutóbbi választások[68] mintegy 25 „szocialistát" – marxistát, broussistát, allemanistát, blanquistát, függetlent – juttattak be a kamarába. Egyidejűleg megsemmisítették az addigi „radikális frakciót", a magát républicains socialistes-nak* is nevező csoportot, mégpedig azzal, hogy összes régebbi vezetőit kirekesztették. Ekkor az e csoporthoz tartozók és újra megválasztottak közül mintegy harmincan Millerand és Jaurès vezetésével összeálltak és felajánlották a „szocialistáknak" a fúziót. Részükről ez nagyon biztonságos manőver volt; ők ugyanis nemcsak többen voltak, mint a régi szocialisták, hanem egységesek is, amazok pedig számos csoportra szakadtak. Ismét lett belőlük tehát egy 50–60 főből álló tekintélyes csoport a kamarában. és ehhez nem kellett többet nyújtaniok a régi szocialisták számára, mint egy nagyon plátói szocialista programot, amelynek politikailag radikális cikkelyei, mint például az általános jóindulat a munkások iránt, már előbb is benne voltak programjukban; a socialisation des moyens de production** pedig egyelőre ártatlan jövő-zenéje volt, amelynek talán a harmadik vagy negyedik generáció számára lehet gyakorlati jelentősége, előbb biztosan nem.

A mi 25 régi szocialistánk két kézzel kapott ezen. Arra nem voltak képesek, hogy feltételeket szabjanak, ehhez túl kevéssé voltak egységesek. A kamarában, mint már a választáson is, együtt akartak ugyan haladni, egyebekben azonban a különálló szervezetek mind maradjanak fenn egymás mellett; így, ha valamelyik csoport speciális feltételeket akart volna szabni az új-szocialistáknak, akkor konfliktusba kerül a többiekkel. S ráadásul nem is lettek volna franciák, ha nem lelkesülnek fel arra a hirtelen támadt kilátásra, hogy a kamarában 25-ről 55 vagy 60 főre nő a számuk, és ha a siker pillanatnyi látszata vagy a tényleges siker hatására nem tévesztik szem elől a jövő veszélyeit. Mi az ördög, a németek annyit hencegnek az ő

* – szocialista republikánusoknak – *Szerk.*

** – termelési eszközök társadalmasítása – *Szerk.*

44 emberükkel, nekünk meg egyik napról a másikra 55 emberünk lett, ha ugyan nem 60! La France reprend sa place à la tête du mouvement!*

A 30 vagy 35 új-szocialista érdekházasságot kötött a szocializmussal. Éppoly szívesen el is álltak volna ettől, de számukra az volt a legokosabb, ha megteszik ezt az ugrást. Belátják, hogy a munkások nélkül bizony nem tarthatják fenn magukat, s akár tetszik, akár nem, csatlakozniok kell hozzájuk. De kezdetben nem *mindenkinél* volt teljesen önkéntes a csatlakozás, és *némelyeknél* bizonyára még most sem az.

Fő képviselőik közül Millerand az egyik legokosabb és azt hiszem, az egyik legőszintébb is, de attól tartok, hogy őbenne némely polgári-jogászi előítélet erősebben megrögződött, mint maga is tudja. Politikailag ő az egész csoport legügyesebb embere. Jaurès – professzor, doktrinér, aki szereti hallani a saját hangját, és akit a kamara szívesebben hallgat, mint Guesde-et vagy Vaillant-t, mert mégiscsak közelebbi rokonságban van a többségi urakkal. Azt hiszem, megvan benne a becsületes szándék arra, hogy igazi szocialistává fejlődjék, de tudod, ezeknek a neofitáknak a tettvágya egyenes arányban áll hozzá nem értésükkel, és az utóbbi Jaurèsnél igen tekintélyes. Így történhetett meg, hogy Jaurès Párizsban ugyanazt a javaslatot nyújtotta be mint szocialista javaslatot, amelyet gróf Kanitz Berlinben a junkerok érdekében terjesztett be: a gabonabehozatal államosítását a gabonaárak felemelése céljából.[325] Minthogy pedig a kamara régi szocialistáinál a gazdasági kérdésekben való hozzá nem értés szintén meglehetősen nagyfokú – Lafargue lille-i bukása[184] óta senki sincs benn, aki konyít valamit ehhez –, Guesde nem tudott lemondani arról, hogy ennek a javaslatnak legalább egy részét mint „szocialistát" és a „spekuláció" ellen irányulót védelmébe ne vegye. Azzal dönteni meg a „spekulációt", hogy a gabonakereskedelmet a panamistákból[8] álló kormányra és kormánypártra bízzák, hát ez csakugyan ragyogó szocialista gondolat. Erről az óriási baklövésről Bonnier és Lafargue útján is leplezetlenül megmondtam a véleményemet az uraknak.

Megmondtam nekik továbbá: az új-szocialistákkal való fúzió, az egyszerű szövetség helyett, talán végzetszerűen elkerülhetetlen volt. De akkor ne tévesszétek szem elől azt, hogy itt polgári elemekkel van dolgotok, akikkel elvi konfliktusba kerülhettek; hogy tehát elkerülhetetlenné válhat a szakadás. Készüljetek fel erre, akkor adott esetben könnyen megtörténhet az egyszerű szövetségre való áttérés, és meglepetésetekben nem kell ostobaságot elkövetnetek. Mindenekelőtt, ha a közös frakcióban ezek az emberek

* – Franciaország újra elfoglalja helyét a mozgalom élén! – *Szerk.*

olyan dolgokkal hozakodnak elő, amelyeket ti nem hagyhattok jóvá, és leszavaznak benneteket, akkor tartsátok fenn magatoknak azt a jogot, hogy ezeket a rendszabályokat a kamarában ne kelljen beszédekkel védelmeznetek, hanem ellenkezőleg, legyen módotok sajtótokban megindokolni elutasító véleményeteket, még ha az egység kedvéért meg is kell szavaznotok ezeket a dolgokat. – De hát meglátjuk, segít-e ez valamit.

Szóval: egyrészt itt vannak az új-szocialisták, akik bizonyos egységet kényszerítenek rá a régi szocialisták különböző csoportjaira. Másrészt külföldön az embereknek nem fér a fejükbe, hogy most egyszerre „a semmiből" létrejött egy 60 főnyi csoport, és hogy fő szónokait, Millerand-t és Jaurèst, eddig nem mint szocialistákat ismerték; ezzel magyarázható a teljesen természetes kételkedés e 60 ember hamisítatlan mivoltában, különösen az után a ragyogó benyomás után, amelyet Zürichben tettek a francia küldöttek.[180]

Suba alatt nyugodtan tovább folytatódnak a különböző szekták klikkezései és marakodásai. A marxisták különösen Vaillant-ra panaszkodnak, aki sok propagandautat tesz vidéken és ott állítólag mindenféle hazug vádakat szór a marxistákra. Vaillant azelőtt majdnem mindig együtt haladt a marxistákkal, de 1. ő szigorúan blanquista pártember, aki a párthatározatokat minden körülmények között végrehajtja, és két év óta viszály van a blanquisták és marxisták között; és 2. az ő választókerületében sok a posszibilista, szüksége van rájuk, s részben ezért hajlik feléjük.

Nagyon is lehetséges, hogy a franciaországi újabb reakciós rendszabályok[365] előbbre hajtják az új-szocialistákat, és lassanként valóban frakció lesz a 60 emberből. De hát ez még nem így van és másként is alakulhat.

Itt minden a régi angol kerékvágásban baktat. A gazdasági meg a politikai fejlődés mindinkább a mi irányunkba hajtja előre az angol munkások tömegeit, de amíg ezek az elméleti szemléletmódtól teljesen elszokott, az orruknál soha tovább nem látó „gyakorlati emberek" tudatosítják magukban saját érzelmeiket és szükségleteiket, addig évek telhetnek el, hacsak ezek egyenest a szemüket ki nem szúrják. Addig a „vezetők" közt vígan virágzik tovább a polgári-parlamenti módon folyó politikai hamiskártyázás, s itt aztán naponta új meg új csodákat ér meg az ember.

Ludwig* most vizsgázik, hogy elérje a Royal College of Physicians** tagjának fokozatát (és már ne csak licenciate*** legyen). Két hétig tart ez a

* Freyberger. – *Szerk.*
** – Királyi Orvosi Testület *Szerk.*
*** – okleveles orvos – *Szerk.*

dolog. Utána remélhetőleg hamarosan a tengerhez mehetünk – házbérleti ügyek miatt[359] az idén nem mehetek el Angliából.

Louise szívélyesen üdvözöl, azt mondja, szó sincs arról, hogy haragudna, legközelebb megtudod majd az okát, hogy miért nem kaptál még választ.

Szívélyes üdvözlet feleségednek, Adelheidnak, Poppnak és minden barátunknak.

Barátod

F. E.

146

Engels Julius Mottelerhez

Londonba

[London, 18]94 július 21.

Kedves Julius,

Mellékelem Siegelnek egy levelét,[366] amelyet ismertetnem kellett veled. A 300 márka ügyében írtam az elnökségnek.[157] Ha az itteni egyletben[33] vagy egyebütt tudsz valamit tenni ezekért az emberekért, az derék dolog lenne; én egyelőre egy fontot küldtem nekik.

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet. Nálunk gyász van a családban, a nőstény kanári négy tojásán ülve kimúlt – úgy látszik, szélütésben.

Barátod

F. E.

147

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]94 július 28.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Báró,

Nem sürgős a cikk[349] kinyomtatása. Ha a korrektúrát elolvastam, akkor nyomathatod ki, amikor akarod, szeptemberben vagy akár októberben. A témát 1841 óta forgatom a fejemben, amikor F. Benarynak egy előadását hallgattam a „Jelenések könyvé"-ről. Azóta világosan láttam, hogy ez az „Újtestamentum" legrégibb és legfontosabb könyve. Az 53 éves terhesség után egyáltalán nem olyan sürgős, hogy a külvilág elé lépjek a dologgal.

Ami kérdéseidet illeti:

1. Én, ha ugyan helyesen fejeztem ki magamat, a kisparasztokat* és a földeken dolgozó rabszolgákat semmiképpen sem nevezem a kereszténység első *követőinek*, hanem csak azokhoz az osztályokhoz sorolom őket, amelyekben a kereszténység lehetséges követőkre számíthatott. S egészen bizonyosan ott is voltak közöttük – különösen a II. és a III. században. Hogy a kereszténység, Judeából Észak-Szíriába és Kisázsiába, ill. Görögországba, Egyiptomba és Itáliába való első kivándorlása óta, a *városokban* kezdett fejlődni és találta meg első követőit, afelől nincs semmi kétség.

2. Evilági-e az ezeréves birodalom, vagy túlvilági? Ez attól függ, hogyan értelmezik. Én túlvilágnak azt nevezem, ami *a halál után van*. És efelől a „Jelenések könyve" semmi kételyt nem hagy. Az ezeréves birodalom csak a mártírok számára van, és persze a létrejöttekor éppen még élő keresztények számára, s ennyiben *ez utóbbiak számára evilági, a mártírok számára* viszont, akiknek előbb fel kell támadniok, *túlvilági*. Egyszóval a régi história ez: you pays your money and you takes your choice**. A döntő szerintem az, hogy a halhatatlanság elképzelése s a túlvilági jutalomba és büntetésbe vetett hit nélkül nem lehetséges az egész. És még sokkal kevésbé evilági

* *A kéziratban*: kispolgárokat – *Szerk.*
** – a pénzedért választhatsz – *Szerk.*

az új Jeruzsálem, amelyről azt állítják, hogy az ezeréves birodalom és az utolsó ítélet után eljön.

De az ún. Pál-levelek szerint is Krisztus visszatértekor a még élő hivők „átváltoznak", halandókból halhatatlanokká lényegülnek át.

Hogy közben ezt az ezeréves birodalmat *földi színekkel* festették meg, az magától értetődik. Még a „Jelenések" sem érheti be azzal a mennyei örömmel, hogy az ember csupasz fenékkel egy nyirkos felhőn ül és többékevésbé véres kézzel a hárfát pengeti és korálokat zengedez örökkön-örökké.

A III. kötet* előszavát 1. még nem írtam meg, és 2. nem adhatom oda neked. A profitrátára vonatkozó pályázati kérdésnek és a díjkiosztásnak ezt a megoldását az őt megillető méltósággal csak magában a könyvben adhatom meg.[367]

Sorgén és Schlüteren kívül egész Amerikában nem lehet egyetlen értelmes tudósítót sem találni, mert az ottani németek makacsul ragaszkodnak a munkástömegekkel szemben ugyanahhoz a szektás állásponthoz, amelytől itt a Szociáldemokrata Föderáció[13] nem tágít. Ahelyett, hogy az amerikaiak mozgalmaiban meglátnák azt az előrehajtó elemet, amely, ha tévutakon és kerülőkön át is, végül el kell hogy vezesse őket ugyanarra az eredményre, mint amelyet ők magukkal hoztak Európából, csak a tévutakat látják meg bennük, gőgösen néznek le az ostoba, vak amerikaiakra, fennen hangoztatják a maguk ortodox fölényét, eltaszítják az amerikaiakat, ahelyett, hogy magukhoz vonzanák őket, s ezért maguk megmaradnak erőtlen kis szektának. Ezért van az, hogy íróik is belesüppednek a tiszta ideológiába, és minden viszonyt tévesen és szűken fognak föl. Hepner mindig is olyan emberke volt, aki a fantázia világában él, amikor pedig szentimentálissá válik, akkor leírhatatlan, hogy mit művel. Olvastam egyszer egy vígjátékát – a humoros részek nagyon jók, de a komoly, szerelmi jelenetek fellengzősek – meg kell szakadni a nevetéstől.

Mindnyájan szívélyesen üdvözlünk mindnyájatokat.

Barátod
F. E.

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

148

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1894 július 28.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Löhröm,

Ma reggel levelet kaptam Paultól, de bármennyire hálás vagyok is érte, a tied korábbi és elsőként tarthat igényt figyelemre; és valóban, egész héten próbáltam időt találni az íráshoz, de napról napra feltartóztatott végtelen sok és sokféle dolognak a közbejötte. Arról van szó, nem vagyok bizonyos abban, hogy továbbra is itt maradok a 122-ben; tavaly kellett volna elintéznem ezt az ügyet, de a kontinensen szórakoztam[112], s most dilemma előtt állok: vagy teljesen tataroztatom az egész házat, vagy másikat keresek. Meggondoltam mindkét lehetőséget, s néhány hét múlva talán már tudni fogom, hogy hányadán állok vagy legalábbis, hogy hányadán fogok állni.[359]

Kérdezed, mi van Pumpsszal. Hónapok óta alig hallottam róluk. Percy elveszítette vagy feladta fivérei vállalatának Wight szigeti ügynökségét; elköltött egy csomó pénzt (nem a sajátját), de rávett, hogy vállaljak érte kezességet egy kölcsönre, amely lehetővé teszi neki, hogy másik ügynökséget találjon ugyanabban az üzletágban és így, mint mondja, visszafizethetné a kölcsönt. Júniusban egyszer csak arról értesít, hogy kötött a családjával valamilyen egyezséget, és ennek értelmében eladja bútorait és visszatér Londonba; ellenvetésemre az a válasz, hogy most már késő és hogy a tervet végre kell hajtani. Aztán azt hallottam, hogy egy kenti iskolában vannak, ahol kisfiuk tanul, és végül múlt hétfőn felbukkantak itt. Amennyire meg tudom állapítani, a családi egyezség csak üres beszéd, legalábbis Percy ugyanabban a tehetetlen állapotban marad, mint előtte volt. Mindazok után, amit értük tettem, nem szándékozom nyugodtan eltűrni az ilyen eljárást, és nem túl szívélyesen fogadtam őket. Hogy Percy mit fog tenni és hogy ez hogyan végződik, azt aztán nem tudom. A gyerekek iskolába járnak, Lily Herne Bayben, s azt mondják, jól tanul; a fiú Sittingbourne-től

nem messze van, nagyon érzékeny gyerek, akkor is betegeskedett, amikor Pumps a múlt héten ott volt. A legkisebb lány velük van.

Köszönöm Jaurès „Revue socialiste"-beli cikkét[368], megítélésem szerint szörnyen lapos, de végül is úgy látszik, mintha ez az ember tanult volna valamicskét, úgyhogy nem mondunk le minden reményről. A „Petite République"-et csakugyan szörnyű nehéz olvasni – az okoskodó fejtegetéseket éppúgy, mint az úgynevezett ténybeszámolókat, s nem fog meglepni téged, hogy többé nem áhítozom utána, kivéve, ha *igazi* híreket, igazi beszámolókat hoz, vagy cikkeket Jaurèstől (akinek fejlődését szeretném követni) és Millerand-tól. Les élucubrations de MM. Rouanet, Fournière, Viviani etc. ne me laissent que trop froid.*

Igazán hálás vagyok az „Ère nouvelle"-nek, amiért lehetővé teszi neked, hogy rendbe hozd a „Socialiste"-ban közölt francia „Kiáltvány"-nak azokat a passzusait, ahol a szöveg párizsi felülvizsgálói dans l'intèret et de la langue française et des auteurs du „Manifeste"** jócskán leszűkítették bizonyos kifejezések értelmét.[369] Természetesen nagyon örülök majd, ha sikerül minél gyakrabban kinyomatnotok.

Gratulálok Paulnak, hogy megnyerte Delagrave-ot.[370] Bárcsak újabb megállapodásokhoz vezetne ez!

Hogy hova utazom ezen a nyáron? Sajnos, ez a gyönyörű új törvény[365] megsemmisítette minden reményemet arra, hogy Le Perreux-be mehetek! És az a legrosszabb benne, hogy ezúttal érvényes lesz Franciaországra az angol jogászok régi mondása: a törvény adva van, de *hogy mit csinálnak belőle a bíróságok, azt nem tudjuk*. Az a benyomásom, hogy a kormány nem fog sok időt elvesztegetni, hanem igyekszik majd precedenst teremteni arra, hogy azt a törvényt a szocializmusra alkalmazza és az „anarchizmus" címszó alá sorolja a szocializmust. A semmítőszéktől nagyon is kitelik ez. A német szocialista-törvény[165] tizenhárom évig távol tartott engem Németországtól; reméljük, ez az új törvény nem lesz annyi ideig érvényben, hogy megakadályozzon abban, hogy még egyszer életemben elmenjek Franciaországba.

Paul nincs annyira elragadtatva a franciaországi helyzettől, mint ce cher*** Bonnier, aki az egész vitát – az eredményét és az egészet – a francia szocializmus legteljesebb győzelmének tekinti – de szerintem amúgy is

* – Rouanet, Fournière, Viviani és más urak elmélkedései teljességgel hidegen hagynak – *Szerk.*

** – mind a francia nyelvnek, mind a „Kiáltvány" szerzőinek érdekében – *Szerk.*

*** – ez a kedves – *Szerk.*

meglehetősen couleur de rose* szemléli a dolgot. A legfőbb nyereségnek én csakugyan annak a cáfolhatatlan bebizonyosodását tartom, hogy pártunk az *egyetlen valódi és komoly* ellenzéki párt Franciaországban, akárcsak Németországban; és hogy a francia radikálisok[27] sem komolyabbak a maguk színleges ellenzékiségében, mint a német Richterek & Tsaik. Ebből, mint Paul mondja, az összes szocialista elemek igazi egységének kell kisarjadnia, és a most megindult üldözés siettetni fogja ezt; és ha ez a Jaurès, Millerand & Tsaik meg a csoportjuk jegyében végbemenő egyesülés a párt hivatalos megnyilatkozásainak színvonalcsökkenését jelenti, un abaissement de niveau intellectuel et politique**, akkor ezt az okozza, hogy korábban túlságosan rákaptak a forradalmi frazeológiára, mint Paul is igen tisztán látja, és csupán annak szükségszerű következménye.

Louise csókoltat, Freyberger, aki szívélyes üdvözletét küldi, most tette le a vizsgát és a Royal College of Physicians*** tagja lett. Üdvözlet Paulnak.

Hű barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* – rózsaszínben – *Szerk.*
** – az intellektuális és politikai színvonal süllyedését – *Szerk.*
*** – Királyi Orvosi Testület – *Szerk.*

149

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

London, 1894 július 31.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Turatim,

A napokban megérkezett ide bizonyos Pasquali úr, aki azt állítja, hogy a szicíliai események[371] miatt üldözték, és kénytelen volt elhagyni Párizst, ahol mint a „Punto Nero"[372] tudósítója működött (a szerkesztőség meghatalmazásával ellátva), de ahol minduntalan ki volt téve rendőrségi fenyegetéseknek.

Torinóban a baptisták angol szektájának lelkésze, prédikátora vagy misszionáriusa volt és megmutatta nekem egyházi elöljárójának levelét, amely szerint szocialista meggyőződése miatt megfosztják tisztségétől.

Segítségre lesz szüksége, mert még ha feltesszük is, hogy komolyan keres munkát, egy szót sem tud angolul.

Mostanában itt is, mint más országokban, furcsa tapasztalatokra tettünk szert a keresztény, zsidó és más vallások egykori papjaival, ezért lekötelezne engem és többi itteni barátunkat, ha némi felvilágosítással szolgálna erről az úrról, aki azt állítja, hogy ismeri Önt.

Csakugyan száműzték Olaszországból?

Csakugyan kénytelen volt elhagyni Párizst, hogy elkerülje az üldöztetést?

Játszott-e és milyen szerepet a szicíliai eseményekben és általában az olaszországi szocialista mozgalomban?

Üdvözlet Önnek és Anna asszonynak Louise Kautsky-Freyberger és a magam nevében.

Barátsággal híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

150

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[110]

London, [18]94 augusztus 4.

Kedves Viktor,

A mellékelt levelet és egy csomagot itt adták le a túloldali, hozzám intézett névtelen levéllel együtt.[373] Valószínűleg Nettlau anarchista filológustól [...]* Hogy mi történjék a csomaggal, azt alkalomadtán bizonyára eldöntöd.

Megkértem Černýt, adja át nektek a spanyol Országos Tanácsnak azt az ismételt kérését, hogy küldjetek nekik augusztus 29-én tartandó kongresszusukra egy spanyolul vagy franciául megírt rövid üdvözlő levelet.[374] A biztonság kedvéért megismétlem. A cím:

Pablo Iglesias, Hernán Cortés 8, pral. *Madrid.*

Szívélyes üdvözlet feleségednek és neked.

Barátod
F. E.

Louise és Ludwig szintén szívélyes üdvözletüket küldik.

* *Az eredetiben itt üres hely van. – Szerk.*

151

Engels Pablo Iglesiashoz

Madridba

(Fogalmazvány)

[London, 1894 augusztus 9. és 16. között]

Kedves Iglesias,

Június 8-i és július 27-i leveledet megkaptam. A kongresszusotok[374] ügyében írtam Berlinbe (pozitív válasz) és Bécsbe (eddig semmi válasz); továbbá az itteni Szociáldemokrata Föderációnak[13] (titkár H. W. Lee) és a Független Munkáspártnak[12] (titkár Tom Mann), valamint a Gázgyári Munkásoknak[375] (titkár W. Thorne, Aveling elvtársnő a végrehajtó bizottság tagja), és ezek valamennyien küldeni fognak nektek néhány sort. Azután írtam a Trades Union Congress állandó Parlamenti Bizottságának[376] (titkár Fenwick képviselő), a Legal Eight Hours League-nek[123] (titkár Sheridan, aki bizonyosan ír nektek) és a Fábiánus Társaságnak[14] (titkár E. R. Pease), ahonnan még nem kaptam választ.

Ebből a felsorolásból láthatod azt a megosztottságot, versengést és személyi viszálykodást, amely az itteni munkásmozgalmat ékesíti. De ítéld meg magad: Hétfőn, e hó 6-án tartotta meg a Szociáldemokrata Föderáció a kongresszusát. Ott azt javasolták, hogy a föderáció a következő parlamenti választásokon támogassa a Független Párt jelöltjeit, ha szocialistáknak nyilvánítják magukat. Ezt elvetették. Ha viszont a „függetlenek" megtagadnák, hogy a föderáció jelöltjeire szavazzanak és őket támogassák, árulók volnának! A Szociáldemokrata Föderáció kongresszusa a továbbiakban elhatározta, hogy – mivel az 1896-os londoni nemzetközi kongresszus[377] nem lesz kizárólagosan szocialista kongresszus – összehív egy *kizárólagosan szocialista* nemzetközi kongresszust, és három nappal az általános munkáskongresszus előtt tartja meg!! Mit szólnak majd ehhez a többi nemzet szocialistái? Mindennek és sok másnak ma még nincs gyakorlati jelentősége, de különböző csoportoknak azt a próbálkozását fejezi ki, hogy a nemzetközi kongresszus egybehívását és megtartását saját külön érdekükben használják ki. Amíg ezek a dolgok nem öltöttek végleges és határozott formát, jobb

volna nem tulajdonítani nekik túl nagy jelentőséget a sajtóban. Mindamellett a mozgalom a munkástömegek körében egyre halad, a termelési eszközök szocializálásának gondolata továbbra is tért hódít, és eljön az a nap, amikor az öntudatos tömegek kisöpörnek minden intrikus és megvesztegethető vezetőt.

Eleanor Marx-Aveling elvtársnő minden héten közzétesz egy beszámolót a „*Workman's Times*"-ban a nemzetközi mozgalom fejlődéséről. Ha van rá mód, jó volna, ha küldenétek neki „El Socialistá"-t, mert ért spanyolul. A címe: Eleanor Marx-Aveling stb.

Jó egészséget kíván és szívből ölel

öreg és hűséges barátod

Eredeti nyelve: spanyol

152

Engels Eduard Bernsteinhez

Broadstairsbe

4, Royal Parade, Eastbourne[378]
[18]94 aug. 14.

Kedves Ede,

Szerencsésen elhelyezkedtünk itt, s mostanáig, vagyis fél 3 óta a kiszolgálás is nagyon tetszik nekünk, reméljük ilyen marad.

Kíváncsi vagyok, reagál-e Liebknecht Arndt miatti csipkelődéseidre, és hogyan. Nem maradhat ennyiben a dolog; meglátjuk, mi lesz. Az az ember, aki így viselkedett Zürichben, nem való a „Vorwärts"-be.*

A „Textiles"-t** visszaküldtem neked. Akaratoskodás ez. Aki ilyen jogalapon akar cselekedni, annak előbb szövetségeseket kell szereznie, máskülönben felsül.

Ami a Szociáldemokrata Föderációt[13] és különkongresszusát illeti, Spanyolországba már írtam a dologról és megírom Olaszországba és Párizsba is***, de megkérem az embereket, hogy egyelőre ne csináljanak nagy ügyet belőle. Mert a Szociáldemokrata Föderációnak most vagy ki kell bocsátania egy körlevelet, hogy megindokolja a határozatot és annak értelmében megindítsa az agitációt, vagy pedig az egész ügy elintéződik a kontinens sajtójában közzétett egyszerű nyilatkozatokkal arról, hogy ilyen kongresszusra egyáltalán nem is küldenek delegátusokat. De ha megjelenik a körlevél, akkor mindenütt hivatalosan megvitatják, s az sokkal jobb volna.

A Szociáldemokrata Föderáció neszét vehette annak, hogy a Parlamenti Bizottság[376] (mint már régen rebesgetik) az 1896-os kongresszust[377] szakszervezeti kongresszussá szándékozik átalakítani, s ami ehhez szükséges, azt Norwichban[380] akarja elintézni; s ebben nyilván ők akarnak az elsők lenni. Ezek a kis tervek könnyen oda vezethetnek, hogy a kontinensiek azt mondják: sem az egyik, sem a másik nem az a kongresszus, amelyet össze

* *V. ö. 140. old. – Szerk.*
** „Der Textilarbeiter"[379]. *– Szerk.*
*** *V. ö. 277., 283., 287. old. – Szerk.*

kellene hívnotok, s mert azt nem *akarjátok* összehívni, hát máshova megyünk, ti pedig intézzétek el egymagatokban a veszekednivalóitokat.

Megfoghatatlanul ostoba az a határozat, amelyet a Szociáldemokrata Föderáció egyúttal a Független Munkáspárt[12] jelöltjeinek ügyében hoz, még arra az esetre is, ha ezek szocialisták. A régi história ez: vagy szocialisták vagytok, s akkor a Szociáldemokrata Föderációban a helyetek, vagy nem akartok belépni a Szociáldemokrata Föderációba, s akkor nem vagytok szocialisták. Hogy azonban ez a két határozat, egymás mellé állítva, szükségképpen elveszi a kontinensiek kedvét attól, hogy bármi dolguk legyen a Szociáldemokrata Föderáció kongresszusával, azt, úgy látszik, egyáltalán nem veszik észre ezek az emberek.

Egyébként mindez elég kevéssé izgat engem – a kongresszusig még sok víz lefolyik a Temzén, és hogy milyen és mennyi, az ma még kiszámíthatatlan.

Augustnak is írok *mindezen* dolgok miatt,[157] Arndtot beleértve.

Szívélyesen üdvözli Ginét, Ernstet, Kätét* és téged magadat Louise, Ludwig és

barátod
F. E.

Mendelsonék is Broadstairsben vannak?

* Ernst és Käte Schattner. – *Szerk.*

153

Engels Thomas Clarke-hoz

Londonba[381]

(*Fogalmazvány*)

[London, 1894 augusztus 15. után]

Hosszú személyes ismeretség alapján S. Mendelson urat tiszteletre méltó és fizetőképes személynek tartom, s az Ön helyében nem haboznék elfogadni őt az Ön által említett helyiség bérlőjének.

Eredeti nyelve: angol

154

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

4, Royal Parade
Eastbourne, 1894 augusztus 16.

Kedves Turati Polgártársam,

Végtelenül hálás vagyok Önnek, hogy annyit fáradozott Pasqualival kapcsolatban.* Szerencsére ez a „seccatore di prima sfera" ha cessato di seccare la *nostra* sfera**. Az én időmben[383] azt mondták Milánóban az olyanokról, akiket anyagi okok miatt üldözött a törvény, és Svájcba mentek: l'è andà à Varés***; Pasquali Edinburgh-ba ment, ahol valószínűleg szerencsét próbál. Bejelentette nálam látogatását „colla mia moglie e col mio piccolo Marx Guglielmo"°; de nem jött el, és amikor egyik barátunk megjelent a lakásán, közölték vele, hogy Pasquali úr a családjával együtt Edinburgh-ba utazott. Valószínű, hogy néhány „kereszténységszocialista", akikből itt jó sok van, mégpedig nem egy vallási szekta tagjai, érdeklődött ezen érdekes egyéniség iránt! Kívánjunk neki jó utat!

A Marxról készült mellszobornak itt nincs valami sok csodálója.[384] Túl kevés van benne Marxból és túl sok Garibaldiból. Ezenkívül, még ha hasonlítana is a szobor, nehéz volna vevőt találni rá Olaszországon kívül. Párizsban mostanában készült egy meglehetősen nagyméretű medalion, amelyet megpróbálnak eladni, Németországban, Ausztriában és Svájcban pedig annyi gipszből készült Marx hemzseg, hogy el sem lehet adni őket.

Az a gyanúsak-törvénye, amelyet Önöknél hoztak,[385] csakugyan túltesz a mi 1878-as[165] és a franciák 1894-es törvényén[365]. Ez adminisztratív úton való száműzés, mint Oroszországban. Remélem azonban, hogy ez egyike lesz azoknak az eseteknek, amikor igazolódik a német közmondás: es wird

---

* *V. ö. 275. old. – Szerk.*

** – „első osztályú rendzavaró" megszűnt zavarni a *mi* rendünket [382]– *Szerk.*

*** – elment Varés-ba – *Szerk.*

° – „feleségemmel és az én kis Marx Guglielmómmal együtt" – *Szerk.*

nicht so heiss gegessen, wie es gekocht wird*. Annyi bizonyos, hogy valamennyi európai ország közül Olaszország az, ahol minden politikai betegség akut gyulladásos formát ölt: nyílt erőszakos lázadás az egyik oldalon, féktelenül heves reakció a másikon. De ahol Bismarck kudarcot vallott, ott Crispi bizonyosan nem fog sikert aratni: az üldözés végül is meg fogja erősíteni a szocializmust Olaszországban, és csak azt kívánom, vonuljon el ez a szélroham úgy, hogy ne kényszerítse Önöket egy időre az eritreai pokolba vagy a londoni purgatóriumba.

Ha már Londonról van szó, a Szociáldemokrata Föderáció[13], az itteni öt vagy hat szocialista szekta egyike – marxista programja, de teljesen szektás taktikája van – most tartotta meg a kongresszusát,** ahol két, meglehetősen fontos határozatot hoztak. Az első jellemző erre a föderációra: javasolták, hogy a Szociáldemokrata Föderáció a következő parlamenti választásokon támogassa a „Független Munkáspárt" jelöltjeit, ha ezek a jelöltek nyíltan szocialistáknak vallják magukat. – Ezt nagy többséggel elvetették. A „Független Munkáspárt" konkurrens csoport, amely szintén felvette programjába „a termelési eszközök szocializálását", következésképpen *valóban* szocialista, ha ezt a nevében nem fitogtatja is, s amelynek az a célja, hogy olyan munkásjelölteket válasszanak meg, akik függetlenek mindkét párttól, mind a konzervatívoktól, mind a liberálisoktól. Mindenki azt remélte, hogy a választásokon ez a két csoport együtt halad majd. De a föderáció nemet mond: vagy szocialisták vagytok, és akkor a mi sorainkban a helyetek, vagy elutasítjátok a belépést és külön csoportot alkottok, akkor pedig nem vagytok szocialisták. És ilyen elemekkel csináljon az ember mozgalmat!

De ami közelebbről érint bennünket: miután lezajlott egy vita, amelyben hangsúlyozták azt a tényt, hogy a párizsi[153], a brüsszeli[154] és a zürichi[142] kongresszus nem volt tisztán szocialista, s hogy itt az ideje, hogy a szocialisták megszabaduljanak a trade-unionista (korporatív) elemtől, amely nem szocialista, a föderáció hivatalosan elhatározta, hogy 1896-ra Londonba *kizárólagosan szocialista kongresszust* hív egybe, *amely három nappal az általános londoni kongresszus*[377] *előtt fog megnyílni.*

Vegye figyelembe, hogy az a csoport, amely – anélkül, hogy erre bármi felhatalmazása volna – különkongresszusra hívja össze a szocialista világot, előbb említett kongresszusán kijelentette, hogy 4500 tagja van; a titkár***

* – nem eszik olyan forrón (a kását), ahogyan főzik – *Szerk.*

** *V. ö. 277–278. old.* – *Szerk.*

*** Hyndman. – *Szerk.*

szerint viszont tavaly 7000 név szerepelt a tagok listáján, úgyhogy csaknem ugyanannyit veszítettek el, mint amennyit megtartottak, a föderáció egy másik tagja pedig azzal kérkedett, hogy a szervezet fennállásának tizennégy éve alatt nem kevesebb, mint *egymillió tag* lépett be és – lépett ki (persze a fent említett 4500-on kívül)!

Olyan szervezet, amelynek ekkora a vonzó (és a taszító) ereje, amely a sajátjain kívül minden más szocialista jelöltet elvet (vegye figyelembe, hogy a Független Munkáspárt vidéken a legnagyobb harmóniában él a Szociáldemokrata Föderációval!) és amely a trade-unionokat is el akarja vetni – éppen abban a pillanatban, amikor ezek (propagandánk legkiterjedtebb és legkedvezőbb területe) Norwichban[380] valószínűleg másodszor is állást foglalnak majd a termelési eszközök szocializálása mellett (1893-ban Belfastban[386] elfogadták ezt és 1894-ben újra elfogadta a London Trades Council[124]) – az ilyen szervezet valóban alkalmas arra, hogy az efféle kérdésekben vállalja a kezdeményezést.

A kontinens szocialistái, akik most minden országban összefogtak, majd eldöntik, megfelel-e nekik, hogy összehívják őket egy kongresszusra, ahol olyan határozatokat kellene hozniok, amelyek már *előre* kötelezően megszabják az általános kongresszuson követendő magatartásukat. Ez csak megharagíthatja – és joggal – a nagy kongresszusnak azokat a küldötteit, akik nem egészen szocialista csoportokat képviselnek. És minthogy tapasztalatból tudjuk, hogy ezeket a csoportokat maga a kongresszusainkon való jelenlétük ténye bevonja a szocializmus körébe, anélkül, hogy ennek tudatában volnának – az angol trade-unionok szolgáltatják erre a legjobb példát –, olyan szűk látókörűek lennénk, hogy elzárjuk magunk elől ezt a lehetőséget?

El sem képzeli, micsoda intrikákat szőnek itt ezzel a kongresszussal kapcsolatban. A Trades Union Congress Parlamenti Bizottsága[376], *úgy mondják*, hatalmába akarja keríteni a mi kongresszusunkat, hogy azt kifejezett trade-union kongresszussá változtassa, amilyen az 1888-as itteni kongresszus[387] volt – erről C. Lazzari tudna egyet-mást mondani Önnek. A kontinensen természetesen kitörő kacajjal válaszolnának erre a kísérletre. De úgy látszik, a Szociáldemokrata Föderáció komolyan vette ezeket a mendemondákat, s fel akarja használni őket arra, hogy hatalmába kerítse a kongresszust és valami különálló dolgot csináljon belőle. Minthogy a föderáció határozata nyilvános, és közzé is tették, lehet róla beszélni a sajtóban. De jobb volna, ha nem tulajdonítanának neki túl nagy fontosságot, nyilvánvalóan kísérleti léggömb ez, amelynek csak akkor lesz jelentősége, ha valamiféle kivitelezés is követi, meghívó körlevél stb. stb.

Freybergerné meg én üdvözletünket küldjük Önnek és Anna asszonynak.

Barátsággal híve

F. E.

Kérem, tekintse ezt a levelet bizalmas magánlevélnek.

Eredeti nyelve: francia

155

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

4, Royal Parade
Eastbourne, 1894 augusztus 22.

Kedves Lafargue-om,

Egy hete itt vagyunk Eastbourne-ban,[378] Louise, a férje meg én. Nagy szükségem volt erre, és a tenger ózondús levegője máris megteszi hatását. Sajnos, tegnap óta többet esik, mint kellene.

Csekkjét a jövő hónap első napjaiban megkapja, mihelyt kintlevőségeim befolytak.

Kíváncsi vagyok, hogyan alkalmazzák majd az új gyanúsak-törvényét[365]. Egyáltalán nem vagyok bizonyos abban, hogy egy adott pillanatban nem alkalmazzák-e a szocialistákra éppúgy, mint az anarchistákra. De ha egyesek szenvednek is tőle, biztos, hogy ez a törvény Önöknél ugyanazt eredményezi majd, mint a 78-as törvény[165] a németeknél; Önök legyőzik, és összehasonlíthatatlanul erősebben kerülnek ki a harcból, mint ahogyan elkezdték.

Itt a Szociáldemokrata Föderáció[13], amely egy ideig mintha ésszerű és toleráns irányvonalat akart volna követni, egyszeriben visszaesett a korábbi hyndmaniádákba. A kongresszuson, amelyet két-három héttel ezelőtt tartottak Londonban, a liverpooli küldött javasolta, hogy a következő általános választásokon támogassák a Független Munkáspárt[12] jelöltjeit, feltéve, hogy ezek nyíltan szocialistának vallják magukat. Ezt minden angliai vitaszabály megcsúfolásával *elvetették*, és 42 szavazattal 12 ellenében határozatot hoztak, hogy minden szocialistának kötelessége belépni olyan nyíltan szocialista forradalmi szervezetbe, amilyen a Szociáldemokrata Föderáció (és mivel a Szociáldemokrata Föderáció azt állítja, hogy rajta kívül ilyen szervezet nincsen, ez annyit jelent, mint: *belépni a Szociáldemokrata Föderációba*). Ami a választási taktikát illeti, ezt egy bizottság elé utalták, amely be fog számolni róla a végrehajtó tanácsnak. Hiszen tudja, hogy a termelési eszközök nacionalizálása a Független Munkáspárt programjának lényeges része. A kölcsönösséget tehát, amely eddig északon (különösen Lancashire-ben és Yorkshire-ben) fennállt e két csoport között, gyakorlati-

lag visszautasította a Szociáldemokrata Föderáció, amely az alexandriai könyvtárat elégető Omar kalifa politikáját hirdeti meg: vagy ellentmondanak ezek a könyvek a Koránnak, akkor rosszak; vagy ugyanazt mondják, akkor pedig fölöslegesek – tűzre velük! És ezek az emberek tartanak igényt az angliai szocialista mozgalom vezetésére!

De van ennél rosszabb is. Hyndman kijelentése szerint itt az ideje, hogy a szocializmus világosan elkülönüljön a trade-unionizmustól, s hogy a kettőnek a vegyes kongresszusa helyett tartsanak tisztán szocialista kongresszust. S mivel ugyanakkor rájöttek, hogy korai még egyenes támadással próbálkozni az 1896-os kongresszus[377] ellen, elhatározták, *hogy a Szociáldemokrata Föderáció kizárólagosan szocialista kongresszust hív egybe, amelynek három nappal az 1896-os általános kongresszus megnyitása előtt kell összeülnie Londonban.*

Mit szólnak majd ehhez a kontinensiek? Elmennek-e majd ilyen kongresszusra, hogy aztán a két vagy három nappal előbb* kis körben hozott határozatok által kezükön-lábukon megkötve, eljöjjenek a nagy kongresszusra, a *miénkre*? Hajlandók lesznek-e szakadást előidézni a nyíltan szocialista küldöttek és azok között, akik még nem szocialisták, de éppen azzá akarnak válni? Hajlandók lesznek-e ilyen pofont mérni az angol trade-unionistákra, akik akkora haladást értek el, amióta az új unionizmus[388] elindította a szocializmus útján őket, s akik 1893-ban Belfastban megszavazták a termelési eszközök nacionalizálását[386] (amelyet néhány héttel ezelőtt *még* a csökönyös London Trades Council[124] is felvett politikai programjába) és akiknek két hét múlva Norwichban újra nyilatkozniok kell velünk szemben elfoglalt álláspontjukról?

De tudja-e, miképpen festette le évi jelentésében és kongresszusi felszólalásokban a Szociáldemokrata Föderáció ennek a szervezetnek az erejét, azét a szervezetét, amely jogot formál a zürichi határozatok[142] megváltoztatására (mert hiszen ez szembeötlő módosítás, amely meghamisítja a zürichi határozatot)? Tagjainak száma – 4500. Tavaly a taglisták 7000 nevet tartalmaztak, tehát 2500 tagot veszítettek! De hát mit számít ez? – mondja Hyndman. A Szociáldemokrata Föderáció sorain fennállásának 14 éve alatt *egymillió ember* haladt át. Micsoda szervezet! Az egymillióból 995 500 kereket oldott, de – 4500 megmaradt!

És most itt a kulcsuk mindezeknek az őrültségeknek, amelyek e kulcs nélkül felfoghatatlanok. Az 1896-os kongresszus nem hagy nyugodni egyet sem azok közül a szekták, frakciók, csoportok stb. közül, amelyekből össze-

* *A kéziratban*: utóbb – *Szerk.*

tevődik az, amit itt organized labournek* neveznek. A Trades Congress Parlamenti Bizottságának[376] nagy kedve van ahhoz, hogy uralkodjék a kongresszuson. A trade-ek norwichi kongresszusának (szeptember) napirendjén már szerepelnek olyan javaslatok, hogy a 96-os kongresszus *angol* küldötteinek elfogadását azokra korlátozzák, akik bekerülhetnek a Trades Congressre: bona fide** munkásokra, akik abban az iparágban dolgoznak vagy dolgoztak, amelyet képviselnek. És azt mondják, hogy kedvük volna kiterjeszteni ezt a rendszert a kontinensiekre is, ez pedig olyan hangos nevetést robbantana ki, hogy egész Londont alapjaiban rázná meg. Nos, a Szociáldemokrata Föderáció, amely szintén úgy volt, hogy itt az alkalom, amikor ő uralkodhatik a kongresszuson és a kongresszus révén az angol mozgalmon, úgy látszik, ürügyül használta fel ezeket a híreszteléseket, hogy felvesse a maga kis ellentervét.

Mindeddig ez csak kísérleti léggömb. De mihelyt a Szociáldemokrata Föderáció meghívó körlevelet vagy hasonlót bocsát ki, a dolog testet ölt, és a kontinens pártjainak nyilatkozniok kell majd.

Egy kérdés: él még a „*Socialiste*" vagy halott? Április óta egy hangot sem hallunk róla. Ha sikerült megölniök, akkor ezt a francia párt győzelmei közé sorolja?

Ez a két hónap, a szeptember és az október mindenesetre érdekes lesz. Ötödike táján szakszervezeti kongresszus Norwichban (a jövő vasárnapi spanyol kongresszus[374] után), utána az Önök nantes-i kongresszusa[389], azután a németeké Frankfurtban[390] október 21-én. Az utóbbi kettő foglalkozik majd a paraszt- és földmunkás-kérdéssel. A két nemzeti csoport nézetei általában azonosak, csakhogy Önök, az egykori meg nem alkuvó forradalmárok, most valamivel inkább hajlanak az opportunizmusra, mint a németek, akik valószínűleg nem fognak támogatni egyetlen olyan intézkedést sem, amely arra szolgálhatna, hogy a kisparaszti tulajdont a kapitalizmus bomlasztó hatásával szemben megmentse vagy konzerválja. Másrészt egyet fognak érteni Önökkel abban, hogy nem a *mi* feladatunk ezt a bomlasztó hatást meggyorsítani vagy fokozni, s hogy a lényeg a kistulajdonosoknak közös nagyüzemi gazdálkodáson alapuló mezőgazdasági szövetkezetekben való tömörülése. Kíváncsi vagyok, hogy a két kongresszus közül melyik bizonyul majd haladóbbnak a gazdasági elméletben és hatékonyabbnak az indítványozandó gyakorlati eszközökben.

---

* – szervezett munkának – *Szerk.*

** – jóhiszemű; valódi – *Szerk.*

Csókolja meg a nevemben Laurát, hogy eszébe juttassa, tartozik nekem egy levéllel. Freybergerék üdvözletüket küldik.

Barátsággal híve
F. E.

A „Neue Zeit" néhány hét múlva cikket kap tőlem a kereszténység eredetéről[349]. A III. kötet* halad, 43 ívet már kiszedtek; az előszót[391] írom.

Eredeti nyelve: francia

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

156

Engels Eduard Bernsteinhez

London

4, Royal Parade, Eastbourne
[18]94. IX. 6.

Kedves Ede,

Schlüternek írok majd,[157] közlöm vele, hogy nincs időd, és kinyomathatja a dolgot a „Neue Zeit"-ból.[392]

A sajtóhibák ráérnek, amíg szept. 18-án visszamegyek[378]. Az előszó[391] csak később készül el, de mielőtt elküldeném, nálam megnézheted. A profitrátára vonatkozó dolgot magában a könyvben megtalálod, az előszóban semmi új nincs erről a tárgyról, csak a megoldási kísérletek bírálata.[367]

Ami Edwardsot illeti, a helyedben én előbb megkérdezném Avelingéket, *miért* utasították el ők[393] és mit tudnak erről az emberről, az angol don't know him* nem egészen egyértelmű. Ha rááldoznád azt az időt, hát bizonyosan megvan az előnye, ha valamilyen Arndtot vagy Hyndmant megakadályozol abban, hogy a cikket megírja. Másrészt, ha az ember közreműködik ilyen gyűjteményes kiadványokon, amelyeket ismeretlen személyek hoznak össze egyik napról a másikra, akkor egyet-mást tapasztalhat. Az illető nem veheti rossz néven tőled, ha érdeklődöl nála, hogy kiket nyert már meg munkatársnak, s ez azért mégis lehetővé tenné számodra, hogy határozottabb véleményt alkoss.

Szívesen küldök Pinkaunak fényképet, mihelyt nekem magamnak lesz újra – amint tudod, Inka** próbálkozásai nem sikerültek, azóta sehol sem kerültem lencsevégre.

Sokszor üdvözli Ginét és a gyerekeket Louise és

barátod
F. Engels

Freyberger ma Londonban van, kórházi ügyeleten.

---

* – nem ismerem őt – *Szerk.*
** Inka Fischer. – *Szerk.*

157

Engels Eduard Bernsteinhez

Londonba[4]

Ma este visszaérkeztünk ide[378]. A Báró azt akarja, adjak neki az Internacionáléról valami „kinyomatlan dolgot", erre mindjárt átkutattam a régi papírokat és találtam valamit, ami esetleg megfelel; el tudnád vinni lefordítani, minthogy a Báró leveléből ítélve, az idő sürget? Holnap 10-től körülbelül 1-ig a városban leszek, utána megint itthon, de Louise tudja, hol vannak a dolgok. Üdvözlet Ginének és a gyerekeknek mindnyájunktól.

Barátod
F. E.

[London. 18]94. IX. 18., kedd

158

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

(Töredék)

[London, 1894 szeptember második fele]

Most valami egyébről. A trade-unionok kongresszusa[380] határozott haladást jelez a tavalyi kongresszushoz képest[386], és a leicesteri választással meg más tünetekkel együtt azt mutatja, hogy mozgásban vannak a dolgok Angliában. Persze itt nincs fejlődés bökkenő nélkül: vegyük azt a határozatot, amelyet a külföldi munkások bevándorlása ellen hoztak Norwichban; de ilyen ellentmondásokat és következetlenségeket egy ideig még el kell viselni „ebben a szabad országban". Végül is elérkezik az az idő, amikor a tömegek, az öntudat kellő fokára jutva, szétszakítják a „vezérek" intrikáinak és szektás civódásainak kusza szövedékét.

Úgy tűnik nekem, hogy a Kína és Japán közti háborút[394] az orosz kormány szította, amely eszközéül használja Japánt. De bármi legyen is e háború közvetlen következménye, egy dolgot óhatatlanul maga után von: a régi Kína egész hagyományos rendszerének teljes felbomlását. A mezőgazdaság és a vele összekapcsolódó háziipar régimódi rendszerét mesterségesen tartották ott életben, minden zavaró elem merev kizárásával. Ezt a kizárását mindennek, ami külföldi, részben áttörték az angolokkal és franciákkal vívott háborúk; ez a háború, amelyet *ázsiaiakkal*, közvetlen szomszédságukban élő riválisaikkal vívnak, teljesen véget kell hogy vessen ennek. A szárazföldön és tengeren megvert kínaiaknak európaiasodniok kell majd, általában meg kell nyitniok kikötőiket a kereskedelemnek, vasutakat és gyárakat kell létesíteniök és így teljesen szétzúzniok azt a régi rendszert, amely oly sok millió ember táplálását lehetővé tette. Egyszeriben bekövetkezik a túlnépesedés, amely állandóan növekedni fog, az előzött parasztok a tengerpartra özönlenek majd, hogy idegen országokban keressenek megélhetést. Mostanáig ezrek vándoroltak ki, akkor pedig milliók akarnak majd elmenni. S akkor mindenhol ott lesznek a kínai kulik, Európában éppúgy, mint Amerikában és Ausztráliában, és a béreket meg munkásaink

életszínvonalát megpróbálják leszállítani a kínai szintre. És akkor eljön majd a mi európai munkásaink* ideje. És az angolok lesznek az elsők, akik szenvedni fognak ettől az inváziótól és *harcolnak* majd. Nagyon számítok arra, hogy ez a japán–kínai háború legalább öt évvel meggyorsítja győzelmünket Európában és rendkívül megkönnyíti azt, mert az összes nem-kapitalista osztályt a mi oldalunkra hajtja majd. Csak a nagybirtokosok és a gyárosok lesznek Kína-*barátok*.

Paul „Neue Zeit"-beli cikkei[395] egészében véve *nagyon* jók. Van bennük néhány olyan történelmi nézet, amely igazán a becsületére válik. Az 1871 utáni francia történelem okozati viszonyainak és menetének a kifejtése a legjobb, amit eddig láttam, sokat tanultam belőle.

De a nantes-i agrárprogram indoklása,[389] amely a szocialisták kötelességének nyilvánítja a paraszti tulajdon fenntartását és *megvédését*, még a *napszámosokat foglalkoztató* bérlőkét és részesbérlőkét is, több, mint amit a legtöbb ember Franciaországon kívül le tud nyelni.

Szívélyes üdvözlet Freybergeréktől.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* *A kéziratban törölve*: harcának – *Szerk.*

159

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]94 szept. 23.
122, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Báró,

Az Internacionálé-dokumentumok miatti felszólításod még Eastbourneban talált.* Sajnos, nem bízhattam meg Edét, hogy keressen ki neked valamit, mert szekrényeim kulcsai nálam voltak, és *néhányat* kellett volna átkutatni – magam is alig igazodom el a régi iratok rendetlenségében. Ráadásul másnap (kedden) visszajöttünk, kikerestem valamit Edének, és megkértük, este jöjjön el, de be kellett fejeznie a cikket a „Neue Zeit" számára[396]; szerda reggel Ernst** elvitte a dolgokat, de este Ede visszahozta azzal, hogy már késő, s azt mondta, amúgy is van már valamitek. Amit találtam, az egyébként sem volt semmi különös; nehéz olyan *nem ismert* Internacionálé-dokumentumot találni, amely magában véve még ma is átütő hatású.

Nagyon köszönöm az örmény „Fejlődés"-t.[397] Szerencsére ezt nem tudom elolvasni.

Kérlek, hogy a Marx-fejezetekért járó tiszteletdíjat vonjátok le a cikkemért járóból, illetőleg számoljátok el annak fejében és küldjétek el nekem az örökösök számára[398]. Ha nem futná az enyémből, kérlek, a különbözettel terheljetek meg jövőbeli munkáim rovására.

Az *egész* szám példányai természetesen ugyanazt a szolgálatot teszik nekem, mint a cikk különnyomatai. Csupán néhány egészen speciális mellékcélra kellenek nekem.

A tiszteletdíjaknak az osztrákok számára fizetése további értesítésig változatlanul érvényben marad[239].

Kezdek félni az olaszoktól. Enrico Ferri, ez a szószátyár, tegnap elküldi nekem az utóbbi időben írt összes műveit, meg egy túláradó levelet, amely iránta táplált érzelmeimet csak még inkább elapasztotta. És mégis udvaria-

* *V. ö. 291. old. – Szerk.*
** Ernst Schattner. – *Szerk.*

san kell ennek az embernek válaszolni! Darwinról, Spencerről és Marxról írott könyve szörnyen zavaros, lapos vacak. Sokat kell majd még vesződniök az olaszoknak ezzel az ő mívelt burzsoá ifjúságukkal. Alighanem tennem kell majd valamit, hogy véget vessek fenyegetően növekvő népszerűségemnek (amelyet ezek az emberek not without a considerable eye to business* forszíroznak). Egyelőre Achille Lorián fogok a III. kötet előszavában egy aprócska példát statuálni.[399]

A Kína és Japán közötti háború[394] a régi Kína végét jelenti, az egész gazdasági alap teljes, bár fokozatos forradalmasodását, beleértve a mezőgazdaság és az ipar ősi kapcsolatának felbomlását falun nagyipar, vasutak stb. következtében, s ezzel a kínai kulik tömeges kivándorlását Európába is, a mi szempontunkból tehát az összeomlás siettetését és az összeütközésnek a válságig való fokozódását. Ez megint pompás iróniája a történelemnek: már csak Kínát kell a tőkés termelésnek meghódítania, és azáltal, hogy végre meghódítja, lehetetlenné teszi önmagát a saját hazájában.

Mindannyian üdvözlünk mindannyiotokat

Barátod
F. E.

Rövidesen átköltözünk a Regent's Park Road 41-be,[359] közelebb a Szt. Márk-templomhoz; részleteket legközelebb.

* – nagyon is számító szempontból – *Szerk.*

160

Engels Émile Vanderveldéhez

Brüsszelbe

(Fogalmazvány)

[London, 1894 október 21. után]

Kedves Vandervelde Polgártárs,

Engedje meg, hogy gratuláljak Önnek személy szerint a megválasztásához és a belga elvtársaknak általában az elmúlt két vasárnap ragyogó sikereihez.[400] A belga proletariátusnak ez a második győzelme[401] valamennyiünk szempontjából igen fontos.* A kis országok, mint Belgium és Svájc a modern politikai laboratóriumok, kísérleti terepek, ahol azokat a tapasztalatokat gyűjtik, amelyeket később a nagy államokra alkalmaznak. Igen gyakran ezek a kis országok adják meg az első lökést egy olyan mozgalomhoz, amely hivatott felforgatni egész Európát. Teszem azt úgy, mint a februári forradalom előtt a svájci Sonderbund háborúja.[215]

Úgy tűnik nekem, hogy jelenleg a dagály időszakában vagyunk, s ez az időszak akkor kezdődött, amikor a belga munkások kivívták a választójogot. Belgium után Ausztria is bekapcsolódott a választójogi mozgalomba; Ausztria után most a proletár Németország követelte, hogy az általános választójogot terjesszék ki a Reichstagról a szövetségi államok képviselőházaira. Az elnyomó törvények, amelyeket a munkáspártok ellen Franciaországban[365] és Olaszországban[385] hoztak, a Németországban előkészületben levő hasonló törvények sem járnak majd több sikerrel, mint az osztrák kormány erőszakos rendszabályai. Manapság a szocialista mozgalom mindenütt erősebb, mint az úgynevezett közhatalom.**

Ami a belga munkásokat illeti, október 14. jóval erősebb pozíciót biztosít számukra. Első ízben sikerült pontosan megismerniök saját és ellenfeleik

---

* *A kéziratban törölve*: Ha egy kis országnak, mint az Önoké, nem is adatik meg, hogy egymaga oldja meg korunk nagy történelmi kérdéseit – *Szerk.*

** *A kéziratban törölve*: A belga szocialistáknak ez a kiemelkedő győzelme új korszakot elöl. – *Szerk.*

erőit; ezentúl tehát a tárgy teljes ismeretében tudják majd megszabni taktikai eljárásukat; Önnek pedig és a többi szocialista képviselőnek nagyobb lesz a súlya és sokkal nagyobb figyelem kíséri majd a szavaikat, miután hivatalosan megállapították azt a tényt, hogy Önök 350 000 belga állampolgárnak a szócsövei. Önökkel a belga proletariátus tartja „vidám bevonulását"[402] a parlamentbe, s ez a bevonulás nemcsak az Önök számára, hanem egész Európa proletárjai számára vidám!

Eredeti nyelve: francia

161

Engels Maria Mendelsonhoz

Londonba

41, Regent's Park Road, N. W.[359]
1894 okt. 26.

Kedves Mendelsonné Asszony,

Végre abban a helyzetben vagyunk, hogy fogadhatjuk barátainkat – jóllehet a ház még mindig mintha ostrom és bombázás nyomait viselné –, örülnénk, ha mindkettőjüket láthatnánk vasárnap este.

Louise és a doktor* üdvözletüket küldik.

Barátsággal híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* Freyberger. – *Szerk.*

Ebben a házban lakott Engels 1894 októberétől élete végéig
(London, 41, Regent's Park Road, N. W.)

162

Engels Georgij Valentyinovics Plehanovhoz

Londonba

41, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1894 nov. 1.

Kedves Plehanovom,

Magától értetődik, hogy amennyire csak lehet, meg fogom könnyíteni Önnek a „Neue Rheinische Zeitung" stb. átnézését, és nem is egészen értem, miért feszélyezte magát, hogy erről nyíltan beszéljen velem.[403] A könyveim ebben a pillanatban még nincsenek rendben; ezt a munkát egy sereg más elintézendő dolog félbeszakította, szaladgálások a városban, ügyvédekkel való tanácskozás és egyéb, azokkal a jogi formaságokkal és anyagi nehézségekkel kapcsolatos kényelmetlenségek, amelyek nélkül Angliában és különösen Londonban nem lehet házat bérelni. Ennek még nincs vége.

Amíg nem rendeztem a könyveimet, aligha lehet a dolgot elkezdeni, s ezért arra kérem, legyen egy kis türelemmel. De bizonyos lehet abban, hogy megkap minden, az Önt érdeklő speciális irodalomba vágó könyvet, folyóiratot stb., amit csak találok. Beszélni fogunk erről, mihelyt láthatom Önt.

Barátsággal híve
F. Engels

Épp most hallom, hogy a konyhánkban új tűzhelyet állítanak fel és hogy csak vasárnap után tudunk majd főzni. Tehát nem láthatjuk vendégül vasárnap este, mert nem tudnánk semmivel megkínálni. De ha akármelyik este nyolc óra után benéz ide, megbeszéljük a könyvek ügyét.

Eredeti nyelve: francia

163

Engels Karl Hirschhez

Kölnbe[4]

Kedves Hirsch,

Nagyon köszönöm a „Reinische Zeitung" rendszeres megküldését és egyben kérlek, légy szíves a címet *122*-ről

Nr. 41, Regent's Park Road, N. W. Londonra átírni.[359]

Ez az utca másik oldalán van, de a Primrose Hill *alatt* és közelebb a park bejáratához. Egyébként minden rendben!

Híved

F. E.

[London, 18]94 nov. 8.

164

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 41, Regent's Park Road N. W.
[18]94 nov. 10.

Kedves Sorge,

A fenti címből látod, hogy elköltöztem. Louise házasságkötése után mégiscsak egy kissé szűk lett nekünk a régi lakás, és minthogy rövidesen jelentkeztek a házasság következményei, nem mehetett így tovább. Kivettünk tehát egy kínálkozó nagyobb házat, valamivel lejjebb, közvetlenül a Regent's Park bejáratánál, és négy hete, sok vesződség után, beköltöztünk – vesződség házügynökökkel, ügyvédekkel, vállalkozókkal, bútorkereskedőkkel stb., s még nem vagyunk készen, a könyveim még nincsenek elrendezve. Alul vannak a közös lakószobáink, az I. emeleten az én dolgozó- és hálószobám, a II. emeleten Louise, a férje és a f. hó 6-án kedden megérkezett kislányka a pesztonkával, a III. emeleten lakik a két szolgáló, ott van a lomtár és a vendégszoba. A dolgozószobám az utcára néz, 3 ablaka van, olyan tágas, hogy csaknem minden könyvemet (8 ládányit) el tudom helyezni benne, és tágassága ellenére igen jól és könnyen fűthető. Szóval sokkal jobb most nekünk. Louise és a kicsi a körülményekhez képest nagyon jól vannak, minden teljesen rendben van.

Kapsz ma két vastag csomagot: 3 „Sozialdemokrat"-ot (berlinit), 3 pesti „Volksstimmé"-t,[404] a „Vorwärts"-et a pártkongresszus[390] beszámolóinak hátralevő részével és egy „Critica socialét"-t, benne egy levelem.[405] A költözködés némi rendszertelenséget okozott a küldeményekben. A *„Workman's Times"* megszűnt. Nagy kár. Tussy cikkei a lapban voltak az egyedüliek, amelyek nem hallgatták el vagy nem hamisították meg az angol munkásoknak az igazságot a kontinentális mozgalomról.

Az itteni mozgalom még mindig hasonlít az amerikaihoz, csak *valamicskével* előbbre van, mint a tietek. A tömegeknek az az ösztönös felismerése, hogy a munkásoknak saját pártot kell alakítaniok a két hivatalos párt ellen, egyre erősödik, s a november 1-i községi választásokon jobban megmutatkozott, mint valaha. De a különféle ósdi hagyományos emlékek hatása és az

olyan emberek hiánya, akik ezt az ösztönt képesek volnának tudatos cselekvéssé alakítani és országos méretekben összefogni, elősegíti azt, hogy a mozgalom megreked ezen az előfokon, amelyet a gondolkodás határozatlansága és a cselekvés helyi elszigeteltsége jellemez. Az angolszász szektásság uralkodik a munkásmozgalomban is. A Szociáldemokrata Föderáció[13], amelynek, akárcsak a ti német Szocialista Munkáspártotoknak,[334] sikerült egy igazhitű szekta merev dogmájává átalakítania elméletünket, szűkkeblűen begubózik, s emellett Hyndman jóvoltából a nemzetközi politikában ragaszkodik a keresztül-kasul rothadt hagyományhoz, amelyet időről időre sikerül ugyan megingatni, de amely még nincs felszámolva. A Független Munkáspárt[12] taktikája rendkívül határozatlan, vezetője, Keir Hardie pedig egy túlontúl ravasz skót, akinek demagóg fogásaiban egy pillanatig sem szabad bízni. Koldus skót szénbányász létére nagy hetilapot alapított, a „Labour Leader"-t[406], ehhez feltétlenül sok pénz kellett, s ezt a pénzt tory vagy pedig liberális unionista[134], vagyis Gladstone- és Home Rule-ellenes oldalról kapta, ehhez nem férhet kétség, s ezt közismert londoni irodalmi összeköttetései, valamint közvetlen értesülések és politikai magatartása egyaránt bizonyítják. Ennek következtében – minthogy ír és radikális választói elpártolnak tőle – az 1895-ös általános választáson[314] nagyon könnyen elveszítheti parlamenti tagságát, s ez szerencse lenne, ez az ember e pillanatban a legnagyobb akadály. A parlamentben csak akkor jelenik meg, ha demagógiára nyílik alkalma: egyszer a munkanélküliekről szóló frázisokkal fontoskodik, anélkül, hogy bármit is elérne, máskor egy herceg születésekor a királynőnek* címez pimaszságokat, ami errefelé igen banális és olcsó dolog stb. Máskülönben, főként vidéken, mind a Szociáldemokrata Föderációban, mind a Független Munkáspártban vannak nagyon jó elemek, de szétszórtan; bár annyit legalább keresztülvittek, hogy minden esetben csütörtököt mond a vezetőknek minden arra irányuló kísérlete, hogy a két szervezetet egymás ellen uszítsák. John Burns politikailag meglehetősen egyedül áll, Hyndman is, Keir Hardie is veszettül támadja, ő pedig úgy tesz, mintha megrendült volna a hite a munkások politikai szervezetében és már csak a trade-unionokban bízna. Igaz, hogy az előbbivel rossz tapasztalatokat szerzett, és éhen halhatna, ha a gépészek szakszervezete nem adna neki parlamenti fizetést. Burns hiú és egy kissé nagyon lépre ment a liberálisoknak, vagyis a radikálisok „szociális szárnyának", és kétségtelenül túlságos jelentőséget tulajdonít annak a sok részletengedménynek, amelyet elért, de mindezek ellenére ő az egyetlen valóban tisztességes fickó az egész mozgalomban, ti. a vezetők között, és

* Viktória. – *Szerk.*

igazi proletárösztöne van, amely a döntő pillanatban, azt hiszem, helyesebben fogja vezetni, mint a többieket a ravaszság és a számító érdek.

A kontinensen a sikerrel együtt nő a még nagyobb siker utáni vágy, és a parasztfogás a szó betű szerinti értelmében divattá válik. Előbb a franciák Nantes-ban Lafargue útján kijelentik[407] nemcsak azt, hogy (mint én írtam nekik*) nem hivatásunk közvetlen beavatkozásunkkal siettetni a kisparasztok tönkremenését, amelyről a kapitalizmus gondoskodik helyettünk, hanem azt is, hogy egyenesen *védenünk* kell a kisparasztot a kincstárral, az uzsorával és a nagybirtokossal szemben. Ezt azonban nem vállalhatjuk, mert ez először butaság, másodszor lehetetlenség. Most meg Frankfurtban jön Vollmar[390] és meg akarja vesztegetni *a parasztot általában*, pedig az a paraszt, akivel Felső-Bajorországban dolga van, nem az eladósodott rajnai kisparaszt, hanem az a középparaszt, sőt nagyparaszt, aki béreseket és szolgálókat zsákmányol ki s tömegével ad el marhát és gabonát. Márpedig ez nem lehetséges elvünk teljes feladása nélkül. Az alpesi parasztot, az alsószász és schleswig-holsteini nagyparasztot csak akkor nyerhetjük meg, ha kiszolgáltatjuk neki a béreseket és napszámosokat, ezzel pedig politikailag is többet veszítünk, mint amennyit nyerünk. A frankfurti pártkongresszus nem döntött ebben a kérdésben, és ez annyiban jó, hogy most alaposan tanulmányozzák a dolgot; azok az emberek, akik ott voltak, túl keveset tudtak a parasztokról és a különböző tartományokban olyan alapvetően különböző agrárviszonyokról, semhogy ne találomra határozhattak volna. De egyszer mégiscsak el kell dönteni ezt a kérdést.

Közben eszembe jut: él még a párizsi „Socialiste", vagy meghalt? Senki sem tudja; mikor Tussy a nyáron Párizsban volt, még nem halt meg, de ha valaki akart belőle egy példányt, a szerkesztőségből kellett elhoznia! Február vagy március óta nem is láttam. Dereure megbolondult, ő volt az ügyintéző, s ahogy kátyúba vitte, úgy is maradt a dolog. Igazi francia módszer.

A belgák választási sikerei után[401] ők meg a franciák időszakos konferenciák tartásával rendszeres kapcsolatot készítenek elő a különböző országok szocialista parlamenti képviselői közt. Hogy lesz-e belőle valami, az kérdéses. Egyelőre az 50 francia parlamenti képviselő** (akik közül kb. 26 kétes értékű megtért radikális) még nagyon henceg, de a dolognak megvan a bökkenője: a 24 régi szocialista között a marxisták csendben, de ádázul veszekszenek a blanquistákkal és az allemanistákkal (posszibilistákkal); hogy sor kerül-e nyílt szakadásra, az bizonytalan.

---

* *V. ö. 288. old. – Szerk.*

** *V. ö. 182–183. old. – Szerk.*

A többi szocialista lapon kívül küldik most nekem a románt („Munca") és a bolgárt (azelőtt „Rabotnik" [Munkás], most „Szocialiszt") is, és lassanként belejövök ezekbe a nyelvekbe. A románok napilapot fognak kiadni Bukarestben.[408]

Más világeseményeket megelőzve az orosz cár* halála valószínűleg változást fog előidézni, akár belső mozgalom, akár a pénzínség következtében, és mert lehetetlen külföldről pénzt szerezni. Nem tudom elképzelni, hogy a jelenlegi rendszer túlélje a trónváltozást, amely egy onániától testileg és szellemileg megrokkant idiótát** juttat uralomra. (Ez a tény minden orvosi fakultáson közismert; Krause dorpati*** professzor, aki Miklóst megfigyelés alatt tartotta, Sándor cárnak kívánságára ezt, az onániát nevezte meg mint a betegség közvetlen okát, erre kapott tőle egy pofont, mire leköszönt, visszaküldte az utánaküldött Vlagyimir-rendet és visszatért Németországba, majd ott elbeszélte a dolgot.) De ha Oroszországban megkezdődik a tánc, akkor az ifjú Vilmos° is tapasztal majd valami újat. Akkor egész Európát liberális szél járja majd át, s ez *most* csak hasznos lehet nekünk.

A kínai háború[394] megadta a kegyelemdöfést a régi Kínának. Az elzárkózás lehetetlenné vált, a vasutak, gőzgépek, elektromosság, nagyipar bevezetése már a katonai védelem szempontjából is szükségszerű lett. Ezzel azonban széthull a kisparaszti gazdálkodás régi gazdasági rendszere, amelyben a család maga készítette ipari termékeit is, és vele az egész régi társadalmi rendszer, amely viszonylag sűrű népességet tett lehetővé. Milliók vesztik el kenyerüket és kényszerülnek kivándorlásra; s ezek a milliók meg fogják találni az utat Európába, mégpedig tömegesen. A kínai konkurrencia pedig nálatok és nálunk gyorsan ki fogja élezni a dolgot, mihelyt tömeges lesz, és így Kína meghódítása a kapitalizmus által egyúttal lökést fog adni a kapitalizmus megdöntésének Európában és Amerikában.

Remélem, te és feleséged jobban vagytok, mint legutóbbi híreid szerint. Én megvagyok, de idővel az ember mégiscsak észreveszi, hogy 73 és 37 között nagy a különbség.

Szívélyesen üdvözöl téged és feleségedet

barátod
F. Engels

* III. Sándor. – *Szerk.*
** II. Miklós. – *Szerk.*
*** *Mai neve:* Tartu – *Szerk.*
° II. Vilmos. – *Szerk.*

165

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]94 nov. 12.

Kedves Löhröm,

Qui s'excuse, s'accuse*, ezzel kezdted október 24-i leveledet, és legutóbbi, szombati soraid, amelyeket ma reggel kaptam meg, mutatják, milyen kevés idődbe került, hogy a „mentegetőzéstől" eljuss a „vádolásig". Ezt mindenesetre jóval hevesebben kellett volna tenned ahhoz, hogy elrontsd a jó hangulatomat; így hát éppen csak közlöm, hogy október 9-e óta a 41. számban lakunk,[359] hogy végeláthatatlanul vesződtem ügyvédekkel, házügynökökkel, vállalkozókkal stb., míg lakható állapotba hoztam a házat, annyit, hogy az utolsó könyvkupacokat csak tegnap raktam fel a dolgozószobám padlójáról könyvszekrényeimbe, ahol rendezésre várnak; hogy alig volt a lakás úgy-ahogy rendben, amikor Louise múlt kedden egy kislány anyja lett (mindketten jól vannak); hogy mindezek betetőzéséül Londont elárasztják orosz, olasz, örmény stb. stb. *proscrit-k***, akik annak rendje és módja szerint megtisztelnek látogatásukkal; hogy ugyanakkor sietve át kellett néznem a „Tőke"*** utolsó 5–6. ívének nagyon rossz levonatait (korrektúrát, szemleíveket); és hogy mindennek következtében nemcsak a levelezésemet, hanem az „Ère nouvelle"-ben megjelent francia „Kiáltvány"-odat[369] is csúnyán elhanyagoltam.

Ma reggel azonban kihalásztam ennek a folyóiratnak az októberi és a szeptemberi számát összevissza dobált könyveim közül, s összehasonlítottam az eredetivel. Gratulálok hozzá – ez még jobb, mint a Feuerbach[276]! Az öreg „Kiáltvány"-nak ez az első olyan francia fordítása, amelyet igazi, zavartalan élvezettel olvastam. Sajnos, a *novemberi* szám, amely a zárórészt[409]

* – Aki mentegetőzik, vádolja önmagát – *Szerk.*
** – *száműzöttek, emigránsok* – *Szerk.*
*** A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

tartalmazza, még nem jött meg, így ezt nem nézhetem át. Alább néhány megjegyzés, teljesen jelentéktelenek.

Joggal mondhatnád, hogy három költözködés felér egy tűzvésszel – nemegyszer hajlottam arra, hogy tűzre vessem minden könyvemet és a házat meg mindent, annyi volt a bosszúságom. De remélem, most már túl vagyok a nehezén – vagyis most az *egyetlen* kis baj, amellyel még meg kell birkózni, az elöntött szenespince és a nyirkos borospince. De végül ezt is le kell küzdeni.

A cár* meghalt, éljen a cár**, és annak a szegény ördögnek csakugyan szüksége van mindarra a bátorításra, amelyet a francia burzsoázia és a sajtó adhat neki a kiáltozásával. Kis híján idióta, testileg-lelkileg gyenge, és az olyan ember ingadozó uralmával kecsegtet, aki csupán mások egymást keresztező intrikáinak játékszere, márpedig éppen ez szükséges az orosz zsarnoki rendszer végső megsemmisítéséhez. A pénzügyi nehézségek majd elősegítik ezt. Crawford mama a napokban kifecsegte, hogy Franciaországban most nem kevesebb, mint nyolcmilliárdnyi orosz *államkötvény* van elhelyezve; ez megmagyarázza a legutóbbi orosz kölcsön balsikerét[25] és nagyon valószínűtlenné teszi *Franciaországban* a küszöbönállónak a sikerét. Franciaországon kívül sehonnan sem fog Miklós pénzt kapni. Amikor 6–7 évvel ezelőtt megpróbáltak Berlinben pénzt szerezni, a bankárok egyhangúlag azt válaszolták: a nemzetgyűlés garanciájával bármilyen összeget, anélkül egy fillért sem! Nem lehetne a „Petite République"-ben kiadni ezt a jelszót most, amikor alkalom kínálkozik rá? Nem lehetne megmondani a francia gogóknak***, hogy Oroszországnak alkotmányt *kell* kapnia, s ezért nem biztonságos dolog, ha rábízzák a pénzüket a halódó abszolutizmusra? Vagy a patriotizmus túlságosan veszélyessé teszi az ilyen eljárást?

Nagyon köszönöm, hogy felajánlottad, lefordítod az én „Őskereszténység"-emet,[410] de tényleg azt hiszed, hogy ez a teológiai téma – különösen a II. és III. rész – eléggé vonzó a francia olvasóknak? Én nagyon kételkedem ebben. Az I. rész talán elmegy: les Internationaux sous l'empire des Césars° vagy valami hasonló – de ezt teljesen rád bízom.

Bebel mai levelében[411] megerősíti, hogy Vollmar azt mondta Frankfurtban[390]: én kifejezetten jóváhagytam a nantes-i új agrárprogramot[389]; pedig az egyetlen, amit erről írtam, az volt, amit neked írtam°°; attól tartok,

* III. Sándor. – *Szerk.*

** II. Miklós. – *Szerk.*

*** – hiszékeny embereknek – *Szerk.*

° – az internacionalisták a császárok uralma alatt – *Szerk.*

°° *V. ö. 293. old.* – *Szerk.*

a franciák egyedül maradnak felhívásukkal, hogy a jelen körülmények között támogatni kell a kistulajdonosokat, mi több, a bérlőket, akik kénytelenek napszámosokat kizsákmányolni. Vollmar tehát maga találta ki, amit állít. Sajnos, ez nyilvános választ[412] fog kényszeríteni, s újabb félreértések elkerülése végett részletesebben kell majd beszélnem a parasztkérdésről[390], és akkor nem kerülhetem meg a nantes-i vitákat. Elküldöm majd a „Neue Zeit"-nak, talán érdekesebbnek fogod találni, mint a kereszténységet.

Így szakítják mindig félbe az embert! Ez a nyavalyás parasztkérdés megint elveszi egy hetemet. Pedig tele vagyok sürgős munkákkal, még mielőtt belekezdenék abba, amit meg kellene csinálnom: Szerecsen *Internacionálé*-beli szerepének a történetébe. És ez más témára visz: a berlini (anarchista) „Sozialist" közölte a „Société Nouvelle"-ből[413] Bakunyinnak egy nagyon hosszú levelét és benne az *ő* változatát a hágai ügyről[15] stb. Megszerezhető ez Párizsban? Vagy Brüsszelben jelenik meg? A német szöveget csak töredékesen kaptam meg, lehet, hogy rendőrségi elkobzás miatt.

Paul azt írja, szeretné nekem ajánlani „Évolution de la propriété"-jét[414]. Nagyon köszönöm. Általában jobban szeretném, ha nem ajánlanának nekem semmit, de teljesen rá bízom.

Senki sem nevezhető boldognak a halála előtt, mondta Szolón. Előre láthatta az én présidence d'honneurömet* Regnard présidence effectivéje** fölött![115] Ki gondolta volna valaha is: éppen Regnard!

Hű barátod
F. E.

Szeptemberi szám.

4. oldal 2. bekezdés. A „Verkehrsmittel" „moyens de communication"-nak*** van fordítva. A „Verkehr"-t a „Kiáltvány"-ban általában „Handelsverkehr"° értelemben használtuk, és később mindig helyesen „*échange*-nak"°° fordítod. Ezen a helyen „échange" jobb volna, bár nincsen jelentősége.

7. oldal 1. bekezdés: La Bourgeoisie°°° az **e** hiányzik a szövegben.

---

* – tiszteletbeli elnökségemet – *Szerk.*
** – tényleges elnöksége – *Szerk.*
*** – „közlekedési eszközöknek" – *Szerk.*
° – „kereskedelmi forgalom" – *Szerk.*
°° – „*cserének*"; „*forgalomnak*", „*érinthezésnek*" *Szerk.*
°°° – a burzsoázia – *Szerk.*

10. oldal 2. bekezdés: „der Hausbesitzer, der Krämer"* így van fordítva: „le petit propriétaire"**; nem volna jobb hívebben a szöveghez azt mondani: „le propriétaire, le boutiquier, le prêteur sur gages***"?

12. oldal 5 sor: Nyomdahiba: garantie *locale*° *légale*°° helyett.

15. oldal 3. sor: „Courgeoisie" „*Bourg*eoisie" helyett.

Amint látod, közönséges nyomdahibákhoz kell folyamodnom, hogy hibát találjak! Az októberi számban levő szöveggel még ezt sem tudom megtenni.

Eredeti nyelve: angol

* – „a háztulajdonos, a szatócs" *Szerk.*

** – „a kistulajdonos" – *Szerk.*

*** – „a háztulajdonos, a szatócs. a zálogos" – *Szerk.*

° – *helyi* biztosíték – *Szerk.*

°° – *törvényes* – *Szerk.*

166

Engels August Bebelhez és Paul Singerhez

Berlinbe

August Bebelhez & Paul Singerhez

Az ezer fontot, amelyet „választási célokra" rátok hagyományoztam* – ebből lejönnek az örökösödési adók – ebben a formában kellett hagyományoznom, mert semmi más formában nem hagyhattam a pártra a pénzt úgy, hogy az örökhagyás ebben az országban törvényileg érvényes legyen. Ez az egyetlen oka annak, hogy ezt a korlátozást alkalmaztam. Gondoskodjatok tehát mindenekelőtt arról, hogy megkapjátok a pénzt, és ha megvan, akkor arról, hogy ne jusson a poroszok kezére. S amikor ezekről a dolgokról határozatot hoztok, igyatok hozzá egy palack jó bort. ezt cselekedjétek az én emlékezetemre.

London, 1894 nov. 14.

Friedrich Engels

* *V. ö. 503. old. – Szerk.*

167

Engels Eduard Bernsteinhez

Londonba[4]

Kedves Ede,

Csatoltan két ív*, a 21. és a 22.

Meissner kérdezi, vannak-e még nyomdahibák benne. Ha van még valami a tarsolyodban, kérlek küldd el nekem, egyébként ne fáradj tovább; holnap akkor írok Meissnernek, zárja le a jegyzéket.

Ha *ma* írsz a Bárónak, kérlek, említsd meg, hogy Labriola megbízásából elküldöm neki Ferri „Socialismo e scienza positivá"-ját, Labriola megjegyzéseivel. Ha a leveled már elment, akkor nem sürgős.

Sok üdvözlet, itt minden rendben van.

Barátod

F. E.

[London, 18]94 XI. 14.

* A „Tőke" III. kötetéből. – *Szerk.*

168

Engels Laura Lafargue-hoz és Eleanor Marx-Avelinghez

Laura Lafargue-hoz és Eleanor Marx-Avelinghez

Kedves lánykáim,

Végrendeletem* ügyében néhány szót kell szólnom hozzátok.

Először is látni fogjátok, hogy összes könyveim felől, beleértve a Szerecsen halála után tőletek kapottakat is, bátorkodtam a német párt javára intézkedni. E könyvek összességükben a modern szocializmus és minden vele összefüggő tudomány történetének és tanulmányozásának olyan egyedülálló és egyben olyan teljes könyvtárát alkotják, hogy kár lenne újra szétszórni őket. Együtt tartani és egyszersmind azoknak a rendelkezésére bocsátani, akik használni akarják – Bebel és a német szocialista párt más vezetői már nagyon régen kifejezték előttem ezt a kívánságukat; és minthogy valóban ők látszanak a leginkább alkalmasnak erre a célra, beleegyeztem. Remélem, hogy ilyen körülmények között meg fogjátok bocsátani eljárásomat és szintén beleegyezésteket adjátok.

Másodszor. Sokat tanakodtam Sam Moore-ral, hogyan gondoskodhatnék végakaratomban valamilyen módon drága Jennynk gyermekeiről. Sajnos, az angol törvények útját állják ennek. Ezt csak szinte képtelen feltételekkel lehetne megtenni és a költségek többet emésztenének fel, mint amekkora a kezelendő összeg. Ezért le kellett mondanom erről. Helyette mindegyiktekre *három* nyolcadrészét hagytam annak, ami az örökösödési illeték stb. kifizetése után vagyonomból megmarad. Ebből *két*nyolcadot nektek magatoknak szántam, a harmadik nyolcadot pedig mindegyiktek megőrzésre kapja Jenny gyermekei számára és úgy használja fel, ahogyan ti és a gyermekek gyámja, Paul Lafargue a legjobbnak ítéli. Ez mentesít benneteket az angol törvényből fakadó minden felelősségtől, s úgy cselekedhettek, ahogyan tulajdon erkölcsi érzéketek és a gyermekek iránti szeretetetek diktálja.

Azt a pénzt, amely mint a Szerecsen írásaiból befolyt haszon része jár tőlem a gyermekeknek, bevezettem a főkönyvembe, és végrendeletem végre-

* *V. ö. 503–504. old. – Szerk.*

hajtói ki fogják fizetni annak, aki az angol törvény szerint a gyermekek törvényes képviselője lesz.

Most pedig ég veletek szeretett, kedves lánykáim. Éljetek sokáig testilelki épségben és örüljetek ennek!

London, 1894 nov. 14.

Friedrich Engels

Tussynak értesítenie kell majd Meissnert, Dietzet és a berlini „Vorwärts"-könyvkereskedést, hogy mostantól kezdve minden olyan összeget, amely Karl Marx örököseit tiszteletdíjként stb. megilleti, *közvetlenül neki* fizessenek ki. Ami Sonnenscheint illeti, ezt más módon kell majd elintézni, mert a „Tőké"-ről[416] szóló megállapodást ő és én kötöttük egymással.

F. E.

Eredeti nyelve: angol

169

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

Kedves Báró,

Az imént néztem át Tussyval a cikkét[417] – egy helyen van egy változtatás, amelyet, úgy látom, joggal tart fontosnak, de ezt egy papírlapra jegyezte fel és nem írta be. A bevezetés végére való, s a kívánt szöveg: Brentano úr történetírói modorát általában három tulajdonság jellemzi: 1. stb.

Be tudod ezt még pótlólag írni?

Mire e sorokat megkapod, talán már láttad a „Vorwärts"-ben, hogy egy paraszt-cikk[418] megírására kényszerültem, éppen írom, és bátorkodom majd hamarosan a rendelkezésedre bocsátani.

Barátod

F. E.

[London, 18]94 XI. 15.

170

Engels Eduard Bernsteinhez

Londonba

Kedves Ede,

A „Sozialdemokrat" (a berlini) fordításban közölte Lafargue beszámolóját az agrárprogramról.[407] Lafargue ezt adja meg nekem, mert az eredetiből nincs kéznél példánya. Én viszont nem találom a magam „Sozialdemokrat"-ját (a nov. 18-i szám volt, vagy talán még előbbi). Kölcsönadnád nekem egy *napra*?

Alaposan megfázott, de már javuló

barátod

F. E.

Sokszor üdvözöllek.

[London, 18]94 XI. 20.

171

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]94 nov. 22.

Kedves Báró,

A paraszt-cikk[118] ma keresztkötésben, *ajánlva* elmegy neked. A kézirat siralmas lévén, szeretnék korrektúrát kapni, a lehető legsürgősebben visszaküldöm.

Éppen most olvasom Ledebour neked írt válaszát.[419] Mértéktelen fontoskodás. Mintha két évvel ezelőtt előre kellett volna látnod a mai Vollmart. Abból, hogy azt mondjuk a kisparasztoknak, nem akarjuk erőszakkal kiforgatni őket a birtokukból, abból azt a következtetést vonni le, hogy a folytatólagos egyéni gazdálkodás gazdasági feltételeit is rendelkezésükre akarjuk bocsátani, ez már mégiscsak sok. Hogy te a dolgok mai állása mellett ezt vagy amazt másképp állítanád be, az persze világos. De szőrszálhasogatás ellen senki sincs biztosítva, én ugyanígy járhatok a cikkemmel.

Kíváncsi vagyok, hogyan folyik majd tovább a polémia, amelyet Bebel megindított.[420] Legfőbb ideje volt.

Hogy belebocsátkozzak az Internacionálénak a földkérdésben elfoglalt álláspontjába, arra most egyáltalán nincs időm. Azonkívül ez kényes kérdés volt az Internacionálé számára. Egyrészt a parcelláért rajongó franciaországi, belgiumi stb. proudhonisták miatt, másrészt azért, mert Bakunyin tromfként kijátszotta az örökösödési jog eltörlését, és ez ködösítően hatott.[421]

A „Vorwärts" persze az egységnek, vagyis az elkenésnek az oldalára szegődik. Ez ellen egyelőre semmit sem lehet tenni. De aki elkeni a dolgot, az most csak Vollmarnak segít, és viselnie kell majd a következményeket. Azt tartom egyedül helyesnek, ha *én* tisztán a tárgyhoz szólok, a személyeket egészen kihagyom a dologból. Máskülönben megint azt mondják majd, kívülről akarom irányítani a pártot stb.

Apropó. Be tudnád alkalomadtán iktatni a mellékelt közleményt[422] anélkül, hogy észrevennék, hogy tőlem származik? A „Vorwärts"-ben nem aka-

rok helyesbíteni, Liebknecht megint körítené valami szósszal, szó nélkül pedig szintén nem hagyhatom.

Gratulálok a III. sz. fiúhoz* – mint bizonyára hallottad, nálunk is van újszülött, Louisénak egy erőteljes kislánya született, minden simán folyt le, és a kicsit úgy kellene hívni, hogy „nagyivó Amália"!

Barátod
F. E.

* Benedikt Kautsky. – *Szerk.*

172

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, 1894 nov. 22.

Kedves Lafargue-om,

Megtaláltam beszámolóját a „Sozialdemokrat"-ban.[407] Ez nagyon szerencsés volt, mert lehetővé tette, hogy sok mindent a kissé hanyag szerkesztés terhére írjak és arra a következtetésre jussak, hogy ha nem értek egyet azzal, amit a nantes-i határozat[389] mond, azt hiszem, egyetértek azzal, amit mondani akart. Egyébként igyekeztem a lehető legbarátibb lenni[412]; de azok után, hogy mennyire visszaélnek ezzel a határozattal Németországban, nem lehet többé hallgatni róla.

Ön valóban egy kissé túlságosan hagyta, hogy az opportunisták oldalára sodorják. Nantes-ban Ön csaknem feláldozta a párt jövőjét egynapi sikerért. Még van idő arra, hogy megálljon, ha a cikkem hozzájárulhat ehhez, örülni fogok. Németországban, ahol Vollmar megengedte magának, hogy a 10–30 hektárral rendelkező bajor nagyparasztokra vonatkoztassa azokat az előnyöket, amelyeket Önök a francia kisparasztoknak ígértek, Németországban Bebel felvette a kesztyűt, a kérdést alaposan meg fogják vitatni, és nem fogják levenni a napirendről, amíg el nem intézik. Bizonyára látta a „Vorwärts"-ben Bebelnek a berlini 2. választókerületben mondott beszédét[420]. Joggal panaszolja, hogy a párt elpolgáriasodóban van. Ez minden szélső párt balsorsa, mihelyt közeledik az óra, amikor „posszibilissá" válik. De a mi pártunk e tekintetben nem léphet át bizonyos határt anélkül, hogy önmaga árulójává ne lenne, s úgy látom, hogy mind Franciaországban, mind Németországban elérkeztünk erre a pontra. Szerencsére van még idő arra, hogy megálljunk.

Egy idő óta nem láttam az Ön tudósításait a „Vorwärts"-ben és azt hittem, hogy valami nézeteltérés merült fel, de múlt szerdán szerencsére kaptam egy számot, amelyben volt „Gallus"[423]. Ha valami nehézsége lenne a szerkesztőséggel, tudassa velem, talán a segítségére lehetek.

Ha az orosz kormány pénzt ad ki arra, hogy emelje papírjainak árfolyamát, akkor ez csalhatatlan jele annak, hogy újabb kölcsön van a levegőben;

kizárólag a franciák haraphatnának rá erre; reméljük, hogy nem teszik meg. De ha az orosznak szüksége van aranyra, persze meg kell próbálnia megszerezni!

Loria még jobban örül majd, ha elolvassa az előszót, olyan bánásmódban részesül ebben, amilyet megérdemel,[399] a legcsekélyebb tekintet nélkül „il primo economista dell'Italiá"-ra*.

A kis Vilmos** bámulatosan viselkedik. A fejébe veszi, hogy harcol a „felforgató törekvések" ellen[424] és azzal kezdi, hogy felforgatja a saját kormányát.[425] A miniszterek hullanak, mint az ólomkatonák. A szegény fiatalember több mint nyolc hónapon át egy kukkot sem szólhatott; nem bírja tovább, kirobban és tessék! Abban a pillanatban, amikor meghódítjuk Belgium negyedrészét,[401] amikor Ausztriában a választójogi reform hamarosan a parlamentbe juttatja a mieinket, amikor Oroszországban a jövőt illetően minden bizonytalan – ebben a pillanatban a fiatalember a fejébe veszi, hogy túltesz Crispin[385] és Casimir-Périer-n[426]! Hogy ez milyen hatást fog kelteni Németországban, láthatja abból a tényből, hogy a frankfurti kongresszuson[390] a küldöttek, legalábbis sokan közülük, azt kívánták, bárcsak hoznának egy újabb elnyomó törvényt, mert ez a legjobb eszköz arra, hogy a párt tért hódítson!

Ausztriában érdekes a helyzet. Fia*** halála óta a császár° attól fél, hogy dinasztiája a közeli jövőben összeomlik. Vélelmezett utóda°° hülye, arrogáns és roppant népszerűtlen! A magyarok aligha fogják elviselni, ők először is egyszerű perszonáluniót követelnek, azután pedig végleges különválást és teljes függetlenséget. Ferenc József, hogy előre megkösse utóda kezét, meg akarja szilárdítani a parlamentet és reálisabb képviseletté akarja tenni. Ezért egyezett meg meglehetősen széles körű választójogi reformban barátjával, Taaffével.[212] De a parlament, a kiváltságosok gyülekezete, igazi Rendi Gyűlés°°° (amelyet kategóriák: nagybirtok, kereskedelem, városok, vidék szerint választanak), ezt elutasítja, és Taaffe megy. Erre a császár mint igazi alkotmányos uralkodó kinevez egy többségi minisztert⁺, a liberálisok, a lengyelek stb. csupa ősreakciós koalíciójának emberét. De megígérteti velük, hogy ők viszont szintén csinálnak egy választójogi reformot,

* – „Olaszország első közgazdásza"-ra – *Szerk.*

** II. Vilmos. – *Szerk.*

*** Rudolf főherceg. – *Szerk.*

° Ferenc József. – *Szerk.*

°° Ferenc Ferdinánd. – *Szerk.*

°°° *A kéziratban* Rendi Gyűlés *előtt törölve*: 1789-es – *Szerk.*

⁺ Windischgrätz. – *Szerk.*

a maguk módján, mégpedig egy éven belül. Az év mindenféle terméketlen kísérlet közepette eltelik. Erre a császár módot ad nekik arra, hogy megtartsák szavukat – ezért nem beszélnek Bécsben 3 hete másról, mint a választójogi reformról. De a koalíciósok képtelenek bármit is létrehozni; az első pozitív javaslatra egymásnak ugranak. Így aztán valószínűleg hamarosan Taaffe váltja fel őket, újra előterjeszti a törvényét, és ha a parlament elutasítja, fel fogja oszlatni a Házat és oktrojálja a reformot, amit az alkotmány lehetővé tesz számára. Így hát Ferenc József „cimbora" tolja a szekeret az egyik oldalról, Viktor Adler pedig a másikról! De micsoda iróniája a történelemnek, hogy ez a császár, akit 1848 decemberében kifejezetten azért kreáltak, hogy megölje a forradalmat, arra van hivatva, hogy 46 évvel később újra megindítsa!

Csókoltatom Laurát.

Barátsággal híve

F. E.

Louise a gyerekkel együtt jól van, ő és Freyberger üdvözletüket küldik.

Eredeti nyelve: francia

173

Engels Joszif Nyerszeszovics Atabekjanchoz

Stuttgartba[427]

41, Regent's Park Road, N. W.
London, 1894 nov. 23.

Tisztelt Elvtárs,

Nagyon köszönöm Önnek, hogy „A szocializmus fejlődése" című írásomat és újabban a „Kommunista Kiáltvány"-t lefordította örmény anyanyelvére.[397] Sajnos azonban nem teljesíthetem azt a kívánságát, hogy néhány soros bevezetést írjak ez utóbbi fordításához. Nemigen írhatok olyasmit, ami egy számomra ismeretlen nyelven jelennék meg. Ha ezt a szívességet Önnek megtenném, akkor nem tagadhatnám meg másoktól sem, s akkor aztán előfordulhatna, hogy a szavaim nem szándékosan vagy éppen szándékosan elferdítve látnak napvilágot, én pedig talán csak évek múltán vagy egyáltalán nem értesülnék erről.

Azután meg – bármilyen hálás vagyok is Önnek az örményországi helyzet érdekes leírásáért – nem tarthatom helyénvalónak, hogy olyan dolgokról mondjak véleményt, amelyeket nem a *saját tanulmányaim* alapján ismertem meg. Már csak azért sem, mert itt egy olyan elnyomott népről van szó, amely szerencsétlenségére a török zsarnokság *Szküllája* és az orosz zsarnokság *Kharübdisze* közé van beékelve; ahol az orosz cárizmus a felszabadító szerepének eljátszására spekulál, s ahol a szolgai orosz sajtó soha el nem mulasztja, hogy az örmények felszabadulásával rokonszenvező minden szót a hódító cárizmus javára ne használjon ki.

Őszinte magánvéleményem azonban az, hogy Örményország felszabadulása a törökök *és* oroszok alól csak azon napon válik lehetségessé, amikor az orosz cárizmus megdől.

Minden jót kíván az Ön népének

kész híve
F. Engels

174

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]94 nov. 24.

Kedves Uram,

Megkaptam június 7-i és 11-i, okt. 15-i és november 12-i kedves leveleit. Sztruve úr művei közül csak a Braun-féle „Zentralblatt"-ban[234] megjelent cikket láttam, s ezért nem beszélhetek arról, hogy milyen állításoknak adott esetleg hangot. Ha Ön a leveleimben talál olyan *tényeket*, amelyeket a válaszában felhasználhat, rendelkezzék velük.[428] De ami a *nézeteimet* illeti, attól tartok, az Ön ellenfelei – talán nem Sztruve úr, de az orosz sajtó általában – meg nem engedhető módon használnák fel ezeket. Engem szünet nélkül ostromolnak orosz barátaim, hogy válaszoljak azokra az orosz folyóiratokra és könyvekre, amelyek szerzőnk* szavait nemcsak félremagyarázzák, hanem tévesen idézik is; azt mondják, az én közbelépésem elég lenne ahhoz, hogy a dolgot rendbe tegyék. Én ezt folyton elhárítottam, mert, hacsak valódi és komoly munkáimat fel nem adom, nem hagyhatom, hogy belesodorjanak olyan polémiákba, amelyek egy távoli országban folynak, olyan nyelven, amelyen még nem olvasok olyan könnyen, mint az ismertebb nyugati nyelveken, és olyan kiadványokban, amelyekből a legjobb esetben is csak alkalomszerű töredékeket látok, ami teljesen lehetetlenné teszi, hogy figyelmesen, minden szakaszában és részletében kövessem a vitát. Mindenütt akadnak olyan emberek, akik az egyszer már elfoglalt álláspont védelmében semmiféle torzítástól vagy tisztességtelen manővertől nem riadnak vissza; és ha ez történt szerzőnk írásaival, attól tartok, én sem részesülnék jobb elbánásban, és végül kénytelen lennék beavatkozni a vitába mind mások, mind a magam érdekében. Valóban, ha magánleveleimben kifejtett nézeteim a jóváhagyásommal megjelennének az orosz sajtóban, akkor semmivel sem védekezhetnék itteni és a kontinensen élő orosz barátaimmal *szemben*, akik arra unszolnak, hogy avatkozzam be aktívan az

* Marx. – *Szerk.*

orosz vitákba és igazítsam helyre ebben vagy abban a kérdésben ezt vagy amazt; nem lenne alapos okom arra, hogy elutasítsam őket, mert azt mondhatnák nekem: hiszen egyszer már *beavatkozott* orosz vitákba; el kell ismernie, hogy ez a mi mostani ügyünk éppen olyan fontos, mint D. úré, legyen szíves hát, bánjon velünk is úgy, mint ővele. De akkor nem rendelkezhetnék többé az időmmel, beavatkozásom az orosz vitákba pedig mindennek ellenére teljesen hatástalan és tökéletlen lenne.

Ezek azok az okok, amelyek legnagyobb sajnálatomra arra késztetnek, hogy megkérjem Önt, ne ragaszkodjék ahhoz, hogy idézze a nézeteimet, legalábbis *mint az én* nézeteimet.

Megpróbálok eljuttatni Önhöz valamit annak a folytatásából, amit már megkapott.*

Kész híve
L. K.[317]

Eredeti nyelve: angol

* A „Tőke" III. kötetének levonataiból. – *Szerk.*

175

Engels Wilhelm Liebknechthez

Berlinbe[429]

41, Regent's Park Road
[London,] 1894 nov. 24.

Kedves Liebknecht!

Írtam Bebelnek[157] és megmagyaráztam neki, hogy politikai vitákban mindent higgadtan meg kell fontolni és semmit sem szabad sebtében vagy első felindulásban tenni, mivelhogy ezzel én magam is gyakran megégettem már a kezemet. Ezzel szemben viszont most hozzád is kell egy kis figyelmeztetést intéznem.

Hogy Bebel a gyűlésen *ügyetlenül* járt-e el, arról lehet vitatkozni. De a lényegben határozottan igaza van.[420] Te persze, mint a központi lap szerkesztője köteles vagy békéltetően működni, még valóban meglevő nézeteltéréseket is elvitatni, a dolgokat mindenki számára kellemessé tenni, az egyetértés irányában hatni a pártban, egészen a szakítás napjáig. Ezért neked mint *szerkesztőnek* Bebel eljárása fatális lehetett. De ami a *szerkesztőnek* kellemetlen, az a *pártvezérnek* kívánatos kell hogy legyen: hogy vannak olyan emberek, akik nem kényszerülnek mindig az orrukon hordani a kötelező szerkesztői szemüveget, és a szerkesztőt is emlékeztetik arra, hogy pártvezéri mivoltában jól teszi, ha időről időre a harmónia-szemüveget félretéve a saját szabad szemével nézi a világot.

A bajorok közvetlenül a frankfurti pártkongresszus előtt formális *Sonderbundot*[215] alakítanak Nürnbergben.[430] Félreérthetetlen *ultimátummal* mennek Frankfurtba. Hogy ezt teljessé tegye, Vollmar azt mondja, *külön menetelünk*, Grillo* pedig: határozzatok, amit akartok, mi *nem engedelmeskedünk*. Bajor fenntartott jogokat proklamálnak és pártbeli ellenfeleiket mint „poroszokat" és „berlinieket" kezelik.[431] A költségvetés megszavazásának helyeslését és olyan parasztpolitikát követelnek, amely már a kispolgárin is túlmegy *jobbfelé*. A pártkongresszus, ahelyett, hogy mint korábban mindig történt, erélyesen gátat vetne ennek, nem mer határozatot hozni. Ha ekkor

* Grillenberger. – *Szerk.*

nem volt itt az ideje annak, hogy Bebel a kispolgári elemnek a pártban való előretöréséről beszéljen, nem tudom, mikor jön el ez az idő.

És mit tesz a „Vorwärts"? Bebel támadásának a formájába kapaszkodik bele, azt mondja, nem olyan vészes a dolog, és annyira „szöges ellentétbe" helyezkedik vele, hogy csak Bebel ellenfeleinek – ezek után elkerülhetetlen – „félreértései" kényszerítenek téged annak kijelentésére, hogy szöges ellentéted Bebel támadásának pusztán a *formájára* vonatkozik, a lényegben – a költségvetési históriában és a parasztkérdésben – Bebelnek igaza van és te az ő oldalán állsz. Úgy vélném, a puszta tény, hogy erre a nyilatkozatra *utólag rákényszerültél*, bizonyítja neked, hogy sokkal messzebbre tévedtél jobb felé, mint amennyire Bebel tévedhetett bal felé.[432]

S az egész vitában végtére is csak a bajorok e két pontban kicsúcsosodó akciójáról van szó: a költségvetés megszavazásának mint kispolgárfogásnak az opportunizmusáról és a közép- és nagyparasztfogásra irányuló Vollmar-féle falusi propaganda opportunizmusáról. Ez meg a bajorok Sonderbund-magatartása az egyedüli gyakorlati kérdések, amelyekről szó van, és ha Bebel nekivág itt, ahol a pártkongresszus cserbenhagyta a pártot, akkor ezt meg kellene köszönnötök neki. Ha a pártkongresszus teremtette elviselhetetlen helyzetet mint a növekvő nyárspolgáriságnak a pártra gyakorolt hatását ecseteli, akkor csupán a helyes általános nézőpontot alkalmazza a speciális kérdésre, s ez szintén elismerésre méltó. És ha erőlteti a vitát mindenről, akkor első számú kötelességét teljesíti és gondoskodik arról, hogy a következő pártkongresszus teljes tárgyismerettel ítéljen sürgető kérdésekben, míg Frankfurtban a kongresszus úgy állt, mint szamár a hegyen.

A szakadás veszélye nem Bebel részéről fenyeget, aki nevén nevezte a dolgot. A bajorok részéről, akik olyan cselekvésmódra vetemednek, amelyre eddig nem volt példa a pártban és amely ujjongást keltett a „Frankfurter Zeitung" vulgáris demokratáiban – ezek Vollmarban és a bajorokban felismerik a *magukˌ* embereit - , s akik örülnek és még vakmerőbbek lettek.

Azt mondod, hogy Vollmar nem áruló. Meglehet. Hogy ő annak tartja magát, azt én sem hiszem. De minek nevezed az olyan embert, aki egy proletárpárttól azt kívánja, hogy a felső-bajorországi nagy- és középparasztok, 10–30 hektár tulajdonosai számára örökkévalóvá tegye a mostani állapotukat, amelynek alapja a cselédség és napszámosok kizsákmányolása. Egy proletárpárt, egyenest a bérrabszolgaság örökössé tételére alapítva! Az ilyen ember lehet antiszemita, polgári demokrata, bajor partikularista, tudom is én mi, de szociáldemokrata?! Egyébként a kispolgári elem gyarapodása egy *növekvő* munkáspártban elkerülhetetlen és nem is baj. Éppúgy,

mint az „akadémikusok"*, bukott diákok stb. gyarapodása. Néhány évvel ezelőtt még veszélyt jelentettek. Most már meg tudjuk emészteni őket. De az emésztés folyamatának is biztosítani kell a menetét. Ehhez sósav kell; ha nincsen elég (ahogy Frankfurt bebizonyította), meg kell köszönni Bebelnek, ha tölt hozzá, éppen azért, hogy a nem-proletár elemeket jól megemésszük.

Éppen ebben áll a valódi harmónia helyreállítása a pártban, nem pedig minden valóságos belső vitakérdés letagadásában és agyonhallgatásában.

Azt mondod, hogy „hatékony cselekvés előidézéséről" van szó. Nagyon örülnék, de hát voltaképpen mikor indul meg a cselekvés?

* „egyetemi (főiskolai) végzettségűek" – *Szerk.*

176

Engels Karpelesnéhez

Bécsbe

41, Regent's Park Road, N. W.
[London,] 1894 nov. 30.

Tisztelt Asszonyom!

Fogadja legőszintébb köszönetemet a bűbájos ajándékért, amellyel születésnapomra kedveskedett nekem. Már csak azért is nagyra értékelem, mert nemcsak hogy az Ön saját keze munkája, hanem – és főként – mert éppen akkor vonta el pihenésétől az időt erre, amikor a születendő kisbaba miatt amúgy is rengeteg dolga volt már. Hiszen éppen most nekem is újra alkalmam volt látni a magam házában, milyen végtelen sok gonddal és elfoglaltsággal jár az anyaság várása. Annál büszkébb lehetek arra az ajándékra, amelyet ilyen időszakban készítettek nekem.

Mindjárt a születésnapomon fel is használtam egy kis szieszátázásra. Legalább olyan édes az álom rajta, mint ha „nyugodt a lelkiismeret", amely tudvalevően „a legjobb párna".[433] Sőt meglehetősen bizonyos vagyok abban, hogy egy némileg bizonytalan lelkiismerettel is nehézség nélkül elboldogulna.

Örömmel hallom Ludwigtól, hogy Ön és kislánya most is jól vannak, s remélem, ez így is marad.

Még egyszer hálás köszönetet mond és szívélyesen üdvözli Önt és dr. Karpeles urat

őszinte híve
F. Engels

177

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, 1894 dec. 4.

Kedves Sorge,

Köszönöm jókívánságaidat meg a feleségedéit! A 75. év, köztünk szólva, már nem hagy meg egészen olyan strammnak, mint az előzők. Bár még friss vagyok és mozgékony, munkakedvem is van és viszonylag munkaképes vagyok, mégis azt tapasztalom, hogy különböző gyomorpanaszok és megfázások, amelyeket azelőtt szuverén megvetéssel kezelhettem, most igen tiszteletteljes bánásmódot igényelnek. De ez semmiség, ha más baj nincs.

Tegnap küldtem neked 3 levonatot a III. kötethez* írt „Előszó"-ból. Egyet a szerencsétlen Stiebelingnek, aki több példányban elküldte nekem firkálmányait. Egyet dr. phil. Firemannek, ha ismered vagy megtudhatod a címét. A harmadikat, kérlek, elolvasás után add oda Schlüternek, talán felhasználhatja. Remélem, hogy legkésőbb kb. egy hét múlva magából a könyvből is küldhetek neked egy példányt, jelezték, hogy már úton vannak. Továbbá küldöm ma keresztkötésben:

1. a „Sozialdemokrat"-ot;

2. a „Justice"-t, ezt megint rendszeresen küldöm majd a németekkel való kötekedése miatt, amelytől nem képes tágítani.[434] Amit a lap a Szociáldemokrata Föderáció[13] diadalairól ír, az majdnem csupa hazugság, a Szociáldemokrata Föderáció viszonylag, más szervezetekhez, különösen a Független Munkáspárthoz képest[12] gyengül; ha ez így megy tovább, hamarosan abszolúte is gyengülni fog. Sajnos, a Független Munkáspártnak már nincs rendes lapja;

3. bécsi „Glühlichter"-t és stuttgarti „Wahrer Jakob"-ot[435], hogy azt a „humort" is megismerd, amellyel a párt rendelkezik;

4. Bebel berlini beszédét és Grillenberger meg Vollmar elleni 4. cikkét.[436]

Ez az utóbbi ügy a legérdekesebb. A bajorok, akik nagyon-nagyon opportunistává lettek *és szinte* már közönséges Néppárttá alakultak (mármint

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

a legtöbb vezető és sokan a párthoz újonnan csatlakozottak közül), a bajor Landtagban megszavazták az egész költségvetést, és elsősorban Vollmar parasztagitációt indított meg, hogy megfogják a felső-bajorországi nagyparasztokat — akiknek 25–80 acre (10–30 hektár) földjük van, tehát *napszámosok nélkül egyáltalán nem boldogulhatnak —, nem pedig a béreseiket.* Semmi jót nem vártak a frankfurti pártkongresszustól[390]. Szerveznek hát, *egy héttel előtte*, egy külön bajor pártkongresszust,[430] és ott formális Sonderbundot[215] alakítanak, amennyiben kikötik, hogy Frankfurtban a bajor küldötteknek minden bajor kérdésben *egységesen* az előzetesen kimondott bajor határozatok szerint kell szavazniok. Így mennek oda, kijelentik, hogy Bajorországban meg *kellett* szavazniok az egész költségvetést, egyszerűen nem tehettek másként; azonkívül ez merőben bajor kérdés, amelybe más nem avatkozhat bele. Más szavakkal: ha olyasmit határoztok, ami nekünk, bajoroknak kellemetlen, ha elvetitek az ultimátumunkat, akkor a ti bűnötök, ha szakadásra kerül sor!

Ezzel a pártban eddig példa nélkül álló követeléssel léptek a többi küldött elé, akiket ez felkészületlenül ért. S minthogy az utóbbi években az egységért való ordítozást a végletekig bátorították, nem csoda, hogy sok lévén az utóbbi években csatlakozott, még nem teljesen képzett elem, ez a magatartás, amely lehetetlenné teszi a párt létét, megúszta a határozott visszautasítás nélkül, amelyet megérdemelt volna, és nem jött létre határozat a költségvetés kérdéséről.

Most gondold el, hogy ha a poroszok, akik többségben vannak a pártkongresszuson, szintén akartak volna előkongresszust tartani, ott a bajorok magatartásáról vagy valami egyébről határozatokat hozni, amelyek kötelezők minden porosz küldöttre, úgyhogy ezek mind, egyfelől a többség, másfelől a kisebbség, az általános pártkongresszuson egységesen szavaznának ezekről a határozatokról, akkor mire kellenének egyáltalán általános pártkongresszusok? És mit szólnának a bajorok ahhoz, ha a poroszok pontosan ugyanazt tennék, amit ők most tettek?

Egyszóval, ennyiben nem maradhatott a dolog, s ekkor sorompóba lépett Bebel. Újra napirendre tűzte ezt a kérdést, és most vitatják. Bebel kimagaslóan a legvilágosabb és legszélesebb látókörű koponya mindnyájuk közt; kb. 15 éve rendszeresen levelezek vele, és csaknem mindig egyetértünk. Liebknecht viszont nagyon belemerevedett az eszméibe, még mindig kikitör belőle a régi délnémet-föderalista, partikularista demokrata, s ami a legrosszabb, nem bírja elviselni, hogy Bebel, aki rég fölébe nőtt, készséggel megtűri ugyan maga mellett, de nem engedi többé, hogy Liebknecht vezesse. Ráadásul olyan rosszul szervezte meg a központi lapot, a „Vorwärts"-et —

lényegében a vezérségét féltve, mert mindenben ő akar dirigálni, s valójában semmiben sem dirigál, tehát mindenben akadályoz –, hogy a lap, amely az első lehetne Berlinben, csak arra jó, hogy 50 000 márka hasznot hajt a pártnak, de semmiféle politikai befolyást nem szerez neki. Liebknecht persze most erőnek erejével közvetíteni akar és szidja Bebelt, de véleményem szerint az utóbbinak adnak majd igazat. Berlinben az elnökség és a legjobbak már most is az ő oldalán állnak, s meg vagyok győződve arról, hogy ha a párt nyilvánosságához fordul, akkor nagy többséget kap. Egyelőre várni kell. A vollmariádákat is elküldeném neked, de csak egy példányom van ebből saját használatra.

Louise és a kicsike jól vannak.

Szívélyes üdvözlet neked és feleségednek, és gyógyulást kívánok szemedre és egyéb bajaidra!

Öreg barátod

F. E.

178

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

41, Regent's Park Road
[London, 18]94 dec. 4.

Kedves Turatim,

Hogy az ördögbe van türelme mindig írni ennek a kedves E. *úrnak*? Hagyjuk hát el a burzsoá megszólításokat. Ami az Ön diákjait illeti, végtelenül sajnálom, hogy nem adhatok nekik egyéb segítséget, mint a legjobb kívánságaimat.[437] Az időm annyira foglalt, hogy a legsürgősebb munkákhoz sem jutok hozzá. Ugyanaznap, amikor az Ön lapját megkaptam, berlini diákok ugyanezzel a kéréssel fordultak hozzám; kénytelen vagyok ugyanúgy elutasítani őket, mint az Ön barátait. Ezek az apró dolgok külön-külön semmiségek, de ha ez napról napra kétségbeejtő rendszerességgel megtörténik, akkor halmozódik és jelentős időveszteséget okoz. Kérem tehát, mentsen ki ifjú barátainál, akiknek egyébként teljes sikert kívánok.

Anna polgártársnő részére elküldöm Önnek az *előszót*, amelyet a „*Tőke*" III. kötetéhez írtam – van benne néhány sor, amelyek Olaszországban talán némi érdeklődést keltenek.[399]

Jól tette, hogy idézte Bebelt[420] a „Critica sociale"-ban. Bebel keserű, de igen szükséges igazságokat mondott. Ez opportunusabb volt, mint ellenfeleinek opportunizmusa.

Barátsággal híve
F. E.

Kérem, jegyezze fel a címváltozást.

Eredeti nyelve: francia

179

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

London, [18]94 XII. 12.

Kedves Sorge.

Ma elment neked 1 példány Marx: „A tőke", III. kötet, ajánlott nyomtatványként, remélhetőleg megkapod.

Fel nem foghatom, mivel érdemeltük ki azt a meg nem érdemelt szerencsét, hogy Vilmoska* a *Reichstagban* „felségsértésért" eljárást indíttat a mieink ellen, mert ülve maradtak.[438] Nagyobb szolgálatot nem is tehettek volna nekünk. Úgy látszik, Vilmoska és „Köller úr, aki egyre hihetetlenebb dolgokat művel" [Herr von Köller, Sie machen's immer döller], összeillő párocska, akik mindent kátyúba juttatnak, minket pedig – kihúznak belőle.

Bebel győzött. Először is Bebel cikkei[436] után Vollmar félbeszakította a vitát, másodszor az elnökséghez való apellálását nagyon határozottan elutasították, harmadszor pedig a frakcióhoz apellált, de ez, miután Bebel illetéktelennek nyilvánította, elismerte illetéktelenségét, s így az ügy a legközelebbi pártkongresszus elé kerül, ahol *biztosítva* van Bebel $^2/_3$-os–$^3/_4$-es többsége.

Ez a harmadik kampány, amelyet Vollmar azért indított, hogy Bajorországon kívül is vezető helyre kerüljön a pártban. Először azt követelte, támogassuk aktívan Caprivit, legyünk kormányszocialisták[439]. Másodszor azt, hogy műveljünk államszocializmust, segédkezzünk a jelenlegi német birodalomnak szocialista kísérletekben.[440] Mindkétszer leégett. Most megint.

A Reichstag-beli ülvemaradási jelenet jobban imponált a franciáknak, mint a párt egész 30 éves munkája. Köztünk szólva, a párizsiak – nem mondom, hogy a franciák, de a párizsiak – *nagyon* leromlottak. Ez a frázisciplés és ez a tisztelet a melodramatikus dolgok iránt lassanként elviselhetetlenné válik.

* II. Vilmos. – *Szerk.*

Remélem, te és feleséged jól vagytok.
Szívélyes üdvözlet mindkettőtöknek.

Barátod
F. E.

Hálából a nekem küldött Census Reports stb.-ért[267] Schlüternek is küldtem egy példányt a III. kötetből*, *ajánlva*, nyomtatványként. De mert nem tudom, hogy most is 935 Washington-e a címe, „Volkszeitung", postafiók 1512, N. Y. City címre küldtem. Lennél szíves közölni ezt vele?

* A „Tőke" III. kötete. *Szerk.*

180

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[110]

41, Regent's Park Road, N. W.
London, 1894 december 14.

Kedves Viktor,

12-i és 26-i leveleidet rendben magkaptam. K. Kautskyval tehát elintéződött a dolog. Szívből köszönöm a születésnapomra küldött jókívánságaidat és biztosítalak, hetvenötödik életévem küszöbén a tudatomba vésték és a lelkemre kötötték, mennyire nem szabad többé megengednem magamnak az általad korholt elővigyázatlanságokat. Ellenkezőleg! Szigorú diétát tartok, úgy bánok az emésztőcsatornámmal, mint valami morcos bürokrata fölöttessel, aki megköveteli, hogy mindig úgy táncoljak, ahogy ő fütyül, és eltűröm, hogy köhögés, légcsőhurut és egyebek ellen bebugyoláljanak, melegben tartsanak és egyáltalán mindenfélével gyötörjenek, egészen úgy, ahogy az egy beteges öregemberhez illik. Ebből elég.

Hogy a lagymatag pártkongresszus[390] után örültem Bebel határozott fellépésének[420], azt aligha kell mondanom neked. Éppúgy örültem annak is, hogy Vollmar közvetve rákényszerített, szóljak én is egy szót ebben az ügyben. Valóban győztünk az egész vonalon. Először az, hogy Vollmar abbahagyta a harcot Bebel négy cikke[436] után, ami már határozottan visszavonulás volt; aztán az elnökség részéről történt elutasítás; azután annak a frakcióhoz intézett követelésnek a visszautasítása, hogy a kongresszus helyett ez döntsön. Tehát egyik vereség a másik után Vollmarnak ebben a harmadik szerencsétlen kampányában. Ennyi még egy egykori pápai zuávnak[441] is elég kell hogy legyen.

Liebknechtnek ebben az ügyben két levelet írtam,[442] nem volt öröme bennük. Ez az ember egyre inkább akadályt jelent. Azt mondja, még neki vannak a legjobb ideei a pártban, de úgy is festenek, tegnapelőtti Reichstag-beli beszéde[443] is rossz. Úgy látszik, a kormányban is észreveszik ezt és a szerintük a posteriori* elkövetett felségsértéssel[438] nyilván egy kicsit talpra akarják segíteni.

* utólagosan (*itt*: a hátsó felével) – *Szerk.*

Egyébként ez a história azt bizonyítja, hogy Vilmos* és v. Köller vagy teljesen bolondok, vagy pedig tervszerűen készítik elő az államcsínyt. Hohenlohe a beszédében teljesen elbutult, gyengeelméjű, akarat nélküli öregúrnak, v. Köller úr puszta strómanjának mutatkozik. Ez utóbbi pedig pontosan az az öntelt, nyalka, korlátolt junker, aki képes úgy odaállni Vilmoska elé, hogy ő az, aki véget vet a „felforgatásnak" és maradéktalanul megvalósítja Őfelségének a királyi teljhatalom visszaállítására irányuló szándékait. És Vilmos képes azt válaszolni erre: Ön az én emberem! Ha ez így van – és mindennap újabb jeleit mutatja ennek –, akkor vogue la galère!**, akkor aztán vidám idők jönnek.

De most a fődologról. Csodálkozol, hogy semmit sem hallasz Louiséról. De hát akkor légy szíves és mindenekelőtt válaszolj azokra az igen sürgető levelekre, amelyeket ő írt neked, nemcsak az innen küldendő tudósításainak a megszervezése ügyében, meg arról is, hogy tudósítson-e még valaki és kicsoda? –, hanem különösen a felajánlott pénz ügyében.

Louise már hónapokkal ezelőtt, szeptemberben vagy október elején megírta neked: alakult egy konzorcium olyan emberekből, akik a párton kívül állnak, de megbíznak benned és főként hisznek abban, hogy te vagy az az ember, aki még pénzügyi sikerhez is hozzá tudod segíteni a naponkénti „Arbeiterzeitungot"[351], feltéve, hogy *tiéd lesz a vezetés*. Készek tehát arra, hogy a naponkénti „Arbeiterzeitung"-nak egy tekintélyes, mint hírlik körülbelül 5000 forintig terjedő összeget utaljanak át, feltéve hogy

1. a lapnál te foglalod el a vezető helyet,

2. a dolog tisztára üzleti befektetésnek számít és rendszeresen fizetnek kamatot,

3. minden tárgyalás, kifizetés stb. Bécsben a te, itt pedig Louise közvetítésével bonyolódik le.

Ha jól emlékszem, ezek az ajánlat feltételei. Mármost erre éppúgy nem jött tőled semmiféle válasz, mint Louise összes későbbi leveleire. A múlt héten *újra írt* és postafordultával kért értesítést; ennek legkésőbb kedden, f. hó 11-én itt kellett volna lenni. Hiába. Eszerint csak két dolog lehetséges: vagy annyira körülfonják a levelezésedet postai és más intrikák, hogy szinte lehetetlen eljuttatni hozzád egy levelet, vagy pedig annyira idegenkedsz a levelek megválaszolásától, hogy inkább elveszíted ezt a neked felajánlott pénzt, mint hogy írj Louisénak.

---

* II. Vilmos. – *Szerk.*

** – gyerünk!; fene bánja!; jöjjön, aminek jönnie kell! – *Szerk.*

T. Dueson

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:
Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von **Friedrich Engels.**

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

A son camarade de combat Plecha
Londres le 11/12/94 F. Engels

Hamburg
Verlag von Otto Meissner,
1894.

A „Tőke" harmadik kötetének címlapja, rajta Engels ajánlása
G. V. Plehanovhoz

Mindenesetre tudnunk kell, hányadán vagyunk. Ezek az *emberek sürgetik a választ*, mert ha te lemondasz a pénzről, másba fektetik be. Ezért kénytelenek vagyunk ezt a levelet Anna Pernerstorfer asszonyhoz küldeni azzal a kéréssel, hogy neked és *csak* személyesen neked adja át, és most, *de igazán legeslegutoljára*, szíves válaszodat kérjük, hogy akarsz-e a pénz ügyében velünk, illetve Louiséval tárgyalni, vagy sem. Ha igen, akkor közöld vele, hogyan juttathatók el hozzád a levelek, s mi aztán „ajánlva" válaszolunk.

Louise és a kicsi nagyon jól vannak, a kicsi növekszik, fejlődik és kiabál, Louise maga szoptatja, és rengeteg a dolga. Ő és Ludwig üdvözöl, szintúgy

barátod

F. E.

181

Engels Witold Jodko-Narkiewiczhez

Londonba

41, Regent's Park Road, N. W.
[London, 18]94 XII. 14

Kedves Jodko,

Természetesen a legcsekélyebb kifogásom sincs az ellen, hogy a paraszt-kérdésről írott cikkemet lefordítsa,[444] s örülnék, ha Önöknél is hasznos hatása lenne.

Híve
F. Engels

Amint látja, elköltöztünk.[359]

182

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

[London, 18]94 dec. 17.

Kedves Löhröm,

Azt írod, a III. kötet* befejezése után és a IV. megkezdése előtt bizonyára vágyom egy kis pihenőre. Hadd mondjam el most neked, milyen helyzetben vagyok.

Figyelemmel kell kísérnem a mozgalmat öt nagy és egy csomó kis európai országban meg az Amerikai Egyesült Államokban. E célból kapok három német, két angol, egy olasz *napilapot* és jan. 1-től a bécsi napilapot, összesen hetet. *Hetilapot* kapok kettőt Németországból, hetet Ausztriából, egyet Franciaországból, hármat Amerikából (két angolt, egy németet), két olaszt és egy-egy lengyelt, bolgárt, spanyolt és csehet, ezek közül három olyan nyelven jelenik meg, amelyet még csak most tanulok fokozatosan. Ezenkívül vannak a látogatók, a legkülönbözőbb fajta emberek keresnek fel (éppen most, néhány perce, az amszterdami Polak ideküldött hozzám egy német szobrászt, akinek egy fillérje sincs és állást keres), és van a levélírók egyre növekvő tömege -- több, mint az Internacionálé idején! –; sokan közülük hosszú fejtegetéseket várnak, s mindegyik időt vesz el. Mindezek és a III. kötet miatt még a korrektúraolvasás idején, vagyis az egész 1894-es évben sem voltam képes *egy könyvnél többet* elolvasni.

A következő dolgom most Lassalle Szerecsenhez írt leveleinek a közzététele.[241] Tussy legépelte őket, az íróasztalomban vannak, de – a költözködés[359] miatt – még hozzájuk sem tudtam nyúlni. Ez jegyzetek írását jelenti, utalásokat rég múlt eseményekre, meg a Szerecsennel folytatott saját régi levelezésemre – és egy diplomatikusan megírandó előszót.

Aztán itt van a magam rengeteg elmaradt munkája. Először teljesen át kell írnom a „Paraszthábo rú"-t, amely már évek óta nem kapható, s megígértem, hogy a III. kötet után ez lesz az első munkám.[161] Ez komoly tanulmányokat kíván; azt reméltem, a korrektúrákkal egyidejűleg elvégez-

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

hetem. De lehetetlen volt. Most majd mindenesetre meg kell néznem, hogyan csinálhatom meg.

Azután – nem is szólva a rám nehezedő más *kis* feladatokról – szeretném megírni Szerecsen politikai életrajzának legalább a fő fejezeteit: az 1842-től 1852-ig terjedő időt és az Internacionálét. Ez utóbbi a legfontosabb és a legsürgősebb, ezt szándékozom elsőnek megírni. Csakhogy ez megköveteli, hogy ne szakítsanak félbe, s mikor érhetem ezt el?

Mindezeket a dolgokat elvárják tőlem s ezenkívül Szerecsen és a magam régebbi kisebb írásainak az újrakiadását. Valamit már összeszedtem ehhez, de sokra nem jutottam aztán vannak még dolgok Berlinben, a párt-archívumban[445]. Egy jó rész azonban még nincs meg, például az első „Rheinische Zeitung"[446] egy példánya. Ha a régi, 1842–50-es cikkek, mondjuk, $^2/_3$-át össze tudnám szedni, akkor nekikezdenék, mert bizonyos vagyok abban, hogy egy II. kiadáshoz aztán sokkal több kerülne elő. De ott még egyelőre nem tartunk.

Aztán meg itt van a IV. kötet.[107] Ennek csak egy *igen* nyers kézirata maradt fenn, és ez ideig lehetetlen megmondani, hogy mennyi használható fel belőle. Én magam nem vállalkozhatom újra arra, hogy kibogozzam és lediktáljam az egészet, mint a II. és a III. kötettel tettem. A szemem teljesen felmondaná a szolgálatot, még mielőtt a felével elkészülnék. Már évekkel ezelőtt rájöttem erre és más kiutat próbáltam. Úgy véltem, hasznos lenne, ha az ifjabb nemzedékből egy-két intelligens emberünk begyakorolná Szerecsen kézírásának olvasását. Kautskyra és Bernsteinre gondoltam. Kautsky akkor még (6–7 évvel ezelőtt) Londonban volt. Megkérdeztem, és ő beleegyezett: azt mondtam, száz fontot fizetek a meglevő kézirat teljes „tisztázásáért", és segítek neki, ahol nem tudja kibetűzni. Elkezdte. Azután elutazott Londonból, egy füzetet magával vitt, és évekig nem hallottam többé erről. Túlságosan el volt foglalva a „Neue Zeit"-tal, ezért megkértem, küldje vissza a kéziratot és a tisztázatot, már ameddig eljutott benne – talán $^1/_8$-a vagy $^1/_6$-a az egésznek. Bernstein szintén nemcsak nagyon elfoglalt, hanem szenved is a túlhajtott munkától, még nem teljesen heverte ki neuraszténiáját, s nemigen merem megkérni. Meglátom, Tussy hajlandó-e szólni; ha Bernstein önként vállalja, minden rendben; ha nem, akkor nem akarom megkockáztatni, hogy azt mondják, én okoztam betegségének kiújulását, mert túlhalmoztam munkával.

Ilyen a helyzetem: 74 év, amelyet kezdek érezni, és annyi munka, amennyi két 40 évesnek is elég volna. Hát igen, ha feloszthatnám magamat egy 40 éves F. E.-re és egy 34 éves F. E.-re, ami összesen pontosan 74 volna, akkor hamarosan rendbe jönnénk. De ahogy most áll a helyzet,

csak azt tehetem, hogy tovább dolgozom azon, ami előttem van, s annyit és úgy készítek el belőle, amennyit és ahogyan tudok.

Most ismered helyzetemet; s ha olykor várnod kell, amíg levelet kapsz tőlem, tudni fogod, hogy miért.

Tegnap este Bonnier megjött Edinburgh-ból és ma továbbutazott Oxfordba. „Parasztkérdés"-em[418] miatti első dühe elszálltával – vous nous traitez d'imbéciles*, írta nekem – meglehetősen megbékélt. Mindenesetre nagyon kedves volt, s azt hiszem, már meg van győződve arról, hogy Nantes-ban[389] melléfogtak. Csakugyan azt hitte, hogy a következő általános választásig a francia parasztok zömét nemcsak meg lehet, hanem meg is kell nyerni a szocializmus számára.

Postazárás. Be kell fejeznem. Jár neked tőlem a „Tőké"-re (angol kiadás) fizetett Sonnenschein-féle előleg részeként 1.3.1 £
a „Neue Zeit"-tól a III. köt. 2. fejezetéért kapott 5 £ $^1/_3$ részeként 1.13.4 £
És engedd meg, hogy a karácsony közeledtére gondolva hozzátegyek 5.-.- £

Kiegyenlítve a mellékelt csekken 7.16.5 £

Puding az idén nem készülhetett; Louise kislánya (aki szépen fejlődik és hetenként csaknem egy fontot hízik) megakadályozta. De Paul megkapja süteményét.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* Ön úgy bánik velünk, mint a hülyékkel – *Szerk.*

183

Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz

Párizsba[447]

London, **41,** Regent's Park Road, N. W.
1894 dec. 18.

Kedves Lavrovom,

Lafargue-né elküldte nekem az Ön levelét. Sietek biztosítani arról, hogy korántsem feledkezem meg Önről. De

1. *„Dühring", III. kiadás* – csak 6 példányom volt, és ebből senki másnak nem küldtem, csak Lafargue-nénak és Avelingnénak; a többit elszedték tőlem, mint ez mindig lenni szokott – de találtam még egy példányt és ezt nyomban elküldöm Önnek.

2. *„Tőke", III. köt.* Ha Párizsban és másutt kereskedelmi forgalomban van, akkor a kiadó fösvényül bánt velem a példányok tekintetében. *Rómában* már volt belőle, mielőtt én egyetlen példányt is kaptam volna! De néhány napon belül újabb küldeményt várok, és akkor majd elküldhetem azt a példányt, amelyet régóta Önnek szántam.

Remélem, hogy egészségileg jól van – ami engem illet, nincs okom panaszra, de kezdem észrevenni, hogy 74 nem 47. Az eseményeknek azonban hozzá kell segíteniök bennünket ahhoz, hogy fenntartsuk életerőnket. egész Európa forrong, mindenfelé válságok érlelődnek, különösen Oroszországban. Ott ez így nem tarthat soká. Annál jobb.

Barátsággal híve
F. Engels

Kérem, jegyezze fel a címváltozást!

Eredeti nyelve: francia

184

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]94. XII. 18.
41, Regent's Park Road

Kedves Lafargue-om,

Visszaküldöm Önnek Lavrov Laurához írt levelét. Nyomban válaszoltam neki, hogy meg fogja kapni a két könyvet, mihelyt nekem magamnak lesznek példányaim.* Meissner azelőtt is, most is akkor lát el engem, amikor már mindenki mást ellátott. Küldök Önnek egy példányt** *Deville* részére is.

Mint már mondtam: maga a *program* (a nantes-i)[389] csak egy olyan cikkelyt tartalmaz, amely nem ér semmit: a **törvényes** kamatláb leszállítása, vagyis a régi uzsoraellenes törvények visszaállítása, amelyeknek teljes hasznavehetetlensége 2000 éve bebizonyosodott. Csak akkor szállíthatják le Önök ténylegesen a jelzáloggal terhelt paraszt által fizetett kamatlábat, ha az ingatlanokra nehezedő összes jelzálogokat az állammal szemben fennálló adóssággá változtatják, s akkor aztán megtehetik, hogy leszállítják a kamatot, azzal, hogy adott esetben maguk elveszítik a pénzt. Ezenkívül a vadászatról szóló cikkely a jelenlegi megszövegezésében ellentmond önmagának.

Az ifjú Vilmos*** nemcsak bolond, hanem ezúttal válság felé is hajtja a dolgokat. Az új kancellár° egyszerű stróman, az új rezsim lelke Köller (der macht es immer döller°°, írta róla évekkel ezelőtt a „Kladderadatsch"[448]). Konfliktust provokálnak a Reichstaggal. Az ülésszak befejezése után perbe szándékoznak fogni Liebknechtet felségsértés miatt. Siettetik a feloszlatást, amely Berlinben egy ellenszegülő Reichstag létrejöttére, utána pedig — egy kis államcsínyre fog vezetni. Szép dolgokat

* *V. ö. 342. old.* – *Szerk.*
** A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*
*** II. Vilmos. – *Szerk.*
° Hohenlohe. – *Szerk.*
°° aki egyre hihetetlenebb dolgokat művel – *Szerk.*

érhetünk meg Németországban, ha minden úgy történik, ahogy ezek az urak elképzelik.

Olaszországban is utolsókat rúgja a monarchia. A trónörökös* 300 000 frankkal benne van a Banca Romana-ügyben, a király** pedig, különböző közvetítők útján, még sokkal nagyobb összegekkel. Mindez köztudott. Crispit halálosan érintette a Giolitti által előidézett drámai fordulat[449] – az egész parlament kompromittálva van, éppúgy, mint az összes magas rangú állami funkcionárius, s a naiv Olaszországban az emberek még katolikusok, vagyis annyira *pogányok*, hogy mindez a nagy nyilvánosság előtt zajlik le, és nincsen mód a korrupciót palástolni, ellenkezőleg, dicsekszenek vele – egészen a válságig.

És aztán Oroszország – az ismeretlen, ahol csak egy dolog bizonyos: hogy a mostani rezsim nem él túl egy cárváltozást, és hogy ott is válság lesz.

Amit Ön a Reichstag-beli kis jelenet hatásáról mond***, Angliára éppúgy érvényes. Annyi évi munka, annyi választási és valóságos siker mit sem számít; egy kis melodramatikus jelenet – ez meghökkent, elkápráztat. Milyen kicsinyek is az emberek!

Írok Adlernak az Ön tudósításai miatt. De minthogy náluk olyan kevés a munkaerő, azt hiszem, igen csekély a valószínűsége annak, hogy az állandó tudósítás megfelel nekik, hacsak nincs német nyelven írva és nyomdakész állapotban. Éppen ezért előbb okvetlenül Frankelhoz kell fordulniok. De majd meglátjuk.

Barátsággal híve

F. E.

Laura bizonyára megkapta tegnapi levelemet.

Eredeti nyelve: francia

---

* Viktor Emánuel. – *Szerk.*

** I. Umberto. – *Szerk.*

*** *V. ö. 331. old.* – *Szerk.*

185

Engels George William Lamplugh-hoz

Londonba[1]

Elköltöztünk a Regent's Park Road 41-be[359] – az ajtón meglátja majd dr. Freyberger nevét – és örülni fogunk, ha itt üdvözölhetjük Önt, amikor csak van ideje benézni hozzánk; addig is boldog karácsonyt Önnek és családjának.

Őszinte híve
F. Engels

41, Regent's Park Road, N. W.
[London, 18]94. XII. 21, a legrövidebb nap, de még mennyire az!

Eredeti nyelve: angol

186

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[110]

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]94 dec. 22.

Kedves Viktor,

Tehát végre eljutottunk odáig a pénzügyi ajánlattal*, hogy üzleti tárgyalásokba kezdhetünk. Louise majd közli veled a részleteket.

Ami az itteni tudósítókat illeti, kérlek, adj M. Beernek olyan jelzést, amely világosan megkülönbözteti őt az összes többi tudósítótól, hogy ne lehessen összetéveszteni. Ez az ember *nagyon* zöld ifjonc Angliában, galíciai-talmudista szemüveggel. – E. Bernstein nemigen tud majd sokat küldeni, gyakran már a „Vorwärts"-tudósításokra sincs elég ideje, szívesebben dolgozik a „Neue Zeit"-nak.

Lafargue kérdezi, hogy tudjátok-e használni az ő közreműködését? Azt mondtam neki, hogy elsősorban Frankelra kell majd gondolnotok, de nem tudok közelebbit és majd írok.** Ő – Lafargue – elevenen és érdekesen ír, de mint „Vorwärts"-beli Gallus-tudósításait is[358], *csak franciául*, németül a felesége sem *ír* és beszélni is meglehetősen ritkán beszél, és nem olyan folyékonyan, mint Tussy. Nem tudom, megfelel-e nektek, hogy magatok fordítsátok le ott. Lafargue természetesen igényt tartana tiszteletdíjra, mert képviselői napidíja már nincs; erről sem mondhattam neki semmit.

A kontinensen bonyolódnak a dolgok. Miközben nálatok bizonyos a választójogi reform – és a kövek, amelyek most végre megmozdultak, nem egyhamar állnak meg görgésükben –, Oroszországban eljött a cári mindenhatóság végének kezdete, mert ezt a legutóbbi trónváltozást nehezen éli túl az önkényuralom; Olaszország egyenest a forradalom felé sodródik, amely fejébe kerülhet a monarchiának, a német birodalomban pedig

* *V. ö. 334–335. old. – Szerk.*
** *V. ö. 344. old. – Szerk.*

Vilmoska* erőnek erejével át akarja lépni a Halüszt és szétzúzni egy nagy birodalmat.[166] Nem is kívánhatnál alkalmasabb pillanatot napilap alapítására; anyag van elég, mégpedig olyan, amelyet a többi párt óhatatlanul tévesen lát és tévesen ítél meg, míg a mi pártunk az egyetlen, amely eleve helyesen fogja megítélni.

És most kellemes karácsonyt kívánok neked, feleségednek (akinek add át szívélyes üdvözletemet, kérlek) és gyermekeidnek!

Barátod
F. E.

* II. Vilmos. – *Szerk.*

187

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[450]

(*Fogalmazvány*)

[London, 1894 december 27.]

Kedves Viktor,

Kérlek, tolmácsold az osztrák munkásoknak szerencsekívánataimat napilapjukhoz. Az első napilap mindenütt óriási előrelépést jelent egy párt, különösen egy munkáspárt életében. Ez az első hadállás, ahonnan, legalább a sajtó területén, egyenlő fegyverekkel veheti fel a küzdelmet ellenfeleivel. Ezt az állást meghódítottátok; most a másodikon a sor: a választójogon, a parlamenten. És ezt is bizonyosan megszerzitek, ha a nektek mindinkább kedvező politikai helyzetet ugyanolyan ügyesen kihasználjátok, mint a legutóbbi tizenöt hónapban; ha tudtok idejében határozottan cselekedni, de, amire oly gyakran szükség van, kellő időben várni is, vagyis: rábízni a körülményekre, hogy helyettetek cselekedjenek.

Sok szerencsét és sikert kívánok a naponta megjelenő „Arbeiterzeitung"-nak!

Barátod

188

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]94 dec. 29.

Kedves Löhröm,

Köszönöm 23-i híreidet az allemanistákról[87] és viszályaikról – ezzel ismét eligazodom a párizsi mozgalom *personaliáiban**. Remélem, hamarosan az allemanisták egész csoportja csődbe jut, és a tisztességesek közülük csatlakoznak a mieinkhez, akiknek, ha türelmesen várnak, a jelek szerint minden reményük megvan arra, hogy fokozatosan felszívják az összes többit.**

Virágozzanak az új napilapok[451] és hozzanak létre hamarosan egy párizsi napilapot!

Ami a francia „Kiáltvány"[369] előszavát illeti, az volna a javaslatom, hogy a négy német előszóból állíts össze valamiféle előszót, amely közli a mű sorsáról a ti olvasóitokat esetleg érdeklő adatokat, utána küldd el nekem a kéziratot, hogy kiegészítéseket javasolhassak (most kaptam egy örmény fordítást***), s ehhez talán hozzátennék néhány szót a magam nevében.[452] Nem gondolod, hogy ez megoldaná a nehézséget?

Tussy, aki Manchesterben van, múlt vasárnap elküldte nekem a leveledet, amelyet a IV. kötetről[107] írtál neki. Készséggel beleegyezem és örülni fogok, hogy segíthetek neki, ha elvállalja az eredeti kézirat leírását.

Amit Szerecsen írásairól mondasz, meg arról, hogy mi történjék velük halálom esetén, ez meglehetősen egyszerű. Mindezeket a dolgokat én *a ti számotokra őrzöm*, ezt tudod; következésképpen halálom esetén rátok szállnak vissza. A végrendeletben, amelyet készítettem (amikor Sam Moore az utolsó előtti alkalommal itt volt), nem intézkedtem külön efelől, de a hozzá csatolt és a végrendeletem végrehajtóinak szóló instrukciókban külön

* – *személyi ügyeiben – Szerk.*
** *V. ö. 265–267. old. – Szerk.*
*** *V. ö. 320. old. – Szerk.*

rendelkezem arról, hogy a Szerecsen kezétől származó összes kéziratokat, valamint minden neki írt levelet – egyedül az én vele folytatott levelezésemet kivéve – adják át Tussynak, mint a végrendelet kurátorának*. S minthogy Tussynak a jelek szerint vannak bizonyos kételyei a dolgot illetően, mihelyt Sam Moore a nyáron visszajön, megkérem, hogy szövegezzen meg egy új végrendeletet, amely világosan és félreérthetetlenül kimondja ezt.** Ha neked van valami egyéb kívánságod, kérlek, tudasd velem.

Adler ezt írja Paul tudósítói munkájáról a naponta megjelenő „Arbeiterzeitung"-nál[351]: „Ami Lafargue-ot illeti, semmi kifogásom *francia* tudósítások ellen, sokat kell majd fordítanom. Frankel természetesen rendszeresen ír majd – Lafargue olyan tudósító, mint én vagyok a »Vorwärts«-nek, ritkán ír, de akkor hosszan. Sziporkázóan szellemes cikkei persze nagyon jól jönnének nekem, ha nem félnék attól, hogy ugyanazokat küldi nekem, mint a »Vorwärts«-nek és az »Echó«-nak[259]. – Ha el tudnád intézni, hogy *mondjuk kétszer havonta* vagy különleges alkalmakkor írjon nekem, akkor ezzel nagy szívességet tennél; de nem tudunk sokat fizetni, cikkenként 20 frankkal meg kellene elégednie."

Hát így. Paul a közbeeső héten, amikor nem ír Berlinbe, írhatna Bécsbe, valami más általános témáról.

Az angol újságokban nem találtunk semmit Gérault-Richard választásáról. Pótválasztásra kerül? A szám, amelyet közöltél – 1802 szavazat –, nem látszik nagyon biztatónak.[453]

Németországban mozgalmas évünk lesz. Karácsonykor ittunk *az Umsturz-Kaiser*** egészségére, így most talán elégedett lesz.[438]

Mindannyian nagyon boldog és kellemes új évet kívánunk neked és Paulnak!

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 505–506. old. – Szerk.*
** *V. ö. 508. old. – Szerk.*
*** - felforgatási császár[424] – *Szerk.*

1895

189

Engels Emma Adlerhoz

Bécsbe[110]

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]95 január 1.

Tisztelt Adlerné Asszony,

Nagyon köszönöm az Ön, férje és gyermekei szíves jókívánságait! Őszintén viszonzom őket és remélem, hogy az új év minden tekintetben sok örömet hoz majd Önöknek. A tevékenységnek új, reményteljes területe nyílik meg Ön és Viktor előtt ma, és bizonyára ott is gyakran felfedezhetjük majd az Ön keze nyomát. Ennek az új vállalkozásnak, a naponta megjelenő „Arbeiterzeitung"-nak[351] mi itt mindnyájan a lehető legnagyobb gyakorlati sikert kívánjuk.

Kérem, mondja meg Viktornak, akinek legutóbbi levelére a napokban válaszolok*, hogy ma postán *„ajánlva"* elküldtem neki Marx „Tőké"-je III. kötetének egy példányát,[454] amely e levél megérkeztekor bizonyára már megérkezett. Azt is, mint ezt a levelet, Windmühlgasse 30 A-ba címeztük.

Még egyszer szívből jövő jókívánságaimat és üdvözleteimet küldöm mindnyájuknak.

Híve
F. Engels

* *V. ö. 364–366. old. – Szerk.*

190

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]95 jan. 1.

Kedves Kugelmann,

Nagyon köszönöm neked, feleségednek és leányodnak szíves jókívánságaitokat, amelyeket őszintén viszonzok. De térjünk most mindjárt a tárgyra, mert ki sem látszom a levelezésből stb.[455]

Ha jól értettelek, Amerikában a gyűjtés főként a „Tribune"-ban megjelent Marx-cikkekre[456] terjedt ki. Ezekből nekem itt két gyűjteményem van, az egyik *mindenképpen* hiányos, de valószínűleg mind a kettő az, mert a „Tribune" névaláírás nélkül mint vezércikkeket is közölt Marx-cikkeket. Egy harmadik gyűjtemény tehát csak kiegészítésre szolgálhatna nekem, ezért tanácsoltam akkor, hogy egyelőre helyezzék el az archívumban, ahonnan szükség esetén mindig megkaphatom.

Most azonban *régebbi* dolgokról beszélsz, tehát az 1851-ig terjedő időből származó munkákról, s ez persze egészen más, Berlinben ezt nem így értettem.[457] Ezek a dolgok valóban rendkívül értékesek, és csak a hiányuk akadályozott meg abban, hogy megcsináljam e kisebb munkáknak, mind Marx, mind a magam 1842 és 1852 között megjelent cikkeinek az összkiadását. Régi kívánságom, hogy ezeket a dolgokat kiadjam, mihelyt csak módomban áll; ha tehát lehetőleg minél többet a rendelkezésemre tudsz bocsátani ezekből, akkor te is kiveszed részedet a dologból. Akkor aztán ismét megpróbálok találni egy példányt az 1842-es „Rheinische Zeitung"-ból is, kiváltképp Marx cikkei miatt.

Kérlek, közöld velem még egyszer, kitől származik a gyűjtemény,[458] és lehetőleg szerezd meg nekem, ha nem is mindjárt magukat a dolgokat, de azoknak a könyveknek, folyóiratoknak stb. a jegyzékét, amelyeket a *„Tribune"*-cikkeken kívül tartalmaz.

Kautskyné múlt év eleje óta nem Kautskyné, hanem dr. Freybergerné. A férje igen jó képességű fiatal bécsi orvos, Nothnagel egykori asszisztense, aki összeveszett az ottani fakultással, mert holttestek bemutatásával elő-

adásokat tartott munkásoknak és megmagyarázta nekik betegségeik társadalmi okait. Itt most magasabb fokú orvosi gyakorlatra törekszik, és nem kétlem, hogy igen hamar sikere lesz, mert sokkal többet tud, mint a legtöbb angol. Hogy itthoni körülményeimet ne kelljen a szükségesnél jobban forradalmasítanom, ugyanabban az utcában egy nagyobb házat vettünk bérbe, itt együtt lakunk mind a hárman, vagy inkább mind a négyen (mert 7 hete egy kis lányka is van).

Tehát még egyszer sok újévi jókívánság mindnyájatoknak Louisétól és tőlem és szívélyes üdvözlet.

Barátod
F. Engels

A nyomdahibának, amely csakugyan az, utána fogok nézni.

191

Engels Hermann Schlüterhez

Hobokenba

41, Regent's Park Road, N. W.
London [18]95 jan. 1.

Kedves Schlüter,

Aug. 11-i leveledre még nem válaszoltam, s éppígy köszönettel tartozom még a Census-Kompendiumért[267] is, amelyet rendben megkaptam. Rendkívül el voltam azonban foglalva mindenféle munkákkal, és a sürgős párt- és üzleti levelezés majdnem minden magánlevelezést lehetetlenné tett számomra, amit Sorgénak is meg kellett sínylenie. Tőle bizonyára hallottad, hogy Louise Kautsky most dr. Freybergerné és egy erős és egészséges kislány anyja, és hogy mindannyian átköltöztünk a Regent's Park Road 41-be.

Elküldtem neked, mint Sorge bizonyára megmondta, a „Tőke" III. kötetének egy példányát a „Volkszeitung" címére, mert nem tudom, érvényes-e még hobokeni címed. De Edére vonatkozó megbízásodat nem tudtam teljesíteni,[392] mert ő már rég elkötelezte magát ugyanerre a célra a „Neue Zeit"-nak,[396] amit tulajdonképpen meg kellett volna írnom neked; bocsáss meg, kérlek.

Itt hasonlóképpen állnak a dolgok, mint nálatok. A szocialista ösztön *a tömegekben* egyre erősödik, de mihelyt az ösztönös törekvéseket világos követelésekké és gondolatokká kellene átalakítani, rögtön elkezdődik a szétházás, az emberek egy része a Szociáldemokrata Föderációhoz[13] megy, mások a Független Munkáspárthoz[12], megint mások megállnak a tradeunionok szervezeténél stb. stb. A vezetők szinte mindnyájan elég megbízhatatlan fickók, a legfőbb vezetésre igen sok a jelölt, de egyáltalán nincs meg bennük a kiemelkedő képesség erre a tisztségre, s ezenkívül résen áll mindkét nagy polgári párt, és pénzeszacskóval a kezében azt lesi, kit vásárolhat meg. Ráadásul az itteni úgynevezett „demokráciát" nagyon korlátozzák *közvetett* korlátok. Egy újság horribilis pénzbe kerül, egy parlamenti jelöltség szintén, a parlamenti képviselői élet szintén — már csak a rengeteg levelezés miatt is, amely vele együtt jár. A nyomorúságosan vezetett választói

listák felülvizsgálata szintén sok pénzbe kerül, s eddig más nem tudta előteremteni a költségeket, mint a két hivatalos párt. Aki tehát nem kötelezi el magát e pártok egyikének, az aligha kerül rá a listára. Mindezekben a dolgokban az itteniek – és ezt kezdik is észrevenni – messze el vannak maradva a kontinens mögött; így abban is, hogy nincs második választási forduló, s elég a relatív többség, vagy ahogy ti, amerikaiak nevezitek, a plurality; emellett minden *csak két* pártra van berendezve, egy harmadik legfeljebb kibillentheti az egyensúlyt, amíg nem olyan erős, mint a másik kettő.

Ugyanígy az itteni trade-unionok olyasvalaminek a véghezvitelére sem képesek, mint a berlini sörbojkott[459] – az olyan döntőbíróság, mint amilyent ott kivívtak, itt még elérhetetlen volna.

Ezzel szemben – mint nálatok – mihelyt az itteni munkások tudni fogják, hogy mit akarnak, akkor övék is lesz az állam, a föld, az ipar és minden.

Ez neked szól, nem a „Volkszeitung"-nak.

Louise melegen üdvözöl és mindketten szívből kívánunk neked boldog új évet!

Barátod
F. Engels

192

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

London, [18]95 jan. 3.

Kedves Báró,

Először is valamennyien boldog új évet kívánunk valamennyiőtöknek, azután pedig köszönöm neked a Liebknecht óriási felfedezéséről szóló mulatságos közlést.[460] Amint első soraidat olvastam erről, rögtön láttam, hogy csak arról a régi Schweitzer-féle dologról lehet szó, és kétszeresen élveztem a helyzet humorát. Egyébként elegendő, ha te a saját példányodra feljegyzed az eredeti eltéréseit a nyomtatott szövegtől, ill. alkalmilag egyszer majd közlöd velem, hogy átvezessem az enyémre. Nem szeretnék Liebknechttel levelezésbe bocsátkozni az eredeti kézirat tulajdonjogáról, ez aligha vezetne bármire.

A Fireman-cikk, minthogy tévesen fejtegeti a marxi elmélet más oldalait és mindenféle metafizikus, azaz antidialektikus kitéréseket tartalmaz, helyenként valóban olyan kusza, hogy csaknem elfedi azt a szerencsés fogást, amelynek révén ő közelebb kerül a kérdés velejéhez, mint bárki más.[461] Ez magyarázza a cikk teljes hatástalanságát. Csak az, aki kizárólag a szóban forgó speciális kérdést tartja szem előtt, jöhet rá arra, hogy van itt valami, aminek a nyomon követése elvezet az egész kérdés megoldásához.

Németországban a jelek szerint nagyon mozgalmas évetek lesz. Ha von Köller úr így folytatja, semmi sem lehetetlen: konfliktus, feloszlatás, oktrojálás, államcsíny. Persze kevesebbel is beérik majd. A junkerok nagyon megelégednének megnövelt szeretetadományokkal, de hogy ezeket megkapják, a személyi uralomvágyból fakadó bizonyos kívánságokra kell majd apellálniok, bizonyos fokig engedniök kell ezeknek, s ekkor aztán az ellenállás tényezői is szerephez jutnak, és akkor a véletlen – vagyis a nem akart, a ki nem számítható – lép színre. A szeretetadományok biztosítása végett konfliktussal kell fenyegetőzni – és ha egy lépéssel továbbjutottak, akkor az eredeti cél, a szeretetadomány mellékes dologgá válik, akkor a Korona áll szemben a Reichstaggal, életre-halálra megy a játék, és akkor vidám idők jöhetnek. Éppen Gardiner „Personal Government of Charles I."-jét olva-

som, sok minden annyira megegyezik a mai Németországgal, hogy az már nevetséges. Így a parlamentben elkövetett cselekményekkel kapcsolatos immunitásra vonatkozó érvek. Ha Németország latin ország lenne, nem lehetne elkerülni a forradalmi konfliktust, de így semmi bizonyosat se nem tudni, mint Jollymeier* mondta.

A paraszthistória közben csendben letűnt, de August támadása[120] mégis nagy érdem volt és a Frankfurtban elmulasztottakból sok mindent jóvátett. A bajor fenntartott jogokat védelmező szocialista urak bizonyára nem egyhamar égetik meg majd újra a körmüket.

Itt egyelőre még a régi vakszokás érvényesül a különböző frakciócskák között. Nem olyan hevesek már kölcsönös veszekedéseikben, de annál buzgóbbak a kulisszák mögötti klikkezésben. Ezzel szemben a tömegekben, amelyek ösztönszerűen sodródnak a szocializmus felé, egyre erősebb a törekvés a tudatos és egységes tevékenységre. A tömegek, bár kevésbé tisztán látnak, mint egyes vezetők, mégis sokkal derekabbak, mint az összes vezetők együttvéve, csak a tudatosodás folyamata lassúbb, mint bárhol másutt, mert nagyjából *minden* régi vezetőnek az az érdeke, hogy ebbe vagy abba a speciális irányba terelje, vulgo** meghamisítsa ezt a derengő öntudatot. De hát türelemmel kell lenni.

Szóval még egyszer boldog új évet, és sok üdvözlet.

Barátod
F. Engels

* Karl Schorlemmer. – *Szerk.*
** – közönségesen; köznyelven – *Szerk.*

193

Engels Ludwig Schorlemmerhez

Darmstadtba

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]95 jan. 3.

Kedves Schorlemmer,

Még meg kell köszönnöm Önnek a születésnapomra küldött szíves jókívánságait és újévi üdvözlő lapját; viszonzásul szívből boldog új évet kívánok!

Időközben itt is mindenféle változás történt. Kautskyné múlt év elején férjhez ment egy itt élő fiatal bécsi orvoshoz, dr. Freybergerhez, és minthogy továbbra is mind együtt akarunk lakni, úgy határoztunk, hogy egy nagyobb házat veszünk ki, és a szomszédban akadt is ilyen. Alighogy beköltöztünk és rendbe jöttünk, Freybergernének kislánya született; anya és gyermeke jól vannak, egészségesek. Pumps és családja nyár óta szintén megint Londonban vannak, férje üzlete Wight szigetén nem valami jól ment, úgyhogy ismét itt akar szerencsét próbálni.

Karlnak „Rise and Progress" című könyvét[279] szintén a napokban kaptam meg. A Roscoe-val együtt kiadott nagy kézikönyvből[277] megjelent az I. kötet (két fiatal kémikus új átdolgozásában), a tiszteletdíjnak ilyen munkáknál szokásos feltételei értelmében Karl örököseinek aligha jut belőle sok, ha egyáltalán jut valami.

Ha a frankfurti pártkongresszus[390] az előzőkhöz képest egy kissé halványra sikerült is, lényegében azért, mert Vollmar és a bajorok a bajor ultimátumukkal* formálisan lerohanták a többi küldöttet, s ez utóbbiak, a lehetséges szakadástól tartva, a legfontosabb kérdésekben nem hoztak döntést, az ellenfelek ostobasága mégis átsegít bennünket mindezeken a csekélységeken. Nem elég nekik a felforgatási javaslat[424], ezeknek a zseniknek még Liebknecht ellen is eljárást kell indítaniok a Reichstagban megesett história[438] miatt, tehát egyenest bennünket kell megtenniök a Reichstag alkotmányos jogainak képviselőivé! S éppen ez az újabb konfliktus ad ne-

* *V. ö. 327–328. old. – Szerk.*

künk lehetőséget arra, hogy győzelemmel fejezzük be a berlini sörbojkottot[459], amelynek külföldön és éppen itt, Angliában igen nagy hatása volt. Mert az itteni munkások a maguk egész 70 éves nyilvános szakegyleti szervezetével és a nagy egyesülési szabadságukkal együtt sem jutottak el még korántsem odáig, hogy olyan döntőbíróságuk legyen, mint amilyent Berlinben kiharcoltak. Egy lap ezt írja: „Gondolja csak meg Vilmos császár, hogy azok, akik most megbirkóztak a söröshordóval, a császári jogarral is megbirkóznak." — S annyit elértünk, hogy már csak két olyan ember van Németországban, akinek a szavaira mindenki figyel, Vilmos császár és August Bebel, akinek legutóbbi beszéde ragyogó volt, de gyorsírói feljegyzésben kell olvasni.[462]

Egészségileg megint rendben vagyok; azt persze észreveszem, hogy 74 nem 47 és hogy evésben, ivásban stb. nem engedhetek már meg magamnak mindent, ami tetszik, meg hogy a rossz időt is nehezebben viselem el, mint azelőtt; de a koromhoz képest még mindig elég stramm vagyok, s azt remélem, még megérek egyet-mást, kivált, ha a berlini urak — és szinte ez a látszat -- egy kicsit alkotmánykonfliktusosdit akarnak játszani. A porosz junkerok képesek odáig juttatni a dolgot, hogy a szociáldemokratáknak kell eljátszaniok a birodalmi alkotmány védelmezőinek szerepét az alkotmányszegő, államcsínyre vágyó junkerokkal szemben. Nekünk így is jó. Csak rajta!

Sokszor üdvözli

híve

F. Engels

194

Engels Paul Stumpfhoz

Mainzba

41, Regent's Park Road, N. W.
London [18]95 jan. 3.

Kedves Öregem,

74. életévem betöltése alkalmából küldött gratulációdat (voltál olyan kedves és megfiatalítottál egy évvel), amint látod, szívből jövő újévi jókívánsággal viszonzom. A jövő év remélhetőleg még egészségben és vidáman talál mindkettőnket, nekem ugyanis az a vágyam, hogy éppen csak egy kicsit még az új évszázadba is bekukkantsak, de úgy 1901 január 1. körül már teljességgel elnyűtt leszek, s akkor aztán mehetünk.

A pártbeli veszekedések nem nagyon ráztak meg engem, sokkal jobb, ha időről időre előfordul ilyesmi, és rendesen meghányják-vetik a dolgokat, mint ha elalszanak az emberek. Éppen a párt egyre erőteljesebb, feltartóztathatatlan növekedése hozza magával azt, hogy az új elemek nehezebben emészthetők meg, mint a régebben beáramlottak. A nagyvárosi munkások, tehát a legintelligensebbek és legnyíltabb eszűek, már a mieink, akik most jönnek, azok vagy kisvárosi és falusi munkások, vagy diákok, kereskedelmi alkalmazottak stb., vagy a tönkremenéssel viaskodó kispolgárok és falusi háziiparosok, akiknek még van egy darabka saját vagy bérelt földjük, és most ezenfelül még jönnek igazi kisparasztok is. Minthogy pedig valóban a mi pártunk az egyetlen igazán haladó párt, amellett az egyetlen, amely elég erős ahhoz, hogy eredményeket is kikényszerítsen, kézenfekvő a kísértés, hogy a lázongani kezdő eladósodott közép- és nagyparasztot is dolgozzuk meg egy kissé szocializmussal, különösen olyan vidékeken, ahol ezek dominálnak falun. Eközben alighanem túl is mennek azon a határon, amely a párt számára elvileg megengedett, ebből aztán némi veszekedés kerekedik, de pártunknak olyan egészséges a szervezete, hogy mindez mit sem árt neki. Senki nem olyan ostoba, hogy komolyan el akarjon szakadni a párt nagy tömegétől, és senki nem olyan önhitt, hogy azt gondolja, nagy pártunk *mellett* még alakíthat egy kis magánpártocskát, a sváb néppártiakhoz hasonlóan, akiknek szerencsésen sikerült hét svábról tizenegyre növelni a számu-

kat.[463] Mindez a veszekedés csak csalódást okoz a burzsoáknak, akik 20 év óta egyre csak szakadásra számítanak és ugyancsak 20 év óta gondoskodnak arról, hogy a szakadásnak még csak a veszélye se merüljön fel nálunk. Ezt teszik most is a felforgatási javaslattal[424], azzal, hogy Liebknechtet a Birodalmi Gyűlés és a birodalmi alkotmány jogainak képviselőjévé emelik,[438] és azzal, hogy államcsínnyel és felülről való jogsértéssel fenyegetőznek. Bizonyára történnek nálunk is ostobaságok, de ahhoz, hogy ilyen ellenfeleknek lehetővé tegyük, hogy legyőzzenek minket, hát ahhoz olyan baromi ostobaságnak kellene lennie bennünk, amilyen manapság már a világ minden pénzéért sem kapható. Egyébként nem is lenne olyan rossz a terved, hogy engedjük át egyszer a fiatal nemzedéknek a vezetést a pártban, hadd akadjanak el vele; azt hiszem azonban, e kísérlet nélkül is megokosodnak és tapasztalatokat szereznek.

Amint a címből látod, egy házzal odébbálltam, ahogy nálunk mondják, ez sokkal jobb és kényelmesebb, s egészen közel van a park bejáratához.

Remélem, a „Szentlélek", ahol annak idején egynémely korsókat felhajtottunk,[464] még mindig virágzik, szívesen hűsölnék újra gótikus boltozata alatt egy forró nyári napon. Ki tudja, mi történik még, ne jelentsük ki semmiről, hogy lehetetlen.

Tehát még egyszer boldog új évet kíván és szívélyesen üdvözöl

barátod
F. Engels

195

Engels Pasquale Martignettihez

Beneventóba

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]95 jan. 8.

Kedves Barátom,

Megkaptam szept. 6-i, dec. 16-i és f. hó 1-i leveleit, s Avelingnél teljesítettem megbízását.[465]

Nagyon köszönöm, hogy annyi fáradságot fordított a „Tőke" III. kötetének előszavára. Egész jó, hogy a „Rassegná"-ban[466] jelenik meg, ebből látni fogják Olaszországban, hogy külföldön egészen másként ítélik meg Loriát, ezt az álnagyságot, mint otthon. Másrészt megértem, hogy Turati e pillanatban taktikailag helyesebbnek tartja, ha ezt az embert nem támadják olyan hevesen, mint én teszem[399]. Amikor Németországban kivételes törvények[165] voltak érvényben ellenünk, a mi taktikánk is más volt némely tekintetben, és átmeneti szempontok miatt kíméltük bizonyos ellenfeleinket, akiket utána könyörtelenül támadtunk. Ilyen esetekben leginkább azoknak az ítéletére kell rábíznom magamat, akik benne vannak a harcban, mint Turati; ezek az emberek nem mindig tehetik meg azt, amit én itt a magam álláspontjáról a legfontosabbnak és a legjobbnak tartok, de valamit mégis tesznek és megteszik a kötelességüket, amennyire telik tőlük, és vállalják a következményeket; ha Turati és milánói barátai nem volnának annyira kellemetlenek a kormánynak, akkor nem küldték volna őket 5 vagy 3 hónapra domicilio coattóra*.

A „*Tőke*" III. kötetének az a két fejezete természetesen nem oldja meg azokat a kérdéseket, amelyeket tetszőleges burzsoá közgazdászok az értékelméletre vonatkozóan felvethetnek. Ez különben sem a könyvnek ebben vagy abban a fejezetében található. De amit ezen a téren az I. kötetben még nem lehetett kifejteni, az világosan kifejtve megtalálható a III. kötet I–IV. szakaszában.

---

* – kényszerlakhelyre – *Szerk.*

Az előszónak Ön által készített fordításából 2–3 példány tökéletesen elég nekem.

Szíves újévi jókívánságait őszintén viszonozva, maradok

híve

F. Engels

196

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[110]

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]95 jan. 9.

Kedves Viktor,

Ma tulajdonképpen csak azért írok, hogy jelezzem neked, hogy Louise vasárnap este elküldött keresztkötésben egy három közleményt tartalmazó kéziratot az „Arbeiterzeitung" szerkesztőségének, 10, Schwarzspanierstrasse; tartalmuk

1. valami a pamutiparról,

2. valami a trade-unionok kongresszusa Parlamenti Bizottságának[376] akciójáról (amelyről az „Arbeiterzeitung" előzőleg részben már írt),[467]

3. egy részlet Mrs. Crawford egyik párizsi tudósításából.[468] Minthogy korábban voltak nehézségeitek a keresztkötéses kéziratküldeményekkel, szükségesnek tartom ezt az értesítést.

Ha utólag megint megpróbálnának portótöbbletet behajtani rajtatok azzal az ürüggyel, hogy a küldeményt *levélként* kezelik, akkor ideje lenne panaszt tenni. Az angol postai kézikönyvben hivatalosan (idézőjelben) megadott kivonat szerint a postai világszövetség nemzetközi forgalmában keresztkötésben „manuscript of books or other literary productions"* $^1/_2$ penny portóval két uncia** súlyban küldhető. Ennek ott is érvényt kell szerezni, vagy talán az „Arbeiterzeitung" önként hússzoros büntetőportót ($2^1/_2$ pennyt $^1/_2$ unciáért) kíván fizetni?

Továbbá. Oroszországból arról értesültünk, hogy a „Vesztnyik Jevropi" decemberi számában rendkívül éles, sőt, az orosz cenzúraviszonyokhoz képest hallatlanul éles cikk jelent meg III. Sándorról[469] – minthogy feleséged tökéletesen beszél oroszul, nem érné meg a fáradságot, ha ezt megnéznétek és lehetőleg felhasználnátok? Remek tréfa lenne, ha az „Arbeiterzeitung" ilyen dolgokban is lefőzné a polgári lapokat.

---

* – „könyvek vagy más irodalmi termékek kézirata" – *Szerk.*

** Kb. 60 g. – *Szerk.*

Az „Arbeiterzeitung"-nak eddig az 1. és a 3–8. száma érkezett meg ide, mind Ludwig Freybergernek címezve, meg az 1. szám egy példánya a te kézírásoddal, nekem címezve. Az anyag elrendezésében az áttérés a hetenként kétszeriről a napilapra[351] még nem zárult le teljesen, de meglátszik, hogy folyamatban van, s hogy a csütörtök esti szám meg a vasárnapi szám – mindegyik a maga sajátos jellegével és sajátos közönséget véve figyelembe – kiemelkedik a többi szám közül. Érthető, hogy egyelőre nincs időd vezércikkekre, Marxszal is így volt ez a „Neue Rheinische Zeitung"-nál, az egész első hónapban csak két vezércikket írt ő és az egész első negyedévben alig ötöt. A főszerkesztőnek kezdetben elég dolga van a szervezéssel, s az a legfontosabb. Egyébként ahhoz képest, hogy ez az első hét, a lap máris nagyon jó benyomást kelt, s ami még hiányzik belőle, az majd kialakul.

Vanderveldével I. 1-én, amikor egy pillanatra itt volt, beszéltünk megbízásodból.[470]

Laurával közöltem leveled megfelelő részét*, de azóta nem hallottam erről, talán Lafargue közvetlenül neked írt.

A „Marx Bécsben 1848-ban" ügyében[471] nem sok anyagot tudok adni neked. Átnézem majd a „Neue Rheinische Zeitung"-ot tényanyag végett, és hogy találok-e benne közelebbi adatokat Becherről. Bécsi tudósítónk bizonyos Müller-Tellering volt Koblenzből, fanatikus, mint minden koblenzi, és elsőrendű kötekedő; miután visszatért Németországba, előbb Kölnbe ment 49 végén, és a vörös Beckerrel** kezdett kötekedni, azután Londonba jött, valami jelentéktelen személyi história miatt (amelyet, ha ő egy kissé kevésbé hóbortos, kétperces beszélgetéssel el lehetett volna simítani) rögtön velünk is krakélerkedett és mindjárt megeresztett egy brosúrát „Vorgeschmack der Diktatur von Marx und Engels"*** címmel. Azután Amerikába ment, megpróbált áskálódni ellenünk, de nagyon hamar letűnt. Bécsi beszámolói Windischgrätz bevonulásáig túlzottan erőszakos-forradalmiak voltak, amit, tekintettel a mindenütt erőteljesebben fellépő reakcióra, egy cseppet sem bántunk; azt azonban, amit különböző személyiségekről mondott, mi akkor a távolból nem tudtuk megítélni, de bizonyos, hogy szubjektív áramlatok erősen befolyásolták. Azokban a mozgalmas időkben tudósítóinkra az ilyen dolgokban bizony sok felelősséget kellett rábíznunk és viszonylag sok szabadságot is kellett adnunk nekik.

---

* *V. ö. 350. old. – Szerk.*

** Hermann Becker. – *Szerk.*

*** – „Jelző Marx és Engels diktatúrájából" *Szerk.*

Még egy politikai hír, amely talán hasznodra lehet, ha újra szóba kerül ilyesmi: tegnapelőtt este itteni politikai körökben miniszterválságról beszéltek; Harcourt, a kincstárnok le akart mondani. De ugyanakkor Harcourt megcáfolta: az állítás, *ahogyan elhangzott* (as made), mondta, teljességgel koholmány. Nem valószínű, hogy egy kincstárnok *egymaga* visszavonul olyan pillanatban, amikor hárommillió font többlete van, tehát ragyogó költségvetést készíthet. A dolog azonban így állt: Harcourt *híve* annak, hogy a parlament feloszlatása *előtt* vezessék be a képviselői napidíjat, és erőteljes ellenállásba ütközik a kabinetben – valószínűleg a királynőnél* is. A jelek szerint lemondással fenyegetőzött és engedményeket ért el a fenti kérdésben, mindenesetre egyelőre minden visszatért a régi kerékvágásba. Láthatod, mennyire ingatagok itt a dolgok a hivatalos világban.

A pénz ügyében** minden szükséges lépés megtörtént; úgy gondolom, néhány nap múlva megtudod a részleteket és remélhetőleg a készpénzt is megkapod.

Louise még hozzá akar írni néhány sort. Ő és Ludwig üdvözletüket küldik. Ugyanígy neked és feleségednek

barátod
F. Engels

F. hó 5-én küldtünk neked három példányt a következő angol szocialista lapokból: „Clarion"[472], „Justice", „Labour Leader" (Keir Hardie), és továbbra is küldünk belőlük időnként egyes számokat, hogy magad választhasd ki, amelyik a legjobban tetszik neked. Kérlek, nézd meg őket

[*Louise Freyberger utóirata*]

Kedves Viktor,

A pénzbeli ügyek most annyiban el vannak intézve, hogy nemsokára Bécsben lesz a pénz. Egy dolgot mégis kérnék még, állíttass ki nekem és Ludwignak egy igazolványt. Ludwig ideiglenes tagként felvéteti magát a National-Liberal Clubba, ez itt az első liberális klub a parlament közelében, és megfordulnak ott az összes liberális és radikális parlamenti képviselők meg mindenféle árnyalatú újságírók. Itt mindenhez igazolvány kell, nektek pedig semmi károtok a dologból. Szívélyesen üdvözöl a három L.L.L.***

* Viktória. – *Szerk.*

** *V. ö. 334–337. old.* – *Szerk.*

*** Louise, Ludwig, Lulu. – *Szerk.*

197

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]95 jan. 9.

Tisztelt Uram,

Dec. 1-i levelét pontosan megkaptam. Hogy mit akar mondani Sztruve úr, amikor kijelenti, hogy Marx *kiegészíti*, de nem *cáfolja meg* Malthus népesedési elméletét,[473] azt nem értem. Úgy gondolom, az I. kötetnek Malthusról szóló jegyzete, a XXIII. fejezet 1. pontjához fűzött 75. jegyzet, elég világos lehet mindenki számára.[474] Ezenkívül nem értem, hogyan beszélhet ma valaki Malthus elméletének *kiegészítéséről*, amikor ez az elmélet azon a feltételezésen alapul, hogy *a népesedés nyomást gyakorol a létfenntartási eszközökre*, holott a gabona ma Londonban quarterenként 20 shilling, vagyis kevesebb az 1848 és 1870 közötti átlagár felénél, és amikor általánosan elismert tény, hogy *most a létfenntartási eszközök gyakorolnak nyomást a népesedésre*, amely nem elég nagy ahhoz, hogy elfogyassza ezeket! És ha Oroszországban a paraszt eladni kénytelen azt a gabonát, amelyet neki kellene megennie, akkor erre bizonyosan nem a népesedés nyomása kényszeríti őt, hanem az adószedő, a földbirtokos, a kulák stb. stb. nyomása. Tudomásom szerint az argentínai gabona alacsony árának több köze van az egész Európában, Oroszországban is meglevő agrárválsághoz, mint bármi másnak.

Mint most megtudtuk, egy tudóssal, aki az ön városában él, közölték, hogy ha külön beadványt intéz a cenzúrahivatalhoz, megküldetheti magának a III. kötetet*. Jónak láttam közölni Önnel ezt a tényt, mert ennek alapján útmutatásokat adhat nekem arra, hogyan küldjem el Önnek a még hátralevő íveket, amelyek nálam rendelkezésére állanak.

Tisztelő híve
L. K.[317]

Kérem, jegyezze fel a megváltozott házszámot.

Eredeti nyelve: angol

* A „Tőke" III. kötete. - *Szerk.*

198

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba[4]

Kedves Kugelmann,

Kérlek, írj rögtön Livingstonnak Pittsburghbe Meyer *régebbi* dolgainak listája végett;[458] legutóbbi leveled szerint valószínűleg nem nagyon sok van meg, de a 43–47-es időszak régi folyóirataiban és gyűjteményes műveiben is akad egy és más, részben aláírás nélküli dolgok. Azt is meg kellene tudni, hogy megvan-e még a „Tribune"-cikkgyűjtemény. Egyúttal más amerikai barátaim útján is igyekszem felkutatni egyéb, ott valószínűleg még meglevő régi könyveket, hogy meginduljon a dolog.

Sok üdvözlet feleségednek és leányodnak.

Barátod

F. E.

Tudnál nekem szerezni néhány
olyan piros fémpecsétet,
mint neked van?
[London, 18]95 I. 9.

199

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[110]

London, [18]95 jan. 12.

Kedves Viktor,

Legutóbb f. hó 9-én írtam neked a Schwarzspanierstrasséba*. Ma csak a biztonság kedvéért értesítelek ismételten, hogy Louise tegnap ajánlott levélben egy 3500 forintra szóló csekket küldött neked a Ferstelgasse 6-ba, amelyet e hó 10-én intézvényezett az Anglo-Foreign Banking Company Limited a bécsi Union Bankra, dr. Viktor Adler rendelvényére, „fizetendő nyolc napon belül".

Ha rendben megkaptad, akkor kérlek, értesítsd Louisét néhány szóban, hogy az ittenieknek a tudomására hozhassa, és megnyugtathassa őket. A különböző aláírásokkal ellátott formális dokumentum jöhet aztán később**.

Ha azonban nem kaptad meg a csekket, akkor nyomban rohanj a Union Bankba és állítsd le a kifizetést. Sajnos a nemzetközi postaforgalom nem ad lehetőséget értékbevallásra vagy biztosításra, ezért vannak itt bizonyos aggodalmaink.

A Marx-dolognak utánanéztem a „Neue Rheinische Zeitung"-ban.*** Csak a következőket találtam: az 1848 aug. 25-i sz. közli, hogy „K. M. tegnap néhány napra Bécsbe utazott". (Mégpedig nem Kölnből, onnan akkor már elment; azt hiszem, Hamburgból intézkedett, hogy ezt közöljék.) S aztán később Bécsből, augusztus 31-éről az a hír, hogy Marx előző nap a bécsi josefstadti munkásegyletben előadást tartott a nyugat-európai társadalmi viszonyokról (utána *Stifft* beszélt ugyanebben az egyletben) („Neue Rheinische Zeitung", szept. 6.), s a szept. 8-i szám szerint Marx szept. 2-án „az első bécsi munkásegylet gyűlésén a társadalmi-gazdasági állapotokról" beszélt. – Ez minden. Közben szept. 7-én Berlinben lezajlott a döntő szava-

* *V. ö. 364–366. old. – Szerk.*

** *V. ö. 334–337. old. – Szerk.*

*** *V. ö. 365. old. – Szerk.*

zás a Stein-féle javaslatról,[475] a Hansemann-kormány megbukott, megvolt a konfliktus, s Marx nagy sietve visszatért. Szept. 12-én ismét vezércikket írt az aznap délután megjelenő 1848 szept. 13-i számba.[476]

Louise tegnap este újra elküldött keresztkötésben két rövid közleményt.

Barátod
F. E.

Ma megint küldtünk a szerkesztőségnek „Clarion"-t és „Labour Leader"-t.

Nagyon szépen köszönöm neked és feleségednek a pompás kalendáriumot!

200

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

Kedves Báró,

Az imént kaptam ajánlott levelet Stiebeling úrtól, amely tartalmazza előszavamra adott komikus válaszát és azt a szinte még komikusabb követelését, hogy gondoskodjam ez utóbbinak a „Neue Zeit"-ban való kinyomatásáról.[477] Csak azt válaszolhatom ennek az embernek, hogy én nem rendelkezem a „Neue Zeit" hasábjai felől, de nagyon örülnék, ha a szerkesztőség minél nagyobb nyilvánosságot adna *ennek* az ő válaszának. Ezek után pedig Stiebeling éljen boldogul, én a sorsára bízom.

Ami a felforgatási vitát illeti: úgy látszik, Nazi nagyon jól végezte a dolgát,[478] egyébként: istennek hála, vannak még szamarak Berlinben!

Barátod

F. E.

[London,] 41, Regent's Park Road, [18]95 I. 12.

201

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]95 jan. 12.

Kedves Hermann,

Hát végre! De nincs időm, hogy mentegetőzzem. Mindenekelőtt köszönöm közléseidet, amelyek révén valamennyire ismét au fait* vagyok. Azzal viszonzom, hogy én is mindjárt mindenfélét mesélek neked. Mindenekelőtt felül látod a megváltozott címet. Ez a következőképpen történt.

Lakótársnőm, Kautskyné, több mint egy évvel ezelőtt eljegyezte magát egy földijével, egy fiatal, igen jó képességű bécsi orvossal, dr. Freybergerrel, aki két évvel ezelőtt itt telepedett le; hamarosan házassággal kívántak véget vetni a jegyességnek. De minthogy én nem kívántam öreg napjaimra idegen kezekre bízni magamat, úgy rendeztük, hogy mindhárman összeköltözünk, s ezért szükségünk lett egy nagyobb házra. A fiatalok időközben február elején összeházasodtak, és még a 122-ben maradtunk, de rövidesen találtunk egy nagyon szép, nagy és kivételesen olcsó házat ugyanannak az utcának egy sokkal jobb részén, és kivettük. Október eleje óta benne lakunk, és november elején Louise ritka pontossággal megajándékozta férje urát egy kislánnyal.

A ház körülbelül 500 lépéssel közelebb van a városhoz, 100 lépésnyire a Primrose Hilltől és még közelebb a Regent's Park bejáratához; lent az alagsorban a konyhán stb.-n kívül van egy barátságos reggelizőszoba, a földszinten a szalon és az ebédlő, amelyben 24 ember kényelmesen elfér az asztalnál, az első emeleten elöl az én dolgozószobám – három ablaka nyílik az utcára, és mégis nagyon jól fűthető –, hátul a szintén tágas hálószobám; a II. emeleten van 4 szoba, amelyekben a Freyberger család lakik; a III. emeleten szintén négy szoba, szolgálóknak, idegeneknek, ott van a lomtár stb. Elöl van egy kis kert, a ház mögött egy nagyobb kert, amely itteni viszonylatban már egész komolynak számít. Az egész évi 85 £-be kerül,

* – tájékozott – *Szerk.*

holott azelőtt 60 £-et kellett fizetnem! Ennek az a titka, hogy a háziúr Lancashire-ben lakik, s pénzt kiadni nem akar, hanem csak beszedni. Kb. 200 £-et tehát előlegeznem kellett javításokra, s ennek fejében $2^1/_2$ évig nem fizetek lakbért, lelakom a pénzt. A legutóbbi lakó, egy orvos, 130 £-et fizetett, ebből láthatod, mennyire ingadozik itt a házak értéke.

Ez a házhistória a nyár folyamán bonyolódott le, s minthogy a házat hét évre vettem bérbe azzal, hogy jogom van a bérletet további hét évre meghosszabbítani, emiatt, és előlegem biztosítása miatt hosszadalmas ügyvédi tárgyalásokra volt szükség, ez meggátolt abban, hogy messzire elmenjek Londontól. Ezért csak Eastbourne-ban, a déli parton voltam, körülbelül öt hétig.[378] Ez igazán a legszebb tengeri fürdőhely, amelyet csak ismerek, ténylegesen már London tengeri elővárosává alakul át olyan emberek számára, akiknek csak hetenként néhány alkalommal kell bejönniök Londonba.

Kérlek, gratulálj utólag még egyszer Elsbethnek* az eljegyzéséhez és Walternak** a remélhetőleg sikeresen letett vizsgához. Walternak tulajdonképpen még tartozom egy levéllel, de a mentegetőzéssel sajnos neki éppúgy adós kell hogy maradjak, mint neked. Ne vegyétek zokon!

Most pedig a sherryről. Les jours se suivent et ne se ressemblent pas***, s így van ez a borok évjárataival is; hogy ugyanolyan sherryt szerezzünk, mint a *régi*, az meghaladja erőinket. Vártam szállítóm, Brett látogatását, de sokkal később jött, mint szokott. Megkértem, küldjön nekem háromféle minőségben három mintapalack sherryt, minél hasonlóbbat ahhoz, amit elsőként küldtem neked. Éppen most érkezett meg a ládikó. Hétfőn elviszem a Continental Csomagküldő Ügynökségre, te valószínűleg teherfuvarral kapod meg, túllépi a nemzetközi postaforgalomban előírt 7 font súlyhatárt. Azt tanácsolnám neked, hogy amikor megkóstolod, fejts le egy fél palackot abból a fajtából, amely ízlik neked, és tartsd ott. A palackok meg vannak számozva 1, 2, 3-mal, a szám megjelölése elegendő a megrendeléshez. Mindháromnak az ára 42 shilling tucatonként, vagyis 3 shilling 6 penny palackonként, Londonig bérmentesítve. A szállítmányt, ha más utasítást nem kapok, Kölnbe vagy Düsseldorfba induló közvetlen gőzössel adnám fel.

Még valamit. Minthogy most kevesebb kifizetést kell teljesítenem ottani számlám terhére, nálatok levő egyenlegem ismét növekszik. A költözködés is pénzbe került, nem szólva a háziúrnak fizetett előlegről; ha tehát e hó folyamán mondjuk 40 £-et küldhetnél nekem, az jól jönne.

---

* Elsbeth Engels. – *Szerk.*

** Walter Engels. – *Szerk.*

*** – A napok követik egymást, de nem hasonlítanak egymáshoz[479] – *Szerk.*

Végül azt a kellemes hírt közölhetem veled, hogy végre öregember lett belőlem. Tavaly tavasszal volt egy légcsőhurutom, amely enyhe volt ugyan, mégsem akart 6 hétnél előbb elmúlni; továbbá az utóbbi évben sokat kínlódtam gyomornyomással, székrekedéssel stb. Így végül mégis el kellett hinnem Freybergernek, hogy már nem engedhetem meg magamnak a régi könnyelműsködéseket. S amikor a tükörből mind megvetőbben néz szembe velem terjedő kopaszságom, akkor nem zárkózhatom el többé annak felismerése elől, hogy 74 és 47 két egymástól nagyon különböző dolog. Evésben és ivásban nagyon korlátoztam magamat, s megfázás ellen is el kell tűrnöm mindenféle szokatlan óvintézkedéseket. De hát így is meg kell lennem, humorból azért nem fogyok ki.

Így, most remélhetőleg revanzsáltam magamat. Kérlek, add át szívélyes üdvözletemet Emmának*, a gyermekeidnek meg unokáidnak, valamint Rudolphnak** és Hedwignek***, családjukkal együtt.

Mindig a te öreg
Friedriched

* Emma Engels. – *Szerk.*
** Rudolf Engels. – *Szerk.*
*** Hedwig Boelling. – *Szerk.*

202

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]95 január 13.

Kedves Lafargue-om,

Örömmel látom, hogy már megállapodott Adlerral és hogy végre talált olyan fordítót, aki megadja Önnek, ami megilleti.[480]

Haladnak a dolgok! Ha a 95-ös év úgy végződik, ahogyan elkezdődött, akkor különös dolgokat élhetünk meg. Németországban a kis Vilmos* az „agráriusoknak" (a keleti tartományok nemesi nagybirtokosainak, a junkeroknak) a keze közé került, akik biztosítani akarják maguknak az uralmat e hebehurgya fiatalember fölött, s ezt nem tehetik meg másként, mint hogy visszavonhatatlanul kompromittálják. Tehát homályosan céloznak neki arra, hogy fel kell oszlatni a Reichstagot, amely ellenszegülőbben kerülne ki az új választásokból, mint valaha, és aztán, minthogy koronája és becsülete forog kockán, Vilmosnak nem marad más, mint az államcsíny, amely neki megszerzi az újabb katonákhoz és hajókhoz szükséges eszközöket, a junkeroknak pedig újabb behozatali vámokat a mezőgazdasági termékekre és prémiumokat a cukor, a pálinka stb. kivitelére. A jelek szerint ez ezeknek az uraknak a terve; lehetetlen megmondani, hogy milyen mértékben fog megvalósulni. Egyelőre játszanak a tűzzel – a hadügyminiszter** az egybegyűlt Reichstag előtt felszólítja barátainkat, hogy vonuljanak ki az utcára, s közben sértegeti őket – mindenáron keresik az alkalmat, hogy lőjenek a népre.[481]

Önöknél pedig ott vannak a burzsoá korrupciós botrányok, amelyek túlmennek minden mértéken és válsághoz vezetnek – ha a kormány azzal fenyegeti a többséget, hogy bíróság elé állíttatja, amennyiben nem szavaz Gérault-Richard ellen, akkor ez nem sokáig mehet így tovább.[453] A burzsoák sikere, akik elérték, hogy egy mintaburzsoát*** válasszanak meg köz-

* II. Vilmos. – *Szerk.*

** Bronsart von Schellendorff. – *Szerk.*

*** Casimir-Périer. – *Szerk.*

társasági elnöknek, könnyen előidézheti az egész burzsoá rendszer bukását; közel van már a tetőpont, amely után a zuhanás következik. Úgy tűnik nekem, hogy Önöknél maga a burzsoázia vállalja magára a szocialista propagandát a parasztok között. Hosszadalmas és unalmas munka tisztánlátásra tanítani a parasztokat politikai kérdésekben, de hát csak nem lesznek olyan buták, hogy most ne lássák, hogy meglopják őket. De mihelyt észrevették, nem tehetnek mást, mint hogy a szocialisták, az egyetlen olyan párt felé fordulnak, amely nem kompromittálta magát a lopásokban; mert a radikálisoknak[27] végük van.

Így hát bízvást kiálthatjuk: Prosit Neujahr!*

Az új évvel kapcsolatban: hitelt nyitottam Önnek hatvan fontra, ha kíván egy húszfontos csekket, csak szólnia kell nekem.

Küldtem Laurának néhány itteni munkásújságot, Blatchford, alias** Nunquam „Clarion"-ját meg Keir Hardie „Labour Leader"-ét. A „Workman's Times" kimúlása óta ez a Független Munkáspárt[12] egyetlen irodalmi terméke. Szomorú, de való.

Két héttel ezelőtt levelet kaptam Vaillant-tól és benne néhány törvényjavaslatát. Megígértem, hogy bírálatot mondok róluk, mihelyt időm engedi.*** Addig is megírtam neki,[157] hogy Wróblewski Nizzából pénzért fordult hozzám, mert baleset érte, eltörte a karját, kórházban volt és a legnagyobb nyomorban él; megírtam, hogy tőlem telhetően támogattam, de ez meghaladja a lehetőségeimet, és az a véleményem, a kommünárok és a szocialista képviselők becsületbeli ügyüknek tekinthetnék, hogy ne hagyják éhenhalni. Azt válaszolta, hogy *nyilvános gyűjtést* akartak rendezni Wróblewski javára, de ez utóbbi ellenezte, így hát nincs mit tenni.

Tud erről valamit? Wróblewski, mint igazi lengyel, nem tud a pénzzel bánni, ha van neki, két kézzel szórja; lehet, hogy valami effélét művelt Vaillant és más olyanok előtt, akik támogatták. Egy csekély, rendszeres, havonta egyszer, kis összegekben kifizetett járadékra volna szüksége. De úgy hiszem, hogy itt a francia szocializmus becsületéről van szó, mert ez nem írhatná többé javára az 1871-es Kommünt, ha hagyná éhenhalni a Kommün utolsó tábornokát. Mit gondol erről Ön és a többiek, Guesde, a Nemzeti Tanács? Nincs mód pirulásra bírni a régi „Communeux"-ket[482]?

Csókoltatom Laurát.

Barátsággal híve

F. E.

* – Éljen az új év! – *Szerk.*

** – más néven; másképpen – *Szerk.*

*** *V. ö. 414–415. old.* – *Szerk.*

Hétfő: megkaptam a „Temps"-t[483] és a „Petite République" példányait. Köszönöm! Gérault-Richard után Rouanet,[484] ez kedves. Micsoda szerencse, ha ez válság, feloszlatás és egyre forradalmibb helyzet felé visz Önöknél és Németországban!

Hétfő: Aveling azt mondta nekünk tegnap, hogy a „Labour Leader" *in extremis* van*, a lap fő finanszírozója (azt mondják, hogy ez Passmore Edwards, egy gazdag liberális unionista[134]) nem akar több pénzt adni.

Louise arra kér, köszönjem meg a szép üdvözlő kártyát, amelyet Ön és Laura küldtek neki.[485]

Eredeti nyelve: francia

* – *a végét járja – Szerk.*

203

Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz

Hobokenba

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]95 jan. 16.

Kedves Sorge,

Dec. 6-i lapodat, 19-i és 31-i leveleidet megkaptam. Nagyon köszönöm és még egyszer szívből viszonzom újévi jókívánságaidat és feleségedét.

Stiebeling újévi jókívánság gyanánt elküldte nekem groteszk válaszát[477], és hogy *én* intézkedjek, hogy a „Neue Zeit"-ban kinyomják!! Azt válaszolom,[157] hogy a lap hasábjai felől nem én rendelkezem, de megmondtam K. Kautskynak (ami igaz is), hogy igen nagy örömet szerezne nekem azzal, ha minél nagyobb nyilvánosságot biztosítana ennek a dolognak*. Szemellenzős egy ember ez.

Érthetetlen számomra, hogyan lehetséges, hogy te csak öt nappal Schlüter után kaptad meg a III. kötetet**. Mindkettőt ugyanaznap, dec. 12-én adtam fel, a két feladóvevény *még egyben van*, mellékelem arra az esetre, ha panaszt akarsz tenni.

Az amerikai mozgalom átmeneti hanyatlása már egy ideje feltűnt nekem, és ezt a német szocialisták nem fogják feltartóztatni. Amerika a világ *legfiatalabb*, de egyben a *legöregebb* országa is. Éppúgy, ahogy nálatok odaát megvannak a legódivatúbb formájú bútorok a külön ott tervezettek mellett, ahogy Bostonban vannak olyan batárok, amilyeneket Londonban utoljára 1838-ban láttam, a hegyvidéken a XVII. századból való postakocsik a pullmankocsik mellett, éppúgy megkapjátok az Európában már elnyűtt összes ócska szellemi ruhákat is. Minden, ami itt már túlélte önmagát, Amerikában még egy-két generáción át tovább élhet. Így pl. Karl Heinzen, a vallási és a spiritiszta babonáról nem is szólva. Így nálatok még a régi lassalleánusok is tovább élnek, s olyan emberek, mint Sanial, aki Franciaországban ma elavult volna, ott még szerepet vihetnek. Ez egyrészt abból

* *V. ö. 371. old. – Szerk.*

** A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

fakad, hogy Amerika, az anyagi termelés és a meggazdagodás gondjain túljutva, csak most kezd ráérni a szabad szellemi munkára és az ehhez szükséges előképzettség megszerzésére; de másrészt következik ez az amerikai fejlődés felemásságából: egyfelől még az *első* feladattal van elfoglalva, az óriási kiterjedésű, szűz földterület termővé tételével, de másfelől már arra is rákényszerül, hogy részt vegyen az ipari termelésben az első helyért folyó konkurrenciában. Ezzel magyarázhatók a mozgalom fellendülései és letörései, aszerint, hogy az ipari munkásoknak, vagy a földet termővé tevő parasztoknak az értelme van-e túlsúlyban az átlagos koponyákban. Néhány éven belül ismét másként fordul a dolog, s akkor nagy haladást lehet majd megállapítani. Bizony, az angolszász fajtának, ezzel az ő ógermán szabadságával, egészen sajátos a fejlődése, lassú, cikcakkos menetű (itt, Angliában kicsiny, nálatok óriási cikcakkokban), lavírozás a szél ellen, de azért mégiscsak halad a dolog előre.

Itt, Európában az új évben már jó cifrává válik a helyzet. Németországban a parasztkérdést háttérbe szorította a felforgatási javaslat[424], ezt pedig az ifjú Vilmos (Ägirhez, a vizek urához írt dala[486] tisztára a tengeribetegség következménye, amely mindenkor elfogja őt, ezért is hajózik flottájával mindig a csendes norvég fjordokba). Ez a fiatalember mindent összezavart Németországban, senki emberfia nem tudja már, hányadán áll és mi lesz holnap, az uralmon levő rétegekben és általában az uralkodó osztályokban napról napra nő a zűrzavar, úgyhogy a felforgatási vitában vidám arcot csakis a mieink vágtak. De hát szép dolog is: a felforgatás-ellenesek élén az az ember áll, aki öt percre sem képes abbahagyni a felforgatást. És ez az ifjú Vilmos most a junkerok keze közé került, s ezek, hogy megtartsák őt abban a hangulatban, amelyben hajlandó hatványozott államsegélyt adni nekik csődbe jutott lovagi birtokaik céljaira, most azzal a reménnyel kecsegtetik, hogy új adókat és új katonákat meg hadihajókat kap, ha pöffeszkedve kijelenti, hogy a regis voluntas suprema lex*, és a Reichstag feloszlatása meg az államcsíny felé hajtják. Amellett azonban ezeknek a frázisaikban annyira pöffeszkedő uraknak, Köller & Társainak, olyan kevés a kurázsijuk, hogy már most mindenféle félelmeket éreznek, és legalábbis kérdéses, nem fogja-e el őket a félelem a cselekvés pillanatában is.

No és aztán Franciaország! Ott, akárcsak Olaszországban, a burzsoázia Amerikát megszégyenítő módon hanyatt-homlok belevetette magát a korrupcióba. Mindkét országban három éve minden akörül forog, hogy talál-

* – király akarata a legfőbb törvény – *Szerk.*

janak olyan polgári kormányt, amely, ha nem mentes is a korrupciótól de legalább nincs annyira *közvetlenül* kompromittálva *nyilvánosságra* került botrányokban, hogy a parlament a legelemibb tisztesség túlontúl erőszakos megsértése nélkül támogathatja. Olaszországban Crispi egy ideig még tartja magát, mert a király* és a trónörökös** ugyanolyan mélyen benne vannak a bankbotrányokban, mint ő maga.*** Franciaországban a 45–50 szocialista képviselőnk most harmadszor buktatott meg kormányt közvetlen korrupció miatt, s Casimir-Périer utánabukott[487]. Feltehetően azt akarja, hogy őt mint a társadalom egyetlen megmentőjét óriási többséggel válasszák meg újra, s ezzel erősebb pozíciót kíván teremteni magának. Ez azonban merész játék. Mindenesetre Franciaországban is inog minden, és az idén Anglián kívül Németországban és Franciaországban is új választásokat érhetünk meg, amelyek ezúttal *döntő fontosságúak* lennének. Ráadásul Olaszországban ott van az elsőrendű válság és Ausztriában az elkerülhetetlen választójogi reform, egyszóval: egész Európában válságosan alakul a helyzet.

Nagyon örültem, hogy te és feleséged jobban vagytok, remélem, továbbra is így lesz.

Téged és feleségedet sokszor üdvözölnek Freybergerék és

barátod
F. Engels

* I. Umberto. – *Szerk.*
** Viktor Emánuel. – *Szerk.*
*** *V. ö. 344. old.* – *Szerk.*

204

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]95 jan. 19.

Kedves Löhröm,

Legutóbbi leveled igazán megdöbbentett. Megpróbáltam, bár nem sok sikerrel, visszaidézni a neked írt dec. 29-i levelemben* használt kifejezéseket; de emlékezetem szerint egyetlen szó sem volt benne, amely téged megbánthatott volna. S ha van csakugyan annak a levélnek a hangnemében olyasmi, amit furcsának érzel, akkor az teljesen akaratom és szándékom ellen való.

Soha nem jutna és soha, egyetlen pillanatra nem is jutott eszembe kétségbe vonni, hogy jogos és helyénvaló, ha bármikor megkérdezed, milyen lépéseket tettem vagy szándékozom tenni annak biztosítására, hogy halálom esetén ti, a jogos tulajdonosok, visszakapjátok Szerecsennek azokat az iratait, amelyeket rám bíztatok.** És soha semmi kifogásom nem volt azon kifejezések ellen sem, amelyekben erről Tussynak beszéltél. Ezért találom olyan rendkívül furcsának, hogy szerinted olyan hangon írtam neked, amely panaszra adhatott okot.

Csakugyan bosszantott viszont az a *mód*, ahogyan Tussy föltétette nekem ezt a kérdést, s ilyen körülmények között szükségesnek láttam, hogy beszéljek vele erről. Amikor ezt megtettem, megmondtam neki, *nem egyszer, hanem háromszor-négyszer* is, hogy a te leveled ellen egy szavam sincs, sem tárgyát, sem a benne használt kifejezéseket illetően. Nos hát, Tussy és én közöttem kimagyarázkodásra került sor, amely tudomásom szerint mindent rendezett e tárggyal kapcsolatban, és éppolyan jóbarátok maradtunk, mint előtte voltunk; nagyon sajnálnám, ha valamilyen meggondolatlan szavam vagy bármely egyéb körülmény folytán ez a kis incidens Le Perreux-ig vetette volna árnyékát.

---

* *V. ö. 349–350. old. – Szerk.*
** *V. ö. 503–508. old. – Szerk.*

Időközben körülöttetek válságosra fordultak a dolgok. Részletesen akartam írni erről, de Bebel váratlanul történeti anyagot kért tőlem az itt, Angliában elég gyakran előforduló különféle forrongásokról, amelyeket úgy intéznek el, hogy még csak kísérletet sem tesznek arra, hogy a törvénykönyvet szigorított büntetőtörvényekkel vagy kivételes törvényekkel terheljék meg. Bebel tagja a felforgatási törvényjavaslatot[424] tárgyaló bizottságnak, és ezért van rá szüksége, így minden egyebet félre kellett tennem és a mai postával elküldenem a dolgot, nehogy a postai kézbesítés szokásos vasárnapi késedelme feltartsa.

Az 50 francia szocialista képviselőnknek mindenesetre szerencséje van. Nem egészen másfél év alatt megbuktattak három kormányt és egy elnököt.[487] Ez mutatja, mit érhet el egy szocialista kisebbség az olyan parlamentben, amely, mint a francia vagy az angol, valóban a legfelsőbb hatalom az országban. Ilyen hatalomra a mieink Németországban csak forradalommal tehetnek szert; a Centrumpárt[22] felbomlása azonban őket tenné meg irányadó tényezőnek a Reichstagban, s tőlük függne az erők egyensúlya.

Milyen siralmas is Casimir visszavonulása! Azok után, hogy hivatalba lépésekor annyit hencegett, most meglépni, amint felmerül az első komoly nehézség![488] Úgy látszik, burzsoá hőseink egyénileg éppúgy elfajzottak, mint ahogy osztályuk kollektíve. Németországban a jelek szerint ugyanez az elv uralkodik; úgy látszik, Bebel nem hiszi el von Köller és Tsairól, hogy képesek végigvinni egy államcsínyt; mintha mindenütt megjelennék előttünk Béranger története a vén bolondról, aki körüludvarolta Babette-et és későn vette észre, hogy az udvarlás időszaka már rég elmúlt fölötte.[489]

A legnagyobb eredménynek azonban azt tartom, hogy az opportunista többség botrányos ügyei újra lelepleződtek, hogy Raynalt sarokba szorították, s hogy úgy tűnik, lehetetlen újra eltussolni az ügyet.[490] Az összes többi párt korruptságának kiviláglása szükségképpen csodát művel a mi pártunk javára, különösen Franciaországban, s óriási és váratlan sikereket kell biztosítania nekünk a következő általános választásokon, amelyek időben aligha lehetnek nagyon távoliak, mert ugyan ki képes kormányozni a jelenlegi kamarával?

Ça chauffe!* És sem Félix Faure, sem az ifjú Vilmos** nem tudják majd eloltani ezt a tüzet.

---

* – Itt tűz lesz! – *Szerk.*

** II. Vilmos. – *Szerk.*

Paulnak írok, mihelyt lesz egy percnyi időm. Köszönöm az újságokat, elolvasás után továbbítottam őket Tussynak.

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

205

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]95 január 22.

Kedves Lafargue-om,

Hogy Önöknek milyen szerencséjük van! Megbuktatnak egy minisztert*; aztán követi az egész kabinet, és visszahatásképpen az általános bukás magával sodorja a köztársasági elnököt**. Kivégezni három kabinetet és egy elnököt – ez már valami. A szocialista csoport, úgy látszik, átvette a néhai Clemenceau szerepét[491] – és remélhetőleg jobban játssza majd. Most már bizonyossá vált, hogy egyetlen kormány sem fog tudni létezni, ha a szélsőbaloldal legalábbis nem támogatja. Ennek feloszlatáshoz kellene vezetnie, s ezt sietteti az opportunisták[26] korrupciójának fokozódó bűze is. Akkor Önök számszerűleg és erkölcsileg megerősödve térnek majd vissza; ez elvezethet a Lassalle-féle „nagy reakciós tömeg" kialakulásához, az összes polgári pártok koalíciójához a szocializmus ellen, olyan tömeghez, amely mindenkor a veszély pillanatában alakul ki, hogy aztán újra különböző, egymással szemben álló érdekcsoportokra bomoljék: nagybirtok, nagyipar, fináncarisztokrácia, kis- és középburzsoázia, parasztok stb. De valahányszor újra kialakul, szilárdabbá is válik, egészen a válságnak addig a napjáig, amikor összetartó tömeg áll majd velünk szemben. A koncentrációnak és a bomlásnak ez a folyamata nálunk, Németországban azóta megy végbe, amióta pártunknak több mint 20 tagja van a Reichstagban; de Önöknél ez gyorsabban megy majd, mert a döntő hatalom az Önök képviselőházában van.

Faure úr tehet, amit akar, nem fogja megállítani az egymással szemben álló két táborba való csoportosulásnak ezt a folyamatát, sem azt a zűrzavart, amelyet a szemben álló erőknek ez a játéka, a vonzás és taszítás, szükségképpen előidéz a burzsoá pártok kebelében. Pontosan ez az a közeg, amelyre szükségünk van és amelyet egy – bármily csekély hatalommal

* Dupuy. – *Szerk.*

** Casimir-Périer. – *Szerk.*

rendelkező – szocialista csoport jelenléte a parlamentben mindenütt megteremt. Önök most majd szélsebesen fognak előbbre jutni, hiszen éppen a párt sikerei fogják előbb enyhíteni, majd eltüntetni a belső és hagyományos viszályokat.

A 30 radikális csatlakozása* szerencsét hozott Önöknek, nélkülük nem lett volna a csoportban összetartó erő. Millerand nélkül nem tudtak volna úgy hasznot húzni a politikai helyzetekből, mint ahogyan megtették. És úgy látszik, Jaurès csakugyan tele van jóakarattal – ha egy kissé lassan fejlődik, ez talán előnyös reá és reánk nézve is. De gazdasági téren valóban további tanulmányokra van szüksége. A „Petite République"-ben megjelent cikkben foglalt azonnali reformtervei[492] már nem olyan furcsák, mint a gabonamonopóliumra vonatkozó terve**, de olyan áldozatokat követelnek a burzsoáktól, amelyek nem egyeztethetők össze a tőkés ipar fejlődésével, és így az ő szemükben az azonnali kisajátítással érnének fel; másrészt viszont a nemzet költségére elvégzendő talajjavítást indítványoz, annak a talajnak a megjavítását, amely magántulajdonban maradna, és olyan feltételek között, amelyek örökössé tennék a kisparaszt fennmaradását és egy újabb Panamát[9] teremtenének a nagybirtokosok részére, akik fütyülnének a terv által rájuk hárított „kötelezettségekre" stb. Ez teljes elvonatkoztatás attól a környezettől, amelyben élünk és amelyben ezek a reformok megvalósulnának. Amíg az összes parlamenti és pénzügyi gazfickók deportálásával meg nem tisztítják a levegőt, az egyéni tulajdonban levő földek közköltségen való megjavítása óriási lopással végződnék; és ha majd megszabadultunk ezektől az uraktól, lesz annyi erőnk, hogy ennél különbet tegyünk.

Az elnökválságnak ezenkívül nagyszerű hatása lesz az európai politikára. A francia–orosz szövetség annál lanyhábbá válik, minél többször csalódnak az oroszok abban a reményükben, hogy az elnökválságok elvezetnek a monarchia helyreállításához. Másrészt a hármasszövetség[30] már csak papíron létezik; a csődbe jutott Olaszország kiválik belőle, Ausztriát pedig csak az tartja benne, hogy fél az Oroszországgal való háborútól, amelynek költségeit neki kellene fizetnie; ez a veszély abban a mértékben tűnik el, amelyben Oroszország elveszti a lehetőségét arra, hogy akkor rendelkezzék a francia hadsereggel, amikor neki tetszik; a kis Vilmos*** a barátai számára még sokkal kellemetlenebbé tette magát, mint az ellenségei számára. Így

* *V. ö. 182–183. old. – Szerk.*

** *V. ö. 209–210. old. – Szerk.*

*** II. Vilmos. – *Szerk.*

tekintettel a fegyverkezés és következésképpen a taktika 1870 óta végbemenő teljes forradalmára, tökéletes bizonytalanság uralkodik afelől, hogyan végződnék az olyan háború, ahol annyi az ismeretlen tényező, s ahol minden előzetes számítás imaginárius mennyiségeken alapszik. Mindezzel együtt a béke, úgy látszik, biztosítva van, és még a legegzaltáltabb burzsoá soviniszták à la Déroulède* is nyugodtak lehetnek: a poroszok vállalkoztak arra, hogy Elzászban fenntartják és táplálják a francia hazafiságot.

Mellékelem a 20 fontos csekket, kellemes volna nekem, ha ez elég lenne Önnek április elejéig; akkor lesznek bevételeim, úgyhogy szabadabb lesz a kezem. De ha szükséges volna, végül is talán küldhetnék Önnek még vagy tíz fontot márciusban – meglátjuk.

Freybergerék üdvözletüket küldik. Szeretettel csókoltatom Laurát.

Barátsággal híve
F. E.

Elküldöm Önnek a beszámolót a norwichi trade-union kongresszusról.[380]

Eredeti nyelve: francia

* – Déroulède-féle – *Szerk.*

206

Engels Ferdinand Tönnieshez

Kielbe

41. Regent's Park Road, N. W.
London, [18]95 jan. 24.

Tisztelt Professzor Úr,

Köszönettel tartozom Önnek a Barth-könyvről írt bírálatának és Pestalozziról szóló érdekes cikkének szíves megküldéséért.[493] Késésemért szolgáljon mentségül rendkívül nagy elfoglaltságom, amelyet tetézett egy költözködés (kérem, vegye figyelembe a megváltozott címet!).

Úgy látom, Ön eléggé kíméletesen bánik Barth úrral, legalábbis nálam nem úszta volna meg ilyen egyszerűen. Ahhoz persze hozzá kell szoknia az embernek, hogy az irodalmi vitákban az ellenfél, ügyvéd módjára, hallgat arról, ami nem felel meg neki, s belevon oda nem illő dolgokat, ha úgy gondolja, hogy ezzel elvakíthatja az olvasót. De Barth úrnál ez olyan módon és olyan mértékben történik, hogy kényszerűen felmerül a kérdés: egyszerű tudatlanság és korlátoltság-e ez, vagy szándékos, tudatos ferdítés? Hogy csupán a Marxról szóló szakaszt említsem: mivel magyarázhatók itt a horribilis félreértések, amelyek szinte mind felfoghatatlanok olyasvalakinél, aki állítólag mégiscsak olvasta „Anti-Dühring"-emet és „Feuerbach"-omat, amelyekben kellőképpen elébevágtam ezeknek? S mit szóljon az ember a nekem tulajdonított őrült oksági összefüggéshez, a 135. oldalon: „Franciaországban legyőzték a kálvinizmust, *ezért* a XVIII. században a kereszténység képtelenné vált arra, hogy bármely haladó osztálynak ideológiai lepelként szolgáljon"? Ha egybevetem az eredetivel, a „Feuerbach" 65. oldalával,[494] akkor szinte lehetetlen elhinnem, hogy itt nem tudatos ferdítésről van szó.

Érdekeltek az Ön Auguste Comte-ra vonatkozó megjegyzései. Ami ezt a „filozófust" illeti, véleményem szerint még tetemes mennyiségű munkát kell rá fordítani. Comte öt éven át Saint-Simon titkára és bizalmasa volt. Saint-Simon vitathatatlanul gondolatbőségben szenvedett; lángész és misztikus volt egy személyben. A világos kidolgozás, rendezés, rendszerbe foglalás — erre képtelen volt. Így aztán Comte személyében olyan embert nevelt fel magának, aki talán hivatva volt a mester halála után az ő túl-

csorduló eszméit rendezett formában a világ elé tárni; Comte, matematikai iskolázottságánál és gondolkodásmódjánál fogva, különösen alkalmasnak tűnhetett erre, ellentétben a többi, rajongó tanítvánnyal. De Comte váratlanul szakított a „mesterrel" s kivonult az iskolából; hosszabb idő múltán azután fellépett a maga „pozitív filozófiájával".[495] Ebben a rendszerben három jellemző elem van: 1. számos zseniális gondolat, amelyeket azonban szinte szabályszerűen többé-kevésbé leront az, hogy nincsenek kellően kifejtve, ami megfelel 2. korlátolt, filiszteri felfogásmódjának, amely éles ellentétben áll ezzel a zsenialitással; 3. a feltétlenül saint-simoni forrásból eredő, de minden miszticizmustól megfosztott, rendkívül ellaposított, hierarchikusan megszervezett vallási alkotmány, valóságos pápával az élén, úgyhogy Huxley azt mondhatta a comte-izmusról, hogy az katolicizmus kereszténység nélkül[496].

Mármost fogadni merek, hogy a 3. pont tartalmazza az 1. és 2. pont közötti, egyébként felfoghatatlan ellentmondás megoldását; hogy Comte minden zseniális eszméjét Saint-Simontól vette át, de azzal hogy a maga sajátos személyes módján csoportosította, tönkre is javította őket: lefejtvén róluk a hozzájuk tapadó miszticizmust, egyúttal alacsony színvonalra szállította le s a maga erőinek megfelelően filiszteri módon dolgozta át őket. Igen sok esetben könnyű kimutatni ezeknek az eszméknek a saint-simoni eredetét, és meggyőződésem, hogy ez még más esetekben is sikerülne, csak akadjon valaki, aki komolyan nekilát ennek. Ez bizonyára már réges-rég kiderült volna, ha magukat Saint-Simon műveit 1830 után lármájával teljesen el nem nyomja a saint-simoni iskola és vallás, amely a mester tanításának egyes részeit a nagyszerű elgondolás egészének rovására kiemelte és kifejlesztette.

Aztán szeretnék még egy pontot helyesbíteni, mégpedig az 513. oldalon levő jegyzetet.[497] Marx sohasem volt az Internacionálé főtitkára, hanem csak Németország és Oroszország ügyeivel megbízott titkára, a londoni comte-isták közül pedig senki sem vett részt az Internacionálé megalapításában. E. Beesly professzor a Kommün idején nagy szolgálatot tett azzal, hogy a sajtóban védte az Internacionálét az akkori heves támadásokkal szemben; Fred. Harrison szintén nyilvánosan védelmezte a Kommünt.[498] De néhány évvel később a comte-isták érezhetően elhidegültek a munkásmozgalomtól; a munkások most már túl erősek lettek, s hogy fenntartassék a tőkések és munkások között a helyes egyensúly (hiszen Saint-Simon szerint mind a kettő termelő[499]), most ismét a tőkéseket kellett támogatni, s ettől kezdve a comte-isták a munkáskérdésről teljesen elhallgattak.

Tisztelettel híve
F. Engels

207

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba[4]

Kedves Kugelmann,

Most még nem nevezhetem meg neked azokat a gyűjteményes műveket stb.[500], amelyekben az illető dolgok találhatók, mert 1. előbb tudnom kell, hogy az én saját dolgaimon kívül mi van már most meg nekünk (részben Németországban, amit rövidesen megtudok, részben Amerikában, amire várok); 2. mert már magam sem tudom pontosan, s amikor valami újat kapok, akkor újra mindenféle eszembe jut; 3. mert mihelyt az 1. pontot elintéztük, úgy kell intézkednünk, hogy egyikünk se támasszon konkurrenciát a másiknak és ne verje fel az árakat. Addig is jó lenne, ha te különösen az 1845–47-es *vesztfáliai* irodalmat néznéd át: a „Dampfboot-ot[501] és azoknak az embereknek a gyűjteményes köteteit, s egyéb ebből az időből való kiadványait is.

Azt hiszem, a „Tribune"-cikkek Meyer-féle gyűjteménye[458] *megvan* nekem itt, ez lesz a teljesebbik a két gyűjtemény közül, Marx kevéssel Meyer halála után kapott mindenfélét odaátról.

Szívélyes üdvözlet mindenkitől.

Barátod

F. E.

A „Frankfurter Zeitung"-ot megkaptam, köszönöm.

[London, 18]95 I. 25.

208

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[110]

London, [18]95 jan. 28.

Kedves Viktor,

Én és mi mindnyájan legjobb kívánságainkat küldjük az „Arbeiterzeitung" gyors sikeréhez![351] Igaz, hogy ezt vártam, de mégiscsak sokat ér, hogy a tények megerősítettek ebben.

A szerkesztés miatt ne sokat aggódj. Az első hetekben sokkal nagyobb szükség van arra, hogy szervező, semmint hogy tulajdonképpeni szerkesztő légy. Ha majd minden a rendes kerékvágásban lesz, akkor ahhoz is hozzájutsz, hogy megadod az újságnak a megfelelő hangot. Teljesen igazad van, egyelőre még egy kicsit túl komoly a lap, nem ártana valamivel több humor, főleg az első oldalon, amely a kétszer hetenkénti kiadásban mindig nagyon vidám volt. De ez majd kialakul.

Idegen fővárosokból érkező eredeti táviratokkal abszolúte semmire sem mentek. Ehhez az kellene, hogy minden városban legyen egy hiánytalanul megszervezett szerkesztőségetek, élén főállású tudósítóval, aki hivatásszerűen és külön a ti számotokra végezné ezt a munkát; ez itt, Londonban évi 600–1000 fontba kerül, s mégsem látna el benneteket a kormánykörök, ill. az ellenzék vezető köreinek legérdekesebb híreivel, azon egyszerű okból, mert az ilyen híreket csak akkor kapja meg az ember kiváltságosan, mindenki más *előtt*, még mielőtt köztudomásra jutnak, ha ellenszolgáltatásokat képes nyújtani az informátoroknak azzal, hogy támogatja őket és közli készen beküldött reklámcikkeiket. De a mi sajtónk éppen erre nem képes. Tehát *hivatalos* körökből származó hírek tekintetében soha nem fogtok tudni versenyezni a nagy burzsoá lapokkal, amelyek nemcsak monopolizálják a forrásokat, hanem a hírszolgálatot is képesek nagyipari arányokban megszervezni.

Pechetek van, hogy az első hetekben meg kell elégednetek a kis Landtagokkal*, de hát nemsokára újra ülésezni kezd a Reichsrat**, s akkor lesz anyagotok elég, és a te személyes beavatkozásod is szükségessé válik.

* – tartományi gyűlésekkel – *Szerk.*

** Az osztrák parlament. – *Szerk.*

Az itteni kormányban meglevő ellentétek, gyakorlati következményeiket tekintve, nem sokat számítanak. A liberális kormányban annyi az árnyalat, ahány az ember. Azóta, hogy a nagyburzsoázia és vele a whig-arisztokrácia[502] meg az egyetemi ideológusok átálltak a konzervatív táborba (ez 1848 után kezdődött, az 1867-es reform[503] után fokozódott, a Home Rule Bill[89] után nagyon határozottá lett), a liberalizmus leginkább e szektákban gazdag ország összes szektáinak és szektás rigolyáinak egyvelege. És minthogy minden egyes szekta a *maga* sajátságos rigolyáját tartja az egyetlen csodaszernek – örökös a veszekedés.

De a veszekedésnél is erősebb annak a biztos tudata, hogy csak kifelé mutatott összetartással maradhatnak még néhány hónapig kormányon. S itt aztán tisztára véletlen, hogy melyik áramlat kerekedik éppen felül.

A három munkáslapból, amelyek itt még megvannak, felváltva küldtem neked példányokat. Minthogy a „Clarion"-t cserébe kapod, ettől a jövőben megkíméllek. Nem sok van a három egyikében sem, de mégiscsak jó, ha időről időre bepillanthatsz egy-egy számba. A „Labour Leader" külön intézmény Keir Hardie istenítésére, ravasz, agyafúrt skót ez, képmutató és első osztályú intrikus, de talán túlságosan is ravasz és hiú. A lap fenntartását szolgáló pénzforrásai nagyon kétes eredetűek, s ez az új választások idején kellemetlenné válhat.

Apropó. A lap (elkobzott) csütörtök esti száma ide *egyetlenegy* példányban sem érkezett meg. Pedig mégiscsak szeretném elolvasni a „K. M. Bécsben" c. cikket[471]. Nem tudnál szerezni nekem még egy példányt? Egyébként hallatlan pimaszság kijelenteni, hogy az elkobzás olyan csodálatosan hatékony volt, hogy megtakaríthatjátok magatoknak egy második, teljesen fölösleges kiadás költségeit.[504] Jó nektek, Ausztriában, mondanád ezt Poroszországban, mindjárt három felforgatási javaslatot vágnának a fejedhez.[424]

Küldünk neked kivonatokat Crawfordné párizsi leveleiből, valahányszor van bennük valami érdekes. Külön felhívom erre a figyelmedet. Ő már több mint 40 éve Párizsban él, személyesen ismer minden teremtett lelket, dossziéja van minden politikus életpályájáról, és helyesen ítéli meg a jellemeket. Személyek ismerete dolgában nincs Párizsban hozzá fogható ember, s ezért jó lenne, ha későbbi útbaigazítás céljából félretennéd olyan cikkeit is, amelyeket pillanatnyilag nem lehet felhasználni. Végignézte, amint összes radikális és republikánus barátai elmerültek a korrupció szennyében, s ez őt, a burzsoát, különös módon közel hozta a szocialistákhoz. Csak egy dologról nem lehet lebeszélni: arról, hogy J. Guesde Marxnak a veje.

Tegnap ismét küldtünk neked kivonatot egy tudósításából.[505]

Louise különösen örült a nőegyleti petíciók határozott visszautasításának – lásd Clara Zetkin cikkét a csütörtöki „Vorwärts" mellékletében.[506] Clarának igaza van, s mégiscsak kivívta a cikk közlését, pedig keményen és hosszasan harcoltak ellene. Bravó, Clara!

Üdvözöl Louise, Ludwig és a kisbaba, aki mindig ordít a boldogságtól, amikor megjön az „Arbeiterzeitung", valamint

barátod
F. E.

209

Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz

Londonba

[London, 1895 január 30.]

Kedves Vera Polgártársnő,

Egészen biztosan itthon leszek vagy holnap délután 3 és 5 óra között, vagy pénteken délután 3 és 4 óra között, és nagyon fogok örülni, ha láthatom.

Georgij könyve[507] nagyon jókor jött; ma írják a lapok, hogy Miklós kijelentette a zemsztvóknak, éppoly határozottan kitart a самодержавие* mellett, mint az apja**. A fejedelmek butasága ellen nincs gyógyszer.[508] Annál jobb, ha Georgij könyve фурор-t*** keltett.

Készséges híve
F. E.

Eredeti nyelve: francia

---

* – önkényuralom – *Szerk.*

** III. Sándor. – *Szerk.*

*** – (nagy) feltűnést; viharos tetszést; furort – *Szerk.*

210

Engels Witold Jodko-Narkiewiczhez

Londonba

41, Regent's Park Road, N. W.
[London, 18]95 febr. 2.

Tisztelt Elvtárs,

Sajnos abszolúte semmit nem tudok mondani Önnek arról, hogyan fogják megítélni a német elvtársak a következő kongresszus nevének kiegészítésére tett javaslatot.[509] Ami engem magamat illet, azt hiszem, *ezúttal* meg lehetne tenni ezt a szívességet a trade-unionoknak, minthogy a kongresszus angol földön ülésezik majd, ahol még mindig a trade-unionok mögött áll a szervezett munkások zöme, úgyhogy az ő közreműködésük *nélkül* megtartott kongresszus rossz hatást keltene; másrészt viszont nagy súlyt kell helyeznünk annak az irányzatnak a támogatására, amely egyre inkább a szocialista táborba hajtja a trade-unionokat.

Szívélyes üdvözlettel.

híve
F. Engels

Szívélyes üdvözlet dr. Freybergertől és nejétől is.

211

Engels Richard Fischerhez

Berlinbe

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]95 febr. 2.

Kedves Fischer,

Különös módon tudtok pisztolyt szegezni az ember mellének. Ha megvolt a terved a Marx-cikkekkel, akkor igazán valamivel előbb értesíthettél volna erről, mint most, a legutolsó pillanatban.[510] Ezekben a dolgokban, amikor mások tulajdonát kezelem, nem *járhatok* el olyan sietséggel, mint a csak rám magamra tartozó ügyekben. Ráadásul most éppen azon vagyok, hogy előkészítsem számodra a Lassalle-leveleket[241], s ezeket sokkal inkább fenyegeti a felforgatási javaslat[424], mint a Marx-cikkeket – *ezt* a munkát tehát akkor félre kellene tennem!

Szóval mondd meg nekem mindenekelőtt, milyen formátumot és nyomást alkalmazol, mekkora lesz a példányszám és mennyi a bolti ár, mert ezúttal – különböző okokból – csak *egy, meghatározott példányszámú* kiadás jogát adom el nektek. Közben beszélek majd Tussyval; mihelyt megkapom válaszodat, közlöm veled a végleges döntést.

Ha nem tudod pontosan megadni a bolti árat, elég megírnod, mennyiért akarsz árusítani egy nyomdai ívet.

Feltételezem, hogy van példányotok a „Neue Rheinische Zeitung-Revue"-ből, amelynek alapján nyomtathattok. Nekem ugyanis nincs belőle saját példányom, de ha volna is, nem adhatnám oda.

És még valamit. Amikor a „Vorwärts"-könyvkereskedés létesült, August azt írta nekem, hogy minden kiadványotokból *két példányt* megküldtök nekem. De ez az utóbbi időben egyáltalán nem történt meg. Pl. legutóbbi „Kiáltvány"-kiadásotokból *egyet sem* kaptam, és egyáltalán egy sincs meg nekem a berlini kiadások[511] közül. Különböző kisebb dolgok sincsenek meg nekem, ezek közül azokat jelölöm meg, amelyek éppen eszembe jutnak. Nagyon lekötelezne, ha elküldenéd őket, nevezetesen kétfüzetes *kiadványotokat a felforgatási törvényjavaslat vitájáról*[512] és *néhány* legutóbbi kiadású *„Kommunista Kiáltvány"*-t. – A többi dolgot illetően, amelyek nincsenek

meg nekem, most látom a katalógusotokból, hogy ebben nem vagytok hibásak, mert nem nálatok jelentek meg. Egyébként azonban nincs meg nekem

a *wydeni* kongresszus jegyzőkönyve, 1880[312],

a *brüsszeli* kongresszus jegyzőkönyve, 1891[154]

és a *zürichi*[142], ha kiadtatok ilyent.

Az a katalógus, amelyből az egybevetést csináltam, 1893-as,[513] lehet tehát, hogy egy és más még hiányzik.

Szóval kérlek, írj postafordultával, és én a lehető legrövidebb időn belül megadom neked a végleges választ.

Szívélyesen üdvözlöm feleségedet, gyermekeidet és minden barátunkat.

Barátod

F. Engels

212

Engels Georgij Valentyinovics Plehanovhoz

Zürichbe

London, [18]95 február 8

Kedves Plehanovom,

Freyberger készséggel vállalja, hogy megvizsgálja Verát*, de hogyan fogadtassuk ezt el ővele? Freyberger természetesen nem mehet oda hozzá, mondván: G. Plehanov megbízott azzal, hogy vizsgáljam meg Önt. Önnek kell vele beszélnie ebből a célból és rávennie, hogy egyezzék bele, s akkor az lesz a legjobb, ha ő szól nekem róla, s én vállalom a többit. Vagy pedig, ha ez jobban megfelel neki, szól Louise Freybergernek, és Louise elintézi az ügyet. Ezt javasolnám Önnek, de ha úgy véli, hogy a kívánt cél elérésének jobb módja is van, közölje velem, és majd eldöntjük.[514]

Vera ideadta nekem az Ön könyvét[507], amelyet köszönök, belekezdtem az olvasásába, de ez eltart egy ideig. Mindenesetre nagy eredmény, hogy sikerült *magában az országban* kiadatni. Ez egy újabb állomás, és még ha nem tudnók is megtartani most kivívott új hadállásunkat, ez mindenképpen precedens, a jég megtört. A „Русская Жизнь"** betiltása, úgy látszik, már a reakció kezdetét jelzi. Miklós, úgy látszik, kényszerneveléssel akarja *felkészíteni* muzsikjait a szabadságra, úgyhogy az alkotmányra csak a következő nemzedék lesz érett; újabb változata ez a régi mondásnak: utánunk az özönvíz![516] De az özönvíz olyan, mint a „Faust"-ban az ördög:

Den Teufel spürt das Völkchen nie,
und wenn er sie beim Kragen hätte.***

És ha a forradalom ördöge nyakon ragadna valakit, akkor az II. Miklós. Ami egészségemet illeti, jobban vagyok, mint hosszú ideje bármikor.

---

* Vera Zaszulics. – *Szerk.*

** – „Russzkaja Zsizny" [515] – *Szerk.*

*** Az ördögöt, bár nyakukon,
Nem érzik meg soha e törpék.[517] – *Szerk.*

Az emésztésem jó, a légzőszerveim tökéletesen rendben vannak, éjszaka átalszom a 7 órámat és élvezettel dolgozom – boldog vagyok, hogy végre újrakezdhetem a munkát csaknem egyévi megszakítás után: a III. kötet* korrektúrája, levelezés, költözködés, bélpanaszok stb. stb.

Üdvözlet Plehanova asszonynak és Akszelrodnak tőlem, valamint Ludwig és Louise Freybergertől.

Barátsággal híve
F. Engels

Nem adott meg külön címet, tehát a régire írok.

Eredeti nyelve: francia

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

213

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

London, 1895 febr. 8.

Kedves Hermann,

23-i leveled ugyanakkor érkezett meg ide, mint a szép fagyos idő, amely csúnyán meghiúsította a bor elküldését. Mindazonáltal megrendeltem Dublinban a sherrydet, de kikötöttem, hogy a szállítási meghagyással várok addig, amíg a Rajnáról levonul a jég, és a bort nem fenyegeti az a veszély, hogy útközben megfagy. Én is kiálltam itt egy kisebbfajta rémületet, 5 ládám = 15 tucat portói és bordói volt úton Dublinből hozzám, és kb. 48 órán át kitéve a váratlanul rászakadt fagynak. De a jelek szerint minden rendben van, amit eddig megkóstoltam, az nem szenvedett kárt, és a nyugalmi állapot az én remek borpincémben – ahol egyenletes a hőmérséklet és a fallal különválasztott nyolc rekeszben csaknem 100 tucat fér el – elvégzi a többit.

Itt nálunk hosszú évek óta először ismét igazi kontinentális tél van. Újévig meleg volt, tavasziasan meleg, úgyhogy minden bokor rügyezett, azután hideg lett, és majdnem három hete tartó kemény fagy (8–10° Celsius, – 6–8° Reaumur éjjel) és hó. Mikor északkeleti szél fúj, kegyetlenül hideg van, de ha enyhül a szél, mint tegnap és ma, akkor csodaszép az idő. Szerencsére annyi szél mindig van itt, hogy köd nem képződhetik, és amellett ragyogó kék az ég.

Tökéletesen méltányolni tudom az evészetek, ivászatok, táncmulatságok és katonazenekarral adott éjjelizenék okozta vesződségeidet.[518] Itt social treadmillnek, társadalmi taposómalomnak hívják ezt, s amennyire szórakoztató ez néha fiatalabb korban, annyira kínos, amikor idősebb lesz az ember. Én is kézzel-lábbal kapálózom ellene, de karácsony táján a magunkfajta itt sem kerüli el egészen.

A *40* £.-et rendben és köszönettel megkaptam Wilhelm Pf.-től.

Egyébként ezúttal jobban viseltem el az ünnepnapok taposómalmát, mint máskor, mert valóban vigyáztam magamra, s éppen az otthonias fagyos időben jobban érzem magamat, mint régóta bármikor. Új dolgozó-

szobám felfűthetőségét is a végsőkig kipróbálhattam, mert nemcsak hogy rendkívüli a hideg, hanem ráadásul mind a két szomszédos ház üres, tehát fűtetlen, az én szobám pedig mindkét válaszfallal érintkezik. És mégis melegen tudtam tartani. Csak tegnap fáztam egy kicsit, de ahol legnagyobb a szükség, ott van legközelebb a segítség: egyszeriben megérkezett Rudolf* háziköntöse, én meg nyomban belebújtam.

Lakótársaimról** érdeklődhetsz Oskar Jaegernél, mert ő mindkettejükkel találkozott, amikor legutóbb nálunk volt; Freyberger éppen még mint udvarló jött aznap este.

Éppen most járt nálam a községi adóval foglalkozó bizottság küldöttsége, az urak meg akarnak győződni arról, hogy csakugyan nem fizetek 85 £-nél többet a házért, a legutóbbi bérlő ugyanis 130 £-et fizetett, s a házat évi 110 £ bérre adózták meg, ami ellen természetesen tiltakoztam. Minden okmányt az urak elé tártam és most majd meglátom, mit tesznek. Minthogy közvetlenül mellettem nyolc ház közül négy üres, remélhetőleg könyörületesen bánnak majd velem.

Tehát 1 $^1/_2$ tucatot rendeltem a minta szerinti 1. számú és 1 $^1/_2$ tucatot a 2. számú sherryből.

Minthogy nem írsz róla, feltételezem, hogy Walter*** szerencsésen letette vizsgáját, és gratulálok neki ehhez. Elsbethnek° pedig még sokkal inkább gratulálok küszöbönálló esküvőjéhez, de közölje velem a napot is, hogy mi itt is ihassunk egy pohárkával az ő és vőlegénye°° egészségére.

Tehát sok üdvözlet Emmának°°°, összes gyermekeidnek és házastársaiknak, meg unokáidnak.

A te öreg
Friedriched

A sherryt májusban fizetem és értesítés mellett megterhellek vele.

---

* Rudolf Engels. – *Szerk.*
** Louise és Ludwig Freyberger. – *Szerk.*
*** Walter Engels. – *Szerk.*
° Elsbeth Engels. – *Szerk.*
°° Arthur Schuchard. – *Szerk.*
°°° Emma Engels. – *Szerk.*

214

Engels Richard Fischerhez

Berlinbe

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]95 febr. 12.

Kedves Fischer,

Ha te magad is úgy gondolod, hogy a 60 pfennig és 1 márka közti árkülönbség az eladásban csak csekély különbséget jelent, akkor én természetesen az 1 márkáért való kiadás mellett vagyok. 400 márka tiszteletdíj kifizetése ellenében átengedem neked tehát egy 300 példányig terjedő kiadás jogát, s rögtön elkezdheted a nyomást.[510] A „Bevezetés"-nek rögtön nekikezdek és hamarosan elküldöm. A „Neue Rheinische Zeitungs-Revue" itteni példánya azzal a határozott feltétellel van a birtokomban, hogy nem adom ki a házból, s ráadásul magamnak is nagyon nagy szükségem van rá a korrektúránál, mert a meglevő szöveget *Hamburgban* korrigálták, s hemzseg a sajtóhibáktól – Marx kézírásáról nyomtatták. Éppígy szükségem van rá a „Bevezetés"-hez is, az összehasonlítás végett. Kérem tehát, hogy az első korrektúrát *hasábban* küldd, amelybe aztán beírhatom a szükséges magyarázó jegyzeteket.

Nota bene, 36 tiszteletpéldányt is kikötök magamnak, ebből jó sokat át kell adnom az örökösöknek.

A Lassalle-leveleket[241] tehát egyelőre félreteszem; minthogy a magyarázó bevezetés és jegyzetek miatt mindenfélének utána kell néznem az irataim közt, nem tudom előre megmondani, mikor készülök el vele.

Kérlek, hogy a Marx-cikkek szedésénél vegyétek figyelembe: az eredetiben „Konstitution"*, „Klasse"**, „Kollision"*** többnyire c-vel van írva, de néhol k-val is. *Kérem, szedjetek mindenütt k-t*; ezzel sok korrektúrát megtakarítunk.

---

* – „alkotmány" – *Szerk.*
** – „osztály" – *Szerk.*
*** – „összeütközés" – *Szerk.*

Gratulálok szűzbeszédedhez,[519] nagyon bosszanthatta a burzsoákat! Sok üdvözlet mindenkitől.

Barátod
F. Engels

A különböző brosúrák – két küldemény – rendben megérkeztek – nagyon köszönöm!

215

Engels Richard Fischerhez

Berlinbe

London, 1895 febr. 13.

Kedves Fischer,

Mellékelem egyrészt a brosúra, másrészt a fejezetek címeit.[510] A három cikk kiegészítésére mint 4. fejezetet hozzá kell tenni az 5. és 6. (kettős) füzetből a Franciaországra vonatkozó részeket, mégpedig olyan elrendezésben, mint a mellékelt lapon: az elején (szögletes zárójelben) az én néhány szavas bevezetőm, aztán a 150–153. oldalon levő rész,[520] mint jeleztem, aztán egy pontozott sor, amely jelzi a kihagyást, és végül a fő rész a 160–171. oldalról.[521] Ebből egy nagyon tisztességes fejezet kerekedik ki, és az általános választójog megszüntetésével, amely 51 decemberben ürügyül szolgált Bonaparte-nak,[522] tárgyilagos lezárását adja az egésznek, amely nélkül töredék maradna.

Az egésznek a bevezetőjét holnap kezdem el írni.

Ami azt illeti, nálatok is egész szépen éleződik a helyzet. Alig tudom elképzelni, hogy a Centrum maga alatt vágja a fát.[523] De hát ellenfeleink butasága napról napra nő, s így végül minden lehetséges. Ha teljessé válik ezeknek az uraknak a pálfordulása, akkor ez azt jelenti, hogy egészen átadják nekünk a Rajna-vidéket és Vesztfáliát.

Üdvözlet.

Barátod
F. E.

(A címhez még hozzá kellene tenni:
Utánnyomás a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue", Hamburg 1850. alapján.)

216

Engels Julius Mottelerhez

Londonba

41, Regent's Park Road, N. W.
[London, 18]95 febr. 23.

Kedves Julius,

Nálam járt és támogatást kért bizonyos Theodor Barlen*, aki felmutatta a dortmundi egylet igazolványát; Spandauból menekült katonaszökevény, azelőtt állítólag nagyon tevékeny párttag volt Hördében, Dortmundban stb. Én az egylethez[33] utasítottam. Ma újra megjelenik és azt mondja, az egylet nem hajlandó ajánlást adni neki hozzám, mert nem tudja, hogy az iratok, amelyeket felmutat, az övéi-e. Minthogy mégiscsak szeretnék némi felvilágosítást kapni erről az emberről, hogy tudjam, végleg elutasítsam-e, arra kérlek, tudasd velem, hogy így áll-e a dolog, s hogy az ügy megvizsgálása után mit tartanak felőle az egyletben.[524]

Sokszor üdvözli feleségedet és téged magadat

barátod
F. Engels

* *Az eredetiben*: Hermann Barlen. – *Szerk.*

217

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

[London, 18]95 február 26.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Lafargue-om,

*Registered** visszaküldöm Önnek a kéziratot, néhány megjegyzéssel — a fordítás, mint mindig, kitűnő.[525] Néhány napot késtem ezzel, a következő okból: Berlinben újra ki akarják nyomni Marx 3 cikkét az 1848–49-es franciaországi eseményekről (ezek 1850-ben megjelentek a „Neue Rheinische Zeitung. Revue"-ben), és ez nem lehetséges bevezetés[510] nélkül; ez a bevezetés meglehetősen hosszúra sikerült, mert az azóta lezajlott események általános áttekintésén kívül azt is meg kellett magyarázni, miért számíthattunk akkor joggal a proletariátus közeli és végleges győzelmére, miért nem következett ez be és mennyiben módosították az események akkori szemléletünket. Ez fontos az új törvények miatt, amelyek Németországban fenyegetnek bennünket.[424] Egy Reichstag-bizottság azon fáradozik, hogy a büntető törvénykönyv összes cikkelyeit kaucsuk-cikkelyekké változtassa, amelyek alkalmazhatók vagy nem alkalmazhatók aszerint, hogy melyik politikai párthoz tartozik a vádlott. Egy bűntettnek stb. tekintett cselekedet feldicsérését megbüntetik, ha olyan körülmények között történik, amelyek igazolhatják azt a feltevést, hogy a vádlott provokálni akart vagy utánzásra izgatni! stb. stb. Vagyis: Önt, aki szocialista, megbüntetik, ha olyasmit mondott, amit bármely konzervatív, liberális vagy klerikális büntetlenül mondhat. Ebben a bizottságban a klerikálisok rosszabbak, mint maga a kormány. Képzelje, kétévi börtönre akarják ítéltetni azt, aki nyilvánosan vagy a sajtóban tagadná isten létezését vagy a lélek halhatatlanságát.

A reakciónak ez a tombolása teljesen céltalan és teljesen megmagyarázhatatlan, hacsak azt nem tételezzük fel, hogy mindezeket az urakat *államcsínnyel* fenyegették meg. Ezt az államcsínyt *magas rangú hivatalnokok*

* — *Ajánlva* — *Szerk.*

nyíltan hirdetik. Konstantin Rössler, miniszteri tanácsos brosúrában követelte, von Boguslawski nyugalmazott tábornok pedig a közelmúltban ugyanezt tette. A liberálisok és a klerikálisok tudják, hogy a kormány ilyen döntése esetén nem tehetnek mást, mint hogy alávetik magukat. Tekintettel a 2 millió szocialista választóra, ezeknek az uraknak nincs bátorságuk ahhoz, hogy nyíltan szembeszegüljenek egy államcsínnyel – a kormány lefegyverzi őket ezzel a fenyegetéssel, és mindent meg fognak szavazni, csak hogy „megmentsék" az alkotmányt meg a belső békét! Majd meglátja, miként fognak megszavazni minden adót, minden hadihajót, minden újabb ezredet, amelyet Vilmos* követel – ha a választók nem avatkoznak be. Mert miénk a burzsoá képviselők annyira gyávák, hogy még a gyávasághoz való bátorság is hiányozhatik belőlük.

Mindenesetre nagy léptekkel haladunk egy válság felé, ha ugyan lehetséges válság ebben a burzsoá Németországban, ahol minden eltompul. Annyi bizonyos, hogy barátainkra az üldöztetések újabb korszaka következik. A mi politikánknak pedig abban kell állnia, hogy most ne hagyjuk provokálni magukat; különben a sikerre való minden remény nélkül harcolnánk és véreznénk el, mint Párizs 1871-ben, pedig két vagy három év alatt megkétszereződhetnének az erőink, mint a kivételes törvény[165] idején. Ma a pártunk egymaga harcolva valamennyi többi ellen, amelyek a kormányban a társadalmi rend zászlaja alatt egyesültek; két vagy három éven belül a mi oldalunkon lesznek az adók által tönkretett parasztok és kispolgárok. A derékhad nem bocsátkozik előcsatározásokba, tartogatja erejét a válságos pillanatra.

Nos, majd meglátjuk, hogy végződik ez.

Micsoda irónia, hogy Ön, korunk egyik legfranciább írója, arra van ítélve, hogy csaknem mindig német – és micsoda német! – nyelven írjon! A berlini és a stuttgarti fordítók valódi germán nehézkességgel dolgoznak, csak Adler bánik Önnel úgy, ahogy megérdemli, neki pedig nem mindig lesz ideje arra, hogy maga fordítsa le. Egyetlen vigasztalásul elmondhatom Önnek, hogy mindig belélegzek egy kevés francia szellemet, amikor gondolatban visszafordítom azt, amit a fordítója írt; néha sikerül.

Két hete víz nélkül vagyunk, az utca alatti cső befagyott; egyébként a házban minden rendben van. Egy hétig majdnem egyáltalán nem volt gázunk, a C_4, C_5, C_6 és ennél nagyobb széntartalmú paraffinok a hideg következtében szilárd testekként csapódtak le a csövekben. Olyan időszak volt ez, amikor London visszaesik a barbárságba. És a „Standard"[526] még

* II. Vilmos. – *Szerk.*

azt mondja, hogy ez a bizonyíték arra, hogy Anglia elérte a civilizáció tetőfokát!

Köszönje meg Laurának a szép fordítást; még nem kaptam meg a levelét, amelyet Ön ígért nekem, de remélem, hogy ő viszont megkapta a III. kötetnek* azt a példányát, amelyet Deville részére január 1-én elküldtem neki.

Freybergerék üdvözletüket küldik.

Barátsággal híve
F. E.

A III. kötet előszava olasz nyelven megjelent a „Rassegná"-ban[466], Martignetti fordításában; Labriola nézte át, és a Loriával foglalkozó részeket olyan gyönyörűséggel adta vissza, amely minden soron átsüt. Másrészt viszont Loria a „Nuova Antologiá"-ban[527] példátlanul felületes bírálatot közölt a III. kötetről. Az I. kötet: I. Napóleon, a II.: a gümőkóros római király, a III.: III. Louis Bonaparte. – Németországban Werner Sombart berlini professzor, egy kissé eklektikus marxista, jó cikket írt a III. kötetről.

Mi van május elsejével? ezzel kapcsolatban csak az allemanistákról[87] esik szó. És hogyan áll a csoport egyesítése vagy szétválasztása, különös tekintettel az Önökére? Vaillant újra írt nekem, tudni akarja, mi a véleményem a törvénytervezeteiről**. Még nem volt időm elolvasni Jaurès előadását a materio-idealizmusról[528].

Eredeti nyelve: francia

[*Engels javaslatai „Az őskereszténység történetéhez" c. művének francia fordításához*[529]]

p. 17.

Dans la formation du christianisme tel qu'il a été élevé au rang de religion d'État par Constantin, l'école de Philon d'Alexandrie et la philosophie vulgaire gréco-romaine, platonique et notamment stoïque, ont eu leur puissante part. Cette part est loin d'être établie dans les détails etc. etc.

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*
** *V. ö. 414–416. old.* – *Szerk.*

p. 34.

Quelle sainte indignation n'a pas provoqué après 1830, dans l'Allemagne d'alors, ce pieux pouponnet de, comme Heine l'appelait, la réhabilitation de la chair S. Simonienne! La plus indignée fut la gent aristocratique qui dominait alors (je ne dis pas la classe aristocratique vu qu'en 1830 il n'existait pas encore de classes chez nous) qui etc.

---

même page, dernier mot conception – ce mot ne prêterait-il pas trop au calembourg ici?*

---

* 17. old.

A Constantinus által államvallássá emelt kereszténység kialakulásában igen nagy része volt az alexandriai Philón iskolájának és a görög-római vulgáris filozófiának, a platóninak és kiváltképpen a sztoikusnak. Hogy ez a rész mekkora volt, az részleteiben koránt sincs megállapítva stb. stb.

34. old.

Micsoda szent felháborodást keltett 1830 után az akkori Németországban, ebben a „jámbor dedóban", ahogy Heine nevezte, a Saint-Simon-féle réhabilitation de la chair, a testnek jogaiba való visszaállítása. A legjobban az akkor uralkodó arisztokrata népség háborodott fel (nem mondok arisztokrata osztályt, mert 1830-ban osztályok nálunk még nem léteztek), amelyek stb.

---

ugyanezen az oldalon az utolsó szó: koncepció – vajon nem adna ez itt túlságosan alkalmat a szójátékra?

218

Engels Georgij Valentyinovics Plehanovhoz

Genfbe

London, [18]95 febr. 26.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Plehanovom,

Egy hete minden el van intézve. Vera* megírta nekem, hogy nagyon örülne, ha Freyberger kezelné.** Freyberger meglátogatta tegnap egy hete és azóta még kétszer. Megállapította, hogy súlyos bronchitise van és felírta neki a szükséges gyógyszereket. De azt mondja, Verának mindenekelőtt másfajta táplálkozásra van szüksége. Húst kellene ennie különféle gyümölcskocsonyák és egyéb növényi táplálék helyett. Freyberger éppen odament, azért még visszatérek Vera egészségére, mielőtt befejezem ezt a levelet.

Most, hogy Ön többé-kevésbé megbízott azzal, hogy törődjem Vera egészségével, meg kell mondania nekem, van-e szüksége pénzre. Ha igen, akkor arra kérem, engedje meg, hogy hacsak keveset is felajánljak Önnek Vera részére, legalábbis betegsége idejére. Először, mondjuk, öt fontot küldenék Önnek, amit úgy juttatna el neki, mintha *Öntől érkezne*, úgyhogy én egyáltalán ne szerepeljek ebben. Azt mondaná neki, azért küldte a pénzt, hogy semmiféle ürüggyel ne tagadhassa meg életmódjának megváltoztatását, és hogy Freyberger azt mondta, szükség van arra, hogy változtasson életmódján. Vagy pedig mondjon más kifogást.

Nem lesz időm arra, hogy elolvassam a „Русское Богатство"*** bírálatát könyvemről. Erről a tárgyról már eleget láttam az 1894. januári számban.[530] Ami Danyielszont illeti, attól tartok, hogy vele nem megyünk semmire. Elküldtem neki *levélben*[157] az „Internationales aus dem »Volksstaat«"-ból az orosz dolgokat és mindenekelőtt az 1894-es utószót, amelyet *részben* egyenesen neki címeztem.[531] Megkapta, de, mint látja, hasztalan. Lehetetlen vitatkozni azzal az orosz nemzedékkel, amelyhez ő

* Vera Zaszulics. – *Szerk.*
** *V. ö. 397. old.* – *Szerk.*
*** – „Russzkoje Bogatsztvo" – *Szerk.*

tartozik, és amely még mindig hisz az Oroszországot, az igazi Святая Русь-t* a többi, profán néptől megkülönböztető spontán-kommunista küldetésben.

Egyébként, hogy egy olyan országban, mint az Önöké, ahol a modern nagyipart beoltották az ősi paraszti közösségbe és ahol egyidejűleg képviselve van a civilizáció minden közbenső fázisa, egy olyan országban, amelyet azonfelül többé-kevésbé eredményesen szellemi kínai fallal kerítettek körül a zsarnokság, hogy egy ilyen országban a legkülönösebb és legképtelenebb eszmekombinációk jönnek létre, azon nem lehet csodálkozni. Itt van például Flerovszkij, ez a szegény ördög, aki azt képzeli, hogy az asztalok meg az ágyak gondolkoznak, de nincs emlékezőtehetségük. Ez olyan fázis, amelyen az országnak át kell esnie. Fokról fokra, a városok növekedésével megszűnik majd a tehetséges emberek elszigeteltsége, s ezzel együtt megszűnnek ezek a szellemi eltévelyedések is, amelyek e furcsa gondolkodók magánosságának, szórványos ismereteik rendszerezetlenségének, és némileg – a народники-nél** – a füstbe ment reményeik miatti kétségbeesésnek tulajdoníthatók. Valóban nagyon is elképzelhető, hogy egy народник***, aki terrorista volt, végül a cárizmus hívévé válik.

Ahhoz, hogy ebbe a vitába beleártsam magamat, egy egész irodalmat kellene elolvasnom, azután tovább is figyelemmel kísérnem a vitát és válaszolnom. Ez egy évre felemésztené minden időmet, és egyetlen hasznos eredménye valószínűleg az lenne, hogy sokkal jobban tudnék oroszul, mint most, de ugyanezt kérik tőlem Olaszországot illetően, az illusztris Loriával kapcsolatban. És már így is túl vagyok halmozva munkával![532]

Jaurès a helyes úton van. *Tanulja* a marxizmust, nem szabad túlságosan sürgetni. De máris egész szépen halad, sokkal jobban, mint remélni mertem. Egyébként, ne követeljünk meg túlzott hithűséget! a párt olyan nagy és Marx elmélete annyira elterjedt, hogy a többé-kevésbé elszigetelt zavaros fejűek nem keverhetnek túl sok bajt Nyugaton. Önöknél más a helyzet, akárcsak nálunk 1845–59-ben.

Miklóst° illetően egy nézeten vagyok Önnel.[533] A Земский собор°° e kis emberke ellenére meglesz.

---

* – Szent Oroszországot – *Szerk.*

** – narodnyikoknál – *Szerk.*

*** – narodnyik – *Szerk.*

° II. Miklós. – *Szerk.*

°° – rendi országgyűlés – *Szerk.*

Freyberger visszajött és azt mondja, hogy Vera sokkal jobban van, és hogy a vizsgálat eddig semmi mást nem mutat ki, mint egy régi és elhanyagolt hörghurutot.

Barátsággal híve
F. E.

Eredeti nyelv: francia

219

Engels Julius Mottelerhez

Londonba

[London, 18]95 március 2.
41, Regent's Park Road. N. W.

Kedves Julius,

Ezennel visszaküldöm neked Meyer* levelét és mellékelem a dortmundi Lütgenau levelét, amelyet ugyanebben az ügyben** írt nekem: ezt visszakérem. Ez az ember csakugyan Barlen, a Barlwin úgy látszik csupán félreértés olyanok részéről, akik írásban sohasem látták ezt a nevet. *Meg tudta nevezni* a bochumi bizalmit és azt is megerősítette, amit Meyer írt Kritzlerről és a pénzről, de ez a pénz – 10 márkát említett – állítólag a rendőrség kezébe került. Adtam neki először 3 shillinget, azután ma, amikor visszajött, 10 shillinget, de azt mondta, hogy ezt mind oda kell adnia a *házigazdájának* és akkor megint fillér nélkül marad, így adtam neki még 5 shillinget, ez összesen 18, de ezzel is a legnagyobb bajban marad – egy rablóbarlangban lakik a matróznegyedben és beteg a gégéje, nem tud beszélni, úgyhogy nem tarthattam hosszú kihallgatást.

Ha az egylet[33] többet nem tud is tenni, annyira mégis felkarolhatná ezt a szegény ördögöt, hogy a matrózkörnyékről olyan lakásba juttatja, ahol nem zsákmányolják ki ennyire és ahonnan munkát kereshet magának, s hát valamicskét azért mégiscsak tehetnének a mieink. Legalább egy címet kellene kapnia, ahova a leveleit küldetheti, mert ami a jelenlegi odújába érkezik, az valószínűleg a házigazda zsákmányává lesz. Magam mennék el hozzád e história, meg a betegséged és a coheniáda[534] miatt, de megint megtámadott a szokásos tavaszi roham, s ez pillanatnyilag megakadályoz a járásban.

---

* Johann Meyer. – *Szerk.*
** *V. ö. 404. old.* – *Szerk.*

Egyébként őszintén sajnállak téged és feleségedet a betegségetek miatt, amely remélhetőleg nemsokára elmúlik, és gratulálok a nagy anarchista véres elpáholásához. Megint ágyba fekhet Kropotkinnál.

Sokszor üdvözöl téged és feleségedet

barátod

F. Engels

220

Engels Édouard Vaillant-hoz

Párizsba

London, 1895 március 5.
41, Regent's Park Road N. W.

Kedves Vaillant Polgártárs,

Képtelen voltam korábban válaszolni január 8-i levelére — németországi barátaink számára e pillanatban az a fontos, hogy amennyire csak lehet, siettessék valamennyi előkészületben levő mű, brosúra, cikk stb. kiadását, mielőtt hatályba lép az új reakciós törvény[424], amely fenyegeti őket. Ez reggeltől estig elfoglalt és még elfoglal részben közvetlen irodalmi munkával, részben az erre vonatkozó levelezéssel.

Visszatérve az Ön törvénytervezeteire[535], az első, a 384. számú, a mezőgazdasági küldöttekről, vitathatatlanul hasznos intézménnyel foglalkozik; mint a mezőgazdasági munkások körében folytatandó propaganda eszközének igen kedvező lesz a hatása; de nincsen esély arra, hogy törvényerőre emelkedjék, különösen Franciaországban, ahol még annyira elhanyagolt a gyárfelügyelet.

A 928. számú, a kommunális földbirtokról. Ez a tervezet túlságosan is részletes, semhogy a tárgy ismeretében mondhatnék róla véleményt. Először is azt kellene tudni, hogy a községi földbirtok az esetek többségében nem túlnyomórészt erdőből, bozótból és pusztából áll-e vagy legfeljebb csak legelőnek alkalmas földekből, ahol tulajdonképpeni földművelés haszonnal nem űzhető. Így van ez Németországban és, ha nem tévedek, Észak- és Kelet-Franciaország nagy részében. Ebben az esetben e földek megművelésével, hacsak nem szorítanák igen szűk határok közé, azt kockáztatnák, hogy beleesnek az 1848-as nemzeti műhelyek[536] hibáiba. De, mint mondtam, egészen különleges ismeretek kellenek ahhoz, hogy az ember véleményt alkothasson erről a kérdésről.

A 933. számú, az állami munkások nyolcórás munkanapjáról és bérminimumáról stb., többé-kevésbé megfelel annak, amit itt a grófsági tanács és részben a hadügy- meg a tengerészeti minisztérium is bevezetett. Igen hasznos intézkedés ez mint példa a tőkéseknek és mint propagandaeszköz;

a munkások azonban tegnapelőtt cserbenhagyták a grófsági tanács progresszívjeit, akik ezeket az intézkedéseket bevezették. E progresszívek közül hármat megbuktattak, mert jelentéktelen kisebbség (50-től 300 szavazatig) jutott a „szocialista", többé-kevésbé „forradalmi" jelölteknek, de ez a kisebbség elegendő volt a reakciós „mérsékeltek" megválasztásának biztosításához.[537]

A 939. számú, a munkaügyi minisztériumról stb. A munkának ez a további megosztása, amely a belügyminisztériumról leválasztaná funkcióinak egy részét és ezeket újabbakkal kapcsolná össze, amelyeket eddig elhanyagoltak, nézetem szerint igen hasznos. Ami az új minisztérium hatáskörének részletkérdéseit illeti, ezt akkor kellene majd behatóbban megbeszélni, amikor a dolog megvalósíthatóvá válik.

Ezeket a javaslatokat én egyszerű propagandaeszközöknek tekintem, mert a jelenlegi kamarát tekintve nincs remény arra, hogy elfogadják őket. Ebből a szempontból elsősorban a hatékonyságukról lehetne szó, s azután annak megállapításáról, hogy nem kötnék-e meg a párt jövőbeli akcióját akkor, amikor már elég erősek leszünk ahhoz, hogy áttérjünk a pozitív törvényhozásra. Én ebből a nézőpontból gyakoroltam bírálatot; és itt csak egyetlen pontot találok, amelyet kétségesnek látok: hogy bölcs dolog-e évi 40 milliót ígérni a parasztoknak ennyire meghatározott formában és ennyire meghatározott célra. A parasztok egy szép napon bemutathatnák ezt a váltót, és éppen olyan pillanatban, amikor jobban is felhasználható lenne ez az összeg.

Köszönöm Wróblewskira tett észrevételeit.* Kiszámítottam, hogy a mintegy 45 szocialista képviselő évente összesen körülbelül 400 000 frankot kap az államtól, és hogy talán nem teljességgel lehetetlen, ha ebből az összegből a Kommün egyetlen élő tábornokának mondjuk 1200 frank évi járadékot nyújtanánk. Nagyon jól tudom, hogy a választókerületek követelményei képviselőik illetményeivel szemben nemigen mérsékeltek; de itt, azt hiszem, az egész forradalmi Franciaország becsületéről van szó. Nehéz lesz megértetni a világgal, hogy noha a Kommün életben maradt tagjait és utódait 45 küldött képviseli a kamarában, egy ilyen erős párt mégsem elég erős ahhoz, hogy egykori tábornokát megóvja a legvégső nyomortól. És valóban még mindig merem remélni, hogy megtalálják a lehetőséget arra, hogy eléldegéljen anélkül, hogy kitenné magát a közadakozás megaláztatásának.

---

* *V. ö. 376. old. – Szerk.*

Itt a szocialista érzület (sokkal inkább érzület ez, mint világos eszme) továbbra is tért hódít a tömegek között, de a fennálló szervezetek és vezetőik is folytatják viszálykodásukat és versengésüket, amelyek tehetetlenségre kárhoztatják őket. Ez kétségbe ejti az olyan embert, aki nem ismeri az angol jellemet; mindenesetre az európai kontinens a jelek szerint azon a ponton van, hogy megadja az angoloknak azt a lökést, amelyre szükségük van. Franciaország már nem sokáig viseli el ezt a csaló bandát, amely kormányozza és arcátlanul kizsákmányolja. Ugyanez áll Olaszországra, ahol a korrupció még sokkal szemérmetlenebb. Németországban minden a válságot sietteti, tábornokok és magas rangú közhivatalnokok nyíltan hirdetik az államcsínyt. A századvég határozottan forradalmi fordulatot vesz. Franciaországban a szocialisták az egyetlen igazán becsületes párt, Németországban ők az egyetlen igazán ellenzéki párt; válság esetén nincs más párt, amelytől várni lehetne valamit. Ausztriában mindenki egyetért abban, hogy a szocialisták bejutnak a parlamentbe, csak azt kell eldönteni, hogy melyik ajtón. Oroszországban pedig a kis Miklós* megtette nekünk azt a szolgálatot, hogy a forradalmat teljességgel elkerülhetetlenné tette.

Szívélyes üdvözlettel
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

* II. Miklós. *Szerk.*

221

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1895 március 5.
41, Regent's Park Road, N. W.

Tisztelt Uram,

Jan. 29-i kedves levelére válaszolva nagy sajnálattal közlöm, hogy szerzőnk* nem hagyott hátra olyan, az orosz fordító számára használható kéziratokat, amelyek az oroszországi földtulajdon helyzetére és ebből levont következtetéseire vonatkoznak.[538] Mindössze orosz statisztikai és általában közgazdasági forrásokból készült egyszerű és igen terjedelmes kivonatokat találtam, de ezeket, többé-kevésbé szokása *ellenére*, nem tüzdelte meg saját megjegyzéseivel.

Csatolok egy levelet, amelyet Berlinből kaptam az Ön számára; a benne említett E[ngels] úr arra kér, egészítsem ki a levelet a következő néhány adattal. E. urat nemrég megkérdezte bizonyos dr. Lux, aki gazdasági témákról ír, hogy érdemes-e lefordítani az „Очерки"-t**, és ha igen, akkor tenne-e ő valamit a német fordítás megjelenésének elősegítésére; amire ő azt felelte, hogy nagy örömmel látná a német fordítás megjelenését, s hogy nemcsak javasolná Dietznek kiadásra, hanem nagyon szívesen írna is róla megjelenése után cikket a „N[eue] Z[eit]"-ba; ebben rámutatna az Ön kutatási eredményeinek fontosságára, de egyben azt is megállapítaná, hogy nem ért egyet néhány következtetéssel, amelyekre Ön jutott. Egyben kijelentette, hogy neki, E.-nek nincs joga a fordítás jóváhagyására, és hogy a fordító, dr. Lux barátja jobban tenné, ha közvetlenül Önhöz fordulna engedélyért. Mindennemű indiszkréciót elkerülendő E. ragaszkodott ahhoz, hogy a levél az ő útján jusson el Önhöz.

A fordító, egy Berlinben élő fiatal orosz, állítólag el tudja végezni ezt a munkát (dr. L. felesége orosz nő), és dr. L. megígérte, hogy a fordítás pontosságának biztosítása végett átnézi a német szöveget. Azt is mondják,

---

* Marx. – *Szerk.*

** – „Vázlatok"-at[233] – *Szerk.*

hogy a fordító már foglalkozott gazdasági témákkal, úgyhogy az Ön könyvének tartalma nem idegen számára.

A mellékelt levél *feltételezni* látszik azt, hogy Ön már megadta beleegyezését, én legalábbis nyomát sem találom benne annak, hogy formális kérést intéznének Önhöz erre vonatkozólag. Tudom, *némely* fiatal orosz за границей* azon a véleményen van, hogy ez fölösleges formaság**, de nekem nem ez a véleményem, s ha Ön egyáltalán hajlandó elfogadni K[onov] úr ajánlatát, azt hiszem, egy ilyen irányú célzás jót tenne a fiatalembernek.

Én magam semmit sem tudok a tervezett fordításról.

Ha Ön lesz szíves elküldeni nekem K. úrnak szóló válaszát, gondoskodom majd annak azonnali továbbításáról.

Őszinte híve
L. K.[317]

Eredeti nyelve: angol

* – külföldön – *Szerk.*
** *V. ö. 241. old.* – *Szerk.*

222

Engels Richard Fischerhez

Berlinbe

[London, 18]95 március 8.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Fischer,

Tőlem telhetőleg figyelembe vettem súlyos aggályaitokat, ámbár a legjobb akarattal sem tudom belátni, hogy ezeknek mintegy a felénél mi az aggályt keltő.[539] Azt mégsem tételezhetem fel, hogy testileg-lelkileg el akarjátok kötelezni magatokat az abszolút törvényességnek, a minden körülmények közötti törvényességnek, a törvényességnek olyan törvényekkel szemben is, amelyeket a megalkotóik megszegtek, egyszóval annak a politikának, hogy ha valaki megütötte a jobb arcunkat, akkor tartsuk oda neki a balt is. Igaz ugyan, hogy a „Vorwärts" néha ugyanakkora erőkifejtéssel tagadja meg a forradalmat, amilyennel azelőtt prédikálta, s talán legközelebb megint fogja. De ezt azért mégsem tekinthetem mértékadónak.

Az a véleményem, hogy semmit sem nyertek azzal, ha a nekirontásról való abszolút lemondást prédikáljátok. Úgysem hiszi el senki emberfia, és egyetlen ország *egyetlen* pártja sem megy el odáig, hogy lemondjon arról a jogáról, hogy fegyveresen szálljon szembe a törvénytelenséggel.

Arra is tekintettel kell lennem, hogy külföldiek is — franciák, angolok, svájciak, osztrákok, olaszok stb. – olvassák a dolgaimat, s teljességgel lehetetlen, hogy ennyire kompromittáljam magamat előttük.

Elfogadtam tehát változtatásaitokat, a következő kivételekkel: 1. 9. hasáb, a tömegeknél, most így van: „maguknak is meg kell érteniök, mi mellett kell síkraszállniok"[540]. — 2. a következő bekezdésben: a nekirontásról szóló *egész* mondat törölve, a ti javaslatotok ténybeli helytelenséget tartalmazott. A nekirontás *jelszavát* franciák, olaszok stb. naponta használják, csakhogy az kevésbé komoly. — 3. 10. hasáb: „A szociáldemokrata felforgatáson, amely pillanatnyilag abból él", itt a „*pillanatnyilag*"-ot ki akarjátok húzni, vagyis a pillanatnyi taktikát állandóvá, a viszonylagosat abszolút érvényűvé akarjátok változtatni. Ezt nem teszem, nem tehetem meg anélkül, hogy örökre ne blamáljam magamat. Mellőzöm tehát az ellentét felállítását és azt mondom:

„A szociáldemokrata felforgatás, amelynek éppen most *olyan jót tesz*, hogy a törvényeket megtartja".[541]

Teljesen rejtélyes előttem, hogy miért találjátok veszélyesnek az utalást Bismarck eljárására az 1866-os alkotmányszegés idején.[542] Hiszen nincs még egy ilyen argumentum ad hominem*. De megteszem nektek ezt a szívességet.[543]

Így; ennél tovább azonban *semmiképpen* se mehetek. Amennyire csak tehettem, igyekeztelek megkímélni benneteket attól, hogy a vitában kellemetlenségetek legyen. Ti azonban jobban tennétek, ha kitartanátok azon az álláspont on, hogy a törvényességre való kötelezettség jogi kötelezettség, nem pedig erkölcsi, ahogy ezt oly szépen elhitette veletek Boguslawski (aki hosszú s-szel írja a nevét[544]); és hogy teljesen megszűnik, ha a hatalom birtokosai megszegik a törvényeket. Ti azonban — vagy legalábbis némelyek közületek — voltatok annyira gyengék, hogy nem szálltatok megfelelően szembe az ellenségnek azzal a kívánalmával, hogy a törvényességre való kötelezettséget *erkölcsi*, minden körülmények között betartandó kötelezettségnek is elismerjétek, ahelyett, hogy azt mondanátok: tiétek a hatalom, ti csináljátok a törvényeket, s ha mi áthágjuk őket, akkor ti e törvények szerint bánhattok velünk, nekünk el kell viselnünk ezt, és ezzel kész, nekünk nincs több kötelességünk, nektek nincs több jogotok. Így tettek a katolikusok a májusi törvények idején, így a meisseni ólutheránusok, így az a mennonita katona, aki minden újságban szerepel,[545] s ezt az álláspontot nem szabad megtagadnotok. A felforgatási javaslat[424] amúgy is kudarcot vall, ilyesmit még megszövegezni sem lehet, még kevésbé végrehajtani, s ha amazoknak megvan hozzá a hatalmuk, valamiképpen úgyis gúzsba kötnek és meggyötörnek benneteket.

Ha azonban meg akarjátok értetni a kormányon levőkkel, hogy csupán azért akarunk várni, mert még nem vagyunk elég erősek ahhoz, hogy segítsünk magunkon, és mert a hadsereg még nincs elég alaposan megfertőzve nos, kedves híveim, akkor miért hencegtek naponta az újságokban a párt óriási eredményeivel és sikereivel? Hiszen ezek az emberek éppolyan jól tudják, mint mi, hogy erőteljesen közeledünk a győzelemhez, hogy néhány éven belül ellenállhatatlanok leszünk, s ezért már most meg akarnak fojtani minket, de sajnos nem tudják, hogyan. Ezen nem változtathat az, amit mondunk, mindezt ők ugyanúgy tudják, mint mi, s azt is tudják, hogy ha *miénk* a hatalom, akkor úgy használjuk fel, ahogyan nekünk megfelel, nem pedig úgy, ahogyan nekik.

---

* — személyes érv — *Szerk.*

Ha tehát a plénumban sor kerül az általános vitára, gondoljatok egy kicsit arra, hogy éppúgy megvédjétek az ellenállás jogát, ahogyan Boguslawski védte a mi számunkra, hogy a hallgatóitok közt régi forradalmárok is vannak, franciák, olaszok, spanyolok, magyarok, angolok, és hogy – ki tudja, milyen hamar – visszatérhet az az idő, amikor komolyan kell venni a „törvényes" szó törlését, amelyet annó dacumál Wydenben véghezvittetek.[312] Nézzétek meg az osztrákokat, akik a lehető legközvetlenebbül fenyegetőznek az erőszakkal, ha hamarosan nem lesz meg a választójog.[546] Gondoljatok csak a magatok törvénytelenségeire a szocialista-törvény[165] idején, amelyet újra a nyakatokba akarnak akasztani! Törvényességet – ameddig és amilyen mértékben megfelel nekünk, de ne törvényességet minden áron, még frázisként se!

Barátod
F. E.

Az idézetek németre fordítására (a legtöbbnél már *megtörtént* a szövegben) most nincs idő, már be van tördelve ívekbe.

A korrektúra innen megy Hamburgba.

223

Engels Werner Sombarthoz

Breslauba

London, [18]95 március 11.
41, Regent's Park Road, N. W.

Igen Tisztelt Uram,

Tisztelettel válaszolva múlt hó 14-i soraira, köszönöm Önnek, hogy volt szíves megküldeni nekem Marxról írt munkáját; nagy érdeklődéssel elolvastam már az „Archiv"-nak[547] abban a füzetében, amelyet dr. H. Braun volt szíves elküldeni nekem, és örültem, hogy végre-valahára egy német egyetemen is tapasztalom a „Tőké"-nek* ilyen megértését. Természetesen nem érthetek teljesen egyet azokkal a kifejezésekkel, amelyekbe Ön a Marx-féle ábrázolást átülteti. Kiváltképpen egy kissé túl tágan megfogalmazottnak látom az értékfogalomnak az 576. és 577. oldalon adott körülírásait: én először is történetileg körülhatárolnám azzal, hogy kifejezetten arra a gazdasági fokra korlátozom, amelyben eddig egyedül volt és lehetett szó értékről – azokra a társadalomformákra, amelyekben *áru*csere, ill. árutermelés létezik; az őskommunizmus nem ismert értéket. Másodszor pedig úgy látom, hogy a tétel fogalmilag is szorosabban fogalmazható még meg. Ez azonban túl messzire vezetne, hiszen a fődologban helyes volt, amit Ön mondott.

Az 586. oldalon azonban Ön egyenesen hozzám apellál, úgyhogy nevetnem kellett, milyen kedélyesen szögezi mellemnek a pisztolyt. De nyugodt lehet, nem fogom „az ellenkezőjéről biztosítani". Azok a fogalmi átmenetek, amelyeknek a segítségével Marx az egyes tőkésüzemekben termelt különböző $\frac{m}{c}$ $\frac{m}{c+v}$ értékektől eljut az általános egyenlő profitrátához, az egyes tőkés tudata számára teljesen ismeretlenek. Amennyire ezeknek az átmeneteknek történelmi párhuzamuk vagy a mi tudatunkon kívül létező realitásuk van, ez például abban található meg, ahogyan az *A* tőkés által a profitrátán, ill. az összértéktöbbletből való részesedésén felül termelt adag értéktöbbletnek egyes alkotórészei átmennek *B* tőkés zsebébe, akinek maga termelte

* A „Tőke" III. kötete. *Szerk.*

értéktöbblete normális körülmények között a rá eső osztalék alatt marad. De ez a folyamat objektíve megy végbe, a dolgokban, tudattalanul, s csak most tudjuk megítélni, mennyi munkába került, amíg a helyes tudatot erről kivívtuk magunknak. Ha az átlagprofitráta létrejöttéhez az egyes tőkések *tudatos* közreműködésére lett volna szükség, ha az egyes tőkés *tudta* volna, hogy ő értéktöbbletet és mennyi értéktöbbletet termel, s hogy sok esetben az értéktöbbletéből le kell adnia, akkor az értéktöbblet és profit közötti összefüggés eleve meglehetősen világos lett volna, s bizonyára már Adam Smithnél is megtalálható volna, ha ugyan nem Pettynél.

A marxi felfogás szerint az egész eddigi történelem, ami a nagy eredményeket illeti, tudattalanul ment végbe, vagyis ezek az eredmények és távolabbi következményeik nem akart dolgok; a történelem szereplői vagy egyenesen valami mást akartak, mint amit elértek, vagy az, amit elértek, ismét egészen más, előre nem látott következményekkel jár. Közgazdasági területre alkalmazva ezt: az egyes tőkések mindegyike a maga *nagyobb* profitját hajszolja. A polgári gazdaságtan fölfedezi, hogy minden egyes tőkésnek ez a *nagyobb* profitért folytatott hajszája az általános *egyenlő* profitrátát eredményezi, a megközelítőleg egyenlő profitot mindegyiknek. De sem a tőkések, sem a polgári közgazdászok nincsenek tudatában annak, hogy ennek a hajszának a valódi célja – az összértéktöbbletnek egyenletes százalékos elosztása az össztőkére.

De hogyan ment végbe a valóságban a kiegyenlítődési folyamat? Ez nagyon érdekes kérdés, amelyről maga Marx sem sokat mond. De Marx egész felfogásmódja nem doktrína, hanem módszer. Nem kész dogmákat ad, hanem támpontokat a további vizsgálathoz és a módszert ehhez a vizsgálat*hoz*. Itt tehát van még elvégezni való munka, amelyet Marx ebben az első vázlatában maga nem végzett el. Itt vannak először is a III. kötet I. részének 153–156. oldalán[548] mondottak, amelyek az értékfogalom Ön által való tolmácsolása szempontjából is fontosak és azt bizonyítják, hogy e fogalomnak több realitása van vagy volt, mint amennyit Ön tulajdonít neki. A csere kezdetén, amikor a termékek fokozatosan változtak árukká, megközelítőleg *az értékek arányában* történt a csere. Két tárgy mennyiségi összehasonlításának egyetlen kritériuma éppen a rájuk fordított munka volt. Akkor tehát az értéknek *közvetlen reális létezése* volt. Hogy az értéknek ez a cserében való közvetlen megvalósulása megszűnt, hogy most már nincs meg, azt tudjuk. S azt hiszem, nem okoz majd különösebb nehézséget Önnek, hogy – legalábbis nagyjában és egészében – kimutassa azokat a közbenső tagokat, amelyek attól a közvetlen értéktől elvezetnek a tőkés termelési forma értékéig, amely olyan alaposan el van rejtve, hogy közgazdászaink

nyugodtan tagadhatják a létezését. E folyamat igazán történeti ábrázolása, amely persze derekas tanulmányokat kíván, de busás eredményeket is ígér, nagyon értékes kiegészítője lenne a „Tőké"-nek.[549]

Végül meg kell köszönnöm Önnek, hogy olyan jó véleménnyel van rólam és úgy gondolja, hogy a III. kötetből én valami jobbat csinálhattam volna, mint ami. Én azonban nem csatlakozhatom ehhez a véleményhez, és azt hiszem, azzal teljesítettem a kötelességemet, hogy Marxot Marx szavaival adtam vissza, még ha ez azzal a veszéllyel jár is, hogy valamivel több önálló gondolkodást tételez fel az olvasónál.

Kiváló tisztelettel
híve
F. Engels

224

Engels Konrad Schmidthez

Zürichbe

London, [18]95 március 12.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Schmidt,

Előttem van múlt év nov. 13-i és f. hó 1-i levele. A 2. számúval kezdem, mint az időszerűbbikkel.

Ami Firemant illeti, hagyja csak[461]. Lexis csupán föltette a kérdést,[550] Ön a $\frac{\sum m}{\sum (c+v)}$-ben[551] szintén. Csak Fireman ment *egy lépéssel tovább* a helyes úton azzal, hogy az Ön által összegezett $\frac{m'}{(c'+v')} + \frac{m''}{(c''+v'')} + \frac{m'''}{(c'''+v''')} \ldots$ stb. sort *osztályozta*, felosztotta a tőke *különböző összetétele* szerint a termelési ágak csoportjaira, amelyek közt csak a konkurrencia révén megy végbe a kiegyenlítődés. Hogy ez volt a következő legfontosabb lépés, azt megmutatja Önnek maga a marxi szöveg, amelyben addig a pontig ugyanez az eljárás. Firemannek az volt a hibája, hogy itt megállt, megnyugodott ennyiben, s ezért szükségképpen észrevétlen maradt, míg maga a könyv* meg nem jelent. – De Ön azért legyen csak nyugodt. Valóban meg lehet elégedve. Hiszen önállóan találta meg a profitráta csökkenő tendenciájának az okát és a kereskedelmi profit képződését, mégpedig nem $^2/_3$ részben tette ezt, mint Fireman a profitrátát illetően, hanem teljes egészében.

Hogy Ön a profitrátánál hogyan tévedt mellékösvényre, arról levele, úgy hiszem, némi felvilágosítást nyújt nekem. Azt látom, hogy Ön itt ugyanúgy elmerül a részletekben, és ezért a filozofálásnak a német egyetemeken 1848 óta elharapódzott eklektikus módszerét hibáztatom, amely arra vezet, hogy az emberek minden áttekintést elvesztenek és nagyon is gyakran a részletekről való, meglehetősen vég nélküli és eredménytelen okoskodásba tévednek. Mármost Ön korábban a klasszikusok közül éppen Kanttal foglalkozott a legtöbbet, Kantot pedig a német filozofálás akkori állása és a maga ellentéte

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

a Wolf-féle pedáns leibnizianizmussal többé-kevésbé arra kényszerítette, hogy forma tekintetében látszólagos engedményeket tegyen ennek a Wolf-féle okoskodásnak. Ezzel magyarázom Önnek azt a hajlamát, amely levelének az értéktörvényre vonatkozó fejtegetéseiben is megmutatkozik, hogy belemélyedjen a részletekbe, miközben az egésznek az összefüggését, úgy látom, nem mindig veszi figyelembe, annyira, hogy Ön az értéktörvényt fikcióvá, szükséges fikcióvá fokozza le, körülbelül úgy, ahogyan Kant isten létét a gyakorlati ész posztulátumává.

Azok az ellenvetések, amelyeket Ön az értéktörvénnyel szemben felhoz, *minden* fogalomra érvényesek, ha a valóság álláspontjáról szemléljük őket. A gondolkodás és a lét azonossága, hogy hegeli nyelven fejezzem ki magamat, teljesen megegyezik az Ön példájával a körről és a sokszögről. Vagyis a kettő, egy dolognak a fogalma és a valósága, úgy fut egymás mellett, mint két aszimptota*, folyton közeledve egymáshoz, de mégsem találkozva soha. A kettőnek ez a különbsége éppen az a különbség, amelynek következtében a fogalom nem minden további nélkül, nem közvetlenül már maga a valóság, a valóság pedig nem közvetlenül a saját fogalma. Azért, mert egy fogalom a fogalom lényegi természetével bír, tehát nem minden további nélkül, prima facie** fedi a valóságot, amelyből előbb el kellett vonatkoztatni, azért még mindig több, mint fikció, hacsak Ön nem nyilvánítja a gondolkodás minden eredményét fikciónak azért, mert a valóság csupán nagy kerülővel és akkor is csupán aszimptotikus megközelítéssel felel meg neki.

Nem ugyanígy van-e az általános profitrátával? Minden pillanatban csak megközelítőleg létezik. Ha két vállalatban egyszer hajszálpontosságig megvalósul, ha egy adott évben mind a két vállalat *pontosan ugyanazt a profitrátát* éri el, akkor ez merő véletlen, a valóságban a profitráták a különböző körülményektől függően üzletről üzletre és évről évre változnak, s az általános ráta csak mint sok üzletnek és több évnek az átlaga létezik. De ha azt követelnők, hogy a profitráta minden üzletnél és minden évben, fikcióvá való lefokozásának terhe alatt, teljesen egyenlő legyen – mondjuk 14,876 934 ..., egészen a századik tizedesig –, akkor szörnyen félreértenők a profitrátának és általában a gazdasági törvényeknek a természetét, hiszen valamennyiük realitása csak a megközelítésben, a tendenciában, az átlagban, nem pedig a *közvetlen* valóságban van. Ez egyészt abból következik, hogy hatásukat más törvények egyidejű hatása keresztezi, részben azonban fogalom-természetükből is folyik.

---

* – egyenes, amelyet egy görbe végtelenbe nyúló része megközelít, de el nem ér – *Szerk.*

** – első pillantásra; további vizsgálódás (bizonyítás) nélkül – *Szerk.*

Vagy vegye a munkabér törvényét, a munkaerő értékének realizálódását, amely csak az átlagban, és még így sem mindig valósul meg, és amely minden egyes helyen, sőt minden egyes iparágban a szokásos életszínvonal szerint változik. Vagy vegye a földjáradékot, amely egy monopolizált természeti erőből származó, az általános ráta feletti extraprofitot képvisel. Itt sem fedi egymást a valóságos extraprofit meg a valóságos járadék minden további nélkül, hanem csak megközelítően, átlagban.

Ugyanígy áll a dolog az értéktörvénnyel és az értéktöbbletnek a profitráta révén való elosztásával.

1. Mindkettő csak azzal a feltétellel realizálódik a legtökéletesebb megközelítéssel, ha a tőkés termelés mindenütt tökéletesen megvalósult, vagyis ha a társadalom a modern osztályokra, a földbirtokosok, a tőkések (ipari és kereskedelmi tőkések) és a munkások osztályára redukálódott, minden közbenső fokot pedig kiküszöböltek. Ez még Angliában sincs így és nem is lesz soha: idáig fejlődni nem engedjük a dolgokat.

2. A profit, a járadékot is beleértve, különböző alkotórészekből áll:

a) a csalásból származó profitokból amelyek az algebrai összegben megsemmisítik egymást;

b) a raktárkészletek értékemelkedéséből származó profitokból (amelyeket pl. a legutóbbi termés maradéka hoz, ha az új termés rossz). Elméletileg végső soron ennek is ki *kell* egyenlítődnie — ha ugyan más áruk értékcsökkenése révén máris meg nem semmisült azáltal, hogy vagy a vásárló tőkéseknek kell ugyanannyit ráfizetniök, mint amennyit az eladó tőkések nyernek, vagy pedig, ha munkások létfenntartási eszközeiről van szó, a bérnek kell huzamosabb időt tekintve emelkednie. A leglényegesebb ilyen értékemelkedések azonban *nem tartanak huzamosabb ideig*, a kiegyenlítődés tehát csak az évek átlagában és igen tökéletlenül megy végbe, köztudomásúan a munkások rovására; a munkások több értéktöbbletet termelnek, mert munkaerejüket nem fizetik meg teljesen;

c) az értéktöbbblet teljes összegéből, amelyből azonban ismét elesik az a rész, amelyet a *vevőnek ajándékoznak*, különösen válságok idején, amikor a túltermelés a benne foglalt valóban társadalmilag szükséges munkára redukálódik.

Ebből már eleve következik, hogy az összprofit és az összértéktöbblet csak megközelítően fedhetik egymást. Ha pedig hozzáveszi még azt is, hogy sem az összértéktöbblet, sem az össztőke nem állandó, hanem változó nagyság, amely napról napra módosul, akkor kitűnik: merő lehetetlenség, hogy a profitrátát $\frac{\sum m}{\sum (c+v)}$ másképpen fedhesse, mint egy megközelítő sor révén,

és hogy az összár és az összérték másképpen egybeeshessenek, mint folyton törekedve az egység felé és mégis folyton újra távolodva tőle. Más szavakkal fogalom és jelenség egysége mint lényegében végtelen folyamat jelenik meg, és az is, ebben az esetben éppúgy, mint minden másban.

Vajon a hűbériség megfelelt-e valaha is a fogalmának? Miután a nyugati frank birodalomban kialakult, miután Normandiában a norvég hódítók továbbfejlesztették, s a francia normannok Angliában meg Dél-Itáliában még jobban kiépítették – a fogalmát legjobban a kérészéletű Jeruzsálemi Királyságban közelítette meg, amely az Assises de Jérusalemben[552] a hűbéri rend legklasszikusabb kifejezését hagyta hátra. Fikció volt-e ez a rend azért, mert teljes klasszicitásában csak Palesztinában létezett rövid ideig s ott is – nagyrészt – csak papíron?

Vagy a természettudományban uralkodó fogalmak fikciók-e azért, mert korántsem mindig vágnak egybe a valósággal? Attól a pillanattól kezdve, hogy elfogadjuk a fejlődéselméletet, a szerves életről alkotott összes fogalmaink csak megközelítőleg felelnek meg a valóságnak. Máskülönben nem volna változás; azon a napon, amelyen a szerves világban fogalom és valóság tökéletesen fedik egymást, vége a fejlődésnek. A hal fogalma vízben élést és kopoltyúkkal való légzést foglal magában; hogyan akar Ön eljutni a haltól a kétéltűhöz e fogalom áttörése nélkül? S ez az áttörés meg is történt, és egész sor olyan halat ismerünk, amelyek léghólyagjukat tüdővé fejlesztették, és be tudnak lélegezni levegőt. Hogyan akar eljutni a tojásrakó csúszómászótól az elevenszülő emlőshöz anélkül, hogy az egyik vagy mindkét fogalom össze ne ütközzék a valósággal? És valóban a tojásrakó emlősök egész alosztályt alkotnak, a monotremákat – jómagam 1843-ban Manchesterben láttam a csőrös emlős tojását, s gőgös korlátoltsággal gúnyolódtam azon az ostobaságon, hogy emlősállat tojást rakhat, most pedig ez bebizonyított tény! Ne tegye tehát Ön az értékfogalommal ugyanazt, ami miatt nekem később a csőrös emlőstől bocsánatot kellett kérnem!

Sombartnak a III. kötetről* szóló, különben igen jó cikkében[547] is megtalálom ezt a hajlandóságot az értékelmélet gyengítésére; nyilvánvalóan ő is valami más megoldást várt.

Az Ön cikke a „Zentralblatt"-ban *nagyon jó* és nagyon jól viszi végig annak a bizonyítását, hogy mi a marxi profitrátaelmélet specifikus különbsége – a profitráta mennyiségi meghatározottsága révén – a régi gazdaságtan profitrátaelméletétől. Az illusztris Loria a maga bölcsességében a III. kötetben az értékelméletről való egyenes lemondást lát, s az Ön cikke kész,

* A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

világos felelet erre. Nos, ez a dolog két embert foglalkoztat, Labriolát Rómában és Lafargue-ot, aki a „Critica sociale"-ban polemizál Loriával.[553] Ha tehát tudna küldeni egy példányt Antonio Labriola professzornak, Róma, Corso Vittorio Emmanuele 251, ő minden tőle telhetőt megtenne, hogy olasz fordításban megjelentesse; s ha egy második példányt elküldene Paul Lafargue-nak, Le Perreux, Seine, Franciaország, ezzel neki megadná a szükséges fogódzót és idézhetné Önt. Ezért mindkettőjüknek megírtam,[157] hogy az Ön cikke kész választ tartalmaz a legfőbb pontot illetően. Ha nem tudja elküldeni a példányokat, kérem, értesítsen erről.

Itt azonban zárnom kell, másképp soha nem fejezem be. Szívélyes üdvözlet.

Híve

F. Engels

225

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

Kedves Báró,

Sietve közlöm, hogy Plehanov félreolvasta vagy félreértette a levelemet*. *Eszem ágában sincs* Loriával foglalkozni, és rögtön megírtam Plehanovnak,[157] hogy csak ne zavartassa magát. Loria válaszolt az előszóra**, erre én *végszükség* esetén – máskülönben nem – felelek néhány szót, ennyi az egész. Rómából megküldtek nekem mindent, amit ez az ember kibocsátott.

A Platter-históriát[554] köszönettel venném. – W. Sombarté megvan nekem – jó. Örülök, hogy Enrico Ferrit elutasítottad, ez az ember teljesen alkalmatlan arra, hogy a III. kötetről*** írjon. – Előszóm megjelent olaszul,[466] azt mondják, telibe talált.

Barátod
F. E.

[London, 18]95 III. 13.

* *V. ö. 410. old. – Szerk.*
** *V. ö. 407. old. – Szerk.*
*** A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

226

Engels Viktor Adlerhoz

Bécsbe[110]

London, 1895 március 16.

Kedves Viktor,

Rögtön a kért felvilágosítással kezdem. Sombart cikke egészen jó, de azon, ahogyan ő az értéktörvényt felfogja, meglátszik, hogy némi csalódottságot érez a profitráta kérdésének megoldása miatt. Nyilván valami csodára számított, s ehelyett az egyszerűen ésszerűt találta, amely mindennek inkább mondható, mint csodatevőnek. Ezért arra csökkenti az értéktörvény jelentőségét, hogy a munka termelőereje mint döntő gazdasági hatalom érvényesül. Ez túlságosan általános és bizonytalan. – Nagyon jó a kis Konrad Schmidt cikke a „Sozialpolitisches Zentralblatt"-ban. E Bernstein cikkei nagyon zavarosak voltak,[555] a fickó még mindig neuraszténiás és amellett rettentően túl van terhelve, túl sok különféle dolgot tart a kezében, ezt a munkát félretette, s aztán K. Kautsky egyszer csak nyaggatta a cikkért.

Minthogy a dutyiban a „Tőke" II. és III. kötetét akarod biflázni,[556] könnyítésül adok néhány útmutatást.

II. könyv I. szakasz. Az 1. fejezetet alaposan olvasd el, akkor a 2. és 3-at könnyedébben veheted, a 4. fejezetet, mint összefoglalást, ismét gondosabban; az 5. és 6. könnyű, és különösen a 6. mellékes dolgokat tárgyal.

II. szakasz. A 7–9. fejezet fontos. Különösen fontos a 10. és 11. Úgyszintén a 12., 13., 14. Ezzel szemben a 15., 16., 17-et egyelőre csak futólag olvasd át.

III. szakasz. Egészen kiválóan ábrázolja az áruknak és a pénznek a tőkés társadalomban való összkörforgását – amelyet a fiziokraták óta itt tárgyalnak először –; tartalmilag kiváló, de formailag borzalmasan nehézkes, 1. mert két, különböző módszert követő feldolgozásból van összefoldozva és 2. mert a 2. számú feldolgozást Marx betegen, erőltetett munkával fejezte be, amikor agyát krónikus álmatlanság gyötörte. Ezt *egészen a végére* hagynám, amikor **egyszer** *már* átrágtad magadat a III. könyvön. Munkád szempontjából is még ez a rész nélkülözhető a leginkább.

Azután a harmadik könyv.

Itt fontos: az I. szakaszban az 1–4. fejezet, ezzel szemben az 5., 6. és 7. fejezet az *általános* összefüggés szempontjából kevésbé fontos, egyelőre tehát nem kell rá sok időt fordítani.

II. szakasz. **Nagyon fontos** a 8., 9. és 10. fejezet. Futólag vedd át a 11. és 12.-et.

III. szakasz. **Nagyon fontos**, az egész, 13–15.

IV. szakasz. A 16–20. szintén nagyon fontos, de könnyen is olvasható.

V. szakasz. Nagyon fontos a 21–27. fejezet. Kevésbé a 28. Fontos a 29. fejezet. A te céljaidra a 30–32. fejezet egészben véve nem fontos, a 33. és 34. fontos, mihelyt a papírpénzről stb. van szó, a nemzetközi váltóárfolyamra vonatkozóan fontos a 35., a *te számodra* nagyon *érdekes* és könnyű olvasmány a 36.

VI. szakasz. Földjáradék. Fontos a 37. és 38. Kevésbé fontos, de mégis áttanulmányozandó a 39. és 40. Inkább elhanyagolható a 41–43. (II. sz. különbözeti járadék, egyes esetek.) A 44–47. ismét fontos és legnagyobbrészt könnyű olvasmány is.

A VII. szakasz nagyon szép, sajnos töredék, és ezenfelül az álmatlanság erős nyomait viseli magán.

Ha ezek alapján a fődolgokat alaposan és a kevésbé fontosakat egyelőre felületesen átveszed (a legjobb lenne előzőleg az I. kötet fő részeit még egyszer elolvasnod), akkor áttekintést kapsz az egészről, és utána az elhanyagolt részeket is könnyebben dolgozod fel.

A lapról szóló híreidnek nagyon örültünk. A fődolog a *politikai* hatás, a pénzügyi utána sokkal könnyebben és gyorsabban jön meg, ha az előbbi biztosítva van. Örömmel látom kezed nyomát az első oldalon a választójogi reformra vonatkozó jegyzeteken[546] – ez a döntő hatás alapja.

Megint egy kissé megbénultam attól a régi históriától, amely időszakosan, különösen tavasszal, kínoz egy ideig, bár most kevésbé és enyhébben, mint ezelőtt; úgy gondolom, vagy két hét alatt elmúlik, és nem lesz szükségem tengeri levegőre, mint 93-ban és 94-ben.

Az itteni mozgalom így foglalható össze: a tömegek soraiban az ösztönös fejlődés tovább halad a maga útján, a *tendenciától* nincs eltérés; de mihelyt ennek az ösztönnek és ennek a spontán tendenciának tudatos kifejezést kellene adni, a szektavezérek ezt olyan ostoba és korlátolt módon teszik, hogy az ember szeretne jobbra-balra pofonokat osztogatni. De már csak ilyen az igazi angolszász módszer.

Sok üdvözlet.

Barátod
F. E.

227

Engels Karl Hackenberghez

Barmen-Wichlinghausenba

41, Regent's Park Road, N. W.
London, [18]95. III. 16.

Igen Tisztelt Uram,

A következőkben röviden válaszolok kérdéseire[557]:

1. Becker már Kölnben volt, amikor mi 1848 májusában odaérkeztünk[558], azelőtt nem hallottam róla.

2. Erről semmit sem tudok.

3. Erről sem.

4. Úgy ismertük meg Beckert, mint a demokrata párt mérsékeltebb irányzatának tagját.

5. Azt hiszem, időnként Becker is tartott előadásokat a Demokrata Egyletben (az Eiser-teremben), én azonban szinte soha nem voltam ott, szerkesztőségünkből W. Wolff, F. Wolff és Dronke többször volt ott, mint Marx vagy én.

6. Nem tudom, milyen egyletekről beszél Ön. Egészében véve Kölnben a Munkásegylet és a Demokrata Egylet vállvetve dolgozott[559], noha az előbbi radikálisabb volt, mint az utóbbi. Ami odaérkezésünk *előtt* történt, amikor dr. Gottschalk vezette a Munkásegyletet, arról semmi bizonyosat nem tudok mondani.

7. Ha központi egyleten a demokrata egyleteknek a frankfurti baloldal[560] által irányított tömörülését érti: a rajnai demokraták hamarosan elveszítették bizalmukat ez iránt és önállósították magukat.

8. Beckerrel ugyanolyan jó viszonyban voltunk, mint a többi kölni polgári demokrata vezetővel, de nem hallgattuk el, hogy jóval tovább megyünk, mint ők, s nem vártuk el tőlük, hogy feltétlenül helyeseljék a „Neue Rheinische Zeitung" magatartását. Legtöbbjük nem volt munkatársa az újságnak, Becker sem, legfeljebb a helyi ügyek rovatában (akkor „a vonal utáni" résznek nevezték) közöltek időnként rövid, többnyire aláírott cikkeket. Ott többször megtalálja majd a H. B. nevet is[561]. Miután 1848 őszén meg-

indult a reakció, a demokrácia radikálisabb lett, és Becker is közelebb került hozzánk, de ekkor sem működött közre többet az újságban.

9. Erről a dologról semmit sem tudok, akkor már nem voltam ott, májusban elmentünk Kölnből.

10. Mikor mi már nem voltunk ott, Becker és Heinrich Bürgers megalapították a „Westdeutsche Zeitung"-ot[562], nyugodtan mondhatjuk: a „Neue Rheinische Zeitung" örökére alapozva.

11. A kommunista-perről nincs speciálisan Beckerre vonatkozó további anyagom. Becker belépett a kontinensen 1849 végén–50 elején újra megszervezett Kommunisták Szövetségébe és tagja volt a *kölni* vezetőkörzet vezetőségének; amikor Londonban bekövetkezett a szakadás, ezt bízták meg a Központi Vezetőség funkcióinak ellátásával.[563]

12. Nem tudok arról, hogy a vizsgálati fogság idején megpróbálták volna kiszabadítani Beckert[564]; ha terveztek ilyesmit, bizonyára voltak annyira óvatosak, hogy Londonba küldött levelekben ne írjanak erről, mert ez aligha került volna el a porosz posta figyelmét.

Egyébként sajnálom, hogy többet nem tudok közölni Önnel. Marxnak a kölni perről írt leleplezései remélhetőleg a legutóbbi kiadásban (Zürich, 1885) vannak meg Önnek, az én bevezetésemmel[565]. Ha nem, beszerezheti Berlinben, a „Vorwärts" könyvesboltjában, Beuthstrasse 2., a régi kiadásokban nincs meg minden.

Különben Beckernek a Szövetségben való részvétele életének olyan epizódja volt, amely csak az akkori heves reakció következménye. Mikor az idők nyugodtabbra fordultak, ő megint az lett, ami azelőtt volt, polgári demokrata, és mint Ön bizonyára tudja, mindazokat az átalakulásokat is végigcsinálta, amelyeken a német és kiváltképpen a porosz polgári demokrácia átment. Ez egész természetéből következett, távol áll tehát tőlem, hogy ebben valami történtést keressek; ellenkezőleg, ha azon fáradozik, hogy megmaradjon radikálisabbnak és folytassa a kommunista epizódot, eltévesztette volna hivatását. Ebben nagyon előnyösen különbözött Miqueltől.

Remélem, hogy megjegyzéseim hasznára lesznek Önnek.

F. Engels

228

Engels Pablo Iglesiashoz

Madridba

(Fogalmazvány)

[London, 1895 március 16.]

Kedves Iglesias Barátom,

Nem válaszolhattam korábban 94 okt. 19-i leveledre, mert nem tudtam, kiszabadultál-e már a malagai fogházból[566] vagy sem, február 1-i leveledre pedig azért nem, mert néhány kiadványt készítettem el berlini barátaink számára, amelyeket forgalomba akartak hozni, még mielőtt a legújabb elnyomó törvénytervezetek[424] törvényerőre emelkednek.

Barcelonai barátaink még okt. 19-i leveled előtt megbízták Eleanor Marx-Aveling elvtársnőt azzal, hogy tájékoztassa az angol trade-unionokat a malagai sztrájkolók helyzetéről, és ő meg is tett minden tőle telhetőt, úgyhogy nekem már nem volt tennivalóm. És mint tudod, e trade-unionok némelyike segített benneteket.

Ami az igazán szocialista angliai szervezeteket illeti, annyira nem egységesek és olyan szegények, hogy tőlük nem remélhető segítség.

Nagy érdeklődéssel követtem ennek a sztrájknak a lefolyását és csodáltam ezeknek a munkásoknak és munkásnőknek a szívósságát és bátorságát. De Larios márki neve eszembe juttatott egy történetet, amely 1850 körül esett meg.

Volt akkor Gibraltárban egy kereskedőcég, a Larios fivérek (zsidók). Egy angol kereskedő sok árut küldött nekik bizományba, hogy *mint csempészárut* adják el spanyol területen más kereskedőknek. Ezt az árut a spanyol vámtisztviselők minden alkalommal lefoglalták, Lariosék pedig kifizették az angolnak a garantált biztosítási összeget, mint ez az efféle ügyleteknél szokás. Csakhogy az angolnak ez nem volt ínyére; kiszorult Spanyolországból és elvesztette a haszon legnagyobb részét. Személyesen elment Gibraltárba, hogy maga állapítsa meg, miért érte ez a baleset mindig az ő áruját, másét pedig nem. De nem tudott a dolog végére járni. Egy napon aztán, amikor a városban sétált, megpillantott egy targoncát, amelynek kiesett az egyik

kereke, úgyhogy néhány láda, amelyben áru volt, a földre esett és széttört. Az ő ládái voltak, rajtuk cégének jelzése; de észrevette, hogy áru helyett – homok van bennük. Megoldódott a rejtély. Világos volt, hogy Lariosék értesítették a spanyol parti őrséget, hogy elindították a homokkal teli ládákat, amelyeket ezek után elkoboztak; és kifizették az angolnak a biztosítási összeget; utána a saját számlájukra, biztos úton eljuttatták az árut spanyol ügyfeleikhez, és így kockázat nélkül magukévá tették az ügyletből származó egész hasznot.

A dühöngő angol elment a Larios-céghez. „Nyilvánosságra hozom az egészet, botrányt csinálok, a bíróság elé hurcolom magukat!" – „De uram, miért izgatja fel magát? Annyit fizetünk Önnek, amennyit kíván, és olyan elégtételt adunk, amilyet óhajt." És hosszas vita után az angol kapott egy bizonyos összeget, Lariosék pedig aláírták a következő nyilatkozatot:

Mi, a Larios fivérek vagyunk Gibraltár városának legnagyobb csalói, és mindenkinek azt tanácsoljuk, ne kereskedjék velünk, mert bizonyos lehet abban, hogy becsapjuk.

Gibraltár... év ... hó

Larios fivérek

Ezt a nyilatkozatot a gibraltári tőzsdén azon a helyen függesztették ki, ahol az öreg Larios rendszerint ülni szokott és ahol további húsz éven át bonyolította le adásvételi ügyleteit, miközben ez a cédula ott függött a feje fölött a falon.

Vajon ezeknek a gibraltári Lariosoknak a családjából származik a márki?

Eredeti nyelve: spanyol

229

Engels Karl Hirschhez

Kölnbe[429]

London, [18]95 március 19.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Hirsch,

Megteszem neked a kért szívességet,[567] de csak két feltétellel: 1. A dolog *teljesen köztünk* marad, mert különben száz hasonlót küldenek nekem előzetes kritikára; amit az egyiknek megteszek, azt a másiktól sem tagadhatom meg – s akkor aztán szépen lennék. 2. Ez az utolsó alkalom, hogy ilyesmire kérsz. Egy hét alatt több dolgot küldenek ide nekem, mint amennyit egy hónap alatt elolvashatok, de ha még bírálnom is kell, még sokkal kevésbé boldogulok. – 4. old. *Egyoldalú*! A *nagy*iparban ez sokkal kevésbé van így, mint a *manufaktúrában*. Ellenkezőleg: a nagyipar nagyrészt *kiküszöböli* a manufaktúrabeli elkorcsosulást, bár megteremti *a maga sajátját*; ez az utóbbi fokozódhatik a munka intenzívebbé tételével. Amennyire én a nagyipart ismerem, úgy látom, ezt a pontot itt *erősebben* hangsúlyozod, mint ahogyan az a tényállásnak megfelel. A munkamegosztás a fő oka a munkás elkorcsosulásának és az is marad. – 6. old. – „mindenkor túltermelések, válságok". – *Lehetséges*, megvan ez a tendencia – de megvalósulása korántsem szükségszerű. „Spirálmozgás" – szerintem túl általános fogalmazás. Milyen termelési módot tételezel fel itt? „A társadalmilag szükséges munkaidő minimuma" – ha ezen a társadalmi össztermék megtermeléséhez szükséges idő értendő, akkor a tőkés társadalomban nincsen értelme, mert az egyes munkásokra való felosztásakor az egész ipari tartaléksereget figyelmen kívül hagyják. – 15. old. „Mindenütt, ahol" (stb. a mondat végéig) – ezt legalábbis nagyon homályosan fejezed ki, s ebben a formában ellentmondás. A munka termékeinek gyarapodásából előbb „magában való nyereség" fakad, azután pedig „értékcsökkenés, amely legalábbis lehetséges". Ez így, a magyarázó és korlátozó közbülső láncszemek megjelölése nélkül nem megy. – 18. old. „A munkás tőkéje önmaga." Ez nagyon szépen cseng, de a „tőke" szó itt elveszíti értelmének utolsó maradékát is. Mi a csudának fordítasz le értelmes dolgokat az értelmetlen filiszter-frázisok nyelvére; amit itt mon-

dasz, az tisztára érthetetlen nekem. Úgyszintén a 18. oldalon, 2. sz. A munka intenzívebbé tételét, amely a gépek tökéletesítéséből következik, itt egyszerre egészségtelennek mondod. Előfordulhat, hogy az, s ez nagyon gyakori a tőkés rendszerben, de önmagában véve éppúgy nem egészségtelen, mint az evés és emésztés a következő oldalon. Nemcsak hogy nem szűnik meg, hanem mi még jelentős mértékben fokozhatjuk is, mert egyúttal megvannak az eszközeink a munkás kompenzálására. Egyéb megjegyzések a lapszélen. Ha egyszer majd második kiadást jelentetsz meg, azt tanácsolnám neked, hogy ezeket a mindenképp nagyon általános fejtegetéseket támaszd alá speciális példákkal, sorolj fel tényeket különböző iparágakból, és egyáltalán mondd meg, hogy milyen iparra gondolsz. Pl. a fejlett angol textiliparra csak igen korlátozott mértékben érvényesek a tételeid. Sokkal inkább lehetnek viszont érvényesek Németországban, ahol még fiatal a nagyipar, s egész sor termelési ágban még csak most kezd felülkerekedni, kiszorítva a régi módszereket és hirtelen fokozva a munka intenzitását. Ezek azonban csak átmeneti stádiumok. A fődolog az ilyen gazdasági és különösen ipari dolgokban az, hogy ne engedjük úrrá lenni rajtunk a helyi szempontokat. Ezeknek az átmeneti szakaszoknak, ha annak vesszük őket, amik, megvan a maguk nagy jelentősége, de tisztában is kell lenni vele és meg is kell mondani, hogy *átmeneti* szakaszok és nem valami egyéb. És neked aztán a közvetlen közeledben a legkitűnőbb alkalmad nyílik arra, hogy minden tételedet mint az eleven valóságból levont dedukciót állítsd fel, s eközben te is tanulsz valamit. – Most pedig minden jót a kölni pótválasztáshoz,[568] hogy legalább ekkor bekerüljünk. S ha alkalomadtán újra írsz nekem, közöld, hogy az a régi ház az Unter Hutmacheren, ahol a „Neue Rheinische Zeitung" volt, még mindig a 17. számot viseli-e, s hogy azt a munkásnyúzó szabót, aki most ott lakik, Salomonnak vagy Lewinek hívják-e, én elfelejtettem.

Eddig egészen ügyesen viszitek a harcot a Centrum[22] ellen, de úgy gondolom, hogy valamivel gyakrabban pécézhetnéd ki vezércikkben Lieber & Tsai Reichstag-beli magatartását.

Sok üdvözlet.

Barátod
F. E.

230

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, 1895 március 19.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Kugelmann,

A cachet crampons* épségben megérkeztek és már használatban vannak, a szerkezet annak, aki a levelet lezárja, semmiféle nehézséget nem okoz, hogy annak, aki felnyitja, okoz-e, arról a német meg az osztrák posta adhat felvilágosítást, amely elé alázatosan már terjesztettünk néhány próbát. Hálás köszönet! Remélhetőleg Köller indíttatva fogja érezni magát arra, hogy egy felforgatási javaslatot[424] terjesszen be ezeknek a levélzáróknak a felforgatására, amelyeken oly csúfosan kudarcot vallanak a fekete kabinetek[569] legjobb szándékai.

Köszönöm, hogy annyit fáradoztál Bielefeld környékén. Ha a „Dampfboot"-ban van valami tőlem vagy Marxtól, az többnyire névtelen.[570]

Livingstonról semmi hír.[571]

A hideg rendkívül jót tett nekem, mint valami hatékony erősítőszer, 20 évvel fiatalabbnak éreztem magamat, amíg tartott! Londont viszont, mint rendesen, a barbárságba vetette vissza. A vízvezetékek befagytak: addig volt vízünk, amíg a társulat le nem zárta a főcsövek elágazásait, s akkor az előbbiekben fagyott meg a víz. A mienk kb. $4^1/_2$–5 láb mélyen van, kétheti olvadás után kiásták, s még tele volt jéggel. Akkor még két napot kellett várnunk, amíg az összes bekötőcsövünkről is le nem olvadt. Ma egy hete este 8 órakor végre újra folyt a víz. Akkor kiderült, hogy a hiányos vízellátás miatt eldugult a csatornázás. És így végre a múlt hét végén rendbe jöttünk, miután 4 héten át napi 40 vödör vizet kellett a IV. emeletre a tető alá felhordatnunk, hogy a házban üzemben tartsuk a vízvezetéket és biztosítsuk magunkat az ellen, hogy a kazán felrobbanhasson, amikor csak begyújtjuk a konyhai tűzhelyet.

* – fémből készült levélzárók (*v. ö. 368. old.*) – *Szerk.*

A levélzárók adója miatt fölösleges fáradságot és gondot okoztál magadnak, itt minden ipari termék vámmentes.

Sokszor üdvözöl téged és családodat Louise és

barátod

F. Engels

231

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

London, [18]95 március 20.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Hermann,

Hálásan köszönöm nektek a kedves esküvői meghívást, amellyel sajnos nem élhetek. Más akadályozó körülményektől eltekintve, megint bánt az a tavaszi betegség, amely most már 4–5 éve ilyen idő tájt rendszeresen megbénít néhány hétre. Egy kis pihenés nyilván rendbe hozza majd a dolgot és megengedi nekem, hogy holnaphoz egy hétre ürítsek egy pohárral a legjobb boromból Elsbeth és vőlegénye* egészségére, amit lelkiismeretesen meg is teszek.

Máskülönben jól vagyok, most már nagyjából hozzászoktam az öregúrhoz illő élet- és étrendhez, annyira, hogy minden eltérést azonnal megérzek mindenféle apró bajon, s megtartom azt a jóakaratú, de komoly tanácsot, hogy mellőzzem az ilyesmit. Sosem képzeltem volna, hogy a pedantériát valaha még rámkényszeríthetik mint életviteli és erkölcsi szabályt.

De hát remélem, nélkülem is nagyon boldogan és vidáman töltitek majd azt a napot, s Elsbethnek igen sok szerencsét kívánok az új családi állapothoz, a házassághoz, s hozzá utódokat, akik inkább egészségükkel, mint számukkal tűnnek ki.

Sokszor üdvözlöm Emmát** és az összes gyerekeket.

A te öreg
Friedriched

* Elsbeth Engels és Arthur Schuchard. – *Szerk.*
** Emma Engels. – *Szerk.*

232

Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz

Londonba

[London, 18]95 március 22., péntek
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Vera Polgártársnő,

Vasárnap este szobalány és szakácsnő nélkül leszünk, mindkettő elmegy tőlünk holnap, ezért a ház a feje tetején fog állni és olyan állapotban lesz, hogy aligha fogadhatjuk barátainkat – azt remélem tehát, elnézi nekünk ezt az estét.

Freybergerék sokszor üdvözlik – reméljük, hogy a szép idő teljesen meggyógyította.

Szívélyes üdvözlettel
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

233

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba[572]

London, [18]95 március 25.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Báró,

Táviratodra rögtön válaszoltam: „örömmel". Keresztkötésben küldöm a szöveg korrektúralevonatát, ilyen címmel: F. Engels: Bevezetés Marx „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. művének új kiadásához. Hogy az új kiadás tartalmát a „Neue Rheinische Zeitung. Revue" régi cikkeinek utánnyomása adja, az benne van a szövegben. Az *én* szövegem némileg megsínylette berlini barátainknak a felforgatási tövényjavaslat miatti aggodalmait,[539] amelyeket az adott körülmények között persze számításba kellett vennem.

Plehanovot nyomban felvilágosítottam félreértése felől.* Hogy Ferrit elutasítottad, az nagyon helyes volt, ez az ember minden területen szenzációhajhászó belletrista, Loriát pedig, mint a legtöbb olasz, óriásnak tartja a gazdaságtan területén, amit ez az illusztris „ismételt megjelenésével" (mint Ruge mondta) és mesterien szervezett klikkrendszerrel ültetett a fejükbe.

Liebknecht beszédét a miliciáról[573] gyorsírói följegyzésben nem olvastam, hírlapi beszámolók alapján pedig nem lehet ítélni. A miliciáról és az állandó hadseregről sokat és hosszan lehetne írni. Ha Franciaország és Németország megegyeznének abban, hogy hadseregüket fokozatosan átalakítják azonos kiképzési idejű milícia rendszerű hadsereggé, akkor rendben lenne a dolog; Oroszországot hagyni lehetne, hogy tegyen, amit akar, Ausztria és Olaszország pedig örömmel követnék a példát. De Franciaország és Németország belső viszonyaik miatt nem engedhetik meg maguknak ezt, s ha megengedhetnék is, Elzász-Lotaringia miatt nem lehet. S ezen bukik meg az egész milícia-história.

A szocializmus előtörténetéről szóló könyvedet sajnos mindmáig nem kaptam még meg, nagyon kíváncsi vagyok rá, s nem csak – bár kiváltképpen

* *V. ö. 431. old. – Szerk.*

— az újrakeresztelőkre; a korábbi mozgalmakban is jócskán van még tisztáznivaló. Nagyon sajnálatos, hogy a táboritákhoz[574] nem meríthettél cseh forrásokból, ezt azonban semmiképpen nem lehetett volna megoldani, ha nem tartózkodol hosszabb ideig Csehországban és nincs különleges lehetőséged arra, hogy hozzájuss a kéziratos anyaghoz. Bizonyára akad majd egyszer ott helyben egy fiatal cseh, aki segít ezen.

Amit Ede munkájából elolvastam, nagyon tetszett nekem, kivált ami a tényanyagot és a kiemelkedő szempontokat illeti. Az elrendezést viszont, úgy látom, egy kissé elsiette, bár ezt csak akkor ítélheti meg az ember, amikor az egészet maga előtt látja.

Az Internacionálé történetével sok bajotok lesz. Mindenekelőtt össze kellene gyűjteni az anyagot az egyes országokból. Spanyolországra vonatkozólag ezt most megteszi Mora — nagyon is cseppenként — a „Socialista" tárcarovatában. Olaszországra vonatkozólag a hágai kongresszusig[15] elég sok minden megvan nálam, de ott nagyon sok dolog a kulisszák mögött zajlott le. Franciaországról, 1870-ig, Frankel és Lafargue nyilván sok mindent összegyűjthetne, Svájcra vonatkozólag ott van a „Tagwacht", a „Vorbote", az „Égalité", a „Bulletin Jurassien"[575]. (Héritier „Berliner Volkstribüne"-cikkei csak *nagyon* óvatosan használhatók fel, öntudatlanul mind a bakunyinisták[11] mentegetésére íródtak; ez az ember annyira nem tudta, mit tesz, hogy utólag *én* voltam kénytelen megmondani neki, hogyan mért pofonokat ezzel szellemi nevelőapjára, Beckerre*!) A többi ország mellékes.

A birtokomban levő anyaggal évek óta az a szándékom, hogy felhasználom Marx életrajzához, s éppen *ezt a legfontosabb részt* fogom *először* megírni, erre különböző körülmények kényszerítenek. Először: a döntő 1870–72-es időt magam is végigcsináltam s így saját tapasztalatom alapján kiegészíthetem az anyagot. Másodszor: mégiscsak ez Marx közéleti tevékenységének legfontosabb epizódja, ugyanakkor ezt a legnehezebb nyomtatott anyagok alapján helyesen ábrázolni. Harmadszor: itt van a legtöbb rágalom, amelyeket el kell oszlatni. Negyedszer: 74 éves vagyok és sietnem kell. És ötödször: a másik időszakot, amikor Marx nyilvánosan tevékenykedett (1842–62), egészen jól meg lehet írni később is, sőt szükség esetén más is megteheti, nemcsak én, mert itt a nyilvános polémia, egészen a „Vogt úr"-ig, a legtöbb dolgot tisztázta, s Marx olyan határozottan lerombolta a vulgáris demokraták akkori rágalmait, hogy ma már nem szükséges részleteikben megcáfolni ezeket.

* Johann Philipp Becker (*v. ö. 11–12. old.*). – *Szerk.*

Ennek a munkának, amelyre már régen örömmel készülök, nekilátok, mihelyt tudok; már csak néhány kisebb munka választ el tőle, voltaképpen csak a „Paraszthábor ú" bevezetésének átdolgozása az új kiadáshoz[161] (amihez a te könyvedre is szükségem van). Akkor majd lerázok minden levelezést (amely rengeteg időmet veszi el) és minden alkalmi munkát (talán a felforgatási javaslat[424] segítségével?!), s akkor aztán menni fog.

Az „Arbeiterzeitung"-ról közölt híreid bizony nagyon elszomorítóak, de azt hiszem, majd csak boldogul a lap. Az ottaniak kezdetben talán egy kissé túl nagyszabásúra tervezték a dolgot[351], s most szűkösebben kell berendezkedniök. De a *politikai* siker biztosítottnak látszik, s hát ugyancsak pokolian furcsa volna, ha végül is nem nyílnék meg az út a pénzügyi siker előtt is. Olyan választójogi reformot, amely bejuttat minket a parlamentbe, teljesen bizonyosra vesznek Ausztriában, hacsak hirtelen ránk nem szakad egy általános reakciós időszak. Úgy látszik, Berlinben erőnek erejével erre törekednek, de sajnos ott máról holnapra sem tudják, mit akarnak. Így aztán megtörténhetik az, ami a lancashire-i újonccal, akinek gyakorlatozás közben így vezényelt a tiszthelyettes: Fegyvert vállhoz! – Fegyvert lábhoz! – Fegyvert vállhoz! – Lábhoz! – Vállhoz! – Lábhoz! – Nem akarom!, kiáltotta az újonc. – Nem akarja? – Nem! – Megtagadja a felettese parancsának teljesítését? – Nem akarom! – És miért nem? – Mert maga két percig sem tudja, hogy saját maga mit akar!

Mindannyian sokszor üdvözlünk mindnyájatokat.

Barátod
F. E.

Kérlek, hogy amit az imént terveimről mondtam, maradjon köztünk; annyi az indiszkrét irodalmár a pártban!

234

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]95 március 28.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Löhröm,

Míg benneteket áradás fenyegetett, velünk épp az ellenkezője történt – négy hétig nem volt vizünk, s amikor megszűnt a fagy, annak következményeképpen eldugult a csatornázás. Szép kis felfordulás volt. Ez az egy hónapig tartó kemény fagy Londont visszavetette a barbarizmusba, a „*Standard*" pedig igazi brit konzervativizmussal, gratulált nekünk ahhoz, hogy a vízhiány a civilizáció itt elért magas fokának a bizonyítéka, sajnálkozott viszont a kontinens civilizálatlan városain, ahol nem fagytak be a vízvezetékek. De hát elmúlt, hála istennek.

Morgolódsz a francia szocialisták mitikus egysége és tényleges veszekedései miatt – ebben ők gyerekcipőben járnak az angolokhoz képest. Különösen azért érdekesek – mármint az angol szocialisták –, mert a Szociáldemokrata Föderáció[13] és a Független Munkáspárt[12] az állítólagos összhang leple alatt harcol egymás ellen. Ez az összhang pontosan addig terjed, ameddig közös gyűlöletük John Burns ellen, s lehetővé teszi a Szociáldemokrata Föderációnak, hogy meghívja Keir Hardie-t, tartson beszédet Kommüngyűlésükön; ezen a gyűlésen Keir Hardie burkolt támadásokat intéz a Szociáldemokrata Föderáció (lásd beszédét a „Labour Leader"-ben), amire ez a szervezet a „*Justice*"-ban válaszol[576]. A Szociáldemokrata Föderáció kijelenti, hogy a Független Munkáspártnak nincs létjogosultsága, lévén a föderáció az egyetlen valódi igazhitű egyház; a Független Munkáspárt kijelenti, hogy a föderációnak fel kellene szívódnia a Független Munkáspártban. Legutóbbi hőstettüket a grófsági tanács választásain[537] vitték véghez, ahol mindkét szervezet állított jelölteket, mégpedig csak a „progresszívek" ellen; az eredmény ez volt: *összesen* 1300 szavazat a 486 000-ből és 4 mérsékelt (konzervatív) megválasztása olyan mandátumokkal, amelyek azelőtt a progresszíveké voltak, s hozzá diadalüvöltés mind a „Justice"-ban, mind a „Labour Leader"-ben, hogy *ők* legyőzték a progresszíveket.[577]

Képzeld el, hogy a párizsi szocialisták *együtt* szavaznának klerikálisokkal, monarchistákkal és opportunistákkal[26] a Párizs községi autonómiáját követelő pártok *ellen* – és megkapod a londoni szocialista szavazás pontos megfelelőjét. Csakhogy – támogatni a progresszíveket annyit jelentett volna, mint elismerni, hogy John Burns derekasan viselkedett a grófsági tanácsban, és helyeselni Sidney Webb politikáját meg a fábiánusokét[14], akik mint *szocialisták* mamlaszok ugyan, de a községi igazgatásban valóban igen jó munkát végeznek s erélyesen és ügyesen küzdenek az autonóm Londonért. Így hát a „szocialisták" inkább azt a pártot támogatják, amely megtagadja Londontól az önkormányzatot és szívósan küzd azért, hogy a grófsági tanácsnak továbbra se legyen hatalma. Pedig hát a grófsági tanács a kormányzati gépezetnek az a része, amelyet a legközelebbi jövőben a legjobban és a legkönnyebben meg lehet hódítani – a munkásosztály akár holnap is megszerezhetné magának, ha egységes volna. S mivé lenne a parlament, ha London élén szocialista autonóm tanács állna!

A berliniek újra megjelentetik Szerecsen „Revue der Neuen Rheinischen Zeitung"-beli cikkeit az 1848–50-es Franciaországról, s ehhez írtam egy bevezetést,[510] amely először valószínűleg a „Neue Zeit"-ban jelenik meg. Valamelyest megsínylette berlini barátainknak azokat a – szerintem – túlzott óhajait, hogy semmi olyat ne mondjunk, amit eszközül lehetne felhasználni a felforgatási javaslat[424] Reichstag-beli elfogadtatásának elősegítésére. Az adott körülmények között engednem kellett.[539] De ez a felforgatási javaslat meg a teljesen bizonytalan németországi helyzet – bármilyen nagyszerű is pártunk általános haladása szempontjából – nagyrészt felborítja számításaimat. Mint – azt hiszem – tudod, a Lassalle-levelezés előkészítésén dolgoztam[241]; ehhez egybe kellett vetnem egy csomó régi iratot, levelet stb. De ha az új törvényjavaslat keresztülmegy, akkor sem a leveleket, sem a megjegyzéseimet és a bevezetésemet nem lehet kinyomatni Németországban. És régi, 1843–52-es cikkeink utánnyomására sem lesz lehetőség. Így kénytelen vagyok mindezt elhanyagolni, amíg valamivel világosabban ki nem tűnik, hogy áll a bál. Közben nekiülök a „Tőke" IV. kötetének[107], átolvasom és kijavítom a Karl Kautsky által már lemásolt részeket, és aztán megállapodom Tussyval, hogy ő folytassa a munkát.

Németországban határozottan kritikusan alakul a helyzet. Az ifjú Vilmos* legutóbbi hőstette – „mélységes felháborodása" a Reichstag Bismarck-ellenes szavazása miatt[578] – súlyos lehetőségeket hordoz magában. Először mint tünet; azt mutatja, hogy már nemcsak hiányzik egy kereke, hanem

* II. Vilmos. – *Szerk.*

hogy egészében kezd szétzilálódni. Azután mint *défi**. Nem kétlem, hogy pártunk válaszolni fog rá a Reichstagban, s bár pillanatnyilag úgy tűnhetik fel, hogy a dolog el van temetve, *a konfliktus itt van* és újra fel fog merülni. Nem kétséges, hogy Németországban egy modern I. Károllyal állunk szemben, olyan emberrel, akit megszállt a cezarománia.

Aztán nézd meg, mekkora zűrzavart okozott a fickó a burzsoá pártok soraiban. A konzervatív junkerokat hol körülhízelgi, hol eltaszítja magától; lármás követelőzésüket, hogy részesüljenek államilag biztosított járadékban, nem képes kielégíteni; a földbirtokos arisztokrácia és a nagy gyártulajdonosok közti szövetség, amelyet Bismarck 1878-ban védővámainak segítségével létrehozott, az ellentétes gazdasági érdekeken zátonyra futott;[579] a katolikus párt[22], amely a maga 100 képviselőjével fenntartotta a Reichstagban a hatalmi egyensúlyt, már a legjobb úton volt afelé, hogy rábírják a felforgatási javaslat megszavazására, amikor a Bismarck-szavazás és a császári felháborodó egyszeriben visszavetette az ellenzékbe – ez pedig azt jelenti, hogy meggyorsul a katolikus Centrum kettészakadása egy arisztokrata-burzsoá szárnyra és egy demokratikus, paraszt- és munkásszárnyra. Zűrzavar és viszály mindenütt, s ez államcsíny felé taszítja Vilmost, hogy megerősítse isteni eredetű jogát az abszolút hatalomra, s hogy megszabaduljon az általános választójogtól; a másik oldalon pedig pártunk csendes és ellenállhatatlan előrehaladása, amely megmutatkozik minden olyan tisztségre való választáson, amely munkásszavazatokkal megszerezhető. Ez kritikusnak látszik – qui vivra verra!**

Egy-két nap múlva írok majd Paulnak, kétágyas könyvének[370] tőle származó fele miatt***. Furcsa egy hálótársa van!

Hű barátod
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* – *kihívás – Szerk.*
** – aki megéri, meglátja! – *Szerk.*
*** *V. ö. 451–455. old. – Szerk.*

235

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba

[London,18]95 április 1.

Kedves Báró,

A levelezőlapot megkaptam. Csodálkozással látok ma a „Vorwärts"-ben „Bevezetés"-emből egy kivonatot, amelyet *tudtom nélkül közöltek* és olymódon helyrepofoztak, hogy úgy tűnök fel, mint a mindenáron való törvényesség békülékeny imádója.[539] Annál jobban örülök, hogy a „Neue Zeit"-ban most az egész megjelenik, és ez a gyalázatos benyomás eltöröltetik. Nagyon határozottan meg fogom mondani erről a véleményemet Liebknechtnek és azoknak is, akik – bárkik legyenek is azok – alkalmat adtak neki arra, hogy elferdítse véleményemet, mégpedig anélkül, hogy engem egy szóval is értesített volna erről.

Plattert[551] köszönettel megkaptam. Nagyon jelentéktelen, de a fickó egyre inkább irányt változtat. Ha ez így megy tovább, akkor hamarosan mozdulni sem tudunk majd a sok professzortól. Igazán nagyon szép dolog, hogy J. Wolf is válaszol.[580] Odarakom a többihez, Stiebeling és Loria mellé, sic transit mundi gloria*.

Szívélyes üdvözlet mindannyiunktól mindannyiotoknak.

Barátod
F. E.

A „Deutsche Worté"-t[581] 2 példányban kapjuk, egyet Freyberger, egyet én.

* így múlik el a világ dicsősége – *Szerk.*

236

Engels Harry Quelchhez

Londonba[582]

(*Fogalmazvány*)

[London, 18]95. IV. 2.

Kedves Elvtárs,

Kénytelen voltam, legalábbis az idén, elutasítani minden olyan kívánságot, hogy cikket írjak folyóiratok akár március 18-i, akár május 1-i különszámába, s ezért nem tehetek ez alól kivételt azzal sem, hogy „interjút" adok a „Justice"-nak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem vagyok készséggel hajlandó, ha kívánja, *magánjellegű* baráti beszélgetésben megvitatni Önnel az angliai és Anglián kívüli mozgalom fejlődését és jelenlegi helyzetét.

Ha ez megfelel az Ön elképzeléseinek, kérem, tegyen javaslatot, hogy melyik napon és milyen időben látogathatna meg; igyekszem úgy intézni, hogy itthon legyek.

Híve

Eredeti nyelve: angol

237

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]95 április 3.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Lafargue-om,

Még nem fejeztem be az Ön félkötetének[570] az elolvasását, amikor megkaptam „A szocializmus története" I. kötetét (Kautsky)[574], különféle olasz folyóiratokat (Labriolától), amelyek Loriára vonatkoznak, meg egy halom orosz folyóiratot (Ny. Danyielszontól). Elárasztanak küldeményekkel. Nos, mégis végigolvastam az Ön könyvét. A stílusa ragyogó, igen találó történelmi észrevételek vannak benne, meg igaz és eredeti dolgok, s a legjobb, hogy nem olyan, mint egy német professzor könyve, ahol az, ami igaz, nem eredeti, és ami eredeti, az nem igaz. A könyv fő hibája, hogy Ön láthatóan nagyon sietett befejezni; az elrendezés, különösen a feudális és a tőkés tulajdonnal foglalkozó fejezeteké, lehetett volna gondosabb, különös tekintettel a párizsi közönségre, amely még a lusta olvasókhoz is alkalmazkodó könnyű olvasmányhoz szokott; a párizsi is ragaszkodik a lustasághoz való jogához[583]. Számos nagyon jó részlet talán veszít némileg hatóerejéből, mert mintegy zárójelbe van téve, vagy pedig azért, mert Ön túlságosan is rábízta az olvasóra, hogy maga vonja le a következtetéseket és összegezze az eredményeket.

Ami magát a tárgyat illeti, fő ellenvetésem a vérrokonsági kommunizmusról szóló fejezetre[584] vonatkozik. Úgy tűnik nekem, hogy itt túlságosan hangsúlyozza azt a formát, amelyben ez a fázis mindmáig fennmaradt *Franciaországban*, és azt a formát, ahogyan ugyanebben az országban felbomlott. A parçonnerie forma, amelyben a vérrokonsági közösség Franciaországban olyan sokáig fennmaradt, már maga is *alcsoportja* a régi *nagycsaládi* közösségnek, amely napjainkig tovább élt a szerb és a bolgár *zadrugában**. Bizonyosnak látszik, hogy ez a forma Oroszországban és Németországban stb. megelőzte a *paraszti közösséget*; amikor felbomlott, akkor

* – *családközösségben – Szerk.*

a szláv zadruga, a német Hausgenossenschaft* (a lex Alamannorum genealogiája[585]) különálló családok (vagy pedig kezdetben nagyon gyakran és Oroszországban még ma is, különálló parçonnerie-k) közösségébe ment át, *külön-külön megművelt* földekkel, amelyek azonban *alá vannak vetve az időszakonkénti újrafelosztásnak*, azaz, ami ebből létrejött, az volt az orosz *mir***, a német *Markgenossenschaft****. Az a több családból álló, korlátozottabb közösség, amely Franciaországban fennmaradt, véleményem szerint csak a Markgenossenschaft szerves része volt, legalábbis északon (a *frank* részen); délen (a régi Aquitániában) alkothatott olyan egységet, amely a földjeit csak a *hűbérúr* felettes tulajdonának alávetve birtokolta, de nem volt alávetve a falu*közösség* ellenőrzésének. Egyedül ez a sajátosan francia forma volt képes arra, hogy a felbomlás során egyetlen ugrással átmenjen az egyéni földtulajdonba.[586]

Olyan kérdés ez, amelyben még sok minden tanulmányozásra vár. Öntől értesültem a franciaországi vérrokonsági kommunizmusnak erről a sajátos jellegéről, és mivel már szívvel-lélekkel benne van, jobbat nem is tehetne, mint hogy folytatja ezt a sokat ígérő kutatást.°

Kis hibák:

338. old. Ön szerint a perui vízvezetékek *újra felviszik* a vizet; minthogy Peruban természetes víz majdnem kizárólag „a hegyek szívében" van, és Ön szerint a vízvezetékek kifejezetten azért épültek, hogy a vizet oda vigyék, itt tehát tengervízről van szó?

354. old. Terra *salica* – Guérard óriásit téved, amikor a *sala*, ház szóból származtatja.[587] A száli frankok ezek szerint házban lakó frankok voltak? Száliaknak, száliaiaknak a Salland nevű kis hollandiai terület után nevezték őket, ahol az a csoport, amely Belgiumot és az Ardennes-ek és a Loire közötti Franciaországot meghódította, a hódítás céljára kialakult; ez a név *még ma is* létezik. Abban az időben, amikor a Száli Törvényt írásba foglalták (400 körül)[588], a *sala*, mint önmaga is megjegyzi, még *ingó tulajdont* jelentett a germánoknál.

386. old. „van, aki szívesen állít hurkot vagy készít szöcskéket (*sauterelles*)". Vajon 1787-ben Berryben szöcskét ettek? Kikerestem a szótáramban és azt láttam, hogy: sauter*olle* – madárcsapda.[589]

---

* – házközösség – *Szerk.*

** – *parasztközösség* – *Szerk.*

*** – *Mark-közösség* – *Szerk.*

° Figyelembe kell venni Franciaország három részre osztottságát: a tulajdonképpeni Franciaország, a Loire-ig – erős germán befolyás; a burgundiai rész, a Saône-tól és a Rhônetól keletre – kevésbé germanizált; Aquitánia, a tenger, a Loire és a Rhône között igen csekély germán befolyás. – *Engels jegyzete.*

Die

Klassenkämpfe in Frankreich

1848 bis 1850.

Von

Karl Marx.

Abdruck aus der „Neuen Rheinischen Zeitung"
Politisch-ökonomische Revue, Hamburg 1850.

Mit Einleitung
von
Friedrich Engels.

Berlin 1895
Verlag der Expedition des „Vorwärts", Berliner Volksblatt
(Ph. Stark).

Az „Osztályharcok Franciaországban" címlapja,
rajta Engels ajánlása G. W. Plehanovhoz

393. old. Partages noirs [fekete földosztások] – az oroszban a csornij, noir [fekete] a *piszkos* értelmében, másodsorban pedig a népi, egyszerű, közönséges értelmében használatos. Csornij narod, le peuple noir [a fekete nép] = a néptömeg, az „egyszerű nép". Csornij peregyel, le partage noir [fekete földosztás] tehát inkább általános, átfogó földosztást jelent, ahol mindenki, a legszegényebb is megkapja a részét. És ebben az értelemben volt egy Svájcban megjelenő *narodnyik* (népbarát) újság címe: „Csornij peregyel";[590] a *nemesi birtok* felosztását jelentette a parasztok között.

Ennyit vettem észre, s ez elég lesz Önnek. Ami Yves Guyot-t illeti, mosom kezeimet.

Liebknecht az imént csúnya tréfát űzött velem.[539] Marxnak az 1848–50-es Franciaországról szóló cikkeihez írt bevezetésemből kiválasztotta mindazt, amivel alátámaszthatta azt a mindenáron békés és az erőszakot elvető taktikát, amelyet bizonyos idő óta jónak lát hirdetni, különösen ebben a pillanatban, amikor Berlinben kivételes törvényeket készítenek elő[424]. De én ezt a taktikát csupán a *mai Németország* számára hirdetem, s azt is *jelentős fenntartással*. Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban és Ausztriában ezt a taktikát a maga egészében nem lehet követni, Németországban pedig már holnap használhatatlanná válhatik. Ezért arra kérem, várja be a teljes cikket, mielőtt véleményt alkot róla – valószínűleg megjelenik a „Neue Zeit"-ban, és mindennap várom a brosúra példányait. Sajnálatos, hogy Liebknecht csak fehéret vagy feketét lát. Árnyalatok nem léteznek a számára.

Egyébként Németországban mind forróbb a légkör, ez nagyszerű századvéggel kecsegtet. Ez a kis Vilmos* megfizethetetlen a „felháborodásával"[578]. A mieink, ebben bizonyos lehet, majd megadják neki a választ a Reichstagban, ahol nincs felségsértés.

Még sok mindenről akartam írni Önnek, de amikor kellene, nem jut eszébe az embernek. Lassacskán öregszem. Most pedig, minthogy még két sort kell írnom Laurának, mielőtt elmegy a posta – ég Önnel! Üdvözlet Freybergeréktől (akiknek a kislánya csodálatosan fejlődik) és

hívétől
F. Engelstől

Eredeti nyelve: francia

* II. Vilmos. – *Szerk.*

238

Engels Richard Fischerhez

Berlinbe

London, [18]95 április 5.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Fischer,

Bizonyára megkaptad 3-i levelemet.[157] Ma reggel jött meg levelezőlapod. Szóval megint egy kellemetlenség.[591]

Arra kérlek, rögtön tanácskozz egy ügyvéddel, hogy *a Marx-örökösöknek mennyiben van még irodalmi tulajdonjoguk Marxnak az 1842-es „Rheinische Zeitung"-ban megjelent cikkeire.* A cikkek névtelenül jelentek meg. Névtelenül azonban nincs értékük Baake úr számára. Az ő számára csak Marx neve ad nekik értéket. S ha Marx nevével közli őket, nem ismeri-e el ezzel a mi irodalmi tulajdonjogunkat, még ha ezt az első megjelenés névtelensége esetleg veszélyeztetné is?

Ha jogilag nincs mit tenni – amit előbb meg kell állapítani, hogy ahhoz szabjuk eljárásunkat –, akkor az lenne a legjobb, ha te nyomban beültetnél valakit a könyvtárba, másolja le az összes cikket (három van) és elküldenéd nekem a másolatot, hogy gyorsan átnézzem és bevezetést írjak hozzá. A három cikk:

1. A Rajna-tartományi Landtag tanácskozásairól,
2. A falopásról,
3. A moseli szőlőművelők helyzetéről.[592]

Aztán rögtön hirdetnetek kellene, hogy a cikkek *nálatok* jelennek meg, *az én* bevezetéseimmel és (esetleges) jegyzeteimmel.

Az oroszoknál mindennapos szokás, hogy még csak engedélyt sem kérve, beavatkoznak a szerzői jogba, „a propaganda érdekében" és olykor nem kevésbé a maguk külön nyomdája és kiadója érdekében, mások kárára.[593] De németektől eddig nem szoktam hozzá ehhez.

Hiszen ha tudtam volna, amit csak *sejtettem*, hogy a régi *„Rheinische Zeitung"* a berlini könyvtárban van – már 1893-ban odamentem[112] és utánanéztem volna, s más dolgokban is jóval előbbre tartanánk.

Fivére Baake Kurt Baakénak?

Üdvözlet mindenkitől.

Barátod
F. E.

239

Engels Konrad Schmidthez

Zürichbe

London, [18]95 április 6.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Schmidt,

A „fikcióval" kapcsolatos szívességáért* nagyon le vagyok Önnek kötelezve. Itt valóban fennáll egy nehézség, amelyet csupán annak folytán küzdöttem le, hogy Ön ragaszkodott a „fikcióhoz". A megoldás a III. köt. 1. rész 154–157. oldalán található,[594] de nincs erőteljesen kidolgozva és kiemelve, s ez az utóbbi körülmény arra késztet, hogy ezt a pontot Sombart és az Ön ellenvetéseihez kapcsolódva röviden kifejtsem a „Neue Zeit"-ban. Amúgy is van még egy második pont, amelyben a III. kötetet ki szeretném egészíteni, illetőleg, tekintetbe véve a gazdasági viszonyokban 1865 óta történt bizonyos változásokat, összhangba szeretném hozni a mai helyzettel.[519]

Ennek az értéktörvény hatékonyságára és érvényességére vonatkozó pontnak a kifejtését megkönnyítené számomra, ha Ön hozzájárulna, hogy ennek során „Zentralblatt"-beli cikkének „hipotézis"-én kívül két levelének „fikció"-jához is kapcsolódjam, illetve egy-két passzust idézzek belőlük, közelebbi meghatározásául annak, hogy mit ért Ön a cikkében szereplő hipotézisen. Kérem, olvassa el tehát még egyszer a fent említett helyet, és aztán közölje velem, megengedi-e, hogy ezekre az idézetekre mint dr. Konrad Schmidt hozzám intézett leveleiből vettekre hivatkozzam. Ha a marxi passzus meggyőzi Önt arról, hogy az értéktörvény az árutermelés számára mégiscsak több valamivel, mint szükséges fikció, és így aztán egy véleményen volnánk, akkor természetesen örömmel lemondanék erről.

Dr. Freybergerné, az egykori I. Louise Kautsky[595] és kislánya szívélyes üdvözletüket küldik, ahogy én is az Ön feleségének szíves emlékezetébe ajánlom magamat.

Híve
F. Engels

* *V. ö. 426–428. old. Szerk.*

240

Engels Stephan Bauerhoz

Brünnbe

London, 1895 április 10.
41, Regent's Park Road, N. W.

Igen Tisztelt Uram,

Fogadja leghálásabb köszönetemet, amiért volt szíves megküldeni nekem Quesnay „Tableau"-jának hasonmását, valamint az Ön róla írt monográfiáját, amelyet nagy érdeklődéssel olvasok éppen. Ön joggal hangsúlyozza, hogy ezt a jelentős közgazdaságtani munkát senki sem értette meg Baudeau óta egész Marxig, aki egyébként is először emelte ki a fiziokratákat abból a homályból, amelybe az angol iskola későbbi sikerei borították őket. Ha megadatik nekem, hogy a „*Tőke*" IV. könyvét is kiadjam még,[107] abban további, kimerítőbb elismerését fogja találni Quesnay és tanítványai érdemeinek.[596]

Kiváló tisztelettel

híve
F. Engels

Dr. Stephan Bauer úrnak, Brünn

241

Engels Hermann Engelshez

Barmenba

London, [18]95 április 12.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Hermann,

A sherryről* elküldése óta nem hallottam, csak azt tudom, hogy a két kölni gőzösről, az „Energie"-ről és az „Industrie"-ról mindjárt a fagy után jelezték, hogy megérkeztek ide – hogy innen mikor indulnak el a hajók, azt az újságokból nehéz követni, úgyhogy nem tudom, mindkettő visszament-e már, s mikor. Ha a bor a jövő hét folyamán nem érkeznék meg, akkor kérlek, írj nekem egy levelezőlapot, s én majd tudakozódom.

Nagyon örültem, hogy olyan vidáman folyt le nálatok a lakodalom és hogy az új pár** élvezi az utazást. A 80 márka rendben van. Remélem, influenzádnak már a maradványa is elillant; én szerencsésen elkerültem, lassacskán újra sétálgatok is.

Hálásan köszönöm a Schaaffhauseniről közölt hírt.[597] Szívesen átveszem 120 %-kal a rám jutó 1000 márkát. A 700 márkás első befizetésre bőven elég 94. IV. 30-i régi egyenlegem, még a 40 £ levonása után is [...***] P. P. & Co. címen, a maradék 500 márka kifizetésére megközelítőleg elég lesz a schaaffhauseni kamata és utolsó osztaléka; ha hiányoznék néhány márka, akkor bizonyára lesztek szívesek előlegezni a következő osztalékig – mármint ha ebben a számításomban nincs hiba, amely esetben értesítést kérek.

Az 1000 márkás címletekre való átváltás is egészen elfogadható volna számomra, ha elvégezhető úgy, hogy ne keletkezzék terhes és hátrányos maradvány, de eddig, minthogy az összes részvénynek 1000-es vagy 450-es címletűnek kellett lennie, ezt nem valósíthatom meg. Ha tehát nem megy, akkor inkább ne. De talán mégis van valami kiút.

---

* *V. ö. 399. old. – Szerk.*

** Arthur Schuchard és Elsbeth Engels. – *Szerk.*

*** *A papír sérült. – Szerk.*

Így, most megkaptad a kívánt azonnali választ. Itt négy napja csodálatos tavaszi idő van, egyik napról a másikra kibújik a földből vagy rügyezik minden, nappal meleg napsütés, pontos ellentéte az igazi angol áprilisi időnek, amikor szürke az ég és metsző északkeleti szél fúj.

Múlt hétfőn, először életemben, 10 sh. 6 d.-t fizettem egy fogorvosnak, aki kihúzta két öreg gyökeremet. Most már csak 17 fogam van, mind elöl, ennyiben hiánytalan, de hátul semmi. Talán mégis műfogsort kell majd betetetnem!

Szívélyes üdvözlet mindnyájatoknak.

Friedriched

242

Engels Krasztyu Rakovszkihoz

Nancyba[598]

London, 1895 április 13.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Polgártárs,

Arra a kérésére, hogy írjak néhány sort a bolgár elvtársaknak, nyomban válaszolok. Minthogy el vagyok halmozva munkával, el kellett hárítanom mindazokat a kéréseket, amelyeket különböző elvtársak március 18-ával és május 1-vel kapcsolatban hozzám intéztek. Éppilyen elutasító választ adtam múlt vasárnap az angol Szociáldemokrata Föderációnak[13] is.* Láthatja, ha teljesíteném az Ön kérését, tíz vagy húsz különböző ország mintegy negyven csoportjának kérését is teljesítenem kellene – és erre képtelen vagyok. Kérem, szíveskedjék kimenteni engem a bolgár elvtársaknál és tolmácsolni nekik sajnálkozásomat, amiért nem teljesíthetem kívánságukat, és azt, hogy más körülmények között szívesen írtam volna valami *különlegeset* a bolgárok mint a szocializmus legújabb hívei számára.

Fogadja őszinte üdvözletemet.

Híve
F. Engels

Eredeti nyelve: bolgár

* *V. ö. 450. old. – Szerk.*

243

Engels Richard Fischerhez

Berlinbe

London, [18]95 április 15.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Fischer,

A 400 márkát köszönettel megkaptam, holnap beváltatom és kiosztom az örökösök között.[599]

A régi „Rheinische Zeitung" cikkeivel tehát az történt, amitől féltem: a szerzői jog elévült, és csak gyors cselekvéssel maradhatunk birtokon belül. Egészen rendjén való tehát, ha azonnal meghirdetteted, hogy a cikkek nálatok jelennek meg, az én bevezetésemmel, illetve jegyzeteimmel. Talán ezzel a címmel:

„Karl Marx irodalmi zsengéi. Három tanulmány az (első) »Rheinische Zeitung«-ból, 1842. I. A Rajna-tartományi Landtag a sajtószabadságról. II. Ugyanaz a falopási törvényről. III. A moseli szőlőművelők helyzete. Kiadta és a bevezetést írta F. Engels."[592]

A cím nem nagyon tetszik nekem, ha lehet, el kellene kerülnöd a pontos cím megadását, amíg megfelelőt nem találunk. Ami a Mosel-cikket[600] illeti, ebben a dologban bizonyos vagyok annyiban, hogy mindig azt hallottam Marxtól: éppen a falopási törvénnyel és a moseli parasztok helyzetével való foglalkozása irányította rá a figyelmét a puszta politikáról a gazdasági viszonyokra, és így jutott el a szocializmushoz. S beszélgetéseinkben mindig úgy kezeltük a Mosel-cikket, mint ami tőle származik. Olvasni nem olvastam, akkor én már Angliában voltam. De minthogy igen hosszú idő telt el azóta, hogy beszéltünk róla, nem akarom egészen kizárni a félreértés lehetőségét; ha majd előttem lesz a cikk, teljesen lehetetlen, hogy tévedjek.

Ami mármost nagy tervedet[601] illeti, azt hiszem, jobb lenne, ha pihentetnéd addig, amíg eldőlt a felforgatási javaslat[424] sorsa. Az olyan sorozat, amely történelmi dokumentumokat, ill. régebbi korszakokból való írásokat ad ki újra, nem tűr el cenzúrát – vagy közli az egészet és szó szerint, vagy semmit. S én egyezhetnék bele a legkevésbé, hogy Marx meg az én régi munkáimon akár a legcsekélyebb herélési procedúrát is végezzék pillanatnyi

sajtóviszonyokhoz való hozzáidomítás kedvéért. Minthogy pedig mi nagyon fesztelenül írtunk és pillanatonként nyilvánítottunk jogosnak olyan dolgokat, amelyek a császári német országokban vétségnek és bűncselekménynek minősülnek, a berlini utánnyomás e mintaszerű törvény elfogadása után sehogy se volna lehetséges számottevő törlés nélkül.

Másodszor viszont az a tervem, hogy Marx meg a magam kisebb dolgait egy *összkiadásban* újra az olvasók elé terjesztem, mégpedig *nem* füzetekben, hanem mindjárt egész kötetekben. Már Augusttal is leveleztem erről,[157] s még tárgyalunk róla. Úgyhogy visszatérte után beszélj vele egyszer; én még egyáltalán nem vagyok bizonyos abban, hogy az ilyen vállalkozás nektek való-e, és abban sem, hogy ti, vagyis a „Vorwärts"-kiadó vagytok-e a legalkalmasabbak erre – még csak nem is szólva a sajtó nyúzásáról, amely már arra késztetett, hogy a német birodalmon kívüli kiadóra gondoljak, mint talán elkerülhetetlen útra.

Marx *soha* nem egyezett volna bele füzetekben való kiadásba; egyszer, a „Tőke" I. kötete második kiadásánál megengedte Meissnernek, hogy 7 *nagy* – kb. 7–7 íves – füzetben adja ki, de ezzel aztán elege is lett a dologból. Olyan könyveket, mint „A szent család", a „Vogt úr" stb., 2 íves vagy ekörüli füzetekre feldarabolni, ez aztán éppenséggel lehetetlen. Így egyáltalán semmit sem nyújt az embereknek az olvasmány, ez a morzsánkénti olvasás csak meg nem értésre vezet.

A „Tribune"-cikkek csak *angolul* léteznek.[456]

Az ünnepeken különösebb baj nélkül túl volnánk, igen szép időben teltek el. Egyébként semmi újság. Mihelyt megkapod a „Rheinische Zeitung" három cikke közül egynek a másolatát, rögtön küldd el nekem, kérlek, hogy munkához láthassak. Ajánlva keresztkötésben, vagy egyéb biztonsági rendszabályokkal.

Sok üdvözlet mindenkitől.

Barátod

F. E.

244

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]95 április 17.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Löhröm,

Tegnap küldtem neked egy 6.9.9. £-re szóló csekket, a részedet az „Osztályharcok" tiszteletdíjából.[599] Ma köszönettel, javaslatokkal kiegészítve visszaküldöm fordításodat[410] *ajánlva* és keresztkötésben. Az egyik bekezdésben változtatnom kellett a szövegen, te magad is megjelölted, hogy érthetetlen, és valóban az is volt, mert a német szövegben kimaradt egy szó. A változtatás a lap hátoldalán van és rászorul arra, hogy egy kissé franciásítsad. Remélem, minden fáradozásodért kárpótol majd a francia olvasóközönség!

Végre sikerült felhajtanom az 1842-es régi „Rheinische Zeitung"-ot. Egész idő alatt a berlini könyvtárban volt, s berlini barátaink, akik már régóta tudhatták volna ezt, csak most jöttek rá. Akadt Berlinben valaki*, aki szemfülesebben intézi a dolgokat, mint ők, s ki akarta adni azokat a cikkeket, amelyek *Szerecsentől* valók;[592] nekünk nincs jogunk meggátolni ezt, mert a német törvény szerint 30 évvel megjelenése után minden névtelenül vagy álnéven írt munka köztulajdonná válik, hacsak a szerző vagy más *qui de droit*** előzőleg be nem jegyeztette a szerzői jogot. De ez a fenyegető konkurrencia egyszeriben felriasztotta barátainkat; Fischer, aki most a „Vorwärts"-könyvkereskedés kiadói részlegét vezeti, ösztönzésemre rögtön nekiültetett valakit, hogy másolja le Szerecsen legfontosabb cikkeit, s hirdetni fogja, hogy én bevezetéssel stb. ellátva ki fogom adni őket. Ez valószínűleg véget vet majd a konkurrenciának. Pénzügyileg aligha várhatunk tőle sokat, ha egyáltalán valamit, de a cikkek mindenesetre biztonságban vannak.

---

* Hans Baake. – *Szerk.*

** – *jogosult (személy)* – *Szerk.*

A Lassalle-leveleket[241] és a régi dolgok újrakiadásának további terveit illetően be kell majd várnunk, hogy mi lesz a sorsa a felforgatási javaslatnak[424] a Reichstagban; ha elfogadják, akkor nem tudom, hogyan tudjuk biztonságosan elkezdeni a munkát, legalábbis Berlinben. Lehet, hogy Stuttgart továbbra is alkalmasabb lesz – akárhogy is, qui vivra verra*.

Remélem, Madridba is küldöd a „Deveurir social"-t – ottani barátaink a külföldi kiadványokat illetően majdnem teljesen a francia irodalomtól függenek, és nekem úgy tűnik, hogy más csoportok kiadványaiból többet látnak, mint a mieinkből. Mert ha a „*Socialiste*" ügyintézését kellene példaképnek tekinteni, akkor jaj nekünk! A „Vorwärts" bejelenti, hogy teljesen újjászervezik ezt az illusztris újságot,[602] amely „a nyilvánosság kizárásával" jelenik meg, s hogy Chauvin átalakította a terjesztési osztályt – ha ez igaz, akkor il est tellement chauvin**, hogy itt senki még csak észre sem vette. De úgy látszik, a „Vorwärts" Franciaországból csak a boulevard *Bonne Nouvelle*-t*** ismeri, s ha nem elég jók a hírek, maga fabrikálja őket.

Nagyon köszönöm Sganarelle-ra vonatkozó közléseidet[603], teljesen elegendők arra, hogy e tárgyban megvilágosítsák az elmémet. Nekem csak a „Médecin volant" és a „Don Juan" Sganarelle-ja járt a fejemben.

Mondd meg Paulnak, kérlek, hogy ha szüksége van egy olyan draughtra° amely font sterlingből, shillingből és pennyből áll (amely esetben a brit filiszter „draftnak"°° írja), akkor a rendelkezésére áll.

Szívélyes üdvözlet Louisétól.

Hű barátod
F. E.

Eredeti nyelve: angol

* – aki megéri, meglátja – *Szerk.*
** – ő annyira soviniszta – *Szerk.*
*** – *Evangelium* (*Jó Hír*) bulvárt – *Szerk.*
° – kanalas orvosságra – *Szerk.*
°° – „csekknek" – *Szerk.*

245

Engels Ludwig Kugelmannhoz

Hannoverba

London, [18]95 április 18.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Kugelmann,

Bocsásd meg, kérlek, hogy nem teljesítettem kívánságodat és nem írtam neked rögtön Livingston miatt; úgy láttam, az ő levele aligha kíván külön választ.[571] Nem hiszem, hogy Jacobinak vagy M. Beckernek van valami használható anyaga; majd megtudjuk, ha Livingston ír nekik. Sorgéval sok-sok éve rendszeres levelezésben állok.

Egyébként hálásan köszönöm közléseidet. Hogy hogyan találhatjuk meg a „Westphälisches Dampfboot"-ban esetleges névtelen írásainkat,[570] azt bizony magam sem tudom; lehet, hogy ha hozzákezdek a munkához, valami majd felfrissíti az emlékezetemet; egyébként *ha* van is benne valami, fontos nemigen lehet, legfeljebb csak mint bizonyíték arra, hogy nem értettünk egyet az akkori bielefeldi érzelmi szocializmussal.[604]

Végül alighanem azt kell majd tennem, amit mondasz,[605] már régóta nekem is az a véleményem, hogy a legrosszabb esetben így kell eljárni. Közben mindig előkerül egy és más, mint most a régi „Rheinische Zeitung" a berlini könyvtárban. De valami nagyon keresztülhúzhatja a számítást, s ez a felforgatási javaslat[424]. Amíg ez el nem dőlt, gondolni sem lehet akciótervre.

Freybergerék és én sokszor üdvözlünk, családoddal együtt.

Barátod
F. E.

Kapsz valamit postán.[606]

246

Engels Richard Fischerhez

Berlinbe

London, [18]95 április 18.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Fischer,

Utólag még valamit: kérlek, nézz utána még egyszer a régi „Rheinische Zeitung"-ban a Mosel-cikkekkel[600] kapcsolatban, hogy nem alakult-e ki valamiféle polémia erről a témáról és hogy nem találhatók-e ebben még Marx szokott szignójával ellátott és az ő stílusában: rövid, antitetikusan kiélezett mondatokban megírt cikkek, valamint *egyéb* kisebb cikkek is ugyanazzal a szignóval és ugyanebben a stílusban, s értesíts erről.

A saját cikkeimre – a legjobbak a cenzúra áldozatául estek – és a magam szignójára már nem emlékszem, a legtöbb hosszabb cikk, vagyis ami több, mint csupán napi tudósítás, a mellékletben és a tárcában van.

A „Rheinische Zeitung"-beli cikkeken[592] kívül felfedeztem Marxnak még egy cikkét ugyanabból az időszakból és szintén a cenzúra működéséről[607], ezt ki lehet nyomatni azokkal együtt, de erről ne szóljunk semmit, mert szintén *névtelenül* jelent meg. Kb. $1^1/_2$–2 ív a terjedelme. Lehetséges, hogy találok még más kisebb dolgokat is. Ezzel együtt volnának a legfontosabb anyagok Marx szocializmus *előtti* korszakából. Csak arról gondoskodj közben, hogy gyorsan elküldjék nekem a másolatot, a többit aztán majd elintézzük.

Barátod
F. E.

247

Engels Stanisław Mendelsonhoz

Londonba

[London, 18]95 április 23.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Mendelsonom,

Ha Önnek megfelel, holnap, szerdán délután 3 és 4 óra között ott leszek Önnél – *ha az idő engedi.*

Üdvözli Mendelsonné asszonyt és Önt

híve
F. Engels

Eredeti nyelve: francia

248

Engels Franz Mehringhez

Berlinbe

London [1895 április vége]
41, Regent's Park Road, N. W.

Tisztelt Mehring Úr,

Nagy örömmel és köszönettel elfogadom azt az ajánlatát, hogy segít nekem felkutatni Marx régi munkáit egy új kiadás céljaira. Az első nehézséget az 1842-es „Rheinische Zeitung" okozta, amelyről sejtettem ugyan, hogy a berlini könyvtárban van, de arról, hogy tényleg megvan, többszöri kérdezősködés után sem tudtam meg semmi bizonyosat. Ez a pont most el van intézve, s nekikezdhetünk.

Marx 42 októberében Bonnban volt; amikor én szept. végén vagy okt. elején Berlinből visszajövet átutazóban a szerkesztőségben jártam, ott, ha jól emlékszem, csak M. Hess meg dr. Rave volt, egykori szerkesztője az „Elberfelder Zeitung"-nak[608] (amelyet akkor, azt hiszem, másképpen hívtak); Rutenberget, azt hiszem, már kiutasították, de ebben nem vagyok biztos. Mikor nov. vége felé, úton Angliába, újra benéztem hozzájuk, ott találtam Marxot, s ekkor került sor első, igen hűvös találkozásunkra; Marx közben szembehelyezkedett Bauerékkal, vagyis az ellen foglalt állást, hogy a „Rheinische Zeitung" túlnyomórészt a *teológiai* propagandát, az ateizmust stb., nem pedig a politikai vitát és akciót szolgáló alkalmatosság legyen, s éppígy „a lehető legmesszebbre menés" puszta vágyán alapuló Edgar Bauer-féle frázis-kommunizmus ellen is, amelyet aztán Edgar is hamarosan felcserélt más szélsőségesen hangzó frázisokkal; minthogy én leveleztem Bauerékkal, az ő szövetségesüknek számítottam, ők pedig gyanúsítgatták előttem Marxot.

Legjobb emlékezetem szerint Marx 43 jan. 1-én mondott le a főszerkesztőségről – legalábbis hivatalosan. Ennek ellenére azonban alighanem még februárban is részt vett titokban az újság munkájában. Abban is szinte bizonyos vagyok, hogy azt az ukázt, amely szerint az újságnak 43 márc. 31-én meg kell szűnnie, legkésőbb dec. 31-én kézbesítették; akkor tárgyalások kezdődtek, amelyek negatív eredménnyel jártak; ezért csak jan. 28-án

tették közzé az ukázt és jelentették be a bevezetett felső cenzúrát, amely ténylegesen már régebben megvolt; sőt egy ideig háromszoros cenzúra működött: 1. közönséges cenzor, 2. a Berlinből odaküldött von Saint-Paul ülnöké, 3. a kormányelnök. Saint-Paul még ott volt az újság halotti torán. A febr. 12–18-i ingadozás nagyjából egybeeshetett Marxnak Kölnből való elutazásával.[609]

Ha Ön ezeknek az adatoknak magával az újsággal való összehasonlítása révén még egyet-mást pontosabban megállapíthatna, ill. helyesbíthetne, az nagyon kívánatos lenne mind az Ön munkája, mind az enyém szempontjából.

A Mosel-cikkekkel[600] valószínűleg úgy áll a dolog, ahogy Ön mondja. Marx akkor Kölnhöz volt kötve és semmiképpen sem gyűjthetett személyesen ilyen anyagot.

Az a cikk, amelyet Fischernek említettem*, valóban az, amely Ruge „Anekdotá"-jában jelent meg egy cenzúrautasításról.[607]

A „Rheinische Zeitung"-ban megjelent munkák közül az egyik legjobb még egy hosszú bírálat, amely a tárcarovatban jelent meg Leo könyvéről, a francia forradalom történetéről. Ez Marx barátjától, K. F. Köppentől származik (aki az öreg Fritzről** és az északi mitológiáról is írt) és (bármely nyelvet tekintve első ízben) helyes magyarázatát adja a rémuralomnak.

Hogy Ön nagyon alaposan tanulmányozta a 48 előtti időket, azt néhány idézet és visszapillantás a „Neue Zeit"-beli cikkeiben már bebizonyította nekem. Örülök, hogy ennek és a későbbi németországi időszaknak a feldolgozása Önnek jutott.

Meglehet, hogy a mellékletben néhol a 42 októbere előtti időből is akad valami Marxtól; az, hogy a Bonnból érkezett kisebb közleményeknek magában a lapban utánanézzen, bizonyára nem éri meg a fáradságot.

Legőszintébb részvétem a „Freie Volksbühne" megsemmisítéséhez![610] A felülről jövő felfogatás semmiképpen sem kerülhette el ezt az intézményt!

Még egyszer hálás köszönet!

Őszinte nagyrabecsüléssel

híve

F. Engels

* *V. ö. 467. old. – Szerk.*

** II. Frigyes. – *Szerk.*

249

Engels Richard Fischerhez

Berlinbe

London, [18]95 május 9.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Fischer.

Reumatikus fejbőrfájdalmak és az ezzel járó álmatlanság miatt pillanatnyilag annyira le vagyok romolva, hogy semmiféle munkára nem vagyok képes. Remélem, jövő hétre újra rendben leszek. De azt hiszem, egyelőre az a legjobb, ha te és Mehring, minthogy mindketten belenézhettek a „Rheinische Zeitung"-ba, magatok intézitek el azt, aminek a kisebb írásokkal és a Mosel-cikkekkel[600] történnie kell, s nekem csak azt küldítek el másolatban, amit feltétlenül szükséges. Mehringnek is írok erről két sort.*

Az imént megjött a kézirat[611].

Barátod
F. E.

** V. ö. 472. old. – Szerk.*

250

Engels Franz Mehringhez

Berlinbe

London, [18]95 május 9.
41, Regent's Park Road, N. W.

Igen Tisztelt Mehring Úr,

Nagyon hálásan köszönöm hosszú, tartalmas levelét és a mellékleteket. Részletesen válaszolok rá, mihelyt engedi a koponyám, amelyet sajnos egy hete vasabroncsként fog körül és szorít össze reumás fejbőröm. Azt hiszem, a jövő hét folyamán túljutok rajta meg a vele kapcsolatos álmatlanságon. Addig is egyetértek javaslatával: teljes terjedelmében a „Rheinische Zeitung"-ból csak a két nagy cikket és a kommunizmusról írottakat[612] (valamint az „Anekdotá"-ból való cikket[607]) adjuk. A többiből csak azokat a legpregnánsabb részeket kellene (összefüggésüket megadva) kimásolni, amelyeket Ön lesz szíves megjelölni. Ami a Mosel-cikkeket[600] illeti, a bevezetésemhez szeretnék egy rövid áttekintést kapni a vita lefolyásáról és tartalmáról.

Lenne szíves megállapodni erről Fischerrel?

Még egyszer hálás köszönetem és arra a rövid időre is, amíg többet írok, maradok

őszinte híve
F. Engels

251

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

London, [18]95 május 14.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Löhröm,

Igen nagy örömmel vettem tudomásul – és Louise meg Ludwig szintén –, hogy mindketten, te és Paul is hajlandók vagytok egy kis időre átjönni ide; rögtön válaszoltam volna, ha nincsenek ezek az átkozott fájdalmaim, amelyek egy héten át majd megbolondítottak és még most sem szűntek meg, korántsem vagyok fájdalommentes, hanem rendkívül tompa és képtelen bármire. A helyzet a következő: nemrég daganat keletkezett a nyakam jobb oldalán, s ez egy idő múlva átalakult mélyenfekvő mirigycsomóvá, amely valamely okból infiltrálódott. A fájdalmak abból származnak, hogy ez a daganat közvetlen nyomást gyakorol az idegre, és persze csak akkor múlnak majd el, mikor a nyomás megszűnik. Jelenleg nagyon kielégítően halad a felszívódási folyamat, de e mirigyek egy része gennyed és ezeket fel kell vágni, s minthogy annyira mélyen fekszenek és csak lassan válnak hozzáférhetővé, nálunk, öreg embereknél pedig minden olyan lassan megy, nem lehet pontosan megállapítani a műtét időpontját, de remélhetőleg e héten meglesz. Előírták, hogy mihelyt ez megtörtént, menjek a tenger mellé; de az időpont még bizonytalan.

A dolgok jelenlegi állása szerint nem az lenne-e a legjobb, ha mondjuk a jövő héten átjönnél, s akkor, mihelyt lehet, te meg én meglépnénk Eastbourne-ba, ott letelepednénk egy kényelmes szálláson és felkészülnénk a Londonból jövő látogatókra? Azt mondom: te meg én, mert szeretnélek egy jó darabig itt tartani, tovább, mint amennyi időre Paul a valószínűség szerint hajlandó megválni a tanulmányaitól meg az állataitoktól és a kerti munkától; úgyhogy talán inkább úgy tesz, ahogy mondod, és utánad „bukdácsol".

Ha elvonultam innen, Louise alaposan ki akarja takarittatni az én két szobámat, azután ő is csatlakozhatna hozzánk a kisgyerekével vagy egy hétre; utána jöhetne Tussy meg Edward, s aztán Paul, aki addigra biztosan

megunja majd az egyedüllétet, aztán meg esetleg úgy határozunk, hogy mindnyájan együtt térünk vissza Londonba, és Paulnak is megmutatjuk új lakásunkat.

Ez hát az a nyers tervféle, amelyet egy neuralgikus fejfájásokban szenvedő ember álmatlan éjszakák sora után a jelenlegi bizonytalan feltételek közt kiagyalni képes volt, s amely ezért módosítható, ha új körülmények és új ötletek úgy kívánják. Alázatosan eléd terjesztem jóváhagyásra vagy javításra, ahogy tetszik.

A hőség elviselhetetlen. Egész nap 22 °C a szobában – nincs semmi szél, csak felhők és kitörni akaró zivatar, amely sajnos csak *akar* kitörni. S ez két hónappal a kemény fagy után!

Szívélyes üdvözlet Freybergeréktől mindkettőtöknek. Üdvözlöm Pault a viszontlátásig.

Mellékelek egy 10 £-es csekket ideutazásodra és kisebb ruházati beszerzésekre, amelyekhez esetleg kedved van.

Közöld hát, kérlek, hogy mikorra várhatunk.

Hű barátod
F. Engels

Még egy ok van arra, hogy kerüljük a szükségtelen késedelmet: hogy *pünkösd hete előtt* érjünk Eastbourne-ba, a kedvezményesen utazó kirándulók stb. előtt.

Eredeti nyelve: angol

252

Engels Karl Hirschhez

Kölnbe

London, [18]95 május 20.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves [...*]

Nehéz feladatot adtok nekünk. Nyomozzuk ki „Tollitt újságírót Angliában" és azokat az „angol lapokat", amelyekben az a bizonyos dolog áll Brauweilerről.[613] Először is az angol napisajtónak erről az ügyről közölt beszámolói meg sem említik a *Brauweiler* nevet, a parlamenti bizottság jelentése pedig csak akkor jelenik meg, amikor e bizottság tevékenysége már lezárult. A közlés tehát nyilván valamelyik obskurus ipari szaklapból származik, ezért itt nem tudjuk megszerezni. Másodszor, Tollitt újságírót, akit mások szerint Pollittnak hívnak, itt sehol sem ismerik. Dr. Freyberger hiába kereste a nyomát a Nemzeti Liberális Klubban, amelynek rengeteg újságíró tagja van. Most újabb lépéseket tettünk, hogy valahol felkutassuk ezt az embert – úgy látszik, nem is lakik Londonban és nem dolgozik a *politikai* sajtóban, hanem valószínűleg valami ipari szakmában –, de ehhez idő kell. Nagyon naiv azonban az a reményetek, hogy ez az ember ott tanúskodni fog mellettetek. Hiszen maga mondja, hogy görbe úton jutott be a börtönökbe, Kölnben tehát rögtön dutyiba kerülne s perbe fognák hivatalos személy megvesztegetése vagy hasonlók miatt. Kivihetetlen Hofrichternek az az ötlete is, hogy hallgassák ki az itteni bíróságon. Ehelyett azonban, *ha akar*, egy békebíró előtt affidavitet adhat (esküpótló nyilatkozatot, amely, ha hamis, ugyanazokat a következményeket vonja maga után, mint a hamis eskü), amelyben megerősíti azt, amit a bizottság előtt mondott, s ez, miután a német konzul láttamozta, odaát is bírósági dokumentumnak számít.

Bernstein ezen a héten nem volt Londonban, Beernek pedig egyáltalán nincsenek összeköttetései abban a világban, amelyben Tollittot keresni kell.

---

* *A papír sérült. – Szerk.*

Mihelyt valami újabbat megtudunk, kapsz hírt. De az idő rettentően rövid. *Honnan* kaptátok a közlést? Kutassatok ott, amíg ki nem derítitek, *hogyan és kinek a révén* jutott a német sajtóba, ez támpontot ad.

Szívélyes üdvözlet.

Barátod

F. E.

253

Engels Karl Kautskyhoz

Stuttgartba[614]

London, [18]95 május 21.
41, Regent's Park Road, N. W.

Kedves Báró,

Rögtön válaszoltam volna 6-i leveledre, de egy undok nyakmirigyduzzadás, amely sok fájdalommal és elkerülhetetlen álmatlansággal járt együtt, két hétre csaknem teljesen munkaképtelenné tett. De most már ne várj tovább.

Ti vállalkoztatok arra, hogy megírjátok „A szocializmus története"-t[574]. Az összes élő emberek között akkor – ezt bízvást mondhatom – csak egy akadt, akinek a közreműködése feltétlenül szükségesnek látszott, s ez az egy én voltam. Sőt azt is mondhatom, hogy az én segítségem nélkül egy ilyen jellegű munka ma csakis hézagos és fogyatékos lehet. S ezt ti ugyanolyan jól tudtátok, mint én. Az összes esetleg igénybe vehető emberek közül azonban éppen én vagyok az egyetlen, akit *nem* kértetek fel közreműködésre. Nagyon nyomós okaitok lehettek tehát arra, hogy éppen engem kirekesszetek. Nem panaszkodom emiatt, szó sincs róla. Teljesen jogotokban állt, hogy így cselekedjetek. Csak konstatálom a tényt.

Ami azonban, igenis bántott engem, bár csak egy pillanatra, az a furcsa titokzatoskodás volt, amellyel előttem a dolgot körülvettétek, miközben mindenki beszélt róla. Csak másoktól értesültem magáról a szándékról, csak a nyomtatott prospektusból a terv elrendezéséről. Sem te, sem Ede nem szóltatok egy szót sem, mintha rossz volna a lelkiismeretetek. S ehhez aztán különböző emberek suttyomban feltett halk kérdései, hogy nekem mi a véleményem a dologról, hogy elutasítottam-e a közreműködést stb. Aztán végül, amikor már lehetetlen volt tovább hallgatni, a derék Ede rátért a dologra, annyira szégyenkezve és olyan zavartan, hogy ez rosszabb ügyhöz lett volna méltó – amikor pedig semmiféle helytelen dolog nem történt, csak ez a nevetséges komédiázás, amely egyébként, mint Louise tanúsíthatja, jó néhány igen derűs órát szerzett nekem.

Nos, jól van. Ti kész tény elé állítottatok: a „Szocializmus története" –

az én közreműködésem nélkül. Ezt a tényt kezdettől fogva zokszó nélkül elfogadtam. De ezt a magatok teremtette tényt nem tehetitek nem létezővé, nem tehetitek meg, hogy nem vesztek tudomást róla, ha alkalomadtán ez felel meg nektek. S éppígy én sem tehetem nem létezővé. Ha érett megfontolással bezártátok előttem a bejárati nagykaput, olyan időben, amikor tanácsom és segítségem komolyan a hasznotokra lehetett volna, akkor kérlek benneteket, ne kívánjátok most tőlem, hogy egy kis hátsó ajtón beosonjak és kisegítselek benneteket a zavarból. Megvallom, hogy ha fordított volna a szereposztás, én igen-igen sokáig gondolkodtam volna, mielőtt olyan javaslattal állok eléd, mint ez a mostani.[615] Hát olyan borzasztó nehéz belátni, hogy mindenkinek vállalnia kell saját cselekedeteinek következményeit? As you made your bed, so you must lie in it.* Ha ott nincs számomra hely, akkor csak azért nincs, mert ti így akartátok.

Így, ezzel tehát készen volnánk. S most tedd meg nekem azt a szívességet, hogy ezt a válaszomat visszavonhatatlannak tekinted. Vegyük ezt az egész incidenst mindketten befejezettnek és lezártnak. Edével sem fogok beszélni róla, ha ő el nem kezdi.

Közben arra készülök, hogy küldjek neked a „Neue Zeit" számára egy munkát, amelynek örülni fogsz: „Kiegészítések és pótlások a »Tőke« III. könyvéhez", 1. sz.: Értéktörvény és profitráta, válasz Sombart és K. Schmidt aggályaira. Később következik a 2. sz.: a tőzsde igen jelentősen megváltozott szerepe azóta, hogy Marx 1865-ben írt róla.[549] A szükséglettől és az időtől függően következik majd a folytatás. Az első cikk már elkészült volna, ha tiszta a fejem.

A könyvedről elmondhatom, hogy minél tovább jut benne az ember, annál inkább javul. Platónt és az őskereszténységet az eredeti tervhez képest még nagyon elégtelenül tárgyalod. A középkori szektákat már sokkal jobban, mégpedig crescendo**: a legjobban a táboritákat, Münzert, az újrakeresztelőket.[574] A politikai eseményeknek igen sok fontos gazdasági gyökerét tárod fel, de emellett közhelyek is vannak, ahol hézagosak voltak a tanulmányaid. Nagyon sokat tanultam a könyvből; a „Parasztháború" átdolgozásához[161] nélkülözhetetlen előmunkálat volt számomra. Fő hibát kettőt látok: 1. nagyon hiányos a hűbéri tagozódáson teljesen kívül álló, deklasszált, szinte páriahelyzetben levő elemek kialakulásának és szerepének a vizsgálata, pedig ezek minden városképződésnél elkerülhetetlenül felbukkantak és ők alkotják a középkorban minden városi népesség legalsó,

* – Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát. – *Szerk.*

** – fokozódó mértékben – *Szerk.*

jogtalan rétegét, nem tartoznak sem Mark-közösségbe, sem hűbéri függőségbe, vagy céhkötelékbe. Ez a vizsgálat nehéz, de ez a *fő alap*, mert fokozatosan, a hűbéri kötelékek felbomlásával, ezekből az elemekből alakul ki az az *elő*proletariátus, amely 1789-ben a párizsi külvárosokban a forradalmat csinálta, magába szíva a hűbéri és a céhes társadalom összes kivetettjeit. Te proletárokról beszélsz, ez a kifejezés sántít, és ide érted a takácsokat is, akiknek fontosságát egészen helyesen írod le – de csak *azóta*, hogy voltak deklasszált, céhkötelékbe nem tartozó takácslegények és csak *amennyiben* voltak ilyenek, számíthatod őket a te „proletariátusodhoz". Itt még sok mindent helyre kell hozni.

2. Nem tagadtad meg teljességében a világpiaci helyzetet – amennyiben erről beszélni lehet –, Németország nemzetközi gazdasági helyzetét a XV. század végén. *Csakis* ez a helyzet magyarázza meg, hogy a vallási formában jelentkező polgári-plebejus mozgalomnak, amely Angliában, Németalföldön, Csehországban vereséget szenvedett, miért lehetett a XVI. században Németországban *bizonyos* sikere: a *vallási mez* sikere volt ez, a polgári tartalom sikere viszont a következő évszázadnak és az időközben kialakult új világpiaci irányt képviselő országoknak: Hollandiának és Angliának volt fenntartva. Ez hosszú téma, amelyet, remélem, a „Paraszthábor"-ban in extenso* tárgyalhatok – csak már ott tartanék!

Stílusodban – hogy népszerű maradj – hol a vezércikk, hol az iskolamester hangját ütöd meg. Ezt el lehetne kerülni. Meg aztán: Janssen kedvéért még mindig nem akarod megérteni azt a szójátékot, amelyet Ulrich von Hutten az *obscuri* virivel csinált? Hisz éppen az a vicc, hogy *mindkettőt* jelenti: obskurust és obskuránst, és Hutten ezt *akarta* mondani.[616]

De mindez csak mellékes. Mindketten, te is, Ede is egészen új témát dolgoztatok fel, és az ilyesmi sohasem lesz egy csapásra tökéletes. Örülhettek, hogy olyan könyvet hoztatok tető alá, amely miatt nem kell szégyenkeznetek, már most sem, amikor pedig úgyszólván csak első vázlatban van meg. Most azonban mindkettőtöknek kötelességetek, hogy a munkába vett területet ne hagyjátok megint parlagon, hanem kutassatok tovább, és néhány éven belül új feldolgozást készítsetek el, amely minden igényt kielégít.

Pétervárról elküldték nekem a házasságról és családról írt régi munkád orosz fordítását („Kosmos"[617]). Nem tudom, ki készítette. Elküldöm neked.

Mindannyian szívélyesen üdvözlünk mindannyiótokat.

Barátod
F. Engels

* – kimerítően; részletesen; egész terjedelmében – *Szerk.*

Még valamit. Azt javasoltam Sorgénak, hogy adja ki könyv alakban az amerikai mozgalomról írt cikkeit, ha készen vannak.[618] Ő belement, de azt mondja, sokat kell még utólag dolgozni, javítani és kiegészíteni rajtuk, s ehhez aligha lesz ideje a következő nyári pihenője előtt. Azt a javaslatomat, hogy Dietznek kellene az ügyet felvetni, elfogadta. Légy szíves, érdeklődj Dietznél, hogy van-e kedve foglalkozni a dologgal, s ha igen, milyen feltételekkel. Ezek a cikkek a legjobbak és az *egyedül hiteles* anyag, amely az amerikai mozgalomról a rendelkezésünkre áll, s én nagyon kívánatosnak tartom, hogy összefüggően és külön könyvben megőrizzük őket a közönség számára.

254

Engels a „Rheinische Zeitung" szerkesztőségéhez

Kölnbe[613]

London, 1895 május 22.
41, Regent's Park Road, N. W.

Tisztelt Szerkesztőség,

Megtaláltuk azt az embert, James Pollittnak hívják, s mindenre kész, amit kívánunk tőle. Már átadta nekünk az egész meglevő anyagot. A cikkek a május 11-i és 18-i „Hardwareman"-ban[619] vannak: gyorsírói beszámolók a parlamenti kereskedelmi bizottságnak (Board of Trade Committee) a külföldi börtönmunkát tárgyaló üléseiről, amelyeken az ő tanúvallomásai elhangzottak. Ezeket eredetiben küldjük el Önöknek, a Brauweilerre vonatkozó részek fordításával. Továbbá szerez majd nekünk mintákat a Brauweilerben készült és itt árusított cikkekből, meg hitelesített esküpótló nyilatkozatot is arról, hogy mind az ő tanúvallomásai a bizottság előtt, mind az Önök által belőlük idézett részletek helytállók.

Minthogy azonban az anyag nagyon terjedelmes lesz és levelezés útján nem lehet ilyen rövid idő alatt úgy feldolgozni, hogy Önöknek módjukban legyen megfelelően felhasználni a bíróság előtt, sürgősen szükség van a szóbeli megbeszélésre, s ezért ma reggel táviratoztam Hirschnek, 37, Hämergasse, Köln: „Hirsch, Hofrichter vagy ügyvéd azonnal jöjjön ide, nagyon fontos, Engels".

Remélhetőleg rögtön elutazott valaki és megérkezésekor jelentkezik a Regent's Park Road 41-ben, ahol megszállhat, s aztán rögtön munkához láthat. 12 óra alatt minden elintéződik, és vissza lehet utazni, ha szükséges.

A felmerülő költségeket egyelőre előlegezem és később majd benyújtom Önöknek a számlát.

Azt az embert, aki a brauweileri termékeket itt, Angliában londoni ügynöke, S. A. Rothschild útján árusítja, Christian Abnernek hívják, kölni. Ő volna az Önök legfontosabb tanúja. Eskü alatt kérdést kellene intézni hozzá azokra az árukra vonatkozólag, amelyeket Brauweilerből kap és Angliába küld. Pollitt nyomon követte a rakománnyal tele kocsikat a brau-

weileri intézettől Abner kölni üzlethelyiségéig. Abner angol nyelvű nyilatkozatokat is nyomtatott arról, hogy nem árul börtönben készült termékeket, azt állítja ugyanis, hogy Brauweiler nem börtön, hanem csak javítóintézet. De az ilyen különbség itt nem számít.

Holnap többet, ha addig nem jön valaki.

Szívélyes üdvözlettel
hívük
F. Engels

255

Engels Richard Fischerhez

Berlinbe[4]

Kedves Fischer,

Köszönet a küldeményért. Még nem vagyok olyan állapotban, hogy nekikezdjek. Kérem, hogy közben küldjétek el a moseli parasztokról szóló összes cikkek[600] másolatát is. Ugyanis itt volt Hofrichter Kölnből és meg akarja kapni a cikkeket, hogy ott felhasználja őket. Így aztán megállapodtam vele, hogy elküldetem magamnak a cikkeket, és ha nem egészen, vagy egyáltalán nem tudom őket felhasználni, akkor megkapja; ebben az esetben a „Rheinische Zeitung" fizeti nektek a másolási költségeket. Ti tehát mindenképpen fedezve vagytok.

Szívélyes üdvözlet.

Barátod

F. E.

[London, 18]95. V. 29.

256

Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz

Pétervárra

London, 1895 június 4.
41, Regent's Park Road, N. W.

Tisztelt Uram,

Jelenleg meglehetősen rosszul vagyok (bár nem komoly a dolog), s arra kell szorítkoznom, ami feltétlenül szükséges.

Elküldtem Konov úrnak az Ön kiegészítéseit és módosításait,[620] megkértem, hogy lépjen közvetlen levelezésbe Önnel és megadtam neki az Ön címét. Az ő címe:

Andrej Konov,
Augsburgerstr. 37[III],
Berlin.

Abban a reményben, hogy hamarosan jobb híreket közölhetek, maradok

híve
L. K.[317]

Eredeti nyelve: angol

257

Engels Eduard Bernsteinhez

Londonba

4, Royal Parade,
Eastbourne,[621] [18]95 június 18.

Kedves Ede,

Köszönöm leveledet – jobban vagyok, de a dialektika alapelvei szerint: mind a pozitív, mind a negatív oldal fokozódik. Megerősödtem, többet eszem és jobb étvággyal, nagyon jó színben vagyok, mondják; a közérzetem tehát javult. De emellett a betegség folyamata is fokozódott, nőtt a daganat, több a fájdalmam, még rosszabbul alszom stb. A dolog lefolyása akutabb, nem egészen olyan lanyha, mint Londonban, de normális. Ennek következtében patológikusan szerzett tompaságom talán még fokozódott és munkaképtelenségem szintén. Ma megint különösen rossz napom van, csak most, du. 5 órakor kezd egy kissé könnyebbedni a fejem.

Louise, Ludwig és a kislány szombaton jött meg, Ludwig vasárnap kórházi szolgálatra visszament Londonba; valószínűleg pénteken vagy szombaton jön vissza.

Szombaton vagy vasárnap jönnek Avelingék, lehet, hogy Sam Moore is. Sajnos, egymással kell szórakozniok az embereknek, én szubjektíve és objektíve unalmas vagyok.

Szívélyes üdvözlet Ginének és a gyerekeknek. Az enyéim mind odakint vannak, megpróbáltam aludni egy kicsit.

Barátod
F. E.

258

Engels Bołeslaw Antoni Jędrzejowskihoz

Londonba

4, Royal Parade, Eastbourne, [18]95. VI. 28.

Tisztelt Elvtárs,

Válaszolva f. hó 25-i érdeklődésére, amelyet ide utánamküldtek, van szerencsém közölni Önnel, hogy semmi kifogásom nincs az ellen, hogy a „Commonwealth"-ben megjelent cikkeimet[622] lefordítsa és a jelzett módon publikálja.

Tisztelettel

F. Engels

259

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba

4, Royal Parade, Eastbourne,
[18]95 június 28.

Kedves Turati Polgártárs,

A „Tőke" három kötetének összefoglalása egyike a legnehezebb feladatoknak, amelyeket egy író maga elé tűzhet.[623] Egész Európában szerintem nincs egy fél tucat ember sem, aki képes erre. Más elengedhetetlen feltételeken kívül töviről hegyire ismerni kell hozzá a polgári politikai gazdaságtant és tökéletesen kell tudni németül. Mármost Ön azt mondja, hogy az Ön Labriolinójának* ez utóbbi nem erőssége, a „Critica sociale"-ban megjelent cikkei[624] pedig azt bizonyítják nekem, hogy jobban tenné, ha előbb jól megértené az I. kötetet, mielőtt önálló munkába kezd a mű egészéről. Nincs törvényes jogom ahhoz, hogy megakadályozzam ebben, de teljesen el kell hárítanom magamról a felelősséget.

Ami a másik Labriolát** illeti, az éles nyelv, amelyet Ön tulajdonít neki, talán némiképpen létjogosult az olyan országban, mint Olaszország, ahol a szocialista párt[310], akárcsak a többi párt, nyögi a száskajárásszerű beözönlését ennek a „deklasszált burzsoá ifjúságnak", amelyre Bakunyin olyan büszke volt. Következmény: elburjánzó irodalmi dilettantizmus, amely túlságosan is gyakran szenzációhajhászásba esik és amelyet szükségképpen a sajtót uralma alatt tartó klikkszellem kísér. Az, hogy ez így van, nem az Önök hibája, de elszenvedik ennek a környezetnek a hatását, akárcsak a többiek mind. Egyébként mondanék én Önnek többet is Labrioláról, de amikor a „Critica sociale"-ban tudtom nélkül kinyomatva látom magánleveleim részleteit,[625] bizonyára egyetért velem, ha inkább hallgatok.

Egyébként, úgy látszik, hogy a párt a sok civódás és vita után a legutóbbi választások alkalmával általában úgy cselekedett, ahogyan a helyzet megkövetelte: megerősítette függetlenségét az első fordulóban ott, ahol ez nem

* Arturo Labriola. – *Szerk.*
** Antonio Labriola. – *Szerk.*

járt előnnyel a Crispikre nézve, s támogatta a radikálisokat és a republikánusokat a pótválasztásokon ott, ahol a mieink nem jöttek számításba.[626]

Dr. Aveling és felesége, akik éppen itt vannak nálam, velem együtt nagyon szívélyesen üdvözlik Önt és Anna Kulisova asszonyt.

Barátsággal híve
F. Engels

Kérem, címezze leveleit továbbra is Londonba.

Eredeti nyelve: francia

260

Engels Paul Lafargue-hoz

Le Perreux-be [627]

[Eastbourne, 1895 június 29.]

Ha a hegy nem megy Mohamedhez, Mohamed megy a hegyhez. Ha Paul nem akar eljönni Eastbourne-ba, Eastbourne elmegy hozzá. Szóval, amit Mohamed nem ért el, azt Paul egy szempillantás alatt elérte. Tanúsítják 1895 június 29-én alulírottak:

F. Engels
Tussy
Edward
Laura

Eredeti nyelve: francia

261

Engels Richard Fischerhez

Berlinbe[4]

Kedves Fischer,

A Mosel-cikkek[600] rendben megérkeztek Londonba. Köszönöm.

A kézirat befejezése, ill. a csak Londonban megírható bevezetés ügyében azonban sajnos semmi határozottat nem mondhatok neked; még nem vagyok olyan állapotban, hogy valamit is dolgozzam, s nem is tudom, hogy meddig tartanak még fel ezek az én koromban ugyan normális, de átkozottul hosszadalmas folyamatok.

Szép időből itt több jut, mint a parasztok kívánnák, errefelé valóságos aszály uralkodik.

Üdvözlöm feleségedet és gyerekeidet.

Barátod

F. E.

Eastbourne, 4, Royal Parade, [18]95. VI. 29.

262

Engels Louise Freybergerhez

Londonba

Kedves Louise,

Légy szíves, hozz magaddal a hálószobámból egy kis üvegcse karbolsavoldatot is, megint bántja valami az orromat. Továbbá jól tennéd, ha némileg hűvös időre készítenéd föl magadat és a kicsit, tegnap biztosan csak 12–13 °C volt itt. – Kérlek, hogy E. Aveling cikkét az Independent Labour Partyról,[628] amelyet elutazásomkor megőrzésre átadtam neked, küldd el neki a következő címre: Green Street, Green near Chislehurst*, Kent; Edward és Tussy ma reggel elutaztak. Laura is már szerdán reggel el akar utazni Newhavenből a nappali hajóval, s akkor estére már otthon van, úgyhogy te már nem találkozol vele. Szívélyesen üdvözöl. Ma reggel szép idő volt, aztán esett, most megint süt a nap. Az éjjel nagyon jól aludtam, de szombat este port vettem be, nem nagy eredménnyel, aztán tegnap megint, átütő hatással – ezért ma kissé bágyadt vagyok. Üdvözlöm Ludwigot. Üdvözlöm és csókolom a kicsit és téged

híved

F. E.

Eastbourne, [18]95 július 1.

* – Green, Chislehurst mellett – *Szerk.*

263

Engels Eduard Bernsteinhez

Londonba[4]

Kedves Ede,

Leveledet megkaptam. Köszönöm. Egyelőre minden a régiben, azaz gyakori hangulatváltozás, mindig aszerint, hogy milyen a testi állapotom. Munkára még nem is gondolhatok, levélírásból is csak a legsürgősebbre. Tegnap óta Laura nincs itt és Louise újra itt van; velem együtt szívélyesen üdvözöl téged, a gyerekeket és Ginét.

Barátod

F. E.

4, Royal Parade, Eastbourne, [18]95. VII. 4.

264

Engels Filippo Turatihoz

Milánóba[4]

A levelet megkaptam.
Minden rendben.

Üdvözlettel
F. Engels

4, Royal Parade,
Eastbourne, [18]95 július 4.

Eredeti nyelve: olasz

265

Engels Antonio Labriolához

Rómába[629]

[Eastbourne, 1895 július 8. előtt]

Minden nagyon jó, csak néhány kisebb ténybeli félreértés van benne, s az elején egy kissé túl tudományos a kifejezésmód. Nagyon kíváncsi vagyok a többire.

266

Engels Eleanor Marx-Avelinghez

Londonba

4, Royal Parade, Eastbourne,
[18]95. VII. 9.

Kedves Tussym,

Köszönöm Johnny* levelét, amelyet ezennel visszaküldök. Persze, hogy igaza van a fiúnak, ha ragaszkodik a házhoz. Edgar**, úgy látszik, igazi normann, aki a pillanatnyi előnnyel törődik. Annál rosszabb.

Edward Glasgow-nak adott válasza[628] rendben van. A nyilatkozat a július 6-i „Labour Leader" 2. oldalán található, Keir Hardie-é E. Aveling ellen pedig a „Jeunesse socialiste"-ban.[630] Most teljes fényben tündököl Keir Hardie nemes természete. Miközben E. Aveling támadja Keir Hardie-t, ez nagylelkűen szerez neki egy jelöltséget, amelyet, ha E. Aveling elfogadná, Keir Hardie általános okokból töröltethetne a végrehajtó bizottsággal.

Vasárnap estig eléggé jól éreztem magam, azóta két rossz éjszakám és napom volt, részben talán azért, mert a tengeri levegő meggyorsítja a nyakamban végbemenő kiválasztási folyamatot, de főleg, mert csökken a hatása a fájdalomcsillapítóknak, amelyeket most már vagy nyolc hete naponta és növekvő mennyiségben szedek. Másrészt fölfedeztem szeszélyes étvágyamnak néhány gyengéjét, és madártejet eszem brandyvel, sodót kompóttal, osztrigát kilencet is naponta stb.

Mindkettőtöket ölel
F. E.

Eredeti nyelve: angol

---

* Jean-Laurent-Frederick Longuet. – *Szerk.*
** Edgar Longuet. – *Szerk.*

267

Engels Laura Lafargue-hoz

Le Perreux-be

Eastbourne [18]95 július 23.

Kedves Löhröm,

Holnap visszatérünk Londonba. Úgy látszik, a nyakamon található krumpliföldön végre közeledik a krízis, úgyhogy fel lehet nyitni a daganatokat, és megkönnyebbülhetek. Végre megvan hát a remény, hogy fordulóponthoz ér ez a hosszú história. S legfőbb ideje is, mert csökkent étvágyam stb. folytán meglehetősen leromlottam.

Az itteni választások úgy végződtek, ahogyan mondtam: nagy torytöbbség, a liberálisok reménytelenül megverve és, remélem, teljesen felbomlóban.[314] A Független Munkáspárt[12] és a Szociáldemokrata Föderáció[13] hetvenkedésével szemben a valóság eddig mintegy 82 000 szavazat a munkásjelöltekre (több aligha lesz) és az, hogy K. Hardie elvesztette a mandátumát. És ez több még, mint amit elvárni joguk volt.

Viktor Adler itt van.[631] Te vagy Paul nem akartok kérdezni tőle valamit Paulnak az „Arbeiterzeitung"-gal kötött megállapodásáról*, vagy segítségetekre lehetnék valami módon ővele kapcsolatban?

Nincs annyi erőm, hogy hosszú leveleket írjak, így hát ég veled. Felhajtok az egészségedre egy pohár ókonyakkal megerősített madártejet.

Üdvözlet Paulnak.

Örök híved
F. Engels

Eredeti nyelve: angol

* *V. ö. 350. old. – Szerk.*

Eastbourne 23 July 93

My dear Löhr

Tomorrow we return to London. There seems to be at last a crisis approaching in my potato field on my neck, so that the swellings may be opened & relief secured. At last! so there is hope of this long lane coming to a turning. And high time it is for with my deficient appetite we I have been pulled down considerably.

The elections here have come off as I said: a large Tory majority, the Liberals hopelessly beaten & I hope in full dissolution. The brag of F. L. F. & S. D. F. face to face with a reality of some 82,000 votes for Labour Candidates up to now (hardly any yet to come) & the loss of K. Hardie's seat, still that was more than they had a right to expect.

Victor Adler is here. Have you or Paul any questions to ask him about Paul's arrangement

Engels Laura Lafargue-hoz intézett 1893 július 23-i levelének első oldala

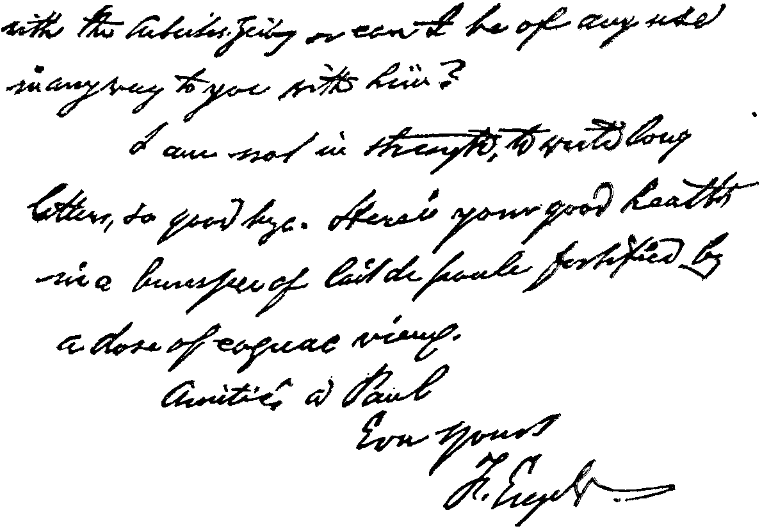
with the Arbeiter-Zeitung or can I be of any use
in any way to you with him?

I am not in strength, to write long
letters, so good bye. Here is your good health
in a bumper of lait de poule fortified by
a dose of cognac vieux.

Amitiés à Paul

Ever yours
F. Engels

Engels Laura Lafargue-hoz intézett 1893 július 23-i levelének második oldala

268

Engels Ludwig Sieboldhoz

Sale-be (Cheshire)[632]

(*Fogalmazvány*)

[London, 1895 július 28.]

L. Siebold úrnak, Sale, Cheshire

Tisztelt Uram,

F. Engels úr megbízásából, akit betegsége pillanatnyilag akadályoz abban, hogy maga írjon, visszaküldöm Önnek a mellékelt levelet.[633]

Engels úr úgy véli, hogy „A kémia történeté"-nek[278] ezek a töredékek persze nem tekinthetők. De ha Ön a címet „Mágnességi vizsgálatok"-ra [...*] (vagy „Adalékok a régebbi kémia történetéhez, K. Schorlemmer hátrahagyott töredékei" vagy ilyesmire), akkor nincs szüksége szerkesztőre és kiegészítőre. A legrosszabb esetben egy olyan folyóirathoz kellene fordulnia, amely érdeklődik a kémia története iránt.

Amikor Engels úr e véleményét az ő kívánságára közlöm Önnel stb. stb.

---

* *Olvashatatlan rész. – Szerk.*

ENGELS VÉGRENDELETE

1

Engels 1893 július 29-i végrendelete

Én, Frederick Engels, London, Regent's Park Road 122. sz. alatti lakos, ezennel visszavonom minden korábbi végrendeletemet[634], s ezt nyilvánítom végakaratomnak. E végrendeletem *végrehajtóivá* barátaimat, Samuel Moore ügyvédet, Lincoln's Inn[635], Eduard Bernstein, London, Highgate Road 50. sz. alatti lakos, újságírót és Louise Kautskyt, aki most nálam, Regent's Park Road 122. sz. alatt lakik, nevezem ki, és fáradozásukért mindegyikükre 250 £-nyi (kétszázötven font sterlingnyi) összeget hagyományozok. Hermann fivéremre hagyományozom apámnak most az én birtokomban levő olajportréját, ha pedig nevezett fivérem előbb halna meg, mint én, fiára, Hermannra hagyományozom. Mindazt a bútort és egyéb ingóságot, amely halálom időpontjában lakóházamban van vagy ahhoz tartozik, kivéve a pénzt vagy értékpapírokat, valamint mindazt, amiről e végrendeletemben vagy egy ahhoz készült kiegészítésben másként rendelkezem, nevezett Louise Kautskyra hagyományozom. August Bebelre – Berlin, Német Birodalom –, a német Reichstag tagjára és Paul Singer berlini lakosra, ugyancsak a német Reichstag tagjára hagyományozok közös letétként egyezer fontnyi összeget, amelyet ők, vagy kettőjük közül az, aki a másikat túléli, használjon fel arra, hogy elősegítse olyan személyeknek olyan időpontban vagy időpontokban és olyan helyen vagy helyeken a német Reichstagba való beválasztását, akiket, illetőleg amelyeket nevezett August Bebel és Paul Singer, vagy kettőjük közül az, aki a másikat túléli, a maguk vagy a maga legjobb belátása szerint erre alkalmasnak tart. Unokahúgomra, Mary Ellen Rosherre, Percy White Rosher ügynök és könyvelő, Ryde, The Firs, Brading Road-i lakos nejére háromezer fontnyi összeget hagyományozok.

Úgy rendelkezem, hogy végrendeletem végrehajtói az elhunyt barátom, Karl Marx kézírásában meglevő minden irodalmi jellegű kéziratot és az általa írt vagy neki címzett minden családi levelet, amely halálom időpontjában a birtokomban lesz vagy a rendelkezésem alá tartozik, adjanak át Eleanor Marx-Avelingnek, lakik 7, Gray's Inn Square, W. C., nevezett Karl Marx fiatalabbik leányának. Minden könyvet, amely halálom időpontjában a birtokomban van vagy a rendelkezésem alá tartozik, és összes szerzői jogaimat nevezett August Bebelre és Paul Singerre hagyományozom. Minden kéziratot, amely halálom időpontjában a birtokomban van vagy a rendelkezésem alá tartozik (kivéve Karl Marx említett irodalmi kéziratait) és minden levelet (kivéve Karl Marx említett családi leveleit) nevezett August Bebelre és Eduard Bernsteinre hagyományozok.

Ami hagyatékom fennmaradó részét illeti, úgy rendelkezem, hogy azt osszák fel nyolc egyenlő részre. Három ilyen részt Laura Lafargue-ra, lakik Le Perreux, Párizs mellett, Franciaország, a nevezett Karl Marx idősebbik leányára, Paul Lafargue, francia képviselőházi tag feleségére hagyományozok. Másik három ilyen részt nevezett Eleanor Marx-Avelingre hagyományozok, az említett maradvány hátralevő két részét pedig nevezett Louise Kautskyra hagyományozom. Felhatalmazom végrendeletem végrehajtóit arra, hogy belátásuk szerint bármikor kiutalják és átruházzák hagyatékomnak akkori befektetési formájában vagy állapotában meglevő bármely részét valamely örökrésznek vagy hagyatékom említett maradványa valamely részének teljes vagy részleges kielégítésére, és feljogosítom őket arra, hogy e célból nevezett hagyatékomnak vagy e hagyaték egy vagy több részének az értékét véglegesen úgy határozzák meg, ahogyan azt alkalmasnak tartják.

Ennek *hiteléül* én, nevezett Frederick Engels a mai napon, 1893 júliusának 29. napján, e végrendeletemet aláírásommal láttam el.

Frederick Engels

Nevezett örökhagyó a jelen okmányt mint végakaratát *aláírta* előttünk, egyidejűleg jelenlevők előtt, akik ezt az ő jelenlétében és mindketten a másik jelenlétében tanúként alább elláttuk aláírásunkkal.

Frederick Lessner,
12, Fitzroy Street, Fitzroy Sq. W. C.

Ludwig Freyberger, M. D.*, L. R. C. P.**
11, Gower Street, Bedford Sq. W. C.

Eredeti nyelve: angol

* – orvosdoktor – *Szerk.*
** – a Királyi Orvosi Akadémia licenciátusa – *Szerk.*

2

Engels a végrendelete végrehajtóihoz[636]

Végrendeletemnek ott megnevezett végrehajtóihoz.

1. A következő sorok kiegészítések és magyarázatok végrendeletemhez. Csupán kívánságaimat fejezik ki és *jogilag* semmiképpen sem kötelezők a végrehajtókra. Ellenkezőleg, ha kitűnnék, hogy bármely vonatkozásban ellentmondanak végrendeletem jogi értelmének, akkor ne vegyék figyelembe őket.*

2. Határozott kívánságom, hogy testemet hamvasszák el, és hamvaimat az első adandó alkalommal dobják a tengerbe.

3. Az a kívánságom, hogy közvetlenül halálom után küldjék el végrendeletem egy másolatát fivéremnek, Hermann Engelsnek Barmenba, vagy az ő halála esetén ifj. Hermann Engelsnek Engelskirchenbe Köln mellett.

4. Ha Sam Moore halálom időpontjában nincs Angliában és nem teljesítheti rögtön végrehajtói tisztét, Bernsteinnek és Louisénak az ő részvétele nélkül kell cselekednie. Ez esetben, s akkor is, ha Sam Moore nem Londonban van, hanem másutt Angliában, azt javaslom nekik, hogy *saját használatukra* készítsenek másolatot végrendeletemről, az eredetit pedig adják át Crosse és Fiai ügyvédeknek, 7, Lancaster Place, Strand, hogy hitelesítsék és hogy ügyvédi segítségben részesítsék végrendeletem végrehajtóit. Ez utóbbiaknak rögtön el kell intézniök a következőket:

a) Tudakolják meg Crosse úréktól, milyen lépéseket kell tenniök azért, hogy minél előbb teljesen az ellenőrzésük alá kerüljön a Union Bank of London Limited Regent Street-i fiókjában levő egyenlegem, és rendelkezési jogot kapjanak befektetéseim azon részei fölött, amelyeket a folyó kiadások fedezésére talán el kell adni.

b) Állapítsák meg hagyatékom értékét. Fel kell majd becsülni bútoraimat, könyveimet stb. Crosse úrék majd elintézik ezt. Hogy halálom időpontjában részvényeimnek, értékpapírjaimnak stb. mennyi az értékük, azt a hivatalos részvény- és értékpapír-árfolyamjegyzékből lehet kiszámítani, amelyet tőzsdeügynökeim, Clayton és Aston urak, 4, Tokenhouse buildings, Tokenhouse Yard, E. C. végrendeleti végrehajtóim rendelkezésére fognak bocsátani.

c) Mint Crosse úrék közölni fogják végrendeleti végrehajtóimmal, a végrendeletemben hagyományozott pénzbeli örökrészek nem teljes névértékükben fizetendők

---

* *Idáig Bernstein innen végig Louise Kautsky-Freyberger kézírásával. – Szerk.*

ki, hanem le kell vonni belőlük a mindnyájukat terhelő örökösödési adó megfelelő részét.

5. Könyveimben különböző bejegyzéseket találnak majd olyan pénzösszegekről, amelyeket jó néhány év folyamán fizettem Laura és Paul Lafargue-nak, Percy és Ellen Roshernek, Eduard és Eleanor Marx-Avelingnek. Ezek az összegek, mint ezt határozottan leszögezni kívánom, nem kölcsönök, amelyekkel tartoznak nekem, hanem *ajándékok, amelyeket adtam, és mindig is azok voltak*. Ennélfogva semmilyen formában nem követelhetők vissza.

6. Annak az örökrésznek a részbeni kifizetésére, amelyet Ellen Rosherre hagyományoztam, végrendeleti végrehajtóim használják fel azt a Percy Roshernek apja és anyja halála után fizetendő összegekre való váromány osságát, amelyet nevezett Percy Roshertől megvásároltam. Azt kívánom, hogy ezzel Ellen Roshert terheljék meg abban az összegben, amelybe nekem került, vagyis a Percy Roshernek kifizetett 250 £-gel és az ügylet során felmerült 30 £ ügyvédi költséggel, összesen 280 £-gel.

7. Az általam hátrahagyott iratokra vonatkozólag a következőkkel kívánom kiegészíteni végrendeletemet:

a) Minden olyan iratot, amelyet Karl Marx saját kezűleg írt (kivéve hozzám intézett leveleit) és minden neki írott levelet (kivéve azokat, amelyeket én írtam neki) Eleanor Marx-Avelingnek mint Karl Marx örökösei törvényes képviselőjének kell visszaadni.

b) Minden olyan levelet, amelyet Percy és Ellen Rosher, Laura és Paul Lafargue, Eduard és Eleanor Marx-Aveling, vagy barmeni és engelskircheni rokonaim, vagy a zürichi Beust család írt nekem, vissza kell adni azoknak, akik írták.

Azt hiszem, ennyi az, amit mondanom kell.

London, 1894 november 14.

Frederick Engels

Ui. Magától értetődik, hogy azt a honoráriumot, illetve jogdíjat, amelyet Sonnenschein fizet a „*Tőké*"-ért és az én „*Munkásosztály helyzete*" c. munkámért, továbbra is úgy kell kifizetni, mint eddig: az előbbi munkáért járó pénzt Marx örököseinek és a fordítóknak ($^1/_5$-öt Laurának, $^1/_5$-öt Tussynak, $^1/_5$-öt Jenny gyermekeinek, $^1/_{25}$-öt Sam Moore-nak, $^1/_{25}$-öt Ed. Avelingnek), az utóbbiért pedig az egészet Florence Kelleynek.

Eredeti nyelve: angol

3

Kiegészítés Engels végrendeletéhez
1895 július 26

Én, Frederick Engels, London, Regent's Park Road 41. sz. alatti, azelőtt ugyanott, Regent's Park Road 122. sz. alatti lakos kijelentem, hogy ez az első kiegészítés, amelyet ma, ezernyolcszázkilencvenöt júliusának huszonhatodik napján hozzáfűzök végrendeletemhez, amely ezernyolcszázkilencvenhárom júliusának huszonkilencedik napján kelt.

Visszavonom a nevezett végrendeletemben unokahúgomra, Mary Ellen Rosherre, Percy White Rosher nejére hagyományozott háromezer fontot, s ehelyett kétezerkétszázharminc fontot hagyományozok rá; rá hagyományozom ezenkívül nevezett Percy White Roshernek bizonyos olyan pénzekre való várományosságát, amelyekre szüleinek házassági szerződése szerint, a szülők halála esetén jogosult vagy jogosult volt; ezt a várományosságot én kétszáznegyven fontnyi összegért megvásároltam tőle, és ezenfelül még harminc font eljárási költséget is, azaz összesen kétszázhetven fontot fizettem erte.

Úgy rendelkezem, hogy mindazok az ellenszolgáltatás nélküli pénzkifizetések, amelyeket nevezett Percy White Rosher és neje, Mary Ellen Rosher, Paul Lafargue és neje, Laura Lafargue, doktor Edward Aveling és neje, Eleanor Marx, Eugen Oswald és Frederick Lessner javára vagy bármelyikük javára eszközöltem, nekik adott ajándéknak tekintendők, és ennek megfelelően rájuk hagyományozom őket. Doktor Ludwig Freyberger, London, Regent's Park Road 41. sz. alatti lakosra annak a fáradhatatlan gondoskodásnak az elismerése- és méltánylásaképpen, amellyel évekig orvosi kezelesben részesített engem anélkül, hogy valaha díjazást elfogadott volna érte, az ezernyolcszázkilencvenhárom júliusának első napjától halálom időpontjáig eltelt minden teljes évre nyolcvan fontnyi összeget hagyományozok, valamint ötven fontnyi összeget az évnek arra a bármily csekély töredékére, amely a halálomat megelőző július elsejétől halálom napjáig eltelhet. Ezt az örökhagyásomat azonban ahhoz a feltételhez kötöm, hogy orvosi szolgálataiért semmiféle igényt nem támaszt velem vagy hagyatékommal szemben.

Meghatalmazom és utasítom végrendeletem végrehajtóit, hogy mielőtt Regent's Park Road 41. sz. alatti házam bérbeadása felől a szabad piacon rendelkeznének, adjanak opciót a végrendeletemben Louise Kautskynak nevezett Louise Freybergernak, aki most doktor Freyberger neje, a mondott bérlemény átvételére azzal a feltétellel, hogy megfizeti a bért és teljesíti a szerződéses kötelezettségeket, s ezzel biztosítja hagyatékomat és végrendeleti végrehajtóimat minden olyan követeléssel szem-

ben, amelyet a bérbeadó e szerződés alapján támaszthat. Az opció gyakorlását az említett Louise Freybergernek a halálom utáni egy hónapon belül írásban közölnie kell valamelyik másik végrendeleti végrehajtóval. Míg említett végrendeletemben úgy rendelkeztem, hogy az összes családi leveleket, amelyeket Karl Marx írt vagy neki írtak, és halálom időpontjában az én birtokomban lesznek, vagy rendelkezésem alá tartoznak, végrendeletem végrehajtói adják át Eleanor Marx-Avelingnek, most ezennel visszavonom a családi levelekre vonatkozó említett intézkedésemet és ehelyett úgy rendelkezem, hogy az említett Karl Marx által írt vagy hozzá intézett összes leveleket (kivéve az én neki írt leveleimet és az ő nekem írt leveleit), amelyek halálom időpontjában birtokomban lesznek, vagy rendelkezésem alá tartoznak, végrendeletem végrehajtói adják át Eleanor Marx-Avelingnek, aki az említett Karl Marx törvényes személyes képviselője; továbbá úgy rendelkezem ezen kiegészítésben, hogy minden a halálom időpontjában birtokomban levő levelet, amelyeket barmeni és engelskircheni rokonaim, Percy W. Rosher vagy neje, Ellen, Paul Lafargue vagy neje, Laura, doktor Edward Aveling vagy neje, Eleanor Marx, doktor Ludwig Freyberger vagy neje, Louise és a zürichi Beust család írt, végrendeleti végrehajtóim küldjék vissza azoknak, akik írták. Ennek megfelelően ezennel visszavonom nevezett végrendeletemnek azt a pontját, amelyben August Bebelre és Eduard Bernsteinre hagyományozok „minden levelet (kivéve Karl Marx említett családi leveleit)", s ehelyett nevezett August Bebelre és Eduard Bernsteinre *hagyományozok* minden levelet (kivéve azokat, amelyeket e kiegészítés értelmében nevezett Eleanor Marx-Avelingnek kell átadni, s azokat, amelyek felől e kiegészítés másként intézkedik).

Az előbb mondottak fenntartásával *megerősítem* nevezett végrendeletemet. Ennek *hiteléül* a fent említett évben és napon aláírásommal láttam el ezt a kiegészítést.

Frederick Engels

Fent nevezett Frederick Engels ezt az okmányt végrendelete kiegészítésének nyilvánította és aláírta előttünk, egyidejűleg jelenlevők előtt, akik ezt az ő jelenlétében és mindketten a másik jelenlétében tanúként alább elláttuk aláírásunkkal.

Ada Pearce, ápolónő, 41, Regent's Park Road
S. Nichols Nichols, szakácsnő, 41, Regent's Park Road

Eredeti nyelve: angol

A tengerpart Eastbourne-nál. Lézektől a sziklától két angol mérföldnyire süllyesztették a tengerbe az Engels hamvait tartalmazó urnát

1

Natalie Liebknechthez

Berlinbe[4]

[London, 1894 július 1.]

Kedves Liebknechtné,

Mindnyájan a 122, Regent's Park Road-on vagyunk, német sört iszunk és várjuk a választási táviratot.

F. Lessner *Ed. Bernstein* *F. Demuth*
W. Thorne *Wilhelm** *F. Engels*
Marie Mendelson *L. Freyberger*
Otto Wittelshöfer *Gine Bernstein*
Stanisław Mendelson *Julius* *Louise Freyberger*

* Liebknecht. – *Szerk.*

2

Vera Ivanovna Zaszulics Georgij Valentyinovics Plehanovhoz

Zürichbe[637]

(*Részlet*)

[London, 1895 január 1.]

... Későn érkeztem, és Fridrih Karlovics* mellett foglaltak voltak a helyek, úgyhogy távol ültem. Ahogy befejeztük az étkezést, ő szokott szívélyességével rögtön odahúzott egy széket és mellém ült. Elhatároztam, hogy a Kandurról** beszélgetek vele, s bevezetésképpen az itteni szocializmus reménytelenségére és alkalmatlanságára tereltem a szót. Ő meg még csak rálicitált erre a témára: itt még az általános választójognak sem lesz semmi jelentősége – a munkások nem fogják kihasználni; a választásokon való önálló részvételre pénzt vagy munkát kell fordítani, mint Németországban, de az angol munkás a kisujját sem mozdítja és egy fillért sem ad, ha közvetlen anyagi hasznot nem várhat ettől. Németországnak az a szerencséje, hogy ott annyira megkésett a politikai polgári forradalom, hogy a már öntudatra ébredt munkásosztálynak jutott osztályrészül. Ez megakadályozza a német munkásosztályt abban, hogy visszavonuljon a merőben céhszerű harcba, mint az angol, ébrentartja társadalmi és politikai érdeklődését. Ugyanez a szerencse vár Oroszországra is: a mi elbeszélésünk szerint ott a munkásosztály olvas, eszmél, következésképpen tudatosan részt vesz a politikai felszabadulásban. Ez aztán elvezetett engem ahhoz, amit ki akartam fejteni neki. Nos, mondtam, és nélkülünk mi lesz Németországgal? Nem azt sugallják-e magának Engelsnek a jegyzetei és kiegészítései, hogy csökken az anarchia a termelésben – 1867 óta nincsenek válságok és a korábbi formában nem is lesznek? –, a szédelgés annak a következménye volt, hogy a tőkések nem ismerték azt a világpiacot, amelyre termeltek. A távíró, a hírközlés gyorsasága stb. most gondoskodott róla, hogy ismerik a piacot s már nem fantáziálnak arról, hogy miből mennyit termeljenek, s hogy ki hol vásárol. Marx azt mondja, hogy a termelésnek, miután igen nagy tőkések kezében összpontosult, el kell szunnyadnia (einschlummern), abba kell hagynia az extraprofit hajszolását és következésképpen a munka termelékenységének fokozását, a termelés „bővítését" stb. Éppen ezt is teszik a kartellek (és tudatosan teszik). Miután az egész termelési ágat a maga kezében egyesítette és felosztotta résztvevői között

* Engels. – *Szerk.*

** A „Tőke" III. kötete. – *Szerk.*

a piacot, a kartellnek nincs semmi oka arra, hogy szédelgésbe essék, s nagyon kevés az oka arra, hogy növelje a munka termelékenységét. Persze a hatalmat már megragadott proletariátusnak a kartellek csak megkönnyitik a termelés tervszerű megszervezését, de az angol proletariátusnak semmiféle pszichológiai lehetősége nincsen ehhez a megragadáshoz és megszervezéshez, és az angol élet magában véve a legcsekélyebb mértékben sem vezet ennek a pszichológiai lehetőségnek a kifejlesztésére. De ezt csak Önnek fejtem ki, ott éppen csak összeszedtem a bátorságomat, hogy elkezdjem, amikor bejelentették, hogy újévig már csak 5 perc van hátra, és készítsük elő a poharainkat. Így azt sem vallottam meg, hogy olvastam a Kandúrt. . .

Eredeti nyelve: orosz

3

Laura Lafargue Iszaak Adolfovics Gurvicshoz (Hourwich)

Chicagóba

(*Fogalmazvány*)

Eastbourne, 1895 július 2.

Mr. I. A. Hourwich. Chicago.

Uram,

Válaszolva Frederick Engels úrnak címzett május 18-i levelére,[638] bátorkodom tájékoztatni Önt, hogy Engels úr megbetegedett és még jelenleg sem foglalkozik irodalmi tevékenységgel.

Frederick Engels felhatalmazott annak közlésére, hogy ő nem tekinti illetékesnek magát arra, hogy harmadik személyeknek közlésre átadjon bármilyen kéziratot vagy kézirattöredéket, amelyet apám, Karl Marx hagyott hátra.

Maradok, Uram,

őszinte híve

Laura Lafargue

Eredeti nyelve: angol

4

Samuel Moore Eleanor Marx-Avelinghez

Londonba

2, Stone Buildings Lincoln's Inn, W.C.
[London,] 1895* július 21.

Kedves Tussym,

Nagyon vártam, hogy hírt kapjak a Generális állapotáról, ezért ma este elmentem a Victoria pályaudvarra az Eastbourne-ból 7.[15]-kor érkező vonathoz, amellyel dr. Freyberger rendszerint visszatér.

Találkoztam vele, és szomorúan közlöm, hogy beszámolója egyáltalán nem vidító; azt mondja, annyira elhatalmasodott a betegség, hogy a Generális állapota, tekintettel a korára, aggasztó. A beteg nyakmirigyeken kívül fennáll a szívgyengeség vagy a tüdőgyulladás veszélye is – s mindkét esetben hirtelen beállna a vég. Ha nem lép fel tüdőgyulladás, akkor még néhány hétig élhet, de ha fellép, akkor csak órák kérdése az egész. De mindezek ellenére a Generális nagyon reménykedik és biztos abban, hogy meggyógyul – az a szándéka, és ezt el is intézte a két orvossal, hogy szerdán** este visszatér Londonba; így hát, ha látni akarod, a legjobb, ha csütörtökön elmégy a 41, Regent's Park Roadra.

Szomorú hírek ezek, és remélem, hogy talán tévednek az orvosok. Annyi az olyan munka, amelyet egyedül a Generális képes elvégezni, hogy halála pótolhatatlan veszteség lenne a közösségnek – barátainak pedig szerencsétlenség.

Csak annyi időm van, hogy ezt megírjam – sietve –

őszinte híved
S. Moore

Eredeti nyelve: angol

* *A kéziratban*: 1891 – *Szerk.*
** 1895 július 24. – *Szerk.*

PÓTLÁS

1

Marx Szemere Bertalanhoz

Párizsba[639]

London, 1853* március 10.

Legutóbbi sorait megkaptam. Bizonyára olvasta már Kossuth különféle nyilatkozatait. Még mielőtt Mazzini nyilatkozata megjelent, én már tudtam, hogy egyik itteni barátjának, egy angolnak, nagyon *keserű magánlevelet* írt K[ossuth]ról. Ebből az alkalomból a következőket írtam a „*Daily New York Tribune*"-ba:

„Minthogy Mazzini úr most maga törte meg a jeget, én is közölhetem, hogy Kossuth párizsi barátainak nyomására megtagadta a saját nyilatkozatát. Kossuth eddigi pályafutásában sok ilyen tünetét láttuk az ingadozó gyöngeségnek, a kibogozhatatlan ellentmondásoknak és a felemásságnak. Benne megtalálhatók a *művészi* jellem összes vonzó erényei, de összes nőies hibái is. Nagy művész ő »en paroles«**. Ajánlom Sz[emere] úr nemrégiben megjelent »Batthyány, Görgey és K[ossuth]« című életrajzait mindazoknak, akik nem akarnak a népszerű előítéletek előtt meghajolni, hanem tárgyilagos ítéletet szeretnének alkotni."[640] Minden cikkemet *aláírom*. Most támadások jönnek majd, és így lehetőséget kapok arra, hogy mélyebben belemenjek en matière.*** Lekötelez, ha idejében közli velem az emigrációról fülébe jutó újdonságokat, különösen a par nobile fratrum° vonatkozásában. Néhány ilyen adattal mindig megvásárlom azt a jogot, hogy *magával a dologgal* foglalkozzam a „Tribune"-ban.

Ami Z[erffi]t illeti, akit két hete nem láttam, annyit csakugyan mondtam neki, hogy ha személyesen ismerném K[ossuth]ot, kötelességemnek tartottam volna, hogy óvjam őt B[angyá]tól. Z[erffi] fecsegőnek és némiképp indiszkrétnek látszik. De semmiképpen sem hiszem, hogy egy szinten van B[angyá]val, hanem inkább azt, hogy becsületes.

„Leleplezések a kölni perről" című munkám 2000 példányát (1852 december 6-án küldtem el Svájcba) három hónappal később *elkobozták* a badeni határon.[642] Meg vagyok győződve róla, hogy B[angyá]nak itt is benne van a keze a dologban. C'est un infâme qu'il faut écraser.°°

* *A kéziratban*: 1852 – *Szerk.*

** – „beszéd dolgában" – *Szerk.*

*** – a tárgyba; a dologba – *Szerk.*

° – nemes testvérpár[641] – *Szerk.*

°° – Ez gyalázatos ember, akit el kell tiporni[643] – *Szerk.*

Pulszky körülbelül négy hete Amerikába ment. K[ossuth], úgy gondolom, azért küldte oda, hogy helyreállítsa a sajtóban megromlott hírnevét és intrikáljon *ellenfele** ellen.[644] P[ulszky] engem is igyekszik majd befeketíteni a „New York Tribune"-nál, de nem jósolok nagy sikert neki. Maradok kiváló tisztelettel

híve
Ch. Williams[645]

* Vetter Antal. – *Szerk.*

2

Marx Bernhard Kraushoz

Bécsbe[646]

London, [18]75 szept. 30.

Kedves Kraus,

Melegen ajánlom pártfogásába barátomat, Leo Frankelt.[647] Ő e sorok átadója, a Párizsi Kommün egykori tagja. Mellékelten egy újabb fénykép, mert az előbbi rossz volt. Örülnék, ha eljuttatná nekem az új orvostudományról írt kézikönyvét. A „Tőke" francia kiadását már megkapta volna, ha a francia rendőrség részéről nem késleltetnék és akadályoznák állandóan a befejező füzetek megjelenését.[648] De végül bizonyára napvilágot lát.

Leányommal, Eleanorral együtt szívélyesen üdvözlöm Önt

híve

Karl Marx

3

Marx Bernhard Kraushoz

Bécsbe[646]

London, 1875 október 20.

Kedves Barátom,

Leányom leveléből[649] bizonyára látja, hogy az Ön nekem írt három levele közül egy sem jutott el Londonba, s hogy az én leveleim meg a hozzám intézettek (karlsbadi tartózkodásom alatt[650]) ugyanígy jártak. Ebben Stieber keze van benne! A jövőben tehát erre a címre írjon nekem: Mr. John Withers, 54, Grafton Terrace, Maitland Park, London.

Karlsbadból azért nem írtam Önnek, mert ottani barátainak állítása szerint Önnek az volt a szándéka, hogy Gmundból visszatér oda.

Baráti üdvözlettel híve

K. M.

4

Engels a Bécsi Munkás Művelődési Egylethez

Bécsbe[646]

[18]92 XII. 9.
122, Regent's Park Road

Tisztelt Elvtársak!

Szívélyes jókívánságaimat küldöm az egylet ezüstlakodalmára[651]. Jó sokáig kellett harcolni ahhoz, hogy Önök ezt a szép ünnepet becsülettel megülhessék.

S Ausztrián kívül is elegen vannak olyanok, akik tudják méltányolni azt a kitartást, amelyet Önök ezekben a harcokban tanúsítottak. Ez a múlt, amely Önök mögött áll, a jövő biztosítéka is mindnyájunk számára.

Melegen köszönöm szíves meghívásukat, de sajnos nem tehetek eleget neki.

Még egyszer: éljen a proletárünnep, éljen a nemzetközi szociáldemokrácia.

Készséges hívük
F. Engels

FÜGGELÉK

Jegyzetek*

[1] Filippo Turati 1893 jan. 4-én kozolte Engelsszel, hogy a „Lotta di classe" tárcarovatában megjelent a „Kommunista Párt kiáltványa", amelyet Pompeo Bettini az 1883. évi harmadik német kiadás alapján fordított olaszra. Engels Turati kérésére rövid előszót írt a tervezett különkiadáshoz. Ez azután 1893-ban jelent meg Milánóban a „Critica sociale" c. folyóirat kiadásában, de már az ötodik német kiadás (Berlin 1891) alapján. Engels „Az olasz olvasóhoz" címmel, francia nyelven írt előszavát Turati fordította le olaszra; ez a kiadás az 1872-es, 1883-as és 1890-es német kiadások előszóit is tartalmazta. – Antonio Labriola „Kiáltvány"-fordítása abban az időben nem jelent meg. „In memoria del manifesto dei comunisti" c. művét 1895-ben adták ki Rómában. – „Lotta di classe" – olasz hetilap, az olasz dolgozók Szocialista Pártjának központi orgánuma; 1892-től 1898-ig jelent meg Milánóban. – *3 79*

[2] Előszó [„A Kommunista Párt kiáltványa" 1892-es, második lengyel kiadásához] – *3*

[3] Bebel kb. 1893 jan. 3-tól 10-ig látogatóban volt Engelsnél Londonban. – *3 4*

[4] Engels ezeket a sorokat levelezőlapra írta. – *4 44 170 171 206 261 291 300 310 345 368 483 490 492 493 511*

[5] Maria Mendelson kozolte Engelsszel, hogy 1893 jan. 7-én Franciaországban lengyel emigránsokat tartóztattak le azzal a váddal, hogy merényletet készítenek elő III. Sándor cár ellen. Engels megírta „A legújabb párizsi rendőrcsíny" c. cikkét; ez a „Vorwärts" jan. 13-i számában aláírás nélkul jelent meg a „Politikai szemle" rovatban és leleplezte a francia és a cári rendőrség összejátszását. – „Vorwärts. Berliner Volksblatt" – szociáldemokrata napilap; 1884-től 1890-ig „Berliner Volksblatt" néven jelent meg, e címmel az 1890. évi hallei német pártkongresszus határozata alapján lett 1891-től a német párt központi lapjává. Főszerkesztője W. Liebknecht volt. Engels is írt cikkeket a lapba, s tanácsaival segítette a szerkesztőséget. – *4 6*

[6] Karl Schorlemmer halála (1892 jún. 27.) után barátai és tanítványai Schorlemmer-laboratóriumot létesitettek a manchesteri Victoria-egyetemen. – *5*

[7] „Nature. A Weekly Illustrated Journal of Science" – angol tudományos hetilap, 1869 óta jelenik meg Londonban. – Roscoe cikke „Carl Schorlemmer" címmel jelent meg a „Nature" 1892 aug. 25-i számában. – *5*

* Csak azokhoz a nevekhez, művekhez stb. adtunk jegyzetet, amelyekről a mutató egymagában nem adna kellő tájékoztatást. A jegyzettel nem magyarázott nevek és művek közvetlenül a mutatóban keresendők, ugyanígy a jegyzetekben említett személyek és források részletesebb adatai is.

[8] A Panama-botránvba francia államférfiak, magas rangú hivatalnokok és a sajtó egy része is belebonyolódott. Ferdinand Lesseps francia mérnök és üzletember 1879-ben részvénytársaságot alapított a Panama-csatorna építésének finanszírozására. A társaság 1888 végén bekövetkezett csődje számos kis részvényes bukását vonta maga után. 1892-ben kitűnt, hogy a társaság, anyagi helyzetének leplezésére, több magas rangú személyt megvesztegetett, így például Freycinet, Rouvier és Floquet volt miniszterelnököket és más vezető politikusokat. Az igazságügyi szervek igyekeztek a botrányt eltussolni és csupán Lessepset és néhány kevésbé fontos személyt ítéltek el (v. o. 70. jegyz.). – *5 14 29 40 48 87 102 177 209 266 385*

[9] A „Vorwärts" 1893 jan. 12-i számának „Politikai szemle" rovatában párizsi tudósítás jelent meg, amely tévesen azt állította, hogy a Franciaországban letartóztatott lengyelek (v. ö. 5. jegyz.) „Oroszország Szociáldemokrata Pártjának tagjai, amelynek egyik fő képviselője Plehanov elvtárs". – *6*

[10] „Berliner Volkstribüne" – német társadalmi és politikai hetilap, közel állt az „ifjak" anarchisztikus csoportjához (v. ö. 32. jegyz.), 1887-től 1892-ig jelent meg. – *7*

[11] A „Berliner Volkstribüne" mellékletében 1892 aug. 6-tól dec. 24-ig „Die Jurafoderation und Michail Bakunin" címmel cikksorozat jelent meg; a szerző – a svájci Louis Héritier – nevét csak az utolsó cikk után közölték. A cikksorozat igazolni igyekezett a bakunyinistákat és elsősorban a bakunyinista jurai foderáció (a La Chaux-de-Fonds-ban 1870 ápr. 4-től 6-ig tartott kongresszuson a francia-svájci szekcióról levált anarchista szervezet) tevékenységét, ezenkívül rágalmazta az Internacionálé Főtanácsát, Marxot és munkatársait, elsősorban J. Ph. Beckert. Engels elhatározta, hogy nem várja be a teljes cikksorozat közlését, hanem a „Berliner Volkstribüne" szerkesztőségének küldött nyilatkozatban válaszol a rágalmakra. – Miután a „Volkstribüne" 1892 nov. 19-i száma közölte Engels nyilatkozatát, a dec. 24-i számban a cikksorozat 13. (befejező) cikkének végén megjelent Héritier válasza. Ebben és Engelshez írott 1892 dec. 25-i levelében cáfolni igyekezett azt a vádat, hogy meghamisította az I. Internacionálé történetét. – Engels válaszát lásd 11–12 old. – *7 11 24 444*

[12] Az Independent Labour Party (Független Munkáspárt) 1893-ban, a sztrájkmozgalmak és a munkásosztály önálló politikájáért való mozgalom fellendülésének idején alakult meg. a Keir Hardie vezetése alatt álló pártot az új trade-unionok vezetői alapították, rajtuk kívül tagjai a régi trade-unionok képviselői, továbbá fábiánus (v. ö. 14. jegyz.) befolyas alatt álló értelmiségiek és kispolgárok voltak. Programjában követelte a termelési, csere- és elosztási eszközök közös tulajdonba vételét, a nyolcórás munkanap bevezetését, a gyermekmunka betiltását, a társadalombiztosítás és a munkanélküli-segély bevezetését stb Engels támogatta a párt megalapítását, remélve, hogy proletár tömegpárttá fejlődik és kiküszöböli a Szociáldemokrata Foderáció (v. ö. 13. jegyz.) szektás hibáit. Az Independent Labour Party vezetői azonban kezdettől fogva polgári-reformista álláspontot képviseltek, a harc parlamentáris formáit tekintették elsődlegesnek és egyezkedtek a Liberális Párttal. Az Independent Labour Party 1900-ban csatlakozott a Labour Partyhoz. Később Lenin úgy jellemezte a Független Munkáspártot, hogy az valójában a burzsoáziától függő s csak a szocializmustól „független" párt. – „The Workman's Times" – angol hetilap, 1890 augusztusától 1894 szeptemberéig Huddersfieldben, később Londonban és Manchesterben jelent meg; szerkesztője Joseph Burgess volt; 1892-ben egyesült a „Trade Unionist"-tal. A 90-es években Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling és Robert Blatchford is tagja volt a szerkesztőségnek. – *7 13 29 40 52 55 71 208 227 277 280 286 302 327 354 376 446 496*

[13] Social Democratic Federation (Szociáldemokrata Foderáció) – 1884 augusztusában alapított angol szocialista szervezet; 1907-ig állt fenn és kulonféle elemeket, elsősorban értel-

miségieket foglalt magaban, vezetése egy ideig a reformistak (elsősorban Hyndman) kezeben volt, akiknek opportunista politikája ellen és a munkástomegekkel valo szorosabb kapcsolat letesíteséért harcolt a szervezethez csatlakozott forradalmi marxista csoport (Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling, Tom Mann stb.). 1884 őszén a szervezetben szakadás tortent, a baloldali elemek kiváltak es megalapították a Szocialista Ligát (Socialist League) (v. o. 46. jegyz.) – A foderáción belul a tomegek forradalmi hangulatának hatasara tovább folytatodott a forradalmi elemek szembefordulása az opportunista vezetéssel. A 80-as evek vegén kialakult új unionizmus hatására a foderacio kozelebb keriilt a munkástomegekhez és tagjainak létszáma megnott. A vezetőség azonban továbbra is lenyegeben szektas politikát folytatott. 1908-ban a foderációból alakult ki a Social Democratic Party, amelyből 1911-ben az Independent Labour Party (Fuggetlen Munkáspart) baloldali csoportjaival es más szervezetekkel valo egyesulés után létrejott a British Socialist Party, ebből 1916-ban kizárták Hyndmant és társait. – *7 52 55 70 212 227 232 240 271 277 279 283 286 302 327 354 446 461 496*

[14] Fábianus Tarsasag (Fabian Society) – angol reformista szervezet, 1884-ben alapították polgári értelmiségiek, vezetoi Sidney és Beatrice Webb voltak. A szervezet névadója Fabius Maximus, i. e III. szazadi romai hadvezer, aki a második pún háborúban tanúsított halogato taktikajaval, a donto csatak elől valo kitérésével a Cunctator (Halogató) melleknevre tett szert. – A fabiánusok szembehelyezkedtek az osztályharc és a szocialista forradalom marxista tanaival és lehetségesnek tartották, hogy apró reformokkal, a társadalom aprankenti atalakításával, un. „municipális szocializmus" útján megvalosuljon az atmenet a kapitalizmusbol a szocializmusba. A fábiánus szocializmus az egyik forrása a revizionizmus es reformizmus ideologiájának. – *7 52 55 70 161 212 227 277 447*

[15] Hagában ulésezett 1872 szept. 2-től 7-ig az I. Internacionále 5. kongresszusa. Határozatot hozott arról, hogy beiktatja a szabályzatba az 1871 évi londoni konferencia (v. o. 18. jegyz.) hatarozatát „a munkásosztály politikai tevékenységéről" és a Főtanács jogkorenek kiterjesztéséről. Lezárta Marx, Engels és híveik évek ota folyó harcát a munkásmozgalmon beluli kispolgári szektásság kulonboző válfajai ellen; határozatban elítélte az anarchistak bomlaszto tevekenységét és vezetőiket kizárta az Internacionáléból. – A hágai kongresszus határozatai megteremtették az alapot a munkásosztály onálló politikai pártjainak megalakitasához az egyes országokban – *9 307 444*

[16] „The Labour Elector" – angol szocialista hetilap, 1888 júniusától 1894 júliusáig jelent meg Londonban – *9*

[17] 1891 júliusában egy francia hajorajt unnepélyesen fogadtak az oroszországi Kronstadtban, a francia–orosz kozeledest demonstrálo eseménnyel egyidejuleg diplomáciai tárgyalások folytak a ket orszag kozott; eredményuk az 1892-es francia–orosz konvenció volt, amelyben a felek koteleztek magukat egymás veleményének kikérésére nemzetkozi kerdesekben es kozos katonai akciokra bármelyikuk megtámadtatása esetén. Ez a megállapodás az 1893-as francia–orosz szovetség elokeszítését szolgálta, amely a hármasszovetség (v. o. 30. jegyz.) ellen iranvult. – Hogy Oroszország ellen háború esetere a lengyelek támogatását megnyerje, a nemet kormány a 90-es évek elejen engedékenyebb politikát folytatott a német uralom alatt állo nyugat-lengyel teruleteken: a tobbi kozott enyhítette a lengyel nemzeti egyesuletek rendori felugyeletét és bizonyos engedményeket tett az iskolai lengyel nyelvoktatas kerdeseben. – *9*

[18] Az I. Internacionále londoni konferenciájáról van szo, amely 1871 szept. 17-től 23-ig tartott és a proletárpárt megszervezéseert folytatott harc fontos szakaszát indította el. A konferencia határozata „a munkásosztály politikai tevékenységéről" a nemzetkozi munkasmozgalom alapelveként szogezte le, hogy szukség van a munkásosztály onálló

politikai pártjainak megteremtésére. A határozat magvát a hágai kongresszus (v. ö. 15. jegyz.) beiktatta az Internacionálé általános szervezeti szabályzatába. A londoni konferencia, amelyen Marx, Engels és híveik energikus harcot folytattak a bakunyinisták ellen, lényegesen előmozdította a marxista elvek győzelmét a bakunyinizmus fölött. – *11*

[19] „L'Égalité" – svájci hetilap, az Internacionálé francia-svájci föderációjának lapja, 1868 decemberétől 1872 decemberéig jelent meg Genfben, francia nyelven; eleinte bakunyinista irányzatú volt, de 1870 januárjában megváltozott a szerkesztőség összetétele, és a lap ezután a Főtanács irányvonalát támogatta. – *12*

[20] Engels előző levelét, amelyet itt folytat, eddig nem sikerült megtalálni. – *13*

[21] 1885 júniusában az angol Alsóház ír képviselői Parnell vezetésével a konzervatívokkal együtt szembeszálltak Gladstone írországi politikájával és megbuktatták a Gladstone-kormányt. Az 1885-ös választásokon a konzervatívok szerezték meg a többséget; a liberálisok nagymértékben függtek az ír képviselők szavazataitól. Amikor Gladstone 1886-ban újra a kormány élére került, két törvényjavaslatot terjesztett be Írország érdekében: az írországi önkormányzatot előirányzó Home Rule Billt (v. ö. 89. jegyz.) és egy javaslatot az írországi agrártörvényhozásról; 1893-ban egy második önkormányzati javaslatot is benyújtott, de a parlament egyiket sem fogadta el. – *13*

[22] A Centrumpárt 1870-ben alakult meg a katolikus porosz képviselőkből; 1871-ben parlamenti párt lett; hintapolitikát folytatott a kormányhoz hű pártok és a baloldali ellenzéki frakciók között; képviselői az üléstermek közepén foglaltak helyet. A Centrumpárt támogatta a nyugat- és délnyugat-németországi kis- és középállamok földbirtokosainak és burzsoáziájának szeparatista és poroszellenes követeléseit, ellenzékben volt a Bismarck-kormánnyal szemben, de támogatta annak szocialistaellenes intézkedéseit. A Centrumpártról v. ö. Engels: „Az erőszak szerepe a történelemben" (21. köt.) és „Hogyan tovább?" (22. köt.). – *14 28 52 67 70 74 84 382 438 448*

[23] Ezt a javaslatot Viktor Rintelen centrumpárti képviselő nyújtotta be 1892 dec. 15-én a Reichstagban, a büntető törvénykönyv módosításának vitájában. – *14*

[24] Csúszómászóknak (Reptilien) nevezték a Bismarck-kormányt támogató megvásárolható és megfizetett újságírókat és lapokat; az őket támogató alapot mint csúszómászó-alapot emlegették. A „csúszómászó" kifejezést először Bismarck használta 1869 jan. 30-án a képviselőházban a kormány ellenfeleire. A kifejezés értelme azonban a visszájára fordult, amint ezt Bismarck is kénytelen volt 1876 febr. 9-én a Reichstagban elismerni. – „The Daily Chronicle" – angol liberális napilap, 1855-től (ezzel a címmel 1877-től) 1930-ig jelent meg Londonban; a 80-as évek végén–90-es évek elején cikkeket közölt az angol munkásmozgalomról. – *14*

[25] Oroszország 1891 szeptemberében 125 millió aranyrubeles (500 millió frankos) kölcsönt vett fel Franciaországban 3 %-ra. Kezdetben a kölcsönnek nagy sikere volt, összegét $7^1/_2$-szeresen túljegyezték; később azonban zuhanni kezdtek az orosz értékpapírok az európai tőzsdéken, mert Oroszország gazdasági helyzete az 1891-es éhínség folytán nagymértékben romlott és sok kölcsönjegyző megtagadta a kötvények átvételét. Az orosz kormány, hogy megelőzze a kölcsön teljes bukását, kénytelen volt maga felvásárolni a kötvények egy részét. A kölcsönt végül csupán kb. 96 millió rubellel realizálták. – *14 306*

[26] Opportunistáknak nevezték Franciaországban a 80-as évek eleje óta a mérsékelt republikánusokat, akik a francia nagyburzsoázia érdekeit képviselték. – *15 116 182 384 447*

[27] Radikálisok – a francia mérsékelt republikánusok (opportunisták, v. ö. 26. jegyz.) pártjából kivált csoport a 80–90-es években. Vezetőjük G.-B. Clemenceau volt. A radikálisok fenntartották azokat a republikánus követeléseket, amelyeket az opportunisták kormányzásuk idején nem valósítottak meg: a szenátus megszüntetését, az állam és egyház szétválasztását, valamint a választók megnyerése céljából a progresszív jövedelmi adó bevezetését és különböző társadalomgazdasági intézkedéseket. 1901-ben a radikális csoport párttá szerveződött és főként a középrétegek és a kispolgárság érdekeit képviselte. – *15 40 210 274 376*

[28] Ezt a gondolatot „Az orosz cárizmus külpolitikája" c. írásában fejtette ki Engels (lásd 22. köt. 37–38. old.). – *15*

[29] Tevfik pasa egyiptomi alkirály 1892 januárjában bekövetkezett halála után az új alkirály, II. Abbasz Hilmi önálló, Angliától független politikával próbálkozott. Mikor azonban 1893 januárjában új miniszterelnököt akart kinevezni, az egyiptomi angol főkonzul beavatkozott, s bár a francia kormány követelte az alkirály függetlenségének tiszteletben tartását, elérte, hogy a kijelölt személy helyett angolbarát miniszterelnököt nevezzenek ki. Ezzel megszilárdult Anglia uralma Egyiptomban. – *15*

[30] A hármasszövetségnek nevezett agresszív katonai és politikai tömbnek Németország, Ausztria–Magyarország és Olaszország voltak a tagjai; a Franciaország és Oroszország ellen irányuló szövetség véglegesen 1882-ben alakult meg, mikor Olaszország csatlakozott az 1879-ben létrejött osztrák–német katonai szövetséghez. A hármasszövetségről szóló szerződést eredetileg öt évre kötötték meg, de 1887-ben és 1891-ben megújították, 1902-ben és 1912-ben pedig automatikusan meghosszabbodott. Az egymással szembenálló két ellenséges imperialista tömb ellentéteinek kiéleződése végül az 1914–1918-as imperialista világháború kitörésére vezetett; Olaszország ekkor kivált a hármasszövetségből és csatlakozott a Németország és Ausztria–Magyarország ellen harcoló hatalmakhoz. – *15 385*

[31] Franz Tutzauer bútorkereskedő, szociáldemokrata képviselő 1893 január 21-én beszédet mondott a Reichstagban a részletüzletre vonatkozó törvényjavaslat vitájában. Beszédében a kereskedők érdekeit védelmezte, különösen azt a jogukat, hogy a hátralékos adósokon behajtassák az esedékes részleteket. – *15*

[32] Az „ifjak" kispolgári anarchisztikus csoportjáról van szó, amely 1890-ben alakult ki; magvát diákok, fiatal irodalmárok és helyi pártlapok szerkesztői alkották, akik igényt tartottak a párt elméleti vezetésére és szektás, összeesküvő politikát akartak érvényesíteni. Vezetőik (Paul Ernst, Paul Kampffmeyer, Hans Müller, Bruno Wille stb.) befolyására a munkások jogos bizalmatlanságát egyes opportunista szociáldemokrata Reichstag-képviselőkkel szemben kihasználták a pártvezetőség és annak marxista stratégiája és taktikája elleni harcra; figyelmen kívül hagyták a szocialista-törvény (v. ö. 165. jegyz.) eltörlése után kialakult új helyzetet, tagadták a harc legális eszközeit és követelték a parlamenti tevékenységről való lemondást; a szövetségi politikát opportunizmusnak minősítették és a pártvezetést a kispolgári érdekek védelmével és a pártdemokrácia megsértésével vádolták. Az erfurti kongresszus 1891 októberében kizárta a pártból az „ifjak" néhány vezetőjét. (V. ö. 300. jegyz.) – Miután a csoport sikertelen kísérletet tett arra, hogy a berlini pártszervezet segítségével elérje a kizárási határozat eltörlését, 1891 nov. 8-án megalapította a Független Szocialisták Egyesületét. Lapja a „Sozialist" (v. ö. 413. jegyz.) lett. – *15*

[33] A londoni Német Munkás Művelődési Egyletről van szó, amelyet 1840 febr. 7-én alapítottak K. Schapper, J. Moll, H. Bauer és az Igazak Szövetségének más tagjai. Az egyletben az Igazak Szövetségének, ill. később a Kommunisták Szövetségének tagjai vitték a vezető szerepet, Marx és Engels 1847-ben és 1849 szeptemberétől tevékenyen részt vettek mun-

kájában. Az egylet szoros kapcsolatot tartott az angol szocialistákkal és chartistákkal, az angol Testvéri Demokratákkal és a francia szociáldemokratákkal. 1850 szeptemberében Marx, Engels és több harcostársuk kilépett az egyletből, mert az a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségében folyó harcban a kispolgári Willich–Schapper-frakciót támogatta, de az 50-es évek végétől ismét részt vettek tevékenységében. A Nemzetközi Munkásszövetség megalapításával a Munkás Művelődési Egylet az Internacionálé egyik londoni német szekciója lett. A németországi szocialista-törvény (v. ö. 165. jegyz.) idején az anarchistáknak erős befolyásuk volt az egyletben. 1918-ig állott fenn, amikor az angol kormány feloszlatta. – *15 28 47 227 269 404 412*

[34] „Free Russia" – angol havi folyóirat, radikális irányzatú, Az orosz szabadság barátainak társasága elnevezésű angol szervezet lapja, 1890 júniusától 1915 januárjáig jelent meg Londonban, 1891-től 1895-ig Sz. M. Kravcsinszkij (Sztyepnyak) szerkesztésében. – *16*

[35] Kautsky 1893 jan. 5-i levelében megírta Engelsnek, hogy Marx halálának 10. évfordulójára szeretne közölni a „Neue Zeit"-ban (v. ö. 37. jegyz.) egy Marx-életrajzot, illetve egy addig meg nem jelent vagy kevéssé ismert Marx-cikket. Azon a Marx-életrajzon kívül, írta, amely a Bracke-féle kalendáriumban jelent meg Engels tollából, csak Liebknecht 1883-as cikke és Grossnak Marxról szóló írása áll rendelkezésére. Kautskynak nem sikerült megvalósítania tervét. *17*

[36] A „Handwörterbuch der Staatswissenschaften"-ban jelent meg 1892-ben Engels rövid Marx-életrajza. – *17*

[37] „Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens" a német szociáldemokrácia elméleti folyóirata, 1883-tól 1890 októberéig havonta, majd 1923 őszéig hetenként jelent meg Stuttgartban, 1883-tól 1917 okt.-ig Kautsky szerkesztésében. 1885 és 1894 között Engels több cikket írt a lapba, segítette és bírálta a szerkesztőség munkáját; a „Neue Zeit" Engels halála után egyre inkább revizionista irányzatú lett; az első világháború előtt és alatt centrista, s ténylegesen a szociálsovinisztákat támogatta. – 1892 vége óta különböző tervek merültek fel a lap hatékonyságának és kelendőségének növelésére; Engels részletesen foglalkozott ezzel a kérdéssel Bebelnek írt 1892 dec. 3-i és Kautskynak írt dec. 4-i levelében (lásd 38. köt. 529–530. és 533–534. old.). – *17 55 160 174*

[38] Kautsky 1893 jan. 5-i levelében Engels útján azzal a kéréssel fordult Eleanor Marx-Avelinghez, hogy írjon a „Neue Zeit" számára visszaemlékező cikket Marxról. – *17*

[39] Kautsky 1893 jan. 5-i leveléhez mellékelt egy Rio de Janeiróban megjelenő újságot, amely cikket közölt a brazíliai munkáspártról és programjáról. Az újság címét eddig nem sikerült megállapítani. – *17*

[40] Bernsteinnek „Der neueste Vernichter des Sozialismus" c., Julius Wolffal vitatkozó cikkéről van szó („Die Neue Zeit", 1892–93. évf., I. köt. 16., 17. sz.). *17*

[41] Ezt a táviratot eddig nem sikerült megtalálni. *19*

[42] Lásd Engels: „Az olasz panama". A „Vorwärts" 1893 febr. 1-i, 2-i, és 3-i számában közölte a cikket. – *20*

[43] Ezt a kifejezést a „Vorwärts" használta 1893 jan. 25-i számában, „Az olasz panama" c. közleményben. – *20*

[44] Engels ezeket a sorokat zárt levelezőlapra írta. *21*

[45] „A Kommunista Párt kiáltványá"-nak „Az olasz olvasóhoz" címmel megjelent előszavá-ról van szó (v. ö. 1. jegyz.). – *21 22*

[46] Turati 1893 jan. 23-i levelében közölte Engelsszel, hogy a „Kommunista Kiáltvány" olasz kiadásának függelékéhez csatolni kívánja az angol Szocialista Liga megalakulásakor elfogadott programot. – A Szocialista Liga (Socialist League) a Szociáldemokrata Föderációból (v. ö. 13. jegyz.) kivált baloldali szocialisták által 1884 dec.-ben megalakított szocialista szervezet volt; megalakítói közé tartozott Eleanor Marx-Aveling, Edward Aveling, E. Belfort Bax, W. Morris stb. A ligában eleinte a forradalmi szocialistáknak volt döntő befolyásuk, de nemsokára túlsúlyba kerültek az anarchista elemek, és a forradalmi szocialisták nagy része kilépett; 1889-ben a liga széthullott. – *21*

[47] Az olasz parlament 1892 decemberében és 1893 januárjában Colajanni képviselő beszéde alapján megvitatta a Banca Romanában feltárt visszaéléseket, amelyekbe néhány államférfi, számos képviselő, ügyvéd és újságíró is belekeveredett. Az olaszországi Panama-botrányt – szemben a francia Panama-botránnyal (panamone, v. ö. 8. jegyz.) – panamácskának (panamino) nevezték (v. ö. még 22. köt. 337–343. old.). – *22 32*

[48] A „Gazeta Robotnicza" egyik száma, amelyet Maria Mendelson elküldött Engelsnek, „Figyelmeztetés" c. közleményében a lengyel szociáldemokraták nevében óva intett Marcin Kasprzaktól, akit pártpénzek elsikkasztása, a bizalommal való visszaélés és a rendőrséghez fűződő kapcsolatok vádjával kizártak a pártból. A lap berlini szocialisták nyilatkozatát is közölte, amely szerint Kasprzakkal meg kell szakítani minden kapcsolatot. Később kitűnt, hogy a vádak alaptalanok voltak. Kasprzak aktívan részt vett a forradalmi mozgalomban, és a Lengyel Szocialista Párt Központi Bizottsága 1905-ben rehabilitálta őt. – „Gazeta Robotnicza" – lengyel szociáldemokrata hetilap, 1891-től 1919-ig jelent meg Berlinben és Katowicében. – *23*

[49] Maria Mendelson 1893 febr. 5-i levelében beszámolt Engelsnek arról, hogy orosz diákok és tisztek Moszkvában és Pétervárott nacionalista és antiszemita magatartást tanúsítottak lengyel és zsidó diákokkal és tisztekkel szemben. – *23*

[50] V. J. Smuilov 1893 febr. 4-én közölte Engelsszel, hogy Pavlenkov pétervári kiadó egy 6–8 nyomtatott íves Marx-életrajzot kért tőle híres emberek életrajzát tartalmazó sorozata számára. Ezért arra kérte Engelst, adjon neki életrajzi adatforrásokat és küldjön neki anyagot Marx gyakorlati tevékenységéről, különösen az 1847–49-es évekre és az Internacionálé időszakára vonatkozóan, valamint adatokat a marxizmus megszületéséről, ezenkívül ismertesse vele a „Szent család" „fő gondolatait és jellemző részeit". Smuilovnak az volt a szándéka, hogy ha a cári cenzúra betiltja a Marx-életrajzot, akkor külföldön nyomatja ki. – Engels e levele Smuilov másolatában maradt fenn. – *24*

[51] Marx és Engels, akik 1845 elejétől Brüsszelben éltek, 1846 tavaszán megalakították az ottani Kommunista Levelező Bizottságot, amely a szocialista mozgalom ideológiai és szervezeti központjává fejlődött. – A Kommunisták Szövetsége a munkásosztály első forradalmi pártja volt; 1847-ben alakult meg és 1852-ig állt fenn. A Szövetség mind programját, mind összetételét tekintve a munkásosztály nemzetközi szervezete és így a Nemzetközi Munkásszövetség előfutárja, de egyszersmind az első német munkáspárt is volt; tagjainak többsége német munkás, túlnyomórészt kézműveslegény volt. – A brüsszeli Német Munkásegyletet 1847 augusztusában Marx és Engels vezetésével alapította a Kommunisták Szövetségének brüsszeli szervezete. Marx 1847 decemberében előadásokat tartott az egyletben a bérmunkáról és a tőkéről. – *24*

[52] Lásd Engels: „A Kommunisták Szövetsége történetéhez". *24*

[53] Lásd Marx és Engels: „Az állítólagos szakadások az Internacionáléban" és „A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetközi Munkásszövetség". – *24*

[54] Lásd Marx: „Tézisek Feuerbachról". *25*

[55] 1893 jan. végén a német Birodalmi Gyülés (Reichstag) költségvetési vitájában a polgári képviselők azzal vádolták meg a szociáldemokratákat, hogy csak elégedetlenséget szítanak a néptömegek körében, de nem képesek megmagyarázni, mit értenek a jövő szocialista államán. Erre Bebel febr. 3-án, majd febr. 6-án másodszor is kifejtette a szociáldemokraták nézeteit a jövő szocialista államáról. A napokig tartó vitát febr. 7-én Adolf Stoecker szélsőjobboldali képviselő (v. ö. 144. jegyz.) javaslatára zárták le. – A vita a Reichstag kiadványainak sorában „Der sozialdemokratische »Zukunftsstaat«. Verhandlungen des Deutschen Reichstags am 31. Januar, 3., 4., 6. und 7. Februar 1893" címmel jelent meg (Berlin 1893). Bebel első beszéde „Zukunftsstaat und Sozialdemokratie. Eine Rede des Reichstagsabgeordneten August Bebel in der Sitzung des Deutschen Reichstags vom 3. Februar 1893" címmel jelent meg brosúraként. – *26 32 40 53*

[56] Karl Frohme szociáldemokrata képviselő 1893 febr. 4-i Reichstag-beli beszédében bírálta a Centrumpárt (v. ö. 22. jegyz.) politikáját. Annak a kijelentésének a bizonyítására, hogy az egyház mindig helyeselte a nép elnyomását, Aquinói Tamás szavait idézte. Franz Hitze centrumpárti képviselő vitába szállt vele és azt állította, hogy a Frohme által idézett szavakat nem Aquinói Tamás, hanem Arisztotelész mondta. – *26*

[57] Takarékos Ágnes és Rúgkapáló Anni (Spar-Agnes und Strampel-Anni) – Eugen Richter „Sozialdemokratische Zukunftsbilder. Frei nach Bebel" c. gyűlölködő szociáldemokrataellenes gúnyiratának két alakja. – *27*

[58] Bebel 1893 jan. 31-i levelében azt írta Engelsnek, hogy Oroszország Franciaországgal szövetkezve háborút kezdhet Németország ellen anélkül, hogy Angliát, Törökországot és a Balkán-államokat belevonná. Ha legyőznék Németországot, akkor Franciaország esetleg megkaparintaná a Rajna bal partját, Oroszország pedig a keleti-tengeri tartományokat és a Balkánt. Konstantinápollyal együtt. – *27*

[59] 1870 aug. 6-án a Spichern melletti csatában (Lotaringiában) a poroszok legyőzték a francia hadsereg II. hadtestét. *27*

[60] Lásd „Der deutsch-französische Krieg 1870–71. Redigiert von der kriegsgeschichtlichen Abteilung des Grossen Generalstabes", I. rész I. köt., Berlin 1874, 341. old. – *27*

[61] A Német Szabadelvű Párt (Deutsch-Freisinnige Partei) 1884-ben alakult meg a Haladópártból és a Nemzeti Liberális Párt (v. ö. 131. jegyz.) balszárnyából. A liberális burzsoázia és a kispolgárság érdekeit képviselte; több kérdésben szembenállt a Bismarck-kormánnyal, de a szociáldemokráciával is szembefordult. – *28 52 67 70 74*

[62] A kormány 1892 novemberében a Reichstag elé terjesztette régóta tervbe vett katonai törvényjavaslatát, amely a hadsereg, főleg a tiszti és altiszti kar létszámának nagyfokú emelését s ezzel megnövelt katonai kiadásokat irányozott elő. Az állomány javasolt növelése nagyobb arányú volt, mint az 1874 és 1890 között történt növelések együttvéve. Az antimilitarista tömegakciók nyomására és az uralkodó osztályok belső ellentétei folytán a Reichstag 1893 máj. 6-án elvetette a katonai tervezetet és még aznap feloszlott. 1893 júliusában az újjáválasztott Reichstag csekély többséggel elfogadta a kis mértékben módosított törvényjavaslatot. – *28 52 58 68 70 74*

[64] „Przedświt" – lengyel szocialista folyóirat (1891-től hetilap), 1881-től 1918-ig jelent meg Genfben és Londonban. 1892 febr. 27-én közölte Engels előszavát a „Kommunista Párt kiáltványa" második lengyel kiadásához. – *28*

[65] Liberális radikálisok – az angol Liberális Párt egyik áramlata, amely elsősorban az ipari burzsoázia érdekeit képviselte, de nem tömörült szervezett csoportba. A Liberális Párt rajtuk keresztül tett szert befolyásra a trade-unionokban. – *29*

[66] „L'Intransigeant" – francia újság, 1880-tól 1948-ig jelent meg Párizsban, alapítója és főszerkesztője (1910-ig) Henri Rochefort volt; a 80-as és 90-es években radikális-republikánus irányzatú. – „Le Figaro" – francia reakciós napilap, 1854-ben alapították Párizsban. – *31*

[67] „Arbeiterinnenzeitung" – osztrák szociáldemokrata nőmozgalmi folyóirat, 1892-től 1899-ig havonta kétszer jelent meg Bécsben Adelheid Popp szerkesztésében; a szerkesztőség tagja volt még többek között Louise Kautsky, Laura Lafargue és Eleanor Marx-Aveling; kiadói közé tartozott Viktor Adler. – *31*

[67] Engels itt arra utal, hogy a francia szocialista képviselők kezdetben alig vettek részt a Panama-botrány (v. ö. 8. jegyz.) kamarai vitájában. Attól is tartott, hogy Lafargue gyakori vidéki útjai veszélyeztetik újbóli megválasztását. – *32 40*

[68] Az 1893 aug. 20-i és szept. 3-i francia képviselőházi választásokon a különféle irányzatú szocialisták összesen 700 000 szavazatot és 30 mandátumot kaptak. A képviselőházban egyesült velük mintegy 20 képviselő, akik baloldali polgári csoportosulásokhoz tartoztak főleg a radikálisok (v. ö. 27. jegyz.) soraiból kerültek ki – és „független szocialistáknak" nevezték magukat. Így a szocialista frakciónak körülbelül 50 tagja volt (l. 182. old.). *32 71 86 103 111 115 118 182 265*

[69] Posszibilisták (broussisták) – reformista áramlat a francia munkásmozgalomban, amely Brousse és Malon vezetésével 1882-ben kivált a Francia Munkáspártból és Szocialista Munkások Föderációjának (Fédération des Travailleurs socialistes) nevezte magát. A „posszibilista" nevet onnan kapta, hogy propagandája szerint a „lehetségesre" („possible") törekedett. A posszibilisták a 90-es években jelentős mértékben veszítettek befolyásukból; a châtellerault-i kongresszuson jobbszárnyuk különvált és megalakította az allemanisták csoportját (v. ö. 87. jegyz.). Fejlődésük részleteiről lásd 21. köt. 469–470., 475–476. és 484–486. old. – *32 40 115 129*

[70] A „Daily News" 1893 febr. 11-i száma közölte Emily Crawford párizsi tudósító „The Sentence on the Panama-Directors. Sympathy for Mr. de Lesseps" c. cikkét a Panama-botrányban (v. ö. 8. jegyz.) febr. 9-én hozott bírósági ítéletekről. F.-M. Lessepset és fiát, Charles-t 5 évi, Fontane, Cottu és Eiffel vádlottakat 2 évi börtönre, emellett Lessepset, Fontane-t és Cottut 3000, Eiffelt 20 000 frank pénzbüntetésre ítélte. A semmítőszék júniusban megsemmisítette ezt az ítéletet. – *32*

[71] A „Socialiste" 1893 febr. 19-i száma rövidítve közölte Bebel febr. 3-i birodalmi gyűlési beszédét és Liebknecht febr. 7-i beszédének részeit (v. ö. 55. jegyz.). – „Le Socialiste" – francia hetilap, 1885-től jelent meg Párizsban Guesde szerkesztésében, Lafargue, Deville stb. közreműködésével; 1902-ig a Francia Munkáspárt, 1905 óta a Francia Szocialista Párt orgánuma. A 80–90-es években Engels a lap munkatársa volt. – *32*

[72] Németországban a gazdasági válság és az uralkodó osztályok gazdaságpolitikája következtében rosszabbodott a munkásosztály helyzete, és ez a sztrájkmozgalom erősödésére vezetett. 1892 dec. 31-én a szociáldemokrata Reichstag-frakció interpellációt intézett a kor-

mányhoz arról, hogy milyen intézkedéseket szándékozik tenni a munkanélküliség és a bércsökkentések miatt fennálló szükségállapot megszüntetésére. Az interpelláció alapján 1893 jan. közepén a Reichstagban vita indult meg a szükségállapotról. – *32*

[73] Bebel 1893 febr. 11-i levelében „egy kis leckét" kért Engelstől arra vonatkozóan, hogy milyen magatartást tanúsítson a Reichstag-frakció a kormány katonai törvényjavaslatának (v. ö. 62. jegyz.) vitájában. Ez késztette Engelst „Leszerelhet-e Európa?" c. tanulmányának megírására. A „Vorwärts" márc. 1-től 10-ig, nyolc folytatásban közölte a cikkeket. – *34 44 186*

[74] A „Workman's Times" 1893 febr. 18-i száma a nemzetközi munkásmozgalom híreit ismertető rovatában beszámolt a német Reichstagban a jövő szocialista államáról folytatott vitáról. (v. ö. 55. jegyz.). – *34*

[75] Az 1892 nyarán tartott angol parlamenti választások a munkások sikerével végződtek. A szocialista szervezetek számos független jelöltet állítottak és eredményes választási küzdelmet folytattak; három képviselőjük — Keir Hardie, John Burns és John Havelock Wilson – bekerült a parlamentbe. – Az Alsóház 1893 febr. 20-án tárgyalta első olvasásban a választói névjegyzékekről és a képviselői napidíjakról benyújtott törvényjavaslatokat, amelyeket a liberális Gladstone-kormány a tömegek nyomására terjesztett be. A Felsőház azonban elvetette a javaslatokat. – *34 41*

[76] A plébániatanácsokról szóló törvényt (Parish Councils Bill) a Gladstone-kormány 1893-ban nyújtotta be és a parlament 1894 márc. 1-én fogadta el. A törvény megváltoztatta a helyi önkormányzat rendszerét. Addig az egyházközségek kizárólag egyházi igazgatás alatt álltak; most a világi közigazgatási hatalom gyakorlása az egyházról a helyi adófizetők által megválasztott községgyűlésre szállt át. A nagyobb falvakban a községgyűlés a maga soraiból községtanácsot választott. – *35 215*

[77] V. ö. Engelsnek Danyielszonhoz intézett 1891 okt. 29–31-i, 1892 márc. 15-i, jún. 18-i és szept. 22-i leveleit (lásd 38. köt. 190–192., 299–302., 361–365., 459–462. old.). – *36*

[78] Lásd Marx: „A tőke", II. köt. (24. köt.). – Engels, hogy meggyorsítsa a „Tőke" II. kötetének orosz nyelvű kiadását, 1885-ben elküldte Danyielszonnak a német kiadás korrektúráit. Az orosz kiadás még abban az évben megjelent. – *36 79*

[79] Artyel – közös munka elvégzésére önkéntesen társult dolgozók csoportjának orosz elnevezése. – Engels arra a levélre utal, amelyet Marx az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének írt. – *37*

[80] V. ö. Marx és Engels: „Előszó »A Kommunista Párt kiáltványa« második orosz kiadásához"; ez a kiadás 1882-ben jelent meg Genfben Plehanov fordításában. Az orosz szöveg, amelyet Engels idéz, némileg eltér a német eredetitől. – *37*

[81] Engels konspiratív okokból többek között P. W. Rosher nevével is szignálta Danyielszonnak írt leveleit. – *38*

[82] Az 1848 febr. 22–24-i párizsi forradalomról van szó, amely megdöntötte a reakciós Guizot-kormányt és Lajos Fülöp monarchiáját, s megteremtette a második köztársaságot. – *39 138*

[83] Lafargue 1893 febr. 23-án megírta Engelsnek, hogy febr. 16-án beszédet mondott a képviselőházban a Panama-botrányról (v. ö. 8. jegyz.) folytatott vitában. Beszédét febr. 19-én

közölte a „Socialiste". Lafargue azt is megírta, hogy a képviselőház és a sajtó időszerűtlennek tartotta a vitában való felszólalását, s a polgári lapok nem is vettek róla tudomást. – *39*

[84] A Guesde és Lafargue vezette Francia Munkáspártról (Parti ouvrier français) van szó, amelynek tagjait marxistáknak és guesdistáknak is nevezték. – Miután az 1879-es marseille-i szocialista kongresszuson megalakult a Francia Munkáspárt, a marxisták és a broussisták (v. ö. 69. jegyz.) ideológiai ellentétei az 1882-es St. Étienne-i kongresszuson pártszakadásra vezettek. A marxisták a Marx és Engels hatékony közreműködésével kidolgozott és az 1880-as Le Havre-i kongresszuson elfogadott program alapján működtek. A program elvi bevezető részét Marx írta (lásd 19. köt. 228. old.). A párt befolyása különösen az ország ipari centrumainak munkásai körében volt erős, Párizsban viszonylag csekély. A francia párt a 80–90-es években sokat tett a marxizmus elterjesztéséért a francia munkások körében; ehhez nagy segítséget nyújtott központi lapja („Le Socialiste", v. ö. 71. jegyz.). – A marxistáknak (guesdistáknak) jelentős befolyásuk volt a szakszervezeti mozgalomra, a sztrájkharcok szervezésére stb.; nagy szerepük volt a nemzetközi szocialista kapcsolatok megszilárdításában. Sokat tettek a francia polgári köztársaság agresszív külpolitikájának leleplezéséért. – *39 84 87*

[85] Lafargue 1893 febr. 23-án megírta Engelsnek, hogy a Francia Munkáspárt és a Millerand és Jaurès vezette radikális szocialisták között megállapodás jött létre arról, hogy az 1893 augusztusi–szeptemberi képviselőházi választásokon együtt fognak működni és márc. 5-én a legfontosabb városokban megkezdik a gyűléseket. – *39 84 116 129*

[86] Az 1892 máj. 1–8-i községtanácsi választásokon a francia szocialisták jelentős sikert értek el; több mint 100 000 szavazatot kaptak és 635 községtanácsi mandátumot szereztek. 26 város községtanácsában szocialista többség alakult ki, és ezek közül pl. Roubaix-ben, Marseille-ben, Narbonne-ban és Toulonban a szocialisták kezébe került a községtanács vezetése. – *40*

[87] Az allemanistákról, Jean Allemane kispolgári szocialista híveiről van szó. – A posszibilisták 1890 okt. 9–15-i châtellerault-i kongresszusukon végleg két csoportra szakadtak: broussistákra (v. ö. 69. jegyz.) és allemanistákra. Ez utóbbiak szervezetüket Parti ouvrier socialiste révolutionnaire-nek (Szocialista Forradalmi Munkáspártnak) nevezték; nem mentek ugyan túl a posszibilisták ideológiai és taktikai álláspontján, de – ezektől eltérően – igyekeztek propagandát kifejteni a szakszervezetekben (szindikátusokban), amelyeket a munkások szervezkedése fő formájának tekintettek. Fontos harci eszközként propagálták az általános sztrájkot, de – a posszibilistákhoz hasonlóan – nem voltak az egységes, centralizált párt hívei, hanem autonómiát hirdettek, s nagy jelentőséget tulajdonítottak a községtanácsi képviselői mandátumok megszerzésének. – *40 71 90 113 129 349 407*

[88] Blanquistáknak nevezték Louis-Auguste Blanqui francia forradalmár híveit; 1860 után kialakult önálló mozgalmuk fontos szerepet játszott a Párizsi Kommünben; Blanqui – Lenin jellemzése szerint – kétségtelenül forradalmár és a szocializmus lelkes híve volt, de nem a proletariátus osztályharcától, hanem egy forradalmár kisebbség összeesküvésétől várta az emberiség felszabadulását a bérrabszolgaság alól. A blanquizmus ennek ellenére a forradalmi francia munkásmozgalom egyik legfontosabb irányzata volt. 1881 júliusában Vaillant és mások megalakították a blanquisták szervezetét, a Központi Forradalmi Bizottságot (Comité révolutionnaire central), amely 1898-tól kezdve Szocialista Forradalmi Párt (Parti socialiste révolutionnaire) néven működött. (A blanquizmusról v. ö. még 18. köt. 500–506. old.). – *40 56 71 87 90 113 115 129 140*

[89] A Home Rule Bill, amelyet Gladstone 1886 áprilisában terjesztett a brit parlament elé, korlátozott önkormányzatot irányzott elő Írországnak; beletartozott az ír parlament

összehívása és a brit kabinet ellenőrzése alatt álló ír kormány megalakítása. Gladstone ezzel a törvényjavaslattal biztosítani kívánta magának az ír parlamenti képviselők támogatását; a konzervatívok és a liberális unionisták ellenszavazatai azonban megbuktatták a javaslatot a parlamentben. – *41 215 219 391*

[89] 1893 márc. 26-án Brüsszelben, a „Maison du Peuple"-ben – a zürichi szervező bizottság (v. ö. 97. jegyz.) kezdeményezésére – előkonferencia folyt a harmadik, zürichi nemzetközi szocialista munkáskongresszus (v. ö. 142. jegyz.) előkészítésére. A konferencián hat ország szocialista küldöttei vettek részt, köztük Bebel, Liebknecht és Eleanor Marx-Aveling. Az előkonferencia határozata szerint csak olyan szervezetek képviselői vehetnek részt a kongresszuson, amelyek elismerik a munkások szervezkedésének és a politikai akciónak a szükségességét. Ezzel a határozattal kívánták kizárni az anarchistákat a kongresszusról. A konferencia aug. 6-ra tűzte ki a zürichi kongresszus megnyitását. – *41 42 47 51 55 70*

[91] Ludwig Freyberger folyószámlát akart nyittatni a londoni Th. Cook & Son cégnél, s ez Engelshez fordult információért. – *43*

[92] Engels kb. 1893 márc. 1-től 17-ig Eastbourne-ban üdült. *43 44 45 47 51 56*

[93] Turati 1893 márc. 7-én elküldte Engelsnek a „Kommunista Párt kiáltványa" olasz fordításának korrektúráját (v. ö. 1. jegyz.); kérte az anyag sürgős visszaküldését és megkérdezte, hogy vegye-e fel a függelékbe „A Nemzetközi Munkásszövetség programjá"-t, amellyel az 1882-es orosz kiadást kiegészítették. – A levélben említett egyik brosúra Pasquale Di Fratta „La socializzione della terra" c. írása (Milánó 1893), a másiknak a címét nem sikerült megállapítani. – *45*

[94] Lásd 16. köt. 3–14. old. *45*

[95] Ennek a levélnek egy fogalmazványa, továbbá egy másolata is fennmaradt, amelyet Engels készített és mellékelt Sorgénak írt 1893 márc. 18-i leveléhez (v. ö. 51. old.). Mindhárom írás Londonból van keltezve, bár Engels ekkor Eastbourne-ban üdült (v. ö. 92. jegyz.). – *46*

[96] A Bloomsbury Szocialista Társaság (Bloomsbury Socialist Society) 1888-ban vált önálló szervezetté, miután különvált a Szocialista Ligától (v. ö. 46. jegyz.), amelyben anarchista elemek kerekedtek felül. A társaság az Aveling házaspár vezetésével élénk agitációs és propagandamunkát végzett a londoni East End munkásai között. – *47*

[97] A második, brüsszeli nemzetközi szocialista munkáskongresszus (v. ö. 154. jegyz.) a svájci szocialdemokratákat bízta meg a következő kongresszus összehívásával; 1892 januárjában Zürichben szervező bizottság alakult a kongresszus előkészítésére; a bizottság titkára Robert Seidel volt. – *47*

[98] Bebel kb. 1893 márc. 28-tól ápr. 4-ig látogatóban volt Engelsnél Londonban. Lafargue is odautazott és Engelsnél találkozott Bebellel. – *47 49 51 58*

[99] Lásd Jaurès: „De primis socialismi germanici lineamentis apud Lutherum, Kant, Fichte et Hegel" (Toulouse 1891). – École normale supérieure – a leghíresebb franciaországi tanárképző egyetem. – *48*

[100] Engels a fogalmazványt H. D. Lloyd hozzá intézett 1893 márc. 9-i levelének alsó szélére írta. – *50*

[101] Lloyd 1893 febr. 3-i levelében meghívta Engelst, hogy vegyen részt a chicagói világkiállítás idején, 1893 augusztus–szeptemberében rendezendő munkáskongresszusokon. Felkérte, hogy ebből az alkalomból beszéljen az angliai munkásmozgalomról és tetszőleges más munkásmozgalmi témákról. – *50*

[102] Lásd Engels: „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig". – *50*

[103] Az Egyesült Államokban heves viták folytak a bimetallizmus és a tiszta aranyvaluta hívei között. 1890 júl. 14-én a Sherman-Acttel a kormány elrendelte, hogy havonta 4,5 millió uncia ezüstöt vásároljanak fel papírpénzért és így tartsák fenn az arany és az ezüst 16:1 értékarányát. Ennek ellenére állandóan esett az ezüst piaci árfolyama. Tekintettel a kezdődő válságra S. G. Cleveland, az Egyesült Államok elnöke 1893 augusztusában rendkívüli ülésre hívta össze a Kongresszust és javasolta az ezüstfelvásárlási törvény felfüggesztését. Az ilyen értelmű határozatot a képviselőház 1893 aug. végén, a szenátus pedig – hosszú vita után – október végén hozta meg. – *51 168 170*

[104] „New Yorker Volkszeitung" – német nyelvű amerikai napilap, 1878-tól 1932-ig jelent meg, szocialista irányzatú, a 90-es években Hermann Schlüter is munkatársa volt. – *51 170*

[105] „Justice" – angol hetilap, a Szociáldemokrata Föderáció lapja, 1884-től 1925-ig jelent meg Londonban. – *52*

[106] Kautsky 1893 febr. 16-i levelében közölte Engelsszel: Lessner megírta neki, hogy cikket ír Marxról a „Neue Zeit" számára; Lessner arról is értesítette Kautskyt, hogy a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-ből a saját példányát újrakiadás végett elküldte Dietznek. Kautsky hozzáfűzte, hogy jónak tartja ezt az ötletet, hiszen a „Revue", amelyben fontos munkák vannak, teljesen eltűnt a könyvkereskedői forgalomból. – „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" – német folyóirat, Marx és Engels alapították 1849 decemberében, és 1850 novemberéig adták ki. A lap a Kommunisták Szövetségének elméleti és politikai orgánuma volt, folytatása az 1848–49-es forradalom idején Marx és Engels által kiadott kölni „Neue Rheinische Zeitung"-nak; a folyóiratot Londonban szerkesztették és Hamburgban nyomtatták; borítólapján New Yorkot is feltüntették, mert Marx és Engels azt remélte, hogy az amerikai német emigránsok körében is lesz keletje. (Marxnak és Engelsnek a lapban megjelent írásait lásd 7. köt.) – *54*

[107] A „Tőke" negyedik kötete, az „Értéktöbblet-elméletek" kéziratának egy részéről van szó, amelyet Engels 1889–90-ben átadott Kautskynak, hogy kibetűzze és lemásolja (v. ö. 37. köt. 138–139., 265–266. old.). Engels már nem valósíthatta meg azt a szándékát, hogy az „Értéktöbblet-elméletek"-et sajtó alá rendezze. A művet először Kautsky adta ki 1905 és 1910 között Stuttgartban három kötetben. – A sok tekintetben önkényes és hiányos Kautsky-féle kiadás után az „Értéktöbblet-elméletek" teljes, szöveghű kiadása csak 1954–61-ben jelent meg, orosz fordításban, illetve 1956–62-ben eredeti nyelven (lásd 26. köt. I–III. rész.). – Lásd még 38. köt. 551. old. – *55 340 349 447 458*

[108] Cadet Rousselle egy 1792-ben keletkezett francia népdal hőse, akinek három háza, háromszínű haja, három szép szeme stb. van. – *56*

[109] „Almanach de la Question sociale" – francia szocialista évkönyv, 1891-től 1903-ig jelent meg Párizsban Panagiotisz Argyriades szerkesztésében; beszámolókat közölt a nemzetközi munkásmozgalomról. – *56*

[110] Engelsnek ezt és több más levelét Viktor Adler „Aufsätze, Reden und Briefe" (Cikkek, beszédek és levelek) c. gyűjteménye alapján közöljük (Bécs 1922). – August Radimský

1893 márc. 18-án értesítette Engelst, hogy a „Dělnické Listy" (v. ö. 111. jegyz.) szerkesztői cseh nyelven brosúraként ki akarják adni a „Kommunista Párt kiáltványá"-t; előzőleg folytatásokban közölték a lapban. Radimský elküldte Engelsnek a megfelelő számokat és megkérdezte tőle, hogy kéri-e a következőket is. – *57 131 161 195 214 221 260 263 276 333 346 351 364 369 390 431*

111 „Dělnické Listy" – a cseh munkáspárt lapja, Bécsben alapították 1881-ben és ott is jelent meg 1895-ig naponta, 1899-ig egyszer, 1901-ig kétszer, majd ismét egyszer hetenként. – *57*

112 Engels 1893 aug. 1-től szept. 29-ig utazást tett Németországban, Svájcban és Ausztriában. Járt Kölnben, onnan Bebellel együtt Mainzon és Strassburgon át Zürichbe ment, majd néhány napig fivérénél, Hermann-nál Graubünden kantonban tartózkodott és aug. 12-én visszatért Zürichbe. Itt részt vett a harmadik nemzetközi szocialista munkáskongresszus (v. ö. 142. jegyz.) záróülésén és angol, francia és német nyelven rövid beszédet mondott (lásd 22. köt. 382–383. old.). Utána két hetet Svájcban töltött, majd Münchenen és Salzburgon át Bécsbe utazott és ott szept. 14-én felszólalt egy szociáldemokrata gyűlésen (v. ö. 191. jegyz.). Innen Prágán és Karlsbadon át Berlinbe ment és szept. 16-tól 28-ig ott maradt; 22-én beszédet mondott egy tiszteletére rendezett gyűlésen (lásd 22. köt. 386–387. old.); utána Rotterdamon át visszatért Londonba. – *58 76 92 103 107 108 109 111 115 117 121 123 126 127 128 131 145 150 159 166 170 179 223 272 456*

113 A bankok munkaszüneti napjait (bank holidays) 1871-ben törvény állapította meg Angliában; eszerint húsvét és pünkösd hétfőjén, augusztus első hétfőjén és december 26-án minden angol bank munkaszünetet tart. – *59*

114 Engels ezt a fogalmazványt M. R. Cotar 1893 márc. 21-i levelének üres oldalára írta. Cotar Engels hozzájárulását kérte ahhoz, hogy a „Tőke" II. kötetét lefordítsa francia nyelvre, és hangsúlyozta, hogy e feladat elvégzéséhez feltétlenül szüksége van Engels segítségére. – *60*

115 A levelet – az eredeti kézirat hiányában – a Mehring kezétől származó másolat alapján közöljük. – *62*

116 Mehring az 1892 szept. 28-i levél egy részét (lásd 38. köt. 475. old.) közölte „Über den historischen Materialismus" c. írásában, amely „Die Lessing-Legende" c. műve első, 1893-as különkiadásának függelékeként jelent meg. A későbbi kiadásokból a függelék kimaradt. – *62 93*

117 Mehring az idézetet a következő szövegezésben közölte: „és a Lavergne-Peguilhen-féle általánosítás újra igazi tartalmára zsugorodna össze: hogy a feudális társadalom feudális államrendet szül". – *62*

118 Lafargue 1893 ápr. 14-én megírta Engelsnek, hogy Guesde cikket kér tőle május 1-ére. Engels megírta a francia munkásoknak szóló üdvözletét, amely a „Socialiste" ápr. 23-i számában jelent meg, Bebel, Turati, Pablo Iglesias és Plehanov üdvözletével együtt. – Engels e válaszát Alexandre Lévaes közölte „De l'introduction du Marxisme en France" (A marxizmus franciaországi elterjedéséről) c. művében (Párizs 1947). – *63*

119 Engels az 1893 augusztus–szeptemberre kitűzött francia képviselőházi választásokra (v. ö. 68. jegyz.) utal. A képviselőház a párizsi Quai d'Orsay-n, a Bourbon-palotában székelt. – *63 115*

120 Pablo Iglesias 1893 ápr. elejei levelében tájékoztatta Engelst a spanyolországi munkásmozgalom helyzetéről és cikket kért tőle május 1-ére a „Socialista" c. lap különszáma ré-

szére. Ezenkívül Engels segítségét kérte ahhoz, hogy Eleanor Marx-Aveling és más neves szocialisták is támogassák a májusi számot. Engels üdvözlő levele (lásd 22. köt. 379–380. old.) Bebel üdvözletével együtt a lap máj. 1-i számában jelent meg. – *64*

121 Nyilvánvalóan Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művének francia fordításáról van szó, amelyet Henri Ravé készített és Laura Lafargue szerkesztett; Engels átnézte a fordítást, amely 1893-ban jelent meg Párizsban. – *65 83 148 194 211*

122 „L'Illustration" – szépirodalmi hetilap, 1843-tól 1935-ig jelent meg Párizsban. – A lap 1892 ápr. 30-i száma közölte a nemzetközi szocialista mozgalom több vezető személyiségének arcképét, köztük Engelsét is. – *65*

123 A Törvényes Nyolcórás Munkanapért Küzdő és Nemzetközi Munkásliga (Legal Eight Hours and International Labour League) 1890 júliusában alakult meg angol szocialisták egy csoportjának kezdeményezésére, Engels közreműködésével; alapját egy bizottság alkotta, amely 1890-ben megszervezte az első angliai május elsejei tüntetést (v. ö. 22. köt. 54–59. old.). A liga céljául a munkásosztály felszabadítását és a II. Internacionálé 1889. évi párizsi kongresszusa határozatainak megvalósítását tűzte ki. Képviselői 1893-ban részt vettek a Független Munkáspárt (v. ö. 12. jegyz.) megalapításában. – *65 70 277*

124 Council of all London Trades' Unions (London Trades Council) – londoni szakszervezeti tanács, amelyet 1860 májusában alapított meg a londoni trade-unionok küldöttértekezlete; a főváros több tízezer szakszervezeti tagját egyesítette vezetése alatt és az egész angol munkásosztályra nagy befolyást gyakorolt. A 60-as évek első felében hatalmas munkásdemonstrációkat vezetett a kormány azon tervei ellen, hogy Anglia fegyveresen beavatkozzék az amerikai polgárháborúba a rabszolgatartók oldalán. Rokonszenvtüntetéseket rendezett az olasz szabadságmozgalom és a lengyel felkelés mellett. Később vezette a trade-unionok törvényes elismeréséért folyó mozgalmat. A Trades Union Congress megalakulásával a 60-as évek végétől a londoni tanács, bár befolyása jelentős maradt, nem volt többé központja az angol szakszervezeti mozgalomnak. Túlnyomórészt a régi trade-unionokat foglalta magában, s a 90-es évek elején elutasító álláspontot foglalt el az új trade-unionok (v. ö. 388. jegyz.) megalakításával és a nyolcórás munkanapért folyó harccal szemben; a tömegmozgalom nyomására azonban kénytelen volt részt venni a május 1-i demonstrációkon. – *65 70 284 287*

125 A kikötőmunkások hulli sztrájkját, amely 1893 ápr. elejétől máj. 19-ig tartott, az okozta, hogy a hajótulajdonosok az új munkások felvételénél a nem szervezett munkásokat részesítették előnyben. A sztrájk idején katonaság segítségével más angol városokból sztrájktörők ezreit szállították Hullba, a kikötőben ágyúnaszádok horgonyoztak, s a város katonai tábor képét mutatta. A sztrájk eredménytelenül végződött, bár a bányászok, a vasutasok és más szakszervezetek is támogatták; a vállalkozók csak jelentéktelen engedményeket tettek, s a dokkmunkások szakszervezete veszített erejéből. – *65*

126 Karl Schorlemmer irodalmi hagyatékának kiadásáról van szó; a hagyatéki ügyek intézésével Ludwig Siebold és Philipp Klepsch végrendeleti végrehajtókat bízták meg. – *67 108 179 259*

127 Ludwig Schorlemmer 1893 márc. 22-én közölte Engelsszel, hogy dr. Spiegel meg akarja írni Karl Schorlemmer életrajzát. Az életrajz a „Berichte der Deutschen Chemischen Gesellschaft" 25. évfolyamában jelent meg. – *67*

128 Sorge 1893 ápr. 28-án megkérdezte Engelstől, hogy Abraham Lincoln annak idején válaszolt-e arra az üzenetre, amelyet az I. Internacionálé Központi Tanácsa intézett hozzá az Egyesült Államok elnökévé való 1864 novemberi újraválasztása alkalmából. Az üzenetet

Marx fogalmazta és a Tanács Adams, londoni amerikai követ útján juttatta el Lincolnhoz. 1865 jan. 28-án Lincoln nevében írott válasz érkezett a Központi Tanácshoz, amelyet annak jan. 31-i ülésén felolvastak. A „Times" febr. 6-i száma közölte a választ, amelyben Lincoln megköszöni az európai munkásoknak az ő politikája iránt tanúsított rokonszenvét. – *69*

[129] Lásd 22. köt. 502–505. old. – *70*

[130] A német Konzervatív Párt a porosz junkerok, a katonai kamarilla, a vezető beosztású hivatalnokok és a lutheránus papság pártja volt; politikáját sovinizmus és militarizmus jellemezte. 1866-ban kivált belőle az ún. Szabad Konzervatív Párt (Birodalmi Párt), amely a nagybirtokosoknak és az iparmágnások egy részének az érdekeit képviselte és fenntartás nélkül támogatta Bismarck politikáját. A 90-es évek elején a Konzervatív Pártban egyre inkább a szélsőséges junker-szárny kerekedett felül a mérsékeltebb konzervatív erőkkel szemben. – *70 124*

[131] A Nemzeti Liberális Párt, amely a német, főleg a porosz burzsoázia érdekeit képviselte, 1866 őszén, a burzsoá Haladópártban bekövetkezett szakadás után alakult meg; a nemzeti liberálisok a burzsoázia anyagi érdekeiért feladták a politikai uralomra irányuló törekvéseiket és Bismarcknak behódolva fő céljuknak Németország porosz vezetés alatt történő egyesítését tekintették. – A Nemzeti Liberális Párt Németország egyesítése után végérvényesen a nagyburzsoázia, főként az iparmágnások pártja és a Reichstagban Bismarck legfontosabb támasza lett. Amikor Bismarck áttért a védővámpolitikára, a nemzeti liberálisok szakítottak vele, de 1884-től ismét támogatták. A 90-es években olykor ismét szembefordultak a kormánnyal és a konzervatív-klerikális erőkkel, egészében véve azonban alárendelték magukat a kormány politikájának. – *70 124*

[132] Az 1893 júniusi Reichstag-választásokon a szociáldemokrácia nagy sikert aratott: 1 786 738 szavazatot kapott (a szavazatoknak mintegy 22%-át) és 44 képviselője került be a Reichstagba, köztük Bebel, Liebknecht és Paul Singer. Berlinben 6 képviselőből 5 szociáldemokrata volt. Engels a „Daily Chronicle"-nak adott interjúban értékelte a választások eredményét. – *70 74 83 86*

[133] Az 1893 máj. 7-én megtartott londoni májusi tüntetésre a Legal Eight Hours and International Labour League 12 emelvényt állított fel a Hyde Parkban; a nemzetközi emelvényről különböző országok szocialistái beszéltek, így Alfred Delcluze, Louise Kautsky, Friedrich Lessner, Eleanor Marx-Aveling, Sz. M. Kravcsinszkij (Sztyepnyak) és mások. – *70*

[134] Liberális unionisták – az angol Liberális Pártnak Joseph Chamberlain vezetése alatt álló szélsőséges imperialista szárnya; 1886-ban vált külön a liberálisoktól a Gladstone által benyújtott Home Rule Bill (v. ö. 21. jegyz.) körüli harc során. A liberális unionisták, akik az angol–ír unió hívei voltak, a javaslat ellen szavaztak és lemondásra kényszerítették Gladstone-t. A csoport hamarosan beolvadt a Konzervatív Pártba. – *71 215 302 377*

[135] Lopatyin ebben az időben a Pétervár melletti schlüsselburgi erőd foglya volt. – *72*

[136] Lopatyin az M. N. Osanyinához, a Narodnaja Volja végrehajtó bizottságának tagjához írt 1883 szept. 20-i levelében (lásd 21. köt. 445–446. old.) beszámolt Engelsszel való első találkozásáról, amely az előző napon történt. E levélrészlet – Lavrov kezdeményezésére és Engels hozzájárulásával – először az „Osznovi tyeoretyicseszkovo szocializma i jih prilozsenyije k Rossziji" c. kötetben (Genf 1893) jelent meg. – *72*

[137] I. A. Gurvics (Hourwich) 1893 márc 26-án megírta Engelsnek, hogy elküldte neki „The Economics of the Russian Village" c. tanulmányának egy példányát és néhány cikket az

orosz forradalmi mozgalom kérdéseiről, és kérte, hogy Engels mondjon véleményt róluk. A cikkeket a „Progress" c. lapban kívánta közölni. – Engels levelének eredeti példánya nem áll rendelkezésünkre; közlésünk alapja egy géppel írt másolat. – *73*

138 Kautsky 1893 máj. 19-i levelében közölte Engelsszel, hogy Lujo Brentano a „Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte" c. folyóiratban „Die Volkswirtschaft und ihre konkreten Grundbedingungen" címmel cikket írt Engelsnek „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. műve ellen. Jún. 8-án Kautsky pótlólag közölte, hogy a cikk a folyóirat I. kötetének 1. számában jelent meg, amely külön is kapható. – Brentano 1872-ben a „Concordia" c. folyóiratban két névtelen cikket tett közzé, amelyekben tudományos megbízhatatlansággal és idézethamisítással vádolta meg Marxot. Marx a „Volksstaat"-ban válaszolt Brentano vádjára (lásd 18. köt. 80–83. és 98–105. old.). Brentano Marx halála után is folytatta a rágalmazást: „Meine Polemik mit Karl Marx" c. brosúrájára Engels „A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben" c. brosúrájával válaszolt. – A proudhonista Arthur Mülberger nézeteivel Engels „A lakáskérdéshez" c. művében szállt vitába (lásd 18. köt. 197–272. old.). – „Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte" – negyedévenként megjelenő német folyóirat, 1893-tól 1900-ig adták ki Freiburg im Breisgauban és Lipcsében. – „Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage" – a német nagyiparosok és katedraszocialisták lapja 1871-től 1876-ig jelent meg Berlinben. – *74*

139 Edward Westermarck „The History of Human Marriage" c. műveről van szó (London 1891). – *74*

140 Engels itt arra a lassalle-i tételre utal, amely szerint a burzsoá társadalom minden osztálya a munkásosztállyal szembenálló „egyetlen reakciós tömeget" alkot. Ez a hibás tétel a Németországi Szocialista Munkáspárt Marx és Engels által bírált gothai programjába is bekerült. (V. ö. ehhez pl. Marx: „A gothai program kritikája"; 19. köt. és Engels 1891 okt. 14-i levele Kautskyhoz; 38. köt.) – *75 196 264*

141 Bax két cikkéről van szó: „Der Fluch der Zivilisation" és „Menschentum und Klasseninstinkt", mindkettőt Viktor Adler német fordításában közölte a „Neue Zeit" 1892–93. (XI.) évf. II. kötetének 45., ill. 47. száma. – *75*

142 A harmadik nemzetközi szocialista munkáskongresszus 1893 aug. 6-a és 12-e között ülésezett Zürichben húsz ország több mint 400 küldöttének részvételével. A marxisták a kongresszus során szívós harcra kényszerültek az anarchistákkal. – A szociáldemokrácia politikai taktikájáról hozott határozat javasolta a munkásszervezeteknek, hogy a törvényhozó testületeket használják fel a munkásosztály politikai hatalmáért folytatott harcban. A határozat elítélte a polgári pártokkal kötött kompromisszumokat és kimondta, hogy a reformokért vívott küzdelmet alá kell rendelni a munkásmozgalom végső céljainak. – Számos hozzászólás foglalkozott a munkásosztálynak a militarizmushoz való viszonyával. Az elfogadott határozat megerősítette a brüsszeli kongresszus (v. ö. 154. jegyz.) határozatát és felszólította a szocialista képviselőket, hogy szavazzanak a hadihitelek ellen és szálljanak síkra a leszerelésért és az állandó hadseregek megszüntetéséért. A kongresszus megerősítette a brüsszeli kongresszusnak május elseje megünneplésére vonatkozó határozatát is, azzal a kiegészítéssel, hogy május elseje váljék a világbékéért való harc ünnepévé. – További határozataiban állást foglalt az általános választójog, a nyolcórás munkanap, a munkásnők védelme és a mezőgazdasági munkások szervezése mellett. Engels az aug. 12-i záróülésen mint díszelnök berekesztette a tanácskozásokat. Beszédét (lásd 22. köt. 382–383. old.) számos szocialista lap közölte. – *76 87 103 110 111 195 283 287 396*

143 Hermann Bahr 1893 máj. 31-i levelében közölte Engelsszel, hogy a bécsi „Deutsche Zeitung" számára körinterjút akar készíteni az európai antiszemitizmusról és zsidókér-

désről és hogy különböző német, francia és spanyol személyiségek már nyilatkoztak is e tárgyban. Arra kérte Engelst, hogy fogadja őt és szintén fejtse ki nézeteit. – „Deutsche Zeitung" – osztrák napilap, reakciós, antiszemita irányzatú, 1871-ben alapították Bécsben. – *77*

[144] Engels a német Keresztényszocialista Párt jelöltjeire utal; a pártot 1878-ban Keresztényszocialista Munkáspárt néven Adolf Stoecker udvari lelkész alapította a szociáldemokrácia növekvő befolyásának ellensúlyozására. A 80–90-es években a legbefolyásosabb antiszemita szervezetté vált; antiszemita jelszavakkal demagóg agitációt folytatott a finánctőke ellen, s ezzel Németország egyes vidékein bizonyos sikert ért el a parasztok és kézművesek elmaradottabb rétegeiben. – *77 84 100*

[145] Turati 1893 jún. 1-én értesítette Engelst, hogy Giovanni Domanico olasz anarchista olcsó áron meg akarja jelentetni Marx „Tőké"-jének olasz nyelvű kiadását az 1882 és 1884 között közzétett olasz fordításban. Másnap Domanico is írt erről Engelsnek; kifejtette azt a meggyőződését, hogy Engels jóváhagyja a tervet, és javításokat, észrevételeket, kiegészítéseket és magyarázó levelet kért tőle a munkához. – *78 80 91*

[146] Engels 1841 május közepe táján édesapjával utazást tett Dél-Németországban, Svájcban és Észak-Itáliában (Lombardiában). – *78 92*

[147] Turati 1893 jún. 1-i levelében Engels véleményét kérte Deville „Le Capital de Karl Marx. Résumé et accompagné d'un aperçu sur le socialisme scientifique" c. munkájáról és közölte, hogy Ettore Guindani olasz szocialista olasz nyelven meg akarja jelentetni a művet. Az olasz nyelvű kiadás 1893-ban Cremonában jelent meg. – *78*

[148] „Szociál-Demokrat" – bolgár irodalmi folyóirat, 1892-től 1893-ig negyedévenként jelent meg Szevlievóban; közölte Marx, Engels, Plehanov, Lafargue és a szocialista és munkásmozgalom más képviselőinek munkáit. – *81*

[149] 1893 máj. 6-án, a kormány katonai törvényjavaslatáról való szavazás után (v. ö. 62. jegyz.) a Német Szabadelvű Párt (v. ö. 61. jegyz.) kettévált a Ludwig Bamberger vezette Szabadelvű Egyesülésre (Freisinnige Vereinigung) és az Eugen Richter vezette Szabadelvű Néppártra (Freisinnige Volkspartei); az előbbi megszavazta a törvényjavaslatot, az utóbbi ellene szavazott. – *84 125*

[150] 1893 tavaszán a francia monarchista körök – az anarchisták támogatásával – rágalomhadjáratot indítottak a szocialisták ellen; a proletár internacionalizmus elveit hazafiatlanoknak, a szocialistákat pedig hazátlanoknak bélyegezték. Guesde és Lafargue a munkástömegek felvilágosítására több észak-franciaországi városban gyűléseket tartottak és üzenettel fordultak a munkásokhoz. Az üzenetet, amelyet a párt Országos Tanácsa írt alá, a „Socialiste" jún. 17-i száma közölte. – *84 86*

[151] Guesde interjúja, amelyben „Les socialistes et la patrie" címmel kifejtette a szocialista és munkásmozgalom proletár internacionalista elveit, a „Figaro" 1893 jún. 17-i és a „Socialiste" ugyanaznapi számában jelent meg. – *85*

[152] Paul Déroulède és Lucien Millevoye reakciós francia politikusok 1893 júniusában rágalomhadjáratot indítottak Clemenceau, a radikálisok (v. ö. 27. jegyz.) vezetője ellen; azzal vádolták, hogy kapcsolata van a Panama-botrány (v. ö. 8. jegyz.) egyik részesével és az angol kormány zsoldjában áll. A monarchista sajtó dokumentumokat közölt, amelyeket az angol nagykövetségről tulajdonítottak el Clemenceau bűnösségének bizonyítására; amikor a képviselőházban felolvasták az állítólagos bűnjeleket, kitűnt, hogy hamisítványok. – *85*

153 A párizsi nemzetközi szocialista munkáskongresszus 1889 júl. 14-től 20-ig ülésezett; a kongresszuson, amely ténylegesen a II. Internacionálé alapító kongresszusa volt, Európa és Amerika 22 országának 400 küldötte vett részt. Egybehívását megelőzte az Engels vezette marxisták harca a francia és az angol opportunisták ellen, akik a kongresszus előkészítésében magukhoz akarták ragadni a vezetést. Végül a marxista pártok döntő befolyása érvényesült. A francia opportunisták, a posszibilisták, kísérleteik kudarca után (ugyancsak júl. 14-re) ellenkongresszust hívtak egybe, de ezen csak néhány küldött jelent meg. – A szocialista pártok küldöttei beszámoltak országuk munkásmozgalmáról, és a kongresszus kidolgozta a nemzetközi munkásvédelmi törvényhozás alapjait. Követelte a nyolcórás munkanap törvényes bevezetését, a gyermekmunka betiltását és rendszabályokat a fiatalkorú és nőmunkások védelmére; az erre vonatkozó határozati javaslatot, amelyet Bebel nyújtott be, a küldöttek többsége az anarchisták szavazataival szemben elfogadta. A kongresszus hangsúlyozta a nemzetközi munkásmozgalom politikai szervezettségének, a demokratikus jogokért folytatandó harcnak és a legális harci eszközök kihasználásának fontosságát, és hangsúlyozta a mozgalom végcélját, a politikai hatalom meghódítását. Állást foglalt az állandó hadseregek megszüntetése és általános népfelfegyverzéssel való helyettesítése mellett és megállapította, hogy „a munkásfelszabadítás első és elengedhetetlen feltétele a béke". Határozatot hozott arról, hogy 1890 május 1-én minden ország munkássága tüntetést szervezzen a nyolcórás munkanap bevezetése és a nemzetközi szolidaritás mellett, és felszólította a világ munkásait, hogy május elsejét minden évben ünnepeljék meg mint a munkásosztály nemzetközi ünnepét. – *87 283*

154 A második nemzetközi szocialista munkáskongresszust 1891 aug. 16-tól 22-ig tartották Brüsszelben. A mintegy 370 európai és amerikai küldött részvételével ülésező kongresszus lényegében marxista kongresszus volt, a posszibilistáknak (v. ö. 69. jegyz.) és más opportunistáknak nem sikerült a nemzetközi munkásegységet megbontaniok. Az anarchistákat határozatilag kizárták a kongresszus munkájában való részvételből. Az angol trade-unionok képviselőinek jelenlétét Engels igen pozitívan értékelte. Az amerikai küldöttek között a szocialistákon kívül a szakszervezetek képviselői is részt vettek. – A kongresszus a munkásvédelmi törvényhozás, a sztrájkok, a bojkott és a militarizmus kérdéseiről tanácskozott. Határozatban felhívta a világ munkásait, egyesítsék erőiket a tőkések elleni harcra, és ott, ahol politikai jogokkal rendelkeznek, használják ki ezeket a bérrabszolgaság alóli való felszabadításuk érdekében. Egy másik határozat harci eszközként ajánlotta a sztrájkokat és a bojkottot, és hangsúlyozta a szakszervezet feltétlen szükségességét a munkásérdekek védelme szempontjából. A küldöttek határozatban követelték a nemzetközi munkásvédelmi törvényhozás megteremtését, az akkordmunka megszüntetését és a nők állampolgári és politikai jogegyenlőségére vonatkozó követelések támogatását; május 1-ét ismételten a munkásmozgalom nemzetközi ünnepének nyilvánították. – A kongresszus fő témájáról, a militarizmusról Liebknecht és Vaillant beszédeikben és Liebknecht határozati javaslatában megállapították, hogy az a kapitalizmus szükségszerű következménye és csak a szocialista államrend létrehozásával kerülhető el. A határozat azonban nem nevezte meg konkrétan a militarizmus elleni harc eszközeit, hanem csupán eszmei tiltakozásra és a szocializmus győzelmének meggyorsítására szólította fel a világ munkásait. Ferdinand Domela Nieuwenhuis holland küldöttnek, a II. Internacionálé anarchisztikus elemei vezetőjének ellenjavaslatát (amely szerint a világ szocialistái háború esetén bocsássanak ki felhívást általános sztrájkra) a kongresszus elvetette és nagy többséggel Liebknecht javaslatát fogadta el. – Engels a brüsszeli kongresszust a marxisták elvi és taktikai győzelmeként értékelte (v. ö. 38. köt. 145. old.). – *87 283 396*

155 A Belga Munkáspártot 1885 ápr. 5-én Brüsszelben alapították meg a különböző belga munkásszervezetek képviselői. Magva a belga szocialista párt volt, amely 1879-ben alakult meg a flamand szocialista munkáspárt és a brabanti szocialista párt egyesüléséből. A párt harcolt a munkásosztály gazdasági követeléseinek teljesítéséért és az általános választójogért és élére állt a munkások sztrájkmozgalmainak. A Belga Munkáspárt 1894-ben

elfogadott elvi nyilatkozata, amely a párt programja volt, több marxista tételt tartalmazott, de bizonyos proudhonista és anarchista befolyást is visszatükrözött. – *87*

156 Charles Verecque amiens-i szocialista azt írta a sajtóban egy államügyészről, hogy vádbeszédét a hátára kellene ragasztani. Ezért a bíróság, a büntető törvénykönyv csaknem egy évszázada nem alkalmazott 226. §-a alapján, közhivatalnok megsértéséért fogházbüntetésre és nyilvános megkövetésre ítélte. A megkövetési nyilatkozatban Verecque, az amiens-i szocialista csoportok jóváhagyásával, ezt írta: „Ezennel engedelmeskedem és írásban kijelentem, ahogy a 226. § megköveteli: nem volt igazam, mikor akár egyetlen percre is összetévesztettem egy igazságügyi tisztviselő hátát azon falak egyikével, amelyekre lesz szerencsénk néhány hét múlva kiragasztani a szocializmus győzelmes programját." – *89*

157 Ezt a levelet eddig nem sikerült megtalálni. – *90 102 148 151 154 163 176 192 214 237 242 269 280 290 323 376 378 409 429 430 456 463*

158 Lafargue 1893 jún. 28-án közölte Engelsszel: a Francia Munkáspárt (lásd 84. jegyz.) Országos Tanácsa arra kérte a zürichi nemzetközi munkáskongresszus (v. ö. 142. jegyz.) előkészítésére alakult szervező bizottságot (v. ö. 97. jegyz.), hogy augusztus helyett novemberre hívja össze a kongresszust, mert Franciaországban aug. 20-ra tűzték ki a képviselőházi választásokat (v. ö. 68. jegyz.). Lafargue Engels útján Bebel támogatását kérte ehhez. A szervező bizottság júl. 4-én tárgyalta a kérést, de úgy határozott, hogy szervezési nehézségek miatt nem halasztja el a kongresszust. – *90 103*

159 Amikor Engels 1865 augusztus végétől szeptember közepéig utazást tett Németországban, Svájcban és Itáliában, Comóban is tartózkodott. – *92*

160 Engels itt Paul Barth „Die Geschichtsphilosophie Hegel's und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann" c. könyvére utal (Lipcse 1890). – *93*

161 Engelsnek az volt a terve, hogy átdolgozza és Németország történetére vonatkozó terjedelmes anyaggal egészíti ki a „Német parasztháború"-t, de a „Tőke" II. és III. kötetének kiadása és más halaszthatatlan munkák megakadályozták ebben. Megmaradtak azonban vázlatok és töredékes feljegyzések, amelyeket ehhez a munkához készített (lásd 21. köt. 173–183. old.). – *96 339 445 478*

162 Disjecta membra poetae (a költő szétszórt tagjai) – Horatius: „Satirae", I. könyv IV. szatíra 62. sor. – *96*

163 Ennek a levélnek csak a Rudolph Meyer által közzétett, nem teljes szövege áll rendelkezésünkre. Ez első ízben a Bécsben és Lipcsében kiadott „Monatsschrift für Christliche Sozialreform" 1897. évf. 3. füzetében jelent meg. – *98*

164 Rudolph Meyer 1893 jún. 22-i levelében beszámolt Engelsnek egy beszélgetésről, amelyet egy a konzervatívokhoz közel álló ügyvéddel folytatott; eszerint konzervatív körökben az a nézet uralkodik, hogy Caprivi kancellár „a birodalom egész hatalmát" arra fogja felhasználni, hogy elnyomja a szociáldemokratákat, akik a legutóbbi választásokon „túlságosan győztek". – *98*

165 A szocialista-törvény („Törvény a szociáldemokrácia közveszélyes törekvései ellen"), amelyet Bismarck 1878 okt. 19-én fogadtatott el a Reichstagban (v. ö. 353. jegyz.), s amely okt. 21-én lépett életbe, betiltotta a szociáldemokrata párt és a szocialista célokat követő szakszervezetek szervezeteit, minden jelentősebb szocialista újságot, minden szocialista jellegű összejövetelt. E törvény alapján tömeges letartóztatások történtek;

bizonyos városokban és kerületekben kihirdették a „kis ostromállapotot", amely a rendőrségnek lehetővé tette szociáldemokrata funkcionáriusok és munkások önkényes kiutasítását lakóhelyükről. A Szocialista Munkáspárt megszervezte a küzdelmet a kivételes törvény ellen; ennek során szembeszállt a párton belüli jobboldali opportunizmussal és egy anarchisztikus csoporttal is, s Marx és Engels tanácsait követve kidolgozta azt a forradalmi stratégiát és taktikát, amely mindenféle legális és illegális harci módszert felhasznált. Így a párt meg is állotta a helyét és a kivételes törvény elleni harcban tömegpárttá fejlődött, amelyben a marxizmus érvényesült. Az 1890 febr.-i választásokon megkapta az összes szavazatok 19,7 százalékát és az ország legerősebb pártjává lett. A tömegek nyomására a Reichstag már 1890 jan. 25-én elutasította a szocialista-törvény meghosszabbítását. A törvény érvénye szept. 30-án megszűnt, de a reakció nem mondott le felújításának tervéről (v. ö. 424. jegyz.). – *98 129 210 273 282 286 362 406 421*

166 A hagyomány szerint a delphoi jósda ezt a jóslatot adta Kroiszosznak, Lüdia királyának, mielőtt ez megindította a perzsák elleni hadjáratát, amelynek következménye saját országának felbomlása lett. *98 347*

167 Rudolph Meyer 1893 jún. 22-i levelében vitába szállt Bebel „Die Frau und der Sozialismus" c. könyvének XXII. fejezetével. – *98*

168 Engels 1893 jún. végén interjút adott a „Daily Chronicle" tudósítójának a német szociáldemokrácia választási győzelméről (v. ö. 132. jegyz.). Az interjú, amelyet a lap júl. 1-én közölt, Laura Lafargue francia fordításában júl. 15-én megjelent a „Socialiste"-ban. – *102*

169 „L'Ère nouvelle" – francia szocialista havi folyóirat, 1893 júliusától 1894 novemberéig jelent meg Párizsban, alapítója és főszerkesztője George Diamandi volt. Munkatársai közé tartozott Guesde, Jaurès, Lafargue és Plehanov. – *102 154*

170 Az „Ère nouvelle" 1893 júliusi, 1. száma „Barbarie et civilisation" címmel közölte Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művének IX. fejezetét, az augusztusi, 2. szám pedig „Origine et développement de l'état athénien" címmel az V. fejezetet. – A lap első három számában újra közölték Paul Lafargue „Le matérialisme économique de Karl Marx" c., 1884-ból származó előadássorozatát. – *102*

171 A bourses du travail (munkabörzék, munkatőzsdék) helyi intézmények voltak Franciaországban; a 80-as évek második felétől főként a nagyvárosok községtanácsa mellett létesültek és a különböző szakszervezetek képviselőiből álltak. A munkanélküliek munkába állításával, új szakszervezetek alapításával, a munkások szakszervezeti nevelésével és a sztrájkharccal foglalkoztak. Kezdetben az állami szervek támogatták őket, nemritkán pénzzel is, mert arra akarták felhasználni a munkabörzéket, hogy visszatartsák a munkásokat az osztályharctól. Minthogy azonban tevékenységük aggasztani kezdte a kormányt, az állami hatóságok felléptek további terjeszkedésük ellen. 1892-ben a St. Étienne-i kongresszuson megalakították a munkabörzék föderációját, amelyben a posszibilisták vitték a vezető szerepet. – 1893 júl. 7-én a párizsi munkabörzét a kormány katonasággal szállatta meg, törvénytelennek nyilvánította és 1896-ig zárva tartotta. – *102*

172 1893 júl. 13-án francia hadihajók a sziámi Bangkokig hatoltak; a sziámiak tüzeltek rájuk, s ezt a gyarmati terjeszkedésre törekvő francia kormány ürügyül használta fel arra, hogy júl. 18-án ultimátumot intézzen Sziámhoz azzal a követeléssel, hogy adja át Franciaországnak a Mekong bal partját, egészen a kínai határig. – 1882-ben Jules Ferry kormánya gyarmati háborút indított Tonkin ellen, s ez Kína elleni háborúvá terebélyesedett. 1884 júniusában Tonkin francia protektorátus alá került. A háborús cselekmények azonban folytatódtak; 1885 márciusában a francia expedíciós hadsereg vereséget szenvedett, s ennek következtében megbukott a Ferry-kormány. – *103*

[173] Engels kérdésére Laura Lafargue 1893 júl. 26-án azt felelte, hogy férje és ő a képviselőházi választások előkészületei miatt nem vehetnek részt a zürichi kongresszuson (v. ö. még 180. jegyz.). – *103*

[174] Turati 1893 júl. 17-én megírta Engelsnek, hogy a torinói Unione tipografica-editrice (Nyomdászati kiadóvállalat) pert szándékozik indítani Ettore Guindani ellen, aki olasz nyelven meg akarja jelentetni Deville „Tőke"-kivonatát (v. ö. 147. jegyz.). A torinói kiadóvállalat közölte Turatival, hogy megszerezte az örökösöktől Marx műveinek kizárólagos tulajdonjogát. – *104*

[175] Code Napoléon (Napóleon törvénykönyve) – az 1804-ben Code civil des Français (a franciák polgári törvénykönyve) néven életbe lépett törvénykönyv 1807-ben újjáalakított változata; a formális polgári egyenlőség talaján állt. – *104*

[176] Engels 1893 júl. 21-től 28-ig Eastbourne-ban üdült. – *106 107*

[177] Natalie Liebknecht 1893 júl. 24-én megajándékozta Engelst annak a Bruchban, Alsó-Barmen egyik városrészében álló háznak a fényképével, amelyben Engels született. A fényképet Liebknecht készítette egy agitációs útja alkalmával. – *107*

[178] Natalie Liebknecht 1893 júl. 24-i közlése szerint Berlinben nehézségeket gördítenek az elé, hogy fia, Karl bírósági gyakornokként elhelyezkedjék; a hatóságok azt hozzák fel ürügyül, hogy még szász állampolgár, valójában azonban meg akarják akadályozni, hogy Wilhelm Liebknechtnek, a munkásvezérnek a fia képességeinek megfelelő álláshoz jusson. – *107*

[179] Guesde-t a választások első menetében 6887 szavazattal megválasztották, szemben Deschamps mérsékelt republikánus jelölt 2138 és Vienne katolikus munkás 4403 szavazatával. Lafargue Lille második választókerületében 4745 szavazatot kapott (v. ö. még 184. jegyz.). – *113*

[180] Minthogy a zürichi nemzetközi szocialista munkáskongresszus (v. ö. 142. jegyz.) közvetlenül a francia választások (v. ö. 68. jegyz.) előtt ült össze, a Francia Munkáspárt vezetői nem vehettek részt rajta. A francia küldöttség 41 tagja közül csak Bonnier és Bonnet képviselte a Munkáspártot, a többiek nem-marxista csoportok tagjai voltak és sok elvi kérdésben a kongresszus marxista többsége ellen szavaztak. – *113 140 177 267*

[181] „Almanach du Parti Ouvrier" – szocialista évkönyv, amely Guesde és Lafargue szerkesztésében 1892-től 1894-ig és 1896-ban jelent meg Lille-ben. Az 1892. évi szám közölte Engelsnek „A szocializmus Németországban" c. írását, amelyre itt utal. – *113*

[182] „La Justice" – a francia radikális párt napilapja, 1880-tól 1930-ig jelent meg Párizsban; 1897-ig, amíg alapítójának, Clemenceau-nak a szerkesztésében jelent meg, a radikális párt ún. szélső balszárnyának orgánuma volt. Az 1880 júl. 11-i amnesztia után Charles Longuet is a szerkesztőség tagja lett. – *113*

[183] Utalás Bebel „Die Frau und der Sozialismus" c. könyvére. – *114*

[184] A Lafargue megválasztásához fűzött remények nem teljesültek. Lafargue-nak, akárcsak Gustave Dronnak, az opportunisták (v. ö. 26. jegyz.) tourcoing-i jelöltjének 3000 szavazatra lett volna szüksége ahhoz, hogy választókerületükben legyőzzék reakciós ellenfelüket. Ezért megállapodtak, hogy a szocialisták Tourcoing-ban Dronra, az opportunisták pedig Lille-ben Lafargue-ra szavaznak. Dron ily módon győzött is, de az opportunisták tartózkodtak vagy Lafargue ellenfelére szavaztak, úgyhogy Lafargue megbukott. – *114 116 118 266*

185 Guesde levele, amelyben megköszönte a lille-i 7. választókerület (Roubaix) választóinak támogatását, már 1893 aug. 26-án megjelent a „Socialiste"-ban. Guesde a többi között ezt írta benne: „A vasárnapi választás igazi forradalom, annak a forradalomnak a kezdete, amely szabad emberekké tesz majd benneteket... Köszönet Roubaix-nek, amely azzal, hogy bevitte a szocializmust a Palais Bourbonba ... példaadó községgé ... a világ proletárjainak szent városává lett." – *116 177*

186 „Arbeiterzeitung" – az osztrák szociáldemokraták lapja, 1889 és 1893 között hetenként, 1894-ben hetenként kétszer és 1895 jan. 1. óta naponta jelenik meg Bécsben. A lap, amelyet Viktor Adler szerkesztett, a 90-es években Engels több cikkét közölte; munkatársai között volt Bebel és Eleanor Marx-Aveling. – *116*

187 Engels ezt a levelet Bebel nyomtatott címével ellátott papírra írta. – *117*

188 Engels 1876 augusztusában járt a kontinensen, amikor feleségével, Lizzy Burnsszel családi ügyben Heidelbergbe utazott. – *117 128*

189 Engels 1841 szeptemberétől 1842 októberéig, amikor katonai szolgálatát teljesítette, Berlinben a Dorotheenstrasse (ma: Clara-Zetkin-Strasse) 56-ban, a Friedrichstrasse sarkán lakott. – *117 166*

190 A Freie Volksbühne (Szabad Népszínpad) 1890-ben alakult meg szociáldemokrata kezdeményezésre, többek között Mehring irányításával, aki 1892 és 1896 között a vezetője is volt. A realista művészet propagálására alakult színházi egyesület az anyagi szempontok és a cenzúra figyelmen kívül hagyásával tette a munkások számára hozzáférhetővé a világirodalom kiváló alkotásait. Az előadásokon a helyeket kisorsolták az egyesület tagjai között, akik 4000-en voltak. A Freie Volksbühne műsorán többek között Goethe, Schiller, Hauptmann, Hebbel, Gogol, Ibsen, Tolsztoj és Zola művei szerepeltek. – Valószínű, hogy Engels 1893 szept. 17-én Sudermann „Heimat" (Haza) c. művének délutáni előadását nézte meg. – *118*

191 Amikor Engels Bebellel együtt a zürichi kongresszus után visszatért Svájcból és néhány napig Bécsben tartózkodott, az osztrák szociáldemokraták 1893 szept. 11-én ünnepi estet rendeztek Engels tiszteletére; ezen az „Arbeiterzeitung" szerint 600 ember vett részt. Minthogy azonban sokkal többen kívánták látni és köszönteni Engelst, szept. 14-én szociáldemokrata gyűlést rendeztek, amelyen mintegy 2000-en vettek részt; ezen Engels rövid beszédet mondott, s Bebel, Adler és a zürichi kongresszus más résztvevői is felszóltak. – *118 121 128*

192 „La Petite République française" – francia radikális republikánus napilap, e névvel 1875-től 1893-ig, 1893 után „La Petite République" néven jelent meg Párizsban; munkatársai között volt Jaurès és Millerand. – A lap 1893 szept. 10-i száma „Unité socialiste" címmel közölte Vaillant rövid cikkét, amely együttes cselekvésre szólított fel minden szocialista képviselőt, bármelyik csoporthoz tartozik is. – *118*

193 A Taaffe-kormány 1893 szept. 12-én kivételes állapotot hirdetett ki Prágában és környékén; ürügyül az ifjúcsehek (v. ö. 219. jegyz.) állítólagos „nemzetiségi kilengései" szolgáltak, de valójában az intézkedés a szociáldemokrácia ellen irányult. – *119*

194 Nyilván Lafargue-nak „Die politischen Parteien in Frankreich und die letzten Wahlen" c. cikkéről van szó, amely a „Neue Zeit" 1893–94. évf. I. köt. 3., 4. és 5. számában is megjelent; Lafargue levele, amelyet Engels említ, szept. 5-én kelt; beszámolót tartalmazott a képviselőházi választások lefolyásáról és eredményeiről. Adlernak e közléseken

alapuló cikke „Die Wahlen in Frankreich" címmel az „Arbeiterzeitung" szept. 15-i számában jelent meg. – *119*

195 Kautsky 1893 szept. 20-i levelében Engels hozzájárulását kérte ahhoz, hogy a „Neue Zeit"-ban közölje Heinének Marxhoz intézett 1844. szept. 21-i levelét, amely Eleanor Marx-Aveling birtokában volt. E levélben Heine kefelevonatban elküldte Marxnak „Deutschland. Ein Wintermärchen" c. költeményét. Kautsky arra kérte Engelst, hogy írjon előszót a levélhez, de ez nem történt meg. A levél Engels halála után a „Neue Zeit" 1895–96. évf. I. kötetének 1. számában jelent meg Kautsky kommentárjával és Engels levelének fakszimiléjével. – *120 159*

196 Annak a tiszteletdíjnak az elosztásáról van szó, amelyet a „Tőke" kiadói fizettek Marx örököseinek. – *121*

197 Engels 1893 szept. 16-tól 28-ig tartózkodott Berlinben. Itt ugyanolyan lelkesedéssel fogadták, mint Bécsben (v. ö. 191. jegyz.). Szept. 22-én a berlini Concordia-termekben 4000 ember részvételével ünnepi gyűlést tartottak Engels tiszteletére; Liebknecht üdvözlő beszédében méltatta Engels szerepét a német munkásmozgalomban; befejezésül ezt mondta: „Friedrich Engelst Karl Marx tudományos végrendelete végrehajtójának nevezik, és joggal. Marx *politikai* végrendeletének a végrehajtói *mi* vagyunk, a nemzetközi szociáldemokrácia." A gyűlésen Engels is felszólalt (lásd 22. köt. 386–387. old.). – *121 128*

198 A római birodalom Noricum tartományához a mai Alsó- és Felső- Ausztriának a Dunától délre levő része, valamint Stájerország és Karintia legnagyobb része tartozott. – *122*

199 Az említett levelezőlapot eddig nem sikerült megtalálni. – *123*

200 Black Country (Fekete vidék) – 20 várost magában foglaló ipari körzet a közép-angliai Worcestershire és Dél-Staffordshire területén; nevét a szén- és vasércbányákról, a salakhányókról és több ezer üzem füstjéről kapta. – *124*

201 Bernstein „Die preussischen Landtagswahlen und die Sozialdemokratie" c. cikkéről van szó, amely a „Neue Zeit" 1892–93. évfolyama II. kötetének 52. számában jelent meg. *124*

202 Ultramontánok (hegyen túliak) – annak a szélsőségesen reakciós katolikus irányzatnak a képviselői (különösen Németországban), amely az Alpokon túl fekvő Rómát, tehát a pápaságot tekinti irányadónak. Általában a katolikus pártokat (például a német Centrumpártot, v. ö. 22. jegyz.) és a pápaság híveit nevezték ultramontánnak. V. ö. ehhez 21. köt. 386. old. – *124*

203 William Reeves londoni kiadó 1893-ban „Woman in the Past, Present and Future" címmel megjelentette Bebel „Die Frau und der Sozialismus" c. művének második angol kiadását, anélkül, hogy ehhez kikérte volna a szerzőnek vagy Adams Walther asszonynak, az első angol kiadás fordítójának hozzájárulását. Az első angol kiadás azonos címmel 1885-ben jelent meg Londonban a Modern Press kiadónál. – *125 135 151*

204 Hermann Blocher svájci szociáldemokrata könyvet szándékozott írni Bruno Bauerről és Engels segítségét kérte a szükséges irodalom összegyűjtéséhez. Mint 1893 aug. 11-i levelében megírta, ebben az összefüggésben tárgyalni akarta „Bauer viszonyát a hegeli filozófia más követőihez, főképp Karl Marxhoz". Arra kérte Engelst, küldjön egy példányt „A szent család"-ból (lásd 2. köt.), amely üzletben nehezen kapható. – *126*

[205] „Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst" – az ifjúhegeliánusok irodalmi és filozófiai folyóirata, ezzel a címmel 1841 júliusától 1843 januárjáig jelent meg Drezdában Arnold Ruge szerkesztésében; azelőtt 1838 januárjától 1841 júniusáig „Hallische Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst" címmel jelent meg Halléban, Ruge és Theodor Echtermeyer szerkesztésében. A szerkesztőségnek a poroszországi Halléból Szászországba való áthelyezését és a folyóirat nevének megváltoztatását a porosz területen fenyegető betiltás indokolta. De 1843 januárjában a szász kormány is betiltotta a lapot és a Szövetségi Gyűlés határozata a betiltást Németország egész területére kiterjesztette. – *126*

[206] „Allgemeine Literaturzeitung" – német havi folyóirat, 1843 decemberétől 1844 októberéig jelent meg Charlottenburgban, Bruno Bauer szerkesztésében. – *126*

[207] Arról a lelkes fogadtatásról van szó, amelyben a zürichi kongresszus résztvevői Engelst az 1893 aug. 12-i záróülésen részesítették (v. ö. 142. jegyz.). – *128*

[208] 1893 novemberére tűzték ki az 1893 augusztus–szeptemberében megválasztott francia képviselőház (v. ö. 68. jegyz.) üléseinek megkezdését. – *129*

[209] „La Petite République française" (lásd 192. jegyz.). – *130*

[210] „The Woman's Journal" – amerikai feminista hetilap, ezzel a címmel 1870 januárjától 1917 májusáig jelent meg Bostonban és Chicagóban. – *130*

[211] 1893 okt. 2-án Bécsben, a Schwender-kolosszeumban tartott népgyűlésen 4000 ember jelenlétében Adler beszédet mondott a Taaffe-kormány által Prágában kihirdetett kivételes állapotról (v. ö. 193. jegyz.). A beszédet okt. 6-án közölte a bécsi „Arbeiterzeitung". – *131 138*

[212] A 90-es évek elején széles választójogi kampány bontakozott ki Ausztriában. 1893 júl. 9-én a szociáldemokraták Bécsben és sok más városban munkástüntetéseken és gyűléseken követelték az általános választójogot. Taaffe miniszterelnök a tömegek nyomására okt. 10-én választójogi reformtervezetet terjesztett a Reichsrat (Birodalmi Tanács, az osztrák parlament) elé; ez kiterjesztette ugyan a választásra jogosultak körét, de fenntartotta a földbirtokosok és a burzsoázia kiváltságait. A reakciós politikai pártok ellenezték a törvényjavaslatot, s a Taaffe-kormánynak le kellett mondania. A reformot csak 1896-ban valósították meg. – *131 136 143 152 158 161 173 264 318*

[213] A phaiakok (latinosan: phaeakok) Homérosz szerint Szeria sziget lakosai, akik az istenek kedvencei, megáldva az élet minden javával, úgyhogy vidám élvezetek közt tölthették napjaikat. – Szokás volt a bécsieket Duna melléki phaeakoknak nevezni. – *132*

[214] Ausztria Szociáldemokrata Munkáspártjáról van szó, amely az alsó-ausztriai Hainfeldben 1888 dec. 30-tól 1889 jan. 1-ig ülésező egyesülési kongresszuson alakult meg a „radikálisok" és a „mérsékeltek" csoportjából. A kongresszuson programként elfogadták az „Elvi nyilatkozatot", amely lényegében a „Kommunista Kiáltvány" alapult. A nyilatkozat a párt feladatává a proletariátus politikai szervezetének megteremtését és osztálytudatának fejlesztését, a termelési eszközök társadalmi tulajdonba vételéért folytatandó harcot tette, az összes dolgozók felszabadítását a gazdasági függés alól, a munkások politikai jogfosztottságának megszüntetését és szellemi színvonaluk emelését stb. A nyilatkozat szerint a párt tevékenységének és szervezetének egyik elvi alapja a proletár internacionalizmus. A program lényeges hiányossága volt, hogy nem érintette a proletárdiktatúrának és a köztársaság létesítésének kérdését és lényegében az agrárkérdést sem. – *133 137*

215 1847 novemberében a Sonderbund (Különszövetség), a hét gazdaságilag legelmaradottabb svájci katolikus kanton 1843-ban kötött reakciós szövetsége, polgárháborút robbantott ki Svájcban. A Sonderbund célja a haladó polgári átalakulások megakadályozása, valamint az egyház és a jezsuiták kiváltságainak megvédése volt. A svájci szövetségi kormány csapatai nov. 23-án legyőzték a Sonderbund csapatait. – *133 138 296 323 328*

216 1848 januárjában a később Messina ágyúzásáért Bomba királynak elnevezett II. Ferdinánd nápoly–szicíliai király csapatai bombázták Palermót, ahol az alkotmányért folyó harccal összefüggésben népfelkelés tört ki. Ez volt az 1848–49-es polgári forradalom bevezetője Itália államaiban; éreztette hatását Franciaországban az 1848 februári párizsi forradalomban is. – *133 138*

217 1890–93-ban Belgiumban tömegmozgalom bontakozott ki az általános választójogért. A Belga Munkáspárt (v. ö. 155. jegyz.) főtanácsa 1893 ápr. 12-én általános politikai sztrájkot hirdetett meg, miután a képviselőház előző nap elutasította az általános szavazati jog bevezetését. Ápr. 18-án összeült az alkotmányozó gyűlés, amely a tömegek nyomására végül arra kényszerült, hogy elfogadja az általános választójog bevezetésének törvényét. A szenátus ápr. 29-én hagyta jóvá a törvényt. Minden 25 éven felüli férfi szavazati jogot kapott, a választásra jogosultak száma 137 772-ről 1 370 637-re emelkedett. A Belga Munkáspárt főtanácsa még aznap határozatot hozott az egész országra kiterjedt sztrájk befejezéséről. – *133 138 152 158*

218 „The Evening Standard" – angol napilap, a konzervatív „The Standard" esti kiadása, ezzel a címmel 1857-től 1905-ig jelent meg Londonban. – *133*

219 Ifjúcsehek – liberális párt, a cseh ipari burzsoázia és a városi és falusi kispolgárság érdekeit képviselte; az ifjúcsehek kezdetben a Nemzeti Párt (a konzervatív ócsehek) liberális szárnyát alkották, de 1874-ben különváltak és megalakították a különálló Szabadelvű Pártot, amely a 90-es években Csehország vezető polgári pártja volt. A szociáldemokráciával szembenálló ifjúcseh párt az Osztrák–Magyar Monarchiát osztrák–magyar–cseh monarchiává akarta átalakítani és a német burzsoáziával szemben meg akarta szilárdítani a cseh burzsoázia gazdasági és politikai helyzetét. – *134*

220 „The Daily News" – angol napilap, a liberális ipari burzsoázia orgánuma, ezzel a címmel 1846-tól 1930-ig jelent meg Londonban. – *137*

221 „Volkszeitung" – német napilap, az ellenzéki liberális burzsoázia lapja, 1853-tól 1889-ig jelent meg Berlinben; alapítója és szerkesztője Aaron Bernstein volt. – *138*

222 Bernstein és Motteler vissza akartak térni Svájcba, ahonnan 1888-ban kiutasították őket; az elutasító válasz után Bernstein megpróbált Németországba visszatérni, de az ellene kiadott körözés megújítása megakadályozta ezt. – *138*

223 A „Vorwärts" 1893 okt. 12-i száma „Der Kongress der französischen Arbeiterpartei" címmel okt. 9-i keltezésű tudósítást közölt Párizsból. A kongresszusról lásd a 240. jegyzetet. – *140*

224 A „Vorwärts" 1893 szept. 21-i száma „Zarismus und Republikanismus" címmel közölte Vaillant cikkét, amelyet a „Socialiste" csak 23-án közölt. – *140*

225 A „Vorwärts" szept. 20-i száma közölte Paul Arndt levelét, amely Brousse posszibilista politikáját igyekezett igazolni. – *140*

226 A francia szocialisták választási sikere (v. ö. 68. jegyz.) után a reakciós sajtó rágalomhadjáratot indított és egyebek között azt állította, hogy a német kormány megvesztegette La-

fargue-ot. A soviniszták azt is kihasználták, hogy a német szociáldemokraták több mint 2500 fr.-ot gyűjtöttek francia elvtársaik választási alapjára. Ezzel kapcsolatban Lafargue szept. 5-én azt írta Engelsnek, hogy jobb lenne, ha a német szociáldemokraták a jövőben nem küldenének nekik pénzt. – *141 187*

227 A Németországi Szociáldemokrata Párt okt. 22-től 28-ig Kölnben tartotta 1893. évi kongresszusát. A Reichstag-frakció beszámolója elsősorban a militarizmus osztályjellegével és az antimilitarista harccal foglalkozott. A tanácskozások középpontjában a párt és a szakszervezetek közti viszony állt. Egyes szakszervezeti vezetők a pártot alá akarták rendelni a szakszervezeteknek és tevékenységét gazdasági reformpolitikára akarták korlátozni; a kongresszus határozottan elutasította az opportunista támadásokat, de nem szögezte le világosan a párt vezető szerepét a szakszervezeti mozgalommal kapcsolatban. A kongresszus kimondta, hogy a párt nem vesz részt a porosz Landtag választásain és nem köt kompromisszumot szembenálló pártokkal. Egyebek között határozatot fogadott el az antiszemitizmus ellen is. – *141 148 155*

228 Lafargue 1893 okt. 10-én megírta Engelsnek, hogy tárgyalások folynak egy új napilap alapításáról. Engels itt emlékeztet arra, hogy a „Socialiste" már 1892 szept. 25-i, „Pour paraître en octobre" c. jegyzetében bejelentette, hogy a jövőben naponta fog megjelenni; ez azonban nem történt meg. A tárgyalások, amelyeket Lafargue itt említett, szintén eredménytelenek maradtak. – *141 254*

229 René Goblet és Millerand a „Petite République française" (v. ö. 192. jegyz.) szerkesztőségének vezetőségéhez tartoztak; e lap hasábjain akkoriban minden szocialista irányzat képviselői hangot kaphattak. – *141*

230 Okt. közepén Laura Lafargue megírta Engelsnek: nem Ravé hibája, hogy az ő neve lekerült „A család, a magántulajdon és az állam eredete" francia kiadásának címlapjáról, hanem ő maga intézkedett így. Neki elég, írta Laura, ha Engels elégedett a javításokkal, amelyeket a Ravé-fordításon végzett. – *143 148*

231 A „Deutsch-Französische Jahrbücher"-t Marx és Ruge szerkesztésében adták ki Párizsban, német nyelven. Csak első (kettős) füzete jelent meg 1844 februárjában; Marxnak és Engelsnek a folyóiratban megjelent írásait lásd az 1. köt.-ben. A „Jahrbücher" megszűnésének fő oka a Marx és a polgári radikális Ruge közötti elvi nézeteltérések kiéleződése volt. – *143*

232 Lásd 20. köt. 156–180. old. A tervezett francia különkiadás tudomásunk szerint nem jelent meg. – Az „Anti-Dühring"-ről lásd még 20. köt. 1. jegyz. (V. ö. még 21. köt. 385. jegyz.) – *143 154 249*

233 Danyielszonnak Nyikolaj on álnéven, „Ocserki nasevo poreformennovo obscsesztvennovo hozjajsztva" címmel megjelent könyvéről van szó (Szentpétervár 1893). – *145 417*

234 „Sozialpolitisches Zentralblatt" – szociáldemokrata hetilap, ezzel a címmel 1892 januárjától 1895 márciusáig jelent meg Berlinben Heinrich Braun szerkesztésében. – *145 321*

235 A krími háború 1853–56-ban folyt Oroszország és az Angliával, Franciaországgal és Szardíniával szövetkezett Törökország között. – *145 146*

236 Az 1893 októberi szász Landtag-választásokon a szociáldemokraták az előző választásokhoz képest 14 303 új szavazatot kaptak; összesen 37 306-an szavaztak rájuk; mandátumaik száma 2-ről 5-re nőtt. – *148 155*

237 Durst jelentése magyarul: szomjúság. – *148*

238 „Rheinische Zeitung" – a szociáldemokrata párt legfontosabb lapja a Felső-Rajna tartományban, 1888-tól 1933-ig jelent meg Kölnben, 1894–95-ben Karl Hirsch szerkesztésében. – *148*

239 Engels azt kívánta, hogy a stuttgarti Dietz kiadónál megjelenő műveinek tiszteletdíját Viktor Adlernak küldjék el, az osztrák Szociáldemokrata Párt támogatására (v. ö. például Engels 1891 júl. 22-i levelét Adlerhoz és 1892 jan. 26-i levelét Kautskyhoz; lásd 38. köt.). – *150 294*

240 A Francia Munkáspárt (v. ö. 84. jegyz.) 1893 okt. 7-től 9-ig tartotta XI. kongresszusát Párizsban, 499 párt- és szakmai szervezet 92 képviselőjének részvételével. A kongresszus nyilatkozatban foglalt állást a proletariátus nemzetközi akcióinak szükségessége mellett, s a sovinizmus újabb hullámával szembehelyezkedve hangsúlyozta, hogy a Munkáspárt szolidáris Franciaország, Anglia és Belgium sztrájkoló bányászaival és a többi ország harcoló szocialistáival. A kongresszus megtárgyalta a képviselőházi választások (v. ö. 68. jegyz.) eredményeit, a szocialista képviselők feladatait stb. Hangsúlyozta a különféle irányzatú szocialisták egységének fontosságát és síkraszállt az összes szocialista képviselők egységes frakciójának megalakításáért. – *151 182*

241 Engels már nem valósíthatta meg azt a szándékát, hogy kiadja Lassalle-nak hozzá és Marxhoz írott leveleit; ezek 1902-ben jelentek meg, Mehring kiadásában, „Briefe von Ferdinand Lassalle an Karl Marx und Friedrich Engels 1849 bis 1862" (Ferdinand Lassalle levelei Karl Marxhoz és Friedrich Engelshez 1849-től 1862-ig) címmel, a Marx és Engels irodalmi hagyatékából összeállított válogatás negyedik köteteként. Mehring az eredeti leveleken kívül az Eleanor Marx-Aveling által készített és Engels által átnézett gépírásos másolatokat is felhasználta. – *151 339 395 401 447 465*

242 Bebel válaszul okt. 25-én megírta Engelsnek, hogy a választójogról tartandó beszédében szándékozik megtámadni Miquelt, és hogy csak egyetlen levelének használható részeit kívánja idézni. – Miquel leveleihez v. ö. Marx 1871 jún. 12-i levelét E. S. Beeslyhez, 33. köt. – *152*

243 1893 szept. második felében a franciaországi Nord és Pas-de-Calais département-okban bányászsztrájk kezdődött; a sztrájkolók béremelést és a 40 éven felüli munkások elbocsátásának megtiltását követelték. Harcuk mintegy két hónapig tartott és eredménytelenül végződött. – Csaknem egyidejűleg Belgiumban 10%-os béremelésért léptek sztrájkba a bányászok; harcuk október közepén szintén eredménytelenül végződött. – *153*

244 1893 nyarán Angliában a bányászok kizárása (lásd 136. old.) után a vállalkozók sztrájktörőket próbáltak beállítani; Featherstone-ban (Yorkshire) a katonaság összeütközött a bányászokkal, s néhány munkás meghalt vagy megsebesült. A katonaság csaknem minden bányavidéket megszállt. Ez országszerte felháborodást keltett, és a vállalkozók kénytelenek voltak egyelőre lemondani a bércsökkentésről. – *153*

245 Ezt a fogalmazványt Engels Ferdinand Wolff 1893 okt. végi levelének hátlapjára írta; a levél érthetetlen fenyegetéseket és célzásokat tartalmazott. Mikor Engels válaszát megírta, még nem tudott Wolff idegbetegségéről, amelyről később, oxfordi látogatásakor meggyőződött (lásd 176–177. old.). Nem tudjuk, hogy Engels elküldte-e a Wolffnak szánt levelet. – *156*

246 V. ö. Brentano: „Die Arbeitergilden der Gegenwart", Lipcse 1871–72. – *157*

[247] Viktor Adler németre fordította Sztyepnyak (Sz. M. Kravcsinszkij) „The Russian Peasantry. Their Agrarian Condition, Social Life and Religion" c., a londoni Swan Sonnenschein & Co. kiadónál 1888-ban megjelent művének első kötetét. 1892 szept. 22-i levelében megkérte Engelst, hogy a fordítás kiadói engedélyezésének bemutatása után fizesse ki Sztyepnyaknak a neki járó tiszteletdíjat. Engels szerint Sonnenschein így többet kapott a kelleténél (lásd 38. köt. 463–464. old.). Kravcsinszkij ellenőrizte Adler fordítását és rövid előszót írt hozzá. A könyv 1893-ban „Der russische Bauer" címmel jelent meg a Dietz kiadónál. – *157 172*

[248] Kautsky 1893 nov. 1-én közölte Engelsszel, hogy szándékában áll átköltözni Ausztriába. Nov. 25-i levelében ezt azzal indokolta meg, hogy úgy érzi, Stuttgartban elszigetelődik az osztrák munkásmozgalomtól. – *158*

[249] Kautsky azt javasolta Bernsteinnek, hogy a „Neue Zeit" számára írjon cikket az általános sztrájkról. Engelshez intézett 1893 nov. 25-i levelében megírta, hogy erre egy Ausztriából kapott és az általános sztrájkot ellenző levél ösztönözte. – Engels tanácsa ellenére 1894 februárjában a „Neue Zeit"-ban megjelent Bernstein „Der Streik als politisches Kampfmittel" c. cikke. *158 196*

[250] Utalás Bernsteinnek „Die preussischen Landtagswahlen und die Sozialdemokratie" c. cikkére. – *158*

[251] „Volkstribüne. Organ für die Interessen des arbeitenden Volkes" – osztrák szociáldemokrata újság, 1891-től jelent meg hetenként kétszer Bécsben. – *158*

[252] Kautsky „Der Parlamentarismus, die Volksgesetzgebung und die Sozialdemokratie" c., 1893-ban Stuttgartban megjelent munkájáról van szó, amelyről 1893 nov. 1-i levelében azt írja Engelsnek, nem tudja biztosan, küldött-e már példányt neki. – *159*

[253] A párizsi Guillaumin kiadónál 1893-ban „Karl Marx. Le Capital. Extraits faits par M. Paul Lafargue" címmel megjelent könyvről van szó, amelynek bevezetését Vilfredo Pareto írta. – *159*

[254] „Der Sozialdemokrat" a Németországi Szociáldemokrata Párt hetilapja, a kölni pártkongresszus (v. ö. 227. jegyz.) határozata alapján 1894 áprilisától adták ki; 1895-ig jelent meg Berlinben. – *160*

[255] 1893 okt. 13-án az osztrák képviselőházban Joseph Baernreither képviselő a Német Liberális Párt nevében választójogi reformjavaslatot nyújtott be; eszerint csak azok a munkások kapták volna meg – mint külön választói kategória – a közvetlen választójogot, akik kötelesek voltak belépni valamelyik betegpénztárba; a javaslat húszra korlátozta volna a munkásképviselők számát. – *161*

[256] 1893 nov. 3-án Bécsben a választójogi reform ellenzői a Ronacher-teremben gyűlést tartottak, amelyre a szociáldemokrata munkások tiltakozó tüntetéssel feleltek; a tüntetők és a rendőrség véresen összecsaptak egymással. – *161*

[257] A „Fortnightly Review" (New Series, 1893 nov. 1.) „To Your Tents, oh Israel!" címmel közölte a Fábiánus Társaság kiáltványát (lásd még 163. old.). – „The Fortnightly Review" – angol történelmi, filozófiai és irodalmi folyóirat, polgári radikálisok egy csoportja alapította; ezzel a címmel kezdetben kéthetenként, később havonta jelent meg 1865 májusától 1934 júniusáig, 1934-től 1954-ig pedig „Fortnightly" címmel Londonban. – *162 163*

258 Lásd Biblia, Lukács 15, 21. – *163*

259 „Hamburger Echo" – szociáldemokrata napilap, 1887 októberétől 1963-ig jelent meg. – *164 350*

260 A „gyémántos hírek" kifejezéssel Engels arra céloz, hogy tájékoztatást vár Laura Lafargue-tól George Diamandiról (v. ö. 102., 154–155. old.). – *165*

261 Lásd Heine: „Himmelsbräute" („Romanzero"). – *167*

262 Karl Liebknecht, aki fivérével, Theodorral együtt 1893–94-ben Potsdamban a gárdautászoknál teljesített katonai szolgálatot, megpályázott egy törvényszéki gyakornoki állást Hammban. Végül Arnsbergben és Paderbornban alkalmazták. – *167*

263 V. ö. 25. köt. 337 348., 354–413., 421–439. old. – *168*

264 Az i. e. 594-ben hozott reformmal Szolón érvénytelenítette Athénban az adósságokat (lásd erről 21. köt. 103. old.). – *168*

265 Az Amerikai Egyesült Államokban a monopolista egyesülések érdekében bevezetett MacKinley-tarifát 1890-ben fogadták el; ez lényegesen megnövelte az importált ipari termékek vámját, ennek folytán a tömegszükségleti cikkek megdrágultak és a munkásosztály helyzete nehezebbé vált. V. ö. erről Engels „Az amerikai elnökválasztás" (22. köt.). A demokraták, akik az Egyesült Államokban 1892-ben hatalomra jutottak, 1894-ben új tarifát vezettek be, amely csökkentette ugyan az 1890-es vámtételeket, de szintén határozottan védővámos jellegű volt. – *168 170 219*

266 „Pionier. Illustrierter Volkskalender" – német nyelvű évkönyv, az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt adta ki 1883-tól 1904-ig New Yorkban. *169*

267 A szóban forgó könyv címe: „Département of the Interior, Census Office, Compendium of the Eleventh Census: 1890"; az I. és a II. kötet 1892–94-ben, a III. kötet 1897-ben jelent meg Washingtonban. – *170 171 332 354*

268 Berni egyezmény (berni irodalmi konvenció) – Bernben 1886 szept. 9-én megkötött nemzetközi-jogi egyezmény az irodalmi és művészeti alkotások szerzői jogainak védelmére. Az egyezmény aláírói között volt Nagy-Britannia, Franciaország, Németország és Olaszország is. – *172 241 242*

269 A vers egy közismert angol gyermekdalból való. – *173*

270 Kautsky 1893 nov. 11-i levelében Engelsnek arra az ígéretére válaszolva, hogy a „Tőke" III. kötetének levonatait igyekszik Kautsky vagy Bernstein rendelkezésére bocsátani (v. ö. 159. old.), hangsúlyozta: ez azért fontos, hogy mindjárt a kötet megjelenése után ismertetést tudjanak közölni róla. – *174*

271 Engels ezt a fogalmazványt Paul Arndt hozzá intézett 1893 dec. 4-i levelének szélére írta. – *175*

272 Massmann professzort Heine többször kigúnyolta azért, mert nem tud latinul, pl. a „Romanzero" „Unvollkommenheit" c. költeményében és a „Reisebilder"-ben („Reise von München nach Genua", III. fej.). – *177*

273 Clara Zetkin cikke „Die Wahlen in Frankreich" címmel, C. Z. jelzéssel jelent meg a „Neue Zeit" 1892–93. évfolyama II. kötetének 52. számában. Kiemelte, hogy a repub-

likánusokhoz és a polgári radikálisokhoz viszonyítva a szocialisták érték el a legnagyobb választási sikert, s ez még nagyobb is lehetett volna, ha egységesebben lépnek fel. (V. ö. még 68. jegyz.) – *177*

274 A Dupuy-kormány 1893 novemberében azon bukott meg, hogy a képviselőház egyesült szocialista csoportja a kormánytöbbséggel szemben kiállt Pas-de-Calais département sztrájkoló bányászai (v. ö. 243. jegyz.) és a társadalmi reformok mellett. A Casimir-Périer vezette új kormány már december elején nehéz helyzetbe került, amikor az adóügyi reformok vitájában Jaurès a szocialista csoport nevében a kisparasztok földadójának eltörlését javasolta. Javaslatát a képviselőház nagy szótöbbséggel elfogadta, s a kormányt csak az mentette meg a bukástól, hogy Casimir-Périer érvénytelenítette a szavazást. – *177*

275 1893-ban párizsi anarchisták, akiket a rendőrség felbátorított erre, bombamerényleteket és támadásokat hajtottak végre. December 9-én Auguste Vaillant anarchista bombát vetett a képviselőház üléstermébe. Minthogy az anarchisták polgári politikusok életét is veszélyeztették, a kormány elérte az ún. anarchista-törvények (v. ö. 365. jegyz.) kibocsátását és a rendőrség költségvetésének felemelését. – *177 187 188 207*

276 Laura Lafargue franciára fordította Engels „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége" c. művét. Fordítása az „Ère nouvelle" 1894 április–májusi számában jelent meg, miután Engels kéziratban átnézte. – *178 184 187 228 305*

277 Roscoe és Schorlemmer „A Treatise on Chemistry" c. kilenckötetes művéből 1877-től 1892-ig három kötet jelent meg Londonban és New Yorkban. A mű német kiadása „Ausführliches Lehrbuch der Chemie" címmel négy kötetben jelent meg 1877-től 1889-ig Braunschweigban. Schorlemmer halála után Julius Wilhelm Brühl folytatta a mű kiadását; az utolsó kötet 1901-ben jelent meg. – *179 259 358*

278 Schorlemmer életének utolsó éveiben egy kémiatörténet megírásán dolgozott. Ludwig Sieboldnak az volt a szándéka, hogy a terjedelmes, befejezetlen kéziratot német és angol nyelven kiadja. A mintegy 650 oldalas német nyelvű kézirat azonban kiadatlanul maradt s a manchesteri egyetemi könyvtár birtokában van. – *179 259 499*

279 Schorlemmer „The Rise and Development of Organic Chemistry" c. könyve 1879-ben jelent meg Manchesterben és Londonban, majd német fordításban 1889-ben Braunschweigban „Der Ursprung und die Entwicklung der organischen Chemie" címmel. Arthur Smithells az új angol kiadást készítette elő, amely 1894-ben jelent meg Londonban és New Yorkban, az első angol kiadásával megegyező címmel. – *179 358*

280 A „Parti socialiste", a blanquisták hetilapja (v. ö. 284. jegyz.) 1893 dec. 17-től 1894 jan. 7-ig ismertette Vaillant törvényjavaslatát az állandó hadseregnek nemzeti milíciává való átalakításáról. A javaslatot Guesde és más szocialisták is aláírták, s 1894 jan. 20-án a Francia Munkáspárt (v. ö. 84. jegyz.) lapja, a „Socialiste" is közölte. – *183 185*

281 Az 1852. évi kölni kommunista-perben a porosz rendőrügynökök által készített ún. „eredeti jegyzőkönyv" szerepelt mint legfőbb terhelő bizonyíték a Kommunisták Szövetségének tagjai ellen (lásd 8. köt. 415–437. old.). – *183*

282 „Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel und die mit ihm verwandten Geschäftszweige" – a Német Könyvkereskedők Egyesületének lapja, 1834 óta jelenik meg Lipcsében. – *184*

283 Ezt a tervét Engels már nem valósíthatta meg. – *184*

284 „Le Parti socialiste. Organe du Comité révolutionnaire central" – a blanquisták hetilapja, 1891 júniusától 1895 márciusáig jelent meg Párizsban. – *185*

285 1890-ben Madridban per folyt spanyol anarchisták ellen; ennek során Muñoz anarchistáról kiderült, hogy rendőrügynök. A bíróság valamennyi vádlottat 7 évi kényszermunkára ítélte. – *187*

286 Engels a francia–orosz katonai konvenció (v. ö. 17. jegyz.) ratifikálására céloz. – *188*

287 „Critica sociale" – az olasz szocialista párt elméleti folyóirata, ezzel a címmel 1891-től 1926-ig havonta kétszer jelent meg Milánóban Filippo Turati szerkesztésében. A lap jelentős szerepet játszott a marxista eszmék terjesztésében; a 90-es években Marx és Engels több művét közölte. – *189*

288 Engels ezt a fogalmazványt Canepa 1894 jan. 3-i levelének hátlapjára írta. Canepa arra kérte Engelst, hogy az 1894 márciusától kiadandó „L'Era nuova" (Az Új Korszak) c. hetilap számára javasoljon olyan mottót, amely tömören kifejezi az eljövendő szocialista korszak alapeszméjét, ellentétbe állítva a régi korszakkal, amelyet Dante egykor úgy jellemzett, hogy egyesek uralkodnak, mások pedig szenvednek. Az idézetet, amelyet Engels javasolt, lásd 4. köt. 460. old. – *189*

289 Lásd 22. köt. 410. old. – *190 219*

290 Adler „Das allgemeine Wahlrecht, eine »konservative Massregel«" c. cikke, amely az „Arbeiterzeitung" 1894 jan. 5-i számában jelent meg, részleteket idézett Kautsky „Ein sozialdemokratischer Katechismus" c. cikkéből. („Neue Zeit", 1893–94. évf. I. köt. 12., 13. sz.). Adler a cikkben rámutatott arra, hogy a választójogi reformért folyó harcban hasznavehetetlen és ártalmas az általános sztrájk. – *190 195*

291 1893 dec. 24-től 27-ig tanácskozott Bécsben az első ausztriai szakszervezeti kongresszus. Egységes központi szakszervezeti bizottságot alakított meg és jóváhagyta a minden szakszervezetre kötelező egységes sztrájkszabályzatot; elvetette az általános sztrájkot mint az általános választójog kivívásának eszközét. – A Csehszlovák Szociáldemokrata Párt (Československá sociálně demokratická strana) 1893 dec. 24-től 26-ig České Budějovicében (Budweisban) tartotta kongresszusát, amely közvetlen feladatul tűzte ki az általános választójog és a nyolcórás munkanap kiharcolását; az elérésükhöz szükséges eszközök meghatározását Ausztria Szociáldemokrata Pártjának IV. kongresszusára (v. ö. 292. jegyz.) bízta. A kongresszus a hainfeldi egyesülési kongresszus (v. ö. 214. jegyz.) elvi nyilatkozata alapján határozatot hozott önálló párt megalakításáról. Az Ausztria különböző területein élő csehek egy pártban való egyesítését kimondó határozattal elindította a szociáldemokraták nemzeti ismérvek szerinti megszervezését. – Az „Arbeiterzeitung" 1894 jan. 2-i és 5-i száma közölte a beszámolókat a szakszervezeti kongresszusról és a cseh pártkongresszusról. – *190 195*

292 Ausztria Szociáldemokrata Pártjának negyedik kongresszusa 1894 márc. 25-től 31-ig tanácskozott Bécsben. Legfontosabb napirendi pontja az általános választójogért folytatott harc volt. Határozatban mondta ki, hogy az általános, egyenlő és titkos választójogot a munkásosztály rendelkezésére álló minden eszközzel ki kell vívni, és hogy ehhez az alkalmazott agitációs és szervezési eszközökön kívül a tömegsztrájk is hozzátartozik. A kongresszus új szervezeti szabályzatot fogadott el és határozatban kimondta, hogy május 1-ét a nyolcórás munkanapért, az általános választójogért és a népek nemzetközi testvériesüléséért való tüntetéssel kell megünnepelni. – Engels üdvözletet intézett a kongresszushoz. – *191 195 215 219 222*

293 Rober Burton „The Anatomy of Melancholy" c. könyve Democritus Junior álnéven először 1621-ben jelent meg. G. W. Lamplugh a kilencedik kiadás (London 1800) egy példányát küldte meg Engelsnek. – *193*

294 „A munkásosztály helyzete Angliában" és „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" angol kiadásairól van szó. – *193 198 212*

295 Ravé 1894 újévére írott üdvözletében Engels véleményét kérte a „Család... eredete" általa készített francia fordításáról. Közölte, hogy a kritika kedvezően fogadta a művet és a poitiers-i filozófiai kar dékánja dicsérő cikket írt róla. Ravé megemlítette, hogy elkezdte fordítani Kautsky „Thomas More und seine Utopie" c. könyvét, de az „nehezen emészthető". Egyben megkérdezte Engelst, hogy ajánlhatna-e neki egyéb könyveket is fordításra. – Engels a fogalmazványt Ravé levelének hátlapjára írta. – *194*

296 Ebben az értelemben szólalt fel Karl Höger az osztrák szakszervezeti kongresszuson (v. ö. 291. jegyz.). – *195*

297 Engelsnek Albert Delonhoz intézett levelét eddig nem sikerült megtalálni. Engels ezt a feljegyzést Delon 1894 jan. 19-i levelének lapszélére írta. Delon engedélyt kért Engelstől a „Tőke" második kötetének franciára fordítására. – *199*

298 Engels levele válasz W. Borgius 1894 jan. 19-i levelére. Heinz Starkenburg a „Sozialistischer Akademiker" c. berlini folyóirat 1895. évfolyamának 20. számában a címzett megjelölése nélkül közölte Engels válaszát. Ezért minden további kiadásban Starkenburg szerepelt mint Engels levelének címzettje; Borgius rendelkezésünkre álló levele alapján azonban minden kétséget kizáróan meg lehetett állapítani a címzett személyét. – *200*

299 Az 1894 jan. 26-i „Vorwärts" „Ein edles Brüderpaar" c. cikke megállapította, hogy Theodor Reusst és Heinrich Oberwindert 1886 óta már több újság is leleplezte mint rendőrügynököket (v. ö. még 357. jegyz.). – Richard Fischer 1894 jan. 27-i levelében megírta Engelsnek, hogy Reuss tiltakozott a cikk ellen és azt állította, hogy nem azért bocsátották el a „Daily Chronicle"-tól, mert a „Vorwärts" 1891 jan. 14-én leleplezte őt. (Lásd ehhez 38. köt. 11. old. és uo. 20. jegyz.) Fischer az iránt is érdeklődött, emlékszik-e Engels arra, hogy a „Worwärts" másodszor mikor írt Reussról. – *203*

300 A Németországi Szociáldemokrata Párt erfurti kongresszusa 1891 okt. 14-e és 21-e között ülésezett 230 küldött részvételével. Megvitatta a pártelnökség beszámolóját, a Reichstagfrakció tevékenységét, a párt taktikáját, az új pártprogram tervezetét és szervezeti kérdéseket. Liebknecht, Singer és Fischer mellett elsősorban Bebel foglalkozott két elvi jelentőségű beszédben Vollmar opportunista nézeteivel és az „ifjak" (v. ö. 32. jegyz.) anarchisztikus fellépésével. A küldöttek egyhangúlag megszavazták Bebel határozati javaslatát a párt politikájáról és taktikájáról, amely mind a jobboldali, mind a baloldali elhajlás ellen irányult. A határozat kimondta, hogy „a politikai hatalom meghódítása az az első és legfőbb cél, amelyre minden osztálytudatos proletármozgalomnak törekednie kell"; megkövetelte a párttagoktól a párthatározatok betartását, a pártprogram szellemében való munkálkodást és „a párt teljes és végső céljának" szem előtt tartását. Az „ifjak" szóvivői közül Wilhelm Wernert és Karl Wildbergert kizárták a pártból. Vollmar és hívei elszigetelődtek és meghátrálásra kényszerültek; a kongresszus határozatát a párt politikájáról és taktikájáról megszavazták, de továbbra is megmaradtak opportunista nézeteik mellett. – A kongresszus Liebknecht előadói beszéde után elfogadta a párt új programját, amelynek alapja a „Neue Zeit" szerkesztősége által javasolt program volt. – *203*

301 Valószínűleg a „Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból (1871–75)" c. brosúra („Vorwärts" kiadó, Berlin 1894) tiszteletdíjáról van szó. – *203*

[302] Engels körülbelül 1894 febr. 9-től márc. 1-ig Eastbourne-ban üdült. – *204 205 206 207 212 217*

[303] Engelsnek „A jövendő olaszországi forradalom és a szocialista párt" c. cikkéről van szó, amelyet Turati és Anna Kulisova kérésére írt, Turati fordított le franciából olaszra és a „Critica sociale" 1894 febr. 1-én közölt. Adlernak az „Arbeiterzeitung" számára készült fordítása nem jelent meg, de a „Sozialdemokrat" 1894 júl. 12-én „Friedrich Engels über die Lage in Italien" (Friedrich Engels az olaszországi helyzetről) címmel közölte a cikket. – *204 214 221 224 254*

[304] Kamerunban, amely 1884 óta német gyarmat volt, a gyarmati hatóságok kegyetlenül elfojtották a benszülöttek lázongásait. – *204*

[305] A „Tőke" III. kötetéről a „Neue Zeit" számára készült ismertetés (v. ö. 289. jegyz.) honoráriumáról van szó. – *204*

[306] Kautsky a „Geschichte des Sozialismus in Einzeldarstellungen" (A szocializmus története monográfiákban) címmel tervezett könyvsorozattal (v. ö. 574. jegyz.) kapcsolatban 1894 febr. 7-én megkérdezte Engelst, nem volna-e helyesebb, ha a mű címe a „kommunizmus története" lenne. – *204*

[307] Engels a fogalmazványt annak az 1894 febr. 14-i levélnek a hátlapjára írta, amelyben Gizycki felkérte őt, hogy ismertesse nézeteit „a nő erkölcsi rendeltetéséről" és engedélyezze ezek közzétételét az általa kiadott „Ethische Kultur" (Etikai kultúra) c. folyóiratban. – *205*

[308] Bernstein azt tanácsolta Engelsnek, hogy olvassa el Giordano Brunónak „Vom Unendlichen, dem All und den Welten" címmel német fordításban megjelent művét, amelyről ő „Die deutsche Ausgabe einer Hauptschrift des Giordano Bruno" (Giordano Bruno egyik fő művének német kiadása) címmel recenziót közölt a „Neue Zeit"-ban (1893–94. évf. I. köt. 21. sz.). Megkérdezte továbbá, megküldje-e Engelsnek Georg Brandes „Bebel und Vollmar" c., a „Frankfurter Zeitung"-ban megjelent tárcáját. – *206*

[309] „Frankfurter Zeitung und Handelsblatt" – német kispolgári demokratikus napilap, 1856-ban alapította L. Sonnemann; ezzel a címmel 1866-tól 1943-ig jelent meg Majna-Frankfurtban. – *206*

[310] Az Olasz Dolgozók Szocialista Pártja (Partito socialista de' lavoratori italiani) 1892-ben alakult meg a genovai pártkongresszuson; 1895-től Olasz Szocialista Párt (Partito socialista italiano) volt a neve. A párt világosan elhatárolta magát az anarchistáktól és a 90-es években – bizonyos reformista hibák ellenére – aktívan vezette az olasz munkásosztály tömegmozgalmát. – *208 487*

[311] 1894 febr. közepén a francia képviselőházban vita zajlott le a gabonavámokról. Jaurès febr. 17-i felszólalásában támogatta az állami gabonabehozatali monopólium létesítésére vonatkozó törvényjavaslatot. Febr. 19-i felszólalásában Guesde csatlakozott Jaurès álláspontjához. – *209*

[312] A német szociáldemokrácia első illegális pártkongresszusát 1880 aug. 20-tól 23-ig tartották Svájcban, a wydeni kastélyban. A kongresszus lezárta a szocialista-törvény kibocsátása (v. ö. 165. jegyz.) utáni zavar és ingadozás időszakát, s levonta a párt stratégiája és taktikája körül folyt viták tanulságait. Határozatai – szembeszállva a jobboldali és „baloldali" opportunizmussal – a porosz-német katonaállam elleni egyértelműen forradalmi

harc útját jelölték ki. A kongresszus, az osztályharc új feltételeinek megfelelően, úgy határozott, hogy a pártnak „minden eszközzel" küzdenie kell céljaiért, nem pedig csak „minden törvényes eszközzel", mint az eddigi, a gothai program kimondta. A kongresszus a „Sozialdemokrat"-ot a párt hivatalos lapjává nyilvánította, s hangsúlyozta jelentőségét a párt megszilárdításában és a marxizmus terjesztésében. A kongresszus lerakta az alapjait a szocialista-törvény fölött később aratott győzelemnek. – *210 396 421*

[313] August Momberger 1894 febr. 26-án megírta Engelsnek, hogy szeretne közreműködni a szocialista eszmék terjesztésében azok között a külföldiek, elsősorban angolok között, akikkel érintkezik. Ezért útmutatást kért Engelstől a legfontosabb angol szocialista, szociálpolitikai és természettudományos művekre, valamint a „Neue Zeit"-nak megfelelő angol folyóiratra vonatkozólag. – *212*

[314] Az angliai parlamenti választásokat 1895 júl. 12-e és 29-e között tartották meg. A konzervatívok 150 szavazatos többséget értek el az Alsóházban; az Independent Labour Party (v. ö. 12. jegyz.) jelöltjeit, köztük Keir Hardie-t sem választották meg. – *214 218 302 496*

[315] Randolph Churchill 1894 márc. 19-én az Alsóházban olyan rendelkezésre tett javaslatot, amely megtiltja a liberális kabinet tagjainak, hogy beavatkozzanak a választási hadjáratba és a választókerületekben beszédet tartsanak. – *215*

[316] Engels az „Arbeiterzeitung" 1894 márc. 6-i., 9-i., 13-i és 16-i számaiban aláírás nélkül megjelent cikkekre utal, amelyeknek szerzője valószínűleg Adler volt. Az említett márc. 6-i cikk („Die Wahlreform Stadnicki") bírálta a koalíciós Windischgrätz-kormány tervezett választójogi reformját, amely a parlamentnek csak jelentéktelen mértékű kiszélesítését irányozta elő egy ötödik kúria (választói osztály) felállításával. – *215*

[317] Danyielszonnal folytatott levelezésében Engels konspiratív okból a többi között Louise Kautsky nevét is használta. – *216 247 322 367 418 484*

[318] Ennek a levélnek fennmaradt a fogalmazványa is, melyet Engels Mușoiu 1894 febr. 24-i levelének hátlapjára írt. A fogalmazvány és a levél szövege megegyezik. – Mușoiu közölte Engelsszel, hogy románra fordította „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" c. művét és „A Kommunista Párt kiáltványá"-t. Mellékelte a román kiadáshoz írt előszók német fordítását s arra kérte Engelst, írjon előszót e művek második kiadásához. – *217*

[319] Adlernak 1894 nyarán le kellett töltenie $2^1/_2$ hónapos fogházbüntetését. – *221 263*

[320] Engels itt a himnem (♂) és a nőnem (♀) biológiai jelét alkalmazza a bécsi „Arbeiterzeitung", illetve „Arbeiterinnenzeitung" megjelölésére. – *221*

[321] A cikk „Zum 13. März" címmel 1894 márc. 13-án jelent meg az „Arbeiterzeitung"-ban, L. K. jelzéssel. – *221*

[322] „El Socialista" – spanyol napilap, majd hetilap, a Spanyolországi Szocialista Munkáspárt központi lapja; Pablo Iglesias alapította 1885-ben Madridban. – *224*

[323] Benno Karpeles osztrák szociáldemokrata elküldte Engelsnek „Die Arbeiter des mährisch-schlesischen Steinkohlen-Reviers" c. könyvét. 1894 márc. 19-i levelében megírta, hogy ezzel háláját akarta kifejezni Engelsnek mint az ötven évvel azelőtt megjelent „A munkásosztály helyzete Angliában" szerzőjének és mint kiemelkedő szocialistának. – *226*

324 Laura Lafargue 1894 ápr. 11-e előtt közölte Engelsszel, hogy Franciaországban az anarchisták ki akarják adni Dühring egyik munkáját. Bonnet, az „Ère nouvelle" szerkesztőségi titkára azt javasolta, hogy haladéktalanul kezdjék el franciára fordítani Engels „Anti-Dühring"-jét, hogy készen legyen, mire Dühring könyve megjelenik. A fordítást azonban akkor nem készítették el. – *228*

325 A javaslat, amelyet Kanitz gróf 1894 ápr. 7-én nyújtott be a Reichstagban, előirányozta, hogy az állam feladata legyen a gabona kivitele és behozatala, valamint árának megállapítása. A szociáldemokraták szembehelyezkedtek a javaslattal, amelyet a Reichstag júl. 14-én 159 szavazattal 46 ellenében elutasított. – *228 266*

326 Lásd Marx: „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről"; a mű először 1848-ban Brüsszelben jelent meg franciául. 1894-ben közölte az „Ère nouvelle" 6. száma, majd jún. 23-án, 30-án és júl. 7-én a „Socialiste". – *229 231 235*

327 A „Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről" (v. ö. 326. jegyz.) angol fordítása Engels előszavával 1888-ban jelent meg Bostonban; e kiadás egy részét 1889-es évszámmal hozták forgalomba, a kiadás helyeként pedig Bostont és Londont jelölték meg. A „Neue Zeit" 1888 júliusi 7. száma közölte Engels előszavát Bernstein és Kautsky német fordításában. Marx műve orosz nyelven 1885-ben jelent meg először, Plehanovnak Bernstein és Kautsky német fordítására támaszkodó fordításában. Olaszul a mű a „Critica sociale" 1894 ápr. 1-i és 16-i számában, és 1894-ben Milánóban brosúrában jelent meg. Engels előszavát a „Critica sociale" máj. 1-i., 16-i és jún. 1-i száma közölte. – *229 231 235 237*

328 Lafargue cikkét „Die Heldentaten der französischen Polizei" címmel a „Vorwärts" 1894 ápr. 10-i száma közölte „Gallus" aláírással (lásd még 358. jegyz.). – *230*

329 Engels itt Achille Loria „Karl Marx" c. cikkére utal, amely a „Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti" 1883 ápr. 1-i számában jelent meg. V. ö. ehhez Engels 1883 ápr. végi levelét Loriához (36. köt.) és a „Tőke" III. kötetéhez írt előszavát (25. köt. 19–22. old.). – *231*

330 H. W. Lee 1894 ápr. 13-i levelében felkérte Engelst, hogy tartson előadást a Social Democratic Federation (v. ö. 13. jegyz.) tagjainak. – *232*

331 Engels a levelet valószínűleg a „Réveil ouvrier" c. hetilapnak szánta. – „Le Réveil ouvrier" – a Francia Munkáspárt calais-i helyi lapja, megszakításokkal 1886-tól 1896-ig jelent meg. – *233*

332 Ennek a levélnek 1894 ápr. 19-én kelt fogalmazványa is fennmaradt; szövege megegyezik a levélével. – *234*

333 „Die Neue Welt. Illustriertes Unterhaltungsblatt für das Volk" – német szocialista folyóirat, 1876-tól 1883-ig Lipcsében, utána 1919-ig Stuttgartban és Hamburgban jelent meg; kezdetben Liebknecht, később (1887-ig) Geiser szerkesztette. 1876-ban folytatásokban közölte Engels „Wilhelm Wolff" c. írását. – *235*

334 Az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (Socialist Labor Party of North America) 1876-ban alakult meg a philadelphiai egyesítő kongresszuson, a Nemzetközi Munkásszövetség F. A. Sorge és Otto Weydemeyer vezette marxista erőiből és a Labor Party of Illinois, valamint a Social Democratic Party lassalleánusaiból (Adolph Strasser, A. Gabriel, P. J. McGuire). A kongresszuson elfogadott pártprogram a leglényegesebb kérdésekben az Internacionálé álláspontjára helyezkedett, de a párton belül tovább folytak a viták

a marxisták és lassalleánusok között. 1877-ben ez utóbbiak kezébe került a vezetés. A párt tagságának nagy része új (főként német) emigránsokból állt, akiknek kevés kapcsolatuk volt az Amerikában született munkásokkal. Szektás politikája, az amerikai proletariátus tömegszervezeteiben végzendő munka elutasítása miatt a párt nem tudott forradalmi marxista tömegpárttá válni. – *240 302*

335 Lásd Hegel: „Wissenschaft der Logik" (1812–16); „Werke" (Művek), IV. köt., II. kiad. Berlin 1841. – *240*

336 Kricsevszkij elküldte Engelsnek a „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" (lásd 8. köt.), a „Bérmunka és tőke" (lásd 6. köt.) és Engels ez utóbbihoz írt 1891-es előszava orosz fordítását, amelyeket ő készített és amelyek 1894-ben jelentek meg Genfben a „Szocialgyemokratyicseszkaja bibliotyeka" (Szociáldemokrata könyvtár) sorozatban. Közölte, hogy ugyanott sajtó alatt van már Engels „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" c. cikkének orosz fordítása, s előszót kért Engelstől ehhez a kiadáshoz. Engels tiltakozására beszüntették a nyomást. „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" 1894-ben Vera Zaszulics fordításában jelent meg Genfben a „Bibliotyeka szovremennovo szocializma" (A jelenkori szocializmus könyvtára) sorozatban. „Fridrih Engelsz o Rossziji. I. Otvet P. K. Tkacsevu (1875). 2. Poszleszlovije k nyemu (1894)" címmel. – Marx és Engels műveinek orosz nyelvű kiadása körül ellentétek voltak a Munka Felszabadítása csoport (Plehanov, Vera Zaszulics stb.) és a Kricsevszkij–Jogiches csoport között. – *241 245 246 257*

337 Kautsky „Das Erfurter Programm" c. írásának orosz fordítása 1894-ben jelent meg Genfben „Osznovi szocialgyemokratyiji (Erfurtszkaja programma)" címmel. – *242 257*

338 Danyielszon 1894 jún. 7-én közölte Engelsszel, hogy, valószínűleg a rendőrség önkényes beavatkozása következtében, nem kapta meg a „Tőke" III. kötetének további íveit. Ajánlott Engelsnek egy jó fordítót az „Ocserki" (v. ö. 233. jegyz.) német kiadása számára és megjegyezte, hogy az elnyomó intézkedések miatt egyelőre gondolni sem lehet ennek második orosz kiadására. – *247*

339 Engels „A család, a magántulajdon és az állam eredete" c. művének orosz kiadása 1894-ben jelent meg Péterváron. A cenzúra a könyv néhány oldalát törölte és sok részét lerövidítette. – *247*

340 Az ötkötetes statisztikai munka, amelynek első két kötetét Danyielszon elküldte Engelsnek, „The Industries of Russia. Manufactures and Trade; with a General Industrial Map" címmel 1893-ban jelent meg Péterváron, a chicagói világkiállítás alkalmából. – *248*

341 Boulangizmus – Boulanger tábornok nevéhez fűződő, a tömegek elégedetlenségét a saját céljaira kihasználó soviniszta és revansista mozgalom Franciaországban az 1886-tól 1889-ig terjedő időben. Engels a leveleiben mint a bonapartizmus egyik formáját jellemezte a boulangizmust, rámutatott veszélyességére és azt követelte, hogy a Francia Munkáspárt foglaljon világosan és egyértelműen állást a boulangizmus ellen, következetesen leplezze le reakciós lényegét, politikai és szociális demagógiáját. – *249*

342 Eugène Turpin vegyész 1885-ben feltalálta a melinit nevű robbanóanyagot. A „Patrie" c. lapban megjelent interjú alapján megvádolták, hogy egy külföldi hatalomnak akarja eladni találmányát. A bíróság előbb felmentette, de aztán egy 1889-ben kiadott könyve miatt 5 évi fogházra ítélte. 1893-ban kegyelmet kapott. A „Temps" 1894 jún. 2-i száma leleplezte, hogy lényegében csak reklámot akartak csinálni a találmány kiaknázásával foglalkozó társaságnak. – *250*

[343] Engels a Building Society ügyére utal (lásd 38. köt. 545. old.); a társaság igazgatója, S. J. Balfour 1892-ben külföldre szökött. Mundella kereskedelemügyi miniszternek 1894 máj. 12-én le kellett mondania, mert James Fergussonnal és John Gorsttal együtt igazgatója volt a New Zealand Land Companynak, amely ellen 1893-ban hivatalos vizsgálat indult. – *250*

[344] A „Socialiste" írt egy Quesnel nevű bronzművesről, aki műbronz-plaketteken elkészítette a többi között Marx, Malon és De Paepe arcmásait. Mint Paul Lafargue 1894 jún. 26-i leveléből kitűnik, Quesnel nem profilképet szándékozott készíteni Engelsről, csak különböző szögekből akarta tanulmányozni, minthogy életben nem láthatta. – *250*

[345] Engels „Egy lengyel proklamáció" c. cikke lengyelül a „Przedświt" 1894 márciusi, 1–3. számában jelent meg (v. ö. 252. old.). – *251*

[346] Stanisław Zabłocki 1894 jún. 3-i levelében engedélyt kért Engelstől „Egy lengyel proklamáció" c. cikkének (v. ö. 345. jegyz.) lengyel nyelvű közlésére. – *252*

[347] A „Tőke" III. kötetének ezt a két fejezetét a „Neue Zeit" 1893–94. évfolyama II. kötetének 42. és 43. száma közölte. – *253*

[348] Liebknecht 1894 jún. 19-e és júl. 2-a között Londonban tartózkodott és többször meglátogatta Engelst. – *253 254 258 260*

[349] Engelsnek „Az őskereszténység történetéhez" c. írásáról van szó, amely a „Neue Zeit" 1894–95. évfolyama I. kötetének 1. és 2. számában jelent meg. – *253 254 260 262 270 289*

[350] „Volksanwalt" – német nyelvű amerikai hetilap, az Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt orgánuma; 1889-től 1898-ig jelent meg, kezdetben Cincinnatiben, majd Baltimoreban, Buffalóban és Clevelandben. – *254*

[351] A bécsi „Arbeiterzeitung" 1894-ben hetenként kétszer jelent meg, 1895 januárjától azonban napilap lett (v. ö. 186. jegyz.). – *254 263 334 350 351 365 390 445*

[352] Santo Caserio olasz anarchista 1894 jún. 24-én megölte Carnot francia elnököt. – A délfranciaországi Aiguesmortes sóbányáiban 1893 augusztusában véres összecsapások törtek ki francia és olasz munkások között, mert a vállalkozók a francia munkásoknak magasabb bért fizettek, mint az olaszoknak. – *255*

[353] Max Hödel lipcsei bádogossegéd 1878 májusában merényletet követett el I. Vilmos ellen; az uralkodó körök ezt ürügyül használták fel a szocialista-törvény (v. ö. 165. jegyz.) kibocsátására. – *255*

[354] Engels ezt a levelet nyilvánvalóan az után írta, hogy Hellmut von Gerlach felkereste őt Otto Wachs ajánlásával. – *256*

[355] Ezt Engels a fogalmazvány szélére írta. – *256*

[356] „Das Volk" – reakciós német napilap, az Adolf Stoecker alapította Kereszténységszocialista Párt orgánuma, 1889-től jelent meg Berlinben, a többi között Hellmut v. Gerlach és Heinrich Oberwinder szerkesztésében. – *256*

[357] A zürichi „Sozialdemokrat" 1887 dec. 24-én közölte a berlini rendőrfőnökség által titkos ügynökként alkalmazott személyek listáját. A genfi szocialisták által leleplezett ügynökök

között volt Heinrich Oberwinder, az I. Internacionálé egykori tagja is. (Lásd 36. köt. 726–727. old.) – *256*

358 Lafargue-nak a „Vorwärts"-ben „Gallus" álnéven megjelent tudósításairól van szó; az elsőt 1893 nov. 24-én közölték. – *258 346*

359 Engels és a Freyberger házaspár 1894 októberében tágasabb házba költözött; új címük Regent's Park Road 41. lett. (V. ö. 301. old.) – *260 268 272 295 298 300 305 338 339 345*

360 Lásd 25. köt. 352. old., alulról a 3–2. sor és uo. 360. old. alulról a 15. sor. – *261*

361 Lásd 25. köt. 356. old., felülről a 19–21. sor. – *261*

362 Engels az „Anti-Dühring" harmadik német kiadásához átdolgozta a könyv második szakaszának „A »Kritische Geschichte«-ből" c. X. fejezetét, amelyet Marx írt (lásd 20. köt. 13–14. és 220–247. old.). A harmadik kiadás 1894-ben jelent meg Stuttgartban. – *263*

363 Ülőszerkesztőnek (Sitzredakteur) nevezték a szerkesztőségnek azt a tagját, aki a cikkekért a jogi felelősséget vállalta és esetenként a sajtóperben kiszabott büntetést leülte. – *263*

364 A háromosztályos választójogot az 1848–49-es forradalom után az 1849 máj. 30-i törvény vezette be a porosz képviselőházi választásokra. A választókat az egyenesadó-fizetés arányában három osztályba sorolta, ezeknek mindegyike nyílt szavazással egyenlő számú elektort választott, s ezek választották a képviselőket. A törvény az uralkodó osztályoknak döntő befolyást biztosított a parlamentben, amelyből a néptömegeket lényegében kirekesztette. – *264*

365 1893–94-ben az anarchisták több bombamerényletet követtek el Párizsban; a kormány ennek ürügyén intézkedéseket tett a forradalmi munkásmozgalom ellen és kibocsátotta az ún. anarchista-törvényeket: az elsőt 1893 decemberében, Auguste Vaillant merénylete után (v. ö. 275. jegyz.) fogadták el, a másodikat Carnot elnök meggyilkolása után (v. ö. 352. jegyz.), 1894 júl. végén szavazta meg a képviselőház annak ellenére, hogy a radikálisok egy része és a szocialisták tiltakoztak ellene. A törvények korlátozták a sajtószabadságot, különbíróságok felállítását irányozták elő, felhatalmazták a postát a levelek felbontására, és nemcsak a feladók, hanem a címzettek elleni bírói eljárást is lehetővé tették. Az anarchista-törvényeket „félelemtörvényeknek" és „gyanúsak törvényeinek" is nevezték. – *267 273 282 286 296*

366 August Siegel és más német bányászok 1894 júl. 19-i levelükben közölték Engelsszel, hogy a skót bányászok akkori sztrájkjában 22 német emigráns is részt vett. Arra kérték Engelst, továbbítsa a Németországi Szociáldemokrata Párt elnökségéhez levelüket, amelyben 300 márka kölcsönt kérnek, és forduljon a nevükben Mottelerhez meg Londonban élő más elvtársakhoz, akiktől szintén anyagi támogatást reméltek. – *269*

367 Engels 1885-ben, a „Tőke" II. kötetének előszavában (24. köt. 20. old.) felszólította a Rodbertusra esküdő közgazdászokat, mutassák ki, „hogyan képződhet és kell hogy képződjék egyenlő átlagprofitráta nemcsak az értéktörvény megsértése nélkül, hanem annak alapzatán". A III. kötet előszavában (25. köt. 11–24. old.) megállapította, hogy Rodbertus hívei adósak maradtak a felelettel, mások viszont (Wilhelm Lexis, Konrad Schmidt, Peter Fireman stb.) több-kevesebb sikerrel megkísérelték a megoldást. – *271 290*

368 Jaurèsnak „Introduction à la »Morale Sociale« de Benoît Malon" c. cikkéről van szó, amely 1894 júniusában jelent meg a „Revue socialiste"-ban. – „La Revue socialiste" –

francia havi folyóirat, alapította Benoît Malon; kezdetben republikánus-szocialista, majd szindikalista és szövetkezeti irányzatú; 1880-ban Lyonban és Párizsban, 1885-től 1914-ig Párizsban jelent meg. A 80-as években Marx és Engels is közreműködtek a lapban. – *273*

369 „A Kommunista Párt kiáltványá"-nak francia fordítását – Laura Lafargue munkáját – a „Socialiste" 1885 aug. 29-e és nov. 7-e között közölte; az „Ère nouvelle" 1894 szeptemberi, októberi és novemberi számaiban közölte a Laura Lafargue által kijavított fordítást. – *273 305 349*

370 Lafargue felajánlotta Delagrave párizsi kiadónak „Origine et évolution de la propriété" c. írását. Delagrave előbb visszautasította a kéziratot, mert nem értett egyet Lafargue politikai nézeteivel, majd azzal a feltétellel járult hozzá a kiadáshoz, hogy egy kötetben jelenik meg Yves Guyot-nak Lafargue tételeit bíráló írásával: „La Propriété. Origine et évolution. Thèse communiste par Paul Lafargue. Réfutation par Yves Guyot". – *273 448 451*

371 Szicíliában 1893–94-ben a Crispi-kormány adóemelései miatt kitört spontán parasztfelkeléseket a hatóságok véresen elfojtották. – *275*

372 „Punto Nero" – olasz szocialista napilap, 1894-ben jelent meg Reggio-Emiliában. – *275*

373 Az említett levél hátoldalán ez áll: „Igen tisztelt Uram! A mellékelt csomag és a hozzá csatolt levél dr. Viktor Adler úré Bécsben, aki régebben megkért, hogy ezeket adjam át Önnek. A csomag olyan újságokat tartalmaz, amelyek nem küldhetők Ausztriába; felkérem, hogy a levelet, amelyben körülbelül 2 font sterling pénz is van, szíveskedjék feltétlenül eljuttatni nevezettnek; ez megfelelően tájékoztatja majd a csomag tartalma felől; a jelenlegi címét nem tudom és mellékelek egy $2^1/_2$ pennys bélyeget. Híve . . ." (olvashatatlan aláírás). – *276*

374 A Spanyol Szocialista Munkáspárt IV. évi kongresszusa 1894 aug. 29-től szept. 1-ig ülésezett Madridban és fontos szerepet játszott a párt szervezeti és ideológiai megszilárdulásában. Meghallgatta a párt Országos Tanácsának és a zürichi nemzetközi szocialista munkáskongresszuson (v. ö. 142. jegyz.) részt vett küldöttének beszámolóját, megvitatta a pártsajtó kérdését és jóváhagyta a párt új szervezeti szabályzatát. A kongresszusra számos üdvözlő levél érkezett Anglia, Ausztria, Németország és más országok szocialistáitól. – *276 277 288*

375 Nagy-Britannia és Írország Gázgyári Munkásainak és Segédmunkásainak Országos Szövetsége (National Union of Gasworkers and General Labourers of Great Britain and Ireland) volt az első angol trade-union, amely szakképzetlen munkásokat tömörített. 1889 tavaszán alapították, szervezésében és vezetésében részt vett Eleanor Marx-Aveling és Edward Aveling. A szervezet 1889 júliusában sztrájkokat helyezett kilátásba, ha a gáztársaságok vezetői nem egyeznek bele a nyolcórás munkanap törvényes bevezetésébe valamennyi londoni gázműnél. A szervezet, amelyhez egy év alatt 100 000 munkás csatlakozott, aktív részt vállalt a londoni dokkmunkások 1889-es sztrájkjában. Létrejött a tanulatlan munkások második hatalmas egyesülése, a dokkmunkások szakszervezete, amely maga is fontos szerepet játszott más nagy szakszervezetek megalakításában, a nyolcórás munkanap kivívásában és az angol munkások május 1-i tüntetéseinek megrendezésében. – A Gázgyári Munkások Szövetsége nagy befolyást gyakorolt az írországi munkásmozgalomra, az ottani szakszervezetek létrehozására, amelyekben parasztok is részt vettek. – *277*

376 A Parliamentary Committee of the Trades Union Congress (A trade-unionok kongresszusának parlamenti bizottsága) a Trades Union Congress néven a 60-as évek végén megalakult angol szakszervezeti szövetség végrehajtó szerve; 1871-től kezdve az évi kongresszusokon választották meg; feladata a trade-unionok parlamenti képviselőjelöltjeinek kiválasztása, a trade-unionok érdekében benyújtott törvényjavaslatok támogatása és az évi rendes kongresszusok előkészítése volt. A bizottságban túlsúlyban voltak a reformista elemek, amelyek a munkásarisztokráciára támaszkodtak. – *277 279 284 288 364*

377 A negyedik nemzetközi szocialista munkás- és szakszervezeti kongresszus 1896 júl. 27-től aug. 1-ig tanácskozott Londonban, 16 ország 700 küldöttjének részvételével. Napirendjén a többi között az agrárkérdés, a politikai akció és a háború kérdése állt. A politikai akció kérdéséről a kongresszus több határozatot hozott. A különböző országok munkásszervezetei közötti jobb együttműködés megszervezése végett a kongresszus előkészítő intézkedéseket tett egy nemzetközi iroda felállítására. A londoni kongresszus a II. Internacionálé marxista politikáját folytatta, s ebben nagy részük volt a jelenlevő vezető német szociáldemokratáknak. – *277 279 283 287*

378 Engels 1894 aug. 14-től szept. 18-ig Eastbourne-ban üdült. – *279 286 290 291 373*

379 Bernstein 1894 aug. 12-i levelében kifejtette, hogy szerinte a textilmunkások 1894 júl.-i manchesteri nemzetközi kongresszusa kísérlet volt a szakszervezeti kongresszusoknak a nemzetközi szocialista kongresszusoktól való különválasztására. Tájékoztatta Engelst arról is, hogy Liebknechtnél nehezményezte Paul Arndtnak a „Vorwärts" tudósítójaként való szerepeltetését („Über den internationalen Textilarbeiterkongress"; „Vorwärts", 1894 aug. 2.) és elküldte a „Textilarbeiter" c. lapnak a kongresszussal foglalkozó számát. Bernstein Engels véleményét kérte erről a kongresszusról és a Szociáldemokrata Föderáció évi kongresszusának arról a határozatáról, amely szerint az 1896-os nemzetközi kongresszus előtt egy „tisztán szocialista" kongresszust kell egybehívni (v. ö. 277. old.). – *279*

380 A trade-unionok 27. évi kongresszusa 1894 szept. 3-tól 8-ig ülésezett Norwichban. Állást foglalt a nyolcórás munkanap törvénybe iktatása és az összes termelési, elosztási és csereeszközök nemzeti tulajdonba vétele mellett. – *279 284 292 386*

381 Thomas Clarke 1894 aug. 15-i levelében arra kérte Engelst, hogy kezeskedjék St. Mendelson fizetőképességéért; Mendelson helyiséget akart bérelni Clarke-tól. – *281*

382 Turati 1894 aug. 2-án és 6-án megírta Engelsnek, hogy informálódott Felice Pasquali felől, de nagyon ellentmondó véleményeket kapott róla. Némelyek szerint Pasquali „seccatore di prima sfera" (első osztályú rendzavaró). – *282*

383 Engels 1841-ben három hónapot töltött Milánóban. – *282*

384 Turati 1894 aug. 2-i levelében elküldte Engelsnek egy Firenzében készült Marx-mellszobor fényképét, és kérte, hogy ő meg Eleanor Marx-Aveling közöljék, hasonlít-e a szobor Marxhoz. – *282*

385 Az olasz parlament 1894 júl. 14-én törvényt hozott a közbiztonság védelmét szolgáló kivételes intézkedésekről; ürügyül az anarchisták terrorcselekményei szolgáltak, de a reakciós Crispi-kormány a törvényt a munkásmozgalom és a növekvő szocialista befolyás ellen használta fel. A szocialista pártot és más munkásszervezeteket meg lapjaikat betiltották, egymást követték a tömeges letartóztatások, házkutatások és bírósági eljárások. Az olasz szocialisták a megtorlások ellenére folytatták munkájukat és 1895 januárjában Pármában titokban megtartották pártjuk III. kongresszusát. – *282 296 318*

386 A trade-unionok 26. évi kongresszusa 1893 szept. 4-től 9-ig ülésezett Belfastban. Legfontosabb határozatai, amelyekben érvényesült a tagság fokozódó forradalmi hangulatának nyomása, „a termelési és elosztási eszközök kollektív tulajdonának" elvi elfogadása és a törvényes nyolcórás munkanapra vonatkozó követelés voltak. – *284 287 292*

387 Az 1888 nov. 6-tól 10-ig ülésező londoni nemzetközi szakszervezeti kongresszusról van szó, amelyet a trade-unionok hívtak össze; lásd erről 21. köt. 471–473. old. – *284*

388 Az új unionizmus a 80-as évek végén kialakult új irányzat volt az angol szakszervezeti mozgalomban. Az új trade-unionok a proletariátus nagy tömegeit, mindenekelőtt a tanulatlan munkásokat egyesítették, akik addig nem kapcsolódtak be a munkásmozgalomba. Megalakulásukban nagy szerepet játszott Eleanor Marx-Aveling, Tom Mann és más angol szocialisták. Az új trade-unionokról v. ö. Engels „Május 4-e Londonban" és „Előszó »A munkásosztály helyzete Angliában« 1892-es angol kiadásához" (22. köt.). – *287*

389 1894 szept. 14-től 16-ig Nantes-ban ülésezett a Francia Munkáspárt XII. kongresszusa. Ebben az időben Franciaországban fellendülőben volt a parasztmozgalom, a reakció támadásba ment át, s a francia szocialista mozgalomban kiéleződtek a nézeteltérések. Az Országos Tanács beszámolóját P. Lafargue írta (v. ö. 407. jegyz.). A kongresszus megállapította, hogy erősödött a munkásosztálynak az „anarchista-törvények" ellen (v. ö. 365. jegyz.) folyó harca. A kongresszus legfontosabb határozata a párt agrárprogramjának elméleti indokolása és a program kiegészítése volt. Engelsnek a nantes-i agrárprogramról szóló bírálatát lásd 22. köt. 451–471. old. – *288 293 306 317 341 343*

390 A Németországi Szociáldemokrata Párt 1894 okt. 21-től 27-ig tartotta kongresszusát Majna-Frankfurtban. A tanácskozások középpontjában az a vita állt, amelyet a kongresszus Vollmarral és Karl Grillenbergerrel folytatott, akik megszegve a párt elveit, a bajor Landtagban jún. 1-én megszavazták a költségvetést s ezzel kifejezték együttműködési készségüket az uralkodó osztállyal. Politikájukat elsősorban Bebel ítélte el élesen; a kongresszus többsége azonban, bár nem helyeselte Vollmar magatartását, nem is utasította el határozottan, s ezzel e kérdésben szabad kezet adott neki. A legfontosabb új probléma az agrárkérdés, különösen a parasztsággal való szövetség kérdése volt. Vollmar, a marxista állásponttal szembehelyezkedve, szocialista célként a kisüzem állandósítását hirdette meg és megfelelő reformokat javasolt, amelyeket az államnak a szociáldemokráciával együttműködve kellene megvalósítania. Az opportunisták ily módon szembefordultak a termelési eszközök társadalmasításáról, az államról, a forradalomról és az osztályharcról szóló marxista tanítással, a kongresszus többsége pedig, amely kevéssé ismerte a parasztkérdést, lényegében az opportunisták álláspontjának kedvező határozatot fogadott el. A feltörő monopóliumok kérdésében hozott határozat helyes szempontok mellett szintén tartalmazott opportunista következtetéseket is. A kongresszus világosan mutatta az opportunizmus megnövekedését és nem tükrözte vissza a szervezett szocialista munkások többségének politikai színvonalát, amelyet a párttagok tiltakozásának a kongresszust követő hulláma is bizonyított. – Engels „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" c. művében (v. ö. 418. jegyz.) elemzően bírálta az opportunisták nézeteit. – *288 301 303 306 307 318 328 333 358*

391 A „Tőke" III. kötetének előszavát lásd 25. köt. 3–24. old. – *289 290*

392 Bernstein a „Tőke" III. kötetéről írandó cikkéhez (v. ö. 396. jegyz.) elolvasta a kötet korrektúraíveit és 1894 szept. 5-én beszámolt Engelsnek a talált nyomdahibákról. Azt is megírta Bernstein, hogy Schlüternek, aki a „New Yorker Volkszeitung" számára kért tőle cikket erről a témáról, nem tud eleget tenni és kérte Engelst, hogy közölje ezt Schlüterrel, de hozzátette, hogy ha Engels kívánja, akkor hajlandó ezt a cikket is megírni. – *290 354*

393 Bernstein 1894 szept. 5-i levelében megírta Engelsnek, hogy a liverpooli Joseph Edwards cikket kért tőle a német szociáldemokráciáról „The Labour Annual" (Munkásévkönyv) c. készülő kiadványába. Bernstein hozzáfűzte, hogy Aveling, akinek véleményét kikérte, lebeszélte őt a cikk megírásáról. – *290*

394 Japán, amely gyakorlatilag 1885 óta Kínával közösen protektorátust gyakorolt Korea fölött, 1894 nyarán japán–kínai háborút provokált ki, hogy biztosítsa koreai egyeduralmát és megvesse a lábát Észak-Kínában. A kínai csapatok súlyos vereségeket szenvedtek, Kína kénytelen volt kapitulálni. Az 1895-ben megkötött simonoszeki békeszerződés formailag függetlennek nyilvánította Koreát, de biztosította Japán koreai hegemóniáját, kimondta Tajvan és néhány más sziget Japánhoz csatolását és 200 millió tael hadisarc fizetésére kötelezte Kínát. Japán jogot kapott arra, hogy Kínában üzemeket építsen; néhány kínai kikötőt megnyitottak a kereskedelem számára. – *292 295 304*

395 Lafargue „Der Klassenkampf in Frankreich" c. cikkéről van szó, amely a „Neue Zeit" 1893–94. évfolyama II. kötetének 46., 47., 48. és 49. számában jelent meg. – *293*

396 Bernsteinnek „Der dritte Band des »Kapital«" c. cikkéről van szó, amely a „Neue Zeit" 1894–95. évfolyama I. kötetének 11–14., 16., 17. és 20. számában jelent meg. – *294 354*

397 Kautsky 1894 szept. 17-én nyomtatványként elküldte Engelsnek „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" örmény fordítását, amelyet egy örmény diáktól kapott (v. ö. 320. old.). – Később a „Kommunista Kiáltvány" örmény fordítása is elkészült. – *294 320*

398 A „Tőke" III. kötetéből a „Neue Zeit"-ban közölt két fejezetért (v. ö. 347. jegyz.) a tiszteletdíjat Kautsky, mint 1894 szept. 14-én Engelsnek megírta, tévedésből nem Marx örököseinek, hanem Viktor Adlernak küldte el (v. ö. még 239. jegyz.). – *294*

399 Lásd 25. köt. 19–22. old. – *295 318 330 362*

400 Émile Vandervelde 1894 okt. végén megköszönte Engels jókívánságait, amelyek, mint írta, nagy buzdítást adtak a belga szocialistáknak. – *296*

401 1894 okt. 14-én és 21-én Belgiumban választások voltak az 1893 ápr. 18-i új választójogi törvény (v. ö. 217. jegyz.) alapján. A Belga Munkáspárt, fennállása óta először, körülbelül 30 képviselővel bekerült a parlamentbe. Ezt az eredményt nevezi Engels az általános választójog kiharcolása utáni második győzelemnek. – *296 303 318*

402 „Vidám bevonulás" (joyeuse entrée) – a feudális kor francia királyainak trónralépésükkor fizetett adó. – *297*

403 Plehanov 1894 okt. 30-i levelében megkérte Engelst, engedje meg, hogy átnézze a „Neue Rheinische Zeitung"-ot és folytatóját, a „Revue"-t. Többször felkereste már ebben az ügyben Engelst, de nem találta otthon. – „Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie" – 1848 jún. 1-től 1849 máj. 19-ig Kölnben megjelenő német napilap. Főszerkesztője Marx volt, a munkatársai közé tartozott Engels, Wilhelm Wolff, Georg Weerth, Ferdinand Wolff, Ernst Dronke, Ferdinand Freiligrath és Heinrich Bürgers. A vezércikkeket, amelyek útmutatást adtak a német és az európai forradalom legfontosabb kérdéseiben, rendszerint Marx vagy Engels írta. – *299*

404 „Volksstimme. Organ der sozialdemokratischen Partei Ungarns" – a „Népszava" német nyelvű kiadása, ezzel a címmel – az „Arbeiter-Wochenchronik" és az „Arbeiterpresse" után – 1894 máj. 25-től 1924 jún. 21-ig jelent meg Budapesten, kezdetben naponta, később változó időközökben. – *301*

[405] Lásd Engels: „A nemzetközi szocializmus és az olasz szocializmus". – *301*

[406] „The Labour Leader" – angol havi folyóirat, 1887-ben „The Miner" címmel alapította Keir Hardie; új nevén 1890 óta jelent meg mint a skót Munkáspárt lapja; 1893-tól az Independent Labour Party hivatalos lapja, 1894-től hetilap; szerkesztője 1904-ig Keir Hardie volt. – *302*

[407] Lafargue a nantes-i kongresszuson (v. ö. 389. jegyz.) beszámolót tartott „La Propriété paysanne et l'évolution économique" címmel. A „Sozialdemokrat" 1894 okt. 18-i számának mellékletében „Das bäuerliche Eigentum und die wirtschaftliche Entwickelung. Referat auf dem Kongress von Nantes im Namen des Nationalrats der Arbeiterpartei" címmel közölte a beszámolót. – *303 314 317*

[408] „Rabotnik. Organ na bölgarszkata szocial-demokraticseszka partia" – bolgár újság, 1892 nov. 1-től 1894 aug. 21-ig jelent meg Tirnovóban. – „Szocialiszt. Organ na rabotnyicseszkata szocial-demokraticseszka partia" – bolgár újság, 1894 októberétől 1897 nov. 3-ig kétszer hetenként jelent meg Szófiában. – „Munca" – román hetilap, 1890-től 1894-ig adták ki Bukarestben; 1893-tól Románia Szociáldemokrata Munkáspártjának orgánuma. – „Lumea nouă" – román napilap, Románia Szociáldemokrata Munkáspártjának orgánuma; 1894 novemberétől jelent meg Bukarestben mint a „Munca" folytatója; 1898-ig napilap, 1898-tól 1900-ig hetilap. – *304*

[409] Lásd 4. köt. 460–470. old. – *305*

[410] Laura Lafargue 1894 nov. 10-i levelében felajánlotta Engelsnek, hogy lefordítja franciára „Az őskereszténység történetéhez" c. művét (lásd 22. köt.). A fordítás „Contributions à l'Histoire du Christianisme primitif" címmel a „Devenir social" c. folyóirat 1895 ápr.–májusi számában jelent meg. – „Le Devenir social" – francia szocialista havi folyóirat, 1895 áprilisától 1898 decemberéig jelent meg Párizsban; munkatársai között volt Charles Bonnier, Gabriel Deville, Kautsky és Lafargue. – *306 464*

[411] Bebel 1894 nov. 10-i levelében részletesen beszámolt Engelsnek a majna-frankfurti pártkongresszusról (v. ö. 390. jegyz.); arról is, hogy Vollmar Engels tekintélyével próbálta fedezni az agrárkérdésben hirdetett opportunista politikáját. „Csordultig betelt a vollmariáda mértéke" – írta, s arra kérte Engelst, foglaljon állást Vollmar ellen. (V. ö. még 418. jegyz.). – *306*

[412] Lásd Engels: „Levél a »Vorwärts« szerkesztőségének". – *307 317*

[413] „Der Sozialist" – a Független Szocialisták Egyesülete (az „ifjak") hetilapja, 1891-től 1899-ig jelent meg Berlinben. – „La Société Nouvelle" – szociológiai, művészeti és irodalmi tárgyú francia havi folyóirat, 1884-től 1914-ig (megszakításokkal) jelent meg Brüsszelben és Párizsban. – *307*

[414] Laura Lafargue 1894 okt. 24-i levelének utóiratában Paul Lafargue engedélyt kért Engelstől arra, hogy neki ajánlhassa „Origine et évolution de la propriété" c. művét (v. ö. 370. jegyz.). A könyv az alábbi ajánlással jelent meg: „À Friedrich Engels – Son disciple et ami Paul Lafargue" (Friedrich Engelsnek – tanítványa és barátja, Paul Lafargue). – *307*

[415] Feltehetően Georges Regnard lausanne-i egyetemi tanárról van szó, aki Benoît Malon híve és 1894 óta a „Revue socialiste" főszerkesztője (directeur) volt. – *307*

[416] „A tőke" I. kötetének angol fordításáról van szó. – *312*

417 Eleanor Marx-Aveling „Wie Lujo Brentano zitiert" c. cikkéről van szó, amely a „Neue Zeit" 1894–95. évfolyama I. kötetének 9. számában jelent meg. – *313*

418 Engels „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" c. tanulmányának megírására a közvetlen indítékot Vollmarnak az agrárkérdésben kifejtett opportunista nézetei, elsősorban a majna-frankfurti pártkongresszuson elhangzott javaslatai (v. ö. 390. jegyz.) adták. Bár Engels a „Vorwärts"-nek írt levelében is (v. ö. 412. jegyz.) cáfolta azt az állítást, amely szerint helyesli a francia agrárprogram (v. ö. 389. jegyz.) Vollmar elképzeléseinek megfelelő tételeit, szükségesnek tartotta, hogy külön tanulmányban is leszögezze az agrárkérdéssel kapcsolatos marxista álláspontot. A „Neue Zeit" számára készült tanulmányban többek között kifejtette a mezőgazdaság szocialista átalakításának és a munkásparaszt szövetségnek az alapgondolatait. – *313 315*

419 A „Vorwärts"-ben a frankfurti pártkongresszus (v. ö. 390. jegyz.) után vita indult meg az agrárkérdésről. Kautsky és Georg Ledebour között polémia bontakozott ki; a lap 1894 nov. 20-án közölte Kautsky tiltakozását Ledebour állítása ellen, amely szerint Kautsky az erfurti programról írott brosúrájában, éppúgy, mint Vollmar és Schoenlank a kongresszusi agrárvitában, azt az álláspontot képviselte, hogy a kisparaszti tulajdon a szocialista társadalomban is megmarad. Ledebour válasza nov. 21-én jelent meg a lapban. – *315*

420 Bebel 1894 nov. 14-én a berlini 2. választókerületben tartott beszédében élesen bírálta Vollmarnak és más bajor szociáldemokratáknak a frankfurti pártkongresszuson tanúsított opportunista magatartását (v. ö. 390. jegyz.) és kifogásolta az agrárkérdésben hozott határozat homályosságát is. A „Vorwärts" 1894 nov. 16-án, majd a „Critica sociale" dec. 1-én közölte a beszédet. – *315 317 323 330 333 357*

421 A Nemzetközi Munkásszövetségben az agrárkérdésről folytatott viták során heves összetűzések voltak egyrészt a marxisták, másrészt a proudhonisták és bakunyinisták között. A proudhonisták védték a kis magánföldtulajdon sérthetetlenségét, a bakunyinisták pedig azt bizonygatták, hogy az örökösödési jog eltörlésével a magántulajdon, így a földtulajdon is megszűnik. Az Internacionálé 1868. évi brüsszeli és 1869. évi bázeli kongresszusa marxista álláspontot foglalt el a földkérdésben: határozattá emelte a föld magántulajdona megszüntetésének és társadalmi tulajdonná változtatásának követelését. – *315*

422 Engels aláírás nélküli jegyzetét („Marx »Tőke« című művének negyedik kötetéről") Kautsky a „Neue Zeit" 1894–95. évfolyama I. kötetének 9. számában közölte. – *315*

423 Lafargue „Der landwirtschaftliche Kredit in Frankreich" c. cikke *Gallus* aláírással 1894 nov. 6-án jelent meg a „Vorwärts"-ben. – *317*

424 A német kormány 1894 dec. 6-án a Reichstag elé terjesztette a büntető törvénykönyv, a katonai büntető törvénykönyv és a sajtótörvények módosítására és kiegészítésére vonatkozó törvényjavaslatát, az ún. felforgatási törvényjavaslatot (Umsturzvorlage). Eszerint fegyházbüntetés járt volna már a „felforgató törekvésekért" is, függetlenül a tényállástól; a vallás, a monarchia, a házasság, a család és a tulajdon elleni állítólagos támadásokra két évig terjedő fogházbüntetést irányoztak elő. A Reichstag polgári képviselőinek többsége azonban a tömegek hangulatának láttán nem merte megszavazni a javaslatot. A tömeges tiltakozásnak, a szociáldemokrácia erélyes harcának és a polgári pártok ellenzésének hatására a Reichstag 1895 máj. 11-én második olvasásban végleg elutasította a kormány javaslatait. – *318 350 358 361 379 382 391 395 405 414 420 435 439 445 447 455 462 465 466*

425 A császár 1894 okt. 26-án felmentette Caprivi birodalmi kancellárt, mert a szociáldemokraták elnyomására alkalmazandó módszerek kérdésében nézeteltérések merültek fel közöttük; Hohenlohe-Schillingsfürst herceg lett az új kancellár. – *318*

426 Utalás arra a perre, amelyet Casimir-Périer köztársasági elnök Gérault-Richard ellen indíttatott (v. ö. 453. jegyz.). – *318*

427 Ennek a levélnek egy fogalmazványa is fennmaradt; szövege lényegében megegyezik a levél szövegével. – *320*

428 Danyielszon 1894 nov. 12-i levelében tájékoztatta Engelst Sztruve „Krityicseszkije zametki k voproszu ob ekonomicseszkom razvityiji Rossziji" c. könyvének megjelenéséről. Danyielszon, aki a könyv némely tételével nem értett egyet, bírálatot akart írni róla, s engedélyt kért Engelstől arra, hogy idézhessen a tőle kapott levelekből. – *321*

429 Ennek a levélnek csak gépírásos másolata maradt fenn. – *323 437*

430 A bajor szociáldemokraták II. pártkongresszusáról van szó, amely 1894 szept. 30-án ülésezett Münchenben. Napirendjén a bajor szociáldemokrata Landtag-képviselők tevékenysége és a parasztok közti agitáció volt; Vollmarnak és Grillenbergernek mindkét kérdésben sikerült megnyernie a többség támogatását. A kongresszus bizalmat szavazott a Landtag-frakciónak s ezzel szankcionálta a költségvetés megszavazását (v. ö. még 390. jegyz.). – *323 328*

431 Vollmar a frankfurti kongresszuson (v. ö. 390. jegyz.) szembeszállt azokkal, akik helytelenítették, hogy a szociáldemokrata Landtag-frakció elfogadta a bajor tartományi kormány költségvetését. Specifikus „bajor viszonyokról" és „bajor stílusról" beszélt, amelybe az „északnémetek" nehezen tudnak beleilleszkedni, „óporosz káplárszellemet" emlegetett és gúnyolódott a „berlinieken". – *323*

432 A „Vorwärts" 1894 nov. 23-i számában „In eigener Sache" címmel megjelent cikk, amelyet feltehetően Liebknecht írt, hangsúlyozta, hogy a szerkesztőségnek a frankfurti kongresszussal (v. ö. 390. jegyz.) kapcsolatos álláspontja, amelyet már két vezércikkben kifejtett, „szöges ellentétben" áll azzal, amit Bebel mondott a berlini 2. választókerületi gyűlésen (v. ö. 420. jegyz.). A lap nov. 24-i glosszája („Zur Diskussion über den Frankfurter Parteitag") gyakorlatilag helyesbítette az előző napi cikkben mondottakat és kijelentette, hogy a 23-i cikk csak „Bebelnek a tárgyalások egész lefolyásáról és a pártkongresszus szellemi színvonaláról mondott . . . pesszimista ítélete" ellen, nem pedig Bebel állásfoglalása ellen irányult; Liebknecht is aláírta Bebel határozati javaslatát a Landtagokban követendő taktikáról és részt vett a szerkesztésében is, az agrárkérdésben pedig „negyedszázada ugyanaz az álláspontja, mint Bebelnek". – *324*

433 Engels egy német közmondásra utal: „Ein gutes Gewissen ist das beste Ruhekissen" (A tiszta lelkiismeret a legjobb párna). – *326*

434 Valószínűleg a londoni „Justice" 1894 dec. 1-i számában berlini tudósításként „The Movement in Germany" címmel aláírás nélkül megjelent cikkről van szó, amely a németországi agrárkérdéssel és a német szociáldemokraták vitáival (v. ö. 390., 418., 419., 420., 432. jegyz.) foglalkozott és azzal vádolta a „Vorwärts"-et, hogy keveset ír ezekről a kérdésekről. Tiltakozott a Hyndman elleni támadások ellen is. Bernstein „The »Vorwärts« and »Justice«. To the Editor of »Justice«" c. cikkében, amelyet a „Justice" dec. 8-án közölt, erélyesen visszautasította a támadásokat. – *327*

435 „Glühlichter. Humoristisch-satirisches Arbeiterblatt" – szociáldemokrata folyóirat, 1889-től 1915-ig havonta kétszer jelent meg Bécsben. – „Der wahre Jakob" – német szociáldemokrata humoros-szatirikus képes folyóirat, 1884-től 1932-ig jelent meg Stuttgartban, kezdetben havonta, később havonta kétszer. – *327*

436 Bebel 1894 nov. 14-i beszéde (v. ö. 420. jegyz.) heves vitát keltett, Grillenberger a „Fränkische Tagespost"-ban már nov. 17-én és 21-én nyilatkozatot tett közzé, amelyet nov. 20-án és 24-én a „Vorwärts" is közölt. Vollmarnak a „Münchener Post" nov. 23., 24. és 27-i számában „Bebels Fahnenerhebung" (Bebel zászlóbontása) címmel megjelent cikksorozatát a „Vorwärts" szintén közölte. Bebel négy cikke, amelyekben visszautasította a Vollmar vádaskodását, „Zur Diskussion über den Frankfurter Parteitag. Zur Entgegnung" címmel jelent meg a „Vorwärts" 1894 nov. 28., 29., 30. és dec. 1-i számában. – *327 331 333*

437 Turati 1894 nov. 28-i levelében megírta Engelsnek, hogy néhány fiatal olasz szocialista újévre egy szocialista almanachot kíván összeállítani, amelyben megemlékeznének a mozgalom elítéltjeiről, deportáltjairól, mártírjairól. Szeretnének közölni néhány sort a nemzetközi szocializmus vezető képviselőitől is, és boldogok lennének, ha a „vezénylő Generális" is küldene nekik valamit. Turati hozzáfűzte: megígérte, hogy ír Engelsnek, de ha neki elfoglaltsága miatt vagy egyéb okból nem volna kedve hozzá, akkor „már előre ki van mentve". – Az ifjú szocialisták kiadványa „Almanacco socialista per l'anno 1895" címmel, Turati bevezetésével jelent meg Milánóban. – *330*

438 A Reichstag 1894 dec. 6-i ülésén, amikor megéljenezték II. Vilmost, a szociáldemokrata frakció tagjai ülve maradtak. Dec. 11-én Hohenlohe herceg, birodalmi kancellár felségsértési eljárás indítását javasolta Liebknecht ellen; a Reichstag azonban dec. 15-én 168 szavazattal 58 ellenében elutasította javaslatát. – *331 333 350 358 361*

439 Vollmar 1891 jún. 1-én Münchenben, az „Eldorado"-teremben lezajlott nyilvános pártgyűlésen arról beszélt, hogy mik a szociáldemokrácia feladatai és milyen taktikát kell követnie a Caprivi-kormány ún. új kurzusa alatt. Vollmar ebben a hírhedt beszédben összefoglalta az opportunisták nézeteit és mind bel-, mind külpolitikai kérdésekben, különösen az Oroszországgal való háború esetére, megpróbálta rákényszeríteni a pártra az uralkodó osztályokkal való együttműködés taktikáját. Vollmar beszédét, amelyet a burzsoá sajtó helyesléssel fogadott, pártkörökben hevesen bírálták és az erfurti kongresszuson (v. ö. 300. jegyz.) határozottan elítélték. – *331*

440 A „Vorwärts" és Vollmar közötti vitáról van szó. Vollmar a „Revue bleue. Revue politique et littéraire" (Kék szemle. Politikai és irodalmi szemle) c. párizsi folyóirat 1892 júniusi számában „Le socialisme de M. de Bismarck et le socialisme de l'empereur Guillaume" címmel cikket tett közzé, amelyben azt állította, hogy az erfurti program számos követelésében közeledik a Bismarck és II. Vilmos által meghirdetett államszocializmushoz. Vollmar cikke nagy vitát indított meg a szociáldemokrata sajtóban; a „Vorwärts" 1892 júl. 6., 12., 21. és 22-i számaiban „Staatssozialismus" (Államszocializmus) c. szerkesztőségi cikkeiben szállt szembe Vollmarral. – *331*

441 Vollmar fiatal korában a pápai hadsereg tisztjeként szolgált. – Zuávok (zouave) – az algériai berberek kabil törzséhez tartozó egyik csoport franciásított neve. 1830-ban kis gyalogos hadsereget szerveztek belőlük, s ez jelentős szerepet játszott Algéria francia gyarmatosításában (1830–70), a krími háborúban (1853–56) és az osztrák–olasz–francia háborúban. A bennszülöttek később kimaradtak a csapatból és helyüket francia önkéntesek foglalták el. – *333*

442 Az említett levelek egyikét eddig nem sikerült megtalálni; a másik az 1894 nov. 24-i levél volt (lásd 323–325. old.). – *333*

[443] Liebknecht 1894 dec. 12-én, a birodalmi költségvetés vitájában elhangzott beszédében az ún. felforgatási törvényjavaslattal (v. ö. 424. jegyz.) és az úgynevezett felségsértési üggyel (v. ö. 438. jegyz.) is foglalkozott. Beszédét a „Vorwärts" dec. 13-i száma rövidítve közölte. – *333*

[444] Witold Jodko-Narkiewicz 1894 dec. 13-i levelében tájékoztatta Engelst, hogy a galíciai szociáldemokraták III. kongresszusán a francia agrárprogramhoz hasonló javaslat hangzott el, de azt ott elutasították. Azóta az összes lengyel lapok foglalkoznak a földkérdéssel; ezért az a szándéka, hogy Engelsnek „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" c., a „Neue Zeit"-ban megjelent cikkét lengyel fordításban a „Przedświt"-ben közölje, amihez Engels engedélyét kéri. A mű a „Przedświt" 1894 dec.-i számában „Kwestia włościańska" címmel jelent meg. – *338*

[445] A német szociáldemokraták 1882 aug. 19–21-i zürichi konferenciája egyhangú határozatot hozott pártarchívum létesítéséről. Az archívum első anyagait Bernstein gyűjtötte Zürichben, 1883 áprilisától az archívum vezetője Schlüter volt. Mikor a „Sozialdemokrat" szerkesztőségének 1886 májusában el kellett hagynia Svájcot és Engels segítségével Londonba költözött, a pártarchívum is oda került, és 1888 júniusában, Motteler segítségével, Londonban rendezték be. A következő években az archívum – elsősorban Bebel, Liebknecht, Mehring és Motteler segítségével – értékes munkásmozgalmi dokumentumtárrá fejlődött. A szocialista-törvény (v. ö. 165. jegyz.) hatálytalanítása után Berlinbe került. Itt gyűjtötték össze a német munkásmozgalom vezetőinek, elsősorban Marxnak és Engelsnek az irodalmi hagyatékát, a német és a nemzetközi munkásmozgalom történetére vonatkozó irodalmat és a munkáslapokat. – *340*

[446] „Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe" – német napilap, 1842 jan. 1-től 1843 márc. 31-ig jelent meg Kölnben. Marx 1842 áprilisától munkatársa, októbertől pedig szerkesztője volt. A forradalmi demokratikus irányzatú lapot a porosz kormány 1843 jan. 19-én rendeletileg, ápr. 1-i hatállyal, betiltotta és addig is kettős cenzúra alá vetette. – *340*

[447] Engels ezeket a sorokat zárt levelezőlapra írta. – *342*

[448] „Kladderadatsch" – német szatirikus vasárnapi lap, 1848-tól 1944-ig jelent meg Berlinben; eleinte baloldali radikális irányzatú volt, később a reakció szolgálatába állt. – Doll (középfokban: döller) jelentése: remek, óriási, hihetetlen. – *343*

[449] Giovanni Giolitti olasz miniszterelnök 1893 novemberében lemondott és 1894 dec. 11-én a képviselőház elé terjesztett a Banca Romanára nézve terhelő dokumentumokat, amelyeket állámérdekből nem adott át az igazságszolgáltatásnak. Nyomban utána vizsgálóbizottságot neveztek ki (v. ö. ehhez 22. köt. 337–343. old.). – *344*

[450] A levél szövege – az első mondat kivételével – megjelent a bécsi „Arbeiterzeitung" 1895 jan. 1-i számában, a következő felirattal: „Üdvözlet az osztrák munkásoknak az »Arbeiterzeitung« naponkénti megjelenése alkalmából" (lásd 22. köt.). – *348*

[451] Laura Lafargue 1894 dec. 23-i levelében közölte Engelsszel, hogy a lyoni „Le Peuple" (A Nép) és a lille-i „Réveil du Nord" (Észak Ébredése) ezentúl naponta jelenik meg. – *349*

[452] Az „Ère nouvelle" szerkesztősége, miután 1894 szeptemberi, októberi és novemberi számában közzétette a „Kommunista Kiáltvány" francia fordítását (v. ö. 369. jegyz.), brosúrában is ki akarta adni ezt; Laura Lafargue ezért 1894 dec. 23-án Engels tanácsát kérte, hogy melyik előszót használják fel a brosúrához; az 1890-es német kiadásban közölt négy

előszó lefordítását Laura Lafargue nem tartotta megfelelőnek. A négy előszó közül az elsőt Marx és Engels közösen írták az 1872-es német kiadáshoz; Engels írt egy-egy előszót az 1883-as és 1890-es német kiadáshoz, és az utóbbi magában foglalja azt is, amelyet Marx és Engels közösen írtak az 1882-es orosz kiadáshoz. (V. ö. 18. köt. 86–87., 21. köt. 1–2., 22. köt. 47–53. old.) Az 1895-ben Párizsban megjelent brosúra egy rövid kiadói előszót közölt. – *349*

453 Franciaországban az 1894 júliusában hozott anarchista-törvények alapján elsőként Gérault-Richard-t fogták perbe és a maximális büntetésre: egyévi fogházra és 3000 fr. pénzbírságra ítélték a „Chambard" (A lárma) c. lapban megjelent, Casimir-Périer köztársasági elnököt támadó cikkéért. A blanquisták 1894 decemberében képviselőjelöltként léptették fel Párizs XIII. kerületében Gérault-Richard-t, aki az első fordulóban, dec. 23-án 1802 szavazatot kapott a radikális jelölt 1338 szavazatával szemben. A második fordulóban, 1895 jan. 6-án megválasztották. Jan. 10-én a szocialista képviselők követelték szabadonbocsátását, de Millerand erre vonatkozó javaslatát 294:205 arányban leszavazták; Gérault-Richard-t csak később bocsátották szabadon. – *350 375*

454 Engels a „Tőke" III. kötetének azt a példányát, amelyet Viktor Adlernak küldött, 1895 január 1-i keltezésű ajánlással látta el. – *351*

455 A „Tőke" III. kötetének megjelenése után Engels elkezdte kiadásra előkészíteni Marx és a saját műveit. Igyekezett felkutatni Marx korai műveit és a saját olyan cikkeit, amelyek az 50-es években a „New York Daily Tribune"-ban jelentek meg. Erről levelezést folytatott Kugelmann-nal, akiről tudta, hogy sok ilyen művet gyűjtött össze könyvtárában. Kugelmann sokat segített Engelsnek a művek felkutatásában. – *352*

456 „New York Daily Tribune" – amerikai polgári napilap, 1841-től 1924-ig jelent meg, alapította H. Greely. Az egyik legtekintélyesebb és legelterjedtebb amerikai újság volt. A 40-es–50-es években haladó, rabszolgaság-ellenes nézeteket képviselt. Munkatársai között számos jelentős amerikai író és újságíró volt. Marx munkássága a lapnál 1851 aug.-tól 1862 márc. 1-ig tartott. A Marx által beküldött cikkek egy részét Engels írta. Marx munkatársi tevékenysége az amerikai polgárháború kitörésekor megszűnt; ebben döntő szerepe volt annak, hogy a szerkesztőség összetétele megváltozott és a lap irányzata egyre inkább hajlott a rabszolgatartó államokkal való kompromisszum felé. Később a lap mindinkább jobbra tolódott. *352 463*

457 Engels 1893 szeptemberében Berlinben találkozott Kugelmann-nal és Marx meg a saját összes műveinek kiadásáról is beszélt vele. – *352*

458 Kugelmann 1895 jan. 5-én közölte Engelsszel, hogy az Egyesült Államokban az 1848-ban oda kivándorolt Hermann Meyer Marx-írásokat gyűjtött. Amikor Meyer 1875-ben hajószerencsétlenség folytán életét vesztette, könyveinek és iratainak egy része Pittsburghban élő unokaöccse, Max Livingston birtokába került. Kugelmann már 1876-ban tudomást szerzett erről és felkérte Livingstont, hogy Marx és Engels műveinek tervezett összkiadása számára engedje át neki ezeket a Marx-írásokat. Livingston 1876 márc. 21-én azt válaszolta Kugelmann-nak, hogy Meyernek sok könyve a hajószerencsétlenség során megsemmisült, de talált nagyszámú felragasztott tudósítást és vezércikket a „New York Daily Tribune" 1851 és 58 közötti évfolyamaiból; ezeket kiadás céljából átadja (lásd még 571. jegyz.). – *352 368 389*

459 A berlini sörfőzdék munkásai 1894 máj. 3-án kihirdették az ún. sörbojkottot, mert a rixdorfi sörfőzdéből 300 kádárt az 1894 május 1-i ünnepségeken való részvételük miatt kizártak. A munkások egyebek közt követelték május 1-nek munkaszüneti napként való elismerését, a munkaidőnek 9 órára való leszállítását, a sörfőzdei munkások fennálló

szervezetének elismerését, a kizárt munkások pénzbeli kártalanítását és a munkaközvetítés elismerését. A sörfőzdék tulajdonosai erre tömeges elbocsátással válaszoltak. A sörbojkott egyre nagyobb méreteket öltött, és 1894 szept. végén a vállalkozók kénytelenek voltak tárgyalásokat kezdeni. A munkások lényegében elfogadtatták követeléseiket, és dec. végén beszüntették a bojkottot. – *355 359*

460 Kautsky 1894 dec. 29-én megírta Engelsnek, hogy Liebknecht úgy véli, megtalálta Marxnak egy Proudhonról írt ismeretlen levelét, és kiadásra fel is ajánlotta Dietznek. Valójában azonban az a levél, amelyet Marx Schweitzernek írt, már 1865-ben megjelent a „Sozialdemokrat"-ban, majd 1885-ben „A filozófia nyomorúsága" német kiadásában; Liebknecht a levél kéziratát találta meg. Kautsky megírta, hogy a kéziraton kisebb eltérések vannak a nyomtatásban megjelent szövegtől. – *356*

461 Firemannek „Kritik der Marx'schen Werttheorie" c. írásával Engels a „Tőke" III. kötetének előszavában foglalkozik (lásd 25. köt. 15–16. old.). Kautsky 1894 dec. 29-i levelében megírta Engelsnek, hogy Fireman eredetileg a „Neue Zeit"-hoz küldte be írását, de ő elutasította. – *356 425*

462 Bebel 1894 dec. 15-én a Reichstagban mondott beszédében élesen elítélte a kormánynak azt a kísérletét, hogy Liebknecht ellen alkotmányellenesen büntetőeljárást indítson (v. ö. 438. jegyz.). A kormány mindent elkövetett, hogy felhasználja Liebknecht ellen az alkotmány 31. §-át, amely bizonyos körülmények között lehetővé tette a Reichstag képviselőinek büntetőjogi felelősségre vonását, s igyekezett megkerülni a 30. §-t, amelynek értelmében a képviselők ellen nem indítható büntetőjogi eljárás a Reichstagban tett kijelentéseikért. – *358*

463 Engels a német szociáldemokraták között az agrárkérdésben folyó vitákat (v. ö. 390. jegyz.) a délnémet Néppárt híveinek bizonyos 1869–70-es kísérleteivel hasonlítja össze, amelyekkel meg akarta akadályozni, hogy a Szociáldemokrata Munkáspárt (az „eisenachi párt") elfogadja az Internacionálé 1869. évi bázeli kongresszusának határozatát a föld társadalmi tulajdonba vételéről. Az eisenachi párt 1870. évi stuttgarti kongresszusa végleg elvetette ezeket a kísérleteket. – A hét sváb egy Grimm-mese alakjai, akik kíváncsiságból és kalandvágyból elindultak világot látni, de ostobaságuk és gyávaságuk következtében nem jártak szerencsével. – *361*

464 Engels és Marx 1848 tavaszán Párizsból Németországba visszatérőben ápr. 7-től 9-ig Mainzban tartózkodtak, hogy a Kommunisták Szövetségének ottani tagjaival, köztük Paul Stumpffal megbeszéljék a munkásegyletek további feladatait. – *361*

465 Pasquale Martignetti 1894 szept. 6-i levelében megkérte Engelst, közölje Avelinggel, hogy nem sikerült olasz nyelven kiadnia ennek „The Student's Marx" c. írását. – *362*

466 Engelsnek a „Tőke" III. kötetéhez írt előszavát (v. ö. 391. jegyz.) Martignetti fordította le olaszra és jelentette meg a „Rassegna" 1895 januári számában. – „La Rassegna Agraria, Industriale, Commerciale, Letteraria, Politica, Artistica" – olasz folyóirat, 1892-től havonta kétszer jelent meg Nápolyban. – *362 407 430*

467 Louise Kautsky „Aus den Trades-Unions" c. rövid cikke 1895 jan. 15-én jelent meg az „Arbeiterzeitung"-ban. A lap jan. 5-i száma a munkásszervezetekkel foglalkozó rovatában közölte Louise Kautsky „England" c., aláírás nélküli jegyzetét ugyanerről a témáról. – *364*

468 Az „Arbeiterzeitung" 1895 jan. 10-i száma „Frankreich" felirattal közölt egy „l. k." (Louise Kautsky) szignójú jegyzetet, amely röviden ismertette Mrs. Crawfordnak a „Weekly Dispatch" jan. 6-i számában megjelent tudósítását. – *364*

469 A „Vesztnyik Jevropi" (VI. köt., 12. könyv, 1894 dec.) „Vnutrennyeje obozrenyije" c. cikkéről van szó. – „Vesztnyik Jevropi" – pétervári történelmi, politikai és irodalmi havi folyóirat; 1866-tól 1918-ig jelent meg, polgári liberális irányzatú, közölt a marxizmus ellen irányuló cikkeket. – *364*

470 Adler 1894 dec. 27-i levelében arra kérte Engelst, javasolja Vanderveldének, hogy legyen a bécsi „Arbeiterzeitung" tudósítója. – *365*

471 Adler 1894 dec. 27-i levelében közölte Engelsszel, hogy „Karl Marx Bécsben" címmel tárcát akar közölni az „Arbeiterzeitung"-ban, s talált is hozzá némi anyagot Alfred Julius Becher „Der Radikale" (A radikális) c. lapjában. 1895 jan. 24-én, Engels közléseinek felhasználásával (lásd 387. old.), megjelent az „Arbeiterzeitung"-ban Max Bach „Karl Marx in Wien" c. cikke. – *365 391*

472 „The Clarion" – angol szocialista hetilap, 1891-től 1932-ig jelent meg Londonban. – *366*

473 Sztruve ennek az állításnak „Krityicseszkije zametki k voproszu ob ekonomicseszkom razvityiji Rossziji" c. művében (v. ö. 428. jegyz.) adott hangot. – *367*

474 V. ö. 23. köt. 577. old. – *367*

475 A porosz nemzetgyűlés 1848 aug. 9-én elfogadta Julius Stein képviselőnek azt a javaslatát, hogy tekintettel a hadseregnek a néppel szemben tanúsított brutális fellépésére, szólítsák fel von Schreckenstein hadügyminisztert mindazoknak a tiszteknek a hadseregből való eltávolítására, akik nem értenek egyet a nép alkotmányos törekvéseivel. Ezt a parancsot azonban a nemzetgyűlés határozata ellenére nem adták ki. Stein szept. 7-én megismételte javaslatát és követelte a határozat azonnali végrehajtását. A javaslatot 219 szavazattal 143 ellenében elfogadták, s ennek következtében az Auerswald–Hansemann-kormánynak le kellett mondania. Utódja a Pfuel-kormány végül kiadta a parancsot, de nem gondoskodott végrehajtásáról. – *370*

476 V. ö. 5. köt. 382–388. old. – *370*

477 Engels a „Tőke" III. kötetének előszavában (lásd 25. köt. 22–24. old.) bíráló megjegyzéseket tett George Stiebelingnek „Das Wertgesetz und die Profitrate" c. művéről. Stiebeling nyílt levélben válaszolt („Offener Brief an Herrn Friedrich Engels in London", „Neue Zeit" 1894–95. évf., I. köt. 18. sz.); hozzáfűzött jegyzetében a szerkesztőség Engels álláspontjához csatlakozott. – *371 378*

478 Az ún. felforgatási javaslat (v. ö. 424. jegyz.) vitájában 1895 jan. 8-án Ignaz Auer is felszólalt a Reichstagban. – *371*

479 Francia közmondás, jelentése: változnak az idők. – *373*

480 Lafargue 1895 januárjától a bécsi „Arbeiterzeitung" párizsi tudósítója volt. Első cikke „Der »Panama-Bazillus«" címmel jan. 8-án jelent meg a lapban. – *375*

481 Utalás Bronsart von Schellendorff hadügyminiszter provokatív magatartására, amelyet 1895 jan. 10-én tanúsított a Reichstagban az ún. felforgatási törvényjavaslat (v. ö. 424. jegyz.) vitájában. – *375*

482 Vaillant, Arnaud és Cournet blanquista emigránsok 1874 júniusában Londonban „Aux Communeux" (A kommünárokhoz) címmel brosúrát adtak ki. – Engels valószínűleg erre

utalva nevezi „communeux"-nek Wróblewski egykori harcostársait. – Communeux-nek gúnyolta a francia burzsoázia a Párizsi Kommün résztvevőit. – *376*

[483] „Le Temps" – francia konzervatív napilap, 1861-től 1943-ig jelent meg Párizsban, a francia nagyburzsoázia lapja. – *377*

[484] A „Petite République française" 1895 jan. 12-i száma közölte Gustave-Armand Rouanet cikkét, amely, akárcsak Gérault-Richard-nak a „Chambard"-ban megjelent cikke (v. ö. 453. jegyz.), Casimir-Périer köztársasági elnököt támadta. Rouanet ugyanazon a napon javaslatot terjesztett a képviselőház elé, hogy a becsületrenddel együtt járó tiszteletdíjat csökkentsék 1000 frankkal, s így ily módon vessenek véget a rendjel önkényes osztogatásának. De, mondta Rouanet, minthogy a Gérault-Richard szabadonbocsátására vonatkozó indítványt elutasították, nem reméli javaslatának tárgyilagos megvitatását. Erre a képviselőház elnöke kiutasította Rouanet-t a teremből. – *377*

[485] Engels a három utolsó bekezdést a levél szélére írta. – *377*

[486] Ägir (vagy Ögir) az északi mitológiában az égi és földi vizek, különösképpen az óceán istene; a költészetben a nyugodt tenger szelleme. II. Vilmos dalt írt hozzá. – *379*

[487] 1893 novemberétől 1895 januárjáig Franciaországban három kormány bukott meg: a Dupuy-kormány (1893 novemberében), a Casimir-Périer-kormány (1894 májusában) és a második Dupuy-kormány (1895 januárjában). Rögtön ez után, jan. 15-én Casimir-Périer lemondott elnöki tisztéről (v. ö. 488. jegyz.). Jan. 17-én Faure-t választották meg a köztársaság új elnökévé. – *380 382*

[488] Casimir-Périer belebonyolódott a francia kormány és a vasúttársaságok között évek óta folyó titkos manipulációkba (v. ö. 490. jegyz.). Amikor a korrupciós botrány kipattant és a képviselőház Millerand szocialista képviselő javaslatára kénytelen volt vádat emelni David Raynal, a szerződések aláírásáért felelős egykori miniszter ellen, Casimir-Périer lemondott. – Mint Lafargue 1895 jan. 16-i levelében megírta Engelsnek, a reakció néhány nappal a kormány bukása előtt államcsínyt tervezett, hogy hatékonyabb intézkedéseket tehessen a szocialisták ellen. – *382*

[489] Utalás Béranger „Le vieux célibataire" c. versére. – *382*

[490] 1894 végén a francia képviselőházban vita indult azoknak a szerződéseknek a módosításáról, amelyek 1883 óta álltak fenn a kormány és a vasúttársaságok között, és ez utóbbiaknak tíz éven át lehetővé tették, hogy az adófizetők költségére nagyarányú spekulációt folytassanak. A kormány megtagadta a szerződések módosítását; 1895 jan. 14-én Millerand javasolta, hogy vizsgálják ki az ügyet és David Raynal egykori közmunkaügyi miniszter szerepét e szerződések megkötésében. A javaslatot 263 szavazattal 241 ellenében elfogadták, s Raynalt vád alá helyezték. – *382*

[491] Clemenceau, a radikálisok (v. ö. 27. jegyz.) vezetője, a képviselőházban elhangzott állandó interpellációival elérte, hogy több kormány is lemondott, így Gambettáé (1882), Freycinet-é (1882), Ferryé (1885) és Brissoné (1886). – *384*

[492] Jean Jaurès a „Petite République" 1895 jan. 20-i számának „La Situation" c. vezércikkében ismertette reformterveit. – *385*

[493] Tönnies „Neuere Philosophie der Geschichte: Hegel, Marx, Comte" c. könyvében vitába száll Paul Barthnak „Die Geschichtsphilosophie Hegel's und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann" c. művével; Pestalozziról írt cikke „Pestalozzi als Sozialpädagog" címmel a „Sozialpolitisches Zentralblatt" 1894 dec. 3-i számában jelent meg. – *387*

494 V. ö. 21. köt. 292. old. – *387*

495 Comte főműve, amelyben megalapozta pozitivista filozófiáját, „Cours de philosophie positive" címmel első ízben hat kötetben, 1830-tól 1842-ig jelent meg Párizsban. – *388*

496 „Katolicizmus kereszténység nélkül" (Catholicism without Christianity) – ezt a kifejezést Thomas Huxley használta „On the Physical Basis of Life" címmel Edinburgh-ban 1868 nov. 8-án tartott előadásában, amelyet a „Fortnightly Review" 1869 febr. 1-i száma közölt. – *388*

497 A Tönnies könyvének 513. oldalán található lábjegyzet így hangzik: „Kiváló angol comteisták voltak az »Internacionálé« megalapítói között, amelynek főtitkára K. Marx volt..." – *388*

498 Edward Beesly cikkei a Párizsi Kommünről „On the Paris Revolution" címmel jelentek meg a „Bee-Hive"-ban 1871 márciusától júniusig. Engels ezenkívül Harrison különböző beszédeire és a „Times" szerkesztőségéhez intézett levelére utal, amelyet a lap 1872 febr. 26-án közölt. – *388*

499 Saint-Simon ezt a gondolatot legvilágosabban „Catéchisme des industriels" c. művében fejezte ki. A termelőkhöz, az ún. iparosokhoz számította a munkásokon kívül a gyárosokat és kereskedőket is, azaz mindenkit, aki anyagi javakat termel vagy termeltet, s azokat is, akik e javak forgalmazásával foglalkoznak. Saint-Simon e művének első kiadása 1823–24-ben jelent meg Párizsban, 3 füzetben. – *388*

500 Kugelmann 1895 jan. 12-i levelében arra kérte Engelst, hogy nevezze meg azokat a német gyűjteményes műveket, amelyekben Marx és Engels névaláírással ellátott vagy aláírás nélküli művei találhatók (v. ö. 352. old.). – *389*

501 „Das Westphälische Dampfboot" – német havi folyóirat, az „igazi szocialisták" lapja, 1845 januárjától 1846 decemberéig Bielefeldben és 1847 januárjától 1848 márciusáig Paderbornban jelent meg Otto Lüning szerkesztésében. – *389*

502 Whig-arisztokratáknak neveztek egy kis létszámú, de az angliai liberalizmus kialakulása szempontjából fontos csoportot, amely a francia forradalom győzelme után a whig-pártban bekövetkezett szakadás eredményeképpen jött létre. Tagjai, a nagyburzsoázia érdekeinek képviselői, parlamenti reform mellett szálltak síkra. Ők alkották a magvát annak a XIX. sz.-ban kialakult liberális irányzatnak, amely később mint Liberális Párt a fejlődő ipari kapitalizmus érdekképviselőjévé vált. – *391*

503 Az 1867-es második parlamenti reform csökkentette a grófsági választásokon a bérlők vagyoni cenzusát, a városokban választójogot adott minden olyan háztulajdonosnak, házbérlőnek és lakásbérlőnek, aki legalább egy éve egy helyben lakik és legalább 10 £-et fizet; a szakmunkások egy része is kapott választójogot. Ezáltal a választójogosultak száma több mint a kétszeresére növekedett. A reformot a munkások tömegmozgalma kényszerítette ki, amelynek megszervezésében nagy szerepe volt az Internacionálé Főtanácsának. Ezzel lezárult az a küzdelem, amelyet az ipari burzsoázia az első választójogi reform (1832) óta folytatott a politikai hatalom meghódításáért. – Az 1884-es parlamenti reformot elsősorban a falusi tömegek követelései kényszerítették ki; ez a reform a vidéki választókerületekben is ugyanolyan feltételek közt adott választójogot, mint az 1867-es reform a városokban. Az 1884-es reform szintén nem adott választójogot a mezőgazdasági proletariátusnak, a városi szegénység széles rétegeinek és a nőknek. – *391*

[504] Az „Arbeiterzeitung" szerkesztősége a lap 1895 jan. 26-i számában tájékoztatta a lap olvasóit a jan. 24-i szám elkobzásáról és hozzáfűzte, hogy az elkobzott szám példányainak legnagyobb része mégis eljutott az előfizetőkhöz, ezért a szerkesztőség eltekintett második kiadás megjelentetésétől. – *391*

[505] A „Weekly Dispatch" 1895 jan. 27-i számában megjelent tudósítás kivonatát az „Arbeiterzeitung" „Zur Charakteristik des neues Präsidenten" címmel febr. 1-én közölte. – *391*

[506] A „Vorwärts" 1895 jan. 9-i száma közölt egy a lapnak beküldött petíciót, amelyet „minden német nő" nevében írtak, „osztály- és pártkülönbség nélkül", felszólítva „minden német nőt", hogy aláírásukkal támogassák a nők egyesülési és gyülekezési szabadságára irányuló követelést. Clara Zetkin a lap jan. 24-i számában élesen bírálta a petíciót. Rámutatott arra, hogy a párt álláspontja szerint a nőkérdést csak az általános társadalmi kérdéssel összefüggésben lehet megoldani; a párt a Reichstagban már tett kezdeményező javaslatot az egyesülési jog kérdésében, és indokolatlan, hogy proletárasszonyok egy polgári szellemű petíciót aláírjanak. – *392*

[507] G. V. Plehanovnak „K voproszu o razvityiji monyisztyicseszkovo vzgljada na isztoriju" c. könyvéről van szó, amelyet 1895-ben jelentetett meg Péterváron, N. Beltov álnéven. – *393 397*

[508] II. Miklós cár 1895 jan. 29-én (17-én) fogadta a nemesség, a városok és a zemsztvók (helyi önkormányzati szervek) küldöttségét. Néhány zemsztvo képviselőjének arra a szerényen előadott kívánságára, hogy szeretnék a zemsztvók jogainak kiszélesítését és a rendi gyűlés összehívását, Miklós kijelentette, „abszurd ábránd" azt hinni, hogy a zemsztvók részt vehetnek államügyek intézésében. – *393*

[509] Az 1896-ra Londonba összehívandó nemzetközi szocialista munkáskongresszust előkészítő ideiglenes bizottság, amelynek Jodko-Narkiewicz is tagja volt, azt javasolta a Londonban élő lengyel szocialistáknak, hogy nevezzék a kongresszust „Nemzetközi Szocialista Munkás- és Trade-union-kongresszusnak". Jodko-Narkiewicz 1895 jan. 31-én azt írta Engelsnek, hogy a lengyel szocialisták ebben a kérdésben a német szocialistákkal egyetértésben szeretnének eljárni, és arra kérte Engelst, hogy közölje véleményét és lehetőleg a német elvtársakét is. – *394*

[510] Richard Fischer 1895 jan. 30-i levelében közölte Engelsszel, hogy a „Vorwärts" kiadóvállalata legkésőbb márciusig különlenyomatban megjelenteti Marxnak a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue"-ben 1850-ben megjelent, az 1848-as franciaországi forradalommal foglalkozó cikkeit, amelyek „1848-tól 1849-ig" címmel három folytatásban jelentek meg (lásd 7. köt. 7–104. old.). Fischer a sietséget azzal indokolta meg, hogy a felforgatási törvényjavaslat (v. ö. 424. jegyz.) elfogadása után ilyen mű megjelentetése kérdésessé válnék, és előszót kért a brosúrához Engelstől. A brosúra 1895-ben jelent meg Berlinben „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" címmel. – *395 401 403 405 447*

[511] A „Kommunista Kiáltvány" V. és VI. német kiadásáról van szó, amelyek Berlinben 1891-ben, ill. 1894-ben jelentek meg. – *395*

[512] A kiadvány címe: „Umsturz und Sozialdemokratie. Verhandlungen des Deutchen Reichstags am 17. Dezember 1894 und 8–12. Januar 1895 nach dem offiziellen stenographischen Bericht", Berlin 1895. – *395*

[513] Az 1893. évi katalógus címe: „Schriftenverzeichniss der Buchhandlung des »Vorwärts« in Berlin". – *396*

514 Plehanov 1895 febr. 2-án megírta Engelsnek, hogy Vera Zaszulics beteg; kérte, hogy Ludwig Freyberger vizsgálja meg, s Engels értesítette őt az eredményről. – *397*

515 „Russzkaja Zsizny" – orosz polgári liberális napilap, 1890-től 1895-ig jelent meg Pétervárott. – *397*

516 Általában Pompadour márkinőnek tulajdonított mondás; valójában egy ismeretlen görög költő szavai, amelyeket Cicero is idéz „De finibus" c. művében. – *397*

517 Lásd Goethe: „Faust", I. rész 5. szín. – *397*

518 Hermann Engels 1895 jan. 23-i levelében többek között különböző családi ünnepségekről is beszámolt. – *399*

519 A Centrumpárt (v. ö. 22. jegyz.), abban a törekvésében, hogy csekély engedmények árán döntő befolyásra tegyen szert a munkásmozgalomban, interpellációt nyújtott be a Reichstagban „munkáskamarák létesítésére és a szakmai egyesületek elismerésére" vonatkozólag. Richard Fischer 1895 febr. 6-i beszédében hangsúlyozta a munkásvédelmi törvényhozás elégtelenségét és felvetette, vajon a Centrumpárt a katolikus munkások érdekében miért nem a fő kérdésekre, a normálmunkanap betartására, a munkásbiztosításra és az egyesülési szabadságra összpontosítja erejét. – *402*

520 Lásd 7. köt. 425–428. old. – *403*

521 Lásd 7. köt. 433–442. old. – *403*

522 Louis Bonaparte 1851 dec. 2-án hajtotta végre államcsínyét. – *403*

523 A Centrumpárt (v. ö. 22. jegyz.) a felforgatási törvényjavaslattal (v. ö. 424. jegyz.) szemben a Reichstagban 1895 jan. 9-én látszólag aggályait nyilvánította, de az egyes cikkelyeket megvitató bizottságban egyértelműen támogatta a javaslatot. Richard Fischer febr. 6-i beszédében (v. ö. 519. jegyz.) leleplezte a Centrum taktikáját, amely arra irányul, hogy tekintettel munkáskörökből származó választóira, szociális programjának előtérbe tolásával fedje el a bizottságban tett „pálfordulását". – *403*

524 Motteler jegyzeteket írt Engels levelének két oldalára; ezekből kitűnik, hogy 1895 febr. 24-én írt Johann Meyernek Bochumba a kívánt felvilágosítás végett, 28-án pedig elküldte Engelsnek Meyer válaszát (lásd 412. old.). – *404*

525 Engels „Az őskereszténység történetéhez" c. művének francia fordításáról, Laura Lafargue munkájáról van szó (v. ö. 410. jegyz.). – *405*

526 „The Standard" – angol napilap, 1827-től 1916-ig jelent meg Londonban; 1857-től a Konzervatív Párt lapja. – *406*

527 „Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti" – olasz liberális irodalmi és művészeti folyóirat, 1866-tól 1878-ig havonta jelent meg Firenzében, 1878-tól 1943-ig havonta kétszer Rómában. – *407*

528 Jean Jaurès 1895 elején Párizsban, a Quartier-Latinban egy konferencián előadást tartott „L'Idéalisme de l'histoire" címmel. – *407*

529 Laura Lafargue a francia fordításhoz felhasználta Engels fordítási javaslatait; ezek eredményeképpen a francia szöveg kisebb részletekben eltér az eredetitől (v. ö. 22. köt. 427., 433., old.). – Jámbor dedó („fromme Kinderstube") – v. ö. Heine: „Zur Beruhigung". – *407*

[530] „Russzkoje Bogatsztvo" – havi folyóirat, 1876-tól 1918 közepéig jelent meg Péterváron; a 90-es évek elején a liberális narodnyikok lapja volt, hevesen támadta a marxizmust; 1906 után a „népi szocialisták" pártjának orgánuma. – A lap 1895 januári száma közölte L. Zak „Isztoricseszkij matyerializm" c. cikkét, amely Engels „A család . . . eredete" c. művének bírálatát tartalmazta; az 1894. évi 1. szám Ny. K. Mihajlovszkij „Lityeratura i zsizny" c. szemléjét közölte. – Plehanov 1895 febr. 20-i levelében megírta Engelsnek, hogy elküldte Vera Zaszulicsnak a „Russzkoje Bogatsztvo" januári számát, amely Zak cikkét közölte. „Ez az úr – írta Plehanov – irodalmunkban teljesen ismeretlen, s első szerepléséről ítélve semmi jót nem ígér. A bírálat ostoba, mint e lapnak Ön és Marx ellen intézett valamennyi támadása." – *409*

[531] A „Nemzetközi vonatkozású cikkek a »Volksstaat«-ból (1871–1875)" c., 1894-ben megjelent brosúra Engels „Emigráns-irodalom" c. cikksorozatának I., II. és V. cikkét tartalmazta. Itt az V. cikkről van szó, amelyhez Engels a brosúra megjelenése alkalmából utószót írt. – *409*

[532] Mint Kautsky 1895 márc 11-én közölte Engelsszel, Plehanov úgy értette e szavakat, hogy Engels fog írni Loriáról, ezért az ő e tárgyról ígért cikke felesleges. – *410*

[533] Plehanov 1895 febr. 20-i levelében II. Miklós cárt „a Téli Palota ifjú idiótájá"-nak nevezte, aki 1895 jan. 29-i (17-i) beszédével (v. ö. 508. jegyz.) „óriási szolgálatot tett a forradalmi pártnak". – *410*

[534] „Coheniádá"-nak nevezi Engels a Mottelert és feleségét ért támadást. Motteler 1895 febr. 28-i levelében megírta Engelsnek, hogy 18-án este Alexander Cohen anarchista egy cimborájával együtt erőszakkal behatolt a lakásába, de Motteler elverte a támadót. Ugyanez a Cohen febr. elején betegen jelentkezett Kropotkinnál, aki „rögtön ágyba fektette". Erre utal levele végén Engels. – *412*

[535] Édouard Vaillant 1894 dec. 24-én elküldte Engelsnek néhány törvénytervezetét. Engels figyelmét különösen az agrárkérdéssel foglalkozó két javaslatra hívta fel. – *414*

[536] A nemzeti műhelyeket közvetlenül az 1848-as februári forradalom után alakították meg a francia ideiglenes kormány dekrétumával. A hangzatos név alatt földmunkát végeztettek a munkanélküliekkel. A kormány ezzel egyrészt diszkreditálni akarta Louis Blanc eszméit a munka megszervezéséről, másrészt fel akarta használni a nemzeti műhelyekben katonailag megszervezett munkásokat a forradalmi proletariátus ellen. Amikor látták, hogy a munkások erre nem hajlandók, megkezdték a nemzeti műhelyek elsorvasztását, jún. 21-én pedig elrendelték, hogy a nőtlen munkásokat el kell bocsátani, illetve be kell sorozni a hadseregbe, a többieket pedig vidékre kell küldeni földmunkára. Ez a provokáció robbantotta ki a párizsi júniusi felkelést, amelynek leverése után a Cavaignac-kormány 1848 jul. 3-án rendeletileg feloszlatta a nemzeti műhelyeket. – *414*

[537] A London County Council (londoni grófsági tanács) megválasztásánál a helyi önkormányzatok 1888-as reformja után szavazati joguk volt mindazoknak, akik részt vehettek a parlamenti választásokban, valamint a harminc évnél idősebb nőknek. A County Council-t három évenként választották újra. Az 1889-es és 1892-es választásokon a progresszívek csoportja, amely a polgári liberálisokat, a fábiánusokat és a szocialistákat egyesítette, legyőzte a mérsékeltek csoportját, amelybe a liberális unionisták (v. ö. 134. jegyz.) és a konzervatívok tartoztak. Az 1895 márc. 2-i választáson a mérsékeltek számos új mandátumot szereztek, mert a szocialisták nem voltak hajlandók szövetkezni a progresszívekkel. – *415 446*

[538] Danyielszon 1895 jan. 29-i levelében megírta Engelsnek, hogy elolvasta a „Tőke" III. kötetét; megemlítette az előszónak azt a részét, ahol Engels arról ír, hogy Marx behatóan

tanulmányozta az orosz földtulajdont és speciális tanulmányainak eredményeit fel akarta használni a földjáradékról szóló szakaszhoz (lásd 25. köt. 9–10. old.). Danyielszon megkérdezte, tudja-e Engels, hogy Marx milyen módon akarta megvalósítani ezt a tervét, s hogy Engels kiegészítené-e erre vonatkozólag a III. kötet orosz kiadásának előszavát. – *417*

[539] Engels a bevezetést az „Osztályharcok Franciaországban" különkiadásához (v. ö. 510. jegyz.) 1895 febr. 14-e és márc. 6-a között írta. Richard Fischer márc. 6-i leveléből kitűnik, hogy a Németországi Szociáldemokrata Párt elnöksége azt kívánta, Engels enyhítse a bevezetésnek szerintük túl forradalmi hangját, és indokolásul egy újabb szocialistaellenes törvény (v. ö. 165. és 424. jegyz.) veszélyére hivatkozott. Engels itt közölt válaszlevelét, amelyben szembehelyezkedik a pártelnökség opportunista állásfoglalásával, csak néhány évvel ezelőtt találták meg. – Engels kénytelen volt bizonyos fokig figyelembe venni a pártelnökség véleményét és néhány helyen módosítani a szöveget vagy törölni belőle, ez azonban így megőrizte forradalmi jellegét. – Ugyanakkor egyes német pártvezetők megkísérelték, hogy Engelst a „Bevezetés" alapján úgy állítsák be, mint aki feltétlenül a hatalom békés meghódításának híve. Példa erre a „Vorwärts" 1895 márc. 30-i számának „Wie man heute Revolutionen macht" c. vezércikke. (Lásd ehhez Engels 1895 ápr. 1-i levelét Kautskyhoz, 449. old.) A „Bevezetés"-t – röviddel a Marx-mű különkiadásának megjelenése előtt – Engels kívánságára közölte a „Neue Zeit" (1894–95. évf., II. köt. 27., 28. sz.), de az említett módosításokkal és törlésekkel. Engels halála után Bernstein és más opportunisták és revizionisták reformista szellemben értelmezték a „Bevezetés"-t és elhallgatták, hogy Engelst milyen körülmények kényszerítették a módosításokra. A művet Engels politikai végrendeletének igyekeztek feltüntetni és nem hozták nyilvánosságra teljes szövegét, bár a kézirat rendelkezésükre állt; a teljes szöveget először 1930-ban a Szovjetunióban tették közzé. Engels Fischerhez írt levele első ízben az „International Revue of Social History" XII. kötetének 2. részében jelent meg 1967-ben. – *419 443 447 449 455*

[540] Itt és a 2) alatt említetteknél lásd 22. köt. 488. old. – *419*

[541] Lásd 22. köt. 490. old. – *420*

[542] 1861-ben alkotmánykonfliktus tört ki I. Vilmos porosz király és a porosz Landtag közt. A parlament polgári liberális többsége ugyanis leszavazta a hadsereg újjászervezésére vonatkozó javaslatot; a király feloszlatta a kamarát, de az új választások után sem sikerült elfogadtatni a parlamenttel a javaslatot. Az 1862-ben kinevezett miniszterelnök, Bismarck ismét feloszlatta a parlamentet és önhatalmúlag megvalósította a katonai reformot. Az alkotmánykonfliktus, amely a 60-as évek nemzeti-forradalmi válságának egyik megnyilvánulása volt, csak 1866-ban dőlt el, amikor Poroszország legyőzte Ausztriát és a német burzsoázia behódolt Bismarcknak. – *420*

[543] Lásd 22. köt. 491. old. – *420*

[544] Az Engelsnek küldött gót szedésű hasáblevonat egyik helyén Boguslawski nevében az első „s" betűt tévesen ún. szóvégi s-szel szedték. – Engels valószínűleg Boguslawski „Vollkampf – nicht Scheinkampf" c. művére utal, amely a felülről végrehajtandó államcsínyt propagálja. – *420*

[545] Májusi törvények: Bismarck kezdeményezésére a Reichstag 1871 és 1875 között az erőszakos intézkedések egész rendszerét, a Kulturkampfot (kultúrharcot) léptette életbe a katolikusok és a Centrumpárt (v. ö. 22. jegyz.) partikularista és poroszellenes törekvései ellen. Így pl. az 1873 májusában elfogadott törvények szabályozták a papok tudományos képzését és növelték az állam beleszólását egyházi ügyekbe. A törvények és az őket kísérő

rendőri üldözések a katolikusok elkeseredett ellenállásába ütköztek. – Ólutheránusok – a német protestánsoknak az államhatalommal való minden egyezkedést elutasító irányzata. – Mennoniták – keresztény szekta, amely többek között a világról való teljes lemondást és a katonai szolgálat megtagadását hirdette. Az a katona, akit Engels említ, egy Thröner nevű gránátos volt, aki mennonita lévén, megtagadta a fegyveres szolgálatot. – *420*

546 1895-ben **Ausz**triában megerősödött az általános választójog bevezetéséért folyó nagyszabású mozgalom, amelyet a szociáldemokraták szerveztek. Pl. febr. 19-én csak Bécsben 12 népgyűlést rendeztek a követelés támogatására. Adler az „Arbeiterzeitung" „Napi hírek" c. rovatában rendszeresen beszámolt a mozgalomról. – *421 432*

547 „Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik" – haladó folyóirat, szerkesztette Heinrich Braun; 1888-tól 1903-ig negyedévenként jelent meg Tübingenben, majd Berlinben. – Sombart cikke „Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx" címmel jelent meg e folyóiratban. (Lásd még 407. old.) – *422 428*

548 Lásd 25. köt. 168–171. old. – *423*

549 Engels ezt a kiegészítést részben megírta; 1895 májusában elkészült „Értéktörvény és profitráta" c. cikke (lásd 25. köt. 838–855. old.), amely kevéssel halála után jelent meg a „Neue Zeit"-ban (1895–96-os évf., I. köt. 1., 2. sz.) „Fr. Engels' letzte Arbeit: Ergänzung und Nachtrag zum dritten Buch des Kapitals" címmel. – Azt a szándékát, hogy egy másik cikkben a tőzsde 1865 után megváltozott szerepét mutassa be, Engels már nem valósíthatta meg; ennek a cikknek csak egy vázlata készült el (lásd 25. köt. 855–857. old.). – *424 457 478*

550 Lásd Wilhelm Lexis „Die Marx'sche Kapitaltheorie"; „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", 1885. – *425*

551 Lásd Konrad Schmidt: „Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes", Stuttgart 1889. – *425*

552 Assises de Jérusalem – az 1099-ben, az első keresztes hadjárat eredményeképpen alapított Jeruzsálemi Királyságnak a XII. században kialakult törvénygyűjteménye. – *428*

553 Utalás Lafargue-nak „Breve riposta-domanda ai critici di Marx circa la teoria del valore" és „Replica di Lafargue" címmel a „Critica sociale" 1894 okt. 16-i, illetve nov. 16-i számaiban megjelent cikkeire. Lafargue ezekben vitába szállt néhány olasz közgazdásszal, akik támogatták Loriának „L'opera postuma di Carlo Marx" c. cikkében a „Tőke" III. kötetéről kifejtett nézeteit. – *429*

554 Julius Platter „Die Lösung" c., a „Tőke" III. kötetével foglalkozó cikkéről van szó. A cikk a „Schweizerische Blätter für Wirtschafts- und Sozialpolitik" 1895. évi I. márciusi füzetében jelent meg. – *430 449*

555 Bernsteinnek a „Neue Zeit"-ban „Der dritte Band des »Kapital«" címmel megjelent cikksorozatáról van szó. – *431*

556 Adlert hétheti fogházbüntetésre ítélték, mert az „Arbeiterzeitung"-ban közölt több cikkében bírálta az osztrák kormányt. – *431*

557 K. Hackenberg Engelshez írt 1895 márc. 8-i levelében közölte, hogy mint Hermann Becker veje szeretné megírni apósa életrajzát és ehhez adatokat gyűjt. Pontokba foglalva

a következő kérdéseket intézte Engelshez: 1. Mikor ismerte meg Beckert; tud-e arról, hogy Becker az 1848-as forradalom előtt kapcsolatban állt liberálisokkal? – 2. Tett-e Becker 1848 tavaszán agitációs utakat Kölnből? – 3. Milyen tevékenységet fejtett ki Becker az 1848-as schleswig-holsteini konfliktussal kapcsolatban? Beszélik, hogy pénzt gyűjtött a sebesülteknek. – 4. Milyen szerepet vitt általában a szabadságmozgalmakban? – 5. Hallotta-e Engels Becker előadásait a kölni Munkásegyletben; milyen tárgyúak voltak ezek? – 6. Ellenségesen álltak-e szemben egymással a különböző munkásegyletek? – 7. Miért váltak külön a demokrata egyletek a központi egylettől és alapították meg a Rajnai Demokraták Egyletét? – 8. Milyen viszonyban volt Becker a „Neue Rheinische Zeitung" szerkesztőivel, írt-e cikkeket a lapba? – 9. Tud-e Engels az „Ungarns Fall" (Magyarország bukása) c. könyvről, amelyet állítólag Becker írt? – 10. Csakugyan Becker alapította-e a „Westdeutsche Zeitung"-ot? – 11. Van-e Engelsnek a kölni kommunistaperrel összefüggő, eddig publikálatlan anyaga, amely Beckerre vonatkozik; tagja volt-e Becker a Kommunisták Szövetségének? – 12. Történtek-e kísérletek Beckernek a vizsgálati fogságból való kiszabadítására? – A levél először a „Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung" 1975. évi 5. számában jelent meg. – *433*

[558] Marx és Engels Párizsból jövet 1848 ápr. 11-én érkeztek Kölnbe; Engels néhány nap múlva elutazott Barmenba stb. és május 20-án tért vissza Kölnbe. – *433*

[559] A kölni Munkásegyletnek 1848 okt. 16-tól 1849 febr. 28-ig Marx volt az elnöke; Becker a Munkások és Munkaadók Egyletének volt vezetőségi tagja. 1848 jún. végén e két szervezet a kölni Demokrata Társasággal együtt Központi Bizottságot alakított; ez a demokraták ideiglenes rajnai kerületi bizottságának funkcióit gyakorolta. – *433*

[560] Az 1848–49-es majna-frankfurti német nemzetgyűlés baloldala két frakcióból állt: a tulajdonképpeni baloldal (Blum, Vogt, Fröbel stb.) és a szélső balszárny (Ruge, Schlöffel, Zitz stb.); ez utóbbi főként a kispolgárságot képviselte, de a munkásság egy része is ezt támogatta. – *433*

[561] A „Neue Rheinische Zeitung"-ban nem jelent meg H. B. jelzésű vagy Hermann Becker aláírású cikk. – *433*

[562] „Westdeutsche Zeitung" – német kispolgári demokrata lap, 1849 máj. 25-től 1850 júl. 21-ig jelent meg Kölnben H. Becker szerkesztésében. Becker igyekezett a „Neue Rheinische Zeitung" utódjává tenni a lapot. H. Bürgers nem vett részt az újság megalapításában. – *434*

[563] 1850 nyarán a kalandorpolitikát hirdető Willich–Schapper-csoport és Marx irányvonala közötti nézeteltérések miatt szakadás állt be a Kommunisták Szövetségében. 1850 szept. 15-én Marx javaslatára a Központi Vezetőség hatáskörét a kölni körzeti vezetőségre ruházták át (lásd 7. köt. 513–516. old.). Becker 1850 nov.-ben lépett be a Szövetségbe; nem volt tagja a Központi Vezetőségnek (ezt 1896 dec. 24-én Liebknecht is megírta Hackenbergnek), de szoros kapcsolatban állt tagjaival. – *434*

[564] Lásd 28. köt. 609. old. – *434*

[565] Lásd 8. köt. 389–452. és 562–575. old. – *434*

[566] Pablo Iglesiast 1894 októberében a malagai textilmunkások sztrájkjának vezetése miatt 40 napi fogházra ítélték. A Larios pamutárugyár munkásainak október első felében kitört sztrájkja tiltakozás volt a vállalkozók azon elhatározása ellen, hogy feloszlatják a textilmunkások négy évvel előbb megalakult szakegyletét és megbüntetnek 19 munkást, akik aktívan részt vettek a szakszervezet munkájában. A sztrájkmozgalmat, amelyhez más váro-

sok, elsősorban Madrid munkásai is csatlakoztak, a Spanyolországi Szocialista Munkáspárt vezette, amely támogatásért az angol, az osztrák, valamint a német munkásokhoz fordult. Bár a kormány is beavatkozott a sztrájkba és minden támogatást megadott a gyárosoknak, a 80 napig tartó sztrájk a munkások győzelmével végződött. – *435*

567 Karl Hirsch 1895 márc. 16-i levelében felkérte Engelst, hogy a „Sozialpolitisches Zentralblatt"-ban 1894 januárjában és februárjában, illetve 1895 januárjában és februárjában megjelent négy cikkéről, amelyeket brosúrában is ki akart adni, mondjon szakmai véleményt. – *437*

568 1895 máj. 13-án Kölnben pótválasztás volt; Franz Lütgenau szociáldemokrata és Adolf Greiss centrumpárti jelölt állt szemben egymással. Greiss került be a Reichstagba. – *438*

569 Fekete kabinet (Cabinet noir) – Franciaországban XIV. Lajos idején megalakított, a posta mellett működő titkos hivatal, amelynek révén a kormány ellenőrizte a lakosság magánlevelezését. Poroszországban, Ausztriában és más európai országokban is működött hasonló hivatal. – *439*

570 A „Westphälisches Dampfboot" c. folyóiratban jelent meg 1846 júliusában Marx és Engels körlevele Kriege ellen (névtelenül) és 1847 augusztus–szeptemberében a „Német ideológia" II. kötetének IV. fejezete, Marx nevével jegyezve. – *439 466*

571 1895 jan. 9-én Engels arra kérte Kugelmannt, hogy forduljon újra Livingstonhoz a Marx-írások amerikai gyűjteménye végett (lásd 368. old.). Livingston márc. 9-én válaszolt Kugelmann febr. 12-i levelére és közölte, hogy a gyűjtemény már 18 éve nincs a birtokában, mert annak idején Sorge tanácsára Londonba küldte Hermann Meyer hagyatékát. Kugelmann márc. 21-i levelében ismertette Engelsszel Livingston válaszát. (V. ö. még 458. jegyz.) – *439*

572 Kautsky „Aus den letzten Briefen von Friedrich Engels" (Friedrich Engels utolsó leveleiből) címmel a „Neue Zeit" 1894–95. évfolyama II. kötetének 47. számában néhány részletet közölt ebből a levélből. – *443*

573 A Reichstag 1895 márc. 2-i ülésén Liebknecht beszédet mondott a birodalmi hadsereg költségvetésének vitájában; állást foglalt a katonai költségvetés felemelése ellen és követelte, hogy szüntessék meg az állandó hadsereget és léptessenek helyébe svájci mintájú milicia-rendszert. – *443*

574 Kautsky, Bernstein, Lafargue, Mehring és mások 1895-ben Stuttgartban megkezdték a „Geschichte des Sozialismus in Einzeldarstellungen" c. könyvsorozat kiadását. Első kötetként a „Vorläufer des neueren Sozialismus" c. kétrészes mű jelent meg; az első részt („Von Plato bis zu den Wiedertäufern") Kautsky írta; a második részben – más szerzők írásai mellett – megjelent Bernstein „Kommunistische und demokratisch-sozialistische Strömungen während der englischen Revolution des 17. Jahrhunderts" c. műve. – Táboriták – a csehországi huszita mozgalom balszárnya; nevüket központjukról, a délcsehországi Tábor városáról kapták. Követeléseik a parasztok és az alsóbb városi néprétegek törekvéseit fejezték ki. – *444 451 477 478*

575 „Die Tagwacht" – német nyelvű szociáldemokrata újság, 1869-től 1880-ig jelent meg Zürichben; 1873-ig a Nemzetközi Munkásszövetség svájci német szekcióinak lapja, később a Svájci Munkásszövetség és a Svájci Szociáldemokrata Párt orgánuma. – „Der Vorbote" – svájci német havi folyóirat, 1866 januárjától 1871 decemberéig jelent meg Genfben; eleinte „A Nemzetközi Munkásszövetség orgánuma" alcímmel, 1867 januárja-

tól „A Nemzetközi Munkásszövetség német nyelvű szekciócsoportjának központi orgánuma" alcímmel adták ki. Felelős szerkesztője J. Ph. Becker volt; a folyóirat általában Marx és a Főtanács vonalát követte, rendszeresen közölte az Internacionálé dokumentumait és tudósított a különböző országok szekcióinak munkájáról. – „Bulletin de la Fédération Jurassienne de l'Association Internationale des Travailleurs" – a svájci anarchisták lapja, 1872-től 1878-ig jelent meg francia nyelven, J. Guillaume szerkesztésében, kezdetben havonta kétszer, 1873 júliusától hetenként. – *444*

576 Lásd „Justice", 1895 márc. 23., „Topical Tattle" c. rovat. – *446*

577 A következő cikkekről van szó: „A Pill for Palmer" és – H. W. Lee tollából – „A Much-Needed Lesson – for Progressives and Social-Democrats", „Justice", 1895 márc. 9. és a „Labour Leader"-ben ugyancsak márc. 9-én „The L. C. C. Elections" és „The L. C. C. and the I. L. P." címmel megjelent cikkekről. – *446*

578 A Reichstag 1895 márc. 23-án 163 szavazattal 146 ellenében elvetette azt a javaslatot, hogy Bismarckot 80. születésnapja alkalmából köszöntsék fel. A javaslat ellen szavaztak a többi között a szociáldemokraták, a Szabadelvű Néppárt, a Centrum és a lengyel frakció tagjai. II. Vilmos erre táviratot küldött Bismarcknak, amelyben „mélységes felháborodását" fejezte ki a történtek miatt és kijelentette, hogy ez a döntés „a legteljesebb ellentétben áll minden német fejedelemnek és népeiknek érzelmeivel". – *447 455*

579 1878 októberében Reichstag-képviselők egy csoportja nyilatkozatot dolgozott ki a behozatali vámok felemelésének szükségességéről. Decemberben Bismarck beterjesztette első reformtervezetét az e célra alakult bizottságnak. A végső tervezet 1879 májusában került a Reichstag elé és júl. 12-én elfogadták. Az új vámtarifa jelentősen emelte a vas, a gépek, a textiláru, a gabona, a szarvasmarha, a zsiradékok, a len, a fa stb. behozatali vámját, ami kezdetben mind a nagyiparosok, mind a nagybirtokosok érdekeinek megfelelt. (V. ö. ehhez 21. köt. 408–409. old.) – *448*

580 Julius Wolf bevezetést írt Friedrich Bertheau „Fünf Briefe über Marx an Herrn Dr. Julius Wolf" c. könyvéhez (Jéna 1895); ebben vitába szállt Engels kritikájával, amelyet a „Tőke" III. kötetének előszavában (lásd 25. köt. 16., 19. és 22. old.) róla írt. – *449*

581 „Deutsche Worte" – osztrák társadalmi és politikai folyóirat, 1881-től 1904-ig jelent meg Bécsben, 1883 júliusáig hetenként, később havonta. – *449*

582 Engels ezt a fogalmazványt Harry Quelch 1895 ápr. 1-i levelének alsó szélére írta. Quelch a „Justice" májusi számába interjút szeretett volna közölni Engelstől a munkásmozgalom helyzetéről. – *450*

583 Célzás Lafargue „Le droit à la paresse. Réfutation du droit au travail de 1848" c. művére (Párizs 1883). – *451*

584 Az Engels által említett fejezet címe Lafargue-nál: „Collectivisme consanguin" (Vérrokonsági kollektivizmus). – *451*

585 „Lex Alamannorum" (alemannok törvénye) – az alemannok (vagy alamannok) (az V. századtól kezdve a mai Svájc, Elzász és Délnyugat-Németország területén élt germán néptörzs) szokásjogának a VI. sz. vége és a VIII. sz. között keletkezett írásba foglalása. A genealogiákról v. ö. 21. köt. 120–121. old. – *452*

586 V. ö. 21. köt. 56–57. old. – *452*

[587] Utalás B. E. Guérard „La terre salique" c. művére, amely a „Bibliotèque de l'École des chartes" c. folyóirat 1841 november–decemberi számában jelent meg először. – *452*

[588] Száli Törvény (Lex Salica) – a száli frankok szokásjogának az V. század végéről vagy a VI. század elejéről származó írásba foglalása; a törvény mindenekelőtt a magántulajdont és a nemzetségi rend felbomlásából keletkezett osztályviszonyokat szentesítette és védte. – *452*

[589] Sauterelle franciául szöcskét és madárcsapdát is jelent; sauterolle jelentése: erdei vagy mezei egér. – *452*

[590] „Csornij peregyel" – orosz folyóirat, az azonos nevű forradalmi narodnyik csoport orgánuma, 1880 elejétől 1881 végéig adták ki; a szerkesztőség tagja volt a többi között Plehanov, Akszelrod, Sztyefanovics és Deics; összesen öt száma jelent meg, az első kettő Genfben, a többi három Minszkben. – *455*

[591] Fischer értesítette Engelst, aki Marxnak a „Rheinische Zeitung"-ban megjelent korai cikkeinek újrakiadását készítette elő, hogy Hans Baake szocialista kiadó hasonló kiadvány megjelentetését tervezi. – *456*

[592] A következő Marx-cikkekről van szó: „A 6. rajnai Landtag tanácskozásai. Első cikk. Viták a sajtószabadságról és az országos rendek tanácskozásainak közzétételéről", „A 6. rajnai Landtag tanácskozásai. Harmadik cikk. Viták a falopási törvényről" és „A mosel-vidéki †† tudósító igazolása" (lásd 1. köt.). – Engels már nem valósíthatta meg e cikkek újrakiadásának tervét. – *456 462 464 467*

[593] Engels B. N. Kricsevszkijre utal, aki az ő tudta nélkül adta ki Marx „Bérmunka és tőke"-jét és más műveket (lásd 241. és 246. old.). – *456*

[594] Lásd 25. köt. 169–174. old. – *457*

[595] Kautsky második feleségének is Luise volt a keresztneve. – *457*

[596] V. ö. 26/I. köt. 274–305. és 343–345. old. – *458*

[597] A Schaaffhausenscher Bankverein (Schaaffhausen-féle bankegyesület) nevű részvénytársaságról van szó, amelynek központja Kölnben, fiókjai pedig Berlinben, Essenben és Düsseldorfban voltak. – *459*

[598] Engels levele Krasztyu Rakovszkihoz a „Szocialiszt" c. bolgár lap 1895 ápr. 19-i (54. és 55.) számában jelent meg. – *461*

[599] Marx „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. művének (v. ö. 510. jegyz.) tiszteletdíjáról van szó. – *462 464*

[600] „Mosel-cikken" Marxnak „A mosel-vidéki †† tudósító igazolása" c. cikke értendő (lásd 1. köt.), amely a „Rheinische Zeitung" 1843 januári öt számában jelent meg. Marx terve szerint a cikk öt részből állt volna, de ezek közül csak kettőt írhatott és jelentethetett meg. A harmadik rész töredéke e sorozat 40. kötetében fog megjelenni. – *462 467 470 471 472 483 490*

[601] Fischer 1894 jan. 27-én javasolta Engelsnek, hogy Marx és az ő műveit kis terjedelmű füzetekben adják ki. Véleménye szerint ez nem zárta volna ki műveik olyan jellegű összkiadását (v. ö. még 455. jegyz.), amilyent Engels tervezett. – *462*

602 A „Vorwärts" 1895 ápr. 14-én „Parteipresse" c. rövid közleményében hírül adta, hogy a „Socialiste" ápr. eleje óta nagyobb formátumban jelenik meg, a lap hivatali helyiségeit máshova helyezték át, a szerkesztőség vezetését A. Zévaés, az adminisztrációét pedig René-Auguste Chauvin vette át. – *465*

603 Engels a „Tőke" III. kötetéhez írt előszavában többek között Sganarelle-hez hasonlította Achille Loriát (v. ö. 25. köt. 22. old.). Válaszában Loria azt állította, hogy Sganarelle közismerten a „józan ész" képviselője, bár ugyanakkor azt mondta, hogy Molière alakjáról van szó. Laura Lafargue 1895 ápr. 6-i levelében lexikális adatokkal támasztotta alá Engelsnek azt a véleményét, hogy Molière darabjaiban Sganarelle általában a mindenki által becsapott, nevetséges, féltékeny figura megszemélyesítője, nem pedig a „józan ésszé". – *465*

604 Az ún. „igazi szocializmusról" van szó; ez a kispolgári szocialista politikai és irodalmi irányzat a XIX. sz. 40-es éveiben keletkezett Németországban; a szocializmust homályos szeretettannak hirdetésével, osztályharc nélkül vélték elérhetőnek. Marx és Engels ismételten bírálták. V. ö. pl. „A német ideológia" (3. köt.), „A Kommunista Párt kiáltványa", III. fej. (4. köt. 463–466. old.). – *466*

605 Kugelmann 1895 márc. 21-én azt javasolta Engelsnek, hogy a Marx- és Engels-művek összkiadásaként adja ki azt, ami megvan neki, és szükség esetén kezdje a „Deutsch-französische Jahrbücher"-ben megjelent írásokkal és a „Kiáltvány"-nyal. – *466*

606 Feltehetően az „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. brosúráról (v. ö. 510. jegyz.) van szó. – *466*

607 Lásd Marx: „Megjegyzések a legújabb porosz cenzúrautasításról" (1. köt.). A cikk az „Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik" c. kétkötetes gyűjteményben jelent meg, amelyet Arnold Ruge adott ki 1843-ban Svájcban. – *467 470 472*

608 „Elberfelder Zeitung" – német napilap, 1834-től 1904-ig jelent meg; a 60-as években a liberális burzsoázia lapja. – *469*

609 Engels levelének ebben a bekezdésében néhány életrajzi adat nem egészen pontos: Marx 1843 márc. 17-én lépett ki a „Rheinische Zeitung" szerkesztőségéből; erről szóló nyilatkozatát a lap másnap közölte. – A porosz államminisztérium 1843 jan. 19-én hozott rendeletet a „Rheinische Zeitung" megszüntetéséről, ezt követte jan. 21-én a megfelelő utasítás, amely 1843 ápr. 1-ével betiltotta a lap megjelenését. A rendeletet a „Kölnische Zeitung" jan. 26-án, a „Düsseldorfer Zeitung" jan. 27-én közölte. – *470*

610 A berlini rendőrfőnökség 1895 febr. 18-án rendeletileg cenzúrának vetett alá minden színdarabot, amelyet a „Freie Volksbühne" (v. ö. 190. jegyz.) bemutatni kívánt. A színházegylet vezetősége megfellebbezte a rendeletet és a bírósági döntésig beszüntette az előadásokat; az 1896 márciusában meghozott negatív döntés után az egyesület önként feloszlott, majd 1897 őszén új alapszabállyal újjáalakult. – *470*

611 A régi „Rheinische Zeitung"-ban megjelent két Marx-cikk („Viták a sajtószabadságról" és „Viták a falopási törvényről"; v. ö. 592. jegyz.) másolatairól van szó, amelyeket Fischer 1895 máj. 6-án elküldött Engelsnek. – *471*

612 Két nagy cikken a 6. rajnai Landtag tárgyalásairól írott első és harmadik cikk értendő (v. ö. 592. jegyz.); a továbbiakban Engels „A kommunizmus és az augsburgi »Allgemeine Zeitung«" c. Marx-cikket említi (lásd 1. köt.). – *472*

613 Karl Hirsch 1895 máj. 15-i levelében közölte Engelsszel, hogy a brauweileri dologház igazgatójának, Schellmann-nak a megsértése címén pert indítottak a „Rheinische Zeitung" felelős szerkesztője, A. Hofrichter ellen, mert a lap egyik cikke leleplezte a dologházban uralkodó állapotokat és a foglyokkal való rossz bánásmódot. A szerkesztőség a május 27-re kitűzött tárgyalásig fel akarta kutatni és tanúként megidéztetni James Pollitt angol újságírót, aki angol gyárosok megbízásából egyebek között a brauweileri intézetet is meglátogatta és benyomásairól a „Hardwareman" c. lap 1895 máj. 11-i és 18-i számában számolt be. – *475 481*

614 Fennmaradt e levélnek 1895 május 12-én kelt fogalmazványa is, amely tartalmilag megegyezik vele. – *477*

615 Kautsky 1895 máj. 6-i levelében javasolta Engelsnek, hogy Marx I. Internacionálé-beli tevékenységének történetét (v. ö. 444. old.) a „Geschichte des Sozialismus in Einzeldarstellungen" (v. ö. 574. jegyz.) IV. köteteként írja meg. A kötet 1897-ben jelennék meg. – *478*

616 Kautsky „Von Plato bis zu den Wiedertäufern" c. művében az Ulrich von Hutten közreműködésével írt „Epistolae obscurorum virorum"-ot „Az ismeretlen férfiak levelei"-nek fordította; mint Johannes Janssen, a „Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters" szerzője, ő is úgy vélte, hogy a szokásos fordítás („A homályos férfiak levelei") félreérthető. – *479*

617 „Kosmos. Zeitschrift für Entwicklungslehre und einheitliche Weltranschauung" – a darwinizmust propagáló természettudományi havi folyóirat, 1877-től 1886-ig jelent meg kezdetben Lipcsében, majd Stuttgartban. – *479*

618 Sorge 1890 és 1895 között több cikket tett közzé a „Neue Zeit"-ban az egyesült államokbeli munkásmozgalom 1830 utáni fejlődéséről. Engels már 1891 nov. 21-i levelében azt tanácsolta neki, hogy a cikkeket adja ki könyv alakban (lásd 38. köt.); ez azonban nem történt meg. – *480*

619 „The Hardwareman" – angol újság, 1894-től 1898-ig adták ki Londonban. – *481*

620 Danyielszon 1895 máj. 20-i (jún. 1-i) levelével elküldte Engelsnek azokat a módosításokat, amelyekkel ki akarta egészíttetni „Ocserki. . ." c. könyvének (v. ö. 233. jegyz.) német fordítását, amelyre Konov ajánlkozott. A könyv, amelyet G. Polonsky fordított le, csak Engels halála után jelent meg németül. – *484*

621 Engels 1895 június 9-től júl. 24-ig Eastbourne-ban üdült. – *485*

622 Engels „Mi köze a munkásosztálynak Lengyelországhoz?" c. cikkéről van szó, amely a „Commonwealth" 1866 márc. 24., 31. és máj. 5-i számában, lengyel fordításban, „Klasa robotnicza a kwestya polska" címmel, a „Przedświt" 1895 júliusi számában jelent meg. – „The Commonwealth" – angol hetilap, az I. Internacionálé Központi, illetve Főtanácsának orgánuma, 1866 februárjától 1867 júliusáig adták ki Londonban. Marx 1866 júniusáig tartozott a szerkesztő bizottságba, 1866 februárjától áprilisig Eccarius volt a szerkesztő. A lap beszámolókat közölt a Főtanács üléseiről és ismertette az Internacionálé dokumentumait. A vezetőségébe bekerült trade-unionista funkcionáriusok megalkuvó politikája következtében a választójogi reformért vívott harc során a „Commonwealth" irányzata megváltozott: a lap lényegében a radikális burzsoázia befolyása alá került. – *486*

623 Turati 1895 jún. 19-i levelében javasolta Engelsnek, hogy bízza meg Arturo Labriola szocialista diákot a három „Tőke"-kötet összefoglalásának megírásával. – *487*

624 Arturo Labriolának „La teoria marxista del valore e il saggio medio del profitto" címmel a „Critica sociale" 1895 febr. 1-i számában és „Le conclusioni postume di Marx sulla teoria del valore" címmel a lap márc. 1-i számában megjelent cikkeiről van szó. – *487*

625 Turati „Crispi re" c. cikkében, amelyet „Noi" aláírással közölt a „Critica sociale" 1895 máj. 16-i száma, felhasznált egy részletet Engelsnek 1895 jan. 8-án Pasquale Martignettihez intézett leveléből (lásd 362. old.). Júl. 1-i levelében Engels elnézését kérte, amiért engedélye nélkül járt el. – *487*

626 Az 1895 május 26-án és jún. 3-án megtartott olasz parlamenti választásokon az olasz szocialisták koalícióba léptek a radikálisokkal és a republikánusokkal a Crispi-kormány ellen. Körülbelül 20 szocialista képviselő került be a parlamentbe. – *488*

627 Engels ezeket a sorokat az eastbourne-i strandot ábrázoló képeslapra írta. – *489*

628 A „Devenir social" c. párizsi havi folyóirat 1895 áprilisában közölte Edward Aveling „Les sans-travail en Angleterre" c. cikkét, amely szerint Keir Hardie, a Független Munkáspárt (v. ö. 12. jegyz.) vezetője tagadja az angliai munkanélküliség létezését. A cikk néhány részlete júniusban megjelent a „Jeunesse socialiste" c. folyóiratban is. Hardie a rá vonatkozó részt szintén közölte a „Labour Leader" 1895 júl. 6-i számában és kommentárjában visszautasította Aveling állítását. – Ugyanakkor a Független Munkáspárt glasgow-i központi szekciója javasolta Avelingnek, hogy a következő parlamenti választáson jelöltesse magát Glasgow-ban. Aveling rossz egészségi állapotára hivatkozva visszautasította a javaslatot; a „Labour Leader" és a „Justice" júl. 13-án hírt adott erről. – *491 495*

629 A néhány soros levél közlésének alapja a Nápolyban kiadott „La Critica. Rivista di Letteratura, Storia e Filosofia" (A Kritika. Irodalmi, történeti és filozófiai szemle) c. folyóirat 1938. jan. 20-i száma. – Itt Antonio Labriola „En mémoire du Manifeste du parti communiste" c. cikkének első feléről van szó, amely a „Devenir social" c. párizsi folyóirat 1895 júniusi, 3. számában jelent meg. A cikk második részét a lap 4., júliusi száma közölte. – *494*

630 „La Jeunesse socialiste" – francia havi folyóirat, a tudományos kommunizmus kérdéseivel foglalkozott; 1895-ben alapították Toulouse-ban. – *495*

631 Freyberger tájékoztatta az éppen börtönbüntetését töltő Adlert Engels állapotának súlyosbodásáról. Adler elérte, hogy büntetését felfüggesszék, és sürgősen Angliába utazott. Aug. 3-ig maradt Engelsnél. – *496*

632 Engels ezeket a sorokat ceruzával írta Siebold 1895 máj. 22-i levelének hátlapjára. Ekkor már olyan súlyos beteg volt – gégerákban szenvedett –, hogy sem elküldhető levelet írni, sem diktálni nem tudott. Valószínű, hogy a fogalmazványt Engels megbízásából titkárnője, Louise Freyberger lemásolta és elküldte Sieboldnak. – *499*

633 Siebold 1895 júl. 22-én megírta Engelsnek, hogy júl. 20-án elküldte Philipp Klepschnek Julius Springer levelét azzal a kéréssel, hogy elolvasás után továbbítsa Engelshez. Mint Siebold leveléből kitűnik, Springernek az volt a véleménye, hogy Karl Schorlemmer hátrahagyott kézirata nem alkalmas közlésre. Siebold maga szándékozott felajánlani a kéziratot egy kiadónak, s megkérte Engelst, közölje a véleményét erről. – *499*

634 Amíg Marx élt, Engels a végrendeletében őt tette meg egyetemes örökösének. Később úgy rendelkezett, hogy Marx két leánya, Laura és Eleanor, valamint Jennynek, Marx elhunyt legidősebb leányának a gyermekei és Helene Demuth egyenlő arányban osztozzanak a hagyatékán. – *503*

635 Lincoln's Inn – az egyik londoni ügyvédi testület. – *503*

636 Ez az irat a Bernstein és Louise Freyberger által készített másolatban maradt fenn. Bebel keze írásával a következő megjegyzés olvasható rajta: „1894 november 14-én kelt *kiegészítő levél* Friedrich Engels végrendeletéhez. Engels íróasztalának fiókjában feküdt." – *505*

637 A levél közlésének alapja a „Gruppa, »Oszvobozsgyenyie truda«" c. gyűjtemény (Moszkva 1926, 4. sz.). – Vera Zaszulics a leveleiben konspirációs okokból „Kandúr"-nak nevezte a „Tőke" III. kötetét. – *512*

638 I. A. Gurvics (Hourwich) 1895 máj. 18-án megírta Engelsnek, hogy „The Economics of the Russian Village" c. könyve (v. ö. 137. jegyz.) hamarosan megjelenik oroszul. Engedélyt kért Engelstől arra, hogy Marxnak orosz statisztikai művekből készített kivonatait függelékként csatolja a könyvhöz. – *514*

639 Ez a levél nemrég került elő a budapesti Országos Levéltárból; először a „Magyar Tudomány" 1978. évi 4. (áprilisi) számában jelent meg. – Marx itt válaszol Szemere Bertalan 1853. febr. 20-i levelére (amelynek vételét már jelezte Engelsnek; v. ö. 28. köt. 200. old.). Szemere ebben a levélben megkérdezte, igaz-e, hogy Marx megkérte Zerffi Gusztávot (amint ez állította), hogy tájékoztassa Kossuthot Bangya János rendőrügynöki tevékenysége felől. Szemere Zerffivel szembeni gyanújának is hangot adott. Egyben közölte Marxszal, hogy Kossuth „milánói proklamációja" – bár Kossuth megtagadta – hiteles. – A „milánói proklamációra" vonatkozóan lásd 28. köt. 289. jegyz. – *519*

640 V. ö. 8. köt. 528. old. – Szemere kifogásolta, hogy Kossuth államférfiként szerepel az emigrációban és a vezető magyar politikai emigránsok meghallgatása nélkül, szinte diktatorikusan jár el. Ezt Teleki László, Vukovics Sebő, Perczel Mór és mások is bírálták. E bírálat azonban személyi ellentétek motívumaival és szubjektív indulatokkal is keveredett. Ez Szemere itt említett munkájára is vonatkozik. – *519*

641 V. ö. Horatius: „Satirae", II. könyv., 3., 24. Ezt a kifejezést Szemere is alkalmazza levelében Kossuthra és Mazzinira. – *519*

642 Marx „Leleplezések a kölni kommunista-perről" c. művének (8. köt. 389–452. old.) megírását már 1852 végén, a per befejezése előtt elkezdte és dec. elején fejezte be. A pamflet 1853 januárjában Bázelban jelent meg névtelenül. A rendőrség márciusban a badeni határ menti Weill falucskában a mű csaknem összes példányait elkobozta (v. ö. 28. köt. 207. old.). – *519*

643 Változat Voltaire mondására, amely eredetileg az egyházra vonatkozik: „Écrasez l'infâme!" (Tiporjátok el a gyalázatost!) – *519*

644 V. ö. 28. köt. 542. old. – *520*

645 Marx konspirációs okokból gyakran a Williams álnevet használta. – *520*

646 Ez a levél nemrég került elő a Bécsi Általános Közigazgatási Levéltárból; először a bécsi „Weg und Ziel" c. folyóirat 1978. évi 5. (májusi) számában jelent meg. – *521 522 523*

647 Frankel Leó a Párizsi Kommün leverése után Londonban élt; 1875-ben Németországon és Ausztrián keresztül Magyarországra indult. Ekkor adta neki Marx ezt az ajánlólevelet. – *521*

[648] A „Tőke" első kötetének francia kiadása 1872 szept.-től 1875 nov.-ig, tehát a Párizsi Kommün leverését követő időszakban jelent meg, kilenc füzetben, a párizsi Lachâtre kiadónál. A kiadó gondnokává 1875 közepén a francia kormány a reakciós Adolphe Quêst-t nevezte ki, aki minden módon igyekezett késleltetni a „Tőke" megjelenését és terjesztését. – *521*

[649] Marx ezeket a sorokat leányának, Eleanornak B. Kraushoz intézett, szintén okt. 20-án kelt levele hátlapjára írta. – *522*

[650] Marx 1875 aug. 15-től szept. 11-ig Karlsbadban gyógykezeltette magát. – *522*

[651] A Bécsi Munkás Művelődési Egylet (Wiener Arbeiterbildungsverein), az ausztriai forradalmi munkáspárt előfutára, miután alapszabályait 1867 nov. 18-án hatóságilag jóváhagyták, 1867 dec. 8-án alakult meg egy gyűlésen, amelyen 3000 munkás vett részt. – *523*

Mutató

*(Nevek – idézett művek; hatóságok közleményei, újságok és folyóiratok)**

A

ABNER, Christian – kölni kereskedelmi iroda tulajdonosa. – *481–482*

ADAMS WALTHER, H. Bridges – August Bebel „Die Frau und der Sozialismus" c. művének angol fordítója. – *135 151* (203)

Adelheid *lásd* Dvořak, Adelheid

ADLER, Emma (szül. Braun) (1858–1935) – Viktor Adler felesége. – *118 195 197 221 263 268 276 347 351 364 366 370*

ADLER, Viktor (1852–1918) – orvos, az osztrák szociáldemokraták egyik vezetője, az „Arbeiterzeitung" szerkesztője; 1889–95 kapcsolatban állt Engelsszel; később az osztrák pártban és a II. Internacionáléban az opportunizmus egyik képviselője. – *57 118–119 131–134 137–138 143 150 161–162 173 190–191 195–197 204 214–215 219 221–222 254 263–268 276 319 333–337 344 346–348 350–351 364–366 369–370 375 390–392 406 431–432 496* (66 110 186 191 239 247 303 319 373 470 546 631)

– *Die Wahlen in Frankreich* (A franciaországi választások); „Arbeiterzeitung", 1893 szept. 15. – *119* (194)

– [*Beszéd az 1893 okt. 2-i bécsi nagygyűlésen*;] „Arbeiterzeitung", 1893 okt. 6. – *131 138* (211)

– (Névtelenül:) *Die Wahlreform Stadnicki* (A Stadnicki-féle választási reform); „Arbeiterzeitung", 1894 márc. 6. – *215* (316)

AKSZELROD, Pavel Boriszovics (1850–1928) – orosz szociáldemokrata, a Munka Felszabadítása csoport alapító tagja, később mensevik, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *243 398*

ALEKSZANDROV, A. Ny. – orosz tüzértiszt. – *28*

– *Военно-походные и боевые действия нижних чинов* (Az alacsonyabb rendfokozatúak hadfelvonulási és harci cselekményei), Taskent 1829. – *28*

ALLEMANE, Jean (1843–1935) – francia nyomdász, kispolgári szocialista; a Párizsi Kommünben való részvételéért kényszermunkára ítélték, 1880-ban amnesztiát kapott; a 80-as években posszibilista; 1890-től az anarchoszindikalisták vezetője; az első világháború idején visszavonult a politikától. – *47 113* (87)

»*Allgemeine Literaturzeitung*« (Általános Irodalmi Újság), Charlottenburg. – *126* (206)

* Az idegen nyelvű szövegeket itt és mindenütt – nyelvi sajátszerűségeiket érintetlenül hagyva – mai helyesírásuk szerint adtuk. A művek kiadási adatait csak ott tüntettük fel, ahol Marx és Engels az általuk használt kiadást megjelölik, vagy az kétséget kizáróan megállapítható.

Almanach *lásd* Almanach du Parti Ouvrier

»*Almanach de la Question sociale*« (A társadalmi kérdés évkönyve), Párizs. – *56* (109)

»*Almanach du Parti Ouvrier*« (A Munkáspárt Évkönyve), Lille. – *113* (181)

Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik (Kiadatlan írások a legújabb német filozófiához és publicisztikához), Zürich – Winterthur. – *470 472* (607)

Anna *lásd* Kulisova, Anna Mihajlovna

Annales de la Chambre des députés. Débats parlementaires (A küldöttkamara évkönyvei. Parlamenti viták). – *39*

»*Arbeiterinnenzeitung*« (Nőmunkásújság), Bécs. – *31 221–222* (66 320)

»*Arbeiterzeitung*« (Munkásújság), Bécs. – *116 169 214 221–222 254 263 334 339 348 350–351 364–365 390 392 432 445 496* (186 320 351 546)
– 1894 jan. 2. és 5.: *Der erste Kongress der Gewerkschaften Österreichs* (Ausztria szakszervezeteinek első kongresszusa). – *195* (291)
– 1894 jan. 2. és 5.: *Parteitag der tschecho-slawischen Sozialdemokratie* (A cseh-szláv szociáldemokrácia kongresszusa). – *195* (291)
– 1894 jan. 5.: *Das allgemeine Wahlrecht, eine „konservative Massregel"* (Az általános választójog, „konzervatív rendszabály"). – *190 195* (290)
– 1895 jan. 1., 3–8. – *365*
– 1895 jan. 24. – *391* (504)
– 1895 jan. 26.: *Vom Tage* (A napról). – *391* (504)

ARBIB, Edoardo (1840–1906) – jobboldali olasz politikus és újságíró, parlamenti képviselő. – *20*

»*Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik*« (A szociális törvényhozás és statisztika archívuma), Tübingen, majd Berlin. – *422* (547)

ARGYRIADES, Panagiotisz (Paul) (1849–1901) – macedón születésű francia ügyvéd, blanquista szocialista; 1891–1901 az „Almanach de la Question sociale" kiadója, küldött az 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszusokon. – *56 140* (109)

ARISZTOTELÉSZ (i. e. 384–322) – görög filozófus. – *26* (36)

ARNDT, Paul – szociáldemokrata újságíró, a 90-es években a „Vorwärts" párizsi tudósítója, a blanquisták forradalmi központi bizottságának tagja. – *140 175 279–280 290* (271)
– [*Levél*:] „Vorwärts", 1893 szept. 20. – *140* (225)
– *Über den internationalen Textilarbeiterkongress* (A nemzetközi textilmunkás-kongresszusról); „Vorwärts", 1894 aug. 2. – *279* (379)

ARNOLD, Sir Alfred (1835–1908) – angol politikus; az 1893-as utóválasztásokon a toryk halifaxi jelöltje; 1895–1900 parlamenti képviselő. – *29*

Assises de Jérusalem (Jeruzsálemi Törvénykönyv). – *428* (552)

ATABEKJANC, Joszif Nyerszeszovics (1870–1916) – örmény mezőgazdász, szociáldemokrata, a Kommunista Kiáltvány örmény fordítója. – *320* (397)

AUER, Ignaz (1846–1907) – német szíjgyártó, a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik vezetője, reformista, hosszú ideig a Reichstag tagja. – *371*
– [*Beszéd a Reichstagban 1895 jan. 8-án*:] „Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags" (Gyorsírói jelentések a Birodalmi Gyűlés tárgyalásairól), I. köt., Berlin 1895. – *371* (478)

August *lásd* Bebel, August

AUGUSTUS, Cajus Julius Caesar Octavianus (i. e. 63–i. sz. 14) – római császár i. e. 27–i. sz. 14. – *201*

Autolycus *lásd* Burgess, Joseph

AVELING, Edward (1851–1898) – angol orvos és író, szocialista; Samuel Moore-ral együtt a „Tőke" első kötetének angol fordítója; 1884-től a Szociáldemokrata Föderáció tagja, ugyanabban az évben a Szocialista Liga egyik megalapítója; majd az abban megerősödő anarchista tendenciák miatt eltávolodott a ligától; a 80-as évek végén és a 90-es évek elején a szakképzetlen munkások és a munkanélküliek tömegmozgalmának egyik szervezője, küldött az 1889-es, 1891-es és 1893-as munkáskongresszusokon; 1884-től Marx leányának, Eleanornak az élettársa. – *7–8 13 21 34 51–52 55 64–65 71 82 107 124 153 157 166 203 254 290 362 377 473 485 488 489 491 495 506–508* ([12 13 46 96 375 465])

– és Eleanor MARX-AVELING: *The Working Class Movement in America* (Az amerikai munkásmozgalom), London 1888. – *212*

– *Les sans-travail en Angleterre* (Az angliai munkanélküliek); „Le Devenir social", 1895 ápr., „La Jeunesse socialiste", 1895 jún. – *491 495* ([628])

Aveling, Eleanor *lásd* Marx-Aveling, Eleanor

B

BAAKE, Hans – berlini szociáldemokrata könyvkiadó, Kurt Baake fivére. – *456 464* ([591])

BAAKE, Kurt (1864–1938) – *német újságíró, szociáldemokrata;* 1890-ben a berlini Szabad Népszínpad egyik alapítója és vezetőségi tagja; 1892 után elnökhelyettese. – *456*

BACH, Max.

– *Karl Marx in Wien* (Karl Marx Bécsben); „Arbeiterzeitung", 1895 jan. 24. – *365 391* ([471])

BACHEM, Karl Joseph Emil (1858–1945) – német jogász és politikus, a Centrumpárt tagja; 1889–1906 Reichstag-képviselő. – *26*

BAERNREITHER, Joseph Maria (1845–1925) – osztrák jogász, publicista és politikus; 1878-ban a cseh országgyűlés, 1885-től az osztrák birodalmi tanács tagja. – *161* ([255])

BAHR, Hermann (1863–1934) – osztrák mű- és irodalomkritikus, író és dramaturg; August Bebellel, Wilhelm Liebknechttel és másokkal való ismeretsége szembefordította az ausztriai nagynémet párt reakciós, antiszemita szárnyával. – *77* ([143])

BAKUNYIN, Mihail Alekszandrovics (1814–1876) – orosz forradalmár; részt vett az 1848-as német forradalomban, később anarchista, harcolt a marxizmus és Marx politikai irányvonala ellen; 1872-ben kizárták az I. Internacionáléból. – *24 307 315 487*

– *Un écrit inédit* (Kiadatlan írás); „la Société Nouvelle", X. évf., II. köt., 1894 júl.–aug. – *307*

– *Ein unbekanntes Schreiben* (Ismeretlen írás); „Der Sozialist", 1894 szept. 29., okt. 6. és 27., nov. 3., 10. és 24., dec. 1. – *307*

BALFOUR, Spencer Jabez (szül. 1843) – liberális angol politikus; 1880–92 parlamenti képviselő; egy építkezési vállalkozás igazgatója, 1892-ben a vállalkozás csődje után külföldre menekült; 1895-ben kiadták, 14 évi kényszermunkára ítélték. – *250* ([343])

BANGYA János (1817–1868) – magyar újságíró és katonatiszt, részt vett az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban; a szabadságharc bukása után Kossuth külföldi megbízottja, egyben rendőrügynök; később Mehemed bej néven a töröknél katonai szolgálatba lépett. – *519* ([639])

BARLEN, Theodor – német szociáldemokrata, londoni emigráns – *404 412*

Báró *lásd* Kautsky, Karl

BARRY, Maltman (1842–1909) – angol újságíró, szocialista, a Nemzetközi Munkásszövetség tagja, Marxot és Engelst támogatta a bakunyinisták és az angol trade-unionista vezetők elleni harcukban; később közreműködött a „Standard" c. konzervatív lapban, a 90-es években támogatta a konzervatívok ún. „szocialista" szárnyát. – *9 71*

BARTH, Ernst Emil Paul (1858–1922) – német polgári szociológus és filozófus; 1890-től lipcsei egyetemi tanár, a marxizmus ellenfele. – *93 95 387*
– *Die Geschichtsphilosophie Hegel's und der Hegelianer bis auf Marx und Hartmann. Ein kritischer Versuch* (Hegel és a hegeliánusok történetfilozófiája Marxig és Hartmannig. Kritikai kísérlet), Lipcse 1890. – *93 95 387* (160 493)

BAUDEAU, Nicolas, abbé (1730–1792) – francia politikus és közgazdász, fiziokrata. – *458*
– *Explication de tableau économique* (A gazdasági táblázat magyarázata), 1767; „Physiocrates etc.", II. rész, Daire kiadása, Párizs 1846. – *458*

BAUER, Bruno (1809–1882) – német ifjúhegeliánus filozófus, bibliakritikus; 1866 után nemzeti liberális. – *126 469* (204 206)

BAUER, Edgar (1820–1886) – Bruno Bauer öccse, német ifjúhegeliánus filozófus és publicista; az 1871-es amnesztia után porosz állami tisztviselő. – *126 469*

BAUER, Stephan (1865–1934) – bécsi származású közgazdász és statisztikus, a „Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte" szerkesztője, a brünni technikai főiskola professzora, később bázeli és chicagói egyetemi tanár. – *458*
– *Zur Entstehung der Physiokratie. Auf Grund ungedruckter Schriften François Quesnays* (A fiziokrácia keletkezéséről. François Quesnay kinyomatlan írásai alapján); „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", új sorozat, XXI. köt., 1890. – *458*

BAX, Ernest Belfort (1854–1926) – szocialista angol történész, filozófus és újságíró, a marxizmus első angliai terjesztőinek egyike; a Szociáldemokrata Föderáció balszárnyának tevékeny résztvevője; 1884-ben a Szocialista Liga alapító tagja, 1883-tól baráti kapcsolatban állt Engelsszel; 1911-ben egyik alapítója és vezetője a Brit Szocialista Pártnak; 1916-ban mint szociálsoviniszta szakított ezzel. – *21 75* (46)
– *The Religion of Socialism being Essays in Modern Socialist Criticism* (A szocializmus vallása. Modern szocialista kritikai kísérletek), London 1887. – *212*
– *The Ethics of Socialism being Further Essays in Modern Socialist Criticism* (A szocializmus etikája. További modern szocialista kritikai kísérletek), London 1889. – *212*
– *Outlooks from the New Standpoint* (Az új álláspont kilátásai), London 1891. – *212*
– *Der Fluch der Zivilisation* (A civilizáció átka), Viktor Adler fordításában; „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93, II. köt., 45. sz. – *75* (141)
– *Menschentum und Klasseninstinkt* (Emberség és osztályösztön), Viktor Adler fordításában; „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93, II. köt., 47. sz. – *75* (141)

BEBEL, August (1840–1913) – német esztergályos, a II. Internacionálé és a német szociáldemokrácia egyik alapítója és vezére; 1867-től Reichstag-képviselő. – *3–4 13–17 26–30 32–35 39 47 49 51–52 58–59 64 68 70 83 89–90 98–100 103 106 109 111–112 114–117 119 123–125 128 131 135–139 148 150–153 155 161 165–166 179 215 239 280 306 309 311 315 317 323–325 327–331 333 357 359 382 395 463 503 508* (3 58 73 90 98 118 120 132 153 158 186 191 242 300 390 411 462 636)
– *Die Frau und der Sozialismus* (A nő és a szocializmus), Zürich-Hottingen 1879. – *98 114* (167 183)
– *Woman in the Past, Present and Future* (A nő a múltban, a jelenben és a jövőben), németből ford. H. B. Adams Walther, London 1885. – *135 151* (203)

– *Woman in the Past, Present & Future* (A nő a múltban, a jelenben és a jövőben), németből ford. H. B. Adams Walther, London 1893. – *125 135 151* (203)
– [*Beszéd a Reichstagban 1893 febr. 3-án*;] „Stenographische Berichte etc.", II. köt., Berlin 1893, „Vorwärts", 1893 febr. 4., „Le Socialiste", 1893 febr. 19. – *26 32–33 39–40* (55 71)
– *Zukunftsstaat und Sozialdemokratie* (A jövő állama és a szociáldemokrácia), August Bebel Reichstag-képviselő beszéde a német Reichstag 1893 febr. 3-i ülésén, Berlin 1893. – *26 39–40 53* (55)
– [*Beszéd a Reichstagban 1893 febr. 6-án*;] „Stenographische Berichte etc.", II. köt., Berlin 1893. – *32–33*
– [*Beszéd a második berlini választókerület pártszervezeteinek ülésén 1894 nov. 14-én*;] „Vorwärts", 1894 nov. 16. – *315 317 323 327 333 357* (420 432 436)
– *Esame di coscienza. Le dichiarazioni di Bebel* (Lelkiismeret-vizsgálat. Bebel nyilatkozata); „Critica sociale", 1894 dec. 1. – *330* (420)
– *Zur Diskussion über den Frankfurter Parteitag. Zur Entgegnung* (A frankfurti pártkongreszszus vitájához. Ellenvetésként); „Vorwärts", 1894 nov. 28., 29., 30. és dec. 1. – *327 331 333* (432 436)
– [*Beszéd a Reichstagban 1894 dec. 15-én*;] „Stenographische Berichte etc.", I. köt., Berlin 1895. – *359* (462)

BEBEL, Johann Gottlob (kb. 1809–1844) – August Bebel apja. – *166*

BEBEL, Johanna Caroline Julie (1843–1910) – 1866-tól August Bebel felesége és harcostársa. – *15 30 35 58–59 103 111 119 123–125 128 136 139 179*

BECHER, Alfred Julius (1803–1848) – osztrák jogász és zenetudós, kispolgári demokrata, republikánus; a „Radikale" c. lap kiadója; az 1848-as osztrák forradalom résztvevője. Bécs bevétele után az ellenforradalom rögtönítélő bírósága agyonlövette. – *365*

BECKER, Hermann Heinrich (1820–1885) – német jogász és publicista; 1848-ban a kölni Demokrata Társaság tagja, 1850-től a Kommunisták Szövetségének tagja, 1852-ben a kölni kommunista-per egyik vádlottja, később nemzeti liberális, Dortmund majd Köln főpolgármestere. – *365 433–434* (557 559 562 563)

BECKER, Johann Philipp (1809–1886) – német kefekötő, az 1830–40-es németországi és svájci demokratikus mozgalmak és az 1848–49-es német forradalom aktív résztvevője; a 60-as években az I. Internacionálé egyik vezetője Svájcban, a „Vorbote" szerkesztője, az 1865-ös londoni konferencia és az Internacionálé valamennyi kongresszusának küldötte; Marx és Engels híve. – *7 11 69 444* (11 575)

BECKER, Max Joseph (megh. 1896) – német mérnök, demokrata; 1849-ben a badeni felkelés résztvevője, a felkelés leverése után Svájcba, majd az Egyesült Államokba emigrált. – *466*

BEER, Max (szül. 1864) – német szociáldemokrata újságíró; 1894-től Londonban élt, a „Vorwärts" tudósítója, az 1913-ban megjelent „Geschichte des Sozialismus in England" (A szocializmus története Angliában) c. és más, reformista művek szerzője. – *346 475 485*

BEESLY, Edward Spencer (1831–1915) – angol történész és politikus, a londoni egyetem tanára; az I. Internacionálé alapító kongresszusának elnöke; Marx barátja. – *388* (242)
– *On the Paris Revolution* (A párizsi forradalomról); „The Bee-Hive", 1871 márc. 25., ápr. 1., 15. és 22., máj. 20. és 27., jún. 3. és 10. – *388* (498)

BENARY, Franz Simon Ferdinand (1805–1880) – német orientalista és bibliakutató, berlini egyetemi tanár. – *270*

BENNIGSEN, Rudolf von (1824–1902) – német politikus, Németország porosz hegemónia alatti egyesítésének híve; 1867 után a nemzeti liberálisok jobbszárnyának vezetője. – *28*

BÉRANGER, Pierre-Jean de (1780–1857) – francia költő. – *382*
– *Le vieux célibataire* (Az agglegény). – *382* (489)

»*Berliner Volkstribüne*« (Berlini Néptribun). – *7 11* (10)

A berni egyezmény az irodalmi és művészeti művek védelmére, 1886 szept. 9. – *172–173 190 241–242* (268)

BERNSTEIN, Aaron (A. Rebenstein) (1812–1884) – német író és publicista, baloldali liberális; a berlini „Volkszeitung" alapítója (1853) és szerkesztője; Eduard Bernstein nagybátyja. – *138* (221)

BERNSTEIN, Eduard (1850–1932) – német szociáldemokrata; a „Sozialdemokrat" szerkesztője; Engels halála után nyíltan revizionista, a szociáldemokrácia opportunista szárnyának egyik vezetője. – *17 54–55 114 124–125 138 158–159 166 190 206 218 245 279–280 290–291 294 310 314 340 346 354 431 444 475 477–479 492 503 505 508 511* (222 327 636)
– *Der neueste Vernichter des Sozialismus* (A szocializmus legújabb megsemmisítője); „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93, I. köt., 16. és 17. sz. – *17* (40)
– *Die preussischen Landtagswahlen und die Sozialdemokratie* (A porosz országgyűlési választások és a szociáldemokrácia); „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93, II. köt., 52. sz. – *124–125 158* (201 250)
– *Der Strike als politisches Kampfmittel* (A sztrájk mint a politikai harc eszköze); „Die Neue Zeit", XII. évf., 1893–94, I. köt., 22. sz. – *158 196* (249)
– *Kommunistische und demokratisch-sozialistische Strömungen während der englischen Revolution des 17. Jahrhunderts. Separatabdruck aus der Geschichte des Sozialismus in Einzeldarstellungen* (Kommunista és demokratikus-szocialista áramlatok a XVII. századi angol forradalom idején. Különlenyomat a „Geschichte des Sozialismus in Einzeldarstellungen" című műből), I. köt., 2. rész, Stuttgart 1895. – *444 479* (574)
– *Der dritte Band des „Kapital"* (A „Tőke" harmadik kötete); „Die Neue Zeit", XIII. évf., 1894–95, I. köt., 11–14., 16–17. és 20. sz. – *294 354 431* (392 396 555)

BERNSTEIN, Regina (Gine) (szül. Zadek, majd Schattner) – 1887-től Eduard Bernstein felesége. – *17 138 166 206 280 290–291 485 492 511*

BERVI, Vaszilij Vasziljevics (Ny. Flerovszkij) (1829–1918) – orosz közgazdász és szociológus, felvilágosító és demokrata, narodnyik utópista szocialista. – *410*

BEUST, Adolf von – német orvos; Anna Beust fia; Engels távoli rokona. – *109 114 506 508*

BEUST, Anna (szül. 1827) – Engels unokanővére. – *109–111 506 508*

BEUST, Friedrich (Fritz) von – német iskolaigazgató; Anna Beust fia; Engels távoli rokona. – *109 114 506 508*

Biblia. – *73 163 270–271* (258)

BISMARCK, Otto, Fürst von (1815–1898) – német konzervatív politikus; 1862–71 porosz miniszterelnök; 1871–90 birodalmi kancellár. – *15 87 95 110 134 283 420 447–448* (24 131 165 440 542 545 578 579)

BLATCHFORD, Robert Peel Glanville (Nunquam) (1851–1943) – szocialista angol újságíró; a 90-es évek elején a „Workman's Times" egyik szerkesztője, a „Clarion" és más munkásújságok kiadója; a Független Munkáspárt egyik alapítója; később reformista, majd szociálsoviniszta. – *376* (12)

BLOCHER, Hermann (1867–1942) – svájci szociáldemokrata publicista, később eltávolodott a munkásmozgalomtól. – *126*

BLUMENFELD, Joszif Szolomonovics (szül. 1865) – orosz szociáldemokrata; 1891-ben Svájcba emigrált, a Munka Felszabaditása csoport tagja, az „Iszkra" munkatársa; 1893–94 részt vett a szociáldemokrata irodalom svájci kiadásában; az orosz szociáldemokrata párt második kongresszusa után mensevik. – *257*

Boelling *lásd* Engels, Hedwig

BOGUSLAWSKI, Albert von (1834–1905) – porosz altábornagy, reakciós katonai író. – *406 420–421*

– *Vollkampf – nicht Scheinkampf. Ein Wort zur politischen Lage im Innern* (Igazi harc – nem látszólagos. Hozzászólás a belpolitikai helyzethez). Berlin 1895. – *406 420* (544)

Bonaparte *lásd* Napóleon, III.

BONGHI, Ruggiero (1826–1895) – olasz író, újságíró és politikus, a filozófia professzora; 1860-ban parlamenti képviselő; 1874–76 oktatásügyi miniszter. – *20*

BONNET – francia szocialista, a „L'Ère nouvelle" c. folyóirat szerkesztőségi titkára. – *228* (180 324)

BONNIER, Charles (szül. 1863) – francia szocialista, író és újságíró, a Munkáspárt tagja, Guesde barátja. – *86 102 113 148 164 176 197 222 254 265–266 273–274 341* (180 410)

BORGIUS, W. – *200–202* (298)

Boszorkány *lásd* Kautsky, Louise (szül. Strasser)

BOULANGER, Georges-Ernest-Jean-Marie (1837–1891) – francia tábornok, 1886–87 hadügyminiszter, revansista propagandával és demagógiával katonai diktatúrára törekedett; államcsínyének kudarca után Belgiumba menekült, majd öngyilkos lett. – *122* (341)

*„Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel und die mit ihm verwandten Geschaftszweige" (Tőzsdei hírlap a német könyvkereskedelem és a vele rokon üzletágak számára), Lipcse. – *184* (282)

BRANDES, G.

– *Bebel und Vollmar* (Bebel és Vollmar); „Frankfurter Zeitung", 1894 febr. 4. – *206* (306)

BRAUN, Adolf (1862–1929) – osztrák szociáldemokrata, az osztrák szociáldemokrata párt 1888-as hainfeldi egyesülési kongresszusának résztvevője, 1888–89 a bécsi „Gleichheit" szerkesztője, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *123*

BRAUN, Heinrich (1854–1927) – osztrák szociáldemokrata, újságíró, reformista, a „Neue Zeit" egyik alapítója, Adolf Braun fivére. – *321 422* (234)

BRENTANO, Lujo (Ludwig Joseph) (1844–1931) — német közgazdász, katedraszocialista, polgári reformista; 1872-ben részt vett a szociálpolitikai egyesület megalapításában. – *74 157 313*

– *Die Arbeitergilden der Gegenwart* (A jelenkori munkáscéhek), I–II. köt., Lipcse 1871–72. *157* (246)

– *Meine Polemik mit Karl Marx usw.* (Vitám Karl Marxszal stb.), Berlin 1890. – *74* (138)

– *Die Volkswirtschaft und ihre konkreten Grundbedingungen* (A nemzetgazdaság és konkrét alapfeltételei); „Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte", I. köt., Freiburg – Lipcse 1893. – *74* (138)

BRETT – angol borkereskedő. – *373*

BRONSART VON SCHELLENDORFF, Walter (1833–1914) – porosz tábornok, 1893–96 hadügyminiszter. – *166 375*

– [*Beszéd a Reichstagban 1894 jan. 10-én*;] „Stenographische Berichte etc." I. köt., Berlin 1895. – *375* (481)

BROUSSE, Paul-Louis-Marie (1854–1912) – francia orvos, kispolgári szocialista, részt vett a Párizsi Kommünben, a Kommün leverése után emigrációban élt és csatlakozott az anarchistákhoz; 1879-ben belépett a Francia Munkáspártba, a posszibilistáknak (a francia munkásmozgalom egyik opportunista irányzatának) egyik vezetője és ideológusa. – *32 47* (69)

BRUNO, Giordano (1548–1600) – olasz filozófus, ateista és materialista, az inkvizíció megégette. – *206*

– *Vom Unendlichen, dem All und den Welten* (A végtelenről, a világmindenségről és a világokról), németre fordította és magyarázatokkal ellátta Ludwig Kuhlenbeck, Berlin 1893. – *206* (308)

BUCHER, Lothar (1817–1892) – porosz igazságügyi tisztviselő, publicista; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő (balközép), a forradalom leverése után Londonba emigrált, később nemzeti liberális, Bismarck munkatársa a külügyminisztériumban. – *176*

BUEB, Fernand (szül. 1865) – szociáldemokrata szerkesztő, 1893–1900 Reichstag-képviselő, küldött az 1893-as nemzetközi szociáldemokrata munkáskongresszuson. – *83*

Bulletin de la Fédération jurassienne de l'Association Internationale des Travailleurs (A Nemzetközi Munkásszövetség jurai föderációjának közlönye), Sonvillier. – *444* (575)

BURGESS, Joseph (Autolycus) (szül. 1853) – angol textilmunkás, szocialista, az angol munkásmozgalom résztvevője; 1891–94 a „Workman's Times" kiadója, 1893-ban a Független Munkáspárt egyik alapítója. – *162–163* (12)

– *In a White Sheet. Autolycus* (Egy fehér lapon. Autolycus) (azaz Joseph Burgess); „Workman's Times", 1893 nov. 11. – *162–163* (257)

BURNS, John (1858–1943) – angol munkás, a 80-as években az új trade-unionok egyik vezetője, az 1889-es londoni dokkmunkássztrájk egyik szervezője, 1892-től a parlament tagja, a 90-es évektől szocialistaellenes, több liberális kormányban miniszter. – *9 29 58 68 204 221 302 446–447* (75)

BURTON, Robert.

– *The Anatomy of Melancholy* (A mélabú anatómiája), IX. kiad., London 1800. – *193* (293)

BÜRGERS, Heinrich (1820–1878) – kölni radikális publicista, 1842–43-ban a „Rheinische Zeitung", 1848–49-ben a „Neue Rheinische Zeitung" munkatársa; 1850-ben a Kommunisták Szövetsége központi vezetőségének tagja, a kölni kommunis a-per egyik fővádlottjaként hat évre ítélték; 1867 után nemzeti liberális, a porosz képviselőház tagja. – *434* (403)

C

CAESAR, Caius Julius (i. e. kb. 100–i. e. 44) – római hadvezér és államférfi. – *167 201*

CANEPA, Giuseppe (1865–1948) – olasz szocialista ügyvéd, reformista, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *189* (288)

CAPRIVI, Leo, Graf von (1831–1899) – porosz politikus, tábornok, kancellár 1890–94. – *10 15 67 74–75 98 331* (163 425 439)

CARNOT, Marie-François-Sadi (1837–1894) – francia politikus, mérsékelt polgári republikánus, többször miniszter; 1887–94 köztársasági elnök. – *188 254 258* (352 365)

CARRÉ – párizsi könyvkiadó. – *228*

CASIMIR-PÉRIER, Jean-Paul-Pierre (1847–1907) – reakciós francia politikus; 1893–94 miniszterelnök; 1894–95 köztársasági elnök. – *178 318 375–376 380 382 384* (274 426 453 484 487 488)

CHAMBERLAIN, Joseph (1836–1914) – angol gyáros és politikus, 1873–75 Birmingham polgármestere, 1876-tól képviselő, liberális, majd konzervatív; 1880–85 kereskedelmi miniszter; 1895–1902 gyarmatügyi miniszter; a brit imperializmus egyik előharcosa. – *208 215* (134)

CHAMPION, Henry Hyde (1857–1928) – angol szociálreformer, a Szociáldemokrata Föderáció tagja, a „Labour Elector" szerkesztője; 1887-ben a konzervatívokkal való választási együttműködés miatt kizárták; a 90-es évektől Ausztráliában élt és részt vett az ottani munkásmozgalomban. – *9 13 29 71 219*

CHAUVIÈRE, Emmanuel-Jean-Jules (1850–1910) – francia publicista, blanquista; részt vett a Párizsi Kommünben; 1888-tól a párizsi községtanács tagja. – *140*
– *Die französische Russenseuche* (A francia oroszragály); „Vorwärts", 1893 okt. 10. – *140*

CHAUVIN, René-Auguste (1860–1936) – francia fodrász, szocialista; 1880-tól a Francia Munkáspárt, 1893-tól a párt nemzeti tanácsa és 1893–98 a küldöttkamara tagja. – *465*

Chronicle *lásd* The Daily Chronicle

CHURCHILL, Lord Randolph Henry Spencer (1849–1895) – angol politikus, a konzervatívok egyik vezetője; 1885–86 indiai államtitkár, 1886 kincstárnok, a gyarmati terjeszkedés híve, az ír függetlenség ellenfele, államszocializmust hirdetett. – *215*
– [*Beszéd 1894 márc. 19-én*;] „The Times", 1894 márc. 20. – *215* (315)

»*The Clarion*« (A Harsona), London. – *366 370 376 391* (472)

CLARKE, Thomas – londoni háztulajdonos. – *281* (381)

CLEMENCEAU, Georges-Benjamin (1841–1929) – francia publicista és politikus; a 80-as évektől a radikális párt vezetője; 1906–09, 1917–20 miniszterelnök, imperialista politikát folytatott. – *85 384* (27 152 182 491)

CLEVELAND, Stephen Grover (1837–1908) – amerikai politikus, demokrata; 1885–89 és 1893–97 az Egyesült Államok elnöke, a magas védővámok és a Hawaii-szigetek bekebelezésének ellenfele, a Monroe-elv képviselője. – *51* (103)

COLAJANNI, Napoleone (1847–1921) – olasz republikánus politikus és publicista; részt vett a nemzeti felszabadító mozgalmakban, a 80–90-es években közel állt a szocialistákhoz; 1890-től parlamenti képviselő. – *22* (47)

»*The Commonwealth*« (A Köztársaság), London. – *486* (622)

COMTE, Isidore-Auguste-François-Marie (1798–1857) – francia matematikus, filozófus és szociológus, a pozitivizmus megalapítója. – *387–388*
– *Cours de philosophie positive* (A pozitív filozófia tanfolyama), Párizs 1830–42. – *388* (496)

»*Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage*« (Egyetértés. A munkáskérdés folyóirata), Berlin. – *74* (138)

Le Conseil national du Parti ouvrier aux Travailleurs de France (A Munkáspárt Országos Tanácsa a francia dolgozókhoz); „Le Socialiste", 1893 jún. 17. – *84–86* (150)

CONSTANTINUS, I. (Nagy), Flavius Valerius (kb. 274–337) – római császár 306–337. – *407–408*

COTAR, M. R. – francia szocialista. – *60* (114)

CRAWFORD, Emily (1831–1915) – angol újságírónő, angol újságok párizsi tudósítója. – *32 306 364 391* (468)
– *The sentence on the Panama-Directors. Sympathy for Mr. de Lesseps* (A Panama-igazgatók ítélete. Rokonszenv Lesseps úr iránt); „The Daily News", 1893 febr. 11. – *32* (70)

CRISPI, Francesco (1818–1901) – olasz ügyvéd, polgári republikánus politikus; részt vett az 1848–49-es forradalomban és Garibaldi dél-itáliai hadjáratában; a 60-as évek végén az alkotmányos monarchia híve lett; 1887–91 és 1893–96 belügyminiszter és miniszterelnök. – *283 318 344 380 488*

»*Critica sociale*« (Társadalomkritika), Milánó. – *189 204 214 221 224 235 237 254 301 429 487* ([287])

CROMWELL, Oliver (1599–1658) – angol államférfi, az angol polgári forradalom vezetője; 1653–1658 Anglia, Skócia és Írország lordprotektora (államfője). – *201*

CROON, Berta – Hermann Engelsnek, Engels fivérének a sógornője. – *110*

CROSLAND, Sir Joseph (1826–1904) – angol gyáros, konzervatív, 1893–95 parlamenti képviselő. – *30*

CUNOW, Heinrich Wilhelm Karl (1862–1936) – német történész, szociológus és etnográfus, szociáldemokrata; a 80–90-es években marxista nézeteket vallott, később revizionista, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *190*

– *Die Verwandtschaftsorganisationen der Australneger. Ein Betrag zur Entwicklungsgeschichte der Familie* (Az ausztráliai négerek rokonsági szervezetei. Adalék a család fejlődéstörténetéhez), Stuttgart 1894. – *190*

Cs

ČERNÝ, Wilhelm (szül. 1864) – cseh asztalos, szociáldemokrata, az osztrák parlament tagja. – *276*

»*Чёрный передел*« (Általános Földfelosztás), Genf – Minszk. – *455* ([590])

D

»*The Daily Chronicle*" (Napi Krónika), London. – *14 134 137 203* ([24]) – 1893 jan. 24. – *14*

»*The Daily News*« (Napi Hírek), London. – *137* ([220])

DAKYNS – angol geológus, 1869-től az Internacionálé tagja, baráti viszonyban volt Marxszal és Engelsszel. – *193*

DALZIEL, Davison Alexander (1854–1928) – a Dalziel angol hírügynökség alapítója, konzervatív, parlamenti képviselő. – *14*

Dampfboot *lásd* Das Westphälische Dampfboot

DANTE ALIGHIERI (1265–1321) – olasz költő *189* ([288])

DANYIELSZON, Nyikolaj Francevics (Nyikolaj-on) (1844–1918) – orosz író és közgazdász, a narodnyikok egyik ideológusa a 80–90-es években; évekig levelezett Marxszal és Engelsszel; oroszra fordította a „Tőke" három kötetét. – *36–38 72 145–147 188 216 247–248 321–322 367 409–410 417–418 451 484* ([81 317 338 428])

– *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства* (Értekezések reform utáni közgazdaságunkról), Szentpétervár 1893. – *72 145 247–248 417 484* ([233 338 620])

DARWIN, Charles Robert (1809–1882) – angol természettudós. – *295*

DE LEON, Daniel (1852–1914) – amerikai munkásvezér, a nemzetközi jog professzora, szocialista, forradalmi szakszervezeti vezető, anarchoszindikalista; tevékenysége maradandó hatással volt az egész amerikai baloldalra. – *130*

DĘBSKI, Aleksander (1857–1935) – lengyel szocialista, a Lengyel Szocialista Párt tagja; 1893-ban a „Przedświt" egyik szerkesztője, később visszavonult a szocialista mozgalomtól. – *252*

DELAGRAVE, Charles-Marie (1842–1934) – francia könyvkiadó. – *273*

DELCLUZE, Marc-Louis-Alfred (1857–1923) – francia szocialista, 1882-ben a Munkáspárt calais-i szervezetének megalapítója; küldött az 1889-es, 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszusokon, később a „független szocialistákhoz" csatlakozott. – *115*

»*Dělnické Listy*« (Munkáslapok), Bécs. – *57* (111)

DELON, Albert (szül. 1857) – francia orvos, szocialista, kezdetben posszibilista, 1893-tól Guesde híve, több szocialista folyóirat munkatársa; cikkeiben vulgarizálta a marxizmust. – *199* (297)

Democritus Junior *lásd* Burton, Robert

DEMUTH, Frederic (1851–1929) – Helene Demuthnak, a Marx család háztartásán alkalmazottjának fia. – *511*

Department of the Interior, Census Office. Compendium of the Eleventh Census: 1890 (Belügyi osztály, Összeírási Hivatal. A tizenegyedik összeírás összefoglalása: 1890), I–II. köt., Washington 1892–94. – *170–171 332 354* (267)

DEREURE, Simon (1838–1900) – francia cipész, blanquista; részt vett a francia és a nemzetközi munkásmozgalomban, tagja az Internacionálé párizsi szekciójának és a „Marseillaise" szerkesztőségének; 1871-ben a Párizsi Kommün tagja, a Kommün leverése után emigrált az Egyesült Államokba; 1872-ben a hágai kongresszuson a Főtanács tagjává választják; 1882-től a Francia Munkáspárt tagja. – *303*

DÉROULÈDE, Paul (1846–1914) – francia író és reakciós politikus, részt vett a Párizsi Kommün leverésében, tevékeny boulangista; 1889–92-ben és 1898-ban a küldöttkamara tagja. – *85 386* (152)

»*Deutsch-Französische Jahrbücher*« (Német–Francia Évkönyvek), Párizs. – *143 154* (231)

Der deutsch-französische Krieg 1870–71 (A német–francia háború 1870–71), szerkesztette a nagyvezérkar hadtörténeti osztálya, I. rész I. köt., Berlin 1874. – *27* (60)

»*Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst*« (Német tudományos és művészeti évkönyvek), Lipcse. – *126* (205)

»*Deutsche Worte*« (Német Szavak), Bécs. – *449* (581)

»*Deutsche Zeitung*« (Német Újság), Bécs. – *77* (143)

»*Le Devenir social*« (A Szocialista Jövő), Párizs. – *465* (410)

DEVILLE, Gabriel (szül. 1854) – francia publicista, szocialista, a Francia Munkáspárt tagja, a „Tőke" első kötetét népszerűen ismertető munka szerzője; a XX. század elején visszavonult a munkásmozgalomtól. – *78 104 343 407* (71 410)

– *Le Capital de Karl Marx, résumé et accompagné d'un aperçu sur le socialisme scientifique* (Karl Marx „Tőké"-je; kivonat, valamint összefoglaló vázlat a tudományos szocializmusról), Párizs 1883. – *78 104* (147 174)

DEVONSHIRE, Spencer Compton Cavendish, Duke of, Marquis of Hartington (1833–1908) – brit liberális politikus; 1857-től parlamenti képviselő; 1875–80 a Liberális Párt vezére; 1882–85 hadügyminiszter. – *215*

DI FRATTA, Pasquale.

– *La socializzazione della terra* (A föld szocializálása), Milánó 1893. – *45* (93)

DIAMANDI, George (1867–1917) – román ügyvéd, Párizsban tanult és ott egy nemzetközi szocialista diákcsoport tagja volt, 1893–94 a „L'Ère nouvelle" c. újság alapítója és szerkesztője; 1898-ban visszatért Romániába. – *102 154–155 199* (169 260)

DIETZ, Johann Heinrich Wilhelm (1843–1922) – német könyvkiadó, szociáldemokrata • 1881-től Reichstag-képviselő; később opportunista. – *17 54 150 153 157 172 190 204 249 312 417 480* (106 239)

DIETZGEN, Eugen (1862–1930) – német publicista, 1880–81 amerikai emigrációban, részt vett az amerikai szocialista mozgalomban; élete végén a marxizmus nyílt ellenfeleként lépett fel. – *239*

DISRAELI (D'Israeli), Benjamin, (1876-tól Earl of Beaconsfield) (1804–1881) – angol politikus és író, a toryk, majd a Konzervatív Párt egyik vezetője; 1852–68 között több ízben pénzügyminiszter; 1868, 1874–80 miniszterelnök. – *173*

DOMANICO, Giovanni (1855–1919) – olasz szocialista, később anarchista, majd 1899-ig az Olasz Szocialista Párt tagja. – *78 80 91* (145)

DRAGOMANOV, Mihail Petrovics (1841–1895) – ukrán történész, etnográfus és publicista, az ukrán nemzeti felszabadító mozgalom mérsékelt szárnyának tagja, a nemzeti kérdésben, így a lengyel forradalmi mozgalom kérdésében szubjektivista nézeteket vallott. – *16*

DRONKE, Ernst (1822–1891) – német publicista és író, kezdetben „igazi szocialista", később a Kommunisták Szövetségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője, a kölni biztonsági bizottság tagja; Svájcba, majd Angliába emigrált; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Marx és Engels híve; utóbb visszavonult a politikától és kereskedőként élt. – *433* (403)

DUPUY, Charles-Alexandre (1851–1923) – francia politikus, a filozófia professzora, mérsékelt republikánus; 1892-ben oktatásügyi miniszter; 1893, 1894–95 és 1898–99 miniszterelnök; 1893 és 1894 a küldöttkamara elnöke. – *178 384* (274 487)

DÜHRING, Eugen Karl (1833–1921) – német eklektikus filozófus, vulgáris közgazdász. – *228*

DWOŘAK, Adelheid (férj. Popp) (1869–1939) – osztrák gyári munkásnő, szocialista, publicista, jelentős szerepet játszott az osztrák és a nemzetközi munkásmozgalomban; 1890-ben a bécsi munkásművelődési egylet megalapítója, az osztrák szociáldemokrata párt elnökségi tagja, küldött az 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszuson; 1892-ben szerkesztője, 1894–99 egyik kiadója az „Arbeiterinnenzeitung"-nak. – *110 113 221*

E

EBERLE, Karl – a barmeni szociáldemokrata egylet elnöke. – *234*

Echo *lásd* Hamburger Echo

Ede *lásd* Bernstein, Eduard

Edward *lásd* Aveling, Edward

EDWARDS, Joseph – angol szocialista, 1895-ben a „Labour Annual" c. évkönyv kiadója. – *290*

EDWARDS, Passmore – a liberális unionisták híve. – *377*

»*L'Égalité*« (Az Egyenlőség), Genf. – *12 444* (19)

EICHHOF, Karl Wilhelm (1833–1895) – német szocialista, az 50-es évek végén leleplezte Stieber rendőrfőnök provokációs tevékenységét, ezért perbe fogták; az Internacionálé első történetírója. – *24 69*

– *Die Internationale Arbeiterassoziation. Ihre Gründung, Organisation, politisch-soziale Tätigkeit und Ausbreitung* (A Nemzetközi Munkásszövetség. Alapítása, szervezete, politikai-társadalmi tevékenysége és kiterjedtsége), Berlin 1868. – *24 69*

»*Elberfelder Zeitung*« (Elberfeldi Újság). – *469* (608)

ELSTER, Ludwig (1856–1935) – német polgári közgazdász, több német egyetem professzora, a „Handwörterbuch der Staatswissenschaften" egyik kiadója. – *17*

ENGELS, Elisabeth Franziska Mauritia (1797–1873) – Engels anyja. – *167*

ENGELS, Elise (férj. Griesheim) (1834–1912) – Engels nővére. – *506*

ENGELS, Elsbeth (szül. 1874) – Engels unokahúga, Hermann Engels lánya, 1895-től Arthur Schuchard felesége. – *109–110 373 400 441 459 506*

ENGELS, Emma (szül. Croon) (szül. 1834) – Hermann Engelsnek, Engels fivérének a felesége. – *19 110 374 400 441 506*

ENGELS, Friedrich (sen.) (1796–1860) – Engels apja. – *503* (146)

ENGELS, Friedrich (1820–1895).
– *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigner Anschauung und authentischen Quellen* (A munkásosztály helyzete Angliában. Személyes megfigyelések és hiteles forrásmunkák alapján) [1844 szeptember–1845 március], Lipcse 1845. (2. köt. 211–473. old.). – *226*
– *The Condition of the Working Class in England in 1844* (A munkásosztály helyzete Angliában 1844-ben), London 1892. – *193 212 506* (294 388)
– *Der deutsche Bauernkrieg* (A német parasztháború) [1850 nyara], III. kiad., Lipcse 1875. (7. köt. 319–401. old.) – *96 339 445 478* (161)
– *What have the Working Classes to do with Poland* (Mi köze a munkásosztálynak Lengyelországhoz) [1866 január vége–április 6.]; „The Commonwealth", 1866 márc. 24., 31. és máj. 5. (16. köt. 139–148. old.) – *486* (622)
– *Klasa robotnicza a kwestya polska* (A munkásosztály és a lengyel kérdés); „Przedświt", 1895 júl. – *486* (622)
– *Internationales aus dem „Volksstaat" (1871–75)* (Nemzetközi vonatkozású cikkek a „Volksstaat"-ból (1871–75), Berlin 1894. (18. köt.) – *242 251 409* (301 531)
– *Die Bakunisten an der Arbeit* (A bakunyinisták munkában) [1873 szeptember–október]; „Internationales aus dem »Volksstaat« (1871–75)", Berlin 1894. (18. köt. 450–466. old.) – *252*
– *Flüchtlingsliteratur. I. Eine polnische Proklamation* (Emigráns irodalom. I. Egy lengyel proklamáció) [1874 május–1875 április], (18. köt. 491–499. old.) – *409* (531)
– *Eine polnische Proklamation* (Egy lengyel proklamáció), „Internationales aus dem »Volksstaat« (1871–75)", Berlin 1894. – *251–252*
– *Proklamacya polska* (Egy lengyel proklamáció); „Przedświt", 1894 márc., 1–3. sz. – *251–252* (345 346)
– *Flüchtlingsliteratur. V. Soziales aus Russland* (Emigráns-irodalom. V. Az oroszországi társadalmi viszonyokról) (18. köt. 526–536. old.) – *409* (531)
– *Soziales aus Russland* (Az oroszországi társadalmi viszonyokról); „Internationales aus dem »Volksstaat« (1871–75)", Berlin 1894. – *241–242 245–246 252 409* (336)
– *Ответ П. К. Ткачеву (1875)* (Válasz P. K. Tkacsovnak (1875)); „*Фридрих Энгельс о России*", Genf 1894. – *241–242 245–246* (336)
– *Фридрих Энгельс о России* (Friedrich Engels Oroszországról), németből ford. V. Zaszulics, Genf 1894. – *241–242 245–246* (336)
– *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* (Eugen Dühring úr tudományforradalmasítása) [1876 második fele–1878 első fele], Lipcse 1878. (20. köt. 1–317. old.) – *143 148 154 202* (232)
– II. kiad., Zürich 1886. – *387*
– III. javított és bővített kiad., Stuttgart 1894. – *249 263 342–343* (362)
– *Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft* (A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig) [1880 január–március közepe], (19. köt. 173–218. old.) –

– *Socialism utopic şi socialism ştiinţific* (Utópikus szocializmus és tudományos szocializmus), Bukarest 1891. – *217* (318)
– *Socialism Utopian and Scientific* (Utópikus és tudományos szocializmus), E. Aveling fordításában, a szerző külön bevezetőjével, London 1892. – *50 193 198 212* (102 294)
– *Научный социализм* (Tudományos szocializmus), örmény nyelven, Bécs 1894. – *294 320* (397)
– *Vorworte. II.* (Előszavak. II.) [1883 június 28.], a „Kommunista Párt kiáltványa", IV., szerzőileg jóváhagyott német kiad., London 1890. (21. köt. 1–2. old.) – *3 349* (452)
– *Vorreden. II.* (Előszavak II.), V., szerzőileg jóváhagyott német kiad., Berlin 1891. – *24–25*
– *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats. Im Anschluss an Lewis H. Morgans Forschungen* (A család, a magántulajdon és az állam eredete. Lewis H. Morgan kutatásai nyomán) [1884 márc. vége–május 24], IV. kiad., Stuttgart 1892. (21. köt. 21–157. old.) – *155*
– *Barbarie et civilisation* (Barbárság és civilizáció); „L'Ère nouvelle", 1893 júl. 1. sz. – *102 155* (170)
– *Origine et développement de l'état athénien* (Az athéni állam eredete és fejlődése); „L'Ère nouvelle", 1893 aug. 2. – *102 155* (170)
– *L'origine de la famille, de la propriété privée et de l'état* (A család, a magántulajdon és az állam eredete), franciára ford. Henri Ravé, Párizs 1893. – *65 83 143 148 194 211* (121 230)
– *Происхождение семьи, частной собственности и государства* (A család, a magántulajdon és az állam eredete), Szentpétervár 1894. – *247* (339)
– *Zur Geschichte des Bundes der Kommunisten* (A Kommunisták Szövetsége történetéhez) [1885 okt. 8.]; „Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln", Hottingen-Zürich 1885. (21. köt. 200–216. old.) – *24–25* (52)
– *Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie* (Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége) [1886 eleje]; a „Die Neue Zeit" különlenyomata, függelékében: „Karl Marx Feuerbachról 1845-ben", Stuttgart 1888. (21. köt. 249–293. old.) – *25 190 202 228 387* (494)
– *Ludwig Feuerbach et la fin de la philosophie classique allemande* (Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége), Laura Lafargue fordítása; „L'Ère nouvelle", 1894 ápr.–máj. – *178 184 187 190 228 305* (276)
– *Preface* (Előszó Marx szabadkereskedelemről tartott 1848. évi beszédének 1888-as amerikai kiadásához) [1888 április–május eleje]; „Free Trade, a Spech", Boston 1888. (21. köt. 398–413. old.) – *229 237* (327)
– *Proemio* (Előszó); „Discorso sul libero scambio", Miláno 1894. – *237* (327)
– *Die auswärtige Politik des russischen Zarentums* (Az orosz cárizmus külpolitikája) [1889 december–1890 február vége]; „Die Neue Zeit", VIII. évf., 1890, 5. füzet. (22. köt. 9–44. old.) – *15* (28)
– *Vorworte. III.* (Előszavak. III.) [1890 május 1.], a „Kommunista Párt kiáltványa" IV., szerzőileg jóváhagyott német kiad., London 1890. (22. köt. 47–53. old.) – *3 349* (452)
– *Vorreden. III.* (Előszavak. III.), V., szerzőileg jóváhagyott német kiad. Berlin 1891. – *24–25*
– *In Sachen Brentano contra Marx wegen angeblicher Zitatsfälschung. Geschichtserzählung und Dokumente* (A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben. A kérdés története és dokumentumok) [1890 december–1891 február], Hamburg 1891. (22. köt. 83–174. old.) – *74* (138)
– *Einleitung* (Bevezetés [Karl Marx „Bérmunka és tőke" c. művének 1891-es kiadásához]) [1891 ápr. 30.], Berlin 1891. (22. köt. 191–198. old.) – *241–242 246* (336)
– *Le Socialisme en Allemagne* (A szocializmus Németországban) [1891 október 13–22. és 1892 január]; „Almanach du Parti Ouvrier pour 1892", Lille (22. köt. 229–243. old.) – *113* (181)

– *Przedmowa* (Előszó [„A Kommunista Párt kiáltványa" 1892-es, második lengyel kiadásához]) [1892 febr. 10.]; „Przedświt", 1892 febr. 27. (22. köt. 264–265. old.) – *3* (2 63)
– *Przedmowa* (Előszó); „Manifest komunistyczny", London 1892. – *3*
– Marx, *Heinrich Karl* [1892 nov. 9–25.]; „Handwörterbuch der Staatswissenschaften", IV. köt., Jéna 1892. (22. köt. 316–324. old.) – *17* (36)
– [*A „Berliner Volkstribüne" szerkesztőségének*] [1892 nov. 15.]; „Berliner Volkstribüne", 1892 nov. 19. (22. köt. 327–329. old.) – *7* (11)
– (Névtelenül:) *Zum jüngsten Pariser Polizeistreich* (A legújabb párizsi rendőrcsíny) [1893 jan. 10.]; „Vorwärts", 1893 jan. 13. (22. köt. 335–336. old.) – *4 6* (3)
– (Névtelenül:) *Vom italienischen Panama* (Az olasz panama) [1893 jan. 26–29.]; „Vorwärts", 1893 febr. 1–3. (22. köt. 337–343. old.) – *20* (42 47)
– *Al lettore italiano* (Az olasz olvasóhoz [Előszó „A Kommunista Párt kiáltványa" 1893-as olasz kiadásához]) [1893 febr. 1.]; „Il Manifesto del Partito Comunista", Milánó 1893. (22. köt. 344–347. old.) – *3 21–22* (1 45 46 93)
– *Kann Europa abrüsten?* (Leszerelhet-e Európa?) [1893 február]; „Vorwärts", 1893 márc. 1–5., 7., 9. és 10., a „Vorwärts" különlenyomata, Nürnberg 1893. (22. köt. 349–373. old.) – *34 44 186* (73)
– *Quand même!* (Csak azért is!) [1893 április 14.]; „Le Socialiste", 1893 ápr. 23. (22. köt. 378. old.) – *63* (118)
– [*A spanyol munkásoknak 1893 május 1-re*;] [1893 április] „El Socialista", 1893 máj. 1. (22. köt. 379–380. old.) – *64* (120)
– *Conversation avec Frédérick Engels* (Beszélgetés Friedrich Engelsszel) [1893 május 8.]; „Le Figaro", 1893 máj. 13. (22. köt. 502–505. old.) – *70* (129)
– *До редакцията на сборника Социаль-демократ*: [A „Szocialdemokrat" c. folyóirat szerkesztőségének]; [1893 jún. 9.] „Szocialdemokrat", 1893, 3. sz. (22. köt. 381. old.) – *81*
– *The German elections. Interview with Herr Frederick Engels* (A német választások. Interjú Friedrich Engels úrral) [1893 június végén]; „The Daily Chronicle", 1893 júl. 1. (22. köt. 506–509. old.) – *102* (132 168)
– *F. Engels et les élections allemandes* (F. Engels és a német választások); „Le Socialiste", 1893 júl. 15. – *102* (168)
– [*Záróbeszéd a zürichi Nemzetközi Szocialista Munkáskongresszuson*;] [1893 augusztus 12.] „Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresses in der Tonhalle Zürich vom 6. bis 12. August 1893", Zürich 1894. (22. köt. 382–383. old.) – *121*
– [*Beszéd az 1893 szeptember 14-i bécsi szociáldemokrata gyűlésen*;] „Neue Freie Presse", 1893 szept. 15. és „Arbeiterzeitung", 1893 szept. 22. (22. köt. 384–385. old.) – *118 121 128* (191)
– [*Beszéd az 1893 szeptember 22-i berlini szociáldemokrata gyűlésen*;] „Vorwärts", 1893 szept. 26. és „Arbeiterzeitung", 1893 okt. 6. (22. köt. 386–387. old.) – *121 128* (197)
– [*A „Tőke" harmadik kötetének tartalmáról*] [1894 január 9. körül]; „Die Neue Zeit", 12. évf., 1893–94, I. köt., 16. sz. (22. köt. 410–411. old.) – *190 219* (289 305)
– (Névtelenül:) [*Marx „Tőke" c. művének harmadik kötete*] [1894 január 9. körül]; „Vorwärts", 1894 jan. 12. (22. köt. 409. old.) –
– *Nachwort* (Utószó [„Az oroszországi társadalmi viszonyokról" 1894-es kiadásához]) [1894 január első fele]; „Internationales aus dem »Volksstaat« (1871–75)", Berlin 1894. (22. köt. 395–408. old.) – *409* (531)
– *Послесловие к нему* (*1894*) (Utószó (1894)); „Фридрих Энгельс о России", Genf 1894. – *409* (531)
– *La futura rivoluzione italiana e il partito socialista* (A jövendő olaszországi forradalom és a szocialista párt) [1894 január 26.]; „Critica sociale", 1894 febr. 1. (22. köt. 412–415. old.) – *204 214 221 224 254* (303)
– [*A negyedik osztrák pártkongresszusnak*] [1894 márc. 22.]; „Verhandlungen des vierten österreichischen sozialdemokratischen Parteitages", Bécs 1894. (22. köt. 417. old.) – *222* (292)

– *Zur Geschichte des Urchristentums* (Az őskereszténység történetéhez) [1894 június 19–július 16. között]; „Die Neue Zeit", XIII. évf., 1894–95, I. köt., 1–2. sz. (22. köt. 419–442. old.) – *235–254 260 262 270 289 306* (349)
– *Contributions à l'Histoire du Christianisme primitif* (Adalékok az őskereszténység történetéhez); „Le Devenir social", 1895 ápr.–máj. – *306* (410 525)
– *Vorwort* (Előszó [Karl Marx: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. III. köt. III. könyv]) [1894 okt. 4.]
Hamburg 1894. (25. köt. 3–24. old.) – *54 78 271 289–290 295 318 327 330 362 371* (391 399 461 477)
– *Il „Capitale" di Carlo Marx. Prefazione al 3.° volume di Federico Engels* (Karl Marx „Tőke"-je. Friedrich Engels előszava a III. kötethez); „La Rassegna", 1895 január. – *362–363 407 430* (466)
– *Il socialismo internazionale e il socialismo italiano. Alla Redazione delle Critica Sociale* (A nemzetközi szocializmus és az olasz szocializmus. A „Critica sociale" szerkesztőségének) [1894 október 27.]; „Critica sociale", 1894 nov. 1. (22. köt. 447–448. old.) – *301* (405)
– *Levél a „Vorwärts" szerkesztőségének* [1894 nov. 12.]; „Vorwärts", 1894 nov. 16. (22. köt. 449–450. old.) – *307 317* (412 418)
– *Die Bauernfrage in Frankreich und Deutschland* (A parasztkérdés Franciaországban és Németországban) [1894 nov. 15–22.]; „Die Neue Zeit", XIII. évf., 1894–95, I. köt. 10. sz. (22. köt. 451–471. old.) – *307 313 315 317 333 341* (390 418 444)
– *Kwestia włościańska* (A parasztkérdés); „Przedświt", 1894 december. – *338* (444)
– [*Marx „Tőke" című művének negyedik kötetéről*] [1894 nov. 22.]; „Die Neue Zeit", XIII. évf., 1894–95, I. köt., 9. sz. (22. köt. 472. old.) – *315* (422)
– *Einleitung* (Bevezetés [Marx „Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig" c. művének 1895-ös kiadásához]) [1895 febr. 14–márc. 6.]; „Die Neue Zeit", XIII. évf., 1894–95, II. köt., 27. és 28. sz., „Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850", Berlin 1895. (22. köt. 475–492. old.) – *401 403 405 419 443 447 449 455* (510 539 540 541 543)
– [I] *Kiegészítés és pótlás a „Tőke" III. könyvéhez*; „Die Neue Zeit", XIV. évf., 1895–96. I. köt., 1. és 2. sz. (25. köt. 835–857. old.) – *424 457 478* (549)

ENGELS, Hedwig (férj. Boelling) (1830–1904) – Engels nővére. – *374*

ENGELS, Hermann (1822–1905) – Engels fivére, barmeni gyáriparos, az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *19 103 109–111 128 372–374 399–400 441 459–460 503 505* (112)

ENGELS, Hermann Friedrich Theodor (1858–1910) – Engels unokaöccse, Hermann Engels fia, gyáros, az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *503 505–506*

ENGELS, Rudolf (1831–1903) – Engels legfiatalabb fivére, barmeni gyártulajdonos, később az engelskircheni Ermen & Engels cég társtulajdonosa. – *374 400 506*

ENGELS, Walter (szül. 1869) – Engels unokaöccse, Hermann Engels fia, orvos. – *110 373 400*

»*Epistolae obscurorum virorum*« (Homályos férfiak levelei). – *479* (616)

»*L'Ère nouvelle*« (Az Új Kor), Párizs. – *102 143 154–155 273* (169)

ERNST, Paul (1866–1933) – német író és kritikus, a 80-as években a szociáldemokrata párthoz csatlakozott, az „ifjak" anarchisztikus csoportjának egyik vezetője. – *184*

»*The Evening Standard*« (Az Esti Zászló), London. – *133* (218)
– 1893 okt. 10. – *133*

F

FAURE, François-Félix (1841–1899) – francia politikus, mérsékelt polgári republikánus, 1895–99 köztársasági elnök. – *382 384* (487)

FENWICK, Charles (1850–1918) – angol bányász, az angol munkásmozgalom és a bányászszakszervezetek liberális szárnyának egyik vezetője, 1885-től parlamenti képviselő, 1890–94 a Szakszervezeti Tanács parlamenti bizottságának titkára. – *277*

FERENC FERDINÁND (1863–1914) – osztrák főherceg, 1896-tól trónörökös, 1914 június 28-án Szarajevóban meggyilkolták. – *318*

FERENC JÓZSEF, I. (1830–1916) – osztrák császár és (1867-ig koronázatlanul) magyar király 1848–1916. – *152 161 173–174 196 208 318–319*

FERGUSSON, Sir James (1832–1907) – konzervatív angol politikus; 1891–92 postaügyi miniszter, parlamenti képviselő. – *250* (343)

FERRI, Enrico (1856–1929) – olasz jogász és szociológus, polgári radikális, 1886-ban parlamenti képviselő, 1893–1908 az olasz szocialista párt tagja. – *294 310 430 443*

– *Socialismo e scienza positiva (Darwin, Spencer, Marx)* (A szocializmus és a pozitív tudomány (Darwin, Spencer, Marx)), Róma 1894. – *294–295 310*

FERROUL, Joseph-Antoine-Jean-Frédéric-Ernest (1853–1921) – francia orvos, politikus és újságíró, szocialista; 1888-tól a küldöttkamara tagja. – *114*

FERRY, Jules-François-Camille (1832–1893) – francia ügyvéd és politikus, mérsékelt republikánus; 1870–71 Párizs polgármestere, a nemzeti védelem kormányának tagja; 1880–81, 1883–85 miniszterelnök. – *103* (172 491)

FICHTE, Johann Gottlieb (1762–1814) – német idealista filozófus, Hegel előfutára. – *94*

»*Le Figaro*« Párizs. – *31* (65)

FIREMAN, Peter (szül. 1863) – orosz származású amerikai vegyész és gyáros; Németországban és Amerikában élt. – *327 356 425*

– *Kritik der Marx'schen Werttheorie* (A marxi értékelmélet bírálata); „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", 3. sorozat, III. köt., Jéna 1892. – *356 425* (461)

FISCHER, Richard (1855–1926) – német betűszedő és szerkesztő, szociáldemokrata; 1879–90 a „Sozialdemokrat" munkatársa; 1890–92 a pártvezetőség jegyzőkönyvvezetője; 1892–94 titkára, 1893-tól haláláig Reichstag-képviselő, a századfordulótól revizionista, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *203 395–396 401–403 419–421 456 462–464 467 470–472 483 490* (299 300)

– [*Beszéd a Reichstagban 1895 febr. 6-án*;] „Stenographische Berichte etc.", I. köt., Berlin 1895. – *402–403* (519 523)

FISCHERNÉ – Richard Fischer felesége. – *396 490*

Flerovszkij, N. *lásd* Bervi, Vaszilij Vasziljevics

FORTIN, Édouard – francia publicista, a Munkáspárt, s 1895–1902 a párt országos bizottságának tagja; Marx több művének francia fordítója; 1888-ban Beauvais város tanácsnoka. – *143 148 154*

»*The Fortnightly Review*« (A Félhavi Szemle), London. – *162–163* (257)

FOULGER – angol könyvkiadó. – *135 151* (203)

FOURNIÈRE, Joseph-Eugène (1857–1914) – francia szocialista, a Munkáspárt megalapítója, az 1881-es pártszakadás után a posszibilistákhoz csatlakozott, később Millerand híve, a küldöttkamara tagja. – *273*

FRANKEL, Leó (1844–1896) – magyar ötvösműves, a Párizsi Kommün munkaügyi minisztere, 1871–72 a Főtanács tagja, Marx irányvonalának követője; 1876-ban visszatért Magyarországra, 1876–83 a Magyarországi Általános Munkáspárt egyik megszervezője és vezetője; 1883-ban elhagyta Magyarországot és részt vett a II. Internacionálé szervezésében és irányításában, majd 1889-ben a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezésében. – *102 165 344 346 350 444 521* (647)

»*Frankfurter Zeitung und Handelsblatt*« (Frankfurti Újság és Kereskedelmi Lap), Majna-Frankfurt. – *206 324 389* (309)

»*Free Russia*« (Szabad Oroszország), London. – *16* (34)

Freyberger, Louise *lásd* Kautsky, Louise (szül. Strasser)

FREYBERGER, Ludwig – osztrák orvos, 1894-től Louise Kautsky férje. – *15 43 111 179 207–208 211 219–220 222 229–231 238–239 250 267–268 274 276 280 286 289–290 293 298 301 319 326 337 345 352–353 358 365–366 372 374 380 386 392 394 397–398 400 407 409 411–442 449 455 466 473–475 485 491 507–508 511 515* (91 514 631)

FRIBOURG, E. E. – francia vésnök, majd kereskedő, jobboldali proudhonista, az I. Internacionálé párizsi szekciójának egyik vezetője; 1871-ben az Internacionálé és a Párizsi Kommün ellen irányuló könyvet adott ki. – *24*

– *L'Association internationale des travailleurs* (A Nemzetközi Munkásszövetség), Párizs 1871. – *24*

FRIGYES, II. (Nagy) (1712–1786) – porosz király 1740–1786. – *470*

FRIGYES VILMOS (1620–1688) – brandenburgi választófejedelem 1640–1688. – *95*

FROHME, Karl Franz Egon (1850–1933) – német publicista, a 70-es években lassalleánus, majd a Német Szociáldemokrata Munkáspárt opportunista szárnyának egyik vezetője; 1881-től a Reichstag tagja, az 1889-es nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte. – *26 32–33*

– [*Beszéd a Reichstagban 1893 febr. 4-én*:] „Stenographische Berichte etc.", II. köt., Berlin 1893. – *26 32–33* (56)

FÜLÖP, II. (Fülöp Ágost) (1165–1223) – francia király 1180–1223. – *94*

G

Gallus *lásd* Lafargue, Paul

GARDINER, Samuel Rawson (1829–1902) – angol történész. – *356–357*

– *The Personal Government of Charles I.* (I. Károly személyi uralma), London 1877. – *356–357*

GARIBALDI, Giuseppe (1807–1882) – olasz forradalmi demokrata, az itáliai nemzeti felszabadító mozgalmak és az Itália újraegyesítéséért folyó harcok szervezője és vezére. – *282*

GARIBALDI, Menotti (1840–1903) – G. Garibaldi fia, az olasz nemzeti felszabadító harcok résztvevője, a 70-es évek elején vállalkozó; 1876–1900 parlamenti képviselő. – *20*

»*Gazeta Robotnicza*« (Munkásújság), Berlin – Katowice. – *23* (48)

GEISER, Alice (szül. 1857) – Wilhelm Liebknecht legidősebb lánya, Bruno Geiser felesége. – *218*

GELFAND, Alekszandr Lazarevics (Ignatyev, Parvus) (1869–1924) – orosz szociáldemokrata, 1886-ban Svájcba, később Németországba emigrált, a 90-es évektől a német szociáldemokrata pártban dolgozott; német és orosz szociáldemokrata lapok munkatársa, az 1905-ös orosz forradalom résztvevője; később elfordult a szocializmustól. – *245*

GÉRAULT-RICHARD, Alfred-Léon (1860–1911) – francia újságíró, szocialista, a „Chambard" kiadója; 1895–98 a küldöttkamara tagja. – *350 375 377* (426 453 484)

GERISCH, Karl Alwin (1857–1922) – német géplakatos, szociáldemokrata, a pártvezetőség és 1894–98 a Reichstag tagja. – *215*

GERLACH, Hellmut von (1866–1935) – német publicista és politikus; a 90-es években a „Volk" c. lap munkatársa, pacifista és később antifasiszta. – *255–256*

Die Geschichte des Sozialismus in Einzeldarstellungen (A szocializmus története monográfiákban), írták E. Bernstein, C. Hugo, K. Kautsky, P. Lafargue, F. Mehring, G. Plehanov, Stuttgart 1895. – *444 451 477* (374)

Gina, Gine *lásd* Bernstein, Regina

GIOLITTI, Giovanni Federico (1842–1928) – olasz politikus, az ún. polgári baloldal egyik vezére; 1889–90 kincstárnok, 1892–93 miniszterelnök, a Banca Romana-botrány miatt ideiglenesen visszavonult a politikai élettől. – *344* (449)

GIŻYCKI, Georg von (1851–1895) – német filozófus, berlini egyetemi tanár, az Etikai Kultúra Fejlesztésére Alakult Német Társaság egyik alapítója, az „Ethische Kultur" c. folyóirat kiadója. – *205* (307)

GLADSTONE, William Ewart (1809–1898) – angol politikus, kezdetben konzervatív, Peel híve, a század második felében a Liberális Párt vezetője, több ízben miniszter és miniszterelnök. – *13 30 35 208 302* (21 76 89 134)

„Glühlichter. Humoristisch-satirisches Arbeiterblatt" (Izzófények. Humoros-szatirikus munkáslap), Bécs. – *327* (435)

GOBLET, René (1828–1905) – francia ügyvéd és politikus, polgári radikális, a 80-as években több ízben miniszter; 1886–87 miniszterelnök, a „Petite République française" c. újság kiadója (1891–93). – *141* (229)

GOETHE, Johann Wolfgang von. – (190)
– *Faust*. – *397* (517)

GOLDENBERG, Joszif Petrovics (Meskovszkij) (1873–1922) – orosz szociáldemokrata, 1890-től külföldön tanult. – *145*

GORST, Sir John Eldon (1835–1916) – konzervatív angol politikus, parlamenti képviselő; 1891–92 a kincstár pénzügyi titkára, később a Liberális Párt tagja. – *250* (343)

GOTTSCHALK, Andreas (1815–1849) – orvos, a Kommunisták Szövetsége kölni csoportjának tagja; 1848 ápr.–jún. a kölni Munkásegylet elnöke, kispolgári szektás nézeteket hirdetett. – *433*

GRADNAUER, Georg (1866–1946) – német szociáldemokrata, a 90-es években néhány munkásújság szerkesztője, később revizionista. – *25*

GREULICH, Hermann (1842–1925) – német könyvkötő, 1865-ben Svájcba ment, 1867-től az Internacionálé zürichi szekciójának egyik vezetője, a Svájci Szociáldemokrata Párt egyik alapítója és jobbszárnyának vezetője; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *113*

GRILLENBERGER, Karl (1848–1897) – német munkás, majd publicista, szociáldemokrata, 1881-től Reichstag-képviselő, a 90-es években reformista. – *323 327* (390 430 436)

GRÖBEN VON DER. – *28*

GUÉRARD, Benjamin-Edme-Charles (1797–1854) – francia polgári történész, tanulmányokat írt a középkori Franciaország történetéről. – *452*
– *La terre salique* (A száli föld); „Bibliotèque de l'École des chartes", 1841 nov.–dec. – *452* (587)

GUESDE, Jules-Mathieu-Basile (1845–1922) – francia szocialista; a 70-es évek elején az anarchistákhoz csatlakozott; 1879-ben a francia Munkáspárt egyik alapítója és a marxizmus eszméinek hirdetője Franciaországban; huzamosabb ideig a francia szocialista mozgalom forradalmi szárnyának vezetője, az első világháború idején soviniszta; 1914–15 tárcanélküli miniszter a Viviani-kormányban. – *63 85 102 113 116 129 141 164 177–178 183 207 209–210 235 254 266 376 391* (71 84 130 179 181)
– *Les socialistes et la patrie* (A szocialisták és a haza); „Le Figaro", 1893 jún. 17. – *85* (151)
– *[Levél a lille-i hetedik választókerület szavazóihoz;]* „Le Socialiste", 1893 aug. 26. – *116 177* (185)
– *[Beszéd a küldöttkamarában 1894 febr. 19-én;]* „Annales de la Chambre des députés. Débats parlamentaires", 6. törvényhozási periódus, az 1894-es rendes ülésszak, I. köt., 1894 jan. 9– márc. 17., Párizs 1894. – *209–210* (311)

GUILLAUMIN – francia könyvkiadó. – *159* (253)

GUIZOT, François-Pierre-Guillaume (1787–1874) – francia történész és politikus, orléanista; 1840–48 Franciaország bel- és külpolitikájának irányítója, a finánctburzsoázia érdekeinek képviselője. – *201* (82)

GUMPERTNÉ – Eduard Gumpert második felesége. – *85*

GUMPERT, Eduard (megh. 1893) – manchesteri német orvos, Marx és Engels barátja. *27 65 67 85*

GURVICS (Hourwich), Iszaak Adolfovics (1860–1924) – orosz közgazdász, a marxizmus híve; 1891-ben Amerikába emigrált; 1893–94 a chicagói egyetem magántanára, az amerikai szocialista mozgalom résztvevője, később revizionista. – *73 514*
– *The Economics of the Russian Village* (Az orosz falu gazdasága), New York 1892. – *73* (137 638)

GUYOT, Yves (1843–1928) – francia újságíró, közgazdász és politikus; 1885-ben a küldöttkamara tagja, 1889–92 közmunkaügyi miniszter. – *448 455*
– *La Propriété. Origine et évolution. Thèse communiste par Paul Lafargue. Réfutation par Yves Guyot* (A tulajdon. Eredete és fejlődése. Paul Lafargue kommunista tézise. Yves Guyot cáfolata), Párizs 1895. – *448 455* (376)

GÜLICH, Gustav von (1791–1847) – német vállalkozó, polgári közgazdász és politikus; feltaláló, a német védővámosok feje. – *202*
– *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit* (A kereskedelem, az iparosok és a földművelés történeti leírása korunk legjelentősebb kereskedő államaiban), Jéna 1830–45. – *202*

H

HACKENBERG, Karl – Hermann Becker veje. – *433–434* (557)

Hallische Jahrbücher *lásd* Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst

»*Hamburger Echo*« (Hamburgi Visszhang). – *164–165 350* (259)

Handwörterbuch der Staatswissenschaften (Az államtudományok kézikönyve), Jéna 1892. – *17*

HANSEMANN, David Justus Ludwig (1790–1864) – német nagytőkés, a rajnai liberális burzsoázia egyik vezetője, 1847-ben az egyesült Landtag tagja; 1848-ban porosz nemzetgyűlési képviselő, március–szeptember pénzügyminiszter. – *370*

HARCOURT, Sir William George Granville Venables Vernon (1824–1904) – brit politikus, liberális; 1868–80 parlamenti képviselő, 1894–98 a liberálisok vezére. – *366*

HARDIE, James Keir (1856–1915) – angol bányász, majd publicista, reformista; 1888-tól a Skót Munkáspárt vezetője, 1893-tól a Brit Munkáspárt egyik vezető személyisége. – *9 13 29 55 302 366 376 391 446 495–496* (12 75 314 406)
– *[1893 febr. 7-i beszéde;]* „The Times", 1893 febr. 8. – *29*
– *[Beszéd a Párizsi Kommün tiszteletére tartott gyűlésen 1895 márc. 18-án;]* „The Labour Leader", 1895 márc. 23. – *446*

»*The Hardwareman*« (A Vaskereskedő), London. – *481* (619)
– 1895 máj. 11 és 18. – *475 481* (613)

HARNEY, George Julian (1817–1897) – angol politikus, a chartista balszárny egyik vezetője, a Kommunisták Szövetségének tagja, a „Northern Star" szerkesztője; kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel. – *39*

HARRISON, Frédéric (1831–1923) – angol jogász és történész, polgári radikális, pozitivista, a 60-as évek demokratikus mozgalmainak aktív résztvevője, az Internacionálé tagja. – *388*
– *To the Editor of the „Times"* (A „Times" szerkesztőjéhez); „The Times", 1872 febr. 26. – *388* (498)

HAVAS, Auguste (1814–1899) – az általa 1835-ben alapított francia félhivatalos hírügynökség társtulajdonosa. – *14*

HÄNDEL, Georg Friedrich (1685–1759) – német zeneszerző. – *254–255*

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (1770–1831) – német objektív idealista filozófus. – *94 240* (204)
– *Wissenschaft der Logik* (A logika tudománya); „Werke" (Művek), IV. köt., II. kiad., Berlin 1841. – *240* (335)

HEINE, Heinrich (1797–1856) – német költő és író, 1843-tól Marx barátja. – *120 159 167 177 408*
– *[Levél Marxhoz, Hamburg 1844 szept. 21-én;]* „Die Neue Zeit", 14. évf., 1895–96, I. köt., 1. sz. – *120 159* (195)
– *Reisebilder* (Útirajzok). – *177* (272)
– *Romanzero*. – *167 177* (261 272)
– *Zur Beruhigung* (Megnyugtatásul). – *407 408* (529)

HEINZEN, Karl Peter (1809–1880) – német radikális publicista, republikánus; 1849-ben részt vett a badeni-pfalzi felkelésben, utána Svájcba, Angliába, majd 1850-ben az Egyesült Államokba emigrált; Marx és a kommunizmus heves ellenfele. – *378*

Helphand, Alekszandr Lazarevics *lásd* Gelfand, Alekszandr Lazarevics

HEPNER, Adolf (1846–1923) – német szociáldemokrata újságíró, a „Volksstaat" egyik szerkesztője; a porosz–francia háborúban internacionalista; később emigrált Amerikába; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *271*

HÉRITIER, Louis (1863–1898) – svájci szocialista, a szocialista mozgalomról szóló művek szerzője. – *7 11–12 24 444*
– *Die Juraföderation und Michail Bakunin* (A jurai föderáció és Mihail Bakunyin), I–XIII. (az Engels nyilatkozatára adott válasszal); „Berliner Volkstribüne", 1892 aug. 6., 13. és 20., szept. 3. és 17., okt. 1., 8. és 22., nov. 5., 12. és 19., dec. 10. és 24. – *7 24 444* (11)

HESS, Moses (1812–1875) – német filozófus és publicista, a „Rheinische Zeitung" egyik alapítója és munkatársa; a 40-es évek közepén az „igazi szocializmus" egyik fő képviselője; a 60-as években lassalleánus, részt vett az Internacionálé 1868-as brüsszeli és 1869-es bázeli kongresszusán. – *469*

HIRSCH, Karl (1841–1900) – német újságíró, a Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója; 1868-ig az Általános Német Munkásegylet tagja, az 1869-es eisenachi kongresszus küldötte; 1870–71 a „Crimmitschauer Bürger- und Bauernfreund", az első németországi szociáldemokrata napilap szerkesztője, 1872 után a német szociáldemokrata sajtó párizsi tudósítója; 1878–79 a brüsszeli „Lanterne" kiadója. – *228 250 300 437–438 475–476 481* (238)

– *Intensifikation der Arbeit und Verkürzung der Arbeitszeit* (A munka intenzívebbé tétele és a munkaidő csökkentése); „Sozialpolitisches Zentralblatt", 1894 jan. 8. – *437–438* (567)

– *Die Intensifikation der Arbeit und ihr Widerstadt* (A munka intenzívebbé tétele és a munka ellenállása); „Sozialpolitisches Zentralblatt", 1894 febr. 19. – *437–438* (567)

– *Die ökonomische und die sozialpolitische Schätzung der Arbeitskraft* (A munkaerő gazdasági és szociálpolitikai megbecsülése); „Sozialpolitisches Zentralblatt", 1895 jan. 14. – *437–438* (567)

– *Die Verdichtung der Arbeit unter sozialpolitischen Gesichtspunkt* (A munka sűrítése szociálpolitikai szempontból); „Sozialpolitisches Zentralblatt", 1895 febr. 18. – *437–438* (567)

HITZE, Franz (1851–1921) – német teológus, a Centrumpárt tagja. 1884–1921 Reichstagképviselő. – *26* (56)

– [*Beszéd a Reichstagban 1893 febr. 4-én*;] „Stenographische Berichte etc.", II. köt., Berlin 1893. – *26*

HOFRICHTER, A. – német szociáldemokrata, a „Rheinische Zeitung"-nak, a felső Rajnavidék szociáldemokrata lapjának egyik szerkesztője. – *475 481 483*

HOHENLOHE-SCHILLINGSFÜRST, Chlodwig Fürst zu (1819–1900) – 1894–1900 porosz miniszterelnök és birodalmi kancellár. – *334 343* (425 438)

– [*Beszéd a Reichstagban 1894 dec. 11-én*;] „Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags", 9. törvényhozási periódus, III. ülésszak 1894–95, I. köt., 3. ülés 1894 dec. 11-én, Berlin 1895. – *334*

HOHENZOLLERNOK – németországi uralkodóház; Brandenburgban és Poroszországban 1415–1918, a Német Birodalomban 1871–1918. – *98*

Hourwich *lásd* Gurvics, Iszák Adolfovics

HOWELL, George (1833–1910) – angol kőműves, egykori chartista; 1861–62 a Trade-Unionok Londoni Tanácsának titkára; 1864-ben részt vett az Internacionálé alapító gyűlésén, 1864–69 a Főtanács tagja, a Reformligának és az angol parlamenti szövetség parlamenti bizottságának titkára. – *157*

– *The Conflicts of Capital and Labour Historically and Economically considered* (A tőke és munka összeütközései történelmi és gazdaságtani szempontból), London–New York 1890. – *157*

– *Trade-Unionism New and Old* (Új és régi trade-unionizmus), London 1890. – *157*

HÖDEL, Max (1857–1878) – lipcsei kézművessegéd, 1878-ban merényletet követett el I. Vilmos császár ellen, és ez ürügyet adott a szocialista-törvény kibocsátására. – *255* (353)

HÖGER, Karl (1847–1913) – osztrák nyomdász és publicista, szociáldemokrata, az ausztriai nyomdászszakszervezet egyik szervezője; 1877–83 a bécsi „Vorwärts"-nek, a nyomdászok szakszervezeti lapjának szerkesztője, az 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszus résztvevője. – *131 195* (296)

HUDSON – angol szappangyáros. – *219*

HUTTEN, Ulrich von (1488–1523) – német költő, humanista; az 1522-es nemesi felkelés idején a közvetlenül a birodalomnak alárendelt lovagság képviselője. – *479*

HUXLEY, Thomas Henry (1825–1895) – angol természettudós, biológus, Darwin barátja és munkatársa; következetlen materialista. – *388*

– *On the Physical Basis of Life* (Az élet fizikai alapjáról); „The Fortnightly Review", V. köt., 1869. febr. 1. – *388* (496)

HYNDMAN, Henry Mayers (1842–1921) – angol ügyvéd és publicista, reformista; a 80-as években a Szociáldemokrata Föderáció egyik alapítója és vezetője; az első világháborúban szociálsoviniszta, 1916-ban imperialista háborús propagandája miatt kizárták a Brit Szocialista Pártból; John Broadhouse álnéven lefordította angolra a „Tőke" első kötetének egy részét. – *8 47 52 283–284 287 290 302* (13)

– *Commercial Crises of the Nineteenth Century* (A XIX. sz. kereskedelmi válságai), London–New York 1892. – *212*

I

IGLESIAS POSSE, Pablo (1850–1925) – spanyol nyomdász, publicista; 1871–72 tagja az Internacionálé spanyol föderális tanácsának, 1871–73 az „Emancipación" szerkesztője; 1872–73 az Új Madridi Föderáció tagja, az anarchista befolyás ellen harcolt; 1879-ben részt vett a spanyolországi Szocialista Munkáspárt alapításában, később e párt reformista szárnyának egyik vezetője. – *64 223–225 276–278 435–436* (118 320 366)

Ignatyev *lásd* Gelfand, Alekszandr Lazarevics

»*L'Illustration*« (Az Illusztráció), Párizs. – *65* (122)

The Industries of Russia. Manufactures and Trade; with a General Industrial Map. By the Department of Trade and Manufactures Ministry of Finance. For the World's Columbian Exposition at Chicago (Oroszország ipara. Gyártás és kereskedelem: általános ipari térképpel. Összeállította a pénzügyminisztérium ipari és kereskedelmi osztálya a chicagói amerikai világkiállítás számára), Szentpétervár 1893. – *248* (340)

»*L'Intransigeant*« (A Tántoríthatatlan), Párizs. – *31* (65)

J

JACLARD, Charles-Victor (1843–1903) – francia publicista, blanquista; a 70-es évek elejétől az Internacionálé tagja, Marx híve; a Párizsi Kommün idején a nemzeti gárda központi bizottságának tagja és egyik légiójának parancsnoka; a Kommün leverése után emigrált Svájcba, majd Oroszországba; az 1880-as amnesztia után hazatért és folytatta politikai tevékenységét. – *113*

– *Congrès socialiste international de Zürich* (A zürichi nemzetközi szocialista kongresszus); „La Justice", 1893 aug. 11., 13., 15. és 18. – *113*

JACOBI, Abraham (1830–1919) – berlini orvos, a Kommunisták Szövetségének tagja, a kölni kommunista-per egyik vádlottja; az esküdtbíróság felmentette; 1853-ban Angliába, majd az Egyesült Államokba emigrált; a marxizmust propagálta a sajtóban, az északiak oldalán részt vett a polgárháborúban, később egyetemi tanár és orvostudományi intézetek vezető funkcionáriusa. – *466*

JAEGER, Oskar (szül. 1856) – Anna Engelsnek, Hermann Engels leányának férje. – *400*

JANSSEN, Johannes (1829–1891) – német katolikus teológus és történész, a Centrumpárt tagja; 1875–76 Reichstag-képviselő. – *479*

– *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters* (A német nép története a középkor végétől), Freiburg 1876–94. – *479* (616)

JAURÈS, Jean (1859–1914) – francia történész, szocialista, a Francia Szocialista Párt reformista szárnyának vezetője; részt vett a II. Internacionálé valamennyi kongresszusán; 1885-től a küldöttkamara tagja, 1904-ben alapítója és főszerkesztője a „L'Humanité"-nek, harcolt a militarizmus és a háború ellen; 1914-ben francia soviniszták meggyilkolták. – *48 84 86 116 178 182 196 204 207 209–210 222 228–229 249 258 265–267 273–274 385 407 410* (85 169 192 274)

– *De primis socialismi germanici lineamentis apud Lutherum, Kant, Fichte et Hegel* (A német szocializmus első körvonalairól Luthernál, Kantnál, Fichténél és Hegelnél), a párizsi irodalmi fakultáshoz benyújtotta J. Jaurès, Toulouse 1891. – *48* (99)

– [*Beszéd a küldöttkamarában 1894 febr. 17-én*;] „Annales de la Chambre dés députés. Débats parlamentaires", 6. törvényhozási periódus, az 1894-i rendes ülésszak, I. köt., 1894 jan. 9–márc. 17., Párizs 1894. – *209–210 228–229 266* (311)

– *Introduction à la „Morale Sociale" de Benoît Malon* (Bevezetés Benoît Malon „Szociális Erkölcs"-éhez); „La Revue socialiste", XIX. köt., 1894 jún. – *273* (368)

– *L'Idéalisme de l'histoire* (A történelem idealizmusa), „L'Idéalisme et matérialisme dans la conception de l'histoire" („A történelemfelfogás idealizmusa és materializmusa") c. kötetben, Párizs 1895. – *407* (52?)

– *La Situation* (A helyzet); „La Petite République", 1895 jan. 20. – *385* (492)

JAWORSKI, Apollinar, Ritter von (1825–1902) – galíciai származású osztrák politikus, osztrák parlamenti és galíciai tartományi képviselő; 1887-től a Birodalmi Bíróság állandó tagja és Windischgrätz koalíciós kormányának tárcanélküli minisztere. – *161*

JĘDRZEJOWSKI, Bolesław Antoni (1867–1914) – lengyel publicista, szocialista; a Lengyel Szocialista Párt egyik alapítója, később jobbszárnyának egyik vezetője; 1891-től londoni emigráns, a „Przedświt" egyik szerkesztője; küldött az 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszuson; az 1905-ös lengyelországi forradalom résztvevője. – *486*

»*La Jeunesse socialiste*« (A Szocialista Ifjúság), Toulouse. – *495* (630)

JODKO-NARKIEWICZ, Witold (1864–1924) – lengyel publicista és politikus, szocialista; a Lengyel Szocialista Párt egyik alapítója és jobbszárnyának egyik vezetője; a 80-as években a lengyel Proletariat párt tagja, a 90-es években a „Przedświt" c. lap munkatársa; 1918-ban Piłsudski kormányának tagja, majd 1920-tól diplomata. – *251 338 394* (444 509)

JOGICHES, Leo (1867–1919) – az oroszországi narodnyik mozgalom résztvevője, a lengyel és a német munkásmozgalom funkcionáriusa; 1890-től svájci emigráns, csatlakozott a Munka Felszabadítása csoporthoz; 1894-ben megalapította a Szocialista Könyvtár kiadóvállalatot; a Lengyelország és Litvánia Szociáldemokráciája nevű párt egyik alapítója és vezetője; az 1905-ös lengyelországi forradalom tevékeny résztvevője; az első világháború idején internacionalista. 1919 márciusában meggyilkolták (R. Luxemburggal és K. Liebknechttel együtt). – *245*

JOURDE, Antoine (1848–1923) – francia kereskedelmi alkalmazott, közel állt a szocializmushoz, később a boulangistákhoz csatlakozott; a francia Munkáspárt néhány kongresszusának résztvevője; 1889-től a küldöttkamara tagja. – *114*

Julius *lásd* Motteler, Julius

»*Justice*« (Igazság), London. – *52 212 227 232 327 366 450* (105)

– 1894 dec. 1.: *The Movement in Germany* (A németországi mozgalom). – *327* (434)

– 1895 márc. 9.: *A Pill for Palmer* (Pirula Palmernak). – *446* (577)

– 1895 márc. 23.: *Topical Tattle* (Helyi pletyka). – *446* (576)

»*La Justice*« (Az Igazság), Párizs. – *113* (182)

K

KÁLVIN, János (1509–1564) – svájci vallásreformátor. – *94*

KANITZ, Hans Wilhelm Alexander, Graf von (1841–1913) – német politikus, a Konzervatív Párt egyik vezetője, 1889-től a Reichstag tagja, a nagybirtokosok érdekeinek képviselője. – *228–229 266*

– [*Beszéd a Reichstagban 1894 ápr. 7-én*:] „Stenographische Berichte etc.", III. köt., Berlin 1894. – *228 266* (325)

KANT, Immanuel (1724–1804) – német filozófus. – *94 425–426*

KÁROLY, I. (1600–1649) – angol király 1625–1649, az angol polgári forradalomban kivégezték. – *448*

KÁROLY, (Merész) (1433–1477) – burgundiai herceg 1467–1477. – *96*

KARPELES, Benno – osztrák szociáldemokrata. – *226 255 326*

– *Die Arbeiter des mährisch-schlesischen Steinkohlen-Reviers. Sozialstatistische Untersuchungen* (A morva-sziléziai kőszénvidék munkásai. Szociálstatisztikai vizsgálatok), I. köt., Lipcse 1894. – *226* (323)

KAUTSKY, Karl (1854–1938) – német publicista, szociáldemokrata; 1883–1917 a „Neue Zeit" alapítója és szerkesztője; kezdetben a marxizmus terjesztője, később opportunista, a centrizmus fő ideológusa. – *17–18 54–55 74–76 102 120 153 157–160 172–174 190–191 195 204 214 239 242 245 250 253–255 257 261–262 270–271 291 294–295 310 313 315–316 333 340 356–357 371 378 430–431 443–445 447 449 451 477–480* (35 37 39 106 107 195 248 306 327 410 419)

– *Die Entstehung der Ehe und Familie* (A házasság és a család kialakulása); „Kosmos", VI. évf., 12. köt., 1882 dec.–1883 febr. – *479*

– *Возникновение брака и семьи* (A házasság és a család kialakulása), Szentpétervár 1895. – *479*

– *Thomas More und seine Utopie. Mit einer historischen Einleitung* (Thomas More és Utópiája. Történelmi bevezetéssel), Stuttgart 1888. – *190 194* (293)

– *Das Erfurter Programm. In seinem grundsätzlichen Teil erläutert* (Az erfurti program, alapvető részének magyarázatával), Stuttgart 1892. – *242 245*

– *Основы социал-демократии. Эрфуртская программа* (A szociáldemokrácia alapjai. Erfurti program.) Fordítás németből, Genf 1894. – *242 245 257* (337)

– *Der Parlamentarismus, die Volksgesetzgebung und die Sozialdemokratie* (A parlamentarizmus, a néptörvényhozás és a szociáldemokrácia), Stuttgart 1893. – *159* (252)

– *Ein sozialdemokratischer Katechizmus* (Egy szociáldemokrata katekizmus); „Die Neue Zeit", XII. évf., 1893–94, I. köt., 12. és 13. sz. – *190 195* (290)

– [*Levél a frankfurti pártkongresszus vitájához*:] „Vorwärts", 1894 nov. 20. – *315* (419)

– *Von Plato bis zu den Wiedertäufern* (Platontól az újrakeresztelőkig); „Geschichte des Sozialismus in Einzeldarstellungen", Stuttgart 1895. – *444 451 477–478* (574 616)

KAUTSKY, Louise (szül. Strasser) (1860–1950) – osztrák szocialista, Karl Kautsky első felesége, majd Engels titkárnője; 1894-ben férjhez ment Ludwig Freybergerhez. – *3–4 6–7 10 15–16 21 23 26–28 30–31 33 35 38 42 45 47–49 53 56 66–68 71 79 82–83 85 89 92 103 105–107 111 113–114 116–119 122–125 128 130 133–134 139 142 144 149–150 155 162 165 167 169–170 178–179 182 184–185 187 207–208 211 214–215 219–222 229 231 235–240 244 250 254 265 268 274–276 280 285–286 289–291 293 298 301 305 316 319 329 334 337 346 352–355 358 364 366 369–370 372 377 380 386 392 394 397–398 400 407 440 442 455 457 465–466 473–474 477 485 491–492 503–505 507–508 511* (66 133 317 632 636)

– (Névtelenül:) *Weibliche Fabriksinspektoren* (Női gyárfelügyelők); „Arbeiterinnenzeitung" 1894 jan. 5 és 19. – *221*
– *Zum 13. März* (Március 13-hoz); „Arbeiterzeitung", 1894 márc. 13. – *221* (321)
– (Névtelenül:) *England* (Anglia); „Arbeiterzeitung", 1895 jan. 5. – *364* (467)
– *Ausland. Frankreich* (Külföld. Franciaország); „Arbeiterzeitung", 1895 jan. 10. – *364* (468)
– *Aus den Trades-Unions* (A trade-unionokból); „Arbeiterzeitung", 1895 jan. 15. – *364* (467)

KAUTSKY, Luise (szül. Ronsperger) (1864–1944) – osztrák szocialista, Karl Kautsky második felesége (1890-től). – *153* (595)

KAUTSKY, Minna (1836–1912) – Karl Kautsky anyja, német írónő. – *218*
– *Helene.* – *218*

KELLEY-WISCHNEWETZKY, Florence (1859–1932) – amerikai írónő, szocialista, majd polgári reformista; Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" c. művének angol fordítója. – *163 506*

KELLOGG, Edward (1790–1858) – amerikai közgazdász, pénzügyi művek szerzője. – *51*

»*Kladderadatsch*« (Durr-bele), Berlin. – *343* (448)

KLEPSCH, Philipp – manchesteri jogász, Karl Schorlemmer végrendeletének egyik végrehajtója. – *67 259* (126 633)

KOLUMBUSZ Kristóf (Cristoforo Colombo, Cristobal Colon) (kb. 1446–1506) – genovai hajós, Amerika felfedezője. – *130*

»*Kosmos. Zeitschrift für Entwicklungslehre und einheitliche Weltanschauung*« (Kozmosz. A fejlődéstan és az egységes világnézet folyóirata), Lipcse, majd Stuttgart. – *469* (617)

KOSSUTH Lajos (1802–1894). – *519–520* (639 640 641)

KONOV, Andrej – berlini orosz emigráns. – *418 484*

KÖLLER, Ernst Matthias von (1841–1928) – porosz konzervatív politikus; 1894–95 belügyminiszter. – *331 334 343 356 379 382 439*

Könyvtár *lásd* Liebknecht, Wilhelm

KÖPPEN, Karl Friedrich (1808–1863) – német radikális publicista és történész, ifjúhegeliánus. – *470*
– *Literarische Einleitung in die nordische Mythologie* (Irodalmi bevezetés az északi mitológiába), Berlin 1837. – *470*
– *Friedrich der Grosse und seine Widersacher* (Nagy Frigyes és ellenlábasai), Lipcse 1840. – *470*
– (Névtelenül:) *Leo's Geschichte der Revolution* (A forradalom Leo-féle története); „Rheinische Zeitung", 1842 máj. 19., 21. és 22. – *470*

KRAUS, Bernard (1828–1887) – osztrák orvos, 1856-ban megalapította az „Allgemeine Wiener medizinische Zeitung"-ot. – *521–522*

KRAUSE – német orvosprofesszor. – *304*

KRAVCSINSZKIJ, Szergej Mihajlovics (Sztyepnyak) (1851–1895) – orosz író és publicista, a 70-es években forradalmi narodnyik, 1878-ban Péterváról merényletet követett el a csendőrség főnöke ellen, utána emigrált és 1884-től Angliában élt. – *157 172* (34 133)
– *The Russian Peasantry etc.* (Az orosz parasztság stb.), I–II. köt., London 1888. – *157 172* (247)
– *Der russische Bauer* (Az orosz paraszt), Viktor Adlernak a szerző által hitelesített fordítása. Stuttgart 1893. – *157 172* (247)

KRICSEVSZKIJ, Borisz Naumovics (1866–1919) – szociáldemokrata orosz publicista, a 90-es évektől svájci emigráns, Genfben csatlakozott a Munka Felszabadítása csoporthoz, az „ökonomisták" egyik vezetője, 1903-ban visszavonult a politikai tevékenységtől. – *241–242 245–246 257* (336)

KROPOTKIN, Pjotr Alekszejevics, herceg (1842–1921) – orosz forradalmár, földrajztudós és utazó, az anarchizmus egyik vezető ideológusa, a marxizmus ellenfele; 1876–1917 emigrációban élt. – *413* (554)

KUGELMANN, Franziska (szül. 1858) – Ludwig Kugelmann lánya. – *123 352 368*

KUGELMANN, Gertrud (szül. Oppenheim) (szül. kb. 1839) – Ludwig Kugelmann felesége. – *352 368*

KUGELMANN, Ludwig (1830–1902) – német orvos; részt vett az 1848–49-es forradalomban, az I. Internacionálé tagja, Marx és Engels barátja. – *123–124 352–353 368 389 439–440 466* (455 457 458 571)

KULISOVA, Anna Mihajlovna (1854–1925) – orosz forradalmár, svájci és párizsi emigráns, anarchista; a 80-as évek közepén a Munka Felszabadítása csoport tagja, később az olasz szocialista mozgalom aktív résztvevője, az Olasz Szocialista Párt egyik vezetője; 1877-től Andrea Costa, 1885-től Filippo Turati felesége. – *3 21 45 79 92 105 113–114 231 237 275 285 330 488* (303)

L

»*The Labour Elector*« (A Munkásválasztó), London. – *9 71* (16)

»*The Labour Leader*« (A Munkásvezér). – *302 366 370 376–377 391* (406)

– 1895 márc. 9.: *The L. C. C. Elections* (A londoni grófság tanácsválasztásai). – *446* (577)

– 1895 márc. 9.: *The L. C. C. and the I. L. P.* (A londoni grófság tanácsa és a Független Munkáspárt). – *446* (577)

– 1895 júl. 6. – *495*

LABRIOLA, Antonio (1843–1904) – olasz filozófus és publicista, szocialista, a marxizmus első olaszországi terjesztőinek egyike; az 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszus küldötte; fellépett Bernstein revizionizmusa ellen, de nem ismerte föl annak veszélyességét. – *3 20 113 181 183–184 310 407 429 451 487 494*

– *En mémoire du Manifeste du parti communiste* (A Kommunista Párt kiáltványának emlékére); „Le Devenir social", 1895 jún. és júl. – *494* (629)

– *In memoria del manifesto dei comunisti* (A kommunisták kiáltványának emlékére), Róma 1895. – *3* (1)

LABRIOLA, Arturo (1873–1959) – olasz politikus és közgazdász, szocialista, később reformista. – *487*

– *La teoria marxista del valore e il saggio medio del profitto* (A marxista értékelmélet és az átlagprofitráta); „Critica sociale", 1895 febr. 1. – *487* (624)

– *Le conclusioni postume di Marx sulla teoria del valore* (Marx utólagos következtetései az értékelméletről); „Critica sociale", 1895 márc. 1. – *487* (624)

LACHÂTRE (La Châtre), Maurice (1814–1900) – haladó francia újságíró, a Párizsi Kommün résztvevője, a „Tőke" első kötetének francia kiadója. – *104*

LACHIZE, Jean-Benoît (Felix) (szül. 1859) – francia takács, szocialista, blanquista, a Munkáspárt tagja; 1889-ben a küldöttkamara tagja. – *119*

LAFARGUE, Laura (1845–1911) – Marx középső lánya, a francia munkásmozgalom résztvevője, 1868-tól Paul Lafargue felesége. – *31–33 42 47–49 51 56–57 60 65–*

66 83–85 89 102–103 111–119 121–122 142–144 148–149 154–155 159 164–165 176–178 184–185 187 190 211 228–230 235–236 250 258 272–274 289 292–293 305–308 311–312 319 339–342 344 346 349–350 365 376–377 381–383 386 407 446–448 455 464–465 473–474 489 491–492 496–498 504 506–508 514 (66 121 173 230 260 276 324 369 410 414 525 529 634)

LAFARGUE, Paul (1842–1911) – francia szocialista, Marx és Engels tanítványa; a Francia Munkáspárt egyik megalapítója; az I. Internacionálé Főtanácsának tagja; Marx veje. – *31–33 39–42 47–49 51 56 58 60 63 66 68 85–90 102–103 111 113–116 118–119 122 129 140–142 150–151 155 159 164–165 176–178 185–187 209–211 221 228 230 249–250 254 258 266 272–274 286–289 293 303 307 311 314 317–319 341 343–344 346 350 365 375–377 383–386 405–408 429 444 448 451–455 465 473–474 489 496 504 506–507* (67 71 84 98 148 150 158 169 173 179 181 184 226 228 389 410 574)

– *Le droit a la paresse. Réfutation du droit au travail de 1848* (A restséghez való jog. A munkához való jog 1848. évi vívmányának megdöntése), Párizs 1883. – *451* (583)

– *The evolution of property from savagery to civilisation* (A tulajdon fejlődése a vadságtól a civilizációig), London 1890. – *212*

– *Pour paraître en octobre* (Októberi megjelenésre); „Le Socialiste", 1892 szept. 25. – *141 254* (228)

– [*Beszéd a küldöttkamarában 1893 febr. 16-án*;] „Annales de la Chambre des députés. Débats parlamentaires", 5. törvényhozási periódus, az 1893-as rendes ülésszak, I. köt., 1. rész, 1893 jan. 10–febr. 18., 1893 Párizs; „Le Socialiste" 1893 febr. 19. – *39* (83)

– *Le matérialisme économique de Karl Marx* (Karl Marx gazdasági materializmusa); „L'Ère nouvelle", 1893 júl. – *102* (170)

– *Die politischen Parteien in Frankreich und die letzten Wahlen* (A franciaországi politikai pártok és a legutóbbi választások); „Die Neue Zeit", XII. évf., 1893–94., I. köt., 3., 4. és 5. sz. – *119* (194)

– *Der Klassenkampf in Frankreich* (A franciaországi osztályharc); „Die Neue Zeit", XII. évf., 1893–94., II. köt., 46–49. sz. – *293* (395)

– *La Propriété paysanne et l'évolution économique* (A paraszti tulajdon és a gazdasági fejlődés), beszámoló a nantes-i kongresszuson a francia Munkáspárt Országos Tanácsa nevében, „Programme agricole du Parti Ouvrier Français, commenté par Paul Lafargue", Lille 1894. – *314* (407)

– *Das bauerliche Eigentum und die wirtschaftliche Entwickelung* (A paraszti tulajdon és a gazdasági fejlődés), beszámoló a nantes-i kongresszuson a francia Munkáspárt Országos Tanácsa nevében; „Der Sozialdemokrat", 1894 okt. 18. – *314 317* (407)

– *Die Heldentaten der französischen Polizei* (A francia rendőrség hőstettei), Gallus, azaz Paul Lafargue; „Vorwärts", 1894 ápr. 10. – *230* (328 358)

– *Präsident Carnot* (Carnot elnök), Gallus, azaz Paul Lafargue; „Vorwärts", 1894 júl. 3. – *258* (358)

– *Breve risposta-domanda ai critici di Marx circa la teoria del valore* (Rövid viszontkérdés Marx értékelméletének bírálóihoz); Critica sociale, 1894 okt. 16. – *429* (553)

– *Der landwirtschaftliche Kredit in Frankreich* (A mezőgazdasági hitel Franciaországban), Gallus, azaz Paul Lafargue; „Vorwärts", 1894 nov. 6. – *317* (423)

– *Replica di Lafargue* (Lafargue válasza); „Critica sociale", 1894 nov. 16. – *429* (553)

– *Origine et évolution de la propriété* (A tulajdon eredete és fejlődése), „La Propriété. Origine et evolution. These communiste par Paul Lafargue. Réfutation par Yves Guyot", Párizs 1895. – *307 448 451* (370 414)

– *Der „Panama-Bazillus"* (A „Panama-bacilus"); „Arbeiterzeitung" 1895 jan. 8. – *375* (480)

LAJOS, XVI. (1754–1793) – francia király 1774–1792. – *189*

LAMPLUGH, George William (1859–1926) – angol geológus. – *61 193 198 345* (293)

LANDÉ, Hugo – német jogász, szociáldemokrata, gazdasági témájú újságcikkek szerzője. – *54*
– *Mehrwert und Profit. Ein ökonomischer Versuch* (Értéktöbblet és profit. Gazdaságtani esszé); „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93., I. köt., 19. és 20. sz. – *54*

LASSALLE, Ferdinand (1825–1864) – német író, ügyvéd és politikus; részt vett az 1848–49-es forradalomban, 1863-ban az Általános Német Munkásegylet megalapítója; támogatta Németország „felülről" való egyesítését; a német szociáldemokráciában az opportunista irányzat első képviselője. – *151 218 238 339 384 395 401 447 465* (140 241)
– *F. Lassalle's Reden und Schriften. Neue Gesamtausgabe. Mit einer biogr. Einl. hrsg. von E. Bernstein* (F. Lassalle beszédei és írásai. Összes műveinek új kiadása. Életrajzi bevezetéssel ellátta és kiadta E. Bernstein), London, I–III. köt., Berlin 1892–93. – *218 238*

Laura *lásd* Lafargue, Laura

LAVELEYE, Émile-Louis-Victor, baron de (1822–1892) – belga történész és közgazdász, katedraszocialista. – *24*
– *Le socialisme contemporaine* (A jelenkori szocializmus), Brüsszel – Hága 1881. – *24*

LAVERGNE-PEGUILHEN, Moritz von (1801–1870) – német publicista, államtudományokkal és közgazdaságtannal foglalkozott, a romantikus történelmi iskola képviselője. – *62* (117)
– *Grundzüge der Gesellschaftswissenschaft* (A társadalomtudomány alapvonalai), I. rész: Die Bewegungs- und Produktionsgesetze (A mozgás- és termelési törvények), Königsberg 1838. – *62* (117)

LAVROV, Pjotr Lavrovics (1823–1900) – orosz publicista és szociológus, narodnyik, a Nemzetközi Munkásszövetség tagja; a Párizsi Kommün résztvevője; 1873–76 a „Vperjod!" c. folyóirat, 1875–76 a „Vperjod!" c. újság szerkesztője. – *23 72 82 188 192 342–343* (136)

LAZZARI, Constantino (1857–1927) – az olasz munkásmozgalom résztvevője, 1889-ben az olasz munkáspártnak, 1892-ben az Olasz Dolgozók Szocialista Pártjának egyik alapítója és vezetője; az anarchoszindikalistákhoz csatlakozott, majd részt vett a Komintern munkájában. – *284*

LEDEBOUR, Georg (1850–1947) – német újságíró, szociáldemokrata politikus, a pártsajtó munkatársa; később centrista. – *315*
– [*A frankfurti pártkongresszus vitájához. Nyilatkozat*;] „Vorwärts", 1894 nov. 21. – *315* (419)

LEE, Henry William (1865–1932) – angol szocialista, reformista; a Szociáldemokrata Föderáció tagja, 1885–1913 titkára. – *232 277* (330)
– *A Much-Needed Lesson – for Progressives and Social-Demokrats* (Az igen-igen szükséges lecke haladópártiak és szociáldemokraták számára); „Justice", 1895 márc. 9. – *446* (577)

LEHMANN – német orvos. – *151*

LEO, Heinrich (1799–1878) – német történész és publicista, reakciós, a hegeliánusok ellenfele, a porosz junkerság ideológusa. – *470*
– *Geschichte der französischen Revolution* (A francia forradalom története), Halle 1842. – *470*

LESSEPS, Ferdinand-Marie, vicomte de (1805–1894) – francia mérnök és üzletember; nemzetközi társaságot szervezett a Szuezi-csatorna építésére (1859–69); mint a Panama-csatorna építésére alakult társaság vezetőjét a Panama-botrány leleplezésekor öt évre ítélték. – *32* (8 70)

LESSING, Gotthold Ephraim (1729–1781) – német drámaíró, műtörténész és kritikus, a német felvilágosodás egyik vezéralakja. – *118*

LESSNER, Friedrich (1825–1910) – német szabó, a Kommunisták Szövetségének tagja; részt vett az 1848–49-es forradalomban, a kölni kommunista-perben háromévi várbörtönre ítélték; 1856-ban Angliába emigrált, részt vett az I. Internacionálé minden konferenciáján és kongresszusán, tagja a Főtanácsnak, a londoni Német Munkás Művelődési Egyletnek és a brit föderális tanácsnak; egyik alapítója az angol Független Munkáspártnak; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *54 69 504 507 511* (133)

– *Erinnerungen eines Arbeiters an Karl Marx. Zu dessen zehnjährigen Todestage, 14. Marz 1893* (Egy munkás emlékezései Karl Marxra. Halálának tizedik évfordulójára, 1893 március 14-re); „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93, I. köt., 24. sz. – *54* (106)

»*Lex Allemannorum*« (Allemann jog). – *452* (585)

Lex Salica (Száli jog). – *452* (588)

LEXIS, Wilhelm (1837–1914) – német közgazdász és statisztikus, egyetemi tanár. – *425*

– *Die Marx'sche Kapitaltheorie* (A marxi tőkeelmélet); „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik", új sorozat XI. köt., Jéna 1885. – *425* (550)

Library (Könyvtár) *lásd* Liebknecht, Wilhelm

LIEBER, Ernst (1838–1902) – német polgári politikus, a Centrumpárt egyik alapítója, 1871–1902 Reichstag-képviselő, 1891-től fokozott mértékben annak a balszárnynak a vezére, amely határozottan szembefordult a katonai költségvetés előirányzatával. – *75*

LIEBKNECHT, Gertrud (szül. 1864) – Wilhelm Liebknecht lánya. – *218 230*

LIEBKNECHT, Karl (1871–1919) – Wilhelm Liebknecht fia, a német és a nemzetközi munkásmozgalom kimagasló vezetője, a Német Kommunista Párt egyik alapítója. – *20 107 166–167* (178 262)

LIEBKNECHT, Natalie (1835–1909) – Wilhelm Liebknecht második felesége (1868-tól). – *20 106–107 118 139 164 166–167 218 511* (177 178)

LIEBKNECHT, Theodor Karl (1870–1948) – Wilhelm Liebknecht fia, jogász, szociáldemokrata; 1921-től porosz országgyűlési képviselő; 1933-tól emigráns. – *107 166–167* (262)

LIEBKNECHT, Wilhelm (1826–1900) – német szocialista, a Kommunisták Szövetségének tagja, az 1848-as forradalom résztvevője, majd az I. Internacionálé tagja és a német Szociáldemokrata Munkáspárt egyik megalapítója; a „Volksstaat" és a „Vorwärts" szerkesztője, később a II. Internacionálé egyik fő szervezője, Marx és Engels barátja. – *20 26 32–34 44 47 83 88 106–107 117–118 139–141 148 150–151 155 164–167 176 181 218 253–255 258 260 279 316 323–325 328–329 333 343 356 358 361 443 449 455 511* (5 90 132 154 177 178 197 300 333 348 438 462)

– [*Beszéd a Reichstagban 1893 febr. 7-én*;] „Stenographische Berichte etc.", II. köt., Berlin 1893. – *26 33* (71)

– *In eigener Sache* (Saját ügyemben); „Vorwärts", 1894 nov. 23. – *324* (432)

– (Névtelenül:) *A frankfurti pártkongresszus vitájához*; „Vorwärts", 1894 nov. 24. – *324*

– [*Beszéd a Reichstagban 1894 dec. 12-én*;] „Stenographische Berichte etc.", I. köt., Berlin 1895. – *333* (443)

– [*Beszéd a Reichstagban 1895 márc. 2-án*;] „Stenographische Berichte etc.", II. köt., Berlin 1895. – *443* (573)

Lily *lásd* Rosher, Lilian

LINCOLN, Abraham (1809–1865) – amerikai politikus, a Köztársasági Párt egyik alapítója; 1861–65 az Egyesült Államok elnöke; a polgárháború alatt több fontos demokratikus reformot hajtott végre és áttért a forradalmi hadvezetésre; 1865 áprilisában a rabszolgatartók által szervezett merénylet áldozata lett. – *69* (128)

LISTER, John – angol szocialista, a Független Munkáspárt egyik vezetője, halifaxi városi tanácsos és 1893-as parlamenti képviselőjelölt. – *29*

LIVINGSTON, Max – a Standard Oil konszern pittsbourghi leányvállalatának alkalmazottja, Hermann Meyer unokaöccse. – *368 439 466* (458 571)

LLOYD, Henry Demarest (1847–1903) – amerikai publicista, gazdasági problémákkal foglalkozó művek szerzője, az amerikai munkásosztály harcának támogatója. – *50* (100 101)

LONGUET, Edgar (1879–1950) – Marx unokája, Jenny és Charles Longuet fia, orvos; 1938-tól a Francia Kommunista Párt tagja, az antifasiszta ellenállás aktív résztvevője. – *311 495 506*

LONGUET, Jean-Laurent-Frédéric (Johnny) (1876–1938) – Marx unokája, Jenny és Charles Longuet fia, később a Francia Szocialista Párt egyik vezetője. – *311 495 506*

LONGUET, Jenny (1844–1883) – Marx legidősebb lánya, újságíró, részt vett a nemzetközi munkásmozgalomban, 1872-től Charles Longuet felesége. – *311 506*

LONGUET, Jenny (Mémé) (1882–1952) – Jenny és Charles Longuet lánya. – *311 506*

LONGUET, Marcel (1881–1949) – Jenny és Charles Longuet fia. – *311 506*

LOPATYIN, German Alekszandrovics (1845–1918) – orosz közgazdász forradalmár, Csernisevszkij tanítványa; Londonban Marx köréhez tartozott; 1870-ben az Internacionálé Főtanácsának tagja, a „Tőke" első kötetének orosz fordítója; munkáját letartóztatása után N. F. Danyielszon folytatta. – *72* (135)

LORENZO, Anselmo (1841–1915) – spanyol nyomdász, 1869-től a Nemzetközi Munkásszövetség tagja, a spanyolországi szekciók megszervezője, 1872-ben a spanyol föderális tanács titkára; fellépett a bakunyinisták ellen. – *223*

LORIA, Achille (1857–1943) – olasz közgazdász és szociológus, egyetemi tanár. – *231 295 318 362 407 410 428–430 443 449*
– *Karl Marx*; „Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti", 1883 ápr. 1. – *231* (329)
– *L'opera postuma di Carlo Marx* (Marx Károly hátrahagyott műve); „Nuova Antologia. Rivista di scienze, lettere ed arti", 1895 febr. 1. – *407 428–430 449* (553)

»*Lotta di classe*« (Osztályharc), Milánó. – *3* (1)

Louis Capet *lásd* Lajos, XVI.

Louise *lásd* Kautsky, Louise (szül. Strasser)

Ludwig *lásd* Freyberger, Ludwig

»*Lumea nouă*« (Új Világ), Bukarest. – *304* (408)

LUTHER, Martin (1483–1546) – a német reformáció vezére. – *94*

LUX, Elisabetha (szül. Holzmann) (szül. 1869) – Heinrich Lux felesége. – *417*

LUX, Heinrich (szül. 1863) – német szociáldemokrata, szociálpolitikai művek szerzője. – *417–418*

LÜTGENAU, Franz (szül. 1857) – német újságíró, szociáldemokrata. – *412*

M

MACKINLEY, William (1843–1901) – amerikai republikánus párti politikus, 1897–1901 az Egyesült Államok elnöke – *170* (265)

MACMILLAN, Sir Frederick Orridge (1851–1936) – angol könyvkiadó. – *157*

MALON, Benoît (1841–1893) – francia kispolgári szocialista, az I. Internacionálé tagja, a Párizsi Kommün résztvevője, annak leverése után emigrált; később a posszibilisták egyik vezetője. – *48* (69 368)

MALTHUS, Thomas Robert (1766–1834) – angol pap és reakciós közgazdász, a dolgozók nyomorát szükségszerűnek feltüntető népesedési elmélet szerzője. – *367*

The Manifesto of the Socialist League (A Szocialista Liga Kiáltványa), London 1885. – *21* (46)

MANN, Thomas (Tom) (1856–1941) – angol vasmunkás, szakszervezeti vezető; 1885-től a Szociáldemokrata Föderáció, 1893-tól a Független Munkáspárt funkcionáriusa; az első világháborúban internacionalista; 1820-tól a Kommunista Párt tagja, a Vörös Szakszervezeti Internacionálé egyik megalapítója. – *277* (13 388)

MARTIGNETTI, Pasquale (1844–1920) – olasz szocialista, Engels levelező partnere, Marx és Engels néhány művének fordítója. – *91–92 362–363 407*

MARTINI, Ferdinando (1841–1928) – olasz politikus, újságíró és drámaíró; az ún. polgári baloldal képviselője, 1892–93 közoktatásügyi miniszter. – *20*

MARX, Heinrich (1777–1838) – Marx apja, trieri jogász, majd jogtanácsos. – *235*

MARX, Henriette (1787–1863) – Marx anyja. – *235*

MARX, Karl Heinrich (1818–1883).

– *Bemerkungen über die neueste preussische Zensurinstruktion* (Megjegyzések a legújabb porosz cenzúrautasításról) [1842 január 15. és február 10. között], „Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik", I. köt., Zürich – Winterthur 1843. (1. köt. 3–25. old.) – *467 470 472* (607)

– *Die Verhandlungen des 6. rheinischen Landtags. Erster Artikel. Debatten über Pressfreiheit und Publikation der Landständischen Verhandlungen* (A 6. rajnai Landtag tanácskozásai. Első cikk. Viták a sajtószabadságról és az országos rendek tanácskozásainak közzétételéről) [1842 április]; „Rheinische Zeitung", melléklet, 1842 máj. 5., 8., 10., 12., 15. és 19. (1. köt. 28–77. old.) – *456 462–464 467 471–472* (592 611 612)

– *Der Kommunismus und die Augsburger „Allgemeine Zeitung"* (A kommunizmus és az augsburgi „Allgemeine Zeitung") [1842 okt. 15.]; „Rheinische Zeitung", 1842 okt. 16. (1. köt. 105–109. old.) – *472* (612)

– *Verhandlungen des 6. rheinischen Landtags. Dritter Artikel. Debatten über das Holzdiebstahlsgesetz* (A 6. rajnai Landtag tanácskozásai. Harmadik cikk. Viták a falopási törvényről) [1842 október]; „Rheinische Zeitung", melléklet, 1842 okt. 25., 27., 30., nov. 1. és 3. (1. köt. 110–147. old.) – *456 462–464 467 471–472* (592 611 612)

– *Rechtfertigung des ††-Korrespondenten von der Mosel* (A mosel-vidéki ††-tudósító igazolása) [1843 január 1–20]; „Rheinische Zeitung", 1843 jan. 15–20. (1. köt. 171–198. old.) – *456 462–464 467 470–472 483 490* (592 600)

– *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung* (A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés) [1843 vége–1844 eleje]; „Deutsch-Französische Jahrbücher", I–II. füzet, Párizs 1844. (1. köt. 378–391. old.) – *143 148 154* (231)

– és Friedrich ENGELS: *Die heilige Familie, oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Konsorten* (A szent család vagy a kritikai kritika kritikája. Bruno Bauer és társai ellen) [1844 szeptember–november], Majna-Frankfurt 1845. (2. köt. 1–210. old.) – *25 126 184 207 218 238 463* (50 204)

– *Thesen über Feuerbach* (Tézisek Feuerbachról) [1845 tavasza]; „Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie", a „Neue Zeit" javított különlenyomata, Stuttgart 1888. (3. köt. 7–10. old.) – *25* (54)

– és Friedrich ENGELS: *Die deutsche Ideologie. Band II, Kapitel IV.*, Karl Grün: „Die soziale Bewegung in Frankreich und Belgien" (Darmstadt 1845) oder Die Geschichtsschreibung des wahren Sozialismus (A német ideológia. II. köt., IV. fej. Karl Grün:

„Die soziale Bewegung in Frankreich und Belgien" (Darmstadt 1845) vagy az igazi szocializmus történetírása); „Das Westphälische Dampfboot" 1847 aug.–szept. (3. köt. 483–529. old.) – *439 466* (570)
– és Friedrich ENGELS (névtelenül): *Zirkular gegen Kriege* (Körlevél Kriege ellen) [1846 május 11.]; „Das Westphälische Dampfboot", 1846 júl. (4. köt. 1–15. old.) – *439 466* (570)
– *Misère de la Philosophie. Réponse a la Philosophie de la misère de M. Proudhon* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiája"-ra) [1847 első fele] Párizs–Brüsszel 1847. (4. köt. 58–174. old.). – *231*
– *Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons „Philosophie des Elends"* (A filozófia nyomorúsága. Válasz Proudhon úrnak „A nyomorúság filozófiája"-ra), E. Bernstein és K. Kautsky német fordításában, Engels előszavával és jegyzeteivel, Stuttgart 1885. – *231* (460)
– *Lohnarbeit und Kapital* (Bérmunka és tőke) [1847 december] (6. köt. 386–412. old.). – *241* (336)
– *Наемный трудъ и капиталъ* (Bérmunka és tőke) Engels bevezetőjével, az 1891-es német kiadás fordítása, Genf 1894. – *241 246 257 456* (336 593)
– és Friedrich ENGELS (névtelenül): *Manifest der Kommunistischen Partei* (A Kommunista Párt kiáltványa) [1847 december–1848 január], London 1848. (4. köt. 437–470. old.) – *21* (409 604)
– és Friedrich ENGELS: *Das Kommunistische Manifest* (A Kommunista Kiáltvány), III., a szerzőileg jóváhagyott német kiadás a szerzők előszavaival, Hottingen-Zürich 1883. – *3* (1 452)
– – IV., Fr. Engels által jóváhagyott és új előszóval ellátott német kiadás, London 1890. – *3* (1 452)
– – V., szerzőileg jóváhagyott német kiadás a szerzők előszavaival, Berlin 1891. – *24–25 395* (1 511)
– – VI., szerzőileg jóváhagyott német kiadás a szerzők előszavaival, Berlin 1894. – *395* (511)
– és Friedrich ENGELS: *Манифестъ Коммунистической Партии* (A Kommunista Párt kiáltványa), az 1872-es német kiadás orosz fordítása, a szerzők előszavával, Genf 1882. – *37 45* (452)
– és Friedrich ENGELS: *Manifeste du parti communiste* (A Kommunista Párt kiáltványa); „Le Socialiste", 1885 aug. 29. – nov. 7. – *273* (369 452)
– és Friedrich ENGELS: *Le Manifeste du parti communiste* (A Kommunista Párt kiáltványa); „L'Ère nouvelle", 1894 szept.–nov. – *273 305–308 349* (369)
– és Friedrich ENGELS: *Manifeste du parti communiste* (A Kommunista Párt kiáltványa), Paris 1895. – *349*
– és Friedrich ENGELS: *Manifesto of the Communist Party* (A Kommunista Párt kiáltványa), szerzőileg jóváhagyott angol fordítás, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Fr. Engels, London 1888. – *50*
– és Friedrich ENGELS: *Manifest komunistyczny* (Kommunista Kiáltvány), második lengyel kiadás, London 1892. – *3*
– és Friedrich ENGELS: *Manifestul comunist* (Kommunista Kiáltvány), P. Muçoiu román fordításában, Iaşi 1892. – *217*
– és Friedrich ENGELS: *Il Manifesto del Partito Comunista (1848)* (A Kommunista Párt kiáltványa (1848)); „Lotta di classe", 1892 szept.–dec. – *3 45 79* (1)
– *Il manifesto del partito comunista* (A Kommunista Párt kiáltványa), Engelsnek az olasz olvasó számára írt új előszavával, Milánó 1893. – *3 45 79 189* (1 46 93)
– és Friedrich ENGELS: *Kommunistický manifest* (Kommunista Kiáltvány), A. Radimsky szerzőileg jóváhagyott cseh fordításában, Bécs 1893. – *57* (110)
– és Friedrich ENGELS: *Манифестъ Коммунистической Партии* (A Kommunista Párt kiáltványa), örmény nyelven, Bécs 1894. – *320 349* (397)
– és Friedrich ENGELS: *Előszó a „Kommunista Párt kiáltványa" 1872-es német kiadásához* [1872 június 24.] (18. köt. 86–87. old.) – *3* (452)

– és Friedrich ENGELS: (A szerzők előszava az orosz kiadáshoz) [1882 január 21]; „*Предисловие авторов к русскому изданию*" az 1872-es német kiad. ford., Genf 1882. (19. köt. 439–440. old.) – *37* (80)
– *Rede über die Frage des Freihandels, gehalten am 9. Januar 1848 in der Demokratischen Gesellschaft zu Brüssel* (Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről. Elhangzott a brüsszeli Demokrata Társaság 1848 január 9-i gyűlésén); „Das Elend der Philosophie. Antwort auf Proudhons »Philosophie des Elends«, Stuttgart 1885, függelék, II. (4. köt. 422–436. old.) – *231 235* (326)
– *Речь о свободе торговли* (Beszéd a kereskedelem szabadságáról), németből ford. G. Plehanov, Genf 1885. – *235* (326 327)
– *Free Trade. A Speech Delivered before the Democratic Club, Brussels, Belgium, Jan. 9, 1848* (A szabadkereskedelem. Beszéd a Demokrata Társaságban (Brüsszel, Belgium) 1848 jan. 9-én), a „Filozófia nyomorúságá"-ból vett kivonattal, Fl. Kelley-Wischnewetzky ford., Fr. Engels előszavával, Boston, London 1889. – *229 231 237* (327)
– *Discorso sul libera scambio* (Beszéd a szabadkereskedelemről), Fr. Engels előszavával, Milánó 1894. – *235 237*
– *Libero scambio e socialismo* (A szabadkereskedelem és a szocializmus); „Critica sociale", 1894 ápr. 1. és 16. – *235 237* (327)
– *Discours sur la question du libre échange, prononcé à l'Association Démocratique de Bruxelles, dans la seance publique du 9 janvier 1848* (Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről. Elhangzott a brüsszeli Demokrata Társaság 1848 január 9-i nyilvános gyűlésén), Brüsszel 1848., „L'Ère nouvelle", 1894 jún. – *229 231 235 237* (326)
– *Die Krisis und die Konterrevolution* (A válság és az ellenforradalom) [1848 szeptember 11–13. és 15.]; „Neue Rheinische Zeitung", 1848 szept. 13. (5. köt. 382–388. old.) – *370* (476)
– *Die Klassenkämpfe in Frankreich 1848 bis 1850* (Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig) [1850], Berlin 1895. (7. köt. 7–103. old.) – *395 401 403 405 443 447 455 464 466* (510 539 599 606)
– *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte* (Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája) [1851 december–1852 március]; „Die Revolution. Eine Zeitschrift in zwanglosen Heften", I. füzet, New York 1852. (8. köt. 101–196. old.) – *202* (336)
– *Enthüllungen über den Kommunistenprozess zu Köln* (Leleplezések a kölni kommunistaperről) [1852 október eleje–december vége], újranyomás, Engels előszavával és dokumentumokkal, Hottingen-Zürich 1885. (8. köt. 389–452. old.) – *24–25 434*
– *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet) [1858 augusztus–1859 január], Berlin 1859. (13. köt. 1–147. old.) – *25*
– *Herr Vogt* (Vogt úr) [1860 január–november], London 1860. (14. köt. 319–627. old.) – *444 463*
– (Névtelenül:) *Address of the Working Men's International Association* (A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete) [1864 október 21. és 27. között], London 1864. (16. köt. 3–11. old.) – *45*
– *To Abraham Lincoln, President of the United States of America* (Abraham Lincolnnek, az Amerikai Egyesült Államok elnökének) [1864 november 22. és 29. között]; „Der Sozialdemokrat", 1864 dec. 30. (16. köt. 16–17. old.). – *69* (128)
– *Über P.-J. Proudhon* (Proudhonról) [1865 január 24]; „Der Sozialdemokrat", 1865 febr. 1., 3., 5. (16. köt. 22–28. old.) – *356* (460)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., I. könyv: *Der Produktionsprozess des Kapitals* (A tőke termelési folyamata) [1863–1867], I. kiad., Hamburg 1867., II. kiad. Hamburg 1872. (23. köt.) – *104 231 362 367 432 487* (474)
– *Le Capital. Critique de l'économie politique* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), I. köt., ford. J. Roy, Párizs 1872–75. – *80 91 104 521* (648)
– *Il Capitale. Critica dell economia politica* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), Torino 1886. – *78 80 91 104*

– *Capital: a Critical Analysis of Capitalist Production* (A tőke: a tőkés termelés kritikai elemzése), I. köt., ford. S. Moore és E. Aveling, Engels kiad., London 1887. – *312 341 506* (416)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), II. köt., II. könyv: *Der Zirkulationsprozess des Kapitals* (A tőke forgalmi folyamata), Engels kiad., Hamburg 1885., II. kiad. Hamburg 1893. (24. köt.) – *36 60 79 91 188 199 231 340 431 487* (78 161)
– *Капитал. Критика политической экономии* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), II. köt., II. könyv: *Процесс обращения капитала* (A tőke forgalmi folyamata), Szentpétervár 1885. – *36 188* (73)
– *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie* (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), III. köt., III. könyv: *Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion* (A tőkés termelés összfolyamata) [1885–1894], Engels kiad., Hamburg 1894. (25. köt.) – *24 31 36 48 50–51 54–55 69 91 147 159 168–170 174 176 179 183 187–188 190 192 197 204 206 216–217 219 225 229 231 233 235 238 247–249 253–254 258–263 271 289–290 305 310 322 327 331–332 339–343 351 354 362 367 378 398 407 422–425 428 430–432 457 487 512–513* (161 263 270 360 361 392 451 548 594 637)
– *Két fejezet a „Tőke" harmadik kötetéből.* 23. fej.: *Zins und Unternehmergewinn* (Kamat és vállalkozói nyereség), 24. fej.: *Veräusserlichung des Kapitalverhaltnisses in der Form des zinstragenden Kapitals* (A tőkeviszony külsőlegessé válása a kamatozó tőke formájában); „Die Neue Zeit", 12 évf. 1893–94, II. köt., 42. és 43. sz. (25. köt. 349–377. old.) – *253–254 260–262 294 341* (317 398)
Капитал. Критика политической экономии (A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata), III. köt., III. könyv:
Процесс капиталистического производства в целой (A tőkés termelés összfolyamata), Szentpétervár 1896. – *159 188*
– *Theorien über den Mehrwert* (Értéktöbblet-elméletek) (A „Tőke" IV. könyve) [1862 jan.–1863 jún.] (26. köt. I–III. rész.) – *55 340 349 447 458* (107 596)
– *General Rules and Administrative Regulations of the International Workingmen's Association* (A Nemzetközi Munkásszövetség általános szervezeti szabályzata és ügyviteli szabályzata) [1871 október 24.] (17. köt., 406–423. old.). – *45*
– *Allgemeine Statuten und Verwaltungsverordnungen der Internationalen Arbeiterassoziation* (A Nemzetközi Munkásszövetség általános szervezeti szabályzata és ügyviteli szabályzata; hivatalos német kiadás, átnézte a Főtanács, Lipcse 1872. – *45*
– és Friedrich ENGELS: *Les prétendues scissions dans l'Internationale. Circulaire privée du Conseil Général de l'Association Internationale des Travailleurs* (Az állítólagos szakadások az Internacionáléban. A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának bizalmas körlevele) [1872 január közepe–március eleje], Genf 1872. (18. köt. 1–44. old.) – *24–25* (53)
– és Friedrich ENGELS: *L'Alliance de la Démocratie Socialiste et l'Association Internationale des Travailleurs* (A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetközi Munkásszövetség) [1873 április–július], London–Hamburg 1873. (18. köt. 311–445. old.) – *24–25* (53)
– [*Levél az „Otyecsesztvennije Zapiszki" szerkesztőségének*] [1877 november körül]; „Vesztnyik Narodnoj Voli", 5. sz., Genf 1886. (19. köt. 108–113. old.) – *37* (79)

MARX-AVELING, Eleanor (Tussy) [1855–1898] – Marx legfiatalabb lánya, az angol munkásmozgalom résztvevője; 1884-től E. Aveling élettársa. – *8 17 21 34 52 57 60 64–65 82 102 104 107 124 151 153 159 166 221 239 250 254 258 265 277–278 290 301 303 311–313 339–340 342 346 349–350 381 383 395 435 447 473 485 488–489 491 495 503–504 506–508 515* (12 13 46 66 90 96 120 133 186 241 375 388 634 649)
– *Wie Lujo Brentano zitiert* (Hogyan idéz Lujo Brentano); „Die Neue Zeit", XIII. évf., 1894–95, I. köt., 9. sz. – *313* (417)

MASSMANN, Hans Ferdinand (1797–1874) – német filológus, berlini egyetemi tanár, a német nacionalista mozgalom egyik vezetője. – *177* (272)

MAWDSLEY, James (1848–1902) – angol szakszervezeti funkcionárius, konzervatív, a textilszakszervezet egyik vezetője; 1882–97 a trade-union kongresszus parlamenti bizottságának tagja. – *243*

MAXWELL, Shaw (szül. 1855) – a skót demokratikus és szocialista mozgalmak egyik vezetője; 1888-ban a Skót Munkáspárt, 1890-ben a Törvényes Nyolcórás Munkaidőért Küzdő és Nemzetközi Munkaliga, valamint 1893-ban a Független Munkáspárt egyik alapítója; az 1893-as zürichi nemzetközi szocialista munkáskongresszus résztvevője. – *9 55*

MAZZINI, Giuseppe (1805–1872) – olasz polgári demokrata forradalmár, az olasz nemzeti felszabadító mozgalom egyik vezére; 1849-ben a Római Köztársaság ideiglenes kormányának elnöke; 1850-ben Londonban az Európai Demokrácia Központi Bizottságának egyik szervezője. – *519*

MEDING, Oskar (Gregor Samarow) (1829–1903) – német író, a 60–70-es években állami szolgálatban állt, később olcsó sikerregények szerzője. – *218*

MEHRING, Franz (1846–1919) – német szociáldemokrata, irodalomkritikus és történetíró, a német szociáldemokrácia balszárnyának egyik vezetője, majd a Spartakus Szövetség tagja és a Német Kommunista Párt egyik megalapítója. – *62 75–76 93–97 469–472* (115 117 190 241 574)

– *Die Lessing-Legende. Eine Rettung von Franz Mehring* (A Lessing-legenda. Franz Mehring védirata); „Die Neue Zeit", X. évf., 1891–92., I. köt. 17–26. és II. köt. 30–40. sz. – *75–76 95*

– *Die Lessing-legende. Eine Rettung von Franz Mehring. Nebst einem Anhange über den historischen Materialismus* (A Lessing-legenda. Franz Mehring védirata. A történelmi materializmusról szóló függelékkel), Stuttgart 1893. – *62 75–76 93 95–97* (116)

MEISSNER, Otto Karl (1819–1902) – hamburgi könyvkiadó, a „Tőke" és más Marx- és Engels-művek kiadója. – *121 159 190 231 247 249 263 310 312 342–343 463*

MENDELSON, Maria (Jankowska-Mendelsonowa, szül. Zaleska) (Stefan Leonowicz, Maria Schopar, Sofia Schopar) (1850–1909) – lengyel szocialista, az Internacionálé tagja, a lengyel forradalmi emigráció tevékeny résztvevője; küldött az 1889-es, az 1891-es és az 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszuson; a Lengyel Szocialista Párt 1892-es alapító kongresszusának résztvevője; 1889-től Stanisław Mendelson felesége. – *4 6 16 23 49 58 242 244 280 298 468 511* (5 49)

MENDELSON, Stanisław (1857–1913) – lengyel publicista, szocialista; küldött az 1889-es, az 1891-es és az 1892-es nemzetközi szocialista munkáskongresszusokon; 1892-ben a Lengyel Szocialista Párt egyik alapítója; a 90-es években visszavonult a munkásmozgalomtól. – *49 58 115 242 244 280–281 468 511* (381)

Mester *lásd* Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de

MEYER, Hermann (1821–1875) – német kereskedő, az 1848–49-es németországi forradalom résztvevője; 1852-ben Amerikába emigrált, az 50-es években és a 60-as évek elején az alabamai rabszolgafelszabadító mozgalom élén állt; az Internacionálé St. Louis-i szekciójának alapító tagja; Weydemeyer barátja. – *368 389* (458)

MEYER, Johann. – *412* (524)

MEYER, Rudolph Hermann (1839–1899) – német közgazdász és publicista, konzervatív, Bismarck ellenfele. – *98–101 117* (163 164 167 571)

MIGNET, Francois-Auguste-Marie (1796–1884) – liberális francia történész. – *201*

MIHAJLOVSZKIJ, Nyikolaj Konsztantyinovics (1842–1904) – orosz szociológus, publicista és irodalomkritikus, a liberális narodnyikok ideológusa, a marxizmus ellenfele; az „Otyecsesztvennije Zapiszki" és a „Russzkoje Bogatsztvo" szerkesztője.
– *Литература и жизнь* (Irodalom és élet); „Russzkoje Bogatsztvo", 1894 jan. – *409* (530)

MIKLÓS, II. (1868–1918) – orosz cár 1894–1917. – *304 306 393 397 410 416*
– [*Beszéd a nemesség, a zemsztvók és a városok küldöttségeinek fogadásán 1895 jan. 29-én (17-én)*;] „The Times", 1895 jan. 30.– *393* (508 533)

MILLERAND, Étienne-Alexandre (1859–1943) – francia ügyvéd, politikus és publicista, kispolgári radikális; 1885-től a küldöttkamara tagja, a 90-es években csatlakozott a szocialista mozgalomhoz és az opportunista szárny vezére lett; 1899–1902 kereskedelmi miniszter, később a „független szocialisták" csoportjának megalakítója; 1904-ben kizárták a Francia Szocialista Pártból; a Szovjet-Oroszország elleni intervenció egyik szervezője; 1920-ban miniszterelnök és külügyminiszter, 1920–24 köztársasági elnök. – *39 84 86 116 129–130 141 177–178 182 196 249 258 265–267 273–274 385* (35 192 229 453 488 490)

MIQUEL, Johannes (1828–1901) – német politikus, egy ideig a Kommunisták Szövetségének tagja, később a nemzeti liberális; 1867-től parlamenti képviselő, 1890–91 pénzügyminiszter. – *152 434* (242)

MOHAMED Abul Kaszim ibn Abdallah (kb. 570–632) – az iszlám megalapítója. – *489*

MOLIÈRE (Jean-Baptiste Poquelin) (1622–1673) – francia vígjátékíró.
– *Don Juan*. – *465*
– *Le Médecin volant* (A repülő orvos). – *465*

MOMBERGER, August. – *212–213*

MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat, baron de la Brède et de (1689–1755) – francia filozófus, politikai író, a polgári felvilágosodás képviselője; az alkotmányos monarchia és a hatalmak megosztása elméletének teoretikusa. – *94*

MOORE, Samuel (kb. 1830–1911) – angol bíró, Marx és Engels barátja, a „Kommunista Kiáltvány"-nak és a „Tőke" első kötetének angol fordítója. – *33 172 311 349–350 485 503 505–506 515*

MORA, Francisco (1842–1924) – spanyol cipész, szocialista; az I. Internacionálé spanyolországi és portugáliai szekcióinak szervezője, harcolt az anarchista befolyás ellen; 1879-ben a Spanyol Szocialista Munkáspárt egyik megalapítója. – *444*

MORGAN, Lewis Henry (1818–1881) – amerikai etnológus, archeológus és őstörténész, materialista. – *201*

MORRIS, William (1834–1896) – angol költő, író és művész; 1884–89 a Szocialista Liga, a 80-as évek végétől a Szociáldemokrata Föderáció egyik vezetője. – *212 218 238* (16)
– és E. B. BAX: *Socialism, its Growth & Outcome* (A szocializmus; növekedése és kimenetele), London–New York 1893. – *212 218 238*

MOTTELER, Emilie – Julius Motteler felesége. – *218 269 404 413* (534)

MOTTELER, Julius (1838–1907) – német szociáldemokrata, az I. Internacionálé tagja; a német Szociáldemokrata Munkáspárt egyik alapítója; 1874–78 és 1903-tól Reichstag-képviselő; a kivételes törvény idején a szocialista irodalom illegális terjesztésének irányítója; 1901-ig Londonban élt; a revizionizmus elleni harc idején szilárdan Bebel oldalán állt. – *138 218 253 269 404 412–413 511* (222 445 524 534)

»*Munca*« (Munka), Bukarest. – *304* (408)

MUNDELLA, Anthony John (1825–1897) – angol államférfi és gyáros; 1868 óta a parlament tagja, több ízben miniszter. – *250*

MUÑOZ – spanyol anarchista, rendőrügynök, 1890-ben hét évi kényszermunkára ítélik. – *187* (285)

MUŞOIU, Panait (1864–1944) – román szocialista, több román szocialista újság munkatársa; a „Kommunista Kiáltvány" és más Marx- és Engels-művek román fordítója. – *217* (318)

MÜLBERGER, Arthur (1847–1907) – német orvos, kispolgári publicista, proudhonista. – *74*

MÜLLER-TELLERING, Eduard von (szül. kb. 1808) – német jogász és publicista, kispolgári demokrata, a „Neue Rheinische Zeitung" munkatársa; az 1848-as forradalom leverése után Angliába emigrált, majd 1852-ben az Egyesült Államokban telepedett le; rágalomhadjáratot folytatott Marx és Engels ellen. – *365*

– *Vorgeschmack in die künftige deutsche Diktatur von Marx und Engels* (Kóstoló Marx és Engels eljövendő német diktatúrájából), Köln 1850. – *365*

MÜNZER, Thomas (kb. 1490–1525) – német prédikátor, forradalmár, a reformáció és a német parasztháború egyik legradikálisabb vezetője; teljes vagyonközösséget hirdetett. – *478*

N, Ny

NAPÓLEON, I. (1769–1821) – francia császár 1804–1814 és 1815. – *87 104 201 407* (175)

NAPÓLEON, III. (Louis Bonaparte) (1808–1873) – I. Napóleon unokaöccse; 1848–52 a második köztársaság elnöke; francia császár 1852–1870. – *403 407* (522)

»*Nature. A Weekly Illustrated Journal of Science*« (Természet. Képes tudományos hetilap), London. – *5* (7)

NETTLAU, Max (1865–1944) – osztrák történész és filológus, anarchista; az anarchizmus történetével foglalkozó művek szerzője. – *276*

»*Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie*« (Új Rajnai Újság. A demokrácia orgánuma), Köln. – *299 365 369* (403)

– 1848 aug. 25.: *Deutschland. Köln, 24. August* (Németország. Köln, augusztus 24.). – *369*

– 1848 szept. 6.: *Deutschland. Wien, 31. August* (Németország. Bécs, augusztus 31.). – *369*

– 1848 szept. 8.: *Deutschland. Wien, 2. September* (Németország. Bécs, szeptember 2.). – *369*

»*Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*« (Új Rajnai Újság. Politikai-gazdasági szemle), London–Hamburg–New York. – *54 395 401 403* (106)

»*Die Neue Welt. Illustriertes Unterhaltungsblatt für das Volk*« (Az Új Világ. Szórakoztató képes néplap), Lipcse–Stuttgart–Hamburg. – *235* (333)

– 1894 18. és 19. sz.: *Aus finsteren Zeiten* (Sötét időkből). – *235*

»*Die Neue Zeit. Revue des geistigen und öffentlichen Lebens*« (Az Új Idő. Szellemi és közéleti szemle), Stuttgart. – *17 55 158 160 174 176 212 214 253 261–262 289 307 340 346 354 371 378 417 470* (37)

»*New York Daily Tribune*« (New York-i Napi Híradó). – *352 389 463* (456)

»*New Yorker Volkszeitung*« (New York-i Népújság). – *51–53 170 240 332 354–355* (104)

NICHOLS, Sarah Nichols – Engels szakácsnője. – *508*

Noi *lásd* Turati, Filippo

NOKOV, Sztojan (1872–1959) – bolgár szociáldemokrata; 1889–94 Genfben élt, a svájci bolgár szociáldemokrata diákszervezetek egyik alapítója; 1894-ben visszatért Bulgáriába, ahol falusi tanítóként dolgozott; 1944-től a Bolgár Kommunista Párt tagja. – *81*

NOTHNAGEL, Hermann (1841–1905) – német orvosprofesszor, neurológus, jénai és bécsi egyetemi tanár. – *352*

»*Nuova Antologia di scienze lettere ed arti*« (Új tudományos, irodalmi és művészeti antológia), Firenze, majd Róma. – *407* ([527])

NYECSAJEV, Szergej Gennagyijevics (1847–1882) – orosz anarchista és összeesküvő; 1868–69-ben részt vett a pétervári diákmozgalmakban, 1869-ben Moszkvában megalapította a „Narodnaja Raszprava" („Népbíróság") nevű titkos szervezetet, majd Svájcba emigrált, 1869–71-ben szoros kapcsolatban állt Bakunyinnal, 1872-ben a svájci hatóságok kiszolgáltatták a cári kormánynak, elítélték és a Péter-Pál erődben halt meg. – *246*

Nyikolaj-on *lásd* Danyielszon, Nyikolaj Francevics

O

OBERWINDER, Heinrich (1846–1914) – osztrák újságíró; a 60-as évek elején lassalleánus, később az eisenachiakhoz csatlakozott; a „Volksstimme" és a „Volkswille" szerkesztője; a 70-es évek végén visszavonult a munkásmozgalomtól, a 80-as évek végén leleplezték mint porosz rendőrügynököt. – *256* ([299 357])

OMAR, I. (Omar ibn al Ehattab) (kb. 592–644) – mohamedán kalifa, az iszlám vallás egyik alapítója. – *287*

„*Основы теоретического социализма и их приложение к России*" (Az elméleti szocializmus alapjai és alkalmazásuk Oroszországra), Genf 1893. – *72* ([136])

OSWALD, Eugen (1826–1912) – német újságíró, kispolgári demokrata, 1848–49-ben részt vett a badeni forradalomban, majd emigrált, támogatta Marxot a menekült kommünárok megsegítésében. – *507*

P

PARETO, Vilfredo (1848–1923) – olasz vulgáris közgazdász és szociológus, a határhaszonelmélet matematikai irányzatának képviselője, lausanne-i egyetemi tanár. – *159*

– *Karl Marx. Le Capital. Extraits faits par M. Paul Lafargue* (Karl Marx. A Tőke. Paul Lafargue úr kivonatai), Párizs 1893. – *159* ([253])

PARNELL, Charles Stewart (1846–1891) – polgári nacionalista, ír politikus; 1875-től parlamenti képviselő; 1877-től a Home Rule párt vezére; 1879-ben egyik alapítója, 1880–81 vezetője az ír Földligának. – *13* ([21])

»*Le Parti socialiste. Organe du Comité révolutionnaire central*« (A Szocialista Párt. A Központi Forradalmi Bizottság orgánuma), Párizs. – *185* ([284])

Parvus *lásd* Gelfand, Alekszandr Lazarevics

PASQUALI, Felice (Nicolo Giolotti) – angliai olasz emigráns. – *275 282*

Paul *lásd* Lafargue, Paul

PAULI, Philipp Viktor (1836–1916 után) – német vegyész, Schorlemmer barátja, szoros kapcsolatban állt Marxszal és Engelsszel; egy rheinaui vegyi gyár vezetője. – *5*

PEARCE, Ada – betegápolónő. – *508*

PEASE, Edward R. (1857–1955) – angol szocialista, a Fábiánus Társaság egyik alapítója és 1884–1912 titkára; a Munkáspárt alapító tagja. – *277*

Percy *lásd* Rosher, Percy White

PERKIN, Sir William Henry (1838–1907) – angol vegyész. – *5*

PERNERSTORFER, Anna – Engelbert Pernerstorfer felesége. – *337*

PERNERSTORFER, Engelbert (1850–1918) – osztrák demokrata politikus, a „Deutsche Worte" és a bécsi „Arbeiterzeitung" szerkesztője; 1885-től osztrák parlamenti képviselő, 1896-tól az Osztrák Szociáldemokrata Párt tagja; később ennek jobbszárnyához tartozott. – *43 197*

PESTALOZZI, Johann Heinrich (1746–1827) – svájci pedagógus. – *387*

»*La Petite République française*« (A Kis Francia Köztársaság), Párizs. – *118 130 141 182–183 258 273 306 377* (192 209 229)

PETTY, Sir William (1623–1687) – angol klasszikus közgazdász és statisztikus. – *423*

PHILO(N), alexandriai (Philo Judaeus) (i. e. kb. 20–i. sz. kb. 54) – a zsidó-alexandriai vallásos filozófia fő képviselője. – *407–408*

PINKAU, Johann Karl (szül. 1859) – német litográfus, szociáldemokrata, 1892-től lipcsei fényképész, Reichstag-képviselő. – *290*

Pio, IX. *lásd* Pius, IX.

Pionierkalender *lásd* Pionier. Illustrierter Volkskalender

»*Pionier. Illustrierter Volkskalender*« (Az Úttörő. Képes Népkalendárium), New York. – *169 218* (266)

PITT, William, jun. (1759–1806) – angol politikus, tory; 1783–1801 és 1804–1806 miniszterelnök. – *253*

PIUS, IX. (1792–1878) – római pápa 1846–1878. – *133 174*

PLATÓN (i. e. kb. 427–kb. 347) – görög idealista filozófus. – *265 407–408 478*

PLATTER, Julius (1844–1923) – svájci közgazdász és publicista. – *430 449*

– *Die „Lösung"* (A „megoldás"); „Schweizerische Blätter für Wirtschafts- und Sozialpolitik", III. évf. 1895, 1. márc.-i sz. *430 449* (554)

PLEHANOV, Georgij Valentyinovics (1856–1918) – orosz forradalmár, az első orosz marxista csoport, a Munka Felszabadítása megalapítója (1883), a marxizmus kiváló propagandistája és úttörője Oroszországban; az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt II. kongresszusa után mensevik, az első világháború idején soviniszta. – *6 242–246 257 299 334 393 397–398 409–411 430 443 453 512–513* (9 80 118 148 169 327 336 514 530)

– *N. G. Tschernyschewski. Eine literar-historische Studie* (Ny. G. Csernisevszkij. Irodalmitörténeti tanulmány), Stuttgart 1894. – *243*

– *К вопросу о развитии монистического взгляда на историю* (A monista történelemszemlélet fejlődésének kérdéséhez), Beltov, azaz G. V. Plehanov, Szentpétervár 1895. – *393 397* (507)

PLEHANOVA, Rozalija Markovna (1858–1949) – Plehanov felesége és harcostársa; a 70-es évek második felében részt vett az oroszországi forradalmi mozgalomban; 1880-ban férjével együtt emigrált, akinek halála után tevékenyen részt vett műveinek gyűjtésében és kiadásában. – *398*

PLENER, Ernst von (1841–1923) – osztrák politikus, a német liberálisok vezére; Reichsratképviselő; 1893–95 pénzügyminiszter. – *161*

POLAK, Henri (1868–1493) – holland szakszervezeti funkcionárius, jobboldali szociáldemokrata. – *339*

POLLITT, James – angol újságíró. – *475 481–482* (613)

POPP, Julius (1849–1902) – osztrák cipész, szociáldemokrata; az 1888-as hainfeldi szociáldemokrata egyesülési kongresszus elnöke, pénztárnok és a pártvezetőség elnöke. – *134 197 268*

PRICE, Richard (1723–1791) – angol radikális publicista, közgazdász és erkölcsfilozófus. – *253*

PRINET – a Panama-botrány vizsgáló bizottságának elnöke. – *32*

Programme agricole du Parti Ouvrier Français commenté par Paul Lafargue (A Francia Munkáspárt agrárprogramja Paul Lafargue kommentárjaival), Lille 1894. – *293 306 343*

Protokoll des Internationalen Sozialistischen Arbeiterkongresses in der Tonhalle Zürich vom 6–12. August 1893 (A zürichi hangversenyteremben 1893 augusztus 6-tól 12-ig tartott nemzetközi szocialista munkáskongresszus jegyzőkönyve), Zürich 1894. – *301 396* (154)

Protokoll des Kongresses zu Wyden (A wydeni kongresszus jegyzőkönyve), Berlin 1880. – *396* (312)

»*Przedświt*« (Virradat), Genf–London. – *28 252* (63)

– 1893 febr.: *Russo-Boruska przyjaźń* (Orosz–porosz barátság). – *28 35*

PULSZKY Ferenc (1814–1897) – magyar politikus, író és archeológus; a forradalomban Kossuth mellett működött; 1849 januárjában kinevezték londoni követnek; a forradalom leverése után távollétében halálra ítélték. Londonba emigrált, elkísérte Kossuthot angliai és amerikai körútján, 1860-ban Torinóba költözött. 1867-ben tért haza, országgyűlési képviselő volt, de főleg régészettel foglalkozott. – *520*

Pumps *lásd* Rosher, Mary Ellen

»*Punto Nero*« (Sötét Kor), Reggio-Emilia. – *275* (372)

Q

QUELCH, Harry (1858–1913) – angol baloldali szocialista, az új trade-unionok egyik vezetője, az angol munkásmozgalomban és a II. Internacionáléban harcolt az opportunizmus ellen. – *212 450* (582)

QUESNAY, François (1694–1774) – francia orvos és közgazdász, a fiziokratizmus megalapítója. – *458*

– *Tableau économique. Remarques sur les variations de la distribution des revenus annuels d'une nation* (Gazdasági táblázat. Megjegyzések egy nemzet évi jövedelme elosztásának változatairól), Versailles 1758. – *458*

Question Sociale *lásd* Almanach de la Question Sociale

R

»*Работник. Орган на българската социаль-демократическа партия*« (A Munkás. A Bolgár Szociáldemokrata Párt lapja), Tirnovo. – *304* (408)

RADIMSKÝ, August (1862–1929) – szociáldemokrata cseh újságíró; 1891–97 a bécsi „Arbeiterzeitung" egyik szerkesztője, a „Kommunista Kiáltvány" cseh fordítója. – *57* (110)

RAKOVSZKI, Krasztyu (Christian) Georgiev (1873–1941) – bolgár szociáldemokrata, egy genfi bolgár szociáldemokrata diákcsoport tagja; küldött az 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszuson; 1917-től a bolsevik párt tagja, szovjet diplomata; később mint a trockista ellenzék tagját kizárták a pártból. – *461*

RAPPOPORT, Charles (1865–1941) – oroszországi származású francia szocialista, később kommunista, filozófiai és szociológiai tárgyú művek szerzője. – *188 192*

»*La Rassegna Agraria, Industriale, Commerciale, Letteraria, Politica, Artistica*« (Mezőgazdasági, ipari, irodalmi, kereskedelmi és művészeti szemle), Nápoly. – *362 407 430* (466)

RAVE, Bernhard (1801–1869) – német orvos és újságíró; a „Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe" egyik alapítója és szerkesztője; 1844–64 az „Elberfelder Zeitung" szerkesztője. – *469*

RAVÉ, Henri – francia újságíró, Engels több művének francia fordítója. – *65 83 143 148–149 190 194* (121 230 295)

RAYNAL, David (1840–1903) – francia borkereskedő, opportunista; 1879-ben képviselő, 1881–85 közmunkaügyi miniszter a Ferry-kormányban, 1893–94 belügyminiszter. – *382* (488 490)

RECLUS, Michel-Elie (1827–1904) – francia etnográfus és publicista, utópikus szocialista; részt vett az 1848-as forradalomban, az 1851-es államcsíny után kiutasították Franciaországból; 1855-ben visszatért; a Párizsi Kommün idején a Nemzeti Könyvtár igazgatója. – *74*

– *Les Primitifs. Études d'ethnologie comparée* (A természeti népek. Összehasonlító néprajzi tanulmányok), Párizs 1885. – *74*

– *Primitive Folk. Studies in comparative ethnologie* (A természeti népek. Összehasonlító néprajzi tanulmányok), New York 1891. – *74*

REEVES, William Dobson (kb. 1827–1907) – angol kiadó és könyvkereskedő. – *125 135 151* (203)

REGNARD, Georges – lausanne-i egyetemi tanár. – *307* (415)

Report of the twenty-seventh annual Trades Union Congress held in St. Andrew's Hall, Norwich, on September 3, 4, 5, 6, 7 and 8 1894 (Beszámoló az 1894 szeptember 3-tól 8-ig a norwichi St. Andrew Csarnokban tartott huszonhetedik évi szakszervezeti kongresszusról), Manchester 1894. – *386* (380)

Report of the twenty-sixth annual Trades Union Congress held in Belfast, on September 4, 5, 6, 7, 8 and 9 1893 (Beszámoló az 1893 szeptember 4-től 9-ig Belfastban tartott huszonhatodik évi szakszervezeti kongresszusról), Manchester 1894. – *284 287* (386)

REUMANN, Jakob (szül. 1853) – osztrák szociáldemokrata, a bécsi „Arbeiterzeitung" egyik szerkesztője; 1891-ben az erfurti pártkongresszus vendége, küldött az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszuson. – *134 197*

REUSS, Karl Theodor – német újságíró, a 80-as években londoni porosz rendőrügynök, 1887 decemberében leleplezték. – *203* (299)

REUTER, Paul Julius, Freiherr von (1816–1899) – a Reuter hírügynökség alapítója. – *14*

»*Le Réveil Ouvrier*« (A Munkásébresztő), Calais. – *233* (331)

Revue der Neuen Rheinischen Zeitung *lásd* Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue

»*Rheinische Zeitung für Politik, Handel und Gewerbe* (Rajnai Újság, politika, kereskedelem és ipar), Köln. – *340 352 456 462 464 466–467 469–471* (446)

»*Rheinische Zeitung*« (Rajnai Újság), Köln. – *148 228 250 300 481 483* (238 613)

RICHARD, I. (Oroszlánszívű) (1157–1199) – angol király 1189–1199. – *94*

RICHTER, Eugen (1838–1906) – német politikus, kezdetben haladópárti, később a Német Szabadelvű Párt, majd a Szabadelvű Néppárt egyik vezetője; az északnémet, 1871-től a német Reichstag képviselője. – *26 53 75 274* (149)

– *Sozialdemokratische Zukunftsbilder. Frei nach Bebel* (A jövő szociáldemokrata képei. Bebel után szabadon), Berlin 1891. – *26–27* (57)

ROSCOE, Sir Henry Enfield (1833–1915) – angol vegyész, manchesteri egyetemi tanár. *5 179 259 358*

– és Karl SCHORLEMMER: *Ausführliches Lehrbuch der Chemie* (A kémia részletes tankönyve), I–IV. köt., Braunschweig 1877–89. – *179 259* (277)

– és Karl SCHORLEMMER: *A Treatise on Chemistry* (Vegyészeti tanulmány), I–III. köt., London–New York 1877–92. – *179 358* (277)

– *Karl Schorlemmer*; „Nature", XLVI. köt., 1892 aug. 25. – *5* (7)

ROSHER – Percy White Rosher apja. – *506–507*

ROSHER, Lilian (Lily) (szül. 1882) – Mary Ellen és Percy White Rosher lánya. – *272*

ROSHER, Mary Ellen (szül. Burns) (Pumps) (szül. kb. 1860) – Engels feleségének unokahúga, 1881-től Percy White Rosher felesége. – *5 272–273 358 503 506–508*

ROSHER, Percy White – angol kereskedő, 1881-től Mary Ellen Burns férje. – *272 358 503 506–508*

ROSHERNÉ – Percy White Rosher anyja. – *506–507*

ROTSCHILD, S. A. – Christian Abner, kölni kereskedő londoni képviselője. – *481*

ROUANET, Gustave-Armand (szül. 1855) – francia szocialista újságíró, posszibilista; a „Revue socialiste" szerkesztője; 1890–93 a párizsi községtanács tagja; 1893-tól képviselő, alapítása óta a „L'Humanité" munkatársa. – *273 377* (484)

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1712–1778) – francia felvilágosító, kispolgári demokrata. – *94*

– *Le Contrat social* (A társadalmi szerződés). – *94*

ROY, Joseph – a „Tőke" első kötetének és Feuerbach műveinek francia fordítója. – *102*

RÖSSLER, Konstantin (1820–1896) – német tisztviselő, publicista; mint a félhivatalos berlini Irodalmi Hivatal igazgatója (1877–92) Bismarck politikáját támogatta. – *406*

– *Die Sozialdemokratie* (A szociáldemokrácia), Berlin 1894. – *406*

RUDOLF FERENC KÁROLY JÓZSEF (1858–1889) – osztrák főherceg és trónörökös; öngyilkos lett. – *318*

RUGE, Arnold (1802–1880) – német publicista, ifjúhegeliánus; 1844-ben Marxszal együtt a „Deutsch-Französische Jahrbücher" kiadója; kispolgári demokrata; 1848-ban a frankfurti nemzetgyűlés tagja (baloldali); az 50-es években az angliai német kispolgári emigráció egyik vezetője; 1866 után nemzeti liberális. – *126 443 470*

»*Русская Жизнь*« (Orosz Élet), Szentpétervár. – *397* (515)

»*Русское богатство*« (Orosz Gazdaság), Szentpétervár. – *403* (530)

RUTENBERG, Adolf (1808–1869) – német újságíró, ifjúhegeliánus; a „Rheinische Zeitung" szerkesztője, majd munkatársa, egyetemi évei alatt Marx barátja; 1866 után nemzeti liberális. – *469*

RYBA, Amalia (1876–1952) – osztrák gyári munkásnő, a 90-es évektől az osztrák szociáldemokrata nőmozgalom egyik vezetője; 1895-től Richard Seidl felesége. – *197*

S

SAINT-PAUL, Wilhelm (kb. 1815–1852) – porosz belügyminisztériumi tisztviselő, a „Rheinische Zeitung" cenzora. – *470*

SAINT-SIMON, Claude-Henri de Rouvroy, comte de (1760–1825) – francia utópikus szocialista. – *387–388 408*

– *Catéchisme politique des industriels* (Gyárosok politikai katekizmusa); „Oeuvres complètes" (Összes Művei), II. könyv, Párizs 1832. – *388* (499)

SALISBURY, Robert Arthur Talbot Gascoyne Cecil, Marquess of (1830–1903) – brit államférfi, konzervatív; 1866–67 és 1874–78 az indiai ügyek minisztere, 1878–80 külügyminiszter, 1885–92 és 1895–1902 miniszterelnök. – *215*

Samarov, Gregor *lásd* Meding, Oskar

SÁNDOR, III. (1845–1894) – orosz cár 1881–1894. – *87–88 188 254 304 306 364 393* (5)

SANIAL, Lucien Delabar (szül. 1835) – amerikai szocialista, az Észak-amerikai Szocialista Munkáspárt egyik vezetője, több szocialista újság szerkesztője és kiadója; küldött az 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszusokon. – *130 378*

SAY, Jean-Baptiste-Léon (1826–1896) – francia közgazdász és politikus, polgári republikánus; 1871–82 (megszakítással) pénzügyminiszter. – *209*

– [*Beszéd a küldöttkamarában 1894 febr. 19-én*;] „Annales de la Chambre des Députés. Débats parlamentaires", 6. törvényhozási periódus, 1894-es rendes ülésszak, I. köt., febr. 19-i ülés, Párizs 1894. – *209*

SCHACHERL Michael (szül. 1869) – osztrák szociáldemokrata, a bécsi „Arbeiterzeitung" szerkesztője, parlamenti képviselő. – *221*

SCHATTNER, Ernst (szül. kb. 1879) – Regina Bernstein első házasságából való fia. – *280 294*

SCHATTNER, Käte (szül. kb. 1881) – Regina Bernstein első házasságából való lánya. – *206 280*

SCHLÜTER, Anna – Hermann Schlüter felesége. – *139*

SCHLÜTER, Hermann (megh. 1919) – a német és az amerikai munkásmozgalom képviselője; a 80-as években a zürichi szociáldemokrata kiadó vezetője, a német szociáldemokrácia első pártarchívumának felállítója; 1888-ban kiutasították Svájcból, 1889-ben az Egyesült Államokba emigrált, a „New Yorker Volkszeitung" szerkesztője; több művet írt az angol és az amerikai munkásmozgalomról, Engels levelező partnere. – *139 170–171 240 271 327 332 354–355 378* (104 445)

SCHMIDT, Konrad (1863–1932) – német közgazdász és filozófus, szociáldemokrata; 1890-ben a „Berliner Volkstribüne" szerkesztője, majd zürichi magántanár; kezdetben Marx közgazdasági tanait képviselte, Engels halála után revizionista. – *17 54 126 425–429 431 457 478*

– *Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes* (Az átlagprofitráta a marxi értéktörvény alapján), Stuttgart 1889. – *425* (551)

– *Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Wertgesetz* (Az átlagprofitráta és a marxi értéktörvény); „Die Neue Zeit", XI. évf., 1892–93., I. köt. 3., 4. sz. – *54*

– *Der dritte Band des „Kapital"* (A „Tőke" III. kötete); „Sozialpolitisches Zentralblatt", 1895 febr. 25. – *428–429 431 457*

SCHORLEMMER, Karl (1834–1892) – német kémikus, a manchesteri egyetem professzora, dialektikus materialista; a Német Szociáldemokrata Párt tagja; Marx és Engels barátja. – *5 67 179 259 357–358 499* (6 126 277 278)

– *A Manual of the Chemistry of the Carbon Compounds; or Organic Chemistry* (A szénvegyületek kémiájának, avagy a szerves kémiának a kézikönyve), London 1874. – *179*
– *Lehrbuch der Kohlenstoffverbindungen oder der organischen Chemie* (A szénvegyületek, avagy a szerves kémia tankönyve), II. jav. kiad., Braunschweig 1874. – *179*
– *Der Ursprung und die Entwicklung der organischen Chemie* (A szerves kémia keletkezése és fejlődése), Braunschweig 1889. – *179* (279)
– *The Rise and Development of Organic Chemistry* (A szerves kémia keletkezése és fejlődése), London–New York 1894. – *179 358* (279)

SCHORLEMMER, Ludwig – Karl Schorlemmer fivére. – *67–68 108 179–180 259–260 358–359*

SCHORLEMMERNÉ – Ludwig Schorlemmer felesége. – *180*

Schriftenverzeichnis der Buchhandlung des „Vorwärts" in Berlin (A berlini „Vorwärts"-könyvesbolt irományjegyzéke), Berlin 1893. – *396* (513)

SCHRAMMEL, Anton (szül. 1854) – osztrák esztergályos, szociáldemokrata, az Osztrák Szociáldemokrata Párt egyik vezetője, parlamenti képviselő. – *197*

SCHUCHARD, Arthur (szül. 1862) – német kereskedő, Elsbeth Engelsnek, Hermann Engels lányának férje. – *400 441 459*

SCHWEITZER, Johann Baptist von (1834–1875) – német ügyvéd, publicista, lassalleánus; 1865–71 az Általános Német Munkásegylet elnöke, a „Sozialdemokrat" kiadója és főszerkesztője, Bismarck politikájának támogatója és képviselője a munkásmozgalomban; 1872-ben leleplezték a kormányhoz való viszonyát és kizárták az Általános Német Munkásegyletből. – *356*

SEIDEL, Robert (1850–1933) – német tanár és publicista, szociáldemokrata, az 1869-es eisenachi kongresszus résztvevője; 1871-ben Svájcba emigrált, a zürichi „Tagwacht" munkatársa, az „Arbeiterstimme" szerkesztője; küldött az 1891-es és 1893-as nemzetközi szocialista munkáskongresszusokon; később zürichi egyetemi tanár. – *47 90* (97)

SHAW, George Bernard (1856–1950) – angol író, a Fábiánus Társaság egyik vezetője. – *52*

SHAW, William Rawson (1860–1932) – angol gyáros, liberális; 1893–97 parlamenti képviselő. – *29*

SHERIDAN, E. F. – angol szocialista, a Törvényes Nyolcórás Munkaidőért Küzdő és Nemzetközi Munkaliga titkára. – *277*

SHIPLEY, John B. – *127*

SIEBOLD, Ludwig (Louis) – német vegyész, a 90-es években Manchesterben élt; Karl Schorlemmer végrendeletének egyik végrehajtója. – *67 108 179–180 259 499* (126 278 633)

SIEGEL, August (1856–1936) – német bányász, szociáldemokrata; a 80-as években a szakszervezeti mozgalomban tevékenykedett; 1890-ben a Német Szakszervezetek Főbizottságának egyik szervezője; 1891-ben Skóciába emigrált és ott részt vett a bányászok szakszervezeti harcában; küldött több angol és nemzetközi bányászkongresszuson. – *269* (366)

SINGER, Paul (1844–1911) – a német szociáldemokrácia egyik vezetője; 1887-től a pártvezetőség tagja, 1884–1911 Reichstag-képviselő; fellépett a revizionizmus ellen. – *14 124 139 215 309 503* (132 300)
– [*Beszéd a Reichstagban 1893 jan. 19-én;*] „Stenographische Berichte etc.", I. köt., Berlin 1893, „Vorwärts", 1893 jan. 20. – *14*

SMITH, Adam (1723–1790) – angol klasszikus közgazdász. – *94 176 423*

SMITHELLS, Arthur (1860–1939) – angol vegyész, leedsi egyetemi tanár. – *178*

SMUILOV, Vlagyimir Jakovlevics (szül. 1864) – orosz szociáldemokrata; 1887 után németországi emigráns, a német forradalmi mozgalmak résztvevője; 1892–93 egy drezdai szociáldemokrata újság szerkesztője; kapcsolatban állt a Munka Felszabadítása csoporttal, részt vett a csoport publikációinak Oroszországba küldésében. – *24–25 151* (50)

»*El Socialista*« (A Szocialista), Madrid. – *224 278 444* (322)

»*Le Socialiste*« (A Szocialista), Párizs. – *32 51 140–141 254 288 303 465* (71)

»*La Société Nouvelle*« (Az Új Társadalom), Brüsszel–Párizs. – *307* (413)

SOMBART, Werner (1863–1941) – német közgazdász, boroszlói, majd berlini egyetemi tanár, katedraszocialista, élete végén fasiszta. – *407 422–424 428 430–431 457 478*
– *Zur Kritik des ökonomischen Systems von Karl Marx* (Karl Marx gazdasági rendszerének bírálatához); „Archiv für soziale Gesetzgebung und Statistik", VII. köt., 4. füzet, 1894. – *407 422 428 430–431 457* (547)

SONNENSCHEIN, William Swan (1855–1917 után) – angol könyvkiadó, 1887-ben nála jelent meg a „Tőke" első kötetének első angol kiadása. – *83 121 157 172 212 312 341 506* (247)

SOREL, Georges (1847–1922) – francia filozófus és szociológus, az anarchoszindikalizmus teoretikusa, a filozófiában eklektikus; megkísérelte a proudhonizmus és a marxizmus egységesítését, védelmezte az irracionalizmust és voluntarizmust. – *229*
– *L'ancienne et la nouvelle métaphysique* (A régi és az új metafizika); „L'Ère nouvelle", 1894 márc.–jún. – *229*

SORGE, Adolph – Friedrich Adolph Sorge fia. – *239*

SORGE, Friedrich Adolph (1828–1906) – német kommunista, részt vett az 1849-es badeni felkelésben; az I. Internacionálé tagja, az amerikai szekciók szervezője; 1872-ben küldött a hágai kongresszuson; a Főtanács New Yorkba való áthelyezése után, 1872–74 annak főtitkára; Marx és Engels barátja és harcostársa. – *7–10 51–53 69–71 128–130 163 168–169 182–184 207–208 218–220 238–240 271 301–304 327–329 331–332 354 378–380 466 480* (95 334)
– *Die Arbeiterbewegung in den Vereinigten Staaten* (A munkásmozgalom az Egyesült Államokban); „Die Neue Zeit", IX–XIV. évf., 1890–95. – *480* (618)

SORGE, Katharina – Friedrich Adolph Sorge felesége. – *10 53 71 130 163 168–169 182 184 208 220 240 304 327 329 332 378 380*

»*Der Sozialdemokrat*« (A Szociáldemokrata), Berlin. – *160 301 327* (254)

Der sozialdemokratische „Zukunftsstaat" (A szociáldemokraták „jövőbeli állama"), a német Reichstag tanácskozásai 1893 jan. 31-én, febr. 3-án, 4-én, 6-án és 7-én a hivatalos gyorsírásos jelentés alapján, Berlin 1893. – *26 53* (55)

»*Der Sozialist*« (A Szocialista), Berlin. – *307* (413)

»*Sozialpolitisches Zentralblatt*« (Központi Szociálpolitikai Lap), Berlin. – *145 321 428 431 457* (234)

SPACEK – cseh származású orosz hivatalnok. – *28 35*

SPACEKNÉ – Spacek felesége. – *28*

SPENCER, Herbert (1820–1903) – angol pozitivista filozófus és szociológus. – *295*

SPIEGEL, Adolf – német vegyész, egykor Karl Schorlemmer tanítványa; egy vegyi gyár igazgatója. – *67*

– *Nekrolog auf Karl Schorlemmer* (Megemlékezés Karl Schorlemmerről); „Berichte der Deutschen Chemischen Gesellschaft", 25. évf., 20. füzet, különnyomat, Berlin 1892. – *67 179* (127)

»*The Standard*« (A Zászló), London. – *406–407 446* (526)

STEIN, Julius (1813–1889) – német tanár és publicista, demokrata; 1848-ban a porosz nemzetgyűlés tagja (baloldali), a berlini demokrata klub elnöke; 1849-ben a második kamarában képviselő (szélsőbal), később a „Breslauer Zeitung" szerkesztője. – *370* (475)

Stenographische Berichte über die Verhandlungen des Reichstags (Gyorsírói jelentések a Reichstag tárgyalásairól). – *26 32–33 333 359 371* (55 71 443 462 478)

STIEBELING, George – német származású amerikai statisztikus és kispolgári publicista; az Internacionálé amerikai szekciójának központi bizottsági tagja, később szakadár tevékenysége miatt kizárták; az Észak-amerikai Szocialista Munkáspárt tagja, közgazdasági témájú cikkek szerzője. – *54 327 371 378 449*

– *Das Wertgesetz und die Profitrate* (Az értéktörvény és a profitráta), New York 1890. – *327 371 378* (477)

– *Das Problem der Durchschnittsprofitrate. Kritik einer Kritik mit einem Nachtrag* (Az átlagprofitráta problémája. Egy kritika kritikája, kiegészítéssel), New York 1893. – *54 327*

– *Offener Brief an Herrn Friedrich Engels in London* (Nyílt levél a londoni Friedrich Engels úrhoz); „Die Neue Zeit", XIII. évf., 1894–95, I. köt., 18. sz. – *371 378 449* (477)

STIEBER, Wilhelm (1818–1882) – német-porosz rendőrtanácsos; 1850–60 a porosz politikai rendőrség főnöke; a kölni kommunista-per egyik megszervezője és koronatanúja; a porosz–francia háborúban a katonai rendőrség és a kémiroda főnöke. – *522*

STIFFT, Andreas, Freiherr von (1819–1877) – osztrák író és publicista, demokrata; az 1848–49-es osztrák forradalom résztvevője; később visszavonult a politikától. – *369*

STOECKER, Adolf (1835–1909) – német udvari lelkész és reakciós politikus; 1878-ban a Konzervatív Párt szélső jobbszárnyához közelálló Keresztény-Szociális Párt megalapítója és vezetője, antiszocialista és antiszemita; 1881-től Reichstag-képviselő. – *26* (55 141)

– [*Beszéd a Reichstagban 1893 febr. 7-én,*] „Stenographische Berichte etc.", II. köt., – Berlin 1893. – *26*

STUMPF, Paul (kb. 1827–1913) – német gépész, 1847-ben tagja a brüsszeli Német Munkásegyletnek és a Kommunisták Szövetségének; részt vett az 1848–49-es forradalomban; az Internacionálé tagja; 1867-ben küldött a lausanne-i kongresszuson, a Szociáldemokrata Párt tagja. – *360–361* (464)

SZ

SZEMERE Bertalan (1812–1869) – magyar politikus, 1848-ban a Batthyány-kormány belügyminisztere, 1849-ben miniszterelnök és belügyminiszter; a szabadságharc bukása után emigrált, Angliában kapcsolatba került Marxszal; 1851-ben távollétében halálra ítélték; 1865-ben gyógyíthatatlan elmebaja miatt kapott engedéllyel hazatért. – *519–520* (639 640)

»*Социаль-демократ*« (A Szociáldemokrata), Szevlievo. – *81* (148)

»*Социалист. Орган на работническата социал-демократическа партия*« (A Szocialista. A Szociáldemokrata Munkáspárt lapja), Szófia. – *304* (408)

SZOLÓN (i. e. kb. 638–kb. 558) – athéni törvényhozó, költő. – *147 168 307* (264)

SZTRUVE, Pjotr Bernhardovics (1870–1944) – orosz publicista, „legális marxista", később kadett, majd fehérgárdista. – *145 321 367*

– *Zur Beurteilung der kapitalistischen Entwickelung Russlands* (Oroszország kapitalista fejlődésének megítéléséhez); „Sozialpolitisches Zentralblatt", 1893 okt. 2. – *145 321*

Критические замѣтки к вопросу об экономическом развитии Россіи (Kritikai megjegyzések Oroszország gazdaságáról), Szentpétervár 1894. – *321 367* (428 473)

Sztyepnyak *lásd* Kravcsinszkij, Szergej Mihajlovics

T

TAAFFE, Eduard, Graf von (1833–1895) – konzervatív osztrák politikus; 1868–70 és 1879–93 miniszterelnök. – *131 133–134 137 143 152 158–159 161 173 196 208 318–319* (193 212)

»*Die Tagwacht*« (Napi Őrszem), Zürich. – *444* (575)

TAMÁS, aquinói (1225–1274) – olasz szerzetes, a skolasztika legfőbb képviselője. – *26* (56)

»*Le Temps*« (Az Idő), Párizs. – *377* (483)

»*Der Textilarbeiter*« (A Textilmunkás), Berlin. – *279* (379)

THIERRY, Jacques-Nicolas-Augustin (1795–1856) – liberális francia történész. – *201*

THIERS, Louis-Adolphe (1797–1877) – francia történész és politikus, orleanista; 1836 és 1840 miniszterelnök, 1871–73 a harmadik köztársaság első elnöke; a Párizsi Kommün hóhéra. – *115*

THIVRIER, Christophe (1841–1895) – francia bányász, később borkereskedő, szocialista; a francia Munkáspárt tagja, küldött az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszuson; 1889-től a küldöttkamara tagja. – *119*

THORNE, William James (1857–1946) – angol szociáldemokrata, szakszervezeti szervező és vezető, 1906-tól parlamenti képviselő; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *277 511* (375)

»*The Times*« (Az Idők), London.
– 1865 febr. 6.: *Mr. Lincoln and the International Working Men's Association* (Lincoln úr és a Nemzetközi Munkásszövetség). – *69* (128)

To Your Tents, oh Israel! By the Fabian Society (Sátraidhoz, ó Izrael! A Fábiánus Társaságtól); „The Fortnightly Review", 323. sz., új sorozat, 1893 nov. 1. – *162–163* (257)

Tollitt *lásd* Pollitt, James

TORRICELLI, Evangelista (1608–1647) – olasz fizikus és matematikus. – *200*

TÖNNIES, Ferdinand (1855–1936) – német szociológus és filozófus, kieli egyetemi tanár, közel állt a reformizmushoz és a kispolgári szövetkezeti mozgalomhoz. – *255 387–388*
– *Neuere Philosophie der Geschichte: Hegel, Marx, Comte* (A történelem újabb filozófiája: Hegel, Marx, Comte); „Archiv für Geschichte der Philosophie", VII. köt., Berlin 1894. – *387–388* (493 497)
– *Pestalozzi als Sozialpedagog* (Pestalozzi mint szociálpedagógus); „Sozialpolitisches Zentralblatt", 1894 dec. 3. – *387* (493)

Tribune *lásd* New York Daily Tribune

TURATI, Filippo (1857–1932) – olasz jogász és publicista, szocialista; küldött az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszuson; 1892-ben egyik alapítója majd vezetője az Olasz Szocialista Pártnak, 1896-tól a jobbszárny egyik vezetője; a „Critica sociale"

kiadója. – *3 21–22 45 78–79 91–92 104–105 231 235–237 275 282–285 330 362 487–488 493* (1 46 118 174 287 303 437)
– *Crispi re* (Crispi király), Noi, azaz Turati; „Critica sociale", 1895 máj. 16. – *487* (625)

TURPIN, Eugène (1849–1927) – francia vegyész és feltaláló. – *250* (342)

Tussy *lásd* Marx-Aveling, Eleanor

TUTZAUER, Franz August Adolph (1852–1908) – német asztalos, szociáldemokrata; 1890-től Reichstag-képviselő, 1880–88 az általa alapított asztalosegylet elnöke, 1888-tól egy berlini bútorüzlet tulajdonosa. – *15* (31)
– [*Beszéd a Reichstagban 1893 jan. 21-én*;] „Vorwärts", 1893 jan. 22. – *15* (31)

U

ULBING, Richard – osztrák jogász, szociáldemokrata, a bécsi „Arbeiterzeitung" több jogi témájú cikkének szerzője. – *134 197*

UMBERTO, I. (1844–1900) – olasz király 1878–1900. – *344 380*

Umsturz und Sozialdemokratie (A felforgatás és a szociáldemokrácia), a német Reichstag tanácskozásai 1894 dec. 17-én és 1895 jan. 8-tól 12-ig a hivatalos gyorsírói jelentés alapján, I–II. füzet, Berlin 1895 – *395* (512)

V

VAILLANT, Auguste (1862–1894) – francia anarchista; 1893 decemberében bombamerényletet követett el a küldöttkamara ellen, halálra ítélték. – *177* (275 365)

VAILLANT, Marie-Édouard (1840–1915) – francia orvos, blanquista; a Párizsi Kommün kiemelkedő tagja, 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja; amikor a hágai kongresszus a Főtanács székhelyét New Yorkba helyezte át, kilépett az Internacionáléból; a Francia Szocialista Párt egyik alapítója, később reformista, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *118 130 140–141 151 178 183 185–186 266–267 376 407 414–416* (88 154 482)
– *Unité socialiste* (A szocialista egység); „La Petite République française", 1893 szept. 10. – *118* (192)
– *Zarismus und Republikanismus* (Cárizmus és republikanizmus); „Vorwärts", 1893 szept. 21. – *140* (224)
– [*Törvényjavaslat az állandó hadsereg megszüntetéséről*;] „Le Parti Socialiste", 1893 dec. 17. és 1894 jan. 7. – *183 185 407 414–416* (280)

VANDERVELDE, Émile (1866–1938) – belga jobboldali szocialista; a Belga Munkáspárt egyik alapítója, később a II. Internacionálé opportunista szárnyának egyik vezetője, többször volt miniszter, az első világháború idején szociálsoviniszta. – *296–297* (470)

Verhandlungen und Beschlüsse des Internationalen Arbeiterkongresses zu Brüssel (A brüsszeli nemzetközi munkáskongresszus tanácskozásai és határozatai), 1891 aug. 16–22., Berlin 1893. – *396* (154)

„*Вестник Европы*" (Európai Hírnök), Szentpétervár. – *364* (469)
– 1894 dec., 12. köt.: *Внутреннее обозрение* (Belső Szemle). – *364* (469)

VETTER Antal, doggenfeldi (1803–1882) – német származású császári tiszt; 1848-ban Magyarországon állomásozott, 1848 őszén honvédezredes, majd tábornok és a honvédsereg táborkari főnöke; 1849 márciusában altábornagy és a honvédsereg főerőinek

parancsnoka; a fegyverletétel után az országban bujdosott; 1850-ben Londonba emigrált, majd Kossuth megbízásából részt vett egy osztrákellenes lombardiai felkelés előkészítésében; a sikertelen milánói felkelés után elhagyta Itáliát; 1859-ben Kossuthtal együtt visszatért Itáliába és magyar légiót szervezett; 1867-ben hazatért. – *520*

Viktor *lásd* Adler, Viktor

VIEWEG, Heinrich – braunschweigi kiadó és könyvkereskedő. – *259*

VIKTOR EMÁNUEL (1869–1947) – olasz trónörökös, később III. Viktor Emánuel néven olasz király 1900–1946. – *344 380*

VIKTÓRIA (1819–1901) – angol királynő 1837–1901. – *302 366*

VILMOS, I. (1797–1888) – porosz herceg, 1858–61 régensherceg; porosz király 1861–1888, német császár 1871–1888. – *87 95* (353 542)

VILMOS, II. (1859–1941) – német császár 1888–1918. – *53 88–89 304 318 331 334 343 347 350 359 375 379 382 385 406 447–448 455* (425 438 440 486 578)

VINCENT, Charles Edward Howard (1849–1908) – angol konzervatív politikus, 1885–1908 parlamenti képviselő. – *29*

VIVIANI, René-Raphaël (1863–1925) – francia jogász és politikus; 1893-ban képviselő, a „független szocialisták" csoportjához tartozott, Millerand híve, később kilépett a Szocialista Pártból és a baloldali republikánusokhoz csatlakozott; 1906-tól kormánytag, majd miniszterelnök. – *273*

VOGELSANGER, Johann Jakob (1849–1923) – svájci újságíró, szociáldemokrata; 1892–1919 a zürichi magisztrátus tagja. – *210*

VOGLER, C. G. – brüsszeli kiadó és könyvkereskedő; Marx „A filozófia nyomorúsága" c. művének kiadója. –

»*Das Volk*« (A Nép), Berlin. – *256* (356)

»*Volksanwalt*« (A Nép Ügyvédje), Cincinnati, Baltimore, Buffalo, Cleveland. – *254* (350)

»*Volksstimme. Organ der sozialdemokratischen Partei Ungarns*« (Népszava. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt lapja), Budapest. – *301* (404)

Volkstribüne *lásd* Berliner Volkstribüne

»*Volkstribüne. Organ für die Interessen des arbeitenden Volkes*« (Néptribun. A dolgozó nép érdekeinek lapja), Bécs. – *158* (251)

»*Volkszeitung*« (Népújság), Berlin. – *138* (221)

Volkszeitung *lásd* New Yorker Volkszeitung

VOLLMAR, Georg Heinrich von (1850–1922) – német szociáldemokrata, az opportunista-reformista szárny egyik vezére; többször Reichstag-képviselő, a bajor Landtag tagja; az első világháború idején szociálsoviniszta. – *303 306–307 315 317 323–324 327–328 331 333 358* (300 390 411 418 420 430 431 439 441)

– [*Beszéd a müncheni Eldoradóban 1891 július 1-én tartott nyilvános pártgyűlésen*;] „Über die nächsten Aufgaben der deutschen Sozialdemokratie" („A német szociáldemokrácia legközelebbi feladatairól"), írta Georg Vollmar, München 1891. – *331*

– *Le socialisme de M. Bismarck et le socialisme de l'empereur Guillaume* (Bismarck úr szocializmusa és Vilmos császár szocializmusa); „Revue bleue. Revue politique et littéraire", 1892 jún. 18. – *331* (440)

– [*Beszéd a Szociáldemokrata Párt majna-frankfurti kongresszusán 1894 okt. 25-én*;] „Vorwärts", 1894 okt. 26. – *306* (390)

»*Der Vorbote*« (Az előfutár), Genf. – *444* (575)

»*Vorwärts. Berliner Volksblatt*« (Előre. Berlini Néplap). – *4 16 20 35 140–141 148 150 155 160 164–165 178 218 235 258 263 279 315 317 323 350 419* (5 434 440)
– 1893 jan. 12.: *Russische Polizeiallmacht in Frankreich* (Orosz rendőri mindenhatóság Franciaországban). – *6* (9)
– 1893 jan. 25.: *Das italienische Panama* (Az olasz panama). – *20* (43)
– 1893 okt. 12.: *Der Kongress der französischen Arbeiterpartei* (A Francia Munkáspárt kongresszusa). – *140 150–151* (223)
– 1894 jan. 26.: *Ein edles Brüderpaar* (Egy nemes testvérpár). – *203* (299)
– 1894 okt. 31.: *Der Parteitag* (A pártkongresszus). – *301*
– 1895 jan. 9.: *Die Frauen und die Vereinsgesetze* (A nők és az egyesülési törvények). – *392* (506)
– 1895 márc. 30.: *Wie man heute Revolutionen macht* (Ahogy ma forradalmakat csinálnak). – *449 455* (539)
– 1895 ápr. 14.: *Parteipresse* (Pártsajtó). – *465* (602)

W

WACHS, Otto (1836–1913) – porosz vezérkari őrnagy, katonai író. – *27 35 256*

WACHSMUTH, Ernst Wilhelm (1784–1866) – német történész, lipcsei egyetemi tanár. – *95*

WAGENER, Hermann (1815–1889) – német publicista és politikus, a porosz Konzervatív Párt egyik alapítója, a reakciós porosz államszocializmus híve. – *228*

»*Der Wahre Jakob*« (Az Igazi Jakob), Stuttgart. – *327* (435)

WATTS, John Hunter (megh. 1924) – angol szocialista, a Szociáldemokrata Föderáció egyik vezetője; küldött az 1891-es nemzetközi szocialista munkáskongresszuson, később a Brit Szocialista Párt tagja. – *227*

WEBB, Sidney James (1859–1947) – angol szociológus és közgazdász; feleségével, Beatrice Webb-bel együtt a Fábiánus Társaság alapítója, a Munkáspárt elméleti vezetője, reformista irányzatú művek szerzője. – *52 447*

WESTERMARCK, Edvard Alexander (1862–1939) – finn etnográfus és szociológus. – *74* – *The History of Human Marriage* (Az emberi házasság története), London–New York 1891. – *74* (139)

»*Das Westphälische Dampfboot*« (A Vesztfáliai Gőzhajó), Bielefeld, majd Paderborn. – *389 439 466* (501)

WIESEN, F. – amerikai német szocialista, a cincinnati „Volksanwalt" munkatársa. – *46 53*

WINDISCHGRÄTZ, Alfred, Fürst von (1787–1862) – osztrák tábornagy; 1848–49 az ausztriai ellenforradalom egyik vezére, az 1848-as prágai júniusi és a bécsi októberi felkelés leverője, 1849 áprilisáig a Magyarország ellen harcoló császári sereg főparancsnoka. – *365*

WINDISCHGRÄTZ, Alfred, ifj., Fürst von (1851–1927) – osztrák államférfi, konzervatív; 1893–95 a koalíciós kormány miniszterelnöke. – *161 196 318* (316)

WITTELSHÖFER, Otto – osztrák közgazdász, közel állt a szociáldemokratákhoz, az osztrák és a német sajtó munkatársa. – *511*

WOLF, Julius (1862–1937) – vulgáris közgazdász. – *17 426 449* (40)

– *Ein Wort des „Adressaten"* (Egy szó a „címzettől"); „Fünf Briefe über Marx an Herrn Dr. Julius Wolf" („Öt levél Marxról Dr. Julius Wolf úrnak"), írta Friedrich Bertheau, Jéna 1895. – *17 449* (40 580)

WOLFF, Bernhard (1811–1879) – német újságíró; 1848-tól a berlini „Nationalzeitung" tulajdonosa; 1849-ben megalapította az első németországi hírügynökséget. – *14*

WOLFF (Wolf), Ferdinand (a „vörös Wolff") (1812–1895) – német újságíró, a Kommunisták Szövetségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a forradalom után Párizsba, majd Londonba emigrált; a Kommunisták Szövetsége kettészakadásakor Marx oldalán állt; később visszavonult a politikától. – *156 176–177 433* (245 403)

– *Bucher, Bismarck und v. Poschinger* (Bucher, Bismarck és von Poschinger); „Die Neue Zeit", X. évf., 1891–92, II. köt., 42. és 43. sz. – *176*

WOLFF (Wolf), Wilhelm (Lupus) (1809–1864) – német tanító és újságíró, Marx és Engels barátja, a Kommunisták Szövetsége Központi Vezetőségének tagja; 1848–49 a „Neue Rheinische Zeitung" egyik szerkesztője; a forradalom után Svájcba, majd 1851-ben Angliába emigrált; emlékének ajánlotta Marx a „Tőke" első kötetét. – *433* (403)

»*The Woman's Journal*« (Nőújság), Boston–Chicago. – *130 184* (210)

WOODHEAD, Joseph (szül. 1824) – angol újságíró, liberális, parlamenti képviselő. – *29–30*

»*The Workman's Times*« (Munkás-„Times"), Huddersfield–London–Manchester. – *7 9 208 213 278 301 376* (12)

– 1893 febr. 18. – *34* (74)

WRÓBLEWSKI, Walery (1836–1908) – lengyel forradalmár, az 1863–64-es lengyel felkelés résztvevője, majd Franciaországba menekült; a Kommün tábornoka, a Kommün veresége után Londonba emigrált; 1871–72 az Internacionálé Főtanácsának tagja, Lengyelország ügyeivel megbízott titkár; Marx és Engels híve. – *376 415*

Z

ZABŁOCKI, Stanisław – lengyel diák, egy lengyel szocialista diákcsoport tagja a bécsi egyetemen. – *252*

ZACHER, Georg (1854–1923) – német titkos kormánytanácsos, a Császári Statisztikai Hivatal igazgatója. – *24*

– *Die Rote Internationale* (A Vörös Internacionálé), II. kiad. Berlin 1884. – *24*

ZAK, L.

– *Исторический материализм* (Történelmi materializmus), Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete c. műve, Szentpétervár 1894; „Russzkoje Bogatsztvo", 1895 jan. – *409* (530)

ZASZULICS, Vera Ivanovna (1851–1919) – orosz forradalmár; részt vett a Munka Felszabadítása csoport megalakításában; Marx néhány munkáját lefordította oroszra, levelezett Marxszal és Engelsszel; tagja az „Iszkra" szerkesztő bizottságának; 1903 után mensevik. – *113 241–242 245–246 257 393 397 409 411 442 512–513* (336 514)

»*Zeitschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*« (Társadalom- és gazdaságtörténeti folyóirat), Lipcse–Freiburg–Weimar. – *74* (138)

Zentralblatt *lásd* Sozialpolitisches Zentralblatt

ZERFFI Gusztáv (Hirsch) (szül. kb. 1820) – magyar újságíró, részt vett az 1848–49-es szabadságharcban, 1852-ben Párizsba, 1853-ban Londonba emigrált; az 50-es években kapcsolatban volt Marxszal, később Kinkel híve. – *519* (639)

ZETKIN, Clara (1857–1933) – német tanárnő, a német szociáldemokrácia és a nemzetközi szocialista nőmozgalom egyik vezetője; harcolt a revizionizmus ellen, később a Spartakus Szövetség és a Német Kommunista Párt egyik alapítója. – *114 177 392*

– *Die Wahlen in Frankreich* (A franciaországi választások); „Die Neue Zeit", XI évf., 1892–93, II. köt., 52. sz. – *177* (273)

– *Die frauenrechtlerische Petition, das Vereins- und Versammlungsrecht des weiblichen Geschlechts betreffend* (A női nem egyesülési és gyülekezési jogát illető feminista petíció); „Vorwärts", 1895 jan. 24. – *392* (506)

Zs

ZSUKOVSZKIJ, Julij Galaktionovics (1822–1907) – orosz polgári vulgáris közgazdász és publicista, az állami bank vezetője; támadta a marxizmust. – *37*

Tárgymutató

Absztrakció
– objektív tartalma (27) 433–436 (29) 292–295 (31) 459 (36) 210
– mint a megismerés módszere (29) 292–296 (30) 612 (31) 297 320
– absztrakt és konkrét (29) 295–296 (31) 309 (38) 198–199 474
– gazdasági kategóriák és törvények mint a társadalmi viszonyok absztrakciói (27) 433–436 (29) 295 (31) 459 (36) 210
– *lásd még* Fogalmak; Gondolkodás; Kategóriák

Adók (27) 451 (30) 342
– egyenes (35) 405
– közvetett (30) 342 (34) 414 (35) 343 405
– tőzsdeadó (35) 404–405 407
– földadó (37) 406
– a parasztok megadóztatása (28) 503 (32) 190 470 636–637 (37) 406
– az Amerikai Egyesült Államokban (30) 260 280
– Angliában (28) 403–405 (30) 260 280 (32) 470 (35) 404–405
– Ausztriában (27) 239
– Franciaországban (27) 290 (28) 503 (32) 637
– Indiában (29) 395 (32) 190 (37) 406
– Írországban (32) 470 (37) 406
– Németországban (34) 414–415 (35) 405
– Olaszországban (Lombardia) (27) 239
– Oroszországban (32) 190 636–637 (39) 367
– Poroszországban (28) 547
– *lásd még* Költségvetés, állami

Afganisztán (35) 99 (37) 231

Afrika (36) 208 (37) 478
– *lásd még* Algéria (Algír); Egyiptom; Szudán

Agitáció (32) 557 (33) 322 (34) 53 (35) 209 (36) 23–24 104–105

Agitációs Szövetség (londoni német emigránsoké) (27) 301–303 572

Agrokémia (30) 257 (31) 178 (32) 50–51 393–394

Agronómia (27) 148–149 (28) 242 (32) 50–51

Alap és felépítmény (27) 429–430 (37) 453–454 478–482 (39) 200–202
– gazdasági alap (39) 200–201
– kölcsönhatásuk (37) 282–283 425–426 453–454 479–482 (39) 93–95 201
– példák (28) 244–245 251–253 379–380 (29) 182 (30) 586–587 598–599 (32) 661 (34) 369 (38) 60–61
– *lásd még* Állam; Filozófia; Gazdaság és politika; Jog; Lét, társadalmi; Művészet; Politika; Rend, társadalmi; Történetfelfogás, materialista; Tudat, társadalmi; Vallás

Alaszka (32) 637–638

Algéria (Algír) (29) 175 (35) 47–48 272 278–279 284–285 287 335

Állam
– mint az osztályuralom eszköze (27) 297 (33) 372 (36) 9 391
– anyagi alapjai (39) 200–201
– mint felépítmény (27) 429 (37) 479–480 481–482 (38) 474–475 (39) 94 200–201
– mint gazdasági potencia (37) 479–482 (39) 201
– keletkezése (37) 479
– és társadalom (38) 277–278 474–475
– és vallás (egyház) (27) 374–375 380–381 (32) 530–531 (33) 101–102 (36) 378–379 (38) 243
– és szabadság (34) 123
– feudális (38) 277–278 474–475
– nemzeti államok kialakulása (39) 96–97
– polgári (31) 203 (38) 277–278 474

Állam
– – a termelési eszközök államosítása (34) 324 (35) 301–302 (38) 60
– – a polgári államgépezet szétverésének szükségessége (33) 198 (36) 9 78
– szocialista (36) 426 434
– *lásd még* Proletárdiktatúra
– elhalása (27) 297 (33) 372 (34) 123 (36) 9 91
– anarchista felfogások az állam kérdéséről (33) 155 372 579 634 (34) 123–124 (36) 9–10
– – Bakunyinnál (32) 428 661 (33) 372 579 634
– – Proudhonnál (27) 281–282 285 287 297 (37) 285
– a „szabad népállam" jelszava (34) 123
– az államsegéllyel létrehozandó termelőszövetkezetek lassalleánus jelszava (30) 326 330 (32) 557 (34) 122–123
– *lásd még* Köztársaság; Monarchia; Oligarchia

Államadósság (28) 547 (29) 190–191 395–396 (30) 233 (32) 402 672 (34) 206 369–370 (36) 374–375 (39) 229

Államcsíny *lásd* Puccs

Államháztartás *lásd* Költségvetés

Állami monopóliumok (a kapitalizmusban) (34) 324–325 (35) 159 301–302 (38) 60 (39) 209–210 266 385

Államkötvények (27) 162–166 (29) 224

Államkölcsönök *lásd* Kölcsönök

Államosítás
– a termelési eszközök államosítása (36) 426 (37) 437–438 (38) 60 (39) 100
– *lásd még* Állami monopóliumok (a kapitalizmusban); Nacionalizálás; Szocializmus és kommunizmus

Államsegéllyel működő szövetkezeti társulások *lásd* Termelőszövetkezetek

Államszocializmus (35) 158–159 301–302 337–338 364 369 379 404 (36) 87 108 (38) 505 (39) 209–210
– lassalleánus és jobboldali opportunista nézetek (31) 73 398 438–439 444 (34) 122–123 (35) 404–405 (36) 148 (38) 505 (39) 210 228–229 266
– Rodbertus elméleteinek bírálata (36) 107 118 133 148 167 204

Állat
– és ember (29) 317 (34) 163–164

Allemanisták (37) 466–467 471 493–494 518 (38) 18–19 63 77 92 98 100 137 172 318–319 549 (39) 40 90 113 129 141 183 249 265 303 349 407

Alliance Internationale de la Démocratie Socialiste (a Szocialista Demokrácia Nemzetközi Egyesülése) (32) 226–228 234–235 264–266 428–429 474 575 581 631–633 660–664 (33) 90 127 247–248 295 319 328 330 333 373–374 386 425 432 442–443 447 450 462 466 470 472 480 489 491 494–495 499–501 504–505 511 520 525–526 529–530 537 559 563 567–568 633–635 641–643 658 661–662 (34) 28 202 205 216–217 219–220 230–231 253 280 310 321 472 (35) 202 351 374 390 (36) 115

Alliance socialiste republicaine (Szocialista Köztársasági Egyesülés) (Franciaország) (35) 390

Általános *lásd* Egyes, különös, általános

Általános Német Munkásegylet (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein) (30) 336 384 413 (31) 8 44 50 54 60 102 107 109 111 120 131 429–430 446 455 462 (32) 149 154–156 158 173–174 181 271 315 320 322–323 330–332 334 366 556–559 609 634 (33) 570 579 596 (34) 398 (37) 430 517 (38) 86–89
– szekta jellege (31) 120 131 (32) 154–155 162 181 322–323 416 558–559 609 (33) 319 572 615 (34) 438 (37) 318
– vezetőinek a porosz kormányhoz fűződő kapcsolatai (31) 41 43–46 50–51 65 67 72–74 92 445–447 454–455 580 (37) 318
– belső proletár ellenzéke (31) 100 109 129 135 150–152 484 489 (32) 283 285 289 295 320 366
– 1868-as hamburgi közgyűlése (32) 118 121 135 149 152 161–162 164 549 557–559
– 1869-es barmen-elberfeldi közgyűlése (32) 280 283 285 289 295
– és a szakszervezetek (32) 149 158 162 164 166–167 171 177 181 557–559
– és az I. Internacionálé (31) 69 429–430 447 455 (32) 121 135 163–164 173 280 330–332 334 339–340

Általános Német Munkásegylet
– *lásd még* Lassalleanizmus; Szociáldemokrácia, német

Amerika *lásd* Alaszka; Amerikai Egyesült Államok; Argentína; Jamaica; Kanada; Kuba; Mexikó

Amerikai Egyesült Államok
– általános jellemzése (27) 434–435 (31) 417 (34) 355 (35) 316–317 (36) 488–489 532 682 (37) 128–129 (38) 311 554–557 (39) 51 145–146 378–379
– társadalmi és államrendje (27) 545 (30) 275–276 (34) 355 (36) 127 488 575–576 (37) 343 (38) 311 (39) 169
– a kapitalizmus fejlődése (28) 70 106 (34) 355 370 (35) 142–143 186 293 (36) 276 282 385–386 419 431 433 (37) 99 (38) 190 241 (39) 38 169 378–379
– ipara (27) 432 (35) 392 (36) 282 385 (39) 168 219
– – pamutipara (28) 47 (37) 107–108
– mezőgazdasága és agrárviszonyai (32) 394–396
– részvények és részvénytársaságok (28) 70 (29) 196 (34) 355 (37) 478
– külkereskedelme és védővámpolitikája (27) 323 338 (28) 47 89 223 474 486 584 (29) 35 339 (30) 213 233 280 (35) 301 (36) 56 (37) 44 (38) 190 311 362 436–437 (39) 38 168–169 219
– vasutai (32) 351 (34) 368–369 (35) 147 (37) 478
– pénz- és bankügyei (30) 231 233 260 278 280 (34) 370 (39) 51 168
– és az 1857-es válság (29) 188 193 196
– lakossága; bevándorlás (27) 545 (28) 251 (30) 172–173 (32) 394 (35) 143 316–317 (38) 241 310–311 (39) 168–169
– munkásosztálya (36) 433 488–489 (38) 177 241 310–311 554 (39) 169
– burzsoáziája (36) 488–489 575 (37) 384 (38) 240–241 310–311
– farmerei (36) 584 (38) 241 (39) 168
– politikai pártjai (30) 289–290 (36) 566 (38) 240–241
– belpolitikája, belső helyzete (30) 4 134 166–167 172–173 226 245–246 260 275–276 283 287 574 (31) 107 122 124 532 552 (34) 56 (38) 240–241
– – a négerkérdés (27) 434–435 (28) 251 (30) 4 7 134 170–171 279–280 553 (31) 425 532 552 (32) 396 (34) 355 (36) 77
– külpolitikája (30) 202–203 322 (32) 637–638
– *lásd még* Demokrata Párt; Kalifornia; Munkásmozgalom az Amerikai Egyesült Államokban; Polgárháború, amerikai (1861–65); Republikánus Párt

Amerikai Munkásliga (American Worker's League, 1853–60) (30) 493 496 498

Amerikai Munkásszövetség (American Federation of Labor, AFL) (37) 235 494 (38) 15–16 241–242 563–564

Amnesztia
– az 1848–49-es poroszországi forradalom emigráns résztvevőinek (29) 250 264 (30) 139–140 552 582–583

Amortizáció, az állótőkéé (29) 273–276 (30) 269–270 (31) 321–326 (32) 79–81
– és a gépi berendezés kopása (29) 273–276 (30) 269–270 273 (31) 321–326 (32) 79–81
– és a gépek javítása (29) 274–276 (31) 321 324
– és tőkefelhalmozás (30) 269–270 (31) 321–322
– és a tőkés termelés ciklikus fejlődése (29) 273 277
– a polgári közgazdászoknál (29) 273–275 (30) 269 (31) 321

Amortizációs alap (30) 269–270

Anarchia
– a tőkés termelés anarchiája (32) 10 541 (34) 164
– *lásd még* Válságok, gazdasági

Anarchizmus (34) 310–311 377 494–495 (35) 201–202 384–385 388 (37) 228–229 285
– politikai és gazdasági nézetek (27) 281–285 296–297 (32) 661–662 (33) 372–373 (34) 473–474 (35) 215–216 427
– és állam (27) 281–282 285 287 297 (32) 661 (33) 155 372–373 579 634 (34) 123–124 (36) 9–10
– taktikája (35) 418 (36) 445
– szakadár tevékenysége a munkásmozgalomban (34) 62 202 205 473–474 (35) 351–352 (36) 10 (37) 121 228 (38) 144–145 150
– az Amerikai Egyesült Államokban (36) 482 485 487

Anarchizmus
– Angliában (36) 473–474 478–479 482 486 576 659 (37) 12 248–249
– Ausztriában (35) 209 388 (36) 97 164 549 (37) 312–313
– Franciaországban (34) 443 472–473 (35) 351–352 388 (36) 466 (39) 188 207
– Németországban (36) 10 (37) 121
– Oroszországban (34) 429–430 474
– Spanyolországban (34) 253–254 (35) 388
– Svájcban (34) 253 429 (35) 388 (39) 11–12
– *lásd még* Alliance Internationale de la Démocratie Socialiste (a Szocialista Demokrácia Nemzetközi Egyesülése); Bakunyinizmus; Proudhonizmus

Anglia (27) 293 (29) 336–337 (32) 655–656
– mint a XIX. sz. vezető tőkés nagyhatalma (28) 208–209 250 (32) 643 656 (37) 315
– története (27) 430 (31) 4–5 (32) 406 (35) 426 (39) 428
– társadalmi és államrendje (28) 10–11 (30) 346 (36) 434 (37) 287–288 311 (38) 60 544–545 (39) 169
– – parlamentje (Alsóház, Felsőház) (28) 30 402–406 504 (29) 99–100 105 108 273 394 (30) 171 (32) 198 (33) 104–105 (34) 251 315 (35) 100 160 167 (36) 328–329 381 397 401 404 484 668 (37) 28 (38) 545 (39) 214–215 239
– – választási rendszere, annak osztályjellege (28) 504 (31) 125 (37) 29 (39) 218–219 239–240 354–355
– gazdasági fejlődése (27) 322–323 (36) 86–87 376–377 427 443–444 (37) 315 (38) 289
– ipara (28) 31 127 (30) 5 (36) 86–87 231 (37) 315
– – pamutipara (27) 274 313 322–323 (28) 3–4 31 47 127 185–186 206 277 486 546–547 583 (29) 35 197–198 210 216 229–230 233–234 247–248 265 271 298–300 336 342 (30) 7–8 (31) 102–103 215 270 275 433–434 (32) 216–223 225 288 308 402–403 (34) 367 449–450 (37) 107 (38) 289 362–363
– – háziipara (34) 449–450 (35) 221 (36) 231 (38) 365
– ipari és kereskedelmi monopóliuma a világpiacon (29) 299 337 (30) 208 213 (32) 656 (35) 335 (36) 25 56 276 433 (38) 362–363 437
– – az ipari monopólium elvesztése (36) 25 56 86 282 385 427 433 438 443 463 (37) 315 (38) 362–363 437 (39) 38
– mezőgazdasága és agrárviszonyai (27) 149–150 (28) 582–583 (30) 599 (32) 193 470 (34) 469 (36) 87 (37) 406
– részvényei és részvénytársaságai (28) 70 (29) 65 67 111 (30) 635 639–640 (37) 478–479 (38) 545 557
– külkereskedelme (27) 274 313 322–323 338 534 (28) 3–4 30–31 46–47 214 223 474 486 581–582 (29) 34–35 65 197–198 238 248 299 339–340 342 355–356 395–396 530 (30) 7–8 208–209 211 213 (32) 216 218–221 402–403 (36) 276 (38) 362–363
– *lásd még* Szabadkereskedelem
– „gyapotéhség" (1861–64) (31) 36 (32) 216 218–219
– vasutai (27) 208 274 (28) 70 108 547 (30) 639–640 (34) 324–325 368–369 (35) 147
– pénz- és bankügyei (28) 106 402–405 (29) 205–206 395–396 (30) 233 280 640 (32) 254 (34) 367–368
– és az 1857-es válság (29) 65 67 196–198 208–211 214–218 229–230 233–234 238 247–248
– munkásosztálya (27) 401 (28) 583 (29) 200 218 243 337 (30) 5 7 290 322 325 328 595 (32) 200 202 530 627 655–656 (33) 124 (34) 315–316 478 (35) 17 221 244 335 (36) 55–56 282 349 377 426–427 433 (37) 24–25 28 40 132 253–254 259 311 (38) 177 443 (39) 13 29–30 35 41 207–208 243 447
– – földmunkások (28) 583 (32) 193 470 (33) 608–609 615 (34) 469 (36) 427 (38) 364–365
– parasztság, bérlők (27) 132 (34) 469 (38) 364–365
– burzsoáziája (27) 131–132 480–481 492 (28) 10–11 362 473–474 476 512 (29) 229–230 337 394 (30) 290 316 595 (32) 655 (33) 123–124 (35) 399 (36) 349 426–427 539 (37) 259 287–288 311 (38) 150 (39) 40
– kispolgársága (33) 113 (36) 349 (37) 259 (38) 389–390
– vidéki nemessége, vidéki arisztokráciája (27) 131–132 480 492 (28) 476 (32) 530–531 627 654–655 (33) 123–124 (34) 469 (35) 26 (37) 406

– lumpenproletariátusa (36) 444 (37) 254 259
– uralkodó osztályainak politikai pártjai (27) 479–480 492 (28) 30 36 80 82 135 185 203–204 215 473–474 486 547 (29) 97 99 108–109 350 394 (31) 162–163 206 208 564 (32) 200 436–437 440 (34) 315 (35) 160 316 335 (36) 332 345 349 381 397–398 401 668 (37) 287–288 (38) 175 290 370 381–382 393 398 (39) 13 29–30 207–208 214–215 354–355 496
– – polgári radikálisok (27) 479–480 (28) 31 (29) 105 108–109 207 394 (31) 46 (34) 469 (35) 139 160 167 (36) 291 332 345 349 360 404–405 407 426 (37) 24
– belpolitikája, belső helyzete (27) 105 131–132 168 183–184 338–339 479–480 492 573 (28) 10–11 25 30 36 52 203–204 214–215 300–301 402–406 471 473–474 547 592 (29) 97 99–101 104–105 108–109 268 271 273 390 394 573–574 (31) 238 275 299–300 367 564 (32) 254–255 323–324 327 384–385 397 656 (33) 172 609 (34) 203 (35) 164 170 174 (36) 278–279 332 443–445 (37) 24 341 (38) 370–371 381–382 384–386 389–391 398 405 526 (39) 34–35 40–41 207–208 214–215 218–219 366
– választójogi reformmozgalma (27) 132 492 (28) 473 504 (31) 48–49 116 157 193 198 200 206 208 238 275 290 299 564 (36) 216 345 349 377
– törvényhozása
– – a gabonatörvények eltörlése (27) 131 480 (28) 30 36 476 582–584 (29) 212 (31) 393
– – az 1844-es banktörvény (29) 198 205 212 (32) 196 204 (34) 367
– – gyári törvényhozása (30) 354 (31) 17 299–300 (32) 529 692–693 (34) 269 (35) 196–197 208 (36) 159
– polgári sajtója (28) 196–197 205 (29) 519 (30) 199 513–514 (33) 25 145 152 (34) 257 350 359 (35) 70–71 167–168 244 (36) 8
– egyháza (31) 581–582 (32) 200 530–531 (33) 101–102
– a forradalom kilátásai (29) 99–100 (31) 372 (32) 530–531 626–627 643 654–655 (34) 478 (38) 437 539
– hadserege és hajóhada (28) 8 10–11 (29) 74–75 159–160 228–229 (33) 142–143 (36) 524 (38) 197 401 (39) 15
– külpolitikája és diplomáciája (27) 131–132 479–481 573 (28) 208–209 300–301 319 334–335 377–379 404–405 473–474 574–575 577–578 (29) 8–10 72 82 98–99 111–112 390 394 402–404 407 523–524 551 559 573–574 (30) 202–203 213–214 322 401 525 577 636 (31) 294 311 543 (32) 255 627 656 (33) 10 25 102 124 160–161 609 (34) 26 34 228 312–313 (39) 15 27
– – az amerikai polgárháborúval kapcsolatban (30) 202–203 213 232–233 281 284 290 296 579 595
– – az 1863–64-es lengyel felkeléssel kapcsolatban (30) 322 346 356
– – az 1863–64-es schleswig-holsteini kérdéssel kapcsolatban (30) 357 373–374 390 636
– – a német–francia háborúval kapcsolatban (33) 124 160
– gyarmati politikája, gyarmati rendszere (29) 48 (31) 151 153–154 182 (33) 160 (35) 335 399 (36) 546
– – indiai politikája (28) 46–47 251–252 403 486 490 (29) 188–190 242 395–396 (30) 7 (33) 160 (35) 147–148 (37) 406
– – Egyiptom meghódítása (35) 70–71 81–82 84–86 327 336 399 (36) 546 555 (39) 27
– írországi politikája (28) 404 (29) 48–49 (31) 370 393–394 (32) 43 254–255 365 370 420 530–531 627–628 654–656 688 (34) 14 (35) 26 152–154 168 294 315–317 (36) 484 668 701 (37) 406 (39) 219
– – az ír kérdés jelentősége (32) 405–406 530–531 627 643 654–656 (34) 469
– – az írországi agrártörvényhozás (1870–95) (32) 437 440 451–452 (35) 26 168 170 294 317
– és Franciaország (27) 573 (28) 8–9 (33) 123–124 169 (36) 555 (39) 15
– és Oroszország (27) 480 573 (28) 334–335 (29) 8–10 (30) 203 209 (34) 315–316 (35) 85–86 336 (36) 278–279 554–555 (37) 341 365 (38) 138 154 290 435
– és Törökország (28) 204–205 208–209 300 302 (34) 275 312 (36) 546 555 559
– *lásd még* Fábiánus Társaság; Forradalom, angol polgári; Konzervatív Párt; Liberális Párt; Munkásmozgalom Angliában; Toryk; Whigek

Angolszászok (38) 554

Antagonizmus (27) 434–435 (32) 529 655–656 (39) 146
– *lásd még* Ellentétek; Ellentmondás; Osztályellentét

Antiszemitizmus (35) 199 (38) 155 223

Anyag
– végtelensége (31) 298
– a mozgó anyag mint a természettudományok tárgya (33) 78
– és tudat (39) 426

Ár, árképzés
– és érték (29) 295
– az áruk ára és a pénzforgalom (27) 162–166 (29) 295–297 (30) 280 (32) 63–65
– az értéktörvény hatása (29) 295 (32) 10
– költségár (29) 275 (30) 256–258 263 (32) 69 (36) 195
– – az áruérték és a költségár azonosítása Smithnél és Ricardónál (30) 256–257 263
– termelési ár (31) 306 (32) 70–72 (34) 444
– és termelési költségek (27) 146–150 293 (36) 195
– piaci ár (27) 150 (32) 71 (34) 444
– monopolár (30) 8 (34) 420 (37) 314–315
– dömpingár (34) 420 (35) 301 (36) 217 231 253 277 (37) 315 (38) 362
– a kereslet és kínálat befolyása (28) 3–4 108 (29) 34–35 209–212 216 229–230 233–234 247–248 265 271 299 336 342 (31) 415
– és technikai haladás (36) 196
– a mezőgazdasági termékeknél (30) 256–257 264
– gyapotárak (28) 4 31 47 108 277 486 (29) 35 197–198 201 206–207 210 216 230 233–234 247–248 265 299 336 342 (31) 102–103 415 433–434 567–568 (32) 218–219 402–403
– gabonaárak (27) 146–150 159 (28) 277 582–583 (29) 211–212 350 550 (32) 395 (36) 243 (38) 192 (39) 209 367
– élelmiszerárak és munkabérek (28) 583–584 (32) 466
– ártörténet (32) 64–65
– polgári közgazdászoknál (27) 162–163 (30) 256 347 (32) 71–72 95–96 (36) 195–196
– Proudhonnál (27) 37 45 285
– *lásd még* Földár

Arabok (28) 232–233 237 245

Arany (és ezüst)
– kitermelésük (27) 339 (35) 297–299 (37) 266 478 (38) 16
– és Amerika felfedezése (37) 478
– a kaliforniai és ausztráliai feltárások jelentősége a világpiac szempontjából (27) 322 339 (28) 47 108 (29) 65 199 (30) 212 (36) 25
– mint pénz (34) 80
– az arany és az ezüst értékaránya (29) 65 67 (34) 432–433 (35) 297–299 (39) 229
– behozataluk és kivitelük (27) 162–166 (29) 213 223 (34) 212 367 432–433 459 (37) 478
– az ezüst demonetizációja (35) 299
– a forgalomból való kizárásának lehetősége (27) 289–290
– Lassalle-nál (29) 258
– *lásd még* Bimetallizmus; Nemesfémek; Pénz

Argentína (36) 591

Artyel (34) 450 (39) 37

Áru
– kettős jellege (32) 9
– ábrázolásának terve a „Tőké"-ben (29) 292–297 547–548
– elemzése a „Politikai gazdaságtan bírálatához" c. műben (29) 292–297 442 (31) 300 530 (38) 46
– elemzése a „Tőké"-ben (31) 300 302 308–310 530 (32) 9–10 540–541
– Proudhonnál (29) 548

Áruérték
– részei (31) 569
– polgári közgazdászoknál (30) 347 (31) 569 (32) 72
– Smithnél és Ricardónál (30) 263 347 (32) 72

Áruforgalom (36) 195
– egyszerű (29) 295–297
– és tőkés termelés (36) 195 (39) 423–424
– és pénzforgalom (27) 188–189 (29) 295–297

Áruforma (31) 300 310

Árutermelés
– a kapitalizmus előtti termelési módokban (29) 295
– egyszerű (36) 194
– mint a tőke létének egyik előfeltétele (36) 194

– történelmi korlátai (36) 210–211 (39) 422
– és áruforgalom (36) 195

Asszíria (28) 232–233 (35) 327

Ateizmus (33) 643–644 (36) 186

Atom (31) 163 298

Ausztrália (27) 322 (30) 212–213 (35) 335
– külkereskedelme (27) 339 (28) 108 277 584
– kivándorlás (28) 108

Ausztria (29) 77 (31) 237–238 (32) 598 (33) 562 (34) 312–314 (35) 260–263 (37) 4–5 453 (39) 97 119 131–134 136–138 152 158–161 173 263–265
– társadalmi és államrendje (31) 237–238 (32) 598 (33) 562 (34) 314 (35) 260 (37) 5 (39) 131–134 137–138 264
– – a Birodalmi Tanács (Reichsrat) (39) 134 137–138 143–144 161 196 318–319
gazdasági fejlődése (32) 28 (38) 436 (39) 131–132
– ipara (39) 131–132 159
– mezőgazdasága és agrárviszonyai (30) 96 (39) 132
– külkereskedelme (28) 214
– vasutai (34) 369
– pénzügyei (29) 390 (30) 96 (32) 28
– nemessége (39) 132 224
– munkásosztálya (39) 134 160
– parasztsága (39) 132 159
burzsoáziája (39) 132 134 224–225
– uralkodó osztályainak pártjai (39) 134 137
– belpolitikája, belső helyzete (29) 285 (30) 133 (31) 233 (32) 82 (39) 119 131–134 136–137 143–144 152 158–161 173 196 208 224–225 263–264 318–319
– választójogi harcai (39) 131 133–134 136–138 143–144 224–225 296 318–319
– a forradalom kilátásai (30) 96 133 (31) 405 (39) 319
– hadserege (27) 331–332 (29) 478 (31) 5 (36) 375 524 (38) 171
– nemzeti kérdés (29) 21 26 285 339 (30) 122 (35) 260–262 (38) 117 (39) 132 134 137 159
– külpolitikája (27) 479 (28) 3 (29) 407 (30) 356–357 401 621–622 (31) 210–211 (32) 598 (33) 489 (36) 546–547 554–559 (37) 132 (39) 385
– észak-olaszországi uralma (27) 239 555 (28) 198–201 548
– és Oroszország (30) 622 636 (34) 291 (35) 260 (36) 524 554–559 (39) 385
– és Törökország (34) 312 (36) 546 554
– *lásd még* Forradalom, osztrák (1848–49); Itáliai háború (1859); Munkásmozgalom Ausztriában; Porosz–osztrák háború (1866)

Ausztria–Magyarország *lásd* Ausztria; Magyarország

Automaták (30) 309

Azonosság
– és különbség egysége (38) 198–199

Ázsia (29) 296
– *lásd még* Afganisztán; India; Jáva; Kína

Babilon (28) 232

Bakunyinizmus (32) 233 479 487–488 497 508–509 660–664 (33) 155 319–320 365 371–377 470–472 479–480 633–635 641–643 (34) 230–231 310–311 321 (35) 239 351–352 (36) 215–216 (37) 285 (39) 11–12 315
– társadalmi alapja (33) 373–374 409 443 476 (39) 487
– programja (32) 264–265 269 660–662 (33) 319 372–373
– gazdasági nézetei (32) 661 (33) 633–634
– és az állam (32) 428 661 (33) 372 579 634
– és a tekintély (33) 351–352 358–360 373 409–410 470
– szerepe a munkásmozgalomban (32) 226–228 234–235 264–266 269 341–342 371 412–414 428–429 431 465 474–475 487–488 575 581 631–633 660–664 (33) 25–26 276 319–320 328–334 351–352 357–360 371–377 386 399–400 458–459 470–471 473 476–477 480 489 529–530 546 563–565 621–622 634–635 638 641–642 661–662 (34) 202 (35) 351–352 (36) 10 (37) 225 228 246
– a politikai harc tagadása (32) 497 661–662 (33) 145 319 347 372–373 399 633 638
– szövetsége a munkásosztály ellenfeleivel (33) 320 376 529–530
– a munkásmozgalom taktikája a bakunyinizmus elleni harcban (33) 25 248 342–343 408 477 510 514 521–522 537 546–547 564–565 571 634–635 641–643 (34) 253 (38) 403

Bakunyinizmus
– Belgiumban (32) 429 (33) 319 328 354 374 458–459 462 466–467 473 479 491 564 (34) 253
– Franciaországban (32) 660 (36) 215
– Olaszországban (33) 319 374–375 408–409 432 443 466 476 494 499 564 567–568 622 (34) 27 34–35 231 253 (36) 215–216
– Svájcban (32) 371 429 465 662–663 (33) 295 319–320 333 357–360 374 468 564 567 571 (34) 253 310 361 (35) 202 (36) 215 (39) 11–12
– Spanyolországban (33) 319 333 335 342 354 374 409 432 443 466 480 491 500–501 564 567 579 622 638 (34) 253–254 (36) 215–216
– *lásd még* Alliance de la Démocratie Socialiste; Anarchizmus; Proudhonizmus

Bandarendszer (32) 193

Bankjegyek (27) 162–166 (30) 280 (32) 88 (34) 367 (35) 30

Bankok
– fémkincse (27) 162–166 188–189 (29) 205 (34) 367
– letétje (27) 163–166 188–189 (29) 205
– kölcsön- és leszámítolási kamatlába (27) 164–165 188–189 289–290 (28) 196 (29) 205–206 223–224
– és pénzforgalom (27) 162–166 188–189 (30) 233 (34) 433 (35) 248 265 298
– és váltóügyletek (27) 162–166 188–189 (29) 205 214 223–224 285 (34) 212 367
– és állam (27) 289–291 (29) 223–226 (31) 222 (34) 212 370–371 (36) 396–397 416–417 (37) 361 (39) 344
– és külföldi kölcsönök (36) 416–417 (38) 208 216 221 (39) 14 306
– és vasutak (29) 225–226 (34) 369 (35) 147 (37) 478–479
– és ipar (27) 480
– és gazdasági válságok (27) 189 (29) 198 205–206 211–214 223–226 339 (34) 367–368 459 (38) 222–223
– részvénybankok (29) 205–206 (34) 368–369
– Banca Romana (38) 557 (39) 344
– az Angol Bank (27) 162–166 (28) 196 (29) 205–206 (32) 196 (34) 367 (35) 30 248
– a Francia Bank (27) 282 348 (29) 65 127 213 223–225 (34) 367 (35) 147
– a Crédit mobilier (29) 111 118 127 138 142 213 225 234 238 285 342 (32) 56 58
– a Pétervári Bank (27) 480 (34) 212
– a Német Birodalmi Bank (35) 298
– a bankkérdés az I. Internacionáléban (32) 672
– a bankügy tárgyalása a „Tőké"-ben (31) 141 (36) 319 (37) 237 (39) 36
– a bankügy polgári közgazdászoknál és bankároknál (31) 141 (32) 37 56 (34) 370
– Proudhonnál (27) 282 284 289–291 293 348

Banktörvény, 1844-es (29) 198 205 212 (32) 196 204 (34) 367

Bányászat (35) 181
– a munkások helyzete és harca (38) 91–92 349–350 359 482 (39) 136 152–153
– németországi vaskohók (32) 73 77–78
– arany- és ezüstkitermelés (27) 339 (35) 298–299 (37) 266 478 (38) 16

Bécs (36) 393 (39) 117–118 129

Bécsi Kongresszus, 1814–15-ös (34) 313–314 (36) 554

Beduinok *lásd* Arabok

Béke- és Szabadságliga (31) 331–332 347–349 553 (32) 235 566 660

Belgium (27) 331–332 (39) 158–159
– társadalmi és államrendje (27) 445
– munkásosztálya (27) 110 (39) 296–297
– külkereskedelme (32) 73 76
– vasutai (34) 368
– 1848-as válsága (27) 110
– belpolitikája, belső helyzete (27) 104–106 110–111 445 (32) 592
– gyarmati politikája (36) 208
– harc az általános választójogért (34) 230 (39) 133 138 152 296
– *lásd még* Munkásmozgalom Belgiumban

Bérleti díj (27) 146 (37) 406

Bérleti idő (32) 470

Berlin (29) 527 (30) 155–157 564–565 568–569 (36) 393 496 (37) 427 (39) 117–118 129 131

Berlini egyezmény, 1878-as *lásd* Orosz–török háború (1877–78)

Bérlők
– parasztbérlők (32) 373
– kisbérlők (33) 636
– tőkés bérlők (36) 195 (37) 406 (38) 364
– és földmunkások (33) 636 (34) 460 (38) 364–365
– és földtulajdonosok (32) 393 396 452 (33) 636 (34) 460 (38) 191
– bérlők és földtulajdonosok harca (32) 174

Bérmunka (29) 292 298 (36) 194–195
– megszüntetése mint a német munkáspárt célja (34) 122–123
– megszüntetése és harc a magasabb bérekért (32) 661–662 (35) 380–381
– *lásd még* Kizsákmányolás; Munkabér; Munkanélküliség; Osztályharc; Osztályok

Bimetallizmus (29) 65 67 (34) 432–433 (35) 297–299 (38) 16 (39) 51 168 170 229
– általános kettősvaluta lehetetlensége (35) 299

Biológia (33) 79
– *lásd még* Darwinizmus; Élet; Faj; Fehérje; Fiziológia; Sejt

Birodalmi Párt *lásd* Szabad Konzervatív Párt, német

Bizományba adás (27) 313 322 (29) 188 198 (31) 270 275 (32) 218 402 (34) 367

Biztosító társaságok (32) 258

Blanquizmus (33) 519 539 (36) 307 (37) 10 118 131 141 258 288 294–295 (38) 92 98 100 318–320 444 448 549 (39) 40 71 87 90 113 115 129–130 140–141 183 265 267
– *lásd még* Évszakok Társasága

Bolgár–szerb háború (1885) (36) 364 390–391 401 418 452 523 525–526 556

Bonapartizmus (27) 131 360–361 364 (28) 414 448 547 (29) 442 551–552 (30) 367 553 (31) 338 (32) 202 417–418 505–506 (33) 37 (37) 62 70–71 115–118 139 141 164 258 272 297 378
– társadalmi alapja és osztályjellege (27) 364 (31) 203 532 (32) 351 (33) 37–38 (36) 52
– módszerei (27) 364 (28) 76 283–284 430 448 533 (29) 264 (30) 353 482–483 (31) 289 329 (32) 314 424–426 487 489 (33) 8 (36) 556
– ügynökei a demokratikus és munkásmozgalomban (28) 201 (29) 585 587–589 (30) 17 105 418 444–446 470 485 495 499 506 508 (32) 13 (33) 320 (34) 223 (36) 309
– porosz (30) 17 (31) 203 222 230–231 (32) 351 (34) 331 (36) 52 525 (37) 371–372

Bosznia (34) 18 (35) 251 (36) 546 552 554–555

Boulangizmus *lásd* Franciaország – Harmadik köztársaság (1870 után)

Bölcs (30) 598–599

British Museum (36) 203 457 483

Broussisták *lásd* Posszibilizmus

Brüsszeli kongresszus, az európai nagyhatalmak 1874-es brüsszeli kongresszusa (33) 102

Bulgária (34) 229 (35) 261 263 (36) 523 544 546 554–559 628 644–645

Burzsoázia (28) 129 361–362 (31) 445 (33) 159 (35) 208–209 (36) 538–539 592 (37) 148–149 287–288 391–392
– *lásd még* Tőkés; Tőkésosztály

Bűnözés (27) 4–5

Céhek (27) 430–431 (29) 182 (35) 120–121

Centralizáció, a tőkéé *lásd* Tőkecentralizáció

Centrumpárt (Németország) (36) 149–150 234 241 378 397 614 (37) 347 350 (38) 278 521 (39) 14 28 52 67 70 74–75 84 382 403 438 448

Chartista mozgalom (27) 94 (29) 262 (32) 402 557 (36) 336 373 458 (37) 317–318
– az ötvenes években (27) 131–132 142 152–153 160–161 172 182–184 186–187 192 198–199 232 353 492 536–537 565 (28) 7 16–17 32 35 57 60 133–134 229 393 407–410 421 452 483 489–490 493 535 (29) 32 37–38 45 207 243 262 336–337 546
– chartista sajtó (27) 135–136 142 277 (28) 16–17 52 60 106 114–115 134 196 229 272 393 445 452 467 475 483 493 535 (29) 37 44–45 335 566 (31) 8
és a polgári és kispolgári radikálisok (28) 493 (29) 207 222 243 262 335 546

Chicago (30) 493 496 498

Ciklus, ipari *lásd* Ipari ciklus

Comte-izmus *lásd* Pozitivizmus

Crédit mobilier (29) 111 118 127 138 213 225 234 238 285 412 (32) 56 58

Currency-elv (Currency-elmélet) (27) 162–163 188–189 (29) 129 (32) 87–88

Család (27) 429
– az ősközösségben (35) 117–118 409 423–425 (36) 57 (37) 441 452–453 (38) 104 112 (39) 451–452
– a rabszolgaságban (37) 452–453 455
– a feudalizmusban (37) 150
– a kapitalizmusban (37) 109–110 150 (39) 139
– a szocializmusban és kommunizmusban (36) 341

Csehország (29) 19 26–27 339 (39) 134 190 195

Csere
– függése a termelőerők fejlettségétől (27) 429
– a kapitalizmus előtti termelési módokban (29) 294–297 (39) 423
– pénz mint csereeszköz (29) 295–296 (37) 478
– – mint egyenértékek cseréje (29) 296–297 (39) 423
– a társadalmi termelés első és második alosztálya között (30) 348–351
– polgári közgazdászoknál (29) 297
– Proudhonnál (29) 297 547–548

Csereérték (31) 309 (32) 540–541 (38) 236

Csillagászat (30) 219 221 624 (31) 139–140 143 (33) 78
– *lásd még* Kozmogónia

Csőd (tőkés vállalatoké) (27) 338–339 (29) 197 208–209 214 217 (30) 640 (31) 102–103 (32) 218 (38) 222–223

Dánia (27) 66–67 (28) 577 (30) 360–362 636 (37) 316–317
– hadserege (27) 331 (28) 340–341
– *lásd még* Munkásmozgalom Dániában; Német–dán háború (1864); Schleswig-Holstein

Darwini fejlődéselmélet (29) 498 (31) 243 252–255 (32) 50 (34) 160 (35) 409 (39) 428
– mint a materialista természetfelfogás természettudományos alapja (30) 126 553

Darwinizmus (30) 240 (34) 160–164 330 333 (35) 409
– és malthusianizmus (30) 240 (32) 670 (34) 163 (35) 409
– szociáldarwinizmus (32) 580 670 (34) 160–164

Deizmus (37) 481

Demokrácia (36) 127
– polgári (27) 271 (36) 253–254 (39) 354–355
– kispolgári (27) 271–272 (28) 479–480 (29) 24–25 81 411–412 479 601 603–604 (30) 10 20 341 591 (32) 268 586 (33) 194
– a munkásmozgalom harca demokratikus követeléseiért (28) 548–549 (32) 135 (34) 122–123 325 (35) 251 (36) 127 (39) 195–196 264
– *lásd még* Köztársaság; Választójog (választójogi reformmozgalom)

Demokrata Föderáció (Democratic Federation) (Anglia) (35) 187–188 231 293–294 (36) 55 121 126 130 176 191
– *lásd még* Szociáldemokrata Föderáció (Social Democratic Federation)

Demokrata Párt (Amerikai Egyesült Államok) (38) 240

Demokrata Társaság (Association démocratique) (Brüsszel) (27) 79–85 105 444–445 447

Depresszió (27) 164–166 188–189
– krónikus (36) 376 385–386 433

Despotizmus (28) 251–252 (36) 308

Dialektika
– törvényei (31) 300 (32) 535
– objektív és szubjektív (38) 199
– dialektikus módszer (31) 307 373–374 (32) 526 671
– a természetben és a természettudományban (29) 316–317 (31) 298 300 460–461 (33) 78–79 117–118 (34) 160 (35) 110–111
– a társadalomban (29) 292 298 (31) 300 (35) 352 360
– a politikában (32) 531 536
– a materialista és az idealista dialektika ellentéte (29) 258 535 (32) 526 535 670–671 (38) 199

– és metafizika ellentéte (34) 25 (37) 482 (39) 95 425–426
– Marx terve a dialektika vázlatának megírására (29) 243 (32) 535 (36) 3
– Balzacnál (36) 74
– Dietzgennél (32) 188
– Hegelnél (29) 243 316–317 535 (30) 199 (31) 297–298 300 460–461 (32) 16 526 535 (33) 117–118 (38) 198–199
– *lásd még* Kölcsönhatás; Módszer; Törvények

Diktatúra (a proletariátus diktatúrája) *lásd* Proletárdiktatúra

Diplomácia, nemzetközi kapcsolatok (27) 431 (33) 142–143 161 (36) 621–622 (38) 221–222 531

Dogmatizmus (27) 432–433 (36) 429 574 585 593 (38) 97 415 (39) 240 302

Doktrinérizmus (27) 436–437 (32) 557 603 (33) 365 420 (35) 158 (36) 574

Dráma (29) 566–569 576–580 (30) 586 (36) 394

Éghajlat
– befolyása az agrárviszonyokra (28) 242 (32) 50–51 390 (35) 146 (38) 363

Egoizmus (27) 8–10

Egyes, különös, általános (27) 9 (31) 320

Egyenértékforma *lásd* Értékforma

Egyenlőség, társadalmi (29) 297 (33) 643 (34) 123–124 (37) 149

Egyház
– és állam (27) 380–381 (32) 530–531 (33) 101–102
– és állam elválasztása (36) 379 (38) 234 243
– mint földtulajdonos (30) 96 (32) 530–531 (35) 152–153
– angol (31) 581–582 (32) 200 530–531 (33) 101–102
– *lásd még* Vallás

Egyiptom (35) 327 336 (36) 555
– meghódítása Anglia által (35) 70–71 81–82 84–86 327 336 399 (36) 546 555 (39) 27

Egyistenhit (27) 51–52 (28) 233

Eisenachi párt *lásd* Szociáldemokrácia, német

Eklekticizmus (29) 528 (39) 425
– az oktatói tevékenységben (30) 600

Elektromosság
– mint mozgásforma (29) 317 (30) 640 (33) 78–79 (35) 110–112 421
– jelentősége a termelőerők fejlődésében (35) 96 100 421–422
– és műszaki felhasználása (39) 200
– befolyása a növények fejlődésére (27) 230–231 237–238 241
– és a város és falu ellentétének megszüntetése (35) 422
– elektrotechnikai forradalom (35) 421–422

Élelmiszerek
– a társadalmi újratermelési folyamatban (30) 347–351

Élet (31) 220 (32) 198–199 (33) 79 (34) 139 240–241 (36) 318

Elkobzás, a magántulajdoné (32) 398 (35) 152–153 (36) 240 (37) 406
– Proudhon elméletében (27) 287 289

Ellentétek
– azonosságának és különbségének egysége (38) 198–199
– egységének és harcának törvénye (31) 308–309 (35) 352
– absztrakt, metafizikus (37) 482 (38) 198–199
– város és falu ellentétének megszüntetése (35) 422 (39) 99–100
– *lásd még* Antagonizmus; Ellentmondás; Osztályellentét

Ellentmondás (29) 295 567 579–580 (35) 185
– logikai és dialektikus (32) 174–175 (37) 480
– a tőkés termelési mód ellentmondásai (31) 459–460 (34) 164 (38) 460–462
– termelés és fogyasztás között (27) 432 (31) 459–460 (34) 164 369–370 (35) 142 (39) 367
– *lásd még* Antagonizmus; Ellentétek; Osztályellentét

Elmélet és gyakorlat (27) 384 436–437 (30) 309 (32) 541–542 (36) 532 (37) 282–283 454 (38) 241
– a munkásmozgalomban (27) 3 (28) 548–549 (32) 264–265 (33) 642–643 (34) 221 298 417 (36) 197 232 307 575 585 588–589 682 696 (37) 282 310 332–333 342–343 (38) 97 (39) 87 267

Elmélet és gyakorlat
– a politikai gazdaságtanban (27) 163 (29) 252 277 (30) 263–264 (31) 320–321 (32) 84 197 (34) 367–368 (36) 197

Elosztás
– a társadalmi munkáé (32) 540–541 (39) 437
– az értéktöbbleté (30) 348–351 (32) 66 70–72 (35) 405 (37) 106 (39) 14 422–423
– a szocialista forradalom után (34) 164 (37) 426

Élveboncolás (31) 255 (35) 208–209

Elzász (33) 50 (37) 62–63 (39) 111–113

Ember
– kialakulása (31) 22 243 (34) 164 380
– és állat különbsége (29) 317 (34) 163
– Feuerbach az emberről (27) 9–10 29 50–52 400

Emigráció, politikai (27) 174 463–465 (28) 24–25 (33) 446 (35) 316 365–366 372 401–402 (36) 101 244 (37) 382–383 (38) 450 (39) 73
– francia (27) 138–141 143 168–170 174–175 177 180–183 186–187 192–193 196 205–207 311 508 521–523 536–538 (28) 27–28 38–39 43 137–138 201 320 407–408 467 482 505 (29) 37–38 272–274 332 338 432 448 (32) 108–109 379 386 477–478
– – francia, a Párizsi Kommün leverése után (33) 67–68 71 225 242 244 259 262 265 304 338–339 340–341 624 639 657–658 660
– lengyel (27) 138–140 143 170 177 186 521–523 (28) 113 293 367 407 (30) 315 356 (33) 242 (35) 34 253–254
– magyar (27) 138–140 143 168–169 177 186 345 499 521–523 565–566 (28) 17–18 25 38 62 112–113 132–133 198–201 203 367 481–482 532 537–539 544–545 (29) 314 334 479 484 594–595 (30) 546
– német, Angliában (27) 138–140 143 170–178 186–187 192–193 196–200 205–209 233–234 246–247 249–250 253–254 263–266 280 298–304 308–309 312–313 333–335 337–338 343 495 505–508 521–524 534–538 545–554 (28) 38–40 48 55–57 74–76 91–95 97–101 105–106 109–112 167–171 388–389 452 466–467 485 489 500–501 504–510 517–518 532–536 544–545 552–553 592 597–598 603–604 (29) 37–38 352–353 360 412–415 418 421 427–428 467–471 474–477 479–480 485–487 543–544 546–547 552 587–589 598–601 604–605 (30) 129–130 169–170 173–174 181–182 327 591 (33) 19 23–24 (34) 223–224 (38) 450
– német Szociáldemokrata Menekültbizottság (27) 303–304 308–309 490 499 503 505–507 509–510
– német, az Amerikai Egyesült Államokban (27) 222 278 300–301 304 309–311 333–334 340 343 345 366 497 526–528 540–541 544–545 554 562–563 572 (28) 56 88 105–106 109–110 215 231 254 347–348 428–429 436 448 472 494–495 500–501 535–536 540 559 (29) 360–361 (30) 493 496 (31) 29–31 (35) 162–163 366 (36) 244 566 571–572 574 585–586
– a német kispolgári demokratikus emigráció forradalmi kölcsöne (27) 340 562–566 572 (28) 38 44 55–56 62 64 92–94 97–99 109–110 124 160 170 180 195 452 485 489 494 501 515–518 520–521 535–536 (30) 186–187 430 478
– olasz (27) 140 143–144 317–318 320 523 555 (28) 17–18 38–39 62 112–113 198–200 203 407 467 482 510–511 (29) 338 432 (33) 639
– orosz (28) 276 408–410 (30) 315 (32) 434–435 457 663 (33) 469 (34) 474 (35) 254 (37) 382–383 (39) 73 245–246
– *lásd még* Európai Demokrácia Központi Bizottsága; Német Demokrata Társaság; Német Munkásegylet; Német Munkás Művelődési Egylet (London); Schiller Intézet

Emigrációs sajtó és irodalom (30) 12–13 89

Empirizmus (27) 8—10

Enciklopédiák (29) 114–115 145 157 182–183

Energia (32) 276–277 (35) 110–112 125–126 128 421
– megmaradásának és átalakulásának törvénye (29) 317 (33) 78–79
– *lásd még* Elektromosság; Fény; Hő; Mechanika

Engels élete és tevékenysége
– általános jellemzése; önértékelése (27) 15–16 172–173 177–178 383 (30) 596 (31) 288 (32) 586 608–609 (33) 289–290 (34) 303 375–376 389 403 (35) 360–361 377 419–421 (36) 19 219–220 592 690 (37) 501 517 (39) 93 106 128
– a nemzetközi munkásmozgalomban elfoglalt helye (34) 389 403 (35) 217–218 419
– tudományos tevékenysége és annak jelentősége a munkásosztály szempontjából (30) 12–13 (34) 221 (36) 19 219
– mint katonai író (27) 530–532 (28) 569–570 (30) 4 23 90 98 100 489 535 544 (33) 25
– Marx Engelsről (27) 172–173 (28) 565 (31) 69 291–292 317 (34) 303
– *lásd még* Marx és Engels
– mint a Kommunisták Szövetségének vezetője (27) 86 90 93 95–96 100–101 107 116 304 (34) 303
– – mint a Kommunisták Szövetsége üldözött és bebörtönzött tagjainak támogatója (27) 356 (28) 10 12–13 15–16 82–83 150 152 154 156 159–160 163–170 181–182 201 228–229 257 531 607 (30) 489–490
– mint az I. Internacionálé vezetője (31) 112 202 (32) 126 (33) 295 343 458–459 491 514 526–528 553–554
– – mint Belgium ügyeivel megbízott levelező titkár (33) 190–191 251–252 633
– – mint Dánia ügyeivel megbízott levelező titkár (33) 398–400 411–412 415
– – mint Olaszország ügyeivel megbízott levelező titkár (33) 252 295 309–310 343 348 352 388 399 415 418–419 428–429 516 633 637–639
– – mint Portugália ügyeivel megbízott levelező titkár (33) 415
– – mint Spanyolország ügyeivel megbízott levelező titkár (33) 203–205 252 348 399 409 415 633 (39) 64
– mint a nemzetközi munkásmozgalom vezetője Marx betegsége alatt és halála után (35) 408 (36) 19 103 219–220 254 432 (37) 298 334 501 503 523 (38) 15 17–19 141–142 170–171 177 179 182–183 231–232 395 443–445 458 486–487 498–499 526–527 (39) 31 47 58 68 128 276–278 339–341 461
– részvétele a II. Internacionálé előkészítésében és tevékenységében (37) 123 166–180 183–185 191–195 197–198 203 206 210 213 215–219 223–230 283 442 445 447–448 459 462–463 465–467 471 (38) 16 64 119 122 125 133–136 144–145 443–445 528–529 (39) 90 113 128 223 394
– kapcsolatai az egyes országok demokratikus és munkásmozgalmával
– – az Amerikai Egyesült Államok munkásmozgalmával (31) 562 (33) 415–416 504–505 510–511 514–515 597 621–624 (36) 121 450 584–585 600–601 618–619 647–648 (37) 494 (38) 15–16 177 554–557 (39) 46 50 53 480
– – az angol munkásmozgalommal (27) 86–87 (31) 207 (32) 200 (33) 217–218 511 532 (34) 290 (35) 17 189 194–197 256 (36) 90–91 121 224 257 299 530 670–671 678 (37) 54–55 192–193 305 392–395 419–420 442 (38) 322–323 349–350 369–370 389–391 393–394 397–398 438–440 443–444 468–470 (39) 47 51–52 227 232 450
– – – a chartista mozgalommal (27) 86–87 152–153 172 175–176 182–183 188 192–193 198–199 (36) 373
– – a francia munkásmozgalommal (27) 35 86–89 451 (33) 55 59–60 526 (34) 377 472–473 (35) 213–218 239 354 362–363 380 386–387 (36) 460–461 (37) 117–119 166–170 183–185 196–197 203 216 270–271 276–278 297–298 518–519 (38) 17–19 25 70–71 172 182–183 193–194 225 281 297 318–320 343–344 457–458 485–487 538–539 (39) 31–32 47–48 84–90 113–116 140–141 164–165 176–178 186–187 317 376 414–416
– – a holland munkásmozgalommal (36) 6
– – a lengyel forradalmi mozgalommal (27) 250–251 (28) 546 (30) 314–315 317–319 324 331 340 (31) 164 (33) 555 (34) 168 (35) 251–252
– – a német munkásmozgalommal (29) 24 27 (30) 384–385 391–392 (31) 19–21 27–28 43–44 53–54 60 67 84 92 107 227–228 407 449 454–455 574–575 (32) 39 77–78 152 158 163–165 171–172 247 250 274 325–326 339–340 353 358 373 404–405 409 415–416 451 480 502 609 634–635 665 (33) 117 163–164 182–183 206–207 215 231–235 270–

– kapcsolatai a német munkásmozgalommal 271 361–363 385–387 434–436 476–478 489–490 501 569–572 598 (34) 10–11 18 53–54 88 90 94 100–101 119–125 129–130 149–156 230–231 233 280–281 373 381–382 386–403 406–410 413–417 425–429 431 466 471 (35) 113 144 157 169–171 199–201 205–207 300–302 311–313 318 343–344 346–347 372 377 401–403 418–419 (36) 127 149–150 154–156 159–160 171 173 234–235 251–252 254 260–263 267 281 291–295 312–314 335–336 390 424–426 540–541 551 687–688 691 (37) 121 125 171–172 179–180 251–252 346–348 355–356 373 410 427–428 430 434–435 (38) 17–21 25–26 31–32 35–38 42 53 75–76 90–92 107–108 110 121–122 151–152 158–159 167 169–171 174–175 180–183 214–215 218 220–223 231–232 237 278–280 288–291 349–350 366–367 468 504–505 511–513 533–534 (39) 34 47 75 121 140–141 164–165 309 315–316 323–325 419–421 455 503
– – az olasz munkásmozgalommal (33) 295 309 323–326 343 352 364 369 371 379–380 418–419 427–429 431–433 470–472 521 633 635–646 (34) 27–28 253 (36) 38 50 (37) 334–335 (38) 48 268
– – az orosz forradalmi és demokratikus mozgalommal (34) 179–180 194 (36) 93 106 288 567 693 (37) 381–383 405–406 (39) 72 82 246 299 321–322 397 409 512
– – az osztrák munkásmozgalommal (37) 110 312–313 (38) 117 135 212 274–275 341–342 (39) 118 121–122 129 132–133 195 215 219 263–264 348
– – a spanyol munkásmozgalommal (33) 203–205 335 342–343 378 399 432 (34) 150 (39) 64 223–224 276–278
– – a svájci munkásmozgalommal (33) 447 468 493–495
– és a kispolgári és polgári demokrácia (27) 155–156 167 262 286–287 (29) 381 414–415 (30) 10 434 (33) 446
– és a kispolgári és polgári emigráció (27) 167 174 238 286–287 495 505–508 537–538 540–541 (28) 24–25 56 517–518 545 549 (29) 365 498 543–544 (33) 446 (35) 366 (37) 382
– közreműködése demokratikus és munkásszervezetekben (36) 450
– – Demokrata Társaság (Brüsszel) (27) 78–85 104–105 444–445
– – Igazak Szövetsége (27) 28–29 32 35–37 54–60 63–66
– – Kommunista Levelező Bizottság (27) 32–41 55–60
– – Német Munkásegylet (Brüsszel) (27) 78–79 81–84
– – Német Munkásklub (Párizs) (27) 580
– – Német Munkás Művelődési Egylet (London) (27) 498 501 505–509 (38) 450 (39) 47 227
– – Schiller Intézet (Manchester) (29) 482–483 (31) 16 59 75 87–88 182 591–596 (32) 25 46 52 97 143
– – a Svájci Német Egyletek Központi Bizottsága (27) 463–465 467
– – Testvéri Demokraták (27) 94
– történelmi tanulmányai (27) 233–234 250–252 383 (29) 26 436 (30) 541 (31) 4–5 125 168 (32) 369–370 421 437–438 (33) 254 (35) 297 (38) 255–256 424 (39) 74 356–357
– – ősközösség és ókor (28) 232–233 242–245 (35) 108–109 117–118 409 423–424 (36) 108–109 (37) 452–453 (38) 103–104 107 112–113 121 (39) 211 451–452
– – őskereszténység (39) 253–254 270–271 407–408
– – 1848–49-es forradalom (28) 345–346
– – francia (27) 203–204 225–226
– – ír (29) 48–49 (32) 370 374 382–383 398 409–410 418 420 426–427 443 447–448 463 469–470 480–481 490–491 498–499 667 687 (33) 397 (35) 152–154 315–317
– – lengyel (27) 250–251
– – német (középkori) (35) 108–109 117–118 120–123 347 390 393–394 427
– – orosz (30) 330–331 541
– hadtörténeti és hadtudományi tanulmányai (27) 130 190–191 213 216–221 225–226 250 294 330–332 530–532 544 (28) 65–66 78–79 83 102–104 107 311–312 316–317 322–323 332 340–341 345–346 455–456 545–546 549–551 569–572 (29) 74–75 114–115 140 156 162–163 168–169 171–172 174–177 179–181 186 199 203 228–229 236 284–286 478 555 558 (30) 76 90 98 100

116 150 166–168 175–176 221–222 230–231 245–247 489 535–536 544 (31) 17 60 110 196 215–216 225 229–231 417–418 433 451 454 (32) 5 17–18 310 411 (33) 6–7 13–14 21 28 43–44 49–50 254 649 (35) 81–82 (37) 10 18 22 31 (38) 154–157 (39) 27–28 34 186–187
– természettudományi tanulmányai (27) 159 237–238 (29) 316–318 (30) 221 383 (31) 163 250 254–256 (32) 276–277 (34) 16–17 (35) 20–21 110–111 (36) 318
– nyelvi tanulmányai (28) 128–130 569–570 (29) 115 478 558 (31) 5–6 15 125 (32) 46 52–53 369 418–419 480 (33) 343 412 539 (34) 134 228 (36) 50 (37) 326–328 523–524 (38) 13 104–105 (39) 81 321 339
– – angol (36) 400 432
– – bolgár (39) 304
– – cseh (39) 57
– – dán (30) 597 (33) 398–399 (36) 400
– – francia (36) 370 400 (39) 92 223
– – gót (29) 478
– – holland (36) 6 434
– – ír (32) 495 498–499
– – lengyel (36) 400 (39) 23
– – olasz (36) 38 50 320 322 400 (37) 524 (39) 92 189
– – orosz (28) 35 46 117 485 545 569 (32) 222 431 (36) 50 304 308 400 (37) 523 (39) 23 321
– – perzsa (28) 245–246
– – portugál (37) 523–524
– – román (28) 569 (36) 606 609 (37) 3 (39) 217 304
– – spanyol (36) 50 (37) 523–524 (39) 223
– – szerb (28) 569 (30) 335
– – szláv (28) 34–35 545 (30) 315 335
– irodalmi és irodalomtörténeti tanulmányai (31) 125 (35) 411–412 (36) 74 393–394 (37) 38–40
– életrajzi adatai (27) 379 (33) 501 (36) 593–594 (37) 284–285 290 486
– – részvétele az 1849-es badeni-pfalzi felkelésben (27) 477–478 482 485–487 530 (30) 90 535 (36) 388–389
– – kereskedelmi tevékenysége, kiválása az üzleti életből (27) 155 (30) 50–51 53 400 405–406 500 633–634 (31) 288 (32) 208–209 320 354 573 594–596 604–606 608–609 614–618 (34) 361 (36) 591 716
– tartózkodási helyei, utazásai
– – Észak-Itália (1841) (38) 49 (39) 92
– – Berlin (1841 szept.–1842 okt.) (27) 379 383 530 (37) 284–285
– – Anglia (1842 nov.–1844 aug.) (37) 285 477 (39) 469
– – Németország (1844, 1845, 1848, 1849) (27) 3–24 114–116 456–458 460 471 477 485 (36) 387–389 593–594 (37) 290
– – Brüsszel (1845, 1846, 1847, 1848) (27) 78–85 104–112 411–414 444 (37) 285
– – Párizs (1847, 1848) (27) 28–77 86–103 448–454
– – Svájc (1849) (27) 123–125 130–133 477–478 482 485–486 (35) 340
– – Írország (1856, 1869, 1891) (29) 48–49 (32) 364–365 (38) 161 190 252 423
– – Németország (1860, 1869, 1870, 1873, 1875) (30) 40 556 (32) 360–361 364 409 415–416 687 (33) 589 610 (34) 157 159–160
– – Schleswig-Holstein (1864 szept.–okt.) (31) 4–6
– – Németország, Svájc, Itália (1865 aug.–szept.) (31) 137 139 145 478 (39) 92
– – Svédország, Dánia, Németország (1867 júl.–aug.) (31) 304 312 548 559 564
– – Hollandia (1872 szept.) (33) 494 503
– – Skócia (1877 szept., 1891 szept.) (34) 287 293 296 (38) 149 161 190 252 423
– – Amerika (1888 aug.–szept.) (37) 69 78–99 101
– – Norvégia (1890 júl.) (37) 414–419 423–424 439 445–446 456
– – Németország, Svájc, Ausztria (1893 aug.–szept.) (39) 76 92 103 105 107–124 127–129 131 166 179 223 234 260 272
– családja (30) 207 298 305 307 (32) 238 409 (34) 159 173–174 247 255 332 337–338 505 (36) 289 685–686 (37) 77 291–292 300 496 (38) 119–120 293–294
– – a szülői ház és a testvérek (27) 3 5 15 19 23–24 114 169 260–261 411–412 448–449 567–568 (28) 20 68 (30) 53–54 556–557 559–560 (32) 576 647 (33) 289–291 467 (35) 241 (36) 237–238 248–249 516–517 582–583 (37) 505–506 (38) 450
– – állása apja üzletében (27) 15 169 191 260–261 (28) 20 31 36 68 203 324–325 (30) 556 559–560
– végrendelete (39) 311–312 349–350 503–508

Engels publicisztikai tevékenysége
– közreműködése a demokratikus és munkássajtóban, valamint egyéb kiadványokban 1864 előtt
– – „L'Atelier" (Párizs) (27) 87–89
– – „Deutsche Brüsseler Zeitung" (Brüsszel) (27) 76 81–82 99 101
– – „Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst" (Lipcse) (27) 379
– – „Deutsch-Französische Jahrbücher" (Párizs) (27) 4 15 413 (30) 481
– – „Gesellschaftsspiegel" (Elberfeld) (27) 12–13 19
– – „Die Reform" (New York) (28) 331
– – „La Réforme" (Párizs) (27) 88–90 99 102 111
– – „Die Revolution" (New York) (27) 366–367 (28) 3 7 13 22–23 231 447 453–456 460 464 472 498–499
– – „Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftlichen Reform" (Darmstadt és Bellevue) (27) 13 15 18–19 23 43 408–409 413
– – „Das Volk" (London) (29) 416 418 428–429 433–436 440 443–444 449 453 461 465
– – „Vorwärts! Pariser Deutsche Zeitschrift" (Párizs) (27) 5 14
– – „Das Westphälische Dampfboot" (Bielefeld és Paderborn) (39) 439 466
– mint a „Neue Rheinische Zeitung" szerkesztője (27) 113–114 116–125 127 448 457 460 485 530–531 (34) 440 (35) 144 (36) 316
– mint a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" szerkesztője (27) 130 167 494 500 504 506 (30) 477 482
– közreműködése a chartista sajtóban
– – „The Friend of the People" (London) (27) 156 167 174–177
– – „The Northern Star" (London) (27) 87 99 105
– – „Notes to the People" (London) (27) 277 279 (28) 20 23–24 34 41 (31) 8
– közreműködése a „New York Daily Tribune"-ban (27) 280 287–288 294 296 298 316 319–320 329 352 356 569–570 (28) 3 7 13 20 22–24 27 29 34 41 43 48 53–54 60 78 81 83 86 88–89 102 107 126 146–148 164 181–182 185 187 211–214 220–221 237 251 271–273 275 277 279 283–284 287 292 296 299 318–319 323 332 345 347 365 374 387 395 423–424 439 447 485 500 620 (29) 5 14 50 62 72 92–93 120 122 124 127 301 310 344–346 350 363 375 381 397 529 621 (30) 80 84
– közreműködése a demokratikus és munkássajtóban az I. Internacionálé éveiben
– – „Arbeiterzeitung" (New York) (33) 545
– – „Demokratisches Wochenblatt" (Lipcse) (32) 156 158 161 163 528–529
– – „The Eastern Post" (London) (33) 442
– – „La Emancipación" (Madrid) (33) 522
– – „The International Herald" (London) (33) 532
– – „La Plebe" (Lodi és Milánó) (33) 516 522
– – „Der Sozialdemokrat" (Berlin) (31) 19 21 27–28 42–43 45–46 51 53–54 57–59 61–62 67–69 72–74 78 84–85 95–96 114 152 154 170 429 444 446–447 449 (32) 274 281 (36) 315
– – „Die Volksstimme" (Bécs) (32) 260 284
– – „Volkskalender" (Braunschweig) (34) 268 274 (36) 411 413
– – „The Workman's Advocate" /„The Commonwealth" (London) (31) 153–154 182 187 195 197 208 214 216
– közreműködése a „Volksstaat"-ban (33) 440 449 478 522 534–535 549 598 (34) 416
– közreműködése a szocialista és munkássajtóban az I. Internacionálé után (34) 278 416–417 (37) 470 (38) 246 262 296 308
– – „Almanach du Parti Ouvrier" (Lille) (38) 163 171–172 176 182–183 187 194 244 246 262 296 395 (39) 113
– – „Berliner Volkstribüne" (Berlin) (38) 509
– – „Critica Sociale" (Milánó) (38) 246 262 296 308 (39) 224 254
– – „L'Éclair" (Párizs) (38) 313
– – „L'Égalité" (Párizs) (35) 217
– – „L'Ère nouvelle" (Bukarest) (39) 102
– – „The Labor Standard" (New York) (34) 321
– – „The Labour Standard" (London) (35) 16–17 189 194–195 197 208 256
– – „Narodnaja Volja" (Szmederevo) (35) 281 290
– – „Die Neue Welt" (Lipcse) (36) 338 358

– – „Die Neue Zeit" (Stuttgart) (35) 377 (36) 145 147 154 221 239 510 (37) 353 362–363 366 423 510 (38) 53 109 112 115 127 145 249 251 257 262 280 283 287 296 317 322 324 359 373 384 434 449 477 534 (39) 253–254 260–262 270 289 307 313 315 443 449 455 457 478
– – „New Yorker Volkszeitung" (New York) (36) 11 14
– – „The People" (New York) (38) 296 308
– – „Przedświt" (Genf és London) (38) 296 308 (39) 251–252 486
– – „Revista Socială" (Iași) (38) 296
– – „El Socialista" (Spanyolország) (39) 64
– – „Le Socialiste" (Párizs) (36) 606 (38) 158 (39) 63
– – „Der Sozialdemokrat" (Zürich–London) (34) 90 100–101 381–382 386 389–397 407–409 416–417 425–426 428–429 (35) 158 169–170 313 320 327–328 337–338 347 377 (36) 13 18–19 26 34 86 97 154 289 364 367 (37) 163 171 173 445
– – „Szocialdemokrat" (orosz) (London és Genf) (37) 323 362
– – „Szocial-Demokrat" (Bulgária) (39) 81
– – „Time" (London) (37) 353 366 373 391
– – „To-Day" (London) (36) 89–91 185
– – „Vorwärts" (Lipcse) (34) 31 34 210 221–222 233 245 253 258–260 268–269 274 276 278 304 321 417
– – „Vorwärts. Berliner Volksblatt" (Berlin) (38) 375–376 386 389 393 407 (39) 4 6 20 34 181 186 449
– közreműködése polgári és kispolgári sajtóorgánumokban és egyéb kiadványokban
– – „Allgemeine Militärzeitung" (Darmstadt és Lipcse) (30) 90 98 100 535 544
– – „The Daily News" (London) (28) 312 314 316–319 322–326 569–572
– – „Die Gartenlaube" (Lipcse) (32) 122 543
– – „The New American Cyclopaedia" (New York) (29) 114–116 130–131 140 156–172 174–175 182 186 192 194 196 232–233 235 240 247 249 252 256 261 265 268–269 276 280–282 286–288 301 (30) 92 (38) 15
– – „The Pall Mall Gazette" (London) (33) 4 7 9 12–13 18 21 24–25 28 46–47 49–50 135 152 232 649
– mint Marx irodalmi végrendeletének végrehajtója (36) 3 6 15 26 29–30 33–34 40–44 51–52 54 72 89–90 92–94 98–101 104 110 119 161 169 171 220 284 310 316 333–334 367 451 483 633 (37) 138–139 237–238 374 510 523 (38) 5 9 20–21 25–26 37–38 49 121–122 128–129 (39) 69–70 104 311–312 339–340 349–350 352 369 381 389 395 401 424 456 462–463 503 508 514
– publikációs tervei (részben vagy teljesen megvalósulatlanok)
– – egy Marxról és Lassalle-ról szóló kiadvány (32) 20–21
– – egy Marx-életrajz (egybekapcsolva a német szocialista mozgalom történetével 1843-tól 1863-ig és az I. Internacionálé történetével) (36) 19 26 41 83–84
– – Marx összes műveinek kiadása (36) 98 316–317 (37) 139 (39) 184 463
– – Marx és Engels 1842 és 1852 között írt cikkeinek kiadása (39) 340 352 389 447
– – Marx „Rheinische Zeitung"-ba írt cikkeinek kiadása (39) 456 462–464 467 470–472 483 490
– – Marx és Engels „Neue Rheinische Zeitung"-ba írt cikkeinek kiadása (36) 168–169 316–317 333–334 338 367 721
– – Lassalle Marxhoz és Engelshez írt leveleinek kiadása (39) 339 395 401 447 465
– – a „Legkiválóbb külföldi szocialista írók könyvtárá"-nak kiadása (27) 20–23 (37) 113
– – az 1848–49-es magyarországi és itáliai forradalmi háborúk története (28) 65–66 78 101–102 296 345–346 549–550
– – Anglia társadalmi fejlődéstörténetének megírása (27) 8 13
– – „A munkásosztály helyzete Angliában" második kötetének megírása (31) 169 548
– – brosúra a lengyel nép nemzeti felszabadítási harcáról (30) 314 317–319
– – brosúra a pánszlávizmus ellen (28) 395 421 424
– *lásd még* Marx és Engels Művei

Epikureisták (30) 598

Eredeti tőkefelhalmozás (35) 155

Erkölcs (34) 25 (35) 143 (37) 482 (38) 372–373

Erkölcs
– feudális (37) 150
– polgári (30) 465–466 (37) 150 (38) 151

Érme (29) 296 (35) 298 (39) 229

Erőszak (37) 316–317 356 (38) 482–483
– szerepe a történelemben (33) 598 (36) 91 (37) 482 (38) 304 482–483 (39) 38
– szerepe a forradalomban (27) 330 436 (34) 495–496 (36) 239–241
– mint gazdasági potencia (37) 482
– és a proletariátus (27) 55–56 (34) 421 495–496 503 (39) 419–421
– *lásd még* Hódítás

Érték
– meghatározása (27) 293 (29) 292–295 528 (32) 9–10 112–113 540–541 (36) 195–196 210–211 (39) 422–423
– mint a polgári gazdagság formája (29) 292–295
– történelmi jellege (36) 210–211 (39) 422
– a pénz mint értékmérő (29) 295 (35) 297–298
– a pénzé (29) 295–297 (32) 63–65 (34) 432–433 (35) 265
– piaci érték (29) 299 (30) 264
– és költségár (30) 256–258 263 (36) 195–196
– és termelési ár (31) 306 (32) 70–71 (34) 444
– és termelési költségek (27) 293 (32) 69 (36) 195–196
– és újratermelés költségei (27) 293
– a klasszikus polgári politikai gazdaságtanban (29) 292–295 528 (30) 256–257 263–264 347 (31) 300 (32) 9–10 95–96 541 (34) 64 (38) 46
– vulgáris közgazdászoknál (31) 304 306–307 569 (32) 6 9–10 112–113 540–541 (34) 57–58 63–64 444 (36) 195–196 (37) 8 376 (39) 423–424 428
– Lassalle-nál (29) 258 383–384
– Proudhonnál (31) 569
– Rodbertusnál (36) 167
– *lásd még* Ár, árképzés; Csereérték; Használati érték; Pénz

Értékelmélet
– szerepe a politikai gazdaságtan rendszerében (31) 569
– a marxi (34) 444 (38) 46
– vélemények a marxi értékelméletről (35) 115 (37) 376

Értékforma (31) 300 302 308–310
– ábrázolása a „Tőke" I. kötetében (31) 296–298 300 308–310 317 331 335 548
– polgári közgazdászoknál (31) 300 302

Értékpapírok (29) 224–226
– *lásd még* Államkötvények; Kölcsönök; Kötvények; Részvények

Értéktöbblet
– meghatározása (30) 254
– keletkezése (31) 304 306–307
– a társadalmi újratermelési folyamatban (30) 348–351
– általános formája és különös formái (31) 320 (32) 9
– különböző formái (30) 348–351 (31) 306–307 (35) 185
– a profit mint megjelenési formája (30) 348 (32) 68–69
– rátája (30) 254–255 (32) 69–70 (38) 263–264
– és profitráta (30) 255–256 (32) 63–64 69–70 (38) 263–264
– tömege (30) 255 (32) 69–70 (38) 263–264
– elosztása (30) 348–351 (32) 66 70–72 (37) 106 (39) 423 427
– – elosztásánál a tőzsde szerepe (35) 405 (39) 14
– mint az áruk értékének vagy árának alkotórésze (36) 195
– a kapitalizmus előtti formációkban (36) 166
– a talaj termékenysége mint előállításának tényezője (32) 395
– és világpiaci konkurrencia (36) 217 231 253 277
– és az átlagprofitráta kialakulása (30) 255–256 (32) 70–71 (37) 98 106 181 282 293 (38) 236–237 263–264 533 (39) 422–427
– és munkabér (30) 254–255 (31) 304 306 (36) 217 231 253 277
– a klasszikus polgári politikai gazdaságtanban (31) 320 (32) 9 395 (34) 37 (39) 423
– a fiziokratáknál (34) 37
– vulgáris közgazdászoknál (31) 304 306–307 (33) 4 (35) 185 (38) 263–264

Értéktöbblet-elmélet
– marxi kidolgozása (39) 25
– a marxi értéktöbblet-elmélet újszerűsége (31) 320 (32) 9–10 (36) 173–174

– Engels Marx értéktöbblet-elméletének népszerű kifejtéséről (36) 80–81 504

Értéktörvény (27) 293 (29) 295 (30) 263 (32) 9–10 71 541 (39) 426–428 431 457

Értelmiség, polgári (35) 200 205 (37) 427 437–438 (38) 184 207 (39) 75

Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt (Socialist Labor Party of North America) (36) 450 476 531 619 681–682 695–697 (37) 24 78 128 269 279 310 318 332 341–343 494 (39) 240 302

Északnémet Szövetség (32) 598 (33) 29 159 (35) 250 (36) 240

Eszmék, társadalmi *lásd* Tudat, társadalmi

Eszmény (36) 197
– és tudomány (36) 197

Esztétika (29) 566–569 576–580 (37) 38–40
– *lásd még* Dráma; Irodalom; Művészet

Etika *lásd* Erkölcs

Etimológia (36) 300 (37) 41–42

Európa
– politikai és gazdasági értékelések (27) 573 (28) 547–548 (29) 65 67 339 350 442 (30) 4 340–341 390 468 (32) 643 (34) 78 239 291–292 312–314 (35) 260–261 393 (36) 239 391 524–526 551–552 (37) 3–6 22 165 193 (39) 117 132–134 137–138 146–147
– forradalmi kilátások (27) 492 (30) 4 312 340–341 (31) 372 (32) 609 (34) 239 291–292 (35) 393 (36) 391 524–525 551–552 558–561 (37) 22 193 407 501–502 (38) 539 (39) 87–88 138 416

Európai Demokrácia Központi Bizottsága (27) 140–141 155–156 167 174 180 301–302 523 536–537 547–548 (28) 38–39 112

Evolúció
– és revolúció (34) 478 495–496

Évszakok Társasága (30) 464

Ezüst *lásd* Arany (és ezüst)

Fábiánus Társaság (Anglia) (36) 701 (37) 344 384 418 494 (38) 15 323 390–391 415–416 438–440 450 (39) 7–9 52 55 70 161–163 212 227 447

Faj (a biológiában) (31) 243 250 252 254–255 (32) 50

Falu *lásd* Város és falu

Fegyelem (27) 330
– pártfegyelem *lásd* Proletárpárt

Fehérje (32) 198–199 (33) 79 (36) 318

Fejlődés (30) 195 (35) 120 352 360 (37) 115
– *lásd még* Haladás

Felépítmény *lásd* Alap és felépítmény

Felhalmozási alap (31) 321–326

Felhalmozási ráta
– különbségei nemzetek szerint (30) 269–270

Felkelés, fegyveres (28) 198–199

Fellahok (28) 245 (35) 327

Felvilágosítók (a XVIII. sz.-ban) (32) 388–389

Féniek (31) 310–311 370 372 375 381 386 390–394 403 407–408 542 555 559 564 (32) 254 397 407 687–688 (35) 316–317 (37) 33

Fény (29) 317 (30) 624 640 (31) 42 69 88 (33) 78–79 (35) 421

Festészet
– német (37) 509

Feudalizmus (27) 430–431 (29) 296 567 578–580 (35) 120–123 129 (38) 474–475 (39) 100–101 428
– Németországban (29) 77–78 (35) 120–123

Feuerbach
– materializmusa (27) 50–52 400
– idealizmusa (27) 9–10 51
– valláskritikája (27) 9–10 17 29 50–52 376
– viszonya a politikához (27) 392
– viszonya a kommunizmushoz (27) 17
– az emberről vallott felfogása (27) 9–10 29 50–52 400
– filozófiájának jelentősége és hatása (27) 400–402
– és Hegel (32) 16
– és Schelling (27) 394–396

Filológia (28) 232–233 245–246 (29) 558 (30) 594 (34) 134 (36) 300
– *lásd még* Nyelvek

Filozófia (27) 428 (38) 124–125
- anyagi alapjai (27) 428–430 (37) 426–427 453 481–482 (39) 201
- mint felépítmény (27) 428–430 (37) 426 453 481–482 (39) 94–95 201
- mint a szocializmus és kommunizmus elméleti alapja (27) 400
- és politika (27) 392
- egy filozófiai rendszer tartalmának és formájának különbsége (29) 535 (34) 504 (38) 199 265
- és természettudomány (29) 316–317 (31) 460–461 (33) 78–79 117–118
- története mint folyamat (37) 481–482 (38) 124–125
- *lásd még* Idealizmus; Materializmus; Történetfelfogás, materialista

Filozófia, angol (33) 117–118 (37) 481

Filozófia, francia (29) 523 (37) 481

Filozófia, németalföldi (29) 535

Filozófia, német (27) 8–9 401–402 (31) 382 573 (33) 117–118 226 (34) 402 (36) 186 (37) 481 (39) 425–426
- a német munkásmozgalom mint a német filozófia örököse (38) 10/11 (képmelléklet)
- hanyatlása (33) 4
- Eugen Dühring (34) 15 18 24–25
- *lásd még* Feuerbach; Hegel, hegelianizmus; Ifjúhegeliánusok

Filozófia, ókori görög (29) 521 523 535 (30) 598–599 (39) 407–408
- Arisztotelész (29) 521
- Epikurosz (29) 521 523 535
- Hérakleitosz (29) 257–258 521 523 535

Finánctőke (34) 369 (37) 165 277–278

Fizika (30) 640 (33) 79
- gazdasági viszonyok fizikai mértékekkel való kifejezésének lehetetlensége (35) 125–128
- az energia megmaradásának törvénye (29) 317
- *lásd még* Elektromosság; Energia; Fény; Hő; Mechanika; Mozgás

Fiziokraták (30) 342 (32) 113 (34) 36–37 504 (39) 458
- Quesnay Gazdasági táblázata (30) 240 347 351 (34) 36–37 65–67 (39) 458

Fiziológia (29) 316–317 (31) 220 (36) 318 (37) 107
- összehasonlító (29) 317
- mint a földművelés előfeltétele (30) 257

Fogalmak (27) 218 (36) 210
- és valóság (39) 426–428
- *lásd még* Kategóriák

Fogyasztás
- függése a termelőerők fejlettségétől (27) 429 (31) 459–460
- a társadalmi újratermelési folyamatban (30) 347–351
- és termelés közötti ellentmondás a kapitalizmusban (27) 432 (31) 459–460 (34) 164 369–370 (35) 142 (39) 367
- a tőkés személyi fogyasztása (27) 212 215–216 (36) 197
- a nagybirtokos személyi fogyasztása (31) 398 (36) 195 (37) 7 (39) 100–101
- a szocializmusban és a kommunizmusban (31) 459–460 (37) 426

Fogyasztási alap (30) 347–348

Folyószámla (31) 322–326

Fordítás, tudományos és irodalmi (33) 92 460 518 538–539 (36) 370–371 (39) 80 83 91

Forgalom (az áruk és a pénz forgalma) (29) 295–297

Forma *lásd* Tartalom és forma

Formációk, társadalmi *lásd* Társadalomalakulatok

Forradalom
- anyagi előfeltételei (27) 436–437 (36) 253 307–308
- forradalmi helyzet (27) 573 (35) 163 248–249 264 (36) 307–308 332
- és osztályharc (27) 436 (34) 380 403
- törvényszerű jellege (27) 178
- mint folyamat (36) 36 55–56
- autoritárius volta (33) 358–360
- az erőszak szerepe (27) 330 436 (34) 495–496 (36) 239–241
- a néptömegek szerepe (27) 436 (34) 511
- a kispolgárság szerepe (27) 438 (32) 660–661 (34) 121
- és gazdasági válságok (27) 573 (35) 248–249
- és hadsereg (27) 330
- Proudhonnál (27) 436–437

Forradalom, angol polgári (27) 430 (32) 627 (36) 36

Forradalom, francia polgári (1789–94) (27) 330 (28) 361–362 (29) 76–77 (30) 283 289 (33) 32 51 (35) 150 153 264–265 (36) 36 157 (37) 148–150 164 307–308 (38) 183 (39) 87 479

Forradalom, polgári (29) 76 (35) 150 (36) 253–254 (37) 266 (39) 145
– és a proletariátus (27) 362–363 (28) 548–549

Forradalom (1848–49) (28) 548 (29) 74 (30) 312 (33) 446 (34) 425 (35) 250 264 (39) 138 152

Forradalom, osztrák (1848–49) (39) 152 319

Forradalom, francia (1848–49) (28) 548 (29) 284–285 (36) 53 253–254 700 (37) 141–142
– és a munkásosztály (27) 449–452 580 (28) 548 (29) 302 (36) 150
– és a parasztság (27) 451
– és a burzsoázia (27) 108 111–112 448–452
– a februári forradalom (27) 363 448–451 (29) 284–285 (39) 133 138
– a párizsi proletariátus 1848 júniusi felkelése (27) 363 513 (28) 548 (33) 167 (36) 37
– 1849 június 13-nak eseményei (27) 131 (33) 202
– nemzeti műhelyek (31) 17 (36) 150 (39) 414

Forradalom, olasz (1848–49) (28) 344 548–550 (32) 154 (35) 250 (39) 133 138

Forradalom, magyar (1848–49) (27) 132 217 330 (28) 63 345 548–551 (35) 250

Forradalom, német (1848–49) (27) 104–105 111 449 460 (31) 65–66 (34) 425 (35) 250 (36) 239 241 253 387–389 (38) 539 (39) 152
– és a munkásosztály (27) 115 456 (29) 24 (32) 634
– és a burzsoázia (27) 114–115 456 458 (30) 312
– és a kispolgárság (34) 401
– a frankfurti nemzetgyűlés (27) 458 467 (36) 387–388
– a birodalmi alkotmány-hadjárat (27) 128–130 330 477 485 487 (36) 387–389 541
– Poroszország ellenforradalmi szerepe (27) 458 (32) 599
– vereségének okai (34) 401

Forradalom kilátásai
– Európában (27) 492 (30) 4 312 340–341 (31) 372 (32) 609 (34) 239 291–292 (35) 393 (36) 391 524–525 551–552 558–561 (37) 22 193 407 501–502 (38) 539 (39) 87–88 138 416
– Angliában (29) 99–100 (31) 372 (32) 530–531 626–627 643 654–655 (34) 478 (38) 437 539
– Franciaországban (28) 108 592 (29) 73–74 142 284–285 289–290 (32) 196 198 202 434 443 583–584 (33) 30 32 38 43–44 123 135 (36) 391 524–525 559–560 (37) 22 165 193 (38) 539 549 558 (39) 377 379–380
– Németországban (28) 548–550 (29) 38 339 341–342 410–411 432 580 (30) 321 341 612–613 (31) 221–222 237 372 (32) 434 599 (33) 489–490 (34) 84 (36) 52–53 254 379 561 (37) 48 349–353 371–372 501–502 (38) 147–148 156–157 171 179 181–183 240 539 558 (39) 88 377 455
– Oroszországban (27) 250–251 (29) 339 550 (32) 434–435 438 644 (33) 138 (34) 84 101 155–156 239–240 291–293 311–314 362 364 427 429 433 450 (35) 257 260 264–265 393 (36) 119 157 304–307 417 526 529–530 551–552 557–561 628 630 632 635 705 (37) 22 (38) 141 147 539 (39) 304 306 344 346 397 416

Fourierizmus (27) 30 32–33 401 437 (31) 223–224 525 (36) 141 150–151

Földár (29) 86 (32) 80 389–391 396 (35) 174

Földbérlet
– és járadék (27) 146 (30) 599 (32) 393–395 (37) 406
– az Amerikai Egyesült Államokban (32) 396 (38) 241
– Angliában és Írországban (29) 48–49 (30) 599 (31) 370 393 (32) 174 364 407 452 466 469–470 655 (34) 460 469 (35) 317 (37) 406
– Franciaországban (37) 127
– Németországban (36) 231 254 260 262 425–426
– Olaszországban (33) 635–636
– Oroszországban (38) 364–365
– földbérlet Proudhonnál (27) 283–284

Földjáradék
– mint az extraprofit formája (39) 427

Földjáradék
– keletkezése (27) 149–150 159–160 (30) 258 (32) 388–391
– számításának módjai (27) 149–150 159–160 (30) 263–264 (32) 174–175
– befolyása a mezőgazdasági termékek értékére és árára (34) 460
– állami elsajátítása (35) 177 185–186 (36) 87
– és értéktörvény (30) 263–264
– és kamat (32) 174 390–391 393 396
– és a talajtermékenység különbözőségei (27) 146–150 159–160 (30) 256–258 264 (32) 378 388–391 393–396
– és javítások a földművelésben (27) 146–150 159–160
– gabonajáradék (30) 256
– az állattenyésztési járadék (30) 256
– abszolút földjáradék (30) 256–258 262–264
– polgári közgazdászoknál (32) 174 (35) 177 185–186
– a fiziokratáknál (30) 263 (34) 37
– Careynél (32) 378 388–392
– Proudhonnál (32) 393
– Ricardónál (27) 146–150 159 (30) 239 256–257 263–264 347 599 (32) 378 388–391 393 395
– Rodbertusnál (27) 243 (30) 599 (36) 107 221
– Thünennél (32) 526
– tárgyalása a „Tőké"-ben (30) 239–240 254–258 263–264 (31) 173 (32) 3 539 (36) 30 94 288 319 323 611 (37) 237–238 (39) 36
– *lásd még* Különbözeti járadék

Föld- és Munkaliga (Land and Labour League) (Anglia) (32) 372 630

Földművelés
– keletkezése és fejlődése (32) 394–395 (35) 108–109
– az ókori Keleten (28) 242
– Indiában (28) 242
– a régi germánoknál (35) 108–109

Földrajz
– és politika (28) 571
– a földrajzi környezet (31) 243 250 252–255 (39) 200

Földtulajdon
– községi tulajdon (28) 251–253 (29) 71 (32) 40–42 50 106 190 395 398 636–637 643 (33) 557 (35) 155–156 (36) 87 108 194 (37) 406 (38) 191 300–301 361 363–364 (39) 37–38 145–147 414
– – a községi tulajdon kialakulása és fejlődése (32) 40 637 (33) 557 (35) 109 117–118 409 423 (39) 451–452
– – a községi tulajdon felbomlása (36) 140 (35) 423 (39) 38 145–147
– a földmagántulajdon kialakulása (32) 40–42 395–396 (35) 155 423 (37) 127 406 (39) 146–147 452
– a földmagántulajdon nemlétezése a keleti országokban (28) 239 242 251–253
– feudális (29) 71 292 (32) 371 (36) 194–195 (37) 406 (39) 100
– nagybirtok (32) 371 373 (33) 635–636 (34) 469 (36) 254–255 426 (37) 406 (38) 191 300–301 (39) 100
– tőkés; a nagyparasztok földtulajdona (29) 292 (32) 373 630 (34) 469 (35) 155 (36) 195 (38) 300–301 363–365 462 (39) 38 100 303
– középparaszti (29) 71 (32) 373 (39) 303
– kisparaszti (32) 371 373 630 (33) 636 (36) 194 231–232 254 (37) 127 361 438 (38) 300–301 460–461 (39) 100 288 303
– a kis és a nagy földtulajdon harca a régi Rómában (28) 414
– a parasztok és bérlők földtől való megfosztása (29) 48–49 (31) 370 393 (32) 466–467 469–470 655 (34) 370 (35) 155 315–317 (36) 195 231–232 (37) 406 (38) 300–301 (39) 146
– állami (34) 369 (36) 254 390 426 (37) 406 (38) 60
– a gyarmatokon (32) 395–396 (37) 361
– eladása és vétele (32) 630 (34) 469 (35) 174
– elkobzása (32) 398 (35) 152–153 (36) 240 (37) 406
– és az agrárválságok (34) 460 (36) 386
– tárgyalása a „Tőké"-ben (29) 292 (32) 527 539 630 671 (33) 530 (34) 118 (36) 194 323
– kérdése az I. Internacionáléban (32) 371–373 400 672 (33) 635–636 (39) 315
– Careynél (32) 395
– Proudhonnál (27) 283–284 289
– *lásd még* Földár; Parcellatulajdon

Földtulajdonosok
– és bérlők (32) 174 393 396 452 (33) 635–636 (34) 460 (38) 191
– vasutak mint földtulajdonosok (34) 369
– az egyház mint földtulajdonos (30) 96 (32) 530–531 (35) 152–153

– Angliában és Írországban (29) 49 (32) 466–467 469–470 627 654–655 (34) 469 (35) 315–317 (37) 406
– Oroszországban (32) 636–637

Francia Munkáspárt (Parti ouvrier français) (35) 23 77 106 344 351 381 389–391 (36) 158–159 480–481 (37) 160–164 183 196 293–294 305 (38) 17–19 70–71 77 285 297 318–321 549 552 558 (39) 249–250 264 274 416
– alapítása (34) 418 472–473 503 531 (35) 106 110 351 360
– kongresszusai (35) 91–92 105–106 110 222–223 239 351–352 379–381 389–391 (36) 122 126 130 133 138 (37) 118–119 123 125 186 203 270 465–466 471 (38) 432 444–445 447–448 453 455 457–458 467 470 481 (39) 288 293 303 317 341 343
– programjai (34) 472–473 (35) 32 110 216–217 239 351 379–381 389 419 (36) 341
– – a nantes-i agrárprogram (39) 288 293 303 306 317 341 343
– választási taktikája és parlamenti tevékenysége (35) 23 206 209–210 214 390 (36) 143 151 460–461 477–478 481 549–550 639 653 (37) 131 257–258 264 270–272 274–276 288–289 291 294–295 305 312 320 341 (38) 126 161 163 165 171 179 181 186–187 189 193 201 204 206 210–211 219 233–234 241 243–244 319–320 332 342–344 432 485–487 (39) 32 39–40 48 115–116 129 141 177–178 182–183 196 207 209–210 265–267 273–274 303 384
– sajtója (35) 101 110 209 213–214 217–218 222–223 239 249 255–256 318 352–354 356–357 365–367 370–372 374 380–382 386–387 389 413 418 (36) 597–598 608 630 (37) 17 22 141–145 166 170 325 341 344 380 (38) 281 285 295 344 347–348 352 356 394 400 428 431–432 443 455 486 508 (39) 141 182–183 288 303 465
– agitációja és propagandája (35) 384 (36) 119 122 143 153 447 526 (38) 126 285 310
– harca a posszibilisták ellen (35) 32–33 91–92 95 101 110 209 213–218 222–223 239 249 255–256 314 318 344 351–353 360 365 370–372 374 379–382 389–391 428–429 (36) 151 460–461 (37) 125–126 131 135–136 517 (38) 320–321
– és az európai háborús veszély (38) 155–156 182–183 491–492 496–497 (39) 84 86–89
– rendőri üldöztetése (35) 103 110 113 255 382 384 386–387 389 418 (36) 29 31
– és a polgári pártok (38) 193 (39) 39–40 129–130
– *lásd még* Guesdisták

Franciaország
– általános jellemzése (33) 54 (35) 251 (36) 52–53 365 377–378 (38) 539
– társadalmi és államrendje (28) 283–284 (33) 54–55 (34) 276–277 (36) 52–53 127 158–159 293–294 348–349 365–366 368–369 378–379 719–720 (37) 70–71 141–142 276–278 297 (38) 205 530–531 538–539
– történelme (27) 363 (28) 362–364 379 (29) 77 (30) 289 (37) 141 (38) 300 (39) 96 428 451–452
– gazdasági fejlődése (34) 370 (36) 231 376 (37) 240 (38) 300
– ipara (28) 223–224 (36) 231 (39) 38 87
– – pamutipara (29) 336 (32) 236
– mezőgazdasága és agrárviszonyai (34) 370 (37) 127 (38) 300
– külkereskedelme (27) 323 (28) 47 223 486 (29) 35 211–213 223 268 (30) 8 213 (32) 236 (36) 276 (37) 314 (38) 362 (39) 38
– részvények és részvénytársaságok (29) 65 111 127 196 213 224–226 290 (34) 50
– vasutai (29) 213 224–226 (34) 368–369
– pénz- és bankügyei (28) 36 189 283–284 503 533 547 (29) 65 127 142 159 190–191 213 223–226 252 285 291 (30) 194 (32) 637 (34) 367 (38) 300
– és az 1857-es válság (29) 65 73–74 188 211–213 217 219–220 223–226 268 285 526
– munkásosztálya (27) 86 254 358 362–363 401 450–451 492 (28) 135 223–224 283 543 (29) 74 213 283–285 404 (30) 340 (31) 46 (32) 431–432 505–506 599 (33) 37–38 123 155 615 (34) 42 276 311 472–473 (35) 23 221 344 370–372 (36) 159 231 293–294 333 348–349 366 378–379 445–449 453 460 464–466 477–478 480 508 526 549 704 706 719 (37) 22 126 277 294 297 348 377–379 (38) 205 211 319 549 (39) 102

Franciaország
– parasztsága (27) 131 367 451 (28) 283 362 503 547 (29) 350 (31) 265 (32) 637 (33) 37–38 (34) 311 443 (35) 14 (37) 36 127 240 277 (38) 191 300 538 549 (39) 376
– burzsoáziája (27) 88 168 247 254 363 450–452 (28) 283 361–362 454 (29) 212–213 223 252 284–285 559 (30) 340 (31) 46 265 (32) 417–418 (33) 37–38 155–156 171–172 174–176 (34) 42 443 (36) 159 293 328 353 365 368 524 538–539 704 719–720 (37) 36 277–278 287–288 353 (38) 130 141 205 319 401 (39) 40 102–103 375–376 379–380 382 384–385
– pénzarisztokráciája (34) 369 (35) 71 (36) 466 477 (37) 165 277–278 477–479 501
– kispolgársága (27) 360 362–365 438 450–451 492 (35) 23 (36) 369 538–539 (37) 277 (38) 538 549
– polgári sajtója (29) 111 (32) 232 431 (34) 42 473 (35) 70–71
– a forradalom kilátásai (28) 108 592 (29) 73–74 142 284–285 289–290 (32) 196 198 202 434 443 583–584 (33) 30 32 38 43–44 123 135 (36) 391 524–525 559–560 (37) 22 165 193 (38) 539 549 558 (39) 377 379–380
– hadserege, flottája (27) 331–332 355 (28) 283–284 341 379 (29) 5–6 73–75 85 213 283–285 404–405 551 559 (31) 158 244 265 490 (32) 148 692–693 (33) 22 (34) 50 311 (36) 378 523–524 708 719 (37) 10 22 26–27 31 33 115 (38) 101 156–157 204 208 401 549 (39) 250
– *lásd még* Bonapartizmus; Forradalom, francia polgári (1789–94); Forradalom, francia (1848–49); Munkásmozgalom Franciaországban; Napóleoni háborúk; Német–francia háború (1870–71); Orléanisták; Párizsi Kommün
Franciaország – Második köztársaság (1848–52)
– belpolitikája, belső helyzete (27) 128 131 168 173 175 241–244 247 250 253–254 339 341–342 363–364 367 450–452 479 (28) 5 (33) 167 (37) 277
– monarchista csoportosulásai (27) 247 342 450 479 (37) 277
– az 1851 dec. 2-i államcsíny (27) 354–366 (28) 468–469 (33) 81
Franciaország – Második császárság (1852–70) (28) 283–284 547 (31) 158 (33) 42 123 140 (37) 71 297
– belpolitikája, belső helyzete (28) 9–10 35–36 76 138 156 201 276 283–284 454 468–469 503 533 547 (29) 5–7 73–74 111 154–155 212–213 252 262 283–286 289–291 350 404–405 444 499 526 550–551 559 609 (30) 214–215 340 622 (31) 158 162 228 265 329 369 380 490 (32) 314 332–333 381–382 402 417–418 424–427 493–494 613 628 (33) 3 8–9 30–32 39 45 47 123 (38) 538
– ellenzéki mozgalom (28) 76 78–79 138 201 283 533 (29) 5–6 85 283 550–551 (31) 244–245 372 490 (32) 196 232 329 583–584 628 (33) 3
– monarchista csoportosulások (28) 76 79 138 533 (29) 284–286 (33) 32 135
– az uralkodó osztályok korruptsága (28) 138 189 283–284 (29) 6 284–285 (33) 30 (36) 365
– külpolitikája (28) 8–9 25 196–197 208–209 448 (29) 6–7 85 284 350 402–405 442 550–551 (30) 141–142 225 233 312 322 353–354 356 622 (31) 158 162 199 216 228 232 244–245 263 369 371–372 490 564 (32) 30 47 84 (33) 6 29–30 37–38 (36) 555 (38) 130
Franciaország – Harmadik köztársaság (1870 után) (33) 54–55 (34) 117 276–277 (36) 127 158–159 293–294 328 348–349 365–366 368–369 377–379 719–720 (37) 71 (38) 204–205 530–531 538–539 (39) 87–88
– belpolitikája, belső helyzete (33) 52–56 76–77 80–81 102–103 105 172 174–175 (34) 39–41 50–51 57 79–80 292 311 (35) 95 (36) 158–159 293–294 477–478 700 (37) 22 71 115–116 139 170 198 276–277 (38) 126 165–167 201–202 204–205 210–211 276 526 530–531 539 548–549 552 557–558 (39) 14–15 102–103 264 267 273–274 286 375–376 379–380 382 384–385 416
– – a nemzeti védelem kormánya és a német–francia háború (33) 155 171–175
– – az 1870-es lyoni felkelés (33) 155 633–634
– nemzetgyűlése (33) 102 105 193 (36) 378 445–449 453 460–461 464–466 477–478 (38) 552 (39) 39–40 177 182–183 209 380 382
– választási rendszere (35) 14 413 (36) 293–294 345 348 352–353 360–361 365–366 368 526 550 (37) 36 294

– az uralkodó osztályok politikai pártjai (33) 76 80–81 98 (34) 117 473 (35) 14 23 371–372 (36) 158–159 345 348–349 352–353 365–366 368–369 466 719 (37) 277–278 287–288 (38) 204–206 210–211 552 557–558 (39) 382
– – mérsékelt polgári republikánusok (33) 103 (34) 473 (35) 14 23 70–71 344 371 (36) 151 345 348 360–361 365–366 368–369 378 447–448 466 560 704 708 719 (37) 43 48 100–101 125–126 139 171 258 277–278 287–288 501 (38) 18 175 204–206 531 558 (39) 15 182 384
– – radikálisok (Clemenceau csoportja) (34) 473 (35) 17 71 92 176 344 351–352 371–372 381 (36) 103 151 159 245 291 293–294 328 345 348–349 353 360 365–366 368–369 378–379 391 401 445–449 453 460 464–467 473 477–478 480–481 508 526 533 539 550 576 653–654 704 719 (37) 63 71 100–101 115 117–118 125–126 139 145 155 170 258 261–262 270 277 287–288 (38) 18 193 201–206 210–211 234 531 552 557 (39) 15 40 265 274 303 376 384
– monarchista csoportosulások (33) 55 76 80–81 102 (34) 39–40 117 311 (36) 360–361 365 368–369 378 466 559–560 675 719 (37) 43 48 115 261 277–278 287–288 297 (38) 18 204–206 210–211 319 531 548–549 552 557–558 (39) 40
– bonapartisták (33) 76 102 616 (34) 42 50 117 (35) 209 (36) 365 368–369 (37) 117–118 258 287 297
– boulangizmus (36) 560 675 (37) 36 42–43 48 57 62–63 70–71 101 115–118 122–123 125–126 139 141–142 164–165 170 193 196–198 200 258 261 272 275–277 288 293 297–298 340–341 348 377–379 396–397 441 493 501 (38) 201–205 318–320 548–549 557–558 (39) 249
– az uralkodó osztályok korruptsága (36) 328 368 708 (37) 43 139 (38) 206 526 530–531 538–539 548–549 552 557–558 (39) 14–15 32 40 87–88 102–103 209 266 375–376 379–380 382 416
– külpolitikája (33) 81 (35) 70–71 95 (36) 559–560 (38) 4 140–141 182–183 201–205 211 221–222 395 (39) 14–15 27 87–88 385–386
– gyarmati politikája (35) 176 (36) 35 58 291 293 708 (38) 498 (39) 27 102–103
– és Oroszország (35) 95 (36) 559–560 595 (37) 165 193 511–512 (38) 4 140–141 182–183 202–205 221–222 276 395 401 539

Frázisok, forradalmi (27) 178 (33) 351–352 358–360 372–373 (34) 378 407 437 (35) 159 206 327 384 (36) 159 463 549

Fuvardíj (32) 267

Független Munkáspárt (Independent Labour Party) (Anglia) (38) 382 384 394 403 469 (39) 7–9 13 29–30 40–41 52 55 71 208 227 283–284 286–287 302 327 376 446–447 496

Gabonatörvények
– eltörlése Angliában (27) 131 480 (28) 30 36 476 582–584 (29) 212 (31) 393
– és az arisztokrácia és a burzsoázia (28) 476

Gabonatörvény-ellenes Liga (Anti-Corn-Law League) (Anglia) (27) 131 480 (28) 30 473 (29) 105 109

Gazdagság, társadalmi (29) 292–297 (34) 80
– az angol nemzeti vagyon becslése (27) 293

Gazdaság és politika (31) 393 (32) 661–662 (37) 44 453–454 479–482 (38) 459 474–475 (39) 93–95 200–202
– gazdasági szükségszerűség (38) 300 362–363 459 (39) 201
– *lásd még* Alap és felépítmény

Gazdasági táblázat (Tableau économique) (Quesnay Gazdasági táblázata) (30) 240 347 351 (34) 36–37 65–67 (39) 458

Gazdaságtan, vulgáris *lásd* Vulgáris gazdaságtan

Gazdaságtörténet
– tanulmányozásának szükségessége (37) 282–283 426–427 (39) 202

Geológia (30) 257 (31) 243 250 252–255

Gép, gépi berendezés
– történeti fejlődése (27) 431–432 (30) 308–310
– különbözősége a szerszámtól (30) 308–310
– nem gazdasági kategória (27) 432
– mint az állandó tőke alkotórésze (30) 254
– a társadalmi újratermelési folyamatban (30) 347–351
– felújítása (29) 273–277 (30) 269 (31) 321–326 (32) 81

Gép, gépi berendezés
– fizikai kopása (29) 274–276 (30) 269 273 (31) 321–322 (32) 79 81
– erkölcsi kopása (29) 275–276 (31) 322
– alkalmazása a mezőgazdaságban (28) 583 (39) 99
– és háziipar (32) 466 (34) 449–450 (35) 221 (36) 252 (38) 460–461
– és a műszaki haladás tőkés haszonélvezői (36) 196 (38) 190
– és a munkás funkciója (30) 304 307
– elemzése a „Tőké"-ben (30) 304 307–310 (36) 196
– Proudhonnál (27) 431–433
– *lásd még* Gőzgép

Gépgyártás (28) 31 (37) 367

Germánok (35) 108–109 117–118

Gondolkodás (31) 297 (32) 541 (38) 241 (39) 93–95
– és lét (39) 426
– *lásd még* Absztrakció; Tudat, társadalmi

Görögország (28) 332 335 577 (29) 216 (39) 147

Gőzgép
– és a hő átváltoztatása mechanikai mozgássá (35) 421
– és nagyipar (38) 299 362 459

Greenback Party (Amerikai Egyesült Államok) (36) 438 (38) 241

Guesdisták (35) 23 32–35 77 95 101 110 206 209 213–218 239 249 255–256 314 318 344 360 365 371–372 380–382 389 391 413–414 428 (36) 122 352–353 446 478 550 598 653 (37) 10 17 71 117–119 123 125–126 131 166 183 196 293–295 305 (38) 19 31 70–71 73 77 100 103 285 318–320 (39) 113 129 183 249 265 267 303

Gyakorlat *lásd* Elmélet és gyakorlat

Gyapottermelés (27) 323 (29) 298–299 (36) 77
– a gyapotpiac helyzete (példák) (28) 3–4 31 47 70 108 185–186 486 (29) 35 197 201 216 229–230 233–234 (31) 102–103 215 414–415 433–434 567–568 (32) 216 218–223 402–403 (34) 432–433
– „gyapotéhség" Angliában (1861–64) (31) 36 (32) 216 218–219

Gyapotválságok (27) 274 279 313 (30) 7–8 207 210 254 273 (31) 36 101–103

Gyár
– új gyárak építése (28) 127 (30) 7 (34) 367
– gyáron belüli munkamegosztás (30) 215
– nem fedezi önmaga előállításának költségeit (27) 293 (32) 391
– Proudhonnál (27) 289 294
– Ure-nál (30) 215

Gyárfelügyelői jelentések (Anglia) (30) 4–5 354 (31) 233–234 299–300

Gyáripar (36) 86

Gyári törvényhozás
– általános megítélése (32) 529 (33) 322 (36) 262–263 (37) 482 (39) 414
– a munkanap hosszának korlátozása (33) 322 (35) 196–197 (36) 235 (38) 289
– a munkások harca a nyolcórás munkanap törvényes bevezetéséért (31) 329 562 (33) 322 (37) 387–389 392–393 401 (38) 58 76 145 322–323 416 419 424 426 432 437 443–444 446–447 452–455 457–458 565 (39) 195 414–415
– nemzetközi (35) 196–197 (36) 58 235
– a női munkáról (32) 529 (35) 196 (38) 229
– a gyermekmunkáról (30) 354 (35) 196 (38) 229
– a munkások balesetbiztosításáról (35) 171 (36) 235
– a munkában megrokkantak ellátásáról (36) 235
– Angliában (30) 354 (31) 17 299–300 (32) 529 692–693 (34) 269 (35) 196–197 208 (36) 159
– Franciaországban (32) 529 (39) 414–415
– Németországban (36) 235 262–263
– Svájcban (35) 196–197

Gyarmatok
– a gyarmati rendszer (27) 430 434–435 (36) 58 87 108 194 (37) 361
– faji megkülönböztetés a gyarmatokon (35) 47–48
– nemzeti felszabadító harc és forradalmi munkásmozgalom (32) 405–406 (35) 327 335–336
– a szocializmusra való átmenet útjai (35) 335–336
– *lásd még* India; Írország

Gyermekmunka (30) 354 (32) 193 (33) 203 (35) 196 (37) 107–108 (38) 365 460

Háborúk
– és gazdasági fejlődés (28) 242–245 (34) 460 **(38)** 459
– és forradalmi mozgalom (29) 551–552 (30) 622 (34) 239–240 311 313 427 (35) 252–253 393 (36) 391 401 524–525 560 589 (37) 5–6 9–10 165 193 272 (38) 155–158 171 179 183–184 240 496–497 (39) 9–10 292–293
– helyi (36) 524 621–622 (39) 27
– nemzeti (33) 41–42 122–123 (34) 427
– partizán- és népi háborúk (30) 230 234 246 315 (33) 55 160–161 173
– és munkásosztály (31) 423–424 (32) 309 546 (33) 13–14 38–42 59–60 123–124 257 (34) 101 121–122 421 427 (35) 260–265 336 393 (36) 391 401 524–525 559–561 589 (38) 130 156 170–171 179 182–184 240 480 491 496–497 (39) 9–10 185–187
– következményei (34) 460 (35) 393 (36) 391 401 524–525 697 (37) 5–6 9–10 165
– háborús kilátások az ötvenes–hatvanas években (28) 8–9 448 455–456 472–473 (29) 551–552 559–560 (31) 201–202 (32) 147–148 546 597–599
– háborús kilátások a hetvenes–nyolcvanas években (33) 609 615 (34) 78 312–314 427 (35) 251–253 260 262–265 393 (36) 390–391 401 523–525 529 559–561 595–596 621–622 697 708 (37) 5–6 18 22 26–27 31 33 53 115–116 118 132–133 139 142 165 193 231 272–273 311 340–341 407
– háborús kilátások a kilencvenes években (38) 143 147 154–158 169–171 179 182 207–208 240 395 (39) 9–10 14–15 27 385–386
– *lásd még* Bolgár–szerb háború (1885); Hétéves háború (1756–63); Itáliai háború (1859); Japán–kínai háború (1894–95); Krími háború (1853–56); Napóleoni háborúk; Német–dán háború (1864); Német–francia háború (1870–71); Ópiumháborúk; Orosz–török háború (1828–29); Orosz–török háború (1877–78); Parasztháború, német (1524–25); Polgárháború, amerikai (1861–65); Porosz–osztrák háború (1866); Szerb—török háború (1876)

Hadiipar (31) 229–230 241 (37) 340 (38) 459

Hadsereg
– és társadalmi szerkezet (29) 182 (34) 70–71 (36) 375 (38) 221
– fegyelme a polgári forradalomban (27) 330–332
– milíciarendszer; népi milícia (32) 17–18 (38) 171 (39) 185–186 443
– és proletárforradalom (36) 254 256
– *lásd még* Hadügy

Hadtudomány (27) 220 221 531–532 (28) 65–66 545–546 549–551 569–572 (29) 174–177 236

Hadügy (29) 477–478 (37) 36
– anyagi alapjai (29) 182 (31) 229 (38) 459
– a fegyverek jelentősége (31) 225 229–231 241 418 454
– az Amerikai Egyesült Államokban (31) 417–418
– Angliában (28) 8–11 (29) 74–75 159–160 228–229 (33) 142–143 (36) 524 (38) 197 401 (39) 15
– Ausztriában (27) 331–332 (29) 478 (31) 5 (36) 375 524 (38) 171
– Franciaországban (27) 331–332 355 (28) 283–284 341 379 (29) 5–7 74–75 85 213 283–285 404–405 551 559 (31) 158 162 244 263 265 490 (32) 148 692–693 (33) 22 (34) 50 311 (36) 378 523–524 708 719 (37) 10 22 26–27 31 33 115 (38) 100–101 156–157 204 208 401 549 (39) 250
– Indiában (28) 238–239 (29) 228–229 (30) 221–222
– Németországban (27) 331–332 (29) 478 (30) 96 140 288 376 621 (31) 5–6 215–216 221–222 230–231 (32) 26 598 (34) 104 311 (36) 256 378 523–524 (37) 10 22 26–27 31 132–133 142 155 272–273 (38) 101 156–157 170–171 259 262 401 (39) 27–28
– Oroszországban (27) 331–332 (30) 312 (34) 39 71 229 233–234 296 (36) 119 375 523–525 630 635 (37) 10 22 26 31 36 231 353 365 (38) 154 156 169–170 221 257
– *lásd még* Hajóhad; Hadiipar; Hadsereg; Hadtudomány

Hagyományok
– forradalmi (36) 400 495 540–543 (39) 86–87
– trade-unionista (28) 440

Hajóhad (29) 74–75
– *lásd még* Hajózás

Hajózás
– a gőzhajózás térhódítása (27) 274 (36) 463

Haladás (31) 398 (32) 570–571 (38) 361 (39) 146–147

Haladópárt *lásd* Német Haladópárt

Harc, a létért való *lásd* Küzdelem, a létezésért folyó

Hármas Szövetség (37) 22 (38) 155–156 221 539 (39) 15 385

Harmincéves háború (1618–48) (35) 122–123 420 (36) 384 (37) 403 (39) 96

Három császár szövetsége (34) 167–168 313 328 351

Használati érték (29) 292 (31) 309 (34) 57

Házasság *lásd* Család

Háziipar (34) 324–325 449–450 (35) 221–222 (36) 83 86 194 231 252–253 (38) 191 362–365 460–462
– Angliában (34) 449–450 (35) 221 (36) 231 (38) 365
– Kínában (38) 461–462 (39) 292 295 304
– Németországban (34) 324–325 449–450 (35) 221–222 (36) 83 86 231 252–253 (38) 191 365 460
– Oroszországban (34) 449–450 (38) 191 361–365 460–461 493

Héberek (28) 232–233 237 (38) 223

Hegel, hegelianizmus (27) 10–11 (28) 50 522 (29) 257–258 (30) 240 (31) 229 (32) 467 490 (37) 285 (38) 10/11 (képmelléklet) 124–125 198–199 265
– Hegel filozófiájának osztályalapja (37) 481–482
– Hegel idealizmusa (29) 243 535 (32) 467 526 535 551–552 (33) 117 (37) 426 (38) 199
– Hegel dialektikája (29) 243 316–317 535 (30) 199 (31) 297–298 300 460–461 (32) 16 526 535 670–671 (33) 117–118 (38) 198–199
– Hegel természetfilozófiája (29) 316–317 (31) 460–461
– Hegel jogfilozófiája (27) 373 (30) 195 (35) 364
– Hegel a filozófia történetéről (29) 523
– hatása Engelsre (33) 201
– óhegeliánusok (32) 467
– *lásd még* Ifjúhegeliánusok

Helgoland (37) 408–409

Hercegovina (34) 11 (35) 251–252 261–262

Hétéves háború (1756–63) (28) 378–379 (29) 282

Hitel
– állami (27) 289–291 432 (36) 374–375
– hosszú lejáratú (29) 223
– rövid lejáratú (29) 230
– hitelpénz (32) 88 (35) 30 248 265 (36) 374–375 (37) 478–479
– és pénzforgalom (27) 163
– és tőkekivitel (29) 65
– és tőkekoncentráció (27) 293
– és gazdasági válságok (27) 162–163 289–290 (29) 215–216 230 285 336 (31) 102–103
– váltóprolongációk (29) 285
– tárgyalása a „Tőké"-ben (32) 72 197 (35) 248 (36) 319 (37) 237 (38) 124 449 (39) 36
– kérdése az I. Internacionáléban (31) 482 487 (32) 547
– polgári közgazdászoknál és bankároknál (32) 37 88 (34) 370 (35) 30 248 265 298–299 (38) 449
– Proudhonnál (27) 284 289–291 348 432–433 (28) 531
– *lásd még* Bankok; Kamat; Kölcsönök; Kölcsöntőke

Hódítás (35) 129

Hollandia (36) 410 434
– gyarmati politikája (36) 58 87 108

Hő
– mint mozgásforma (29) 317 (30) 640 (31) 42 69 88 163 (33) 78–79 (35) 110 421
– a világegyetem hőhalálának hipotézise (32) 276–277

Idealizmus
– és materializmus (27) 8–11 (32) 526–527 (34) 163 (37) 426
– ismeretelméleti gyökerei (39) 94–95
– a materialista és idealista dialektika ellentéte (29) 257–258 535 (32) 526–527 535 670–671 (38) 198–199
– az idealista történetfelfogás (27) 428–438 (32) 661 (39) 94–95
– *lásd még* Filozófia, német; Hegel, hegelianizmus; Ifjúhegeliánusok

Ideológia *lásd* Alap és felépítmény; Tudat, társadalmi; Világnézet

Ideológia (mint hamis tudat) (32) 551–552 (39) 93–95

Idő
– és mozgás (33) 78

Ifjúhegeliánusok (27) 8–12 15 22–23 381 386–388 401–402 (37) 284–285
– Bauer, Bruno (27) 392–393 401–402 (28) 50–51 57 441–442 (39) 126
– Stirner, Max (27) 8–10 (28) 27 29 (38) 39 41

Igazak Szövetsége (27) 401–402
– párizsi csoportjai (27) 28–29 32 35–37 43–46 53–61 63–64
– Angliában (27) 64–65

India
– történelme (28) 232 237–239 251–253 (37) 478
– az indiai közösség (28) 251–253 (32) 190 637 (36) 108
– mezőgazdasága és agrárviszonyai (28) 242
– vasutai (29) 395–396 (35) 147–148
– külkereskedelme (27) 274 313 322 (28) 3 46–47 108 277 474 486 584 (29) 67 197–198 216 336 395–396 (30) 7 213 (31) 414 (32) 218 (34) 432–433 (38) 362
– mint Anglia gyarmata és felvevőpiaca (28) 46–47 186 242 403 486 490 (29) 395–396 (31) 270 275 (35) 147–148 (36) 276 (37) 478
– kézműveségének tönkretétele az angol konkurrencia által (28) 46–47 251–253 486
– angol hadviselés az 1857–59-es népi felkelés ellen (29) 149–150 173 179–181 188–189 193 228–229 242
– a forradalom kilátásai (35) 147–148 335
– hadserege (28) 238 239 (29) 228–229 (30) 221–222

Indiánok (35) 117

Intenzívebbé tétel, a munkáé (39) 437–438

Internacionálé, I. (33) 318–319 323–326 365–369 420–426 428 571–572 587 621–622 634–635 639–641 643–645 (34) 56 231 403 (35) 256–257 (36) 594
– alapítása (31) 8–11 411–412 424–425 (33) 644
– feladata és céljai (32) 264–265 400 672 (33) 642–643 (34) 403
– – a proletariátus diktatúrája és az osztály nélküli társadalom megteremtése (32) 265 662 (33) 399 488 507–508 643
– – harc a nemzetközi munkásosztály egységéért (31) 524 (32) 264–265 658
– – a munkásosztály gazdasági és politikai harcának összekapcsolása (33) 322 488 508
– – harc a munkásosztály önálló külpolitikájáért (31) 81–82 (32) 546 (33) 13 121 (34) 387 (39) 69
– szervezési elvei (31) 38 70 341 447–448 473–474 485 488 493–494 519 539 (32) 264–265 341 344 413 454 558–559 581 (33) 166 168 316 321 335 350–351 358–361 371 379–380 390 392 418 420–426 445–446 473 483–484 491 505–506 510 514 546 555 562 578 641–643
– harc az Internacionálé proletár osztályjellegéért (31) 12–13 81–82 164 189–190 440–441 467 488–489 500–501 (32) 92–93 95 108–109 110 121 124–125 137 145 184 387–388 473 485 544 567–568 (33) 209 493–494 571–572 644 (34) 403
– – harc a bakunyinizmus ellen (32) 226–228 234–235 264–266 268–269 344–345 412–414 419 428–429 435 439 447 465 473–475 487–488 492–493 575 581 629 631–633 660–664 (33) 4–5 25–26 127–128 247–248 295 319 328–335 342–343 350–352 373–377 382 408–409 439–440 442–444 447 472 489 494–495 499–500 504–505 514 520 529 555 571–572 579–580 595 633–635 638 641–642
– – harc a blanquizmus ellen (32) 568 (33) 519 525 531 568
– – harc a lassalleanizmus ellen (31) 437 446–447 454–455 (32) 163–165 171 339–340 492 496 (33) 319 362 385 548
– – harc a mazzinizmus ellen (31) 12–13 15 82 101 189–190 214 467 500–501 (33) 305 343 433 644–645
– – harc a proudhonizmus ellen (31) 217 223–224 248 336 338 341 524–525 540 (32) 141–143 145 546–547 (33) 319 328 415
– – harc a trade-unionizmus liberális ideológiája ellen (31) 519 (32) 283 396–400 412 530 (33) 367

Internacionálé, I.
– és a sztrájkmozgalom (31) 118 202 205 207 211 276–277 512 (32) 57–58 60–61 232 235–237 243–244 283–284 304–307 309–310 350 358–359 404 544 592 (33) 190–192 203–205 215 251–252 255 424 509 538 (34) 363
– és a szakmai szervezetek (szakszervezetek) (31) 11 49 118 421 423–425 482 487 491 (32) 137 171 344 358 558–559 (33) 308 424 506 554 578
– és a szövetkezeti mozgalom (31) 482 487 (32) 402 404–405 459 634 672
– és a Párizsi Kommün (33) 52 209 219–222 228 249 254 256 429 571–572 656
– – szolidaritás a Kommün menekültjeivel (33) 65 67–68 71 240 242 244 255 259 262 265 267 281 283 297 304 338–340 394 431 543 578 587 639 660 667
– és az agrárkérdés (32) 371–373 400 672 (33) 411 635–636 (39) 315
– és a nemzeti kérdés (31) 217 223–224 482 487 (32) 626–628 654–657
– és az ír kérdés (31) 374 392–394 (32) 372 380 384–385 387 396–402 405–407 441 445–446 478 626–628 643 654–657
– és a lengyel forradalmi mozgalom (31) 32 37–38 41 48 63 81–82 85 164–166 463–464 (33) 421 424 533 544 553 555
– és az angliai választójogi reformmozgalom (31) 48–49 70 80–81 106–107 157 263 447 489 491 500 525 535
– és a Béke- és Szabadságliga (31) 331–332 336 (32) 234–235 660 678 (33) 642
– és az uralkodó osztályok (31) 263 267 (32) 11 16 74 92–93 108 137 485 489 505 515 694–695 (33) 108 180–181 186–188 196–197 228 256–258 271 299 304 323–324 353 373–376 423 430 464–465 498 531 563 587 638 671
– és a polgári sajtó (31) 63–64 263 334 336 338 340 343 392 435 463 485 489 491 (32) 84 140–141 144 150–151 267 279 283–284 309 350 485–486 547–549 683 (33) 9 186–187 196–197 230–232 353 456 498 644
– konferenciái és kongresszusai
– – az 1865-ös londoni konferencia (31) 121 129 153 474–476 482–485 488–489 (33) 324 645
– – az 1866-os genfi kongresszus (31) 199–200 202 205 248 263 267 482 484–485 487 491 494 512 515–516 519–520 522 524–525 535 540 584 (32) 141 251 672 (33) 422–423
– – az 1867-es lausanne-i kongresszus (31) 327 330 336 338 340 343 539 (32) 141 289 (33) 423
– – az 1868-as brüsszeli kongresszus (31) 336 338 341 (32) 92–93 137–138 140–142 144–145 150–151 162 204 235 251 289 334 413–414 546–548 555 562 568 (33) 424
– – az 1869-es bázeli kongresszus (32) 289 325 330 332 334 339 346 348 360 371–372 400 404 413–414 435 454 621 632–633 653 662–663 683 (33) 350–351 354 358 361 373 379 390 418 424–425
– – az 1870-es mainzi kongresszus; előkészületei, elmaradásának okai (32) 492 494 496 498 505 672–673 (33) 126–127 134 299
– – az 1871-es londoni konferencia (33) 247 252 276–277 294–295 298–299 304 310 316 319–321 323–326 329–330 333 350–351 374 393 399–400 420–421 455–456 645–646 657–658 (39) 11
– – az 1872-es hágai kongresszus (33) 361–362 392 441 448–450 468 472–473 476 479–480 482 484–486 491 493 497 500–502 504–507 522 546–547 559–560 562 571–572 594 615 622 675 (36) 10 (38) 145–146 150
– – az 1873-as genfi kongresszus (33) 83–88 525 546 559 563–566 577–578 586–587 589 594–595
– – az 1876-os philadelphiai kongresszus (34) 231
– Főtanácsa (Központi Tanácsa); összetétele és tevékenysége a hágai kongresszusig (31) 11–14 32–33 37–38 47 48 96–97 101 106–107 112 121 248 348 352 431 456–457 519 (32) 15 125–126 128 144–145 149 174 226 251 305 343 348–349 358 384–385 396 399–400 413 439–440 454 464–466 485 548–549 562–563 570 575 649 652–653 662 672–673 (33) 137 144 168 217–218 252 262 264 272 304–305 317–321 324–326 329 331–333 345 356 379–380 413 420–427 430 455–459 496 641–643 675 (34) 352 (39) 69
– Főtanácsa a hágai kongresszus után (33) 118 504 511 514 516–517 521 532–533 537–539 546–547 554–555 558 564 586–587 597 621 623

– pénzeszközei (31) 263 (32) 137 335–336 348–349 413–414 459 648 (33) 357 402 554 566 624–625 646
– sajtója (31) 491 493–494 509 581 584 (32) 399–400 412–413 423–424 478 538 (33) 399 409 411 416 430 432–433 439–440 532 595–596 637
– – „The Bee-Hive Newspaper" (31) 33 81 111–112 114 118 125 128 331 463 (32) 374 384 402 408 413 423 478
– – „The Commonwealth" (31) 170 174 185 189 192–193 197 205–206 208 211 219 227 500 509 512 525 584 (32) 538
– – „Journal de l'Association Internationale des Travailleurs" (31) 157 489 491 494
– – „Der Vorbote" (31) 157 164 489–491 494 581
– – „The Workman's Advocate" (31) 128 153–155 157–158 170 476–477 484 488–489 491 493–494 509 581
– tevékenységének befejezése (33) 118 587 621–623 (34) 231
– *lásd még* Engels élete és tevékenysége; Marx élete és tevékenysége

Internacionálé, I. az egyes országokban
– Amerikai Egyesült Államok (31) 200 539 (32) 307 385 538–539 548–549 562–564 652–657 (33) 168 208 243 272 298 304–305 307–308 317–321 338–339 363 402–405 413–414 420 424–425 452–453 457–458 463 597 609 622
– Anglia (31) 32 37 41 48–49 70–71 80–82 101 106–107 110 157 199–200 227 336 338 440 447 455 467 491 512 525 530 539 (32) 174 198 204 230 372 385 554 620 656 (33) 217–218 295 356 367 415–416 420–421 457 615 645 (34) 348
– – brit föderáció (33) 295 356 367 420 457 509 513 520–521 526 532 536–537 545 567 577 580 591 615
– – londoni emigráns szekciók (31) 101 107 164–166 189–190 223–224 489 (32) 95 108–110 121 124 137 145 184 467 473 477–478 485 501 544 567–568 (33) 332–333 338–339 345 367 520–521 567 663
– – az 1871-es londoni francia szekció (33) 304 320 331–333 342 345 362 367 374 381 400 662
– Ausztrália (33) 424 518
– Ausztria (32) 121–122 358 (33) 369 421 424 615
– Belgium (31) 48 200 447–448 467 473–474 539 (32) 92–93 108 145 305 414 429 435 441 445 631–633 672–673 (33) 127 328 354 361 435 441 462 466–467 479 491 494 507 510 537 622 638 (34) 204 230 (39) 12
– Dánia (33) 305 398–400 411 420–421 441 537 553 564
– Franciaország (31) 40–41 63 80–81 85–86 90 112–113 158 170 200 276–277 340–341 424–425 447–448 455 512 539 (32) 11 16 137 314 350 439 445 454 485 487 505 515 658 694–695 (33) 52–55 57 126–127 141 144 155–156 180–181 187–188 311 318–319 329 347 367–368 375 399 420–421 423 526–528 531 537 553–554 562 566 635 (35) 251 (39) 12
– Hollandia (32) 649 (33) 421 507 525
– Írország (33) 420–421 431
– Magyarország (33) 369 420–421
– Németország (31) 69 200 214 220 336 343 429–430 447–448 454–455 471 484–485 490 494 (32) 121 125 137 145 161 163–164 173–174 212 247 280 289–290 322–323 330–331 334 339–341 358–359 498 559 581 648 665 (33) 182–183 196 277 299 305 312–313 347 353 362–363 369 375 385–386 392–393 420–421 424 444–446 451 486 506 563–564 638 670
– Olaszország (31) 101 121 332 425 429 447 455 512 (32) 137 359 (33) 295 305 309 323–326 328 357–360 364 371–376 388 399–400 409 418–421 427–429 431–433 439 443–444 483–484 494 499 506–507 516–517 521 531 538 554–555 558 577 591 635–640 646 657
– Portugália (33) 420 507 537 539 566 591
– Spanyolország (32) 359 (33) 203–204 305 333 335 342–343 347 350–352 354 363–364 366 378 388–389 399–400 409 432 435 439–440 442–443 450 462 499–501 507 514 519–520 525–526 537 590 638 (39) 12
– Svájc (31) 41 157–158 200 447 455 539 (32) 341 344–345 348 413–414 428–429 439 465 473–475 631–632 660–664 (33) 4 86 88 126–127 166 247 295 328 333–334 350 357–358 368–369 399 405 408 468 493–494 507 510 563 568 586–587 594–595 634–635 661–662
– – német nyelvű szekciócsoport (33) 435 439 445–446

Internacionálé, I. az egyes országokban
– – svájci orosz szekció (32) 435 457 461 663 (33) 10 15 18 127–128
– Új-Zéland (33) 420 424

Internacionálé, II. (38) 146 150
– megalapításának előkészítése; az 1889-es párizsi kongresszus (37) 49–50 118 123 125 135–136 145 155–157 160–164 166–170 183–189 191–197 200–201 203–208 210–212 215 218–219 223–226 228–229 232–236 239–240 243–246 248 258 263–266 270–271 283 294 312 356 379 401 462 466 517–518
– az 1891-es brüsszeli kongresszus és előkészítése (37) 442–443 445 447–448 459 462–463 465–468 471–473 493 518 (38) 16 19 64 70 73 80 119 125 133 135–137 139 142 144–146 149–150 161 512 528 542
– az 1893-as zürichi kongresszus és előkészítése (38) 416 419 428 433 443 446–448 452–453 457–458 466 469 472 512 526 (39) 41–42 47 90 92 103 113–114 128 177
– az 1896-os londoni kongresszus előkészítése (39) 394
– és május elseje (37) 258–259 379 (38) 25 30 44–45 406 528 542
– harca az anarchisták ellen (38) 145–146 150
– és az amerikai munkásmozgalom (37) 189 211
– és az angol munkásmozgalom (37) 156–157 173–175 177 195 211 215–216 218–219 224–225 227–229 232–233 235 243–246 248–249 258 266–267 401 442 445 462 466 (38) 137 139 145–146 416–419 428 443–448 452–458 469–472 (39) 55 277–279 283–284 287–288 394
– és a francia munkásmozgalom (37) 166–170 179–180 183–188 191–193 212 224–225 232 239 466–467
– és a német munkásmozgalom (37) 50 118–119 125 156 171–180 183–184 186–188 191–192 194–195 197 210–212 216–217 224–225 234–236 239–240 243–244

Invázió (28) 232–233 242–245

Ipar *lásd* Bányászat; Gép, gépi berendezés; Gyár; Gyáripar; Hadiipar; Háziipar; Kohászat; Pamutipar; Textilipar

Ipari ciklus (29) 198–199 273 277 (34) 139 164 368 (35) 249 (36) 25 86 231 427 463–464 (37) 477
– változásai (31) 6 14 (34) 139 366–367 (35) 249 392 (36) 25 86 376 385–386 427 438 463–464
– *lásd még* Depresszió; Prosperitás, gazdasági; Válságok, gazdasági

Ipari forradalom (30) 307–309
– a munkásosztály kialakulása mint az ipari forradalom társadalmi terméke (36) 282 (38) 436–437 557
– befolyása a munkásosztály osztálytudatának fejlődésére (38) 60–61 557
– mint a proletárforradalom előfeltétele (32) 529 (34) 380 (36) 253 (38) 60–61
– az Amerikai Egyesült Államokban (36) 282 (38) 460
– Angliában (36) 231 252 282 (38) 460
– Franciaországban (36) 231 252
– Németországban (34) 324 (36) 217 231–232 252–253 (38) 460 557
– Oroszországban (38) 361–365 459–461 (39) 38 146–147

Irányzatosság (az irodalomban) (36) 393–394 (37) 39

Irán *lásd* Perzsia

Irodalom
– mint felépítmény (37) 481 (39) 201
– költészet (28) 449 (29) 566–569 576–580 (36) 315–316 393–394
– angol (29) 576–579 (33) 99–100
– francia (32) 293–295 (33) 94 (36) 74 597 (37) 39–40
– német (29) 566–569 576–580 (36) 393–394
– norvég (36) 394 (37) 403–404
– olasz (39) 189
– szláv (29) 19 26 (36) 394 (37) 403
– *lásd még* Dráma; Irányzatosság (az irodalomban); Realizmus (a művészetben); Tragikum (a művészetben)

Írország
– természeti viszonyai (29) 48–49 (32) 466 468–469
– az ír kérdés (31) 392–394 (32) 399 405–406 530–531 626–627 643 653–657 (34) 469 (35) 250 252
– – az agrárkérdés mint az ír nemzeti kérdés része (32) 627 654–655

– mezőgazdasága és agrárviszonyai (28) 582 (29) 48–49 (31) 370 393–394 (32) 174 364 398 452 466–467 469–470 654–655 (35) 152–153 174 315–317 (37) 406 (38) 365
– – mezőgazdasági munkásai (32) 193 407 466–467 469–470
– ipara (31) 394
– külkereskedelme (32) 365
– mint angol gyarmat és az angol nagybirtok fellegvára (29) 48–49 (31) 370 393 557 (32) 254 364–365 418 437 530–531 626–628 654–656 687–688
– – XII. századi gyarmatosítása (29) 49 (32) 370 418 420
– – XVI–XVII. századi gyarmatosítása (29) 49 (31) 393 (32) 369–370 406 418 420 627 (35) 152–153 315 (37) 406
– – angol–ír unió (1801) (31) 394 (32) 627 654 (35) 154 315 317–318
– – agrártörvényhozás (32) 437 440 452 (35) 25–26 160 168 170 294 317
– – az angol államegyház szerepe (32) 530–531
– társadalmi és nemzeti mozgalmak
– – az agrármozgalom (35) 294 315–316
– – a liberális-nemzeti ellenzék (31) 394 (32) 401–402 406–407 688 (35) 315–318
– – harc az önkormányzatért (Home Rule) (35) 315–316 (37) 24 311 (38) 390 526
– – Földliga (Land League) (35) 168 315–317
– – ír képviselők az angol parlamentben (28) 402–403 (32) 320 397 627–628 687–688 **(34) 64** (35) 160 294 (36) 381 397 401 404 (38) 390
– kivándorlás (29) 48–49 (32) 437 655 (35) 316–317
– régi ír törvények (32) 398 418 469 480 490–491
– *lásd még* Féniek; Munkásmozgalom Írországban

Isten, istenek (27) 51–52 (30) 624 (32) 276–277 (36) 186
– Feuerbachnál (27) 9–10 50–52
– az ifjúhegeliánusoknál (27) 8–9

Iszlám (28) 232–233 237 242–245

Itália *lásd* Olaszország

Itáliai háború (1859) (29) 388 390 397 399 402–404 406–407 425–426 432–433 438 442 550–552 586 601 609–611 (30) 432–433 483 489
– és Anglia (29) 402–404 407 551–552 559 (31) 294
– és Oroszország (29) 390 403–404 406–407 550–552 559 610
– és Poroszország (29) 551 609–610

Jamaica (28) 251 (31) 151 153–154 182

Japán–kínai háború (1894–95) (39) 292–293 295 304

Járadék *lásd* Földjáradék; Különbözeti járadék

Játékkészítés (35) 221 (36) 83 (38) 191

Jáva (28) 252–253 (36) 58 87 108

Jelenség *lásd* Lényeg és jelenség

Jelzálog (35) 248 265 298–299 (39) 343
– Proudhonnál (27) 282
– Rodbertusnál (36) 221

Jemen (28) 245

Jezsuiták (33) 470

Jobbágyság (35) 129
– kialakulása (29) 71
– Németországban (35) 120–123

Jog
– anyagi alapjai (30) 581 585–586 (32) 661 (35) 364 (37) 282–283 426 453 480–482 (38) 363 (39) 200–201
– mint felépítmény (30) 586 (32) 661 (37) 282 426 453 480–482 (38) 363 (39) 93 200–201
– osztályjellege (36) 150–151 239–241 (37) 480 (39) 419–421
– és forradalom (35) 402–403 (36) 239–241
– és önkény (38) 283
– feudális (35) 122
– az „első éjszaka joga" (jus primae noctis) (35) 118
– örökösödési (30) 581 585–587 (33) 319 633–634 (35) 364 (37) 480
– a munkához való (29) 212 (36) 150–151 159
– szerzői (39) 104 135–136 157 172–173 241–242 464
– angol (30) 202–203 436 444–445 581 585–587 (33) 434 611 (36) 532 (37) 480
– francia (30) 581 (37) 480
– porosz (27) 374–375 (30) 139–140 552 (35) 248

Jog
– római (29) 182 (30) 581 585–586 594 (35) 364 (36) 166
– Hegelnél (30) 195 (35) 364

Jogászok (37) 148

Jövedelem
– forrásai (32) 72
– a „hozadék" fogalmának kétértelműsége (38) 151
– Proudhonnál (27) 37 284–285
– Smithnél és Ricardónál (30) 347 (32) 72 96

Kaldeusok (28) 232

Kamat
– a földbe fektetett tőkére (32) 174 390–391 393 396
– jelzálogra (35) 248 265 (36) 221 (39) 343
– mint a bérleti díj része (32) 393
– állami kölcsönökre (36) 402
– kamatos kamat (27) 293
– polgári közgazdászoknál (32) 390
– Proudhonnál (27) 282 289–293 348 (28) 531

Kamatláb, leszámítolási kamatláb (30) 640 (31) 414 (33) 80 (36) 376 (39) 168
– és gazdasági válságok (29) 195 205–206 214
– leszállítása (27) 164 289–291 (29) 224
– a leszámítolási kamatláb emelkedése (29) 65 73 111 223–224

Kalifornia (28) 30 108 (34) 474

Kanada (35) 335 (37) 89

Kant, kantianizmus (36) 131 (37) 481 (39) 425–426

Kapitalizmus (27) 8–9 292–293 (28) 129 479 (29) 339 (34) 164 (38) 183 277–278 301 (39) 146 189
– „tulajdonképpeni feladata" (29) 339
– osztályellentétek a kapitalizmusban (36) 150–151
– fejlődésének korlátai (31) 459–460
– a „munkához való jog" (36) 150–151 159
– jogi nézetei (30) 586–587
– tudomány a kapitalizmusban (32) 541–542 (35) 208–209 (37) 106–107
– az egyén a kapitalizmusban (29) 310 312 315 536–537
– *lásd még* Termelési mód, tőkés

Kartellek (35) 393

Kasztok (27) 431
– Indiában (28) 251–252

Katedraszocializmus (33) 489 (34) 57 382 407 (35) 142 393 421 (36) 17–18 199 244–245 384 422 427 452

Kategóriák
– történelmi (27) 435 (32) 50
– gazdasági (27) 430–437 (29) 524–525
– a biológiai kategóriák az emberi társadalomra való alkalmazásának lehetetlensége (34) 164
– polgári közgazdászoknál (27) 433–434
– Proudhonnál (27) 430–437
– *lásd még* Fogalmak

Katolicizmus (34) 6 (35) 152–153 (36) 234 496 (38) 255 (39) 94
– és a munkásosztály (32) 362

Kefelakiak (30) 429 450–453

Kelet, ókori (28) 232–233 237–239 242–245

Kelet-Indiai Társaság (28) 403

Keleti kérdés (28) 198 208–209 284 577–578 (34) 202–203 240 262 312–314 523 (36) 554–559 (38) 138

Kelták (32) 42 493 496–497

Kémia (33) 79 (39) 5
– története (38) 392
– forradalma (31) 298
– a molekulaelmélet (31) 298
– kémiai mozgásformák (33) 79
– kémiai energia, affinitás (29) 316–317 (30) 640
– szerves kémia és fiziológia (29) 316–317
– fehérjekémia (32) 199 (36) 318
– a szénhidrogének kémiája (32) 52 81 (35) 419
– *lásd még* Agrokémia

Kénesbanda (30) 170 429–431 450–453

Képzés (35) 334–335 (36) 199–200
– műszaki (34) 450
– az Amerikai Egyesült Államokban (34) 446
– Angliában (34) 446–447
– Franciaországban (36) 378
– Írországban (35) 154
– Oroszországban (34) 450

Kereskedelem
– önállósulása a termeléssel szemben (37) 478–479

– kiskereskedelem (32) 72
– *lásd még* Csere; Külkereskedelem; Piac, belső; Szabadkereskedelem; Védővámok, védővámpolitika; Világpiac

Kereskedelmi mérleg (27) 162–165 (29) 223–224 238 (30) 233 280

Kereskedelmi tőke *lásd* Kereskedőtőke

Kereskedelmi válságok (27) 322 336 338–339 492 573 (28) 30–31 474 (29) 72 217 (31) 6 424 459 (34) 139 432–433 459–460 (35) 147

Kereskedőtőke (29) 297 (32) 71
– a kereskedő mint eladó és mint fogyasztó (27) 212 215–216

Kereslet és kínálat (31) 415
– válság idején (29) 229–230 233–234 271

Kereszténység (27) 9–10 29 50
– őskereszténység (33) 572 (35) 151 297 (36) 231 (39) 270–271 407–408
– Feuerbachnál (27) 10 29 50
– *lásd még* Katolicizmus; Protestantizmus; Reformáció

Kétpártrendszer
– az Amerikai Egyesült Államokban (38) 240–241
– Angliában (37) 287–288 (38) 384–385 390–391 398

Kézművesség (30) 309–310 (36) 232 (39) 100
– *lásd még* Háziipar

Kézművesek
– német kézművesek külföldön (27) 61 401

Kína (36) 463–464 (39) 292 295 304
– gazdasági helyzete; a kapitalizmus fejlődése (29) 339–340 (38) 461–462 (39) 292–293 295 304
– mint a tőkésállamok termékeinek felvevőpiaca (29) 339–340 (32) 402–403 (36) 276 (38) 461
– külkereskedelme (28) 3 108 (29) 67 336 339–340 355 396 (30) 208–209 211–212 (31) 414 (32) 218 402–403 (34) 432–433 (36) 276 (38) 461
– kivándorlás (36) 464 (38) 461–462 (39) 292–293 295 304

Kincsképzés (29) 296–297

Kisajátítás
– a közvetlen termelők földjének kisajátítása (31) 370 393 (32) 309 351 437 469–470 655 (34) 370 (35) 155 315–317 (36) 195 231–232 (37) 406 (38) 300–301
– a kisajátítók kisajátítása (32) 682
– *lásd még* Államosítás; Elkobzás, a magántulajdoné; Nacionalizálás

Kispolgárság (34) 415 (36) 127 (37) 403
– felemás jellege (27) 437–438 450 (32) 161 (36) 538–539
– ideológiája (27) 437–438
– és a munkásosztály (34) 121 422 (36) 538–539
– szerepe a társadalmi forradalomban (27) 438 (32) 661 (34) 121

Kiváltság (27) 430

Kivándorlás (28) 108 223–224 583 (29) 48–49 (31) 292–293 (32) 437 655 (36) 464 (37) 361 (38) 311 461–462 (39) 292–293 295 304

Kizsákmányolás
– a munkaerő kizsákmányolása a tőke által (30) 254–255 (36) 194–197
– Anglia mint az egész világ kizsákmányolója (29) 337
– a gyarmatok kizsákmányolása a finánctőke által (37) 361

Klán (32) 469 (35) 315 424 (37) 406 (38) 104

Klasszikus német filozófia *lásd* Filozófia, német

Kohászat
– vastermelés Németországban (31) 293 (32) 73 77–78 (34) 420 (35) 130 301 393 (36) 86 276
– a fémipar jelentősége (38) 459

Kommuna
– a középkorban (28) 362–364

Kommunikációs eszközök (34) 368–369

Kommunista Levelező Bizottság (27) 29 32 36 416–417

Kommunista mozgalom (28) 548–549
– kialakulása (27) 3–5 12–19 78 86 96 99 272–273 540–541 (33) 638–639 (37) 112
– *lásd még* Internacionálé, I.; Kommunisták Szövetsége; Kommunizmus, tudományos; Proletárpárt

Kommunisták Szövetsége (27) 86 100 116 256 302 523 (28) 182 451–452 (30) 462–465
– szervezeti szabályzata és programadó okmányai (27) 90 96 100 115 145 258–259 262 268–269 271–272 588 (28) 480
– kongresszusai (27) 76 93–99 101
– Központi Vezetősége (27) 107 228 246 256 (30) 454 471
– brüsszeli csoportja (27) 84–85
– párizsi csoportjai (27) 90 93 95–96 100–101 108
– kölni csoportja (27) 104 227–228 246 256 439 517 520 522 525 588
– az 1848–49-es forradalom előtt (27) 90 95 108 111 (36) 575
– az 1848–49-es forradalom alatt (27) 107 116 580
– az 1848–49-es forradalom után (27) 141 145 228–229 246 256–258 262–263 268–269 271–273 275–276 304 306 340 345 491 497 508 514 525 538–539 572 588 (28) 32 38 43 451–452 480 482 (30) 22–23 454 462–465 471 473–474
– a Willich–Schapper-frakció; a Szövetség kettészakadása (27) 141–142 154 171 192–193 207–208 258 263 314–315 321–322 328–329 333 341 344–345 348 358 520–524 533–534 536–538 545–546 588 (28) 55 75–76 80 101 110–111 231 236–237 452 517–518 531 536 553 (30) 454 473–474
– és a kispolgári és polgári demokrácia (27) 262 272 (28) 458 (30) 465–466
– üldöztetése a rendőrség és a kormányok által (27) 253 256–259 262 268–269 532–533 537–539
– a Szövetség feloszlatása (28) 182 (30) 431 454 463–465
– *lásd még* Kommunista Levelező Bizottság; Kölni kommunista-per; Német Munkás Művelődési Egylet (London); „Neue Rheinische Zeitung"

Kommunizmus (mint társadalmi forma) *lásd* Szocializmus és kommunizmus

Kommunizmus, tudományos
– objektív előfeltételei (32) 658 (34) 375–376 380 (35) 151 (36) 232 429
– keletkezése (27) 3 13–14 (36) 232 (39) 462
– a gazdasági elmélet jelentősége (29) 598 (36) 294
– mint a proletárforradalom feltétele (35) 151
– és munkásmozgalom (28) 549 (33) 304 320 621 (34) 443 472–473 (35) 219 (36) 55–56 228–229 232 253 307 400–401 549 (37) 233 (39) 87
– nem dogma (36) 429 574 585–586 593–594 (37) 310 402 426 (38) 97 108 (39) 240 423
– és a darwinizmus (34) 160–164
– és a proudhonizmus (29) 547–548
– és szektásság (32) 658
– ellentéte az utópizmussal (34) 123–124 154–155 380 (35) 150–151 (36) 429
– eszméinek terjesztése (29) 598 (34) 443 (35) 217–218 231 385 (36) 118–119 122–123 304–307 400–401 502–504 508 549 642 (37) 3–4 28–29 228–229 (39) 183–184
– *lásd még* Dialektika; Materializmus; Politikai gazdaságtan; Történetfelfogás, materialista

Kommunizmus, utópikus (27) 42–43 61 (36) 377–378

Konkrét *lásd* Absztrakció

Konkurrencia (27) 150 432
– különböző termelési ágak között (30) 255–256 (32) 69–71 (39) 425
– és monopólium (27) 432–434 (34) 324–325 (36) 433
– a világpiacon (27) 432 (28) 223 (29) 299 (32) 236 (36) 25 56 86 217 231 253 276–277 282 385–386 427 433 438 (37) 44 314–315 (38) 362–363 437 461–462
– a munkások között (32) 351 (35) 370 (37) 253 331–332 (38) 461–462

Konzervatív Párt (Anglia) (27) 492 (28) 30 36 80 135 185 215 471 473–474 486 512 547 (29) 97 350 394 407 (31) 208 367 (32) 200 (34) 315 (35) 160 174 294 316 335 (36) 332 345 349 381 397 404–405 444–445 668 701 (37) 248 287 340 (38) 175 290 370 381–382 389–391 393 398 (39) 41 207 215 218–219 240

Konzul (30) 183

Kopás (az állótőke kopása) (29) 274–276 (30) 348 (31) 321–322 (32) 79–81

Kozmogónia
– Laplace elmélete a világegyetem fejlődéséről (31) 139–140 143 (32) 276

Kölcsönhatás (37) 482
– a természetben (31) 460–461 (34) 160
– a társadalomban (27) 429
– alap és felépítmény között (37) 282–283 425–426 453–454 479–482 (39) 93–95 201
– *lásd még* Dialektika

Kölcsönök
– belső kölcsönök (36) 396 (38) 538
– kényszerkölcsönök (27) 239 (30) 231 (36) 396
– hadikölcsönök (29) 550 (36) 557 (38) 154
– külföldi kölcsönök (32) 639 (36) 374–375 396–397 402 416–417 452 557 (38) 154 208 216 221 365 493 (39) 306 317–318
– *lásd még* Hitel

Kölcsöntőke (27) 163–164 (29) 65 223–226 (34) 368–369
– *lásd még* Bankok; Hitel; Kamat

Kölni kommunista-per (29) 499–500 502 (30) 3 21 52 437 453–454 462–463 511–512 515–521 (36) 333
– az üldözések és a per lefolyása (27) 262–263 267–269 271–272 276 297 314–315 347–348 352 556 (28) 5 10 48 51–53 71 80–87 133 136 147–148 152 164–165 173–180 195 282 437 450 458 461–463 484 490 493 495 505–506 511–512 521 533–534 599 604–606
– – a hatóságok provokációs módszerei (28) 71 80–81 111 150 154–155 157–162 164–165 178–179 218–219 221–222 513 518 531 606–607 (30) 453–455 511–512 516–521
– *lásd még* Engels élete és tevékenysége; Marx élete és tevékenysége

Költségvetés, állami
– Németországban (31) 60 (32) 402 (35) 171
– Angliában (28) 402–404
– Franciaországban (29) 190–191
– Oroszországban (36) 375
– *lásd még* Adók; Kölcsönök

Könyvelés
– olasz (30) 240
– *lásd még* Folyószámla; Tőkeszámla

Kötvények (32) 404 (35) 147
– *lásd még* Kölcsönök

Középkor *lásd* Feudalizmus

Középosztály (28) 129
– *lásd még* Burzsoázia

Közmunkák (28) 251

Község (közösség)
– kialakulása és fejlődése (32) 40 395 637 (33) 557 (35) 109 117–118 409 423 (37) 441 (39) 451–452
– és állam (32) 190 636–637 (36) 87 108
– és feudális jobbágyrendszer (29) 71 (32) 636–637 (39) 452
– hanyatlása a kapitalizmusban (36) 140 (38) 191 300–301 361 363–364 (39) 38 145–147
– és szocializmus és kommunizmus (34) 450–451 (35) 155–156 (36) 544 (38) 364 (39) 37–38 146–147
– ázsiai vagy indiai faluközösség (28) 251–253 (32) 40 190 637 (36) 108 (37) 406
– kelta (32) 42 395
– orosz faluközösség (obscsina) (28) 35 (32) 40 106 190 636–637 643 (33) 557 (34) 450–451 (35) 155–156 (36) 108 302 544 (38) 191 300–301 361 363–364 (39) 36–38 145–147 451–452
– a germán Mark (32) 40 190 395 637 (35) 108–109 117–118 (36) 108 434–435 (37) 441 (39) 451–452
– Jáván (36) 87 108
– a bolgároknál és a szerbeknél (zadruga) (36) 544 556 (37) 441 (39) 451–452
– a románoknál (29) 71
– Franciaországban (32) 42 (37) 441 (39) 451–452
– Írországban (32) 398 (36) 434 (37) 406
– Lengyelországban (gmina) (29) 71
– Skóciában (36) 434 (37) 406
– *lásd még* Földtulajdon; Kommuna

Köztársaság (33) 155–156
– polgári (30) 275–276 287 (34) 276–277 (35) 344 (36) 78 127 (38) 557 (39) 39 87–88 95–96 210–211
– – osztályjellege (36) 78 127 (38) 557 (39) 210–211
– – mint a munkásosztály harci terepe (28) 548–549 (30) 287 (36) 52–53 (39) 210–211
– szocialista (36) 525

Krími háború (1853–56) (28) 311–312 360 377–378 (29) 6–7 21 28–32 64 339 (38) 459 (39) 145–146
– lefolyása (28) 300 302 314 316 332 334 341 347 357–359 374 414 573–574
– a párizsi békeszerződés (29) 6–7 (33) 142 161 (34) 104

Kritika
– elvi mivolta (34) 45 330 (38) 36–38
– tudományos (29) 258 (34) 45 330 (38) 36–38 89–90
– szükségessége a demokratikus és munkásmozgalomban (27) 178 416 (37) 318
– az ifjúhegeliánusoknál (27) 401–402
– Proudhonnál (27) 432–433
– *lásd még* Proletárpárt

Kuba (33) 98 (36) 77

Külkereskedelem
– és pénzforgalom (27) 162–166
– és gyarmatok (27) 434–435 (30) 213 (36) 58 (38) 362–363
– és a munkásosztály helyzete (32) 236–237 (33) 204 (34) 369–370 (36) 56 231–232 253 276–277 282 433 443–444
– állami monopóliumok (39) 209–210 266
– külkereskedelmi szerződések (példák) (28) 205 (29) 340 342 355–356 396 (33) 10 14 (38) 289
– árusítás potom áron (dömping) (34) 420 (35) 301 (36) 217 231 253 277 (37) 315 (38) 362
– nemesfémekkel (27) 162–166 (29) 213 223 (34) 212 367 432–433 (37) 478
– Ricardónál (29) 278–279
– *lásd még* Bizományba adás; Kereskedelmi mérleg; Világpiac

Külpolitika (30) 56 522–524 (34) 262
– és munkásmozgalom (31) 82 (32) 546 (33) 13 23 121 153 (34) 262 (35) 260–261 (38) 130

Különbözeti járadék (27) 146–150 159–160 (30) 256–258 (32) 388 393–396

Különös *lásd* Egyes, különös, általános

Küzdelem, a létezésért folyó (30) 240 (32) 580 670 (34) 160–164

Lakáskérdés (33) 440 477–478 534–535
– megoldása Proudhon elmélete szerint (27) 282–283

Lassalleanizmus (30) 326 (31) 65 67 154 416 438–439 444–448 580 (32) 133 163–167 244 285 345 375 377 416 556–557 559 588 634 (33) 319 477 596 (34) 120–125 152 397–398 (35) 310–311 352 (36) 24 35 726–727 (37) 271 275 517–519 (38) 31–32 37–38 86–90 165 174–175 178–179 229
– szektás jellege (32) 154–155 162 164–165 322–323 557–558 609 (33) 319 (34) 120–124 (36) 726–727
– Lassalle „vasbértörvénye" (34) 122 125 152 (35) 278 338 (36) 679
– és a porosz állam (31) 8 43–46 65 67–69 73–74 439 444–447 454 (32) 557 588 (33) 396 623 (34) 120 122–123 152 (36) 426 (38) 37
– és a szakszervezeti és sztrájkmozgalom (32) 149 152 158 162 164 166–167 171 173 177 181 556–559
– a Lassalle-kultusz (30) 326 336–337 341 352–353 (31) 8 45–46 51–52 54 117 444–446 454 (32) 133 559 634 (34) 155 303 (38) 89–90 229
– *lásd még* Általános Német Munkásegylet; Termelőszövetkezetek

Latifundiumok (39) 100

Lehetőség
– és szükségszerűség (33) 81
– a válságok lehetősége (29) 296

Lengyelország (27) 250–252 (28) 546 (29) 71 567 (30) 331
– a lengyel kérdés (27) 250–252 (29) 76 (30) 315 321 (34) 291–292 (35) 250–252 393 (37) 4–5 (39) 9–10
– – a független Lengyelország helyreállításának jelentősége (34) 167–168 233 (35) 250–252
– – és Poroszország (30) 321 327 390 (31) 417 (34) 325
– az 1794-es felkelés (29) 76–77
– az 1830–31-es felkelés (27) 217 (29) 164–165 168–169 567 (30) 322
– az 1846-os krakkói felkelés (28) 546 (35) 252
– az 1863–64-es felkelés (30) 312–321 324 340–341 345 353–354 356 390 (35) 252
– – és Anglia (30) 322 346 356
– – és Ausztria (31) 417
– – és Franciaország (30) 320 322 353–354 356 390 (31) 417
– – és Poroszország (30) 314–315 320 390 (31) 417 (34) 325
– felosztásai (29) 77 (30) 390 (34) 291–292 (35) 250 (36) 554 (37) 4 364
– és Oroszország (27) 250–251 (28) 546 (29) 499 (30) 142 390 (34) 291–292 (37) 364
– *lásd még* Munkásmozgalom Lengyelországban

Lentermesztés
– a paraszti lentermesztés tönkretétele (38) 460

Lényeg és jelenség (31) 119 307 309 320 (32) 9 72 541 (34) 64 145 (39) 94

Lét
– és gondolkodás (39) 426

Lét, társadalmi
– anyagi társadalmi lét és társadalmi tudat (27) 433–436 (29) 292–295 (30) 599 (33) 169 (37) 282–283 426–427 453–455
– *lásd még* Alap és felépítmény; Gazdaság és politika; Termelési viszonyok; Termelőerők

Letétek (27) 163–166 188–189 (29) 205

Liberális Párt (Anglia) (27) 492 (28) 30 80 471 547 (29) 350 394 (31) 208 367 (32) 200 (34) 315 (35) 138–139 160 170 316 335 (36) 56 332 345 349 381 397 407 445 (37) 28–29 287 340 (38) 175 381–382 384–386 389–391 393–394 398 416 438–440 (39) 41 207–208 214–215 218–219 239–240 391

Litvánia (30) 324 340

London (32) 126 (36) 392–393 496 (37) 427 (39) 129 406–407 439 446–447

Londoni Német Munkás Művelődési Egylet *lásd* Német Munkás Művelődési Egylet (London)

Londoni Szakszervezeti Tanács *lásd* London Trades Council

London Trades Council (31) 530 (32) 161 559 (37) 332 385 387–389 392–394 (38) 58 63 76 94 286 296 303–304 322–323 565 (39) 65 70 284 287

Luxustermelés (34) 163–164 (35) 130

Magántulajdon
– személyes munkán alapuló kistulajdon (32) 682 (35) 155
– tőkés (27) 432 (32) 682 (35) 155 (36) 194–195 (38) 364–365 462
– – a tőkés magántulajdon tagadása (32) 682
– államosítása (nacionalizálása) a kapitalizmusban (34) 324–325 (35) 301–302 (38) 60
– elkobzása (27) 287 289 (32) 398 (35) 152–153 (36) 240 (37) 406
– a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése a kapitalizmusból a szocializmusba és kommunizmusba való átmenet idején (27) 56 (32) 10 672 682 (33) 372 643 (35) 217 (36) 262 425–426 (37) 437–438 (38) 184 207 (39) 100
– *lásd még* Földtulajdon; Kisajátítás

Mágnesség (29) 317 (30) 640 (33) 79 (35) 421

Magyarország (27) 132 (29) 551 (30) 122 525 (35) 250 (39) 132
– *lásd még* Ausztria; Forradalom, magyar (1848–49); Munkásmozgalom Magyarországon

Május elseje (37) 249 258–259 312 379 391–393 (38) 17–18 43–45 329 526–527 552
– Angliában (37) 387–389 392–395 444–445 (38) 17–18 23–24 30 43 45 63 76 92 94–97 286 296 303–304 321–323 328 331 406 526 (39) 65 70–71
– Ausztriában (38) 18 92 342 512 528
– Franciaországban (37) 379 386 (38) 45 63 73 77 92 98 100 206 310 320 342 526–527 (39) 65 407
– Németországban (37) 379 386 391–392 (38) 17–18 23–25 30 43 92 98 512 514–515 526–528 535 542 544 546 552

Malom (30) 309–310

Malthusianizmus (27) 146–149 294 (30) 240 (31) 321 459–460 (32) 670 (34) 122 163 (35) 142–143 408–409 (36) 58 (39) 367

Manchester-iskola (35) 159 196 301 (36) 199 426 (38) 381
– új „Manchester-iskola" (36) 397–398 426

Manufaktúra (30) 215 309–310 (35) 120–121 (38) 300

Marianne (franciaországi republikánus titkos társaság) (29) 37 42

Mark *lásd* Község (közösség)

Marx élete és tevékenysége
– általános jellemzése; önértékelése (27) 172–173 (28) 559–560 (29) 414–415 545 (31) 524 538 (32) 528 (33) 327 (34) 303 403 (35) 150 (36) 592
– – a nemzetközi munkásmozgalomban elfoglalt helye (35) 215–218 360–361 419 432–434 436

Marx élete és tevékenysége
– – tudományos tevékenysége és annak jelentősége a munkásosztály szempontjából (28) 559–560 (30) 12–13 462–463 (31) 515–516 538 557 (36) 19 219 288 437
– – Engels Marxról és Marx szerepéről a nemzetközi munkásmozgalomban (27) 83–84 86 444 (28) 549 (30) 12–13 (31) 179–180 460 (32) 126 (34) 221 376–377 389 (36) 19–20 41 219–220 232 253 288 290 303 309–310 592–594 690 (37) 3–4 383 427 501 503 (39) 93 189 462
– – *lásd még* Marx és Engels
– mint a Kommunisták Szövetségének vezetője (27) 86 93 95–96 107 145 275–276 303–304 333 439 447 514 (30) 431 452 454 462–465 473 (34) 303 (39) 24
– – mint a Kommunisták Szövetsége üldözött és bebörtönzött tagjainak támogatója (27) 352–353 (28) 10 12–13 15 81–83 111 152–154 156–160 163–170 178–182 195 201 217 228–229 257 495 530–531 599 606–609 (30) 462–463 489–490
– mint az I. Internacionálé vezetője (31) 11–15 19 32–33 96–97 120–121 157–158 189–190 205 248 336 411–412 421 447 500–501 519–520 524–525 529 (32) 125 301 528 546–547 552–553 (33) 230 244–245 276 294–295 304–305 319–320 420–421 486 514 645 673–675 (36) 10 41 594
– – tevékenysége a Főtanácsban (31) 118–119 121 223–224 248 336 392–393 (32) 121–122 226 305–306 309–310 346 384–385 396 399 405 439–440 466 493 552–553 575 592–593 629 652–657 672–673 (33) 159 247–248 319–320 420–421 460–461 463 675
– – mint az Amerikai Egyesült Államok német nyelvű szekcióinak levelező titkára (32) 538–539 562–563 652 (33) 137–139 170 272 298 307–308 317 402–405 452–454 457
– – mint Belgium ügyeivel megbízott levelező titkár (31) 467 473–474
– – mint Németország ügyeivel megbízott levelező titkár (31) 447–448 484–485 493–494 583 (32) 122 158 163–164 171 173–174 247 280 330 334 341 552–553 555–559 563 609 648 651 (33) 125 144 159 277 299–300 312–313 381 392–393
– – mint Oroszország ügyeivel megbízott levelező titkár (32) 457 (33) 137 248
– kapcsolatai az egyes országok demokratikus és munkásmozgalmával
– – az Amerikai Egyesült Államok munkásmozgalmával (29) 277 437 (30) 463 493 496 498–499 (31) 539 (32) 309–310 538–539 548–549 562–563 570 593 652–657 (33) 137–139 168 170 243 262 272 304–305 307–308 317–321 338–339 463 473–475 (35) 211
– – az angol munkásmozgalommal (27) 401 (30) 328 (31) 70–71 81–82 106 111–112 116 121 189–190 192–193 211 227 238 370 421 440 447 489 530 (32) 198 230 274–275 318 372 380 399–400 405–406 530 620 (33) 58 124 169 217–218 257 511 608–609 (34) 290
– – – a chartista mozgalommal (27) 172 182–184 192–193 198–199 (28) 16–17 114–115 133–134 307–308 407 409–411 489–490 (29) 37–38 207 546 (30) 482–483
– – a dán munkásmozgalommal (34) 13
– – a francia munkásmozgalommal (27) 401 416 513 (28) 533 (30) 170 589 (31) 40–41 57–58 63 80–81 85–86 217 341 524–525 540 552 (32) 439–440 466 658 (33) 52 57 209–210 219–222 236 (34) 377 472–474 531–532 (35) 35 70–71 213–218 239 (36) 341
– – – a Párizsi Kommünnel (a kommünároknak nyújtott segítsége) (33) 209–210 219–222
– – a lengyel forradalmi mozgalommal (29) 76 567 (30) 314 317–319 321 353–356 (31) 37–38 48 82 164 166 (33) 533 544 (34) 167 291–292
– – a német munkásmozgalommal (28) 270 559 565 (29) 15 22–25 44 (30) 30 87 384–385 389 391 395 463–464 (31) 8 34 41 50–52 65–66 69 72–74 92 107 150–152 227–228 396 411–412 423 427–428 437–439 444–448 454–455 471 484–485 489–490 493–494 512 (32) 73 77 120 135 152 154 158 161–163 171–174 247 261–262 280 287 320 322–323 334 341 363 366 371–372 404–405 451 544 549 555–559 568–569 648 (33) 48 52 57 122–123 125 144 148 165 180 193–195 200 213–214 277 299–300 312–313 319 670 (34) 56 58–59 103–104 120–125 129–130 149–153 202–

204 230–231 236 297–298 303–304 346 382 386–387 389–403 406–410 417 425–429 466 469–471 507–510 512–513 (35) 169–171 346 (38) 70
– – az orosz forradalmi és demokratikus mozgalommal (32) 427–428 434–435 457 508–509 551 554–555 625 643–644 (33) 169 224 241 421 460–461 524 530 540 (34) 177–179 212 232 (35) 155–156 (36) 118–119 526
– – az osztrák munkásmozgalommal (32) 585
– és a kispolgári és polgári demokrácia (27) 155–156 231–232 238–239 262 534–535 541 (28) 476–480 (29) 381 415 479 603–604 (30) 10 20 434 465–466 591 (33) 194
– és a kispolgári és polgári emigráció (27) 253 298 496 505–508 537–538 540–541 552–553 (28) 24–25 55–56 91–92 388–389 407–409 508–510 517–518 545 549 (29) 37–38 365 421 479 485 546–547 600–601 (30) 430 451–452 465 (37) 382–383
– közreműködése demokratikus és munkásszervezetekben (36) 450
– – Demokrata Társaság (Brüsszel) (27) 83–85 444–445 447
– – Kommunista Levelező Bizottság (27) 416–417
– – Német Munkásegylet (Brüsszel) (27) 78 445 (30) 385 481 (32) 524 (39) 24
– – Német Munkásklub (Párizs) (27) 580
– – Német Munkás Művelődési Egylet (London) (27) 494 501–503 (30) 10–11 29 385 458 475 482 590 (31) 406 (32) 88 205
– – Németországi Demokraták Központi Bizottsága (27) 129
– – Testvéri Demokraták (27) 94
– történelmi tanulmányai (28) 315 335–336 343–344 361–364 368 377–380 382–386 388 390 393–394 396 414 577–578 (29) 3 8–11 438–439 511–512 (30) 312–313 320–321 336 541 553 (32) 405–406 440 636–638 (33) 557 (38) 473–474
– – ősközösség és ókor (28) 237–239 251–253 (32) 40–42 49–50 496–497 (36) 108–109
– – jogtörténet (30) 581
– – ír (32) 375–376 406 466–467 497 654
– – lengyel (29) 68 71 76–77 (30) 319 336
– – orosz (29) 17–18 (36) 30 93–94 288
– – porosz (29) 76–78 (30) 336
– hadtörténeti és a hadviselés elméleti kérdéseit érintő tanulmányai (27) 324–327 (28) 300–302 314 357–359 374 377–380 393–394 414 426 573–574 (29) 28–32 166–167 170–172 182–183 242
– természettudományi tanulmányai (27) 230–231 336 (30) 108 126 308 347 383 399 403 553 623–624 640 (31) 118 139–140 143 160–161 173 178 243 252–253 (35) 20
– a technika és a technológia terén végzett tanulmányai (27) 230–231 336 (30) 307–310
– nyelvi tanulmányai (30) 395 (32) 45 256–257 427–428 643–644 685 690 (33) 604–605 (34) 272–273 444
– – angol (28) 209 211 235 237 (32) 125
– – dán (29) 126
– – holland (34) 444
– – orosz (32) 418–419 626 671 (33) 169 (36) 93–94
– – spanyol (28) 336
– irodalomtörténeti tanulmányai (29) 15–17 19–20
– előadásai a politikai gazdaságtanról (29) 467 (30) 385 463 481–482 (31) 118–119 121
– munkamódszerei (27) 535 (31) 173
– könyvtára (28) 593 (30) 121 137 147 154 550 (36) 90 93 97 100–101 110 125–126 129–130 (39) 311
– életrajzi adatai (30) 449–457 463–465 473–483 561–562 611–612 (32) 524–525 551–553
– kiutasításai, áttelepülései
– – Poroszországból Párizsba (1843 okt.) (27) 394 (30) 481 (32) 551
– – Párizsból Brüsszelbe (1845 febr.) (27) 17 407–409 416 577 (30) 481 (31) 540 (32) 524 551–552
– – Brüsszelből Párizsba (1848 márc.) (27) 104–106 584 (30) 481–482 (32) 525 552
– – Poroszországból Párizsba (1849 máj.) (27) 584 (32) 525 552
– Párizsból Londonba (1849 aug.) (27) 133 488 584 (30) 482 (31) 540 (32) 525 552

– tartózkodási helyei, utazásai
– – Németország (1842, 1843, 1848, 1849) (27) 113–126 371–378 380–382 384–396 455 459 461–462 466 468–470 472–475 (30) 481–482 (32) 551–552 (36) 593–594 (37) 290 (38) 473 (39) 469–470
– – Párizs (1843–45, 1848, 1849) (27) 3–16 104–112 128–133 397–408 453–454 476–484 580 (30) 481–482 (32) 551–552
– – Brüsszel (1845 febr.–1848 márc.) (27) 17–31 42–54 60–77 86–103 409–410 415–422 424–443 445–446 577–579 (30) 422 481–482 561 (32) 551–552 (37) 285
– – London (1847 nov.–dec.) (27) 447
– – Bécs (1848 aug.–szept.) (39) 365 369–370
– – Hollandia, Németország (1861, 1862, 1863–64) (30) 151 153–162 275 359 362–371 555 558 561–569 573–578 582–583 609 615–619
– – Németország (1867 ápr.–máj.) (31) 272–273 276 278 282–294 536–547
– – Belgium, Németország (1869 szept.–okt.) (32) 362–363 366
– – Hollandia (1872 szept.) (33) 485–486
– – Karlsbad (1874, 1875, 1876) (33) 110–111 114–115 614 617 619 626 628 (34) 4–9 21–23 142–144 147 149 185 187–193 195 240 501 518–519
– – Bad Neuenahr (1877 aug.–szept.) (34) 49–50 53 56 68–69 282–284 287 295
– – Argenteuil (1881 júl.–aug.) (35) 4–5 8–10 13–14 192–193 198 228
– – Ventnor (1881–82, 1882–83) (35) 25–26 29–31 34 96–98 101–103 106–107 112 115–116 124 132–133 235 237–238 242 246 270 275 300 363 373 375–376 384–385 395–400
– – Algír (1882 febr.–máj.) (35) 37–54 268–276 278–280 284–289 292 310 374
– – Monte Carlo (1882 máj.–jún.) (35) 54–61 295–296 303–307 310 374
– – Argenteuil (1882) (35) 64–74 76–77 91 309–310 312 318 321 324 329 347 374
– – Vevey (1882 aug.–szept.) (35) 84 87–88 345–347 374
– családja (27) 134–135 141–142 212 214 380 390–392 541 583–587 (28) 118–119 417–419 426–427 496 (29) 139 319–322 506–509 (30) 206 239 259 292 303–304 307 346 359 615–616 (31) 86 127–128 242 403 513–514 (32) 56 98–102 210–211 232 328 590–591 611–612 621–622 642 (33) 410 421 614 617 623 651 658–659 665–668 673–674 (34) 384 518 522–523 (35) 22–23 29–30 40 73–74 145 165 173 175 180 182 191–193 203–204 232–233 255 349–350 395 397 400 441

Marx publicisztikai tevékenysége
– közreműködése a demokratikus és munkássajtóban, valamint egyéb kiadványokban 1864 előtt
– – „Anekdota zur neuesten deutschen Philosophie und Publizistik" (Zürich és Winterthur) (27) 371–373 375 380
– – „L'Atelier" (Párizs) (27) 87
– – „Deutsche Brüsseler Zeitung" (Brüsszel) (27) 76 81–82 441–442 (36) 49
– – „Deutsch-Französische Jahrbücher" (Párizs) (27) 15 391 394–399 (30) 481 (32) 524 551
– – „Die Reform" (New York) (28) 231 552
– – „La Réforme" (Párizs) (32) 524
– – „Die Revolution" (New York) (27) 366–367 570 (28) 3 445 449–451 455–456 462 465–466 475
– – „Das Volk" (London) (29) 413–414 418 422 427–429 431–432 434 438–439 441 445 448 451 453 463–464 466–468 471 474 599–600 (30) 445–446 449–450
– – „Vorwärts! Pariser Deutsche Zeitschrift" (Párizs) (27) 5 14 (36) 49
– – „Das Westphälische Dampfboot" (Bielefeld és Paderborn) (39) 439 466
– mint a „Rheinische Zeitung" munkatársa és szerkesztője (27) 377 380–382 384–393 511 587 (28) 579 (30) 480–481 (32) 524–525 551–552 (39) 456 467 469–470 472
– mint a „Neue Rheinische Zeitung" szerkesztője (27) 113 116–122 126–129 251 462 466 468–470 472–476 541–542 583 (30) 471 479–483 (32) 525 552 (35) 144 (36) 37 316–317
– mint a „Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue" szerkesztője (27) 130 132–133 137 145 154 297 488 491 494 497 503 512 517 559 581 583–585 588 (30) 482 (32) 525 552
– közreműködése a chartista sajtóban (29) 566

– – „Notes to the People" (London) (31) 8 (32) 525
– – „The People's Paper" (London) (28) 114–115 285–286 291 (29) 37 42 44–45 (30) 482 523 (32) 525
– közreműködése a „New York Daily Tribune"-ban (27) 280 356–357 570 (28) 3 29 43–44 53–54 64 87–89 96 107 123 133 146–148 191 194–196 208–213 220–221 234 237 250 259 271–272 279–281 283–287 291 295–296 298–299 307 314 318–319 322–323 327 335 360–361 373–375 388 390 417 422–424 428 430 439 445 451 466 500 521 532 542 574 576 612 (29) 57 62 72 84–85 87 89–90 93 103 105–107 126 178 194–195 212 231 245 291 302 308 328 331 333–335 344 346 350 355–356 359 363 367 370 392 394 441 455 464 470 480–481 484 545 564 590 594–595 604 632 (30) 108 143 147 149 186 188 190–191 217–218 221 224 450 476 478 482–483 487 558 566 593 611 (31) 515 (32) 525 552 (39) 352
– közreműködése a demokratikus és munkássajtóban az I. Internacionálé éveiben
– – „Arbeiterzeitung" (New York) (33) 545
– – „Demokratisches Wochenblatt" (Lipcse) (32) 169 177 259
– – „Hermann. Deutsches Wochenblatt aus London" (London) (31) 99–100 358
– – „The International Herald" (London) (33) 532
– – „L'Internationale" (Brüsszel) (32) 445–446 449 451
– – „Der Sozialdemokrat" (Berlin) (31) 19 21 23 27–28 40–42 46 50–54 57–59 67–69 72–74 78–80 85 92 96 107 170 429 444–447 449 454–455
– – „Der Vorbote" (Genf) (31) 157–158
– – „The Workman's Advocate"/„The Commonwealth" (London) (31) 128 153 157–158 170 189 192 219 484 584
– közreműködése a „Volksstaat"-ban (34) 113–114
– közreműködése polgári és kispolgári sajtóorgánumokban és egyéb kiadványokban (28) 579–580 (30) 510 513 521–522 527 (34) 291
– – „Der Beobachter" (Stuttgart) (31) 31 419–420
– – „The Evening Post" (New York) (30) 254 264
– – „The Free Press"/„The Sheffield Free Press" (Anglia) (29) 45 54–57 68–69 72 84 102 112 464 510–511 513–517 (30) 482
– – „Neue Oderzeitung" (Boroszló) (28) 392–393 396 401 579–580 585 589 591 (30) 430 451 (32) 11
– – „Die Presse" (Bécs) (29) 221 267 400 407–410 425 521 524 562–564 566 573 575 (30) 155–156 164 186 188 191 198 204–205 215 218 575 604 (32) 11
– – „The New American Cyclopaedia" (New York) (29) 113–116 118 129 137 140 157–158 164 166–167 170 178 183 191 194 232–233 245 256 260 263 265 267–268 331 394–395 585 (30) 450 558 566 (38) 15
– publikációs tervei (részben vagy teljesen megvalósulatlanok)
– – „Karl Marx összegyűjtött cikkei"-nek kiadása (27) 154 228 241 553
– – könyomatos tudósító kiadása (27) 278–279 532
– – a kölni havi folyóirat kiadása (27) 238
– – „A politika és a nemzetgazdaságtan bírálata" című munka kiadása (27) 5 13–14 20 160 218 277 335–336 347 349–351 420 438 (28) 36 61 212 459 468 530 559
– – a dialektika vázlata (29) 243 (32) 535 (36) 3
– – értekezés a válságok történetéről (29) 199 219–220
– – brosúra a lengyel nép nemzeti felszabadító harcáról (30) 314 317–319 321 336
– *lásd még* Marx és Engels Művei

Marx és Engels
– barátsága (27) 118–121 130–131 133–134 172–173 (28) 295 417 419 (29) 87–88 107 143 238 254 (30) 299–307 (31) 127–128 177 179 287–288 291–292 299 317 531 (32) 166 206 208–209 223 300 503–504 511–512 571 601 690 (33) 289–290 (35) 70 86–87 (36) 289
– – Engels és a Marx család barátsága (27) 17 118–121 135 141–142 477–478 (28) 46 417–418 (29) 140 323–324 533 (30) 269 307 (31) 244 (32) 88 97–103 116 225 231 303 338–339 353 417 503–504 690 (33) 112–113 409–410 (35) 3 6 130

– – Engels és a Marx család barátsága 332–333 (36) 29 31–32 40–42 64–65 113 135 180–181 183 414–415 528–529 602 (37) 56–57 (38) 233 (39) 148–149 311–312
– együttműködése (35) 320 (36) 348
– – gazdasági területen (27) 146–150 158–160 175 188–189 212 215–216 230–231 237–238 280–285 287 289–294 (29) 219–220 252 273–279 (30) 215 240 269–270 273 304 307–310 347 (31) 321–326 (32) 79–81 83–84 218–219
– *lásd még* „A tőke"
– – filozófiai területen (27) 29 50–53 70 280–285 287 289–294
lásd még „A szent család. . ."; „A német ideológia"
– – történelmi területen (27) 174 (29) 111–112 436 438–439 (35) 122–123 125 129 (36) 131
– hadtörténeti és hadtudományi területen (27) 213 216–218 (28) 102–103 107 287–288 296–297 357–359 401–406 414 (29) 28–30 34 50 406–407 (30) 170–172 175–176
– publicisztikai területen (27) 73 76 101–103 130 (28) 22 53–60 63 65 68 144 147 152 174 177 182 194 208–209 279 296–297 313–314 318–319 361 (29) 114–116 129–130 137 144 164–183 245 247 256–257 265 346 363 435–436 438 442 (30) 12–13 18–21 66 72–73 89–90 92–95 99 115 118 139–140 208 218 314 317–319 (31) 65–66 (33) 31
– – az I. Internacionálében (31) 393–394 (32) 125–126 152 163–165 226–228 384–385 387–388
– munkamegosztás Marx és Engels között (28) 34–35 (29) 114–115 (31) 127 (35) 265 (36) 19 316

Marxizmus (36) 508 (39) 410
– *lásd még* Dialektika; Kommunizmus, tudományos; Materializmus; Politikai gazdaságtan; Történetfelfogás, materialista

Matematika
– algebra (30) 347 383 (35) 104 106
– aritmetika (30) 383 623–624
– differenciál- és integrálszámítás (30) 347 (31) 160–161 (35) 20–21 104 106
– geometria (35) 104 106
– alkalmazott matematika (30) 308–309
– és csillagászat (31) 143
– és gazdaságtan (33) 80
– és politika (28) 571
– és filozófia (31) 460–461

Materializmus (32) 221 (34) 163
– az objektív valóság elsőbbsége (37) 426
– és idealizmus (27) 8–11 (32) 526–527 (34) 163 (37) 426
– és dialektika (32) 526 (38) 198–199
– a megismerés materialista módszere (27) 9–10 (31) 397–398 (37) 402
– metafizikus (27) 8–10 50–52
– vulgarizálása (32) 276–277
– Angliában a XVII. században (37) 481
– Franciaországban a XVIII. században (37) 481
– Feuerbachnál (27) 50–52 400
– *lásd még* Dialektika; Történetfelfogás, materialista

Mazzinizmus (27) 317–318 320 555 (28) 17–18 32–33 38–39 62 198–201 203 509–511 (29) 426 449–450 (31) 467 (33) 369 635 644–645

Mechanika (30) 257 308–310 (33) 78–79

Megtérülés (a tőke megtérülése)
– befolyása a profitrátára (29) 275 277–278 (32) 69
– és a gépi berendezés felújítása (29) 273–277 (30) 269 (31) 321–326
– a forgótőke megtérülésének kiszámítása (32) 79–81 84
– a kereskedői gyakorlatban (29) 277–278

Mennyiség és minőség (31) 309 (32) 68 (35) 20
– a mennyiségi változások minőségibe való átcsapásának törvénye (29) 317 (31) 298 300 (38) 199

Merkantilizmus
– és szabadkereskedelem (28) 196

Metafizika
– és dialektika ellentéte (34) 25 (37) 482 (39) 95 425–426

Metropolitan Radical Federation (Fővárosi Radikális Föderáció) (Anglia) (38) 286 296 303–304 322–323 513

Mezőgazdaság
– fejlődéstörténete (32) 395–396 (35) 120–123 (36) 194–195
– újratermelés a mezőgazdaságban (30) 348
– termelési költségei (27) 146–150 (30) 256–257 264 599
– tőke a mezőgazdaságban (27) 146–150 159 (30) 256–258 (32) 174 395–396 (36) 194
– bérmunka a mezőgazdaságban (33) 635–636 (36) 194–195 (39) 303
– női és gyermekmunka a mezőgazdaságban (32) 193 (38) 365
– tudomány és technika a mezőgazdaságban (27) 146–149 159–160 (28) 583 (30) 257 (31) 459–460 (32) 393–394 (35) 146 421 (39) 99
az éghajlat hatása (28) 242 (32) 50–51 390 (35) 146 (38) 363
– új földek művelésbe vétele (27) 146–150 159–160 (31) 459–460 (32) 389–390 394
– szántóföldek átváltoztatása legelőkké (28) 582 (29) 49 (31) 393 (32) 655 (34) 370
– a talaj kimerülése; erdők kiirtása (38) 301 363 (39) 146
– és háziipar (36) 231 252–253 (38) 191 364–365 460–461
– és nagyipar fejlődése (30) 257 (31) 459–460 (36) 231–232 252–253 (38) 299–301 362–365 460–462 (39) 37–38 98–100 146–147
– és népszaporulat (27) 146–149 159–160 (31) 459 (32) 390 (35) 142–143 (39) 367
– nagyüzemi termelés a mezőgazdaságban (37) 438 (38) 300–301 (39) 100
– szocialista átalakításának szükségessége és módjai (27) 293–294 (32) 531 672 (33) 643 (36) 254–255 262 390 425–426 (37) 438 (39) 100 288
– a szocializmusban és kommunizmusban (27) 150 (31) 459 (34) 122–123 (36) 254 262 (37) 372
– a fiziokratáknál (32) 113 (34) 37 504
– *lásd még* Agronómia; Bérlők; Földbérlet; Földjáradék; Földművelés; Földtulajdon; Földtulajdonosok; Parasztság; Talajtermékenység

Mezőgazdasági munkások (28) 583 (32) 193 407 466 469–470 (33) 608–609 615 636 (34) 469 (36) 195 254–255 425–426 (38) 207 300–301 364–365 (39) 99–100
– *lásd még* Termelőszövetkezetek

Mexikó (28) 388 390–391 393–394 (30) 225 233 312 353 (31) 158 162 263 352

Mikroszkóp (29) 317

Milícia *lásd* Hadsereg

Militarizmus (31) 73 229 241 439 (33) 159 (34) 478 (36) 401 (38) 170–171 259 262 401 459

Mitológia
– „modern mitológia" (34) 63 298
– *lásd még* Isten, istenek

Módszer
– a megismerés materialista módszere (27) 9–10 (31) 397–398 (37) 402
– dialektikus (31) 307 373–374 (32) 526 671
– a tudomány és a tudományos kritika módszere (29) 258 (31) 178 (32) 174–175 540–541 (33) 417 (35) 422 (36) 57–58 (37) 426–427
– Marx módszere a „Tőké"-ben (29) 298 524–525 542 (30) 199 541 612 (31) 128 178 297–298 300 302 307 373–374 (32) 526 (33) 92 417
– *lásd még* Dialektika; Eklekticizmus

Mohamedanizmus *lásd* Iszlám

Molekula (31) 298
– molekuláris elmélet a kémiában (31) 300 303

Monaco (35) 61–62 306–307

Monarchia (39) 87–88 95–96 210–211
– abszolút (34) 63 (36) 52 127 (37) 148
– alkotmányos (27) 373 (36) 52 127 (38) 557

Monopolár (30) 8 (34) 420 (37) 314–315

Monopólium
– és konkurrencia (27) 432–434 (34) 324–325 (36) 433
– a föld monopolizálása (32) 391
– monopolista magánegyesülések (34) 355 420
– állami monopóliumok (34) 324–325 (35) 159 301–302 (38) 60 (39) 209–210 266 385

Montenegró (28) 197–198 208–209 (34) 18 (35) 262

Mozgás
– mint az anyag létezési módja (33) 78

Mozgás
– formái (29) 317 (30) 640 (33) 78–79 (35) 110–112
– mértéke (35) 110–111
– és ellentmondás (27) 434 436–437
– mechanikai (29) 317 (30) 640 (32) 276–277 (33) 78–79 (35) 110–111 421
– *lásd még* Energia; Fejlődés; Haladás

Munka
– fizikai munka (35) 125–127
– társadalmi munka (31) 309 (34) 358
– – a társadalmi munka elosztása (32) 541 (39) 437
– kettős jellege (31) 320 (32) 9
– – absztrakt és konkrét munka (31) 309
– bonyolult munka (30) 254–255
– szükséges munka (30) 254–255
– magánmunka (31) 309
– termelő munka (32) 113 (34) 37
– nem termelő munka (32) 72 113
– a „munkához való jog" (29) 212 (36) 150–151 159
– *lásd még* Bérmunka; Gyermekmunka; Női munka; Rövidített munkaidő; Többletmunka

Munkaanyag (30) 348
– *lásd még* Nyersanyag

Munkabér (31) 304 306 569 (32) 63–64 68–69 (34) 122 145
– lényege és megjelenési formája (31) 304 306 (32) 10 68–69 (34) 145
– mint a munkás jövedelme (32) 72
– mint a termelési költségek alkotórésze (31) 304 306 (36) 195
– mint változó tőke (30) 254–257 348–351
– a munkabért szabályozó törvények (34) 122 (36) 302 679 (39) 427
– formái (32) 10 (36) 402–403 437
– és értéktöbblet (30) 254–255 (31) 304 306 (32) 63–64 68–69 (36) 195–196 217 231 277
– és profit (28) 584 (32) 63–64 68–69
– és a pénz értéke (32) 63–64 (34) 66
– és az áruk értéke (31) 119 304 306 569 (32) 95–96 (36) 195–196
– és az élelmiszerárak (28) 583–584 (32) 466
– és gépek alkalmazása (28) 583 (36) 196
– és külkereskedelem (28) 583–584 (32) 236–237 (33) 204 (36) 231 253 276–277
– és vasárnapi munka (32) 304
– és túltermelési válságok (28) 583 (31) 270 (32) 288 308
– általános emelése (31) 118–119 121
– rövidített munkaidő mellett (31) 270
– bércsökkentések (példák) (28) 583–584 (31) 270 (32) 236–237 288 308 (33) 203–204 (36) 231 253 277 (39) 136
– béremelések (példák) (28) 583 (30) 7 (32) 57
– harc a béremelésért (példák) (28) 583 (29) 336 342 (31) 118 (32) 236 288 308 (33) 203–204 (34) 374 531 (38) 59 289 (39) 136
– harc a magasabb bérekért és a bérmunka megszüntetése (32) 661 (35) 380–381
– és a ki- és bevándorlás (28) 583 (32) 351 466 655 (35) 370 (37) 267 (38) 563 (39) 292–293
– a hadseregben (29) 182
– a kiskereskedelemben (32) 71–72
– a háziiparban (36) 86 231 253 (38) 191
– a mezőgazdaságban (28) 583 (32) 466
– és a felügyelet és vezetés munkája (32) 95 (36) 196
– tárgyalása a „Tőké"-ben (29) 292 (31) 121 306 (32) 10 (34) 122 (36) 196
– Marx vitája Westonnal (31) 118–119 121
– polgári közgazdászoknál (31) 304 306 569 (32) 72 95–96 (34) 145 (36) 195–196
– Lassalle-nál; a „vasbértörvény" (30) 326 (34) 122 125 152 (35) 278 337–338 (36) 679
– Proudhonnál (27) 45 284

Munkaerő
– a munkaerő-áru értékének átváltozása munkabérré (31) 306 (39) 427
– áron aluli eladása (36) 253
– a munkaerő kifejezés Marxnál (38) 42 52

Munkaeszköz (36) 166
– *lásd még* Termelési eszközök

Munka Felszabadítása (az első orosz marxista csoport) (36) 71 304 (37) 381–383

Munkaidő
– a mezőgazdaságban (39) 98–99
– mint a társadalmi termelés szabályozója (32) 10
– lerövidítése a szocializmusra és a kommunizmusra való átmenet idején (39) 98–99

Munka Lovagjai (Knights of Labor) (Amerikai Egyesült Államok) (36) 508 532 566 571–572 574–575 585–586 619 643 (37) 225 235 (38) 177

Munkamegosztás (27) 431–432 (29) 182 (36) 166 (39) 437
– természetadta (36) 166
– társadalmi munkamegosztás és a részmunkák önállósodása (37) 478–481
– és a céhrendszer (35) 120–121
– és a manufaktúra (30) 215 (35) 120–121
– a gyárban (30) 215
– Proudhonnál (27) 431–432

Munkanap
– és értékelmélet (31) 569 (32) 9
– és az értéktöbblet keletkezése (30) 254–255 348 (31) 304 307 (33) 302
– lerövidítése mint a munkásosztály harci célja (31) 482 487 (32) 57 (33) 322 (34) 374 531 (35) 380–381 (38) 229
– a munkásság harca a nyolcórás munkanap törvényes bevezetéséért (31) 329 (33) 322 (37) 387–389 392–393 395 401 (38) 58 76 94 145 322–323 416 419 424 426 432 437 443 446–447 452–455 457–458 565 (39) 195 243 414–415
– tárgyalása a „Tőké"-ben (31) 169 306–308 (32) 177 529 (33) 302 (34) 531 (36) 135–136 (37) 482
– Rodbertusnál (36) 149 177
– Seniornál (31) 307 (33) 302
– *lásd még* Gyári törvényhozás; Rövidített munkaidő

Munkanélküliség
– okai (a kapitalizmusban) (31) 459–460 (35) 426 (36) 443–444 (38) 60 289 364 460 (39) 292
– a „fölös" népesség kivándorlása (28) 108 (37) 361 (38) 461–462 (39) 292–293
– a munkanélküliek állami támogatása (31) 17–18 (33) 206

Munkásarisztokrácia (27) 169 (29) 337 (33) 124 217 458 505 511 596 (35) 194 335 (36) 56 282 (37) 310

Munkásbazárok (Labour-bazars, labour-markets) (27) 37

Munkásegylet *lásd* Általános Német Munkásegylet; Német Munkásegylet (Brüszszel); Német Munkásegyletek Szövetsége; Német Munkás Művelődési Egylet (London)

Munkásmozgalom
– kialakulásának előfeltételei és fejlődésének szakaszai (33) 318–319 572 621–622 639 (35) 209 250–251 360–361 (36) 230–232 482 487 574–575 585–586 600–601 (37) 317–318 332–333 342–343 (39) 40
– célja (32) 264–265 (33) 322 487–488 507–508 (35) 260–261 (36) 575 (39) 46
– nemzetközisége (27) 416 (32) 135 599 (33) 121 251–252 422 428 621 (34) 121–122 508–509 (36) 244 594 (37) 4 (38) 117 487 546 (39) 84 87–88 134 185–187 264–265
– a politikai és a gazdasági harc összekapcsolása (31) 524–525 (33) 322 487–488 507–508 (39) 13
– a harc legális és illegális formáinak összekapcsolása (33) 347 (34) 437–438 (35) 206–207 (36) 470 (37) 352–353 356
– harc a demokratikus követelésekért (28) 548–549 (32) 135 (34) 122–123 325 (35) 251 (36) 127 (39) 195–196 264
– és parasztság (27) 271 (32) 373 401 661 (33) 441 635–636 (34) 422 (36) 127 254–255 425–426 (39) 288 303 360 376
– és nem proletár rétegek (27) 271–273 (32) 431–432 (33) 638–639 (34) 402–403 (35) 200 (36) 87 538–539 (37) 427 437–438 (38) 184 207 (39) 360
– és nemzeti kérdés és nemzeti felszabadítási mozgalom (27) 416 (31) 223–224 (32) 405–406 530–531 627 654–656 (33) 37–39 428 (34) 167–168 (35) 250–252 260–261 327 335–336 (37) 4–5 110 (38) 130 156–157 171 182–183 437 491 (39) 84 88
– és külpolitika (31) 82 (32) 546 (33) 13 23 121 153 (34) 262 (35) 260–261 (38) 130
– és háború (31) 421 423–424 (32) 309 546 (33) 13–14 37–42 59–60 123–124 257 (34) 101 121–122 421 427 (35) 260–265 336 393 (36) 391 401 524–525 559–561 589 (38) 130 156 170–171 179 182–184 240 480 491 496–497 (39) 9–10 185–187
– a Párizsi Kommünig (33) 621–622 639
– a német–francia háború és a Párizsi Kommün alatt (32) 546 (33) 13 59–60 163 198 202 219 621–622
– a Párizsi Kommün után (33) 608–609 615 (34) 220–221 443 472 (35) 150–151 255–256 (36) 391 400–401 588–589 (37) 4 228–229 233 243–244 342–343 471 501 (38) 141–142 146 240 443–445 454–455 (39) 58 68 138 207–208 264 284 287–288 296–297 301–302 304

– a Párizsi Kommün után
– – a munkásmozgalom forradalmi központjának áthelyeződése Németországba (33) 3 57 163 596 (37) 375
– *lásd még* Elmélet és gyakorlat; Internacionálé, I.; Internacionálé, II.; Május elseje; Munkásarisztokrácia; Nőmozgalom; Opportunizmus; Osztályharc; Proletárdiktatúra; Proletárforradalom; Proletár nemzetköziség; Proletárpárt; Reformizmus; Szakszervezetek; Stratégia és taktika; Sztrájkok és sztrájkmozgalom; Trade-unionizmus

Munkásmozgalom az Amerikai Egyesült Államokban
– általános jellemzése (33) 609 (34) 56 60 (36) 45 122 216 431 476–477 485 487–489 503–504 532 566 575 584–586 588–589 593–594 618 642 682 695–696 (37) 12 128 294 (38) 177 240 557 (39) 121 169 271 378–379
– az ötvenes és hatvanas években (29) 238 (30) 493 496 498 (31) 525
– a hetvenes, nyolcvanas és kilencvenes években (35) 162–163 (36) 45 122 431 476–477 482 487–489 507 532 566 571–572 574–576 584–586 588–589 618–619 648 682 695–697 (37) 128 269 332–333 341 (38) 177 240–241 310–311 557 (39) 46 50 121 168–169 301–302 378–379
– mozgalom a nyolcórás munkanap törvényes bevezetéséért (31) 329 562
– sztrájkmozgalom (33) 424 (34) 56 60 370
– és a négerkérdés (31) 532
– Lásd még Amerikai Munkásliga; Amerikai Munkásszövetség; Észak-Amerikai Szocialista Munkáspárt; Greenback Party; Internacionálé, I. az egyes országokban; Internacionálé, II.; Május elseje; Munka Lovagjai; Országos Munkásszervezet (National Labor Union)

Munkásmozgalom Angliában
– általános jellemzése (30) 328 (32) 200 402 530 627 (33) 534 608–609 615 639 (34) 203 230 374 (35) 197 244 335 (36) 19 55–56 431 445 533 571 576 (37) 28–29 132 310–311 315 340 342–343 384–386 444–445 (38) 76–77 97 108 390–391 415–416 438–440 469 (39) 121 207–208 224 243 267 354–355 357
– az ötvenes években (28) 424 427 (29) 566
– a hatvanas években (30) 322–323 328 (32) 161 200 401–402 530 692–693
– – és az amerikai polgárháború (30) 290 296 328 595 (31) 11 421 423–424
– a hetvenes években (33) 420–421 534 608–609 615 639 (34) 203 230 374
– – a német–francia háború és a Párizsi Kommün (33) 9–10 123–124 257
– a nyolcvanas években (35) 17 197 231 244 335 (36) 19 55–56 78–79 111 216 258–259 404 431 443–445 473–474 478–479 508–509 533 571 576 598 628 632 636–637 640 643 645–646 654 659–660 662 671 (37) 22 24–25 27–30 54–55 131–132 244 253–254 258–259 266–267 280–281 302–305 310–311 315 340 342–343
– a kilencvenes években (37) 340 342–344 367 384–389 392–395 401 444–445 (38) 17–18 30 43 45 58 63 76–77 97 108 150 213 250 286 296–297 303–304 322–323 328 331 382 384–385 390–391 393–394 397–398 405–406 415–416 432 438–440 443–445 466 469–470 504–505 513 563–566 (39) 7–9 13 29–30 35 41 51–52 55 65 70–71 161–162 207–208 224 239–240 243 267 277–280 283–284 292 301–302 354–355 357 359 414–416 432 435 446–447
– a nyolcórás munkanapért küzdő mozgalom (38) 58 63 76 150 161 296 303 322 359 416 419 424 426 432 437 443 446–447 452–453 458 565 (39) 243
– sztrájkmozgalom (28) 277 279 439–440 583 (31) 275 (32) 288 308 (34) 374 (37) 253–254 259–261 263 267 269 280 302–305 313 320 331–332 342–344 385 (38) 59 97 138 (39) 65 136 152–153
– választójogi reformmozgalom (31) 13 48–49 116 157 190 192–193 198 200 238 275 290 447 489 491 519 564
– a vezetők korrumpálása, opportunizmus (29) 207 336–337 (32) 402 530 (33) 124 456–458 534 596 609 615 (34) 206 230 315–316 374 524 (35) 194 197 335 369–370 (36) 19 55–56 329 401 (37) 29 311 385–386 (38) 370–371 382 443–444 (39) 30 243 267 354–355
– a szocialista tömegmozgalom felélesztésének feltételei (35) 17 (36) 55–56 86–87 328–329 427 431 482 (38) 438–440

– és az ír kérdés (31) 370 374 394 403 407–408 564 (32) 202 384–385 626–628 654–656 (37) 276
– munkássajtó (32) 345 374 (38) 113 (39) 212–213 302 391
– *lásd még* Chartista mozgalom; Demokrata Föderáció; Fábiánus Társaság; Föld- és Munkaliga; Független Munkáspárt; Internacionálé, I. az egyes országokban; Internacionálé, II.; London Trades Council; Május elseje; Reformliga; Szociáldemokrata Föderáció; Szocialista Liga; Törvényes Nyolcórás Munkanapért küzdő és Nemzetközi Munkásliga; Trade-unionok

Munkásmozgalom Ausztriában (32) 121–122 187 244 (33) 578–579 608 615 (35) 255 (37) 110 211 243 312–313 (38) 18 92 117 212 274–275 436 (39) 121–122 129 158–160 190–191 195 224–225 263–264
– *lásd még* Internacionálé, I. az egyes országokban; Szociáldemokrácia, osztrák

Munkásmozgalom Belgiumban (31) 48 473–474 (32) 145 592 (34) 230 (35) 256 (36) 643 (37) 49 135 156 160 162–164 166 168 174–177 183 185–186 190–192 194–195 210–211 223–224 263 356 (38) 77 80 131 137 (39) 153 158–159 296–297 303 318
– *lásd még* Internacionálé, I. az egyes országokban

Munkásmozgalom Bulgáriában (39) 81 304 461

Munkásmozgalom Dániában (33) 411 579 (34) 13 (35) 256 (37) 156 166 176–177 189 192 211–212 216 232–233 263 267 316–318
– *lásd még* Internacionálé, I. az egyes országokban

Munkásmozgalom Franciaországban
– általános jellemzése (32) 506 (33) 54 608 (34) 311 443 472–473 (35) 209–210 344 366 (36) 377–379 391 630 (37) 17 126 192–193 293–294 297 348 377–379 386 (38) 126 549 (39) 63 86–87 96 121–122 183 249–250 265–267
– a negyvenes években (27) 33 63 73–74 89
– az 1848–49-es forradalom alatt (27) 363 (29) 302 (36) 150
– a második köztársaság alatt (1848–52) (27) 354–356 362–363 (35) 221
– a második császárság alatt (1852–70) (28) 543 (29) 283 (31) 524–525 540 (32) 505–506 559 685–686 (33) 3 37 54 (36) 377–378
– a német–francia háború és a Párizsi Kommün alatt (33) 54–55 59 123 144 145 160–161 202
– a hetvenes években (33) 608 615 (34) 276 311 472–473 (35) 209–210
– a nyolcvanas években (34) 443 472–473 (35) 206 209–210 213–218 370 379–382 (36) 122 158–159 216 228 366 377–379 445–449 460–461 464–467 470 477–478 480–481 508 533 719 (37) 17 125–126 131 135–136 139 156 192–193 203 212 243–244 293–295 297–298 312
– a kilencvenes években (37) 348 377–379 386 396–397 466–467 471 517–519 (38) 18–19 43–44 77 92 126 172 281 297 549 552 (39) 39–40 56 86–89 113–114 121–122 129–130 182–183 185–187 249–250 349
– – a Millerand–Jaurès csoport (38) 193 281 (39) 39–40 86 116 129–130 177–178 182–183 196 209–210 228–229 249 258 265–267 273–274 303 385 410
– sztrájkmozgalom (32) 236 350 (36) 159 460 464–466 470 473 477 486–487 508 517 526 549–550 (39) 153
– a nemzetgyűlés szocialista frakciója (36) 445–449 453 460–461 464–467 477–478 508 (38) 319–320 552 (39) 32 115–116 118–119 129–130 141 177–178 182–183 185–187 196 207 228 209–210 249 258 265–267 273–274 303 380 382 384–385 414–415
– munkássajtó (27) 87–89 (34) 472–473 (35) 213–214 217–218 352–354 356–357 365–366 370–372 380 (36) 630 (37) 17
– és a polgári és kispolgári pártok (27) 87–89 362–363 (34) 472–473 (35) 344
– *lásd még* Allemanisták; Blanquisták; Francia Munkáspárt; Guesdisták; Internacionálé, I. az egyes országokban; Internacionálé, II.; Május elseje; Párizsi Kommün; Posszibilisták; Proudhonizmus; Szakszervezetek

Munkásmozgalom Hollandiában (35) 256 (36) 410 (37) 135 156 166 176–177 183–184 192 211–212 224 240 263 356
– *lásd még* Internacionálé, I. az egyes országokban

Munkásmozgalom Írországban (38) 30 226 563
– *lásd még* Internacionálé, I. az egyes országokban

Munkásmozgalom Lengyelországban (32) 359 (35) 251
– *lásd még* Internacionálé, I.

Munkásmozgalom Magyarországon (33) 255

Munkásmozgalom Németországban
– általános jellemzése (32) 599 638 665 (33) 431 445–446 (34) 437–439 478–479 509 (35) 420–421 (36) 231–232 241–242 379 642 (37) 112–113 (38) 487 (39) 86–87 121 128–129 224
– a negyvenes években (27) 3–5 7–8 65
– az 1848–49-es forradalom alatt (32) 634 (36) 158 (37) 290
– az ötvenes években (29) 22–25 44 341–342
– a hatvanas években (30) 384 (32) 121–122 135 173–174 181 244 261–262 283 285 306 320 322–323 330–332 339–340 359 555 599 609 634–635 665 (33) 445–446 (35) 250
– a hetvenes években (a szocialista-törvény elfogadásáig) (33) 117 375 569–572 592 596 608–609 623 (34) 310–311
– – és a német–francia háború és a Párizsi Kommün (33) 3 9–10 37–41 59–60 123 144 163 182 232 257 332 (34) 77
– a szocialista-törvény idején (1878–90) (34) 362 421–422 426 437–439 (35) 206–207 219–222 259 (36) 228 230–231 241–242 251–252 576 (37) 9 203–204 231 254 267 295 340 342 375 427–428 437
– a kilencvenes években (38) 286 (39) 70 83–84 87 121 224
– sztrájkmozgalom (32) 177 (37) 203–204 231 254 267 340 (38) 83 91–92 237–238 259 (39) 355 358–359
– *lásd még* Általános Német Munkásegylet; Internacionálé, I. az egyes országokban; Internacionálé, II.; Kommunisták Szövetsége; Május elseje; Német Munkásegyletek Szövetsége; Szakszervezetek; Szociáldemokrácia, német

Munkásmozgalom Norvégiában (37) 211 418 429

Munkásmozgalom Olaszországban (32) 269 (33) 319 354 369 374–375 427–429 443–444 638–639 (34) 28 31 (35) 250 (39) 22 32 121 362
– *lásd még* Internacionálé, I. az egyes országokban; Olasz Szocialista Párt

Munkásmozgalom Portugáliában (34) 146 154 220–221
– *lásd még* Internacionálé, I. az egyes országokban

Munkásmozgalom Romániában (37) 3–4 57 (39) 304

Munkásmozgalom Spanyolországban (32) 269 (33) 203–204 319 354 374 443 (35) 200 (37) 173–174 (39) 223–224 276–278 435
– *lásd még* Internacionálé, I. az egyes országokban

Munkásmozgalom Svájcban (29) 80 (32) 57–58 232–233 235–236 243–244 546 (33) 86 468 568 (34) 310 361 363 (35) 256 (37) 156 160 162–163 176–177 223–224 263 356
– *lásd még* Internacionálé, I. az egyes országokban

Munkásmozgalom Svédországban (37) 211

Munkásosztály (31) 445 532 (33) 121 372–373 (34) 121
– keletkezése és fejlődése (35) 221–222 (37) 308 (39) 478–479
– helyzete a kapitalizmusban (29) 218 (35) 221–222 (38) 59–60 (39) 437
– és burzsoázia osztályellentéte (27) 56 (28) 361–362 (31) 532 (32) 586 654–656 (33) 372 488 507–508 (36) 91
– osztályharca a burzsoázia ellen (27) 513 (31) 73 438–439 524 (32) 586 658 662 (33) 202 322 488 507–508 (34) 203 398–403 (35) 247 360–361 (36) 52 488–489 (38) 557
– osztálytudata (28) 35 (32) 658 (33) 642 (38) 60–61 (39) 30 234 243 267 278 292 354–355 357
– harca a gazdasági és politikai jogokért (33) 322 (38) 59–61
– küldetése (27) 401 (31) 73 (34) 403 422
– önálló politikai pártjának szükségessége (33) 322 488 507–508 (34) 478 503 508–509 (36) 575 585–586 588 (37) 28–29 297 316–317 (38) 438–439
– *lásd még* Földmunkások; Munkásmozgalom; Osztályharc; Proletárdiktatúra; Proletárforradalom; Proletárpárt; Szakszervezetek

Munkaszervezés (31) 229

Munkásszövetkezetek *lásd* Termelőszövetkezetek

Munka termelékenysége (31) 459 (32) 64–65 71–72 (36) 196

Művészet
– anyagi alapjai (37) 282 426 (39) 201
– mint felépítmény (39) 201
– a XVII. és XVIII. sz. francia művészete (30) 586
– *lásd még* Esztétika; Festészet; Irodalom; Színház; Zene

Nacionalizálás
– a földé (32) 371–373 400 672 (33) 206 (35) 185–186 (37) 437–438 (38) 60 (39) 100
– *lásd még* Állami monopóliumok; Államosítás; Szocializmus és kommunizmus

Nacionalizmus, polgári *lásd* Sovinizmus

Nagyipar
– műszaki bázisa (30) 308–310 (35) 421–422 (38) 299 459
– szerepe a kapitalizmus fejlődésében (34) 324 (36) 194
– a világkereskedelem mint a nagyipar szükséges előfeltétele (27) 434 (37) 477
– és a belső piac kialakulása (38) 191–192 299–300 361–364 459–461 (39) 146
– és védővámpolitika (38) 299–300 362–363 436–437 460–461
– ciklikus fejlődésének magyarázata (29) 273 277
– és háziipar (34) 449–450 (35) 221–222 (36) 86 231 252–253 (38) 191 361–365 460–462
– és faluközösség (obscsina) (38) 300–301 361 363–364 (39) 37 146–147
– és a munka intenzívebbé tétele (39) 437–438
– és az elektrotechnikai forradalom (35) 96 421–422
– társadalmasítása a munkásosztály hatalomra jutása után (37) 438
– elemzése a „Tőke" első kötetében (32) 529 (38) 460
– Careynél (28) 250–251
– Proudhonnál (27) 284

Napóleoni háborúk (27) 208 220 251 (28) 546 (29) 162 166 171–172 174 176–177 442 (30) 230 (37) 272 (39) 201

Narodnyik mozgalom (34) 75 474 (35) 167 (36) 304–307 374 644–645 (37) 364 (39) 410

Naturális gazdálkodás
– és pénzgazdálkodás (38) 300 364 (39) 146

Nemesfémek (27) 162–166 (29) 65 213 223 295
– *lásd még* Arany (és ezüst)

Nemesség (29) 48–49 567–568 578–580 (30) 331 (37) 39–40 148 (39) 100–101

Német Birodalom *lásd* Németország (az egyesítés után)

Német–dán háború (1864) (30) 368 376 390 621–622
– londoni konferencia (1864) (30) 373–374 376 382–383 390 622 636

Német Demokrata Társaság (Párizs, 1848) (27) 108 449 453 580

Német–francia háború (1870–71)
– okai (33) 37 (38) 130
– szakaszai és jellege (33) 6 14 23–24 37–38 122–123 151 256–257
– – lefolyására és eredményeire vonatkozó előzetes becslések (33) 6–7 14 21 28 30 39 49 55 122–123 137–138 141 177
– – katonai eseményeinek megítélése (33) 6–7 14 21–22 28 30 33 39 43–44 48–50 55 122–123 160–161 171
– – a harcoló erők becslése (33) 6–7 15–17 22 33 39 44 122 177
– – a sedani fegyverletétel (33) 172 175
– – Párizs ostroma (33) 44 160–161 171 174–175 (34) 46 (36) 378 (37) 305
– Bismarck politikája (33) 32–33 38 43 62 151 153 171–172 175–176 219–220 (34) 318 (38) 531
– és a német burzsoázia (33) 8–10 13–14 38 54 123 159
– és a franciaországi forradalmi mozgalom (33) 30 32 39 43 59–60 123 135 (36) 378
– és a francia burzsoázia (33) 155–156 171–172 174–175 219–220
– és az európai nagyhatalmak politikája (33) 18 29–30 33 47–48 53 56 123–124 142 160–161 172–173 176–177 (34) 291 318
– és az európai munkásmozgalom (33) 3 10 37–38 57 59–60 123–124 144–145 163 257
– Elzász-Lotaringia annektálása, az annexió következményei (33) 14 32 38 41–43 47 50 159 (36) 523 529 555 (37) 4
– és az európai erőviszonyok megváltozása (33) 3 185 (34) 313 387 (36) 523 529 555 (37) 4

Német Haladópárt (31) 42–43 46 50–51 62–63 68–69 73 107 126 132 225 333 343 365 439 446 449 (33) 234 353 (36) 53 149 157 576 614 616 (37) 47 316 339–340

Német Munkásegylet (Brüsszel) (27) 78–84 455 (32) 524 (39) 24

Német Munkásegyletek Szövetsége (31) 24 (32) 155–156 320
– harc a lassalleanizmus ellen (32) 155 164 261 263 283 285 295 326 347
– 1868-as nürnbergi kongresszusa (32) 121 137 145 161 164 174 323
– és az I. Internacionálé (32) 121 137 145 164 212 261 280 322–323 325–326 341 559
– az Északnémet Reichstagban (32) 39 285 304
– *lásd még* Szociáldemokrácia, német

Német Munkásklub (Párizs) (27) 580

Német Munkás Művelődési Egylet (Genf) (30) 452

Német Munkás Művelődési Egylet (London) (27) 43 135 138 170–172 175 177 186–187 196–197 222–223 242 249–250 258 263 303–304 337 353 494–495 498–499 501–502 (28) 71 133 167–168 451–452 482 (29) 412 421 599 (30) 3 10–11 13 29 125 318 373 385 452 458–460 475 590 (31) 107 496 554 (32) 108 205 (33) 163–164 255 345
– 1871 után (33) 116–117 362 385 542 (34) 364–365 373 376 378–379 393 429 436–437 519 (35) 157 366 (36) 126 644 (37) 12 27 (38) 149–150 181 206–207 223 226 247 249 258 297 419 450 (39) 15 28 47 227

Német Nemzeti Egylet (30) 10 62 90 96 165 169–170 173–174 181–182 242 552 652 (31) 203 216 285 289 292 445

Német Néppárt (32) 67 262 287 323 326 465 609 (36) 309 543
– *lásd még* Szász Néppárt

Németország (30) 326 599 (31) 516 (33) 38 (34) 324 (35) 113 247 420 (36) 54–55 231–232 239–240 252–253 471 506 507 (38) 539
– történelme (28) 362–364 (29) 567 578–580 (33) 151–152 (35) 108–109 117 120–123 (36) 239–241 384 (37) 266 453–454 478 (39) 95–97 201 479
– iparának fejlődése; áttérés a nagyiparra (30) 40 (34) 324–325 (35) 120–121 130 301 392 426 (36) 86 217 231–232 252–253 276–277 (37) 314–315 (38) 299–300 362 436–437 557 (39) 38 87 111 438
– – pamutipara (34) 449–450 (35) 130 221 (38) 289
– – vasutai (30) 376 (31) 134 137 222 (32) 73 77–78 (34) 324–325 (35) 171 301–302
– – vasgyártása (31) 293 (32) 73 77–78 (34) 420 (35) 130 301 393 (36) 86 276
– mezőgazdasága és agrárviszonyai (32) 371–372 (36) 231–232 252–255 425–426 (37) 372 438 (39) 99
– részvények és részvénytársaságok (29) 32 34 72 196 (31) 134 137
– külkereskedelme és védővámpolitikája (27) 313 338 (28) 205 476 (29) 238 (30) 213 (32) 73–78 (34) 365 419–420 (35) 301 (36) 83 217 231 252–253 276–277 313 (37) 314–315 (38) 138 141 147 299–300 362–363 436–437 (39) 38
– – a vámegylet (28) 123 133 548 (32) 67
– pénz- és bankügyei (29) 34 72 (31) 60 (32) 402 (34) 433 (35) 171 (36) 116 157 374–375 (38) 141
– kartelljei (35) 393
– állami monopóliumai (34) 324–325 (35) 159 301–302
– és az 1857-es válság (29) 198 209–210 215–218
– munkásosztálya (27) 65 401–402 492 (29) 341–342 (31) 446 545 (32) 161–162 558 599 634–635 (33) 182 431 (34) 426 438–439 478–479 (35) 221–222 247 420 (36) 54–55 217 242 (37) 339–340 403 427–428 (38) 539
– – földmunkások (37) 355 358 438 (38) 207 364–365
– nemessége, junkerok (29) 567 578–580 (33) 182 (36) 378 425–426 506–507 552–553 706 (37) 7 347 371 375 438 460–461 (38) 147 277 279 (39) 168 228–229 356 359 375 379 448
– burzsoáziája (31) 137–138 274 293 445 (32) 351 360–361 (33) 9–10 13–14 38 159 182 (34) 84 104 364 (36) 230 240–241 291–292 469 525 533 539 552 706 (37) 12 340 347 353 372–373 375 (38) 147 277–279 426–427 (39) 448

– parasztsága (27) 271–272 (29) 578–580 (35) 122–123 (36) 231–232 254–255 425–426 (37) 372 438 (38) 191 364–365 (39) 75 84
– kispolgársága (27) 271–272 492 (34) 364 (36) 241 538–539 (37) 339 403 (39) 75 84
– polgári és kispolgári demokratái (27) 271–272 (28) 479–480 (29) 24–25 81 411–412 479 (30) 10 330 341 591 (32) 268 586 (33) 194 (34) 123
– a nemesség és a burzsoázia politikai pártjai (31) 333 (32) 464–465 (33) 234 353 (34) 84 340–341 442 490–497 (35) 163 (36) 149–150 157–159 234 241 366 378–379 (37) 339–340 347–348 350 (39) 74–75 83–84 88–89 448
– az uralkodó osztályok sajtója (27) 269 381 389–390 (30) 87 89–90 139 160–161 357–358 523 591 (31) 241 293–294 (32) 465
– a nemzeti kérdés (27) 250 (29) 411–412 552 592 609–610 (30) 122 133 (31) 212–213 222 225 235–236 244–245 270–271 274 369 445 510 (32) 597–598 (33) 3 29 37–38 (35) 250 252 (36) 235 239–240 (38) 174 (39) 96–97
– a forradalom kilátásai (28) 548–550 (29) 38 339 341–342 410–411 432 580 (30) 321 341 612–613 (31) 221–222 237 372 (32) 434 599 (33) 489–490 (34) 84 (36) 52–53 254 379 561 (37) 48 349–353 371–372 501–502 (38) 147–148 156–157 171 179 182–183 240 539 558 (39) 88 377 455
– Északnémet Reichstag (31) 274 365 (32) 66
– *lásd még* Ausztria; Centrumpárt; Északnémet Szövetség; Forradalom, német (1848–49); Munkásmozgalom Németországban; Német–francia háború (1870–71); Német Haladópárt; Német Nemzeti Egylet; Német Néppárt; Német Szabadelvű Párt; Nemzeti Liberális Párt; Poroszország; Porosz–osztrák háború (1866); Rajna-tartomány; Szabad Konzervatív Párt, német (Birodalmi Párt); Szászország

Németország (az egyesítés – 1871 – után)
– a Német Birodalom jellemzése (33) 199 (36) 52–53 157–159 239–240 378–379 523 551–553 (37) 128 (38) 175 222–223 277–278 343–344 (39) 128–129 133 379 406
– belpolitikája, belső helyzete (33) 102 104 234 (34) 104 331 333–334 364 442–443 478–479 512–513 (35) 27 30–31 33 158–159 248 264 (36) 34–36 54–55 147 150 157–159 292 294 378–379 507 510–511 529 552–553 561 610 705–706 (37) 9–10 12 17–18 22 34–36 46–48 50 53 100 132–133 155 339–340 346–347 349–353 371–373 375 (38) 141 147–148 207 258 276–279 284 286–289 (39) 52–53 67–68 74–75 264 318 334 343–344 346–347 356–357 375 379 403 405–406 416 421 447–448
– – kultúrharc (33) 98 105 (35) 33 (36) 469 553
– az uralkodó osztályok harca a munkásmozgalom ellen
– – a hetvenes években (33) 257 271 299 430 434 440 464–465 505 623 (34) 276 279
– – a szocialista-törvény idején (1878–90) (34) 75 77 80 85 331 333–334 339 362 378–379 386–387 396–397 414 428 442–443 469–470 478–479 489–497 512–513 (35) 164 311 313 343 359 367 392 (36) 34–36 104–105 122 132 147 149–150 157–160 230–231 234–236 239 263 333 462 568 (37) 9 15 18 26 46–47 184 339–340 358 372–373 375 379 386 392 (38) 278
– – a kilencvenes években (38) 278–279 286–287 343–344 (39) 98 358–359 361 379 405–406 414 419–421 447 448
– a Reichstag (33) 234 (34) 77 331 340 489–497 (35) 33–34 171–172 313 (36) 378 452–453 (39) 14 27–28 52 74–75 138 358 405 447–448
– katonapolitikája, hadserege (34) 104 311 (36) 256 378 524 (37) 22 26 31 132 142 155 272–273 (38) 156–157 170–171 259 262 401 (39) 28
– külpolitikája (33) 489–490 (34) 84 101 104 203 262 291–292 313–314 365 433 (35) 88 (36) 55 72 410 523 554–555 557–561 595 609–610 (37) 26 33 63 132–133 408–409 (38) 290 (39) 9–10 15 27
– gyarmati politikája (36) 208 216–217 (37) 133 249
– és Anglia (36) 524 (37) 133 249 (39) 27
– és Ausztria (34) 65 313 433 443 (36) 554 558–559

Németország (az egyesítés – 1871 – után)
– és Franciaország (36) 55 555 609–610 640 (37) 33 53
– és Oroszország (34) 203 291–292 313–314 (36) 157 278 37+ 396–397 402 416–417 452 523 525 529 533 551–552 554 557–559 595 708 (37) 53 245 (38) 221 290 (39) 9 15
– és Törökország (34) 312–313

Német Szabadelvű Párt (36) 150 158 426 (37) 350 (39) 52 67–68 74–75 84

Nemzeti Egylet *lásd* Német Nemzeti Egylet

Nemzeti kérdés (27) 250–252 (29) 20–21 26–27 77 578–580 (30) 483 (31) 223–224 (32) 370 626–627 654–655 (33) 37–38 (34) 224 (35) 260–261 (37) 4–5 263–264 364 (38) 130 437 491
– és munkásmozgalom (27) 416 (31) 223–224 (32) 405–406 530–531 627 654–656 (33) 37–39 428 (34) 167–168 (35) 250–252 260–261 327 335–336 (37) 4–5 110 (38) 130 156–157 171 182–183 437 491 (39) 84 88
– – a nemzetek önállósága és egyenlősége mint a munkásosztály felszabadításának előfeltétele (31) 223–224 (32) 405–406 627 655–656 (34) 167–168 (35) 250–252 (39) 89
– a szocializmusban (38) 182–183
– a nemzetek önrendelkezési joga (35) 250 (37) 364 (38) 156–157 437
– a nemzeti elnyomás; gyökerei és következményei (32) 370 405–406 418 530–531 627 654–656 (33) 187–188
– a burzsoázia mint a nemzeti ellentétek szítója (32) 655–656 (33) 188 (38) 311
– Ausztriában (29) 21 26 285 339 (30) 122 (35) 260–261 (38) 117 (39) 132 134 159
– Írországban (31) 392–394 (32) 405–406 530–531 627 643 654–656 (34) 469 (35) 250 252
– – *lásd még* Írország
– Lengyelországban (27) 250–252 (29) 76 (30) 315–316 321 (34) 291–292 (35) 250–252 393 (37) 5 (39) 9
– *lásd még* Lengyelország
– Németországban (27) 250 (29) 411–412 552 592 609–610 (30) 122 133 (31) 212–213 222 225 235–236 244–245 270–271 274 369 445 510 (32) 597–598 (33) 3 29 37–38 (35) 250 252 (36) 235 239–240 (38) 174 (39) 96–97
– *lásd még* Porosz–osztrák háború (1866)
– Olaszországban (27) 317–318 555 (29) 477–478 (30) 483 (31) 366 369 564 (33) 29
– *lásd még* Olaszország
– Oroszországban (27) 250–251 (32) 434–435 (37) 364

Nemzeti Liberális Párt (Németország) (31) 292 333 406 408 (32) 463 (34) 331 414 442 (36) 157–158 241 251 253 464 (38) 276–278 288 426

Nemzeti műhelyek (Ateliers nationaux) (31) 17 (36) 150 (39) 414

Nemzetközi Munkásszövetség *lásd* Internacionálé, I.

Nemzetköziség, proletár *lásd* Proletár nemzetköziség

Nemzetség (36) 108–109 140 (38) 104
– ókori (38) 104 (39) 147
– germán (32) 50 (35) 108–109
– a bolgároknál és a szerbeknél (36) 544 556

Nemzetségi rendszer *lásd* Ősközösség

Népesedési elmélet *lásd* Malthusianizmus

Népesedési törvény (31) 459–460

Népiesek *lásd* Narodnyik mozgalom

„Neue Rheinische Zeitung" (27) 113–114 116–117 122 125–126 130 249 251 253 269 272 279 448 450 457 460 462 466 468–470 476 485 497 501 559 583 (28) 78 264–268 463 589 (30) 480–483 541 (32) 634 (34) 440 (35) 144 (36) 53 316–317 388

„Die Neue Zeit" (36) 58 335–336 (37) 369 (38) 529–530 533–534 (39) 17 55 160 174

Nevelés *lásd* Képzés

Norvégia (27) 66 (37) 402–404 429 445–446

Nő
– szerepe a társadalomban (32) 570–571
– az ősközösségben (35) 117–118 409 423–425
– a kapitalizmusban (36) 341
– a szocializmusban és kommunizmusban (34) 247–248 (36) 341

Női munka (32) 193 529 (33) 203 (35) 196 (37) 107–108 (38) 229 365 460

Nőmozgalom (34) 279 (37) 302 320 385
– és munkásmozgalom (32) 570–571
– Ausztriában (38) 159 164 244
– Németországban (34) 279 (38) 159 164

Növény (35) 126

Nyelvek (33) 169 (34) 134 (36) 300 432 (37) 326–328 523–524
– idegen nyelvek elsajátítása (36) 370–371
– angol (34) 134 (36) 432
– arab (28) 245
– francia (39) 91
– német (34) 134 (36) 476
– orosz (33) 169 (36) 120
– perzsa (28) 245–246
– román (36) 609
– *lásd még* Fordítás, tudományos és irodalmi

Nyersanyag
– mint az állandó tőke alkotórésze (30) 254 347–348
– a társadalmi újratermelési folyamatban (30) 347–351

Nyolcórás Munkanapért küzdő Liga *lásd* Törvényes Nyolcórás Munkanapért küzdő és Nemzetközi Munkásliga (Legal Eight Hours and International Labour League)

Ókor (28) 232–233 242–245 (29) 296 (30) 309–310
– *lásd még* Görögország; Róma

Okság (31) 460–461 (32) 221 (39) 95 201

Olasz Szocialista Párt (Partito socialista italiano) (39) 208 362 487–488

Olaszország (Itália) (39) 282–283
– mezőgazdasága és agrárviszonyai (27) 555 (33) 635–636
– vasutai (34) 369
– és az 1857-es válság (29) 216 268 270
– munkásosztálya (33) 466 635
– parasztsága (27) 317–318 555 (33) 636
– burzsoáziája (27) 555 (30) 544
– lumpenproletariátusa (27) 320
– belső helyzete, belpolitikája (31) 366 369 564 (32) 137 (39) 282–283 344 362 379–380
– – az uralkodó osztályok korrupciója (39) 22 344 379–380 416
– a nemzeti kérdés (27) 317–318 555 (29) 477–478 (30) 483 (31) 366 369 564 (33) 29
– – osztrák uralom olasz területeken (27) 239 317–318 (28) 198–201 548
– – nemzeti felszabadítási mozgalom a negyvenes évektől a hatvanas évek elejéig (27) 317–318 320 555 (28) 62 198–201 509–511 548 (29) 138 425–426 477–478 (30) 76 87 89–90 92 95–96 99–101 249 544 552–553
– a forradalom kilátásai (39) 208 224 346
– hadserege (27) 331–332 (28) 426 (36) 524 (37) 22 (38) 156–157
– külpolitikája (36) 555 (39) 27 385
– *lásd még* Forradalom, olasz (1848–49); Mazzinizmus; Munkásmozgalom Olaszországban

Oligarchia (30) 275–276 287 (31) 203

Ópiumháborúk (29) 97 99 101 355–356

Ópiumkereskedelem (29) 339–340 342 355–356 396

Opportunizmus (a munkásmozgalomban) (34) 386–403
– társadalmi gyökerei (34) 297–298 387 401–403 407–408 422 426 (35) 246 (36) 293 (39) 360 487
– az osztályharc elutasítása (34) 100–101 386–388 397–403 408–410 (35) 360 (36) 199 (38) 121 438–439 (39) 327–328
– a proletárpárt elveivel való összeegyeztethetetlensége (34) 100–101 382 386–388 397–403 409 425–426 (35) 312–313 (36) 24–25 291 335 (38) 403 (39) 303 317 323–325 330
– az agrárkérdésben (39) 288 303 306–307 317 323–324 328 360
– *lásd még* Reformizmus

Orléanisták (29) 85 284 308 (36) 365

Óra (30) 309

Orosz–francia katonai egyezmény (1892) (38) 140–141 157 179 221–222 365 395 491 493 539 (39) 254 385

Oroszország (27) 250–251 (28) 546 (29) 8–9 (36) 168 308 (39) 145–147 410
– társadalmi és államrendje (27) 250–251 (34) 291 (35) 251–253 261 385 (36) 374 526 551–552 557 (37) 4–5 (38) 179 (39) 306 320 410
– gazdasági fejlődése 1861 előtt (27) 250–251 (38) 362 459–460 (39) 36–37 145–146

Oroszország
– a jobbágyság megszüntetéséért indított mozgalom (29) 302–305 339 342 499 550 (30) 4 7
az 1861-es reform (31) 168 (32) 434 (34) 155 (36) 374 (39) 145
– a reform utáni gazdasági helyzet; a kapitalizmus fejlődése (31) 278 (32) 106 434–435 (34) 370 449–451 (36) 302 308 374 437 (37) 405 (38) 147 190–192 299–301 361–365 459–462 493 (39) 36–38 145–147
– ipar (34) 449–450 (36) 302 374 (38) 147 190–192 299–300 362–364 459–461
– – pamutipar (27) 323 (34) 450 (38) 190 362 460–461
– – háziipar (34) 449–450 (38) 191 361–365 460–461 493
– mezőgazdasága és agrárviszonyai (32) 106 190 434 636–637 (35) 33 146 (38) 191–192 300–301 361 363–364 460–462
– a faluközösség (obscsina) és a szövetkezetek (32) 40 106 190 636–637 643 (33) 557 (34) 450–451 (35) 155–156 (36) 108 302 544 (38) 191 300–301 361 363–364 (39) 36–38 145–147
– külkereskedelme (27) 323 (28) 214 584 (29) 34 (32) 382 640 (38) 138
– vasutai (29) 34 (31) 278 (32) 38 290 639 (34) 206 (35) 99 (36) 396 (38) 459
– pénzügyei; kölcsönök és banküg y (27) 480 (31) 278 (32) 639–640 (34) 206 211–213 370–371 443 (35) 33 99 (36) 116 119 157 374–375 396–397 402–403 416–417 437–438 557 635 (38) 154 208 216 221 365 493 (39) 14 306 317–318
– nemessége (27) 251 323 (28) 473 (29) 499 (32) 637 (35) 146 260 (36) 119 (37) 7 (38) 155 191 301 365 462 (39) 38
– munkásosztálya (38) 155 460
– parasztsága (28) 473 (30) 4 7 (32) 636–637 (34) 450 (35) 261 (36) 119 635 (38) 155 191 300–301 365 460–462 (39) 38 367
– burzsoáziája (27) 323 (36) 308 539 (38) 147 155 169 179 182 191–192 301 365 462
– értelmisége (36) 119 308 (39) 409–410
– belpolitikája, belső helyzete (27) 480 (32) 38 (34) 75 155 251 291 318–319 387 443 (36) 68 78 119 630 632 635 708 (38) 141 147 155 169 182 207–208 257 290 (39) 304 344 346 397 410
– nemzeti kérdés (27) 250–251 (32) 434–435 (37) 364
– lengyelországi politikája, a lengyel kérdés (27) 250–251 (29) 499 (30) 315 390 636 (32) 434 (34) 251 (35) 252–253 (36) 554 (37) 364
– tudomány, irodalom, kultúra (29) 15 19 26 31 37 (32) 428 434–435 466 643–644 (33) 169 540 (36) 168 (37) 403 (39) 410
– forradalmi-kritikai gondolkodás a XIX. sz. közepén (32) 428 434–435 643–644 (33) 169 224 (34) 450–451 (36) 168
– a marxizmus behatolása (32) 466 554–555 563 (33) 320 421 452 469 474 (34) 474 (35) 385 (36) 118 134 168 304–307 (39) 409–410
– a nemesség alkotmányos mozgalma (29) 499 (30) 4 9
– a zemsztvo-mozgalom (35) 27 (36) 561 (38) 155 (39) 410
– a forradalmi mozgalom (32) 434–435 (33) 169 (34) 291 387 443 447 474 (35) 27 167 261 264 393 (36) 168 304–307 561 644–645 (37) 365
– a forradalom kilátásai (27) 250–251 (29) 339 550 (32) 434–435 438 644 (33) 138 (34) 84 101 155–156 239–240 291–293 311–314 362 364 427 429 433 450 (35) 257 260 264–265 393 (36) 119 157 304–307 417 526 529–530 551–552 557–559 560–561 628 630 632 635 705 (37) 22 (38) 141 147 539 (39) 304 306 344 346 397 416
– a várható orosz forradalom nemzetközi jelentősége (30) 312–313 (34) 155–156 312–314 364 427 429 433 (35) 113 256–257 264 392–393 (36) 105 116 254 526 529–530 547 551–552 557–558 628 632 635 (37) 5–6 26–27 193
– hadserege (27) 331 (30) 312 (34) 39 71 229 233–234 296 (36) 119 375 523–525 630 635 (37) 10 26 31 36 231 353 365 (38) 154 156 169–170 221 257 (39) 28
– külpolitikája és diplomáciája (28) 574–575 (30) 331 (32) 636 (34) 104 (35) 291 (36) 558–559 (37) 365 (38) 154–155 169–170
– – a XVIII. sz. végén (30) 203 390 (32) 437 440 (36) 554
– – a XIX. sz. ötvenes–hatvanas éveiben (28) 239 (29) 363 390 403–404 407 499 550–551 559 573–574 610 (30) 43 141–142 203 209 212–213 357 370

390 395 401 405 514 525 636–637 (31) 197 199 201 203–204 206 211 217–218 277–278 408 (32) 28 38 110–111 290 637
– – a XIX. sz utolsó harmadában (33) 29–30 (34) 37–38 63 75–76 78 101 203 211 387 (35) 85–86 95 99 336 (36) 278–279 505 523–524 551–552 554–560 595–596 (37) 26–27 193 231 249 341 365 (38) 4 71 140–141 154–156 169–170 179 208 221 257 290 401 492–493 (39) 27 292 385
– belső helyzete és külpolitikája (29) 302–305 339 550–551 (34) 78 83–84 101 104 387 (35) 252–253 260 264 (36) 119 526 551–552 555–557 (38) 138 140–141 143 147 154–155 169 179 207–208 246 257 290 401 493
– a cárizmus mint az európai reakció védőbástyája (33) 138 (34) 291 427 (35) 385 (36) 374 523 526 529 552 558 (37) 4–5 165 261 341 (38) 182–183 395
– ázsiai politikája (27) 250 (30) 209 212–213 (32) 380 382 (34) 78 (35) 99 (37) 230 (38) 208 435 (39) 27
– a Kaukázus bekebelezése (30) 390 636 (35) 85 88 336
– és Anglia (27) 480–481 (28) 473 (29) 8–10 (30) 203 636 (35) 85–86 336 (36) 278–279 554–555 (37) 341 365 (38) 138 154 290 435
– és Ausztria (30) 525 636 (32) 437 440 (34) 291 313 (35) 260 (36) 524 554–559
– és Bulgária (36) 505 523–524 544 546 555–556 558–559 628 644–645 705 (38) 71
– és Franciaország (35) 95 (36) 523 557 559–560 595 (37) 193 261 341 365 (38) 140–141 154 156–157 179 202–203 208 211 221–222 365 401 491 493 539 (39) 27 87–89 306 385
– és Németország (29) 610 (30) 390 (31) 278 (34) 101 155–156 203 387 (36) 157 278 374–375 396–397 402–403 416–417 505 529 551–552 557–559 595 (37) 4–5 (38) 221 290
– és Poroszország (29) 77 (30) 390 636 (31) 278 (32) 437 440 (34) 313–314 316 318
– és Törökország (28) 208–209 302 (34) 11 13 63 78 228–229 312–313 316–318 (35) 99 291 (36) 523–524 546–547 554 559 (37) 5 365 (38) 141
– *lásd még* Internacionálé, I.; Krími háború (1853–56); Munka Felszabadítása csoport; Narodnyik mozgalom; Orosz–török háború (1828–29); Orosz–török háború (1877–78)

Orosz–török háború (1828–29) (28) 285 (34) 48 229 315–318

Orosz–török háború (1877–78) (34) 39 41 43–45 48 52 54–55 60–61 71–72 78 211 228–229 233–235 239–240 255 262 269 274–275 277 291 293–294 296 311–314 (36) 375 554 (37) 36
– a San Stefano-i előzetes szerződés (1878) (36) 554 556
– a berlini szerződés (1878) (34) 83 387 (36) 554 556
– és Anglia (34) 55 312–313 315 387 (36) 554

Országos Munkásszervezet (National Labor Union) (Amerikai Egyesült Államok) (31) 525 (32) 309–310 359 549 570 593

Orvostudomány (31) 255–256 (32) 610 (35) 208–209
– *lásd még* Élveboncolás

Osztalék (29) 238 (35) 147
– és az átlagprofit képződése (30) 255–256 (39) 422–423

Osztályellentét (28) 476–480 (38) 151
– a munkásosztály és a burzsoázia között (27) 56 (28) 361–362 (31) 532 (32) 586 654–656 (33) 372 (36) 91 488–489
– felszámolása (36) 91 (39) 189
– – Proudhon az osztályellentét felszámolásáról (27) 296–297

Osztályérdekek
– az uralkodó osztályok osztályérdekei (32) 541–542
– a burzsoázia osztályérdekei a polgári forradalomban (30) 231

Osztályharc
– az osztályok és az osztályharc marxista elméletének lényege (28) 479–480
– mint a történelem hajtóereje (34) 164 403
– és a proletárdiktatúra (28) 479
– elmélete és a darwini fejlődéselmélet (30) 553
– és társadalmi forradalom (27) 436 (33) 488 507–508 (34) 380 403
– politikai (31) 524–525 (32) 662 (33) 322 (37) 479

Osztályharc
– – a politikai és a gazdasági osztályharc összefüggése (33) 322 488 507–508
– és háború (33) 10 123
– és osztálytudat (28) 35 (32) 658 (38) 60–61 (39) 30 234 243 354 357
– és szektamozgalom (32) 557–558 658 (33) 318–319
– a feudalizmusban (28) 361–362 (29) 567 (35) 33 (36) 52
– a kapitalizmusban (32) 643 (36) 488–489
– ábrázolása a polgári történetírásban (28) 361–363 476–480
– *lásd még* Munkásosztály

Osztályok
– az osztályok és az osztályharc marxista elméletének lényege (28) 479–480
– létezésének felfedezése (34) 504
– és termelés (27) 429 (39) 200
– és állam (27) 297 (33) 372 (36) 9
– és jog (37) 480
– képviselői (29) 577–578
– uralkodó osztályok (33) 105
– az osztályuralom fenntartásának módszerei (33) 188
– a polgári társadalomban (28) 129 479 (35) 407 (36) 538 (39) 427
– az osztálykülönbségek felszámolása (28) 479–480 (32) 265 (33) 488 507–508 643 (34) 122–123 (39) 189
– polgári közgazdászoknál (28) 476–480
– *lásd még* Burzsoázia; Kispolgárság; Munkásosztály; Nemesség; Parasztság

Osztálytudat
– a munkásosztály osztálytudata (28) 35 (32) 658 (33) 642 (38) 60–61 265 (39) 30 234 243 267 278 292 354–355 357
– és osztályharc (32) 658 (38) 60–61 (39) 30 234 243 354 357

Owenizmus (31) 11–12 118–119 525 (34) 65 154–155

Önköltségi ár (36) 195–196

Öntözés, mesterséges (28) 242

Örményország (34) 39 45 52 (35) 85 88 336 (39) 320

Ősközösség (34) 164 (35) 108–109 117–118 409 423–425 (36) 57 108 166–167 556 (37) 441 452–453 (38) 104 112 (39) 145–147 451–452

Paleontológia (31) 243 (32) 49

Palesztina (28) 233 (39) 428

Pamutipar
– az Amerikai Egyesült Államokban (28) 47 (37) 107–108
– Angliában (27) 274 313 322–323 (28) 3–4 31 47 127 185–186 206 277 486 546–547 583 (29) 35 197–198 210 216 229–230 233–234 247–248 265 271 298–300 336 342 (30) 7–8 (31) 102–103 215 270 275 433–434 (32) 216–223 225 288 308 402–403 (34) 367 449–450 (37) 107 (38) 289 362–363
– Franciaországban (29) 336 (32) 236
– Németországban (34) 449–450 (35) 130 221 (38) 289
– Oroszországban (27) 323 (34) 450 (38) 190 362 460–461
– Spanyolországban (33) 203–204

Pánszlávizmus (28) 35 585 (29) 550 (31) 122–123 (32) 249 345 (34) 101 203 (35) 252–254 260 262–263 (36) 523 526 529 556–557 632 (38) 155

Parasztháború, német (1524–25) (36) 235 266
– megismétlődése (29) 38

Parasztmozgalom
– Németországban (29) 567–568 578–580
– Oroszországban (30) 4 7

Parasztság (35) 327 (36) 127 (38) 300–301
– differenciálódása (32) 373 (33) 635–636 (39) 303
– nagyparasztok (32) 373 (38) 301 462 (39) 303
– középparasztok (32) 373 (39) 303
– kisparasztok (32) 373 (36) 231–232 (37) 361 (39) 288 303 360
– az ókori Kelet országaiban (35) 327
– a feudalizmusban (29) 567–568 578–580 (35) 120–123 (36) 194–195
– a kapitalizmusban (32) 373 (33) 636 (35) 327 (36) 127 194–195 254–255 (38) 191 300–301 363–365 460–461 (39) 100 288 303 360
– és munkásmozgalom (27) 271 (32) 373 401 661 (33) 411 636 (34) 422 (36) 127 254–255 425–426 (39) 288 303 360 376
– és proletárforradalom (27) 294 (29) 38 (32) 371–372 (33) 643 (37) 438 (38) 155 (39) 288
– parasztkérdés a gyarmatokon (37) 361
– *lásd még* Bérlők; Földtulajdonosok

Párbaj (29) 310 312 315 536–537 (36) 627–628 (38) 309

Parcellatulajdon, parcellázás (29) 71 (32) 466–467 470 630 (36) 434 (37) 127
– a munkások földparcellái (32) 193 307 466–467 470 (36) 253

Párizs (36) 377–378 392–393 630 706 (37) 141–142 348 378 427 (38) 549 (39) 129

Párizsi Kommün (33) 198 561 621–622 (36) 378 426
– létrejöttének feltételei (33) 193 198 (35) 150
– mint az állam új típusa (33) 198 (34) 123 (36) 78
– a tömegek szerepe (33) 198
– irányzatok harca a Kommünön belül (33) 219 561 675 (35) 150
– a vidéki mozgalom (33) 219
– és a nemzetközi munkásmozgalom (33) 202 219 232 (36) 228–229
– a versailles-iak terrorja (33) 289 656 (35) 23 152
– és a német intervenció (33) 202 219
– és a polgári sajtó (33) 193 219 221–222 244 289 660 (36) 127
– hibái és leverésének okai (33) 193 198 202 219 222 358 360 (35) 150 (36) 9–10
– a kommünárok a Kommün leverése után (33) 221 225 244 262 265 295–296 304 320 332–333 338 345 367 431 561 624 657–658 660 666 675 (35) 200 (39) 376 415
– tanulságai és jelentősége (33) 198 202 621–622 (36) 228–229

Parlamentarizmus (32) 397 (35) 148 160 (36) 447–448 (37) 62 287–288
– a parlament felhasználása a munkásosztály által (33) 400 (34) 419–420 (35) 313 (36) 254 260 262–263 336 617 (37) 316–317 (39) 39–40 46 63 185–187 219 382 447
– *lásd még* Francia Munkáspárt; Munkásmozgalom Franciaországban; Proletárpárt; Szociáldemokrácia, német; Választójog (választójogi reformmozgalom)

Pártprogramok (34) 120–121 124–125 129–130 152–153 (35) 110 188 216–217 351 380–381
– francia (34) 472–473 531 (35) 32 110 216–217 239 351 379–381 389 (36) 341
– – a nantes-i agrárprogram (39) 288 293 303 317 341 343
– német
– – a gothai program (1875) (34) 120–125 129–130 149–150 152–153 310 507–508 (35) 372 419 (36) 155 (37) 518 (38) 21 85–89
– – az erfurti program (1891) (38) 9 20–21 25–26 28–29 31–32 36–37 85 121 125 151–152 158 174–175 178–180 185 228–229 283

Pauperizmus (32) 466 636–637

Pénz (29) 295–297
– funkciói
– – mint értékmérő (29) 295 (35) 298
– – mint ármérce (29) 295
– – mint forgalmi eszköz (29) 295–297 (32) 87–88 (35) 265 (39) 168
– – mint a kincsképzés eszköze (29) 296–297
– fémpénz (29) 182 295 (30) 280 (34) 432–433 (35) 265
– *lásd még* Arany (és ezüst); Bimetallizmus
– hitelpénz (32) 88 (35) 30 248 265 (36) 374–375 (37) 478–479
– papírpénz (27) 162–163 289 (30) 233 278 280 (32) 640 (35) 265 (36) 417 438
– átváltozása tőkévé (29) 297 (32) 87–88 (37) 478–479
– a pénz tárgyalásának terve a „Tőké"-ben (29) 295–297 547–548
– elemzése a „Tőké"-ben (32) 25 87–88 (34) 80 (35) 248 298 (38) 449
– polgári közgazdászoknál (29) 81 94 118 308–309 384 (32) 64 87–88 254 395 (33) 138 (34) 36 80 370 432–433 (35) 30 248 265 (36) 438 (37) 237 (38) 449 (39) 168 229
– Lassalle-nál (29) 258 382–384
– Proudhonnál (29) 81 548

Pénz elértéktelenedése (29) 209–210 (30) 233 260 280 (32) 63–65 (34) 432–433 (36) 417 438 (39) 168

Pénzforgalom (27) 162–166 188–189 (29) 295–297 (30) 233
– törvényei (27) 162–163 (29) 295–296 (35) 265
– a forgalomhoz szükséges pénzmennyiség (27) 162–166 188–189 (29) 295–296 (36) 437–438 (39) 168
– fémforgalom (27) 162–166 188–189
– és újratermelési folyamat (30) 348–351

Pénzforgalom
– polgári közgazdászoknál (27) 162–163 (29) 295–296 (32) 87–88 (36) 437–438

Pénzforma (31) 300 310

Pénzgazdálkodás
– és naturális gazdálkodás (38) 300 364 (39) 146

Pénzkereskedelem – pénzkereskedők (37) 478–479

Pénzpiac
– a „kereskedelem barométere" (29) 216
– kialakulása és jelentősége (37) 477–479
– London mint a pénzpiac központja (34) 367
– és szabad tőke (28) 70 (36) 376 402
– konjunktúra a pénzpiacon (példák) (28) 108 (29) 65 67 205–206 214–216 223–226 234 (31) 414–415 (34) 367–368 432–433 459–460 (36) 376 402

Pénztőke (29) 234
– fölös vagy szabad (32) 80 (36) 376 402 (39) 168
– mint fiktív tőke (36) 374–375

Pénzválság (29) 32 65 73–74 209–210 215–216 223 229–230 (31) 214–215 414–415 (34) 367–368 459 (35) 147 249 (37) 477 (38) 222–223 (39) 168

Peon-rendszer (31) 557

Perzsia (Irán) (35) 99 327 (37) 231

Piac, belső
– kialakulása a kapitalizmusban (38) 191–192 299–300 361–364 459–461 (39) 146
– és külkereskedelem (34) 369–370 420
– és monopolárak (37) 314–315
– *lásd még* Külkereskedelem; Világpiac

Piaci ár (27) 150 (32) 71 (34) 444
– *lásd még* Ár, árképzés

Piaci érték (29) 299 (30) 264

Plebejusok (37) 149 308

Polgárháború, amerikai (1861–65)
– okai (30) 172–173
– előkészítése és kezdete (30) 134 166 172–173 177–180 574
– katonai lefolyása (30) 166–167 172 175–176 178 210 218 222–223 230 232 234–236 245–247 273–274 289 293–296 316 341 346 381–382 391–392 409–410 (31) 17 60 84 104 110 417–418 433 451–453
– – az északiak forradalmi hadviselési módszerei (30) 246–247 260 279–280 283 287 316
– az erőviszonyok északiak és déliek között (30) 166–168 213 229–231 245–247 260 274–276 279–280 413–414 574
– – az északiak politikai következetlensége (30) 208 226 245–246 260 274 283 287 289–290
– – Lincoln meggyilkolása (31) 107 110
– a rabszolgaság kérdése (30) 134 171 246 260 279 574 (31) 417 425
– és az angol burzsoázia (30) 202–203 213 232–233 280–281 284 290 296 579 595
– és az angol munkásosztály (30) 290 296 328 595 (31) 11 421 423–424
– és az európai hatalmak (30) 213 223 290 296 353
– jelentősége és eredményei (30) 280–281 (31) 206 417 425 (34) 355 370

Politika
– anyagi alapjai (27) 429 (33) 322 488 507–508 (37) 282 426 453 481–482 (38) 363 (39) 200–202
– mint felépítmény (27) 429 (37) 282 426 453 (38) 363 (39) 93–94 201
– osztályjellege (36) 91
– objektív jellege (35) 262 (36) 261
– és a történelmi szükségszerűség (35) 344
– szubjektív és objektív tényezői (30) 56 522
– kül- és belpolitika dialektikus viszonya (30) 56 522–524
– a munkásosztály politikai harcának szükségessége (32) 661–662 (33) 322 372–373 399 487–488 507–508 634

Politikai gazdaságtan
– mint tudomány (29) 258 384 542 (31) 307 459 (32) 84 174–175 540–542 (33) 417 (36) 197
– a pénzformák elemzése mint a politikai gazdaságtan legnehezebb része (29) 547–548
– alapvető különbség a marxi és az előző elméletek között (27) 425 (28) 476–480 (29) 243 384 524–525 528 541–542 (30) 239–240 263 (31) 316 320 (32) 9–10 (36) 168 173–174 232 288 294 325

– tanulmányozásának szükségessége (36) 199–200
– *lásd még* Elmélet és gyakorlat; Módszer; Törvények, gazdasági

Politikai gazdaságtan, klasszikus polgári
– általános jellemzése (27) 213 433–434 (28) 476–479 (29) 278–279 524–525 (30) 347 599 (32) 388 (34) 37 64 (36) 173–174 199–200 690 (37) 106–107 (38) 46
– – módszerének néhány vonása (27) 433–434 (29) 278–279 528 (32) 541
– az osztályokról (28) 476–480 (34) 504
– az áru és az érték elemzése (29) 292–295 528 (30) 256–257 263–264 347 (31) 300 (32) 9–10 72 95–96 541 (34) 64 (38) 46
– az értéktöbblet és a profit keletkezéséről (32) 9 95–96 395 (34) 36–37 (36) 177
– az értéktöbblet különös formáinak és általános formájának azonosítása (31) 320 (32) 9
– és az átlagprofitráta kialakulása (30) 256 (39) 423
– a földjáradék elmélete (27) 146–150 159–160 (30) 239 256–257 263–264 (32) 378 388–391 393 396 (35) 177 185
– a munkabérről (32) 95–96
– a munkamegosztásról (30) 215
– a külkereskedelemről (29) 278–279
– Ricardo népesedési elmélete (31) 459
– Ricardo pénzelmélete (29) 384
– és újratermelési elmélet (30) 347
– és adók (30) 342–343
– Smith és Ricardo elméleteinek vulgáris elemei (29) 278–279 525 528 (30) 256–257 263 347 (32) 72 95–96 541 (34) 64 (38) 46
– a ricardoi iskola felbomlása (27) 213 (29) 528 (36) 133 173–174 211 245
– a ricardoi elmélet utópikus felhasználása (28) 479 (36) 133 173–174 211

Politikai gazdaságtan, polgári
– történelmietlen szemlélete (27) 433–434 (32) 388–390 393
– polgári közgazdászok nézetei a tőkéről és a tőkés termelési módról (28) 476–480 (32) 87–88 (34) 36–37 504
– *lásd még* Fiziokraták; Malthusianizmus; Manchester-iskola; Történelmi iskola; Vulgáris közgazdaságtan

Poroszország
– történelme (29) 77–78 564 (30) 321 (33) 47 151 (36) 239–241 (37) 453–454 (38) 175 304 (39) 62 95–97 133
– a poroszság reakciós szerepe (29) 77–78 (30) 321 621–622 (32) 597–598 (33) 138 151 (34) 313 (36) 239–240 (38) 175 304
– társadalmi és államrendje (27) 374–375 380–381 386–387 389–390 (29) 77–78 (30) 139–140 156–157 192 462–463 523 (31) 69 73 439 446–447 (33) 62 151–152 (36) 147 425–426 506–507 (38) 258
– – a Landtag (29) 20 106 411–412 (30) 161–162 194–196 223 229 236 320 332 368
– – igazságügye (30) 47 68 80 84 111 139–140 489–490 511–512 529 537–538 545
– gazdasági fejlődése (31) 53
– pénz- és bankügyei (27) 26–27 (28) 547–548 (32) 402
– lakossága (32) 38
– burzsoáziája (27) 269 (28) 547 (29) 26 285 339 341–342 411–412 (30) 277 288 321 332 406 (31) 203 235
– junkerok (27) 269 (29) 20 26 (31) 69 (36) 425–426 557 (39) 359
– kispolgárság (29) 285
– mezőgazdasági munkások (31) 293 (36) 425–426 (37) 355
– az uralkodó osztályok politikai pártjai (30) 565 (31) 292 333 406 439 (32) 609
– belpolitikája, belső helyzete (27) 242 (28) 547–548 (29) 20 285 339 341–342 (30) 152 156–157 194–196 223 225 288 357 376 462–463 489–490 565 (31) 51 53 68–69 73 137–138 162 171–172 208 214 222 230 235–236 240 328 332–333 439 445–447 (32) 26 351 402 (33) 144 (36) 34–35
– – alkotmánykonfliktus a hatvanas években (30) 223 225 236 277–278 288 332 (31) 42 60–63 171–172 175 203 240
– a forradalom kilátásai (29) 339 341–342 432 (30) 156 320 341
– hadserege; a katonai reform (27) 331–332 (29) 478 (30) 96 140 156 288 376 621 (31) 5–6 215–216 221–222 230–231 (32) 26 598 (36) 523 (39) 27–28

Poroszország
– külpolitikája (27) 132 (30) 152 321 357 621–622 (31) 137–138 195 197 201–204 207 225–226 231 278–281 294 369 516 (32) 597–599 (34) 316
– – porosz–svájci konfliktus (1856–57) (29) 77 79–81 85
– – a schleswig-holsteini kérdés (1863–64) (30) 357 360–361 367–368 370 401 403 405 621–622
– – a luxemburgi affér (1867) (31) 277–281 311 369
– és Ausztria (27) 132 (28) 3 548 (29) 412 (30) 621–622
– és Lengyelország (30) 314–315 321 390 (36) 554
– és Oroszország (30) 312 314 321 367 636 (31) 199 201 203–204 278 (33) 29 138 (34) 313–314 316–318
– *lásd még* Munkásmozgalom Németországban; Német–francia háború (1870–71); Német Haladópárt; Nemzeti Liberális Párt

Porosz–osztrák háború (1866) (31) 193 195–197 199 201 206–207 209–211 215–216 218 221–222 225 228 237–238 259–260 510–511 (32) 5 30 310 (33) 138 (34) 318
– és Németország egyesítése (31) 212–213 222 225 230–232 235–236 244–245 266 270–271 (32) 181–182 597–598 (36) 239–240
– poroszellenes hangulat a poroszok által annektált területeken (31) 285 289 329 (32) 26 47 250 373–374 379–380 598
– és Franciaország (31) 193 195–196 202 206 213 225–226 228 230–232 238 240–241 244–245 265 270–271 510–511 (33) 138
– és Olaszország (31) 207 212–214 218 225 228 230 510
– és Oroszország (31) 193 199 201 203–204 206 213 217–218 228 230–231 510

Portugália (27) 242 244–245

Posszibilizmus (35) 32–33 77 92 95 106 110 209 214–216 218 239 314 344 351–352 360 365–367 370–372 379–381 389–391 404 428–429 (36) 66 101 151 353 460–461 466 477 597–598 639 653 (37) 10–11 49 117–119 122 125–126 131 135–136 142 145 155–156 160–164 166–180 186–187 192–194 196–198 200 203 210–212 216 219 223–225 228 232–235 239 243–246 248–249 258 264 266–267 274–276 293–295 297 341 348 356 379 381 442 466–468 471–473 476 493 517–518 (38) 18 43–45 63–64 77 92 97 103 122 137 146 255 274–275 285 444 448 494 (39) 32 40 90 115 129 183 249 265 267
– *lásd még* Allemanisták

Pozitivizmus (comte-izmus) (31) 229 (32) 274 276 454 603 (33) 221 (39) 387–388

Profit
– mint az értéktöbblet átváltozott formája (30) 255 348 (31) 307 (32) 68–69
– mint a termelési költségek alkotórésze (36) 195
– az átlagprofit kialakulása (32) 69–71 (36) 245
– extraprofit (32) 71–72 (36) 196 (38) 190–191 (39) 427
– megoszlása (30) 348–351 (37) 106
– kamatra és vállalkozói nyereségre való megoszlása (32) 72
– bruttó- és nettóprofit (33) 302
– a felügyeleti és igazgatási bér jellege (36) 196
– és a világpiaci verseny (32) 402–403 (36) 253 277
– és az állótőke felújítása (31) 323–324
– a „profitra való jog" (29) 212 (36) 196–197
– és a tőkések személyes fogyasztása (27) 215–216
– Proudhonnál (27) 37–38 44–45 292
– Ricardónál (29) 528 (32) 395
– Smithnél (32) 95–96
– vulgáris közgazdászoknál (31) 306–307 (32) 72 (33) 4 302 (36) 196–197

Profitráta (30) 599 (32) 395 (39) 422–423 425–427
– és az értéktöbblet rátája (30) 255 (32) 63–64 69–70 (38) 263–264
– és pénzérték (32) 63–65
– és munkabér (32) 63–64
– a tőke szerves összetételének befolyása a profitrátára (30) 255–256
– az átlagprofitráta kialakulása (30) 255–256 (32) 69–71 (37) 98 106 181 282 293 (38) 236–237 263–264 533 (39) 422–427
– süllyedésének tendenciája (32) 71 (39) 425

Proletárdiktatúra (a proletariátus diktatúrája) (27) 271 (28) 479 548–549 (33) 322 372 399 487–488 507–508 643 (34) 122–124 (35) 150–151 359–360 367 (36) 9–10 52–53 78 91 391 (37) 316 437–438 482 (38) 174–175
– történelmi szükségszerűsége (28) 479 (33) 322 399 487–488 507–508 643 (34) 123 (36) 9–10 55 (37) 316
– átmeneti jellege (27) 271 (28) 479 (34) 123 (36) 9 91
– a munkásság osztálytudata mint a proletárdiktatúra előfeltétele (38) 60–61
– a proletárpárt léte mint a proletárdiktatúra előfeltétele (33) 322 487–488 507–508 (34) 478 (37) 316–317
– feladata és funkciói (28) 548–549 (33) 399 487–488 507–508 643 (34) 123 (35) 150–151 (36) 9 426 (37) 316–317 437–438 (38) 60 184 228–229
– szövetségi politika (33) 643 (37) 437–438 (38) 184 207
– és demokrácia (36) 127
– *lásd még* Párizsi Kommün; Proletárforradalom; Szocializmus és kommunizmus

Proletárforradalom (32) 661 (35) 150–151 359–360 367 (36) 52–53 (38) 174–175 539 549
– szükségszerűsége (34) 164 (37) 316
– célja (33) 322 329 372 399 488 508 (36) 9
– mint a termelési és tulajdonviszonyok gyökeres forradalmasítása (32) 531 (33) 372 (34) 164
– nemzetközi jellege (29) 339 (39) 87
– előfeltételei (28) 548–549 (29) 199 (32) 529 654–656 (34) 380 478 (35) 150–151 (36) 127 241 253 291 (37) 316–317 (38) 60–61 184
– – anyagi feltételei (29) 292 (32) 529 (34) 380 (35) 147 150–151 302 (36) 253 (38) 60–61 124
– – a munkásság osztálytudata (34) 478 (38) 60–61 (39) 234
– – a proletárpárt szükségessége (33) 322 487–488 507–508 (34) 478 503 (37) 316–317 (39) 250
– – a polgári köztársaság mint eszköz és átmenet a proletárforradalomhoz (30) 287 (34) 276–277 (36) 52–53 (39) 210–211
– – általános választójog (38) 60–61 507–508
– a polgári államgépezet szétzúzása mint előfeltétel (33) 198 (36) 9 78
– a proletariátus diktatúrájának szükségszerűsége (33) 372 399 487–488 507–508 (36) 9–10
– megvalósításának eszközei és módjai (34) 495–496 (36) 434
– – az erőszak szerepe a proletárforradalomban (27) 55–56 (34) 421 495–496 503 (36) 9 (37) 316–317
– átmeneti intézkedések (35) 185 (36) 425–426 (38) 60
– és parasztság (27) 294 (29) 38 (32) 371–372 (33) 643 (37) 438 (38) 155 (39) 288
– – a munkásosztály és a parasztság szövetségének szükségessége a proletárforradalomban (29) 38 (33) 643 (38) 155
– és kispolgárság (27) 271 (28) 548–549 (34) 121 (36) 538–539
– polgári szakemberek bevonása (37) 437 (38) 184 207
– és a nemzeti kérdés (32) 654–656 (33) 38 (35) 260–261 335–336 393 (38) 156–157 171 182–183
– *lásd még* Párizsi Kommün; Proletárdiktatúra; Szocializmus és kommunizmus

Proletariátus *lásd* Munkásosztály

Proletár nemzetköziség
– mint a munkásmozgalom alapelve (27) 416 (32) 135 599 (33) 121 251–252 422 428 621 (34) 121–122 509 (36) 244 594 (38) 117 487 546 (39) 84 87–88 134 185 187 264–265
– a munkásosztály nemzeti és nemzetközi feladatainak egysége (33) 428 (35) 250–252 (39) 86–87
– nemzetközi osztályszolidaritás (32) 359 (33) 219 251–252 (34) 121–122 (37) 305 (38) 71 138 225
– *lásd még* Internacionálé, I.; Internacionálé, II.; Proletárpárt; Sztrájk és sztrájkmozgalom

Proletárpárt (27) 363 (28) 209–210 530–531 548–549 (29) 548 (30) 10 20 437 459 464–465 468 (34) 503 (35) 251 352 360 (36) 585–586 (37) 318 427 (38) 146 542 (39) 317
– a munkásosztály önálló politikai pártjának szükségessége (33) 322 487–488 507–508 (34) 478 503 509 (36) 575 585 588 (37) 28–29 297 316–317 (38) 438–439 (39) 250 301
– elméleti alapja *lásd* Kommunizmus, tudományos

Proletárpárt
– programja (34) 121 124–125 129–130 152–153 (35) 110 188 216–217 351 379–381
– *lásd még* Pártprogramok
– stratégiája és taktikája (27) 272–273 (28) 493 548–549 (29) 411–413 563 580 581 610–611 (30) 523 540–541 (32) 371–373 (33) 570–571 (34) 120–121 129–130 395–396 414 (35) 312–313 344 402 (36) 25 158–159 178 241–242 253–254 307 313–314 326 379 429 460–461 585–586 598 (37) 142–143 275 316–318 352 355–356 372–373 (38) 70–71 403 436 499 (39) 13 46 132 137–138 185–187 266–267 362 419–421 455
– – választási és parlamenti taktikája (34) 324–325 414–415 (35) 313 402–403 (36) 149–150 178 254–255 260–263 312–313 404 425–426 (37) 372 (38) 438–440 512–513
– szervezési elvei (33) 420 (34) 414 438 (35) 223 381–382 (37) 434–435 (38) 468 507
– a párton belüli demokrácia (37) 317–318 430 434–435
– pártfegyelem; nevelés a pártban (28) 209–210 282 (29) 411–413 610 (34) 254 394–395 (35) 239 390 (36) 25 400–401 549 (37) 430 435 (38) 83 90–91 440 511
– kritika és önkritika (29) 580 (34) 88 409–410 417 (35) 352 (37) 318 434–435 (38) 20 32 36–38 89 115 504 511 (39) 324–325
– harc az ideológiai és szervezeti egységéért (33) 570–572 (34) 149 152–153 298 425–426 (35) 352 360–361 381–382 (36) 24–25 155–156 160 299–300 319 324–325 329 331–332 335 347 (37) 233 517–518 (38) 18–19 86–89 (39) 323–325 328–329 360–361
– harc a reformizmus és opportunizmus ellen (34) 88 100–101 120–125 382 386–403 413–417 421–422 425–427 438–439 (35) 206 246–247 311–313 360–361 420–421 (36) 235 281 319 324–325 329 331–332 347 671 (37) 225–226 427 429–430 445 (38) 121 403 (39) 317 323–325 327–329 360
– harc a szektásság és a dogmatizmus ellen (32) 557–559 609 658 (33) 570–572 (34) 310 471–472 (36) 585–586 593–594 (37) 310 (38) 97 415–416 (39) 240 301–302
– legális és illegális tevékenysége (33) 347 (34) 438 (35) 206–207 (36) 470 (37) 352 355–356
– agitációja és propagandája (28) 212 (31) 562 (33) 322 570–571 (34) 45 325 (35) 206–207 209 374 (36) 23–24 104–105 400–401 502–504 507 647–648 (37) 28–29
– sajtó- és kiadói tevékenysége (33) 569–570 (34) 45 53–54 280–281 382 415–416 (35) 169 318 366 371 402 (36) 597–598 (37) 17 166 170 (38) 290–291 373–374 511–512 529–530
– és szakszervezetek (34) 123 (35) 110 112 380–381 (36) 263 (38) 482
– és agrárkérdés (27) 294 (32) 372–373 661 672 (33) 411 636 (35) 185 (36) 254–255 260 262–263 390 425–426 (37) 352 358 372 438 (38) 207 (39) 288 303 306–307 315 323–324 360 376

Propaganda (27) 3 387 (28) 35 212 549 (33) 424 570–571 (34) 45 258 (35) 206–207 231 (36) 400–401 502–504 507 541 647–648 (37) 28–29

Prosperitás, gazdasági (28) 30–31 47 127 135 185–186 474 486 548 (29) 216 (35) 392 (36) 25 86 427 463
– hosszú gazdasági prosperitás hatása a munkásosztályra (29) 199 218

Prostitúció (38) 546–547

Protekcionizmus *lásd* Védővámok, védővámpolitika

Protestantizmus (29) 20–21 26–27 (34) 238 (35) 152–153 (36) 496 (37) 474 (39) 94
– *lásd még* Reformáció

Protoplazma (36) 318

Proudhonizmus (27) 55–56 280–285 287 289–294 306–307 428–438 (29) 442 (31) 217 524–525 540 (32) 579–580 (33) 318–319 621–622 643 (35) 351–352
– társadalmi forrásai (27) 37 60–61 100 144 290–292 294 296 436–438 (28) 531 (31) 525
– Proudhon filozófiai forrásai és nézetei (27) 291 296–297 306–307 348 428–438
– Proudhon gazdasági elméletei (27) 37–38 44–45 70 281–285 287–294 348 428–436 (28) 531 (29) 81 548 (31) 569 (36) 167

– Proudhon az államról (27) 281–282 285 287 297 (37) 285
– és nemzeti kérdés (31) 223–224
– *lásd még* Internacionálé, I.

Puccs (36) 159 326

Quesnay Gazdasági táblázata *lásd* Gazdasági táblázat

Rabszolgakereskedelem (30) 279 (36) 58
– Careynél (28) 250–251

Rabszolgaság
– és nagyipar (27) 434–435
– az indiai faluközösségben (28) 252
– a régi Rómában (28) 414
– az Egyesült Államokban és az európai országok gyarmatain (27) 434–435 (28) 250–251 (30) 7 134 279 553 574 (32) 661 (34) 355 (36) 58 77
– Carey a rabszolgaságról (28) 250–251

Rabszolgatartók (36) 194

Rajna-tartomány (27) 3–5 (29) 32 34 (30) 40 (33) 467
– ipara (27) 4 (30) 40 (33) 467
– munkásosztálya és munkásmozgalma (27) 4–5 (29) 24–25 44 (30) 384 (32) 634–635
– burzsoáziája; polgári liberális mozgalma (27) 24 105 374–375 (31) 137–138 (36) 230

Reakció (politikai) (30) 289 (32) 227 (33) 76 (34) 495–496 (37) 165 402–403

Realizmus (a művészetben) (29) 568 579 (37) 38–40

Reflexió (33) 640

Reformáció (29) 20–21 578 (35) 153 (37) 266 (38) 255 (39) 479

Reformizmus (a munkásmozgalomban) (31) 519 (34) 100–101 122–123 386–387 394–403 (35) 380–381 420–421 (36) 575 671 (37) 225 344 (39) 8
– társadalmi gyökerei (29) 337 (32) 345 (34) 387 401–402 422 426 (35) 246–247 (36) 55–56
– *lásd még* Fábiánus Társaság; Lassalleanizmus; Munkásarisztokrácia; Opportunizmus; Posszibilizmus; Proudhonizmus

Reformliga (Reform-League) (Anglia) (31) 80–81 96 106 116 157 190 192 238 370 374 489 491 500 584 (32) 198 274

Rendek (27) 429 (28) 361–362 (37) 148–151 (39) 196

Rend, társadalmi (27) 429–430 (30) 161 (39) 98
– *lásd még* Alap és felépítmény

Republikánus Párt (Amerikai Egyesült Államok) (38) 240

Részvénybankok (29) 205–206 (34) 368–369

Részvények (28) 70 (35) 147 302 404 (37) 478–479
– részvényszédelgés (példák) (29) 32 34 65 67 111 127 196 213 224–226 234
– Proudhon a munkások részvényszerzéséről (27) 45

Részvénytársaságok
– fejlődése a kapitalizmusban (28) 70 (29) 72 205–206 224–226 (30) 639–640 (34) 50 355 368–369 (35) 147 302
– a részvénytőke mint a tőke legfejlettebb formája (29) 292 (35) 147
– mint a burzsoázia felesleges voltának bizonyítéka (35) 302
– és bankok (29) 127 224–226 (37) 478–479
– és vasutak (30) 639–640 (34) 355 368–369 (35) 147 302
– és állam (31) 134 137 (35) 302

Robotmunka (36) 195

Róma (ókori) (27) 294 355 (28) 414 (30) 154 (36) 231

Románia (33) 193–194 (34) 262 269 275 313–314 (37) 5
– *lásd még* Munkásmozgalom Romániában

Rövidített munkaidő (29) 210 233–234 248 265 271 299 (31) 270 275 (32) 288 308

Saint-simonizmus (27) 32–33 (33) 319 (39) 387–388 408

Sajtó
– a lapok vezetési módszerei és szerkesztési elvei (27) 384–385 387–388 (30) 541 (35) 169–170
– polgári sajtó (32) 374 (33) 193 289 (34) 203–204 (35) 70–71 (38) 290–291 (39) 390
– – a Reuter hírügynökség (30) 43 513–514

Sajtó
– proletár sajtó (33) 569–570 (34) 280–281 415–416 (35) 169 318 366 371 402 (36) 597–598 (37) 17 166 170 (38) 290–291 511–512 529–530 (39) 390
– – a pártlap jelentősége (29) 451 (34) 382
– – egy tudományos szocialista folyóirat alapelvei (34) 45 53–54
– sajtócenzúra (27) 389–390
– *lásd még* „Neue Rheinische Zeitung"; „Die Neue Zeit"; „Der Sozialdemokrat"; Újságírás

Schelling filozófiája (27) 394–396

Schiller Intézet (Manchester) (29) 482–483 596–597 (30) 30–31 570–572 596 (31) 16 59 75 87–88 591–596 (32) 25 46 52 97 110 143 353

Schleswig-Holstein (27) 43–44 514 (28) 340–341 (30) 360 621–622 (31) 4–6
– – a schleswig-holsteini kérdés 1863–64-ben (30) 357 360–361 365 367–368 370 390 395 401 403 405 621–622 636

Segédanyagok (30) 254

Sejt
– felfedezése (29) 317 (30) 403
– a sejt előtti ősforma (32) 198–199 (36) 318
– Traube „mesterséges sejtjei" (34) 139 240–241

Skócia (32) 655 (36) 434 (37) 406
– mezőgazdasága és agrárviszonyai (28) 582 (37) 406

Sovinizmus (33) 38 54 (34) 101 473 (35) 251 263–264 393 (36) 525 555–557 (37) 10 42–43 62–63 165 348 378 (38) 157

„Der Sozialdemokrat" (34) 425–426 428–429 (35) 144 158–159 169–170 200 259 300–301 313 (36) 154–155 293–294 312–313 319 335–336 364–365 551

Spanyolország (28) 367 379–380 (33) 203–204 (35) 286
– pamutipara (33) 203–204
– munkásosztálya (33) 203–204 467
– az 1854–56-os polgári forradalom (28) 367 (29) 55
– az 1868–74-es polgári forradalom (32) 152–153 160 162 166 172 178 555 (33) 579
– *lásd még* Munkásmozgalom Spanyolországban

Spekuláció
– összefüggése a túltermelési válságokkal (27) 322 (28) 135 (29) 214
– válságok kitörése előtt (28) 70 106 108 135 (29) 34–35 65 67 196–197
– a polgári állam szerepe (29) 213 225 (39) 209–210
– a tőzsde mint a spekuláció központja (29) 225 (32) 56 58 639 (35) 404–405 407 (37) 478–479 (39) 14
– földtulajdonnal (38) 240–241
– Anglia Kínával folytatott kereskedelmében (27) 322 (29) 339–340

Spontaneitás és tudatosság (39) 61 201 422–423

Statisztika
– a polgári statisztika, annak tanulmányozása (27) 557 (33) 80 (36) 44 199–200 323 375 (38) 190 343
– az általános munkásstatisztika szükségessége (32) 672
– az abszolút földjáradék statisztikai bizonyítása (30) 263–264

Stratégia és taktika
– a proletariátus stratégiája és taktikája az osztályharcban (27) 272–273 (28) 35 (30) 523 (32) 371–373 (33) 322 (34) 121 (35) 251–252 (36) 379 585–586 594 (37) 3–5 233 310–311 316–318 (38) 17–19 174–175 436 438–439 499 512 542 (39) 13 46 87–88 152–153 158–161 187 249–250 264 293 296–297 360–361 406 455
– *lásd még* Munkásmozgalom; Proletárpárt

Súrlódástan (30) 309

Svájc (27) 124 (29) 80–81 224 (30) 167 (39) 97
– társadalmi és államrendje (32) 243–244 (33) 468 (34) 123 396 (36) 434 (39) 210
– a Sonderbund-háború (29) 72 (39) 133 138 296
– demokratikus mozgalom 1848–49-ben (27) 463–465 467
– külpolitikája (29) 85 (37) 193
– porosz–svájci konfliktus (1856–57) (29) 77 79–81 85

Svédország (27) 66–67 (29) 10

Szabadkereskedelem
– és világpiaci konkurrencia (27) 480 (28) 584 (29) 298–299 (30) 213 (35) 301 (36) 276–277 (37) 44 (38) 289 363 (39) 38

– és a gyarmatokkal folytatott kereskedelem (27) 233–234 (28) 584 (30) 213 (38) 362–363
– és az Amerikai Egyesült Államok monopóliuma a gyapottermelésben (29) 299
– és a munkásosztály helyzete (27) 169 (28) 583–584 (38) 58 289
– az Amerikai Egyesült Államokban (37) 44 (39) 38
– Angliában (27) 131–132 168–169 233–234 480–481 492 (28) 25 30 36 259 473–474 476 582–584 (29) 298–299 (37) 315 (38) 362–363
– Németországban (28) 476 (38) 299
– a polgári politikai gazdaságtanban (27) 233–234 (28) 196 250–251 (36) 199
– *lásd még* Gabonatörvények; Manchester-iskola; Védővámok, védővámpolitika; Világpiac

Szabad Konzervatív Párt, német (Birodalmi Párt) (36) 150 157–158 241

Szabadság (27) 297 (34) 123–124

Szakszervezetek
– a munkásosztály harci szervezetei (31) 69 73 438–439 (32) 162 558–559 589 (34) 123 (37) 343 (38) 59
– az Amerikai Egyesült Államokban (38) 310–311
– – *lásd még* Amerikai Munkásszövetség
– Franciaországban (34) 123 (35) 110 112 380–381 (37) 293 471 (38) 457 470 472 487
– Németországban (32) 162 181 344 558–559 (34) 123 (35) 17 194 (38) 17–18 30 181 369 482
– az 1888-as londoni nemzetközi kongresszus (37) 118 126 135 225 462
– *lásd még* Trade-unionok

Szász Néppárt (32) 262 271 287 320 323 326 331–332 334 433 465 609

Szegénytörvény
– Írországban (32) 469–470

Szektásság (a munkásmozgalomban) (32) 162 557–558 609 658 660–661 (33) 318–319 365 376–377 571–572 634–635 638 641 (34) 473 (36) 585–586 593–594 659 696 (38) 97 108
– *lásd még* Anarchizmus; Bakunyinizmus; Blanquizmus; Lassalleanizmus

Személyi kultusz
– a munkásmozgalomban egyes személyiségek körül kialakult kultusz bírálata (27) 182 545–546 (29) 616 (30) 326 336–337 341 353 (31) 45–46 51–52 54 444–446 454 (32) 183 557–559 634 638 (34) 155 303 (35) 419 (38) 89–90 229 (39) 295

Személyiség
– szerepe a történelemben (27) 178 (29) 577–578 (33) 202 (35) 217–218 432–433 436 (37) 454 (39) 201
– szerepe a forradalmakban (27) 178 (36) 307–308
– szerepe a polgári társadalomban (29) 315 536–537
– szerepe a munkásmozgalomban (35) 217–218 432–433 436
– szabad kibontakozása a szocializmusban és kommunizmusban (39) 189
– *lásd még* Tekintély

Szent Szövetség (28) 9 382–386 473 (35) 250 (37) 4–5 (39) 87
– újjászületése (30) 87 90 141–142 315–316 367–368 403 406 622 636

Szépirodalom *lásd* Irodalom

Szerbia (32) 461 (34) 11 18 (35) 261–262 (36) 544 554 556

Szerb–török háború (1876) (34) 18 25 224

Szerelem (29) 506–509 (31) 513–514

Szerződések és egyezmények (nemzetközi)
– politikai menekültek kiadatásáról (36) 278
– bűnözők kiadatásáról (32) 486–487 694–695
– *lásd még* Hármasszövetség; Három császár szövetsége; Orosz–francia katonai egyezmény (1892); Szent Szövetség

Szicília (28) 426

Színház (29) 577 (39) 118

Szkeptikusok (29) 521 (30) 598

Szlávok (29) 21 26–27 339 (34) 224 (35) 253–254 259–261 (36) 544 555 (37) 5

Szociáldemokrácia, német
– Szociáldemokrata Munkáspárt (eisenachiak) (1869–75) (32) 347 648 665 (33) 353 445–446 563–564 569–572 (34) 120–125 129–130 152–153 508–509

– Szociáldemokrata Munkáspárt (eisenachiak)
– – harca a lassalleanizmus ellen (32) 375 502 (33) 445 563–564 569–572 615 (35) 352 360
– és a német–francia háború és a Párizsi Kommün (33) 37–41 61–62 123 144 148 151 157 163 232 257 332 (34) 77 (38) 480
– a gothai egyesülési kongresszus; a Németországi Szocialista Munkáspárt megalapítása (1875) (34) 51 119–125 130 149–153 155 280–281 297–298 310 398 409 507–508 (35) 352 (36) 23–24 (37) 271 473 517–518 (38) 21 70 86–89
– – a gothai program (34) 120–125 129–130 149–150 152–153 310 507–508 (35) 372 419 (36) 155 (37) 518 (38) 21 85–89
– a Németországi Szocialista Munkáspárt a szocialista-törvény kibocsátásáig (1875–78) (34) 10–11 51 120–125 149–155 280–281 297–298 310–311 489–491 509–510
– a Németországi Szocialista Munkáspárt a szocialista-törvény idején (1878–90) (34) 103 362 378–379 387 414–417 421–422 425–427 437–439 442–443 469–470 509–510 (35) 87 113 159–160 169–170 205–207 219–222 246–247 300–301 311–313 318 341 346–347 401–403 420–421 (36) 23–25 27 33 36–37 54–55 57 85–86 104–105 122 138 154–156 159–160 175–176 178 203 216 219 228–231 234–236 239–242 244 251–252 267 291 294 299–300 313–314 319 324–325 329–332 335–336 342–343 356 376 424 576 613–614 616–617 621 626 701 (37) 46–47 184 205 282 295 312 339–340 358 371–372 375 386 427–430 434–435 473 (38) 21 32
– – harc a jobboldali opportunizmus ellen (34) 62 88 100–101 103–104 297–298 375–376 378–379 381–382 386–387 390–403 407–410 414–418 425–429 437–439 471 (35) 239 246–247 259 297 311–313 338–339 359–360 367 372 420–421 (36) 23–24 33 57 86 132–133 154–156 159–160 175–176 178 186–187 216 251–252 267 281 291–294 299–300 311–313 319 324–325 329 335–336 342–345 347 376 462 473 478 525 617 701
– – az anarchista Most-csoport (34) 101 104 373–374 376–379 386–387 406–407 429 437 442 471–472 (35) 159 282 301 420 (36) 10 215–216
– a Németországi Szociáldemokrata Párt a szocialista-törvény bukása után (1890–95) (37) 473–475 493 501 (38) 17–18 23–26 30–31 38 45 90 152 158 167 171 175 178–181 185 188–189 194 200 206–207 211 223 228–229 278–279 286 367 436 444–448 450 482 511–513 522 527–529 535–536 542 558 (39) 26 98 128–129 264 288 303 317 323–325 327–329 331 333–334 357–361 416 419–421 447–448 455
– – az erfurti program (38) 9 20–21 25–26 28–29 31–32 36–37 85 121 125 151–152 158 174–175 178–180 185 228–229 283
– – harca a jobboldali reformista erők ellen (37) 445 473 (38) 122 178 180 185 194 211 228–229 403 440 483 504 (39) 323–325 327–328 331 333–334 357
– – az „Ifjak" anarchisztikus csoportja (37) 427 429–430 434–435 439–441 444–445 473 482–483 (38) 178 180 182 185 188 194 200 211–213 265 436 450–451 483
– választási taktikája, választási harca (32) 480 665 (33) 592 596 598 623 (34) 238 240 245 365 426 442 497 (35) 219–222 300 (36) 54–55 149–150 159–160 178 208 215–216 228–230 234–235 239 241–242 244 376 613–614 616–617 621 626 (37) 339–340 348–353 355–356 372 375 467 (38) 139 141 212 521 (39) 52 70 74–75 83–84 89 448
– parlamenti tevékenysége (33) 215 234 430 (34) 77 80 268 325 340 373 378–379 394–397 409 414–415 419–421 438 489–491 (35) 169–171 205–206 222 247 259 313 402 427 (36) 23–25 159–160 216–217 229 234–235 251–252 254–255 260–263 267 291–293 319 329 342 390 397 424–426 462–463 469 473 478 617 626 (37) 18 22 26 29–30 (38) 91 222 225 279 546 (39) 13–15 26 32–33 39–40 185 331 358–359 361 382 384 420–421 448
– sajtó- és kiadói tevékenysége (33) 207 231 246 534–535 548 569–570 (34) 10–11 16 51 88 90 100–101 150 153–155 196–199 216 219 246 281 283 298 300 381–382 385–386 388–397 407–409 413–418 425–429 466 (35) 169–

170 199–201 205 259 300–301 318 (36) 154–155 175–178 235–236 293 313 319 336 364–365 551 647–648 (37) 369 467 (38) 42 114–115 386 511 529–530 533–534 (39) 129 140–141 160 164–165 263 323 328–329 395–396 401 405 414 447 449 455 462–465
– és parasztság (34) 245 (36) 254–255 260 262 390 425–426 (37) 352 372 (38) 139 141 521 (39) 84 288 303 317 323–324 328 360
– és a polgári pártok (34) 442–443 490–497 (36) 149–150 158–159 234 614 (37) 340 (38) 288–289 (39) 70 83–84 89 124–125
– és a hadsereg (36) 254 256 (38) 156 170–171 259 262
– és a forradalom kilátásai Németországban (36) 254–256 391 (38) 156–158 171 179 183 240
– és az európai háborús veszély (34) 427 (35) 263–264 393 (36) 391 (38) 156–158 170–171 179 183–184 240 491 (39) 88
– szerepe a nemzetközi szocialista mozgalomban (33) 596 (34) 121 (36) 36–37 215–216 228–230 621 (37) 211–212 375 467 (38) 18 156–158 182–183 512 514–515 (39) 84–86 121–122 183 249–250 421
– és más országok munkásmozgalma (34) 415 (35) 100 105 314 318 362–363 365–367 370–371 374 379–380 (36) 138 244 331 366 420 428 445–446 449 460 473 478 (37) 50 118–119 211–212 225–226 271 (38) 182–183 214–215 231 480–481 485 504–505
– *lásd még* Általános Német Munkásegylet; Német Munkásegyletek Szövetsége

Szociáldemokrácia, osztrák (37) 110 (38) 117 (39) 224–225 416
– a nyolcvanas és kilencvenes években (37) 243 312–313 (38) 117 274–275 (39) 118 121–122 129 131–134 136–138 158–160 195–196 215 219 263–264 348 416
– harc a választójog kibővítéséért (39) 131 133–134 136–138 144 195–196 208 215 224–225 264 432
– sajtója (38) 275 (39) 263–264 334 346 348 364–365 390–391 432

Szociáldemokrata Föderáció (Social Democratic Federation) (Anglia) (36) 216 224–225 243 257–259 266–269 288 377 404–408 415 420–421 431 439–441 443–445 463 467 469–470 482 508 533 567–568 571 576 619 628 634 643 645 654 660 678 703 (37) 49 125 131 156–157 173 193 195 215 218 228 235 240 245–246 249 266–267 280 385 387–388 392 (38) 26–27 29–30 45 63–64 76 94–97 131 137 247 250 286 296–297 303–304 322–323 370 397–398 407 415–416 419 432 439 466 468–469 (39) 7–9 55 70 212 227 232 240 271 277 283–284 286–288 302 327 446 496
– balszárnya (36) 406–407 (37) 173 177 280–281 389 (38) 26 29–30 250 397–398 448 453 455–456 464 468 (39) 52 302
– és a II. Internacionálé (37) 156–157 173–175 177 195 215 224–226 228–229 232–233 235 243–246 248–249 258 266–267 (38) 137 145–146
– *lásd még* Demokrata Föderáció

Szocialista Liga (Socialist League) (Anglia) (36) 257–259 266–269 288 299 353 415 431 467 470 478–479 482 486 508–509 533 567 571 576 598 628 637 640 643 645 654 657 659 662 671 678 703 (37) 49 156 191 206 249 385 (39) 21

Szocialista világkongresszus (Chur, 1881) (35) 219

Szocialista világkongresszus (Gent, 1877) (34) 281 286–287 290–291

Szocializmus (elméletek és áramlatok)
– a Marx előtti szocializmus (28) 548 (32) 661 (34) 124 154–155 380 (36) 133 173–174 211 228 232 447 549
– az utópikus szocializmus (27) 21–22 387 437 (31) 525 (32) 661 (34) 154–155 298 (36) 211 447
– *lásd még* Owenizmus; Saint-simonizmus
– az „igazi" szocializmus (27) 36–37 42 53–61 69–70 72 263 (34) 47 (36) 281 329 (37) 112–113
– – kispolgári lényege (27) 55 61 70 (36) 281 329
– – ellentéte a kommunizmussal (27) 54–57 438
– a kispolgári szocializmus (27) 37–38 244 290–291 437–438 (29) 548 (31) 524–525 (34) 47 428 472–473 (35) 185–186 (36) 86 226 324–325 329 335 345 347 484 508 630

Szocializmus
– a német vulgáris szocializmus (34) 47 428 (36) 86
– a reakciós szocializmus (36) 118
– a katolikus szocializmus (32) 149 557 588 (34) 238 (35) 225
– az angol szocializmus (27) 416 (34) 154 (36) 133 173–174 (39) 8 52 224 416
– a francia szocializmus (27) 244 416 (29) 548 (34) 123–124 154 472–473 (36) 228 378–379 391 464 508 630 (39) 40 113
– *lásd még* Államszocializmus; Katedraszocializmus; Kommunizmus, tudományos; Kommunizmus, utópikus; Proudhonizmus; Utópizmus

Szocializmus és kommunizmus
– fő vonásai tudományos előrejelzésének lehetősége (36) 429 (39) 189
– lényege és célja
– – a közös emberi tevékenység tudatos megszervezése (32) 10 (35) 143
– – a társadalmi és gazdasági fejlődés tervszerű jellege (35) 143
– – a bérmunka és a kizsákmányolás felszámolása (34) 122–123 (36) 341
– – az osztálykülönbségek felszámolása; az osztály nélküli társadalom felépítése (28) 479–480 (32) 265 (33) 488 507–508 643 (34) 123 (36) 91 (39) 189
– anyagi előfeltételei (32) 529 (34) 380 (35) 150–151 (36) 253 (38) 60–61 124
– – a részvénytársaságok mint a szocializmusba való átmenet előkészítésének formája (29) 292 (35) 147 302
– – az államosítás (34) 324 (35) 301–302
– a proletárforradalom és a proletárdiktatúra szükségszerűsége (33) 399 488 507–508 643 (34) 123 (36) 9–10 (37) 316 438
– a kapitalizmusról a szocializmusra és a kommunizmusra való átmenet időszaka (36) 426 (37) 437–438 (38) 124
– – a „szocialista társadalom" állandó fejlődése (37) 426 437
– – az átmeneti időszak esetleges gyakorlati hibái (28) 548–549 (38) 124
– a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése; a termelési eszközök társadalmi tulajdona (27) 56 (32) 10 672 682 (33) 372 643 (35) 217 302 (36) 262 425–426 (37) 437–438 (38) 184 207 (39) 100 284 286–287
– – a szocialista állam mint a termelési eszközök tulajdonosa (36) 426
– a mezőgazdaság szocialista átalakításának szükségessége és módjai (27) 294 (32) 531 672 (33) 643 (36) 254–255 262–263 390 425–426 (37) 438 (39) 100 288
– termelőerők (31) 459–460
– a tudomány és a technika felhasználása (27) 529 (31) 459–460
– polgári szakemberek alkalmazása (37) 437–438 (38) 184 207
– termelés (31) 459–460 (32) 10 541 (34) 122–123 (35) 143 (37) 437–438
– – szövetkezeti termelés az iparban és a mezőgazdaságban (32) 672 (34) 122–123 (36) 262–263 425–426 (39) 288
– – a termelés szabályozása a munkaidő által (32) 10 540–541
– ipar (31) 459–460 (32) 529 (34) 122–123 (37) 438
– mezőgazdaság és agrárviszonyok (31) 460 (34) 122–123 (36) 254 262 (37) 372
– és földjáradék (27) 150 (30) 257–258 (35) 185–186
– és faluközösség (34) 450–451 (35) 155–156 (36) 544 (38) 363–364
– munka és munkaidő (32) 10 540–541 (39) 98–99
– fogyasztás (31) 459–460 (37) 426
– elosztás (34) 164 (37) 426
– – a munka és a munkaidő elosztása (32) 540–541
– a túlnépesedés lehetősége és a népességszaporulat szabályozása (35) 142–143
– és nemzeti kérdés (38) 182–183
– és állam (32) 661 (33) 372 (34) 123 (36) 9–10 91
– – a szocialista állam mint a termelési eszközök tulajdonosa (36) 426
– – szabad önigazgatás (36) 434
– – népi milícia (32) 18
– – az állam elhalása a kommunizmusban (27) 297 (33) 372 (34) 123 (36) 9 91
– társadalmi és különérdekek (36) 426
– társadalmi egyenlőség (33) 643 (34) 124
– az egyéniség szabad fejlődése (39) 189
– a férfi és a nő egyenjogúsága (36) 341
– a vallás elhalása (27) 387 (34) 511
– *lásd még* Proletárdiktatúra; Proletárforradalom

Szocializmus, tudományos *lásd* Kommunizmus, tudományos

Szofisták (30) 599

Szövetkezetek *lásd* Termelőszövetkezetek

Szövetségi Tanács (Bundesrat) *lásd* Északnémet Szövetség

Sztoikusok (29) 521 523 (30) 598

Sztrájkok és sztrájkmozgalom (32) 359 (34) 374 (37) 394 (39) 136
– mint a munkások osztályharcának egyik formája (32) 359 (33) 322 (34) 374 (36) 470 549–550 (37) 253–254 259–260 267 (38) 83 91–92
– általános sztrájk (37) 394 (39) 152–153 158–159 195–196

Szubjektív és objektív
– a filozófiában (29) 535 (34) 504 (38) 198–199 265
– a politikában (30) 56 522–523 (31) 43–44

Szudán (36) 546

Szükségletek, társadalmi (39) 200

Szükségszerűség
– és véletlen (31) 243 (32) 583 (33) 202 (37) 453–454 (39) 201–202
– és lehetőség (33) 81
– a történelemben (27) 178 429–430 (32) 541 (33) 202 (35) 163 343–344 (37) 453–454 (39) 201–202
– gazdasági szükségszerűség (38) 300 363 459 (39) 201

Tableau économique *lásd* Gazdasági táblázat

Tagadás
– a tagadás tagadásának törvénye (33) 641 (37) 115

Taktika *lásd* Stratégia és taktika

Talajjavítás (32) 469

Talajtermékenység (27) 146–150 (32) 393–395
– természetes talajtermékenység (32) 394 (35) 146–147
– mesterséges talajtermékenység (28) 242 (35) 146
– fokozása a tudomány és az ipar segítségével (27) 146–150 (32) 393–394
– az elektromosság hatása a növényzet fejlődésére (27) 230–231 237–238 241
– a csökkenő földhozamra vonatkozó nézetek (27) 146–150 159–160 (30) 256–257 263–264 (32) 41 389–391 393–396
– *lásd még* Földjáradék

Találmányok (27) 432–433 (30) 309 (32) 467 (36) 196

Társadalom
– mint az emberek kölcsönös tevékenységének terméke (27) 400 429
– és termelési mód (36) 166–167 300
– és állam (38) 277–278 474–475
– az emberi és az állati társadalom lényeges különbsége (34) 163–164
– osztálytársadalom (28) 479–480
– társadalmi formák (27) 429–430
– *lásd még* Viszonyok, társadalmi

Társadalom, polgári *lásd* Kapitalizmus

Társadalomalakulatok
– tanulmányozásának szükségessége (37) 426–427
– *lásd még* Feudalizmus; Kapitalizmus; Ősközösség; Rabszolgaság; Szocializmus és kommunizmus

Tartalékhadsereg, ipari *lásd* Munkanélküliség

Tartalom és forma (30) 586–587 (31) 320 (32) 71–72 (39) 93–94
– a természet és a társadalom törvényeiben (32) 541
– a filozófiai rendszerekben (29) 535 (38) 199 265

Technika (technológia)
– története (30) 307–310
– és termelési mód (36) 166 (39) 200
– és társadalom (39) 200
– haladásának haszonélvezői a kapitalizmusban (36) 196
– és tudomány (39) 200
– a hadiiparban (29) 182 (31) 229–230 241 (37) 340 (38) 459
– gyermekek műszaki oktatása (34) 450
– proletárforradalom és műszaki szakemberek (37) 437–438 (38) 184 207
– a szocializmusban és kommunizmusban (27) 529
– *lásd még* Gép, gépi berendezés; Nagyipar; Termelési eszközök

Tekintély (33) 351–352 358–360 373 470
– a vezetők tekintélye (33) 351–352 373 423 (34) 303
– *lásd még* Személyiség

Teleológia (29) 498 (30) 553

Tengeri jog, nemzetközi (30) 202–203

Teológia (39) 94–95
– *lásd még* Vallás

Tér
– és mozgás (33) 78

Termelés
– anyagi termelés mint a történelem döntő tényezője (27) 435 (36) 166 (37) 453 478–481
– és osztályok (28) 479
– mint az emberi és az állati társadalom közötti lényeges különbség (34) 163–164
– történeti fejlődése (34) 164
– társadalmi szabályozása (32) 10 540–541
– a kapitalizmusban (31) 460 (32) 10 541
– a szocializmusban és kommunizmusban (31) 459–460 (32) 10 541 (34) 122–123 (35) 143 (37) 437–438
– *lásd még* Túltermelés

Termelési ár (31) 306 (32) 71 (34) 444

Termelési eszközök
– meghatározó szerepe (31) 229 (36) 166–167
– uralma a termelő fölött (36) 166–167
– elválasztása a közvetlen termelőtől a kapitalizmusban (35) 155 (36) 167
– fejlődése a kapitalizmusban (28) 31 (31) 459–460 (34) 368 (35) 151 (38) 459
– a szocializmusba és kommunizmusba való átmenet idején (31) 459–460 (32) 682 (35) 217 (36) 426 (38) 184
– *lásd még* Gép, gépi berendezés

Termelési költségek (31) 306 (32) 69 (36) 195
– és az áruk értéke (27) 293 (31) 569 (32) 69 71 (36) 195
– és újratermelési költségek (27) 293 (32) 391
– a mezőgazdaságban (27) 146–150
– Proudhonnál (27) 37 285
– *lásd még* Ár, árképzés

Termelési mód
– általános jellemzése (27) 429–430 (30) 308–309 (36) 211 (39) 200
– a földtani feltételek és az ásványi kincsek befolyása (31) 253
– az ősközösségben (35) 117
– a polgárit megelőző termelési mód (29) 295
– feudális termelési mód (27) 430
– tőkés termelési mód *lásd* Termelési mód, tőkés
– átalakítása a szocializmusra és kommunizmusra való átmenet idején (33) 372
– *lásd még* Termelési viszonyok; Termelőerők

Termelési mód, tőkés
– általános jellemzése (27) 431–438 (28) 129 (32) 391 682 (34) 164 368–370 (35) 150–151 155 (36) 25 166–167 (38) 459–462 (39) 422–424 427 437
– keletkezése (27) 429–430 (36) 194
– ellentmondásai (31) 459–460 (34) 164 (38) 460–462
– polgári közgazdászoknál (28) 479–480 (31) 460 (34) 36–37 504 (35) 185–186 (36) 211
– *lásd még* Anarchia (a tőkés termelés anarchiája); Tőke; Tőkés; Tőkésosztály; Válságok, gazdasági

Termelési viszonyok (39) 200
– a termelőerők és termelési viszonyok kölcsönhatása (27) 429–436 (32) 540–541
– – a termelőerők és termelési viszonyok ellentmondása (27) 430 (31) 459–460 (34) 164
– *lásd még* Alap és felépítmény; Gazdaság és politika; Tulajdon

Termelőerők
– mint a történelem terméke és alapja (27) 429–430
– a termelőerők és termelési viszonyok kölcsönhatása (27) 429–436 (32) 540–541
– – ellentmondás a termelőerők és a termelési viszonyok között (27) 430 (31) 459–460 (34) 164
– és társadalmi viszonyok (29) 182 (36) 166
– termelési eszközök és munkaszervezés (31) 229
– a kapitalizmusban (31) 459–460 (34) 164 (35) 392 422 (36) 437 (39) 146
– a szocializmusban és kommunizmusban (31) 459 460

Termelőszövetkezetek
– munkások termelőszövetkezete a kapitalizmusban (31) 73 439 (32) 404–405 (37) 437
– a mezőgazdaságban; mezőgazdasági munkások termelőszövetkezete (34) 451 (36) 254 261–262 390 425–426 (37) 438 (39) 288

– létesítése államsegéllyel Lassalle-nál (30) 326 (32) 588 (36) 426
– – és az eisenachi program (34) 152
– – és a gothai program (34) 122–123 152
– Proudhonnál (27) 37–38 45 284–285 289 291 293–294
– *lásd még* Szocializmus és kommunizmus

Természet (29) 498 (39) 61

Természetfilozófia (29) 523 535
– Hegelnél (29) 316–317 (31) 460–461

Természettudomány (34) 16 (39) 428
– tárgya (33) 78
– és dialektika (29) 316–317 (31) 298 300 460–461 (33) 78–79 117–118 (35) 110–111
– és filozófia (29) 316–317 (31) 460–461 (33) 78–79 117–118
– a mennyiségi változások minőségiekbe való átcsapásának törvénye a természettudományban (29) 317 (31) 298 300 (38) 199
– és tudományos kommunizmus (30) 553 (34) 160–164
– *lásd még* Biológia; Csillagászat; Darwini fejlődéselmélet; Darwinizmus; Fizika; Kémia; Kozmogónia; Matematika; Orvostudomány

Terminológia
– a tudományos kommunizmus terminológiája (38) 89
– Marxnak a negyvenes években írott műveiben (36) 133–134 (38) 42 52
– a „Tőké"-ben és fordításaiban (31) 302–303 318 (36) 136 423 437
– *lásd még* Fogalmak; Kategóriák

Terror (27) 271 (33) 51 (37) 149–150 307–308

Testvéri Demokraták (27) 61 79 94 177 186–187 192 447

Textilipar (38) 459
– profit a textiliparban (38) 190
– *lásd még* Pamutipar

Toryk (27) 221 (28) 135 215 (29) 8 (35) 316
– *lásd még* Konzervatív Párt

Többistenhit (sokistenhit) (35) 297

Többletmunka (30) 254–255 348 (31) 306 (33) 4
– a feudalizmusban (37) 195

Többlettermék
– a kapitalizmus előtti társadalmi alakulatokban (36) 166 195

Tőke (36) 194 210
– a szó eredete (28) 362
– kozmopolita jellege (29) 213 (34) 369 509 (38) 216
– föld mint tőke (36) 194
– a pénz átváltozása tőkévé (32) 87–88
– elértéktelenedése (27) 293
– fiktív (30) 7 (36) 374–375
– álló (29) 275–278 (30) 257 269–270 (31) 321–326 (32) 79–81
– társadalmi (32) 70–71
– egyéni tőke mint a tőkésosztály összes tőkéjének megfelelő hányada (30) 255–256
– ipari (29) 275–276 (30) 348–351
– állandó (30) 254–257 347–351
– – és profitráta (32) 64
– termelő (32) 71
– változó (30) 254–257 348–351
– forgó (29) 277–278 (30) 257 (32) 79–81 84
– szerves összetétele (32) 70–71
– – a tőke szerves összetételének befolyása a profitrátára (30) 254–256 (32) 71 (39) 425
– a mezőgazdasági tőke összetétele (30) 256–258
– termelési és forgalmi folyamatának elemzése a „Tőké"-ben (29) 528 (30) 257 (31) 307 530 (32) 68
– Proudhonnál (27) 37 45 292
– Rodbertusnál (36) 210
– *Lásd még* Amortizáció, az állótőkéé; Kereskedőtőke; Kölcsöntőke; Pénztőke; Részvénytársaságok; Tőkecentralizáció; Tőkefelhalmozás; Tőkekoncentráció; Uzsoratőke

Tőkebefektetés
– a földbe (27) 146–150 159–160 (30) 258 (32) 174 395–396

Tőkecentralizáció (34) 355 474 (35) 405 (38) 436–437

Tőkeelőleg (előlegezett tőke) (32) 69–71 79–81 84

Tőkefelhalmozás (30) 269–270 (31) 321
– eredeti (35) 155

Tőkekivitel (28) 196 (29) 65 (38) 190

Tőkekoncentráció (34) 324 368–369 (39) 14
– *lásd még* Tőkecentralizáció; Tőkefelhalmozás

Tőkés
– meghatározása (36) 194–195
– cselekedeteinek meghatározó célja (39) 423
– a polgári kormány mint tőkés (29) 213
– személyes fogyasztása (27) 212 215–216 (36) 197
– és földtulajdon (30) 258 (32) 395 (34) 469 (36) 195
– jellemzése a „Tőké"-ben (32) 529 (36) 196–197

Tőkésosztály (30) 255–256 (32) 655 (36) 488–489
– *lásd még* Burzsoázia

Tőkeszámla (27) 215–216

Tőkevándorlás (30) 255–256

Tömegek (37) 427–428
– szerepe a történelemben (27) 436 (34) 511 (35) 247 (37) 149 385–386
– differenciáltsága (36) 35

Törökország (28) 204–205 208–209 214 302 332 335 404 578 (34) 11 13 16 39 41 63 65–66 70–71 83 233 255 274–275 293–294 312–314 316–318 (35) 85–86 129 291 (36) 523–524 546 552 554–557 559
– *lásd még* Keleti kérdés; Krími háború (1853–56); Orosz–török háború (1828–29); Orosz–török háború (1877–78)

Történelem
– törvényszerű jellege (35) 163 (37) 164 454
– objektív jellege (27) 429–430 (36) 379 (37) 453–454 (39) 201–202
– spontaneitás és tudatosság viszonya (39) 61 201 422–423
– az osztályharc mint a történelem hajtóereje (34) 164 403
– tömegek és személyiség a történelemben (27) 177–178 436 (33) 202 (34) 511 (35) 217–218 247 432–433 436 (37) 149 385–386 454 (39) 201
– kontinuitás és diszkontinuitás a történelemben (27) 429–430 (30) 328
– a mennyiség minőségbe való átcsapásának törvénye a történelemben (31) 300
– szükségszerűség a történelemben (27) 178 429–430 (32) 541 (33) 202 (35) 163 343–344 (37) 453–454 (39) 201
– véletlen a történelemben (33) 202 (39) 201–202
– erőszak a történelemben (33) 598 (37) 482 (38) 304 483 (39) 38
– történelmi események ismétlődése (27) 355–356
– a „történelem iróniája" (28) 548 (31) 222 (32) 580 (36) 307–308 384 700 (37) 149 164 (38) 391 (39) 295 319
– materialista tanulmányozásának módszere (37) 402 426–427 (38) 304
– tanulmányozásának jelentősége (32) 49

Történelmi iskola
– a politikai gazdaságtan történelmi iskolája (38) 473–475

Történelmi és logikai tárgyalás (29) 292 296–297 (31) 297 298

Történetfelfogás, idealista *lásd* Idealizmus

Történetfelfogás, materialista (27) 429–438 (31) 398 (34) 163 380 (37) 402 426–427 453–454 478–482 (38) 125 255 304 449 473–474 (39) 93–95 200–202 423
– a társadalom életének anyagi előfeltételei (37) 426
– és forradalmi taktika (36) 307
– Morgannél (36) 108–109 123 140–141
– *lásd még* Alap és felépítmény; Gazdaság és politika; Lét, társadalmi; Osztályharc; Osztályok; Tudat, társadalmi

Történetírás (28) 479–480 (37) 426–427
– proletár (34) 196 198–199 (36) 333 543 (39) 75 202 293
– polgári (27) 74–75 (28) 361–364 476–480 (32) 274 276 437 440 443 584 (36) 435 (39) 202

Törvények
– a társadalom törvényei (31) 307 459 (32) 541 (34) 163–164 (37) 454
– a természet törvényei (32) 541 (33) 78 (34) 163–164 (37) 454
– az ellentétek egységének és harcának törvénye (31) 308–309 (35) 352
– a mennyiségi változások minőségiekbe való átcsapásának törvénye (29) 317 (31) 298 300 (38) 199
– a tagadás tagadásának törvénye (33) 641 (37) 115

– az energia megmaradásának és átalakulásának törvénye (29) 317 (33) 78–79

Törvények, gazdasági
– hatásának jellege (27) 432–433 (31) 459–460 (32) 541 (34) 163–164 (37) 477–482 (38) 264 (39) 426–427
– történelmi jellege (27) 432–433 (31) 459–460
– az értéktörvény (27) 293 (29) 295 (30) 263 (32) 9–10 71 541 (39) 426–428 431 457
– a piaci ár törvénye (27) 150
– a pénzforgalom törvényei (27) 162–163 (29) 295–296 (35) 265
– a munkabért szabályozó törvények (34) 122 (36) 302 679 (39) 427
– – Lassalle „vasbértörvénye" (34) 122 125 152 (35) 278 337–338 (36) 679
– az értéktöbblet törvénye (32) 71
– a profit és az átlagprofitráta kialakulásának törvényei (32) 68–70 (38) 264 (39) 425–428
– a földjáradék törvénye Ricardónál (27) 146–150
– kísérlet a válságok fő törvényeinek matematikai megállapítására (33) 80

Törvényes Nyolcórás Munkanapért küzdő és Nemzetközi Munkásliga (Legal Eight Hours and International Labour League) (Anglia) (37) 395–396 401 (38) 63 76 296 303–304 322–323 565 (39) 65 70

Tőzsde (29) 225 (35) 404–405 407 421 426 (37) 477 (39) 14
– mint a tőkecentralizáció és -koncentráció gyorsítója (35) 405 426 (37) 403 (39) 14
– mint a spekuláció és korrupció központja (29) 225 (32) 56 58 639 (35) 404–405 407 (37) 478–479 (39) 14
– tőzsdeadó (35) 404–405 407
– tőzsdei jelentések (37) 477
– és bankok (34) 367
– és állam (28) 404 (34) 212 (36) 402–403 (39) 250
– és gyarmati politika (36) 58
– és gazdasági válságok (29) 198

Trade-unionizmus (31) 519 (32) 530 (33) 318 367 (34) 315–316 (35) 244 (36) 376–377 485 487 671 (37) 233

Trade-unionok (Anglia) (31) 299 303 339 (34) 374 (35) 221 381 (36) 485 487 (37) 233 444 (38) 59
– céhjellege (36) 376–377 (37) 331–332
– és a munkásosztály politikai harca (32) 412 (33) 534 (34) 374 (36) 86–87 671 697 (38) 432
– és a választójogi reformmozgalom (31) 48–49 491
– és harc a munkanap lerövidítéséért (36) 58 (37) 267 387–388 444 (38) 58 76 94 150 161 359 416 419 432 443–444 446–447 452–455 457–458 (39) 243
– és a termelési eszközök államosításának követelése (39) 284 288
– és munkásarisztokrácia (36) 377 (37) 310 315 385–386
– és reformista vezetőik korrumpálása (33) 458 505 511 534 609 (34) 290 315 (35) 16–17 194 197 (36) 66
– a nyolcvanas és kilencvenes évek új trade-unionizmusa (37) 249 254 267 280 310 315 331–332 343 384–385 387 389 393 444–445 (38) 30 43 76 138 150 161 225–226 359 416 432 443–448 452–453 457–458 563–564
– és az I. Internacionálé (31) 11 37 48–49 81 101 199–200 205 276–277 336 421 423–424 491 512 530 (32) 412 (33) 367 424 578 621 639
– és a II. Internacionálé (37) 173 177 195 211 219 224–225 243–244 246 442 445 466 (38) 145–146 416 419 428 443–448 452–455 457–458 470 472

Tragikum (a művészetben) (29) 567–568 578–580

Trösztök (38) 124

Tudat
– és anyag (39) 426

Tudat, társadalmi (39) 61
– függése a társadalmi léttől (27) 433–436 (29) 292–295 (30) 599 (33) 169 (37) 282–283 426–427 453–455 479–482 (38) 60–61 363 (39) 200–202
– a társadalmi lét és társadalmi tudat kölcsönhatása (37) 282–283 426 453–454 479–482 (39) 201–202
– viszonylagos önállósága (30) 586–587 (36) 532 (37) 453–454 479–482 (39) 201–202
– az ifjúhegeliánusoknál (27) 401

Tudat, társadalmi
– *lásd még* Esztétika; Filozófia; Ideológia (mint hamis tudat); Jog; Osztálytudat; Vallás

Túlnépesedés *lásd* Kivándorlás; Malthusianizmus; Munkanélküliség

Túltermelés (29) 215–216 336 (34) 164
– viszonylagos túltermelés (32) 218
– és hitel (29) 215–216 336
– megállítására tett kísérletek (28) 277 279
– *lásd még* Válságok, gazdasági

Tudomány
– mint az objektív valóság lényeges összefüggéseinek és tulajdonságainak visszatükröződése (29) 292–295 (31) 307 (32) 540–541
– mint felépítmény (37) 481 (39) 94
– és gyakorlat (27) 384 (32) 541 (36) 197 262
– a tudományos megismerés mint folyamat (32) 541 (37) 481 (39) 94 426–427
– a tudomány és a tudományos kritika módszere (29) 258 (30) 600 (31) 178 (32) 174–175 540–541 (33) 417 (35) 422 (36) 57–58 (37) 426–427
– és dialektika (31) 178 (33) 417
– és eszmény (36) 197
– és politika (28) 571 (36) 197 (37) 107
– tudományos felfedezések (kísérletek) (30) 332–335 612
– és technika (39) 200
– a kapitalizmusban (32) 541–542 (35) 208–209 (37) 106–107
– a szocializmusban és kommunizmusban (31) 459–460

Tudományos szocializmus *lásd* Kommunizmus, tudományos

Tulajdon
– a termelési eszközök társadalmi tulajdona a szocializmusban és a kommunizmusban (27) 56 (32) 10 682 (33) 643 (36) 262 426 (37) 437–438
– tulajdonviszonyok és jogi felfogás (30) 585–586
– Proudhonnál (27) 282–284 287 432
– *lásd még* Földtulajdon; Magántulajdon

Új-Guinea (36) 58

Újratermelés
– egyszerű (30) 347–351
– újratermelési séma (30) 347–351
– *lásd még* Gazdasági táblázat
– Smithnél és Ricardónál (30) 347

Újratermelési költségek (27) 293
– és termelési költségek (27) 293 (32) 391

Újságírás (37) 314
– *lásd még* Sajtó

Úrbér (32) 637
– *lásd még* Adók

Urquhartizmus (28) 204–205 276 305 327–328 336 577 (29) 4 32 45 56–57 59 68–69 84 (30) 56 312–313 355 482–483 521–524 (31) 14 275 374 (32) 204 353–354

Utópizmus (34) 16 47 300 396 (35) 150–151 297 (36) 150 190 (37) 112–113

Uzsora, uzsoratőke (27) 290 (32) 467 (38) 191

Üzérkedés (32) 56 58

Választójog (választójogi reformmozgalom)
– a polgári államban (32) 557 (34) 247–248 (35) 413–414 (39) 13 354–355
– – és a munkásosztály (31) 274 447 (32) 665 (36) 377 (38) 60–61 507–508 (39) 13 133 138 143–144 264 296
– Angliában (27) 132 (28) 504 (36) 377 (39) 13 29–30 40–41 219 239 354–355
– Ausztriában (39) 131 133–134 136–138 143–144 152 158–159 161 173 219 224–225 264–265 296 318–319 346 380
– Belgiumban (39) 133 138 152 219 296–297
– Franciaországban (27) 341–342 355–356 358 363–365 (31) 274 (35) 413 (38) 507–508
– Hollandiában (39) 219
– Németországban (31) 65–66 274–275 (36) 377 (39) 264 296

Vallás (27) 374 (30) 395–396 (32) 276–277 530–531
– anyagi alapjai (37) 282 426 453 481 (39) 201
– mint felépítmény (37) 282 426 453 481 (39) 94–95 201
– és állam (27) 374–375 (32) 530–531
– és párt (27) 89 (33) 643–644
– és szektamozgalom (32) 557
– és materializmus (27) 51–52 387
– és ateizmus (33) 643–644 (39) 186
– története (27) 50–52 (28) 232–233 (30) 395–396 635 (35) 118 297 (38) 111

– természetvallás (27) 29 50–52
– elhalásának feltételei (27) 387 (34) 511
– Angliában (30) 325 328 (31) 581–582 (32) 530–531 (33) 101–102 (36) 532
– Hollandiában (30) 369 395–396 635
– Írországban (32) 530–531
– szerepe a Kelet történelmében (28) 233 237–238 242–245 335
– Oroszországban (35) 261
– Szerbiában (35) 261–262
– az ifjúhegeliánusoknál (27) 9–11
– Feuerbachnál (27) 9–10 17 29 50–52 376
– *lásd még* Ateizmus; Deizmus; Egyház; Hinduizmus; Isten, istenek; Iszlám; Jezsuiták; Katolicizmus; Kereszténység; Monoteizmus; Protestantizmus; Reformáció; Zsidók, judaizmus

Válságok, gazdasági
– okai (31) 459–460
– lehetőségei (29) 296
– a szocializmusba való átmenet elkerülhetetlenségének bizonyítékai (31) 459–460 (34) 164 (36) 25
– agrárválságok (29) 211–212 215 (34) 368 460 (36) 386
– pénzválságok (29) 32 65 73–74 209–210 215–216 223 229–230 (31) 214–215 414–415 (34) 367–368 459 (35) 147 249 (37) 477 (38) 222–223 (39) 168
– kereskedelmi válságok (27) 322 336 338–339 492 573 (28) 30–31 474 (29) 72 217 (31) 6 424 459 (34) 139 432–433 459–460 (35) 147
– ipari válságok (28) 206 (29) 212 215 (34) 366 (35) 147 (36) 438 (37) 477 (38) 59–60
– túltermelési válságok (29) 215–216 337 339 (35) 392 (36) 25 376 385–386 427 (39) 427
– krónikus válságok; a válságok krónikus jellege (28) 135 (29) 73–74 199 (34) 355 (35) 392 (36) 376 386 427 433 438 463
– általános és részleges válságok (33) 588
– előzetes válságok (29) 196–197
– közbenső válságok, lappangó válságok (35) 113 249 392 (36) 25 (38) 289
– és a polgári állam beavatkozása (27) 163 (29) 73–74 198 205 211–213 216 224–226 268 (24) 367 (39) 168 170 219
– és ármozgás (29) 196–198 205 208–212 342
– kitörése előtti spekuláció (28) 70 106 108 (29) 34–35 65 67 196–197
– befolyása az értéktöbblet elosztására (39) 427
– befolyása a munkásosztály helyzetére (28) 135 583–584 (29) 199 218 342 (31) 270 (32) 308 (38) 59–60 289 437
– és a forradalom kilátásai (27) 492 573 (28) 106 108 (29) 74 199 238 285 (35) 248 (36) 427
– előrelátása (27) 322–323 336 338–339 492 573 (28) 18 30–31 46–47 106 108 127 185–186 196 205–206 212 283–284 474 490 (29) 34 65 67 195 (31) 275 (34) 355 (35) 113 392 (36) 25 (38) 59–60 147–148 289
– kísérlet a válságok fő törvényeinek matematikai megállapítására (33) 80
– az 1825-ös válság (27) 432
– az 1842-es válság (28) 135 (29) 216 229 (35) 113 392 (36) 25
– az 1847-es válság (27) 110 163 (28) 47 486 583 (29) 198 205 216 234 238 (30) 7 (34) 367 (36) 25 (38) 289
– az 1857–58-as válság (29) 34 65 67 195–199 205–220 223–226 229–230 233–234 238 247–248 268 285 336 (34) 367
– az 1864–67-es válság (31) 214–215 270 414–415 424 (34) 367 (36) 376
– az 1868–69-es válság (32) 218 308
– az 1873–80-as válság (34) 355 358–359 366–368 432–433 459–460 (35) 146–147 392
– az 1882–83-as válság (35) 249 392 (36) 25
– az 1892-es válság (38) 526 529
– az 1894-es válság az Amerikai Egyesült Államokban (39) 219
– *lásd még* Depresszió; Gyapotválság; Ipari ciklus

Váltó
– váltógyakorlat, váltónyargalás (29) 205 208–210 214–216 225–226 285 336 (32) 197 267

Váltóárfolyam (27) 164–166 188–189 (30) 233 (32) 267 (34) 212–213
– névleges és valóságos (32) 254

Vámegylet (28) 123 133 548 (32) 67

Város és falu
– különválása (27) 431
– ellentétének megszüntetése (35) 422 (39) 99–100

Város és falu
– a keleti városok kialakulása (28) 232 237–238
– a középkori város (28) 362–364 (29) 567–568 578–579 (39) 478–479
– város a kapitalizmusban (39) 111 117–118 124–125 129 131
– *lásd még* Bécs; Berlin; Chicago; London; Párizs

Vasutak (33) 351 (34) 368–369
– magán-részvénytársaságok tulajdonában (30) 639–640 (31) 134 137 162 222 (34) 368–369 (35) 147 302
– államosítása a kapitalizmusban (31) 134 137 222 (34) 324–325 (35) 302
– vasúti kölcsönök (32) 639 (35) 147 (36) 396
– és külkereskedelem (34) 369–370
– és bankok (29) 225–226 (34) 368–369 (35) 147 (37) 478–479
– és földtulajdon (34) 369
– és nagyipar (32) 77–78 (34) 368–369 (38) 459 461
– vasúti díjszabás (32) 73 78
– az Amerikai Egyesült Államokban (32) 351 (34) 368–369 (35) 147 (37) 478
– Angliában (27) 208 274 (28) 70 108 547 (30) 639–640 (34) 324–325 368–369 (35) 147 (37) 478–479
– Ausztriában (34) 369
– Belgiumban (34) 368
– Franciaországban (29) 213 224–226 (34) 368–369
– Indiában (29) 395–396 (35) 147–148
– Kínában (36) 463 (38) 461–462
– Németországban (30) 376 (31) 134 137 222 (32) 73 77–78 (34) 324–325 (35) 171 301–302
– Olaszországban (34) 369
– Oroszországban (29) 34 (31) 278 (32) 38 290 639 (34) 206 (35) 99 (36) 396 (38) 459

Védővámok, védővámpolitika
– Anglia ipari és kereskedelmi monopóliuma ellen (28) 250–251 (30) 213 (31) 394 (36) 276 (38) 299 362–363 437
– mint a külföldi piacokért vívott harc eszköze (35) 301–302 (36) 276–277 (38) 362
– iparilag fejlődő országokban (36) 438 (38) 362 460–461
– és a nemzeti piacok túltelítettsége (38) 289
– és a gabonakereskedelem állami monopóliuma (39) 209–210 266
– az Amerikai Egyesült Államokban (28) 89 251 (29) 299 (30) 213 233 (35) 301 (37) 44 (38) 190 311 362 436–437 (39) 51 168–169 219
– Angliában (27) 492 (28) 473–474 476 486 (29) 298–299
– Ausztráliában (30) 213
– Ausztria–Magyarországon (38) 436
– Franciaországban (30) 8 (38) 300 362 (39) 209
– Indiában (38) 362
– Írországban (31) 394
– Kanadában (30) 213
– Németországban (28) 123 133 205 476 (32) 73–78 (34) 365 419–420 (35) 301–302 (36) 276–277 313 (37) 314–315 (38) 138 141 147 299–300 362–363 437 (39) 375
– Olaszországban (28) 474 (38) 362
– Oroszországban (38) 299–300 362 460–461
– Spanyolországban (28) 474 (38) 362
– kérdése a német szociáldemokráciában (34) 394–396 414–415 419–420
– új „Manchester-iskola" (36) 397 426 444
– Careynél (28) 251

Véletlen
– a történelemben (33) 202 (39) 201–202
– szükségszerűség és véletlen (31) 243 (32) 583 (33) 202 (37) 453–454 (39) 201–202

Venstre (dániai liberális párt) (37) 316–317

Verseny *lásd* Konkurrencia

Vezetés
– a gyáron belül (33) 351 373
– egy vasút vezetése (33) 351 373
– a szocializmusban és kommunizmusban (33) 372–373 (34) 164
– az újságok vezetése (27) 385

Világkiállítás
– az 1851-es londoni világkiállítás (27) 168 197 226 234 261 336
– az 1878-as párizsi világkiállítás (34) 368 446

Világnézet *lásd* Dialektika; Idealizmus; Kommunizmus, tudományos; Kommunizmus, utópikus; Materializmus; Szocializmus (elméletek és áramlatok); Történetfelfogás, materialista

Világpiac (27) 431 (29) 339 (33) 204 (36) 25 433 438
– mint a nagyipar szükséges feltétele (27) 434 (37) 478
– a kereskedelmi utak módosulása (28) 237 242–245
– konkurrencia a világpiacon (27) 432 (28) 223 (29) 299 (32) 236 (36) 25 56 86 217 231 252–253 276–277 282 385–386 427 433 438 (37) 44 314–315 (38) 362–363 437 461–462 (39) 38 168 219
– Anglia világpiaci monopóliuma (29) 299 337 (30) 208 213 (32) 656 (35) 335 (36) 25 56 86–87 276 282 385 427 433 438 443 463 (37) 314–315 (38) 362–363 437 (39) 38
– túltelítődése (31) 270 275 (32) 218 (34) 139
– a kaliforniai és ausztráliai aranylelőhelyek jelentősége (27) 322 339 (28) 47 108 (29) 65 199 (30) 212 (36) 25
– és hajózás (36) 463–464
– és vasutak (34) 369 (36) 463
– árumintalopás külföldön (36) 217 276
– *lásd még* Gyapottermelés; Külkereskedelem

Virágzás, gazdasági *lásd* Prosperitás, gazdasági

Viszonyok, gazdasági (29) 292–295 (39) 200–201

Viszonyok, társadalmi
– anyagi társadalmi viszonyok (31) 207 459–460 (32) 540–541
– – és termelőerők (27) 429–436 (30) 308–309
– *lásd még* Osztályellentét; Osztályharc; Osztályok; Termelési viszonyok; Tudat, társadalmi

Visszatükrözés, visszatükröződés (31) 307 (32) 658 (36) 210 (37) 477 480 (39) 94
– a társadalmi tudat mint a társadalmi lét visszatükröződése (27) 51–52 433–436 (33) 642 (37) 426–427 453–454 479–482 (38) 60–61

Vulgáris gazdaságtan
– apologetikus és osztályjellege (32) 541–542 (35) 185–186 393 (36) 196–197 199 427 (37) 106–107 344
– módszerének néhány vonása (30) 578 600 (31) 307 (32) 378 388–392 526 540–542 (33) 4 (34) 33–34 36 63–64 118 (35) 71 185–186 (36) 17–18 197 384 (37) 98–99 108 (39) 407 425–426
– az osztályok „harmóniája" Careynél (28) 250 479 (32) 394–395
– értékelmélete (31) 304 306–307 569 (32) 6 9–10 112–113 540–541 (34) 57–58 63–64 444 (36) 195–196 (37) 8 376 (39) 423–424 428
– az értéktöbblet keletkezéséről (31) 304 306–307 (33) 4
– a profitról (31) 306–307 (32) 72 (33) 4 302 (36) 195–197
– a munkabérről (31) 304 306 (32) 72 (34) 122 145 (36) 195–196
– a földjáradékról (30) 599 (32) 72 378 388–392 (35) 186 (36) 107
– pénzelméletei (27) 162–163 (34) 36 80 (35) 30 (36) 438 (38) 449 (39) 51 168 229
– viszonya a klasszikus polgári politikai gazdaságtanhoz (28) 250–251 479 (30) 599 (32) 526–527 (34) 200 (36) 199 285 427 (37) 106–108 (38) 46
– a ricardói iskola felbomlása (36) 173–174 211 245
– Németországban (30) 599–600 (32) 577–578 (33) 4 (34) 145 (35) 393 (36) 199 384
– és a „Politikai gazdaságtan bírálatához" (29) 363 365–366 (30) 156
– és a „Tőke" első kötete (31) 302–303 314 318 375 559 563–564 569 (32) 6–7 9 28 112 131 522 526–527 537–542 577–578 (33) 4 541 (34) 80 200 444 (35) 71 142 (36) 17–18 118 196–197 243–244 351 (37) 8 98–99 344 376 (39) 159 367
– és a „Tőke" második kötete (36) 18 59 384 563 (37) 8
– és a „Tőke" harmadik kötete (36) 384 (37) 376 (39) 231 407 428
– és a „Tőke" negyedik kötete („Értéktöbblet-elméletek") (32) 540 (36) 244–245
– *lásd még* Katedraszocializmus; Malthusianizmus; Történelmi iskola

Weitlingianizmus (27) 28 32 34–36 61 100 (28) 195 215 337–338 (35) 214 (37) 112–113

Whigek (28) 547 (29) 8 10 350 (39) 391
– *lásd még* Liberális Párt

Zászló, vörös (33) 483 (37) 126

Zene (34) 21 23 187 240 518

Zsidók, judaizmus (27) 392–393 (28) 232–233

Marx és Engels Művei

Az állítólagos szakadások az Internacionáléban
– keletkezése és kinyomatása (33) 343 350 366 381–382 400 405 408 432 435 440
– jelentősége (33) 359 366 375 381 385 432 466 477 (35) 202
– tartalma és részletproblémái (33) 421–426
– terjesztése (33) 396 420 432 454 474 479–480 485
– fordításai (33) 477

A bakunyinisták munkában
– jelentősége (33) 590
– új kiadásai (36) 578 721

Bér, ár és profit
– keletkezése (31) 118–119 121 124

Bérmunka és tőke
– keletkezése (27) 482 (30) 385 481
– terminológiája (38) 42
– újranyomásai (36) 70 167 170 334 (38) 42 52 56 92 116
– fordításai
– – angol (36) 450–451 502
– – olasz (36) 411 413 430 450 534 570 651 (37) 335 461
– – orosz (36) 168

Beszéd a szabadkereskedelem kérdéséről
– kinyomatása (36) 213 226 250
– terjesztése (37) 92 134 (39) 229 231
– fordításai (37) 25 44 51–52 54 56 59 61 (39) 229 231 235 237

A Brentano contra Marx állítólagos idézethamisítási ügyben
– keletkezése és kinyomatása (37) 504 510 (38) 34 52–53 56 67 73
– jelentősége (38) 82

A család, a magántulajdon és az állam eredete
– keletkezése és kinyomatása (36) 108–109 128 131 140–141 143 145–147 152 163 173 175 184 191 213–214
– tartalma és részletproblémái (36) 140–141 225 (37) 452–455
– jelentősége (36) 140–141 503–504
– terjesztése (36) 160 215 219 222–223
– új kiadásai (36) 382–383 457 513 (37) 369 400 422 441 515 (38) 56 83 92 102–103 107 109–110 112–113 116 125 127 130 133 145 161 185 302
– fordításai (36) 153 207 222 233 288 296 304 320–322 327 430 503–504 (37) 3 334–335 (38) 51 62 73–74 82 109 163 308 318 347–348 (39) 83 102 143 148–149 155 194 211 247

Az erőszak szerepe a történelemben
– keletkezése (36) 570–571 721 (37) 14 16–17 19–20 34

Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása
– keletkezése és kinyomatása (34) 10 12 15–18 24–25 30–31 33–36 43 54 66 202 210 221–222 226 233 245 258 260 268–269 274 276 278 281 297 304 311 321 325 375 416–417
– tartalma és részletproblémái (34) 330 (35) 142 (36) 211 318 324 429 (39) 202
– jelentősége (34) 258–259 274 311 330 342 362 416–417 (36) 134 429 451
– terjesztése (34) 329 (36) 168 410 (37) 23–24
– új kiadásai (36) 131 134 138 141–142 151 235 270 273–274 287 317 338 356 358 362 382–383 409–410 429 (38) 530 (39) 150 249
– francia fordítása (39) 148

A filozófia nyomorúsága
– keletkezése és kinyomatása (27) 67 70 72–73 335 (28) 468 (30) 481 (33) 548 (34) 140–141
– tartalma és részletproblémái (29) 384 (32) 393 588–589 (34) 123 (35) 177 185 (36) 77 91 133 173–174 211 447
– jelentősége (27) 72 86 349 (32) 559 (33) 328 (34) 154 428
– terjesztése (27) 92–93 95–96 447 476 (32) 179 182 255 555 580 (33) 328 (34) 501
– új kiadásai (36) 102 107 110 118 122 131 138 633–634 (37) 512 (38) 249
– német fordítása (27) 347 349 517 (28) 468 (33) 548 (36) 69–70 77 118 122 131 133–134 138 142–143 147 163–164 191 202–203 206 208 211 213 218 221 223–224 226–227 230 234 239 272 284
– orosz fordítása (36) 118 122 168 468

Forradalom és ellenforradalom Németországban
– keletkezése és kinyomatása (27) 294 296 298 316 319–320 329 335 352 356–357 569–570 (28) 3 7 13 22–23 29 41–43 53 64 83 86 102 105 118 123 126 445 451 485 500
– jelentősége (28) 22 41–42

A gothai program kritikája *lásd* Széljegyzetek a német munkáspárt programjához

A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés
– jelentősége (27) 400
– francia fordítása (39) 143 148 154

A Kommunisták Szövetsége történetéhez
– keletkezése és kinyomatása (36) 317 333 338 362 364 367 382 439

A Kommunista Párt kiáltványa
– keletkezése és kinyomatása (27) 96 (31) 583
– részletproblémái (33) 562 (34) 123 402 428 496 (35) 185 248 (36) 9 77–78 91 329 585
– jelentősége (27) 100–101 272 (28) 475 548 (30) 358 (34) 150 152–153 428 (36) 20 327
– propagálása és terjesztése (27) 153 536 557–558 (31) 412 488 490 581 (32) 482 (33) 385 415 (34) 158
– új német kiadásai (33) 200 313 348 385 415 435 449 451 465 (36) 70 (37) 389 (39) 24–25 395
– fordításai és idegen nyelvű kiadásai (27) 115
– – tervezett amerikai (34) 172 290 297 410
– – angol (27) 115 557–558 569 (28) 475 (33) 385 415 517 522 (35) 310 (36) 43 618 642 (37) 16–17 19–21 24 27 29 (39) 50
– – cseh (39) 57
– – dán (36) 430
– – francia (33) 385 415 452 517 522 (36) 5 361 370–371 378 380 (39) 273 305–308 349
– – lengyel (38) 269 (39) 3
– – olasz (27) 115 (39) 3 21 45 79
– – orosz (32) 482 (35) 132 243 281 290 324 (36) 43 94 (39) 37 45
– – örmény (39) 320 349
– – román (39) 217
– – spanyol (27) 115 (33) 522

A kommunizmus alapelvei
– keletkezése (27) 90 96

A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez (1850 március) (27) 262 268–269 271–272 553 (29) 510 (36) 333 364 367

A Központi Vezetőség üzenete a Kommunisták Szövetségéhez (1850 június) (27) 514 (29) 510 (36) 333 364 367

A lakáskérdéshez
– keletkezése és kinyomatása (33) 440 449–451 477 534–535 549 (34) 416
– részletproblémái (36) 52
– új kiadásai (26) 510 513 570

Leleplezések a kölni kommunista-perről
– keletkezése és kinyomatása (28) 152 156 174 180 182–184 187 190 195 215–216 219 231 530 541–542 608–609 (30) 455 464 478 515–516
– tartalma (30) 453–454 471 473 515–520 (39) 24–25
– jelentősége (28) 156 187 190 216 282 540–542 609 (30) 462–463 478
– terjesztése (28) 183–184 191 195 201 207–208 211 215–216 234 239 241–242 254 259 289 530 540–542 608–609 (29) 502 (30) 132–133 135 418 440 455 462 478 (31) 132 (34) 113–114 130 158
– új kiadásai (36) 317 333 338 362 364 367 439 (39) 24 434

Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája
– keletkezése és kinyomatása (27) 570 590 (28) 10 27 101 445 449 451 459 462–463 465 467 475 481 487 496 597 599 601–602 (30) 97 121 191 (31) 428 462 471 (32) 246 270–271 273
– tartalma és részletproblémái (33) 198 (36) 52 (37) 454 482 (39) 202
– jelentősége (28) 463 601 (30) 124 (31) 288 (32) 339 361
– terjesztése (28) 53–54 63 104 492 498–499 (32) 152 266 270–271 273–274 333 339 342 346–347 357 422 424 433 492
– fordításai (28) 52 54 114 116 121 123–128 132 601 (36) 65 339 371 380–381 395 430 570 599 609 627 642 (37) 512
– új kiadásai (32) 266 268 312 317 339 342 346–347 362 406 422 424 430 579 593 613 (36) 321

Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége
– tartalma (37) 454 482 (39) 25 202
– francia fordítása (39) 178 184 190 228 305

A Mark
– keletkezése és kinyomatása (35) 118 120–125 343 347 364 374 390 393–394 404 427
– részletproblémái (35) 120 122–123

A munkásosztály helyzete Angliában
– keletkezése és kinyomatása (27) 8 13 20–21

A munkásosztály helyzete Angliában
– részletproblémái (35) 249
– jelentősége (27) 8 14 (30) 328 (31) 169 227 (32) 577 (36) 282
– terjesztése (31) 227 300 (36) 282 694 717–718 (37) 54
– új kiadásai (31) 227 300 (36) 22 108 131 270–271 273 275–276 282 287 412 (38) 259 279–280 324–327 330 335 341 367 434
– fordításai és idegen nyelvű kiadásai
– – amerikai (36) 270 280 282 412 419 430 432 441 450 454–455 476 488 490 502–504 510 584–586 593 600 631 642 647 649 656–658 694 717–718
– – angol (38) 178 185 236 242 244 308–309 325

A német birodalmi alkotmány-hadjárat
– keletkezése (27) 130 485 487 (28) 53

A német ideológia
– keletkezése és kinyomatása (27) 28–29 42 49–50 53 62 66 69–70 406 419–420 422–423 425–427 438 447 (30) 481 (36) 31 37 52 (37) 285
– jelentősége (27) 72 425
– részletproblémai (27) 70

A német parasztháború
– jelentősége (36) 265–266
– új kiadásai (32) 259 263 265–267 286–287 292 295 298 304 308–309 325 362–364 424 430 433 490 (33) 54 107 109 246 534 549 627 (36) 138 142 151 235 265–266 270 362 400 409 412
– tervezett átdolgozása (38) 92 (39) 96 339 445 478–479

A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata
– jelentősége (33) 200–201 (36) 168
– orosz fordítása (36) 168

A Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete
– keletkezése (31) 13 15 19
– jelentősége (31) 15 37–38 424–425 (33) 318 640
– terjesztése (31) 23 28 32 37 40 48 82 112 421 423–424 429 448 583 (34) 141
– fordításai (31) 23 82 444 467

A Nemzetközi Munkásszövetség általános szervezeti szabályzata és ügyviteli szabályzata
– keletkezése és kinyomatása (33) 272 287 292 295 299 310 312 336–337 348 353 355 371 381 402 435 599 621 624
– jelentősége (33) 277 299 324 331 335 390–391 418 420 443 483–484 514 555 621–622 (34) 507
– tartalma és részletproblémái (33) 321 351 418 421–423 483–484 491 522 546 554–555 568 (34) 20 152–153 507
– terjesztése (33) 277 298–299 304 316 333 336–338 371–372 400 402 454 597
– fordításai (33) 272 277 295 298–299 304 310 336–337 353 371–372 381

A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsa a háborúról (Első üzenet)
– keletkezése és kinyomatása (33) 5 9 42 121 125 152
– jelentősége (33) 10 13 31 151
– tartalma (33) 256–257
– terjesztése (33) 9 13 31 121 152 637 640 649
– fordításai (33) 42 125–126 128

A Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának második üzenete a francia–porosz háborúról
– keletkezése és kinyomatása (33) 54 58–59 62 141 148–149
– jelentősége (33) 151 257 (34) 387
– tartalma és részletproblémái (33) 257 (34) 387 (36) 523 529
– terjesztése (33) 64 144 147–149 152 268 637 640
– fordításai (33) 54 144 149–150

A Nemzetközi Munkásszövetség ideiglenes szervezeti szabályzata
– tartalma (36) 594
– jelentősége (33) 318 640 (36) 594

Az orosz cárizmus külpolitikája
– keletkezése és kinyomatása (37) 353 362–366
– jelentősége (37) 391
– fordításai (37) 323 362 364–365

Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig
– keletkezése (27) 297
– jelentősége (28) 476
– új kiadásai (39) 395 401 403 405 443 447 449 455 462 464
– fordításai (28) 475–476 (36) 99

A Pó és a Rajna
– keletkezése és kinyomatása (29) 381–382 385–389 393 397 449 555–557 559 569
– tartalma (29) 555 (30) 483
– jelentősége (29) 381 398 (30) 4 156 535
– terjesztése (29) 398 400–401 406 415 422 449 (30) 131 (31) 289

A polgárháború Franciaországban
– keletkezése és kinyomatása (33) 205 209–210 222–224
– jelentősége (33) 209–210 230–231 304 429 633 643 645
– részletproblémái (33) 661 (34) 303 (36) 77–78
– terjesztése (33) 244–246 272 429 452 637 645 649 656 (34) 342
– új kiadásai (38) 42 52–53 56
– fordításai (33) 231 234 246 270 429 452 637 646 649–650 675

A politikai gazdaságtan bírálatához
– keletkezése és kinyomatása (29) 289 292 334 342 350–351 354 363 365–367 371–373 382 389 391–393 398 401 418 420 428 528 534–535 541–542 547–550 557 561–562 582–586 593 629 (36) 30
– tartalma és jelentősége (29) 292–297 363 365 442 528 547–548 562 (38) 46
– – a bevezetés tartalma (36) 211
– előadásmódja (30) 612 (31) 297–298 300 530
– propagálása és terjesztése (29) 439 442–445 447 449 451 457 467 487 494 582 (32) 244
– hatása (29) 427 467 489 494 592–593 633 (30) 88 321 526 541 562 611–612
– angol fordítása (29) 365 376 379 549 562 584–585 593

A porosz katonai kérdés és a német munkáspárt
– keletkezése és kinyomatása (31) 42–43 45–46 51 53 59 61–62 65–67 72 76 79 287 442 455
– jelentősége (31) 111 216 449–450 455 (32) 156 158
– terjesztése (31) 85 87 90–92 97 99 289 (32) 135

A számkivetés nagyjai
– keletkezése és kinyomatása (27) 156 167 177 (28) 56 58–60 63 65 68 73–74 78 144–145 167 174–175 177 188 201 218 500 527–529 538–539 544
– jelentősége (28) 74–75

Szavoja, Nizza és a Rajna
– keletkezése és kinyomatása (30) 12 19 23 28 34 432–433 489
– terjesztése (30) 40 42 44 50 52 56 58 71 131 514

Széljegyzetek a német munkáspárt programjához
– keletkezése (37) 518 (38) 85–86
– kinyomatása (37) 510 518 (38) 5 9 11 20–21 25–26 28–29 36–37 86 90
– jelentősége (38) 11 20–21 31–32 36–38 42 49 57 85–86 178 229

A szent család vagy a kritikai kritika kritikája
– keletkezése (27) 4 11–12 14 20 351 402 404 (30) 481
– jelentősége (27) 22–23 404 (32) 551–552
– terjesztése (27) 404 410 (31) 285 (39) 126 184 207 218

A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetközi Munkásszövetség
– keletkezése és kinyomatása (33) 74 89–90 504–505 522 529 559 561 566 568 575 579 589 621 625
– jelentősége (33) 568 575 580 590 595 (34) 494 (35) 102 202
– terjesztése (33) 100 579–581 588–589 597 624–625
– fordításai (33) 92 590

A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig
– jelentősége (35) 326 374 (36) 61 378
– részletproblémái (36) 429
– terjesztése (36) 61 454
– új kiadásai (35) 326 343 347 362 368 374 (36) 15 38 61 70 122–123 (38) 42 52 56 92
– fordításai (34) 440–441 (35) 326 343 362 374 (36) 38 68 120 123 207 224 430 434 451 503 (37) 334 (38) 51 178 185–186 236 242 244 249 271–272 274 280–281 308 313 317–318 322 324 359 373 384 438 455 477 554 (39) 50 193 212 217 294 320

A szocializmus Németországban
– keletkezése és kinyomatása (38) 163 171–172 176 182–183 187 194 240 257 283
– jelentősége (38) 179 182–183 257 280 287 395 491
– fordításai (38) 244 246 249 251 257 262 280 296 306 308

A természet dialektikája
– keletkezése (33) 78–79 117 (34) 202 241 278 281 304 416 (35) 110–111 118 357 360

A tőke
– általános jelentősége és célja (29) 541–542 (30) 541
– – mint a munkásosztály és pártja iránti kötelesség (29) 541 548 (30) 612 (31) 515–516 538 557 589
– – mint a burzsoáziára mért csapás (31) 299 412 537
– előmunkálatai és kéziratai
– – az 1857–58-as kézirat (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai) (29) 213 219 239 252 309 350–351 363 379 522 524–525 541 593 625 (36) 30 (39) 25
– A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet *lásd* A politikai gazdaságtan bírálatához
– – az 1861–63-as kézirat (A politikai gazdaságtan bírálatához. Második füzet) (29) 457 467 471 474 479 489 593 633 (30) 13 156 164 184 199 215 217 233 239–240 243 254–258 260 262–264 269–270 292 304 307–310 321 336 344 347–352 419 541 567 578 587 594 609 611–612 (34) 302 (36) 30 107 110 128 130 204 266 288 303
– az 1863–65-ös kézirat (30) 344 352 611–612 (31) 118–119 121 124–125 128 130 133 173–174 412 423 (33) 224 (34) 302 (36) 288 323
– – a második és harmadik kötet kéziratai (35) 441 (36) 20 30 43–44 59 93–94 288 319 323
– – Marx rendelkezése a kéziratokról (36) 3 6 26 40 54
– – Engelsnek a kéziratok kiadásával kapcsolatos tevékenysége *lásd* A tőke – második kötet; A tőke – harmadik kötet; A tőke – negyedik kötet
– a mű felépítésének és kiadásának terve (29) 524–525 542 (30) 419 611–612 (31) 128 130 423 493 530 537–539 (34) 302 (36) 288
– – Marxnak az a szándéka, hogy művét füzetek formájában adja ki (29) 267 289 524–525 527–528 547
– – a mű hat könyvre való felosztásának terve (29) 292–298 525 528 547–548
– – a négy könyvre való felosztás (31) 530
– – a második és harmadik kötet kiadásának terve (31) 268 276 291 557–558 (34) 116 302 354 366–368 444–445
– – Engels a kidolgozás és a megjelentetés szükségességéről (30) 12–13 332 (31) 171–172 316 329 (32) 166
– szerződések és tárgyalások a mű kiadásáról
– – Brockhaussal (30) 184 612
– – Dunckerral (29) 289 527–528 542 547–548 593 (30) 612
– – Meissnerrel (31) 128 130 171 264 268 276 283 287 291 (36) 20 22 81 102 128 130
– a kidolgozás és a kifejtés módszere (29) 298 524–525 541–542 (30) 199 352 541 594 612 (31) 128 178 297–298 300 302 306–307 318 373–374 530 (32) 526–527 (33) 92 417 (34) 302
– – tárgymutatója (34) 170 (36) 204
– együttműködés Engelsszel; Engels segítsége a mű kidolgozásánál (30) 215 240 254–258 262–264 269–270 273 304 307–310 347–351 (31) 153 229 269–270 297–300 304 306–310 316–326 (32) 66 68 79–81 83–84
– – Marx Engels segítségéről és véleményéről (31) 291–292 300 308–310 317 321
– a mű propagandistái (31) 339–340 361 364–366 371 373 375 378–380 384 398–399 401 542 559–560 563 573 588–589 (32) 10 20 22 (38) 467

A tőke – első kötet
– az első német kiadás sajtó alá rendezése (31) 130 153 169 171 173–174 219 227 229 258–259 264 268–270 276 283 287 320 491 493 510 515 529 537–538 540 579 584 (34) 302
– az első német kiadás korrektúrája (31) 268 284 287 291 296–300 302 304 306 308 314–320 328 331 336 346 540 542 547–548
– kutatási tárgya (30) 304 307–310 (31) 121 153 169 173 300 304 306–310 530 538–539 569 (32) 529 (34) 122 444 531 (35) 155–156 248 297–298 (36) 196–197 244 (37) 361 406 482 (38) 460
– Marx a kötet tartalmáról és jelentőségéről (31) 320–321 (32) 9–10 (34) 380
– Engels a kötet tartalmáról (31) 297–298 302–303 314 316 318 328 335 (33) 450 (38) 325

– propagálása és terjesztése (31) 335–336 339–340 346 349–350 354–355 359 373–374 380 382 384–385 390 395 397–399 401 537 554 557–566 569 572 (32) 3 10–11 22 25 36 39 48 112 118 121 124 126–127 129 142 145 147 180 182 293 320–321 323 326 519–520 523–524 532 534 537–538 542 549–550 554 570 578 (33) 98 200 363 417 (34) 501 (35) 84 115 230–231 (36) 8 122 423 503–504 509
– – Engels szerepe a kötet propagálásában (31) 287–288 339–340 354–356 361 364–366 371 375 378–380 382 401 405 558–560 562–565 574–575 (32) 3 5–7 14 21 24–26 28 32 34 36 38–39 46 52 55 58–59 79 81–83 85 87–88 94 100 103–104 115 118 120 127–129 142–143 145 147 180 182 519–520 523–524 680 (33) 268
– – népszerű kivonatai (32) 143 145 320–321 323 326 (34) 10 140 176 243–244 289 380 444 (35) 149 323 (36) 8 10 46 51 60 62 65 80–82 95 99 102 107 119 339 342 422–423 452 503–504 528 618 697 (37) 8 (39) 78
– a „hallgatás összeesküvése" (30) 612 (31) 368 559–560 569 (32) 519 578
– polgári közgazdászok megnyilatkozásai (32) 6–7 9 22 25 28 30 105 112 131 522 526–527 537–542 577–578 667 670–671 (33) 3–4 541 (34) 57–58 80 200 210 243–244 (35) 71 115 230–231 244 (36) 17 118 176–177 196–197 233–234 290 (37) 8 98–99 107 344 375–376 (38) 251 (39) 159 367
– – orosz körökből érkező visszhang (32) 554–555 (33) 474 530 (34) 355 474
– új német kiadásai; ezek előkészítése és megjelentetése
– – második kiadás (31) 350 (32) 83 142 508 540 670–671 (33) 301–303 348–349 352 363 366 381 395 415 435–436 441 449 452 454 460 469 474 477 482 497 544–545 559 661 667–669 671 675 (34) 118 290 297 354 358
– – harmadik kiadás (35) 133 226 228–230 276 357 369 373 398 405 (36) 15 30 33 40 42–44 46 50 54 60–61 65 75 94 475 681 (38) 236
– – negyedik kiadás (36) 475 (37) 263 279 283 293 300 309 311 405 467 513
– új német kiadásai, ezek terjesztése
– – második kiadás (34) 145 290 297 354 358 (25) 132–133 398 (36) 535 (39) 463
– – harmadik kiadás (35) 229 (37) 8
– – negyedik kiadás (38) 11 53 67 73 500
– fordításai és idegen nyelvű kiadásai
– – amerikai (34) 290 297 336 (36) 475 618–619 673 (38) 28 108
– – angol (31) 128 302 310 349 364 557 (32) 549 (33) 92 268 321 545 669 (34) 140 297 (36) 32–33 47 51 54 60 88 101 130–131 135–136 138 142 152 163 207 215 219 266 284 319–320 334 342 385 412 430 436 438 441 450 454–456 459–462 470 472 478 490 494 499–503 506 513 520 528 548 551 563 565 568 570 587 589 596 606 611–612 618–620 622 710–711 (37) 8 105
– – recenziók az angol kiadásról (36) 618–620 622 (37) 8
– – francia (30) 292–293 295 612 (31) 390 540–541 569 572 (32) 23–24 26 266 273 307 388 406 624 677 685 (33) 92 94 96 98 268 321 349 363 366–367 381 415 417 421 436 441 449 452 454 460 469 474 477 482 485 521 530 533 541 544–545 559 561 572 574 576 578 606–608 614 668–669 671 675 (34) 115–116 118 130 135 140 147 170–171 176 200 216 243 290 297 302 354 358 469 501 (36) 43 459 (39) 91
– – a francia fordítás minősége és stílusa (33) 92 94 96 449 452 454 497 533 541 545 574 607 614 671 675
– – lengyel (36) 92 94 (37) 494
– – olasz (33) 530 (34) 290 (39) 78 80 91
– – első orosz (32) 168 171 466 551 554–555 563 (33) 92 224 241 301 320 327 329 349 381 436 452 460 469 474 669 671 675
– – második orosz (34) 354 358

A tőke – második kötet
– keletkezése (31) 321 (32) 79–81 83–84 527 (36) 93–94 (37) 237–238
– kutatási tárgya (31) 307 (32) 68 79 (36) 59 (39) 431
– Engelsnek a kiadással kapcsolatos munkája (36) 3 6–7 15 19 26 30 34 43–44 54 59 93–94 98 110 128 130 142 147–148 161 163–164 167 171 202 207 215 235 266 270 284 287 289 291 294 302 319 321 325 339 363

A tőke – második kötet
– – Engels előszava (36) 118 202–203 227 229 239 285 321 323 325 351 (37) 181
– Engels a kötet tartalmáról és jelentőségéről (36) 98 106 164 325 384 (39) 431
– a német kiadás terjesztése (37) 8
– polgári közgazdászok megnyilatkozásai (36) 18 384 563
– második német kiadás (38) 500 503 524 (39) 79 91 231
– francia fordítás (36) 395 (39) 60 91
– orosz fordítás (36) 66 98 106 283 302 319 323 332 339 351 437 468 (39) 188

A tőke – harmadik kötet
– keletkezése (32) 3–4 63 527 539 630 671 685 (34) 118 172 210–211 (36) 94 319 323 (39) 417
– kutatási tárgya (31) 141 173 307 (32) 3 63–66 68–72 197 527 539 630 671 (33) 530 (34) 118 (36) 243–244 288 319 323 (38) 449 (39) 36 247 362 431–432
– Engelsnek a kiadással kapcsolatos munkája (36) 3 19 30 34 93–94 98 110 128 130 161 266 270–271 284 288 291 294 302–303 319 323 325–326 329 334 336–337 339 348 384–385 400 412 431 436 530 563 611 (37) 8 10 21 44 99 106 110–111 113–115 117 120 127 129 133 137 144–145 172 197 227 237–238 266 279 283 286 293 300 361 367–368 482 514 523 (38) 49 61 80–81 83 92 107 121–122 124–125 130–131 143 152 179 192 198 228 236–237 242 244 249 259 279–280 283 285 295 302 315 361 371 395 449 478 484 488–489 495 498 500–501 503 514 518 523–524 533 542 550–551 558 (39) 24 31 36 48 50–51 54 69–70 91 159 169–170 174 176 179 183 190 192 197 204 206 217 219 225 229 233 235 238 247–249 263 289 305 310 339 424
– – Engels előszava (37) 98 282 (38) 152 236–237 264 (39) 271 289–290 295 318 327 330 362 407 430
– Engels a kötet tartalmáról és jelentőségéről (36) 171 284 288 291 294 302–303 314 323 325 329 563 (37) 237–238 (38) 449 (39) 362 422–424 431–432
– a kötet propagálása és terjesztése (39) 327 331–332 342–343 351 354 378 407 428–429 431
– Engels megjelenteti a 23. és 24. fejezetet (39) 253–254 260–262 362
– Engels kiegészítései (39) 457 478
– polgári közgazdászok megnyilatkozásai (37) 376 (39) 231 407 428–430 449
– angol fordítása (37) 226 238 279
– francia fordítása (39) 91
– orosz fordítása (39) 159 258 367

A tőke – negyedik kötet (Értéktöbbletelméletek)
– keletkezése (30) 352 (31) 128 283 530 539 (32) 540 (34) 302 (36) 30 110 130 204
– Engels a mű kiadásáról (36) 107 128 130 204 266 288 303 (37) 138–139 144 238 265–266 374 510 523 (38) 551 (39) 55 339–340 447 458

Vogt úr
– keletkezése és kinyomatása (30) 15 17–18 20–21 58 70–73 79–82 87–89 92–95 97–99 102–106 113 115 118–119 191 200 204–205 418 420–421 465 496 499 506 511 530 537–540 544–546 647
– tartalma (30) 98 115 420–421
– jelentősége (30) 18–19 72 89–90 114–116 118 124–125 137–138 143–144 160 496 (31) 31 89 356 416 422 478 (32) 62
– terjesztése (30) 89–90 93 110 114 117–121 124–128 131–132 135 139 141 144 147 151 163 186 189 224 496 549–550 562 583 592 (31) 132 (32) 225 244
– fordításai (30) 592

Tartalom

Előszó a harminckilencedik kötethez V

Engels levelei
1893 január—1895 július

1893

1. Engels Filippo Turatihoz. Január 7. 3
2. Engels Maria Mendelsonhoz. Január 10. 4
3. Engels Philipp Paulihoz. Január 11. 5
4. Engels Maria Mendelsonhoz. Január 16. 6
5. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Január 18. 7
6. Engels Louis Héritier-hez. Január 20. 11
7. Engels August Bebelhez. Január 24. 13
8. Engels Maria Mendelsonhoz. Január 24. 16
9. Engels Karl Kautskyhoz. Január 26. 17
10. Engels Hermann Engelshez. Január 26. 19
11. Engels Wilhelm Liebknechthez. Január 29. 20
12. Engels Filippo Turatihoz. Január 30. 21
13. Engels Filippo Turatihoz. Február 1. 22
14. Engels Maria Mendelsonhoz. Február 7. 23
15. Engels Vlagyimir Jakovlevics Smuilovhoz. Február 7. 24
16. Engels August Bebelhez. Február 9. 26
17. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 12. 31
18. Engels August Bebelhez. Február 24. 34

19. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Február 24. 36
20. Engels Paul Lafargue-hoz. Február 25. 39
21. Engels Laura Lafargue-hoz. Február 25. 42
22. Engels a Thomas Cook & Son céghez. Március 6. körül. 43
23. Engels Wilhelm Liebknechthez. Március 7. 44
24. Engels Filippo Turatihoz. Március 12. 45
25. Engels F. Wiesenhez. Március 14. 46
26. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 14. 47
27. Engels Maria Mendelsonhoz. Március 15. 49
28. Engels Henry Demarest Lloydhoz. Március közepe. 50
29. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Március 18. 51
30. Engels Karl Kautskyhoz. Március 20. 54
31. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 21. 56
32. Engels August Radimskýhoz. Március 21. 57
33. Engels Julie Bebelhez. Március 31. 58
34. Engels M. R. Cotarhoz. Április 8. 60
35. Engels George William Lamplugh-hoz. Április 11. 61
36. Engels Franz Mehringhez. Április 11. 62
37. Engels Jules Guesde-hez. Április 14. 63
38. Engels Pablo Iglesiashoz. Április közepe. 64
39. Engels Laura Lafargue-hoz. Április 25. 65
40. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Április 29. 67
41. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Május 17. 69
42. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Május 21. 72
43. Engels Iszaak Adolfovics Gurvicshoz (Hourwich). Május 27. 73
44. Engels Karl Kautskyhoz. Június 1. 74
45. Engels Hermann Bahrhoz. Június eleje. 77
46. Engels Filippo Turatihoz. Június 6. 78
47. Engels Giovanni Domanicóhoz. Június 7. 80

48. Engels Sztojan Nokovhoz. Június 9. 81
49. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Június 13. 82
50. Engels Laura Lafargue-hoz. Június 20. 83
51. Engels Paul Lafargue-hoz. Június 27. 86
52. Engels Paul Lafargue-hoz. Június 29. 90
53. Engels Filippo Turatihoz. Július 12. 91
54. Engels Franz Mehringhez. Július 14. 93
55. Engels Rudolph Meyerhez. Július 19. 98
56. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 20. 102
57. Engels Filippo Turatihoz. Július 20. 104
58. Engels Wilhelm Liebknechthez. Július 27. 106
59. Engels Natalie Liebknechthez. Július 27. 107
60. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Július 31. 108
61. Engels Hermann Engelshez. Augusztus 16. 109
62. Engels Laura Lafargue-hoz. Augusztus 21. 111
63. Engels Laura Lafargue-hoz. Augusztus 31. 115
64. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember 18. 117
65. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 25. 120
66. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember 30. 121
67. Engels Julie Bebelhez. Október 3. 123
68. Engels Hermann Blocherhez. Október 3. 126
69. Engels John B. Shipleyhez. Október 3. 127
70. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Október 7. 128
71. Engels Viktor Adlerhoz. Október 11. 131
72. Engels August Bebelhez. Október 12. 135
73. Engels Paul Lafargue-hoz. Október 13. 140
74. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 14. 143
75. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Október 17. 145
76. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 18. 148

77. Engels August Bebelhez. Október 18[–21]. 150
78. Engels Laura Lafargue-hoz. Október 27. 154
79. Engels Ferdinand Wolffhoz. Október vége. 156
80. Engels Karl Kautskyhoz. November 3. 157
81. Engels Viktor Adlerhoz. November 10. 161
82. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. November 11. 163
83. Engels Paul Lafargue-hoz. November 19. 164
84. Engels Natalie Liebknechthez. December 1. 166
85. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. December 2. 168
86. Engels Hermann Schlüterhez. December 2. 170
87. Engels Hermann Schlüterhez. December 2. 171
88. Engels Karl Kautskyhoz. December 4. 172
89. Engels Paul Arndthoz. December 5. 175
90. Engels Laura Lafargue-hoz. December 19. 176
91. Engels Ludwig Schorlemmerhez. December 19. 179
92. Engels Wilhelm Liebknechthez. December 21. 181
93. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. December 30. 182

1894

94. Engels Paul Lafargue-hoz. Január 3. 185
95. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Január 4. 188
96. Engels Giuseppe Canepához. Január 9. 189
97. Engels Karl Kautskyhoz. Január 9. 190
98. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. Január 10. 192
99. Engels George William Lamplugh-hoz. Január 10. 193
100. Engels Henri Ravéhoz. Január 10. 194
101. Engels Viktor Adlerhoz. Január 11. 195
102. Engels George William Lamplugh-hoz. Január 12. 198
103. Engels Albert Delonhoz. Január 21. körül. 199

104. Engels W. Borgiushoz. Január 25. 200
105. Engels Richard Fischerhez. Február 1. 203
106. Engels Karl Kautskyhoz. Február 13. 204
107. Engels Georg von Gizyckihez. Február 17. 205
108. Engels Eduard Bernsteinhez. Február 22. 206
109. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Február 23. 207
110. Engels Paul Lafargue-hoz. Március 6. 209
111. Engels August Mombergerhez. Március 9. 212
112. Engels Viktor Adlerhoz. Március 20. 214
113. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Március 20. 216
114. Engels Panait Musoiushoz. Március 20. 217
115. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Március 21. 218
116. Engels Viktor Adlerhoz. Március 22. 221
117. Engels Pablo Iglesiashoz. Március 26. 223
118. Engels Benno Karpeleshez. Március 29. 226
119. Engels John Hunter Wattshoz. Április 3. 227
120. Engels Laura Lafargue-hoz. Április 11. 228
121. Engels Filippo Turatihoz. Április 12. 231
122. Engels Henry William Leehez. Április 16. 232
123. Engels egy francia szocialista újság szerkesztőségéhez. Április 24. 233
124. Engels Karl Eberléhez. Április 24. 234
125. Engels Laura Lafargue-hoz. Május 11. 235
126. Engels Filippo Turatihoz. Május 11. 237
127. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Május 12. 238
128. Engelsz Borisz Naumovics Kricsevszkijhez. Május 20. 241
129. Engels Georgij Valentyinovics Plehanovhoz. Május 21. 242
130. Engels Stanislaw Mendelsonhoz. Május 22. 244
131. Engels Georgij Valentyinovics Plehanovhoz. Május 22. 245
132. Engels Borisz Naumovics Kricsevszkijhez. Május 31. 246

133. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Június 1. 247
134. Engels Paul Lafargue-hoz. Június 2. 249
135. Engels Witold Jodko-Narkiewiczhez. Június 5. 251
136. Engels Stanislaw Zablockihoz. Június 7. 252
137. Engels Karl Kautskyhoz. Június 19. 253
138. Engels Karl Kautskyhoz. Június 26[–27]. 254
139. Engels Otto Wachshoz. Június vége–július eleje 256
140. Engels Borisz Naumovics Kricsevszkijhez. Július. 257
141. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 4. 258
142. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Július 5. 259
143. Engels a „Neue Zeit" szerkesztőségéhez. Július 9. 261
144. Engels Karl Kautskyhoz. Július 16. 262
145. Engels Viktor Adlerhoz. Július 17. 263
146. Engels Julius Mottelerhez. Július 21. 269
147. Engels Karl Kautskyhoz. Július 28. 270
148. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 28. 272
149. Engels Filippo Turatihoz. Július 31. 275
150. Engels Viktor Adlerhoz. Augusztus 4. 276
151. Engels Pablo Iglesiashoz. Augusztus 9. és 16. között. 277
152. Engels Eduard Bernsteinhez. Augusztus 14. 279
153. Engels Thomas Clarke-hoz. Augusztus 15. után. 281
154. Engels Filippo Turatihoz. Augusztus 16. 282
155. Engels Paul Lafargue-hoz. Augusztus 22. 286
156. Engels Eduard Bernsteinhez. Szeptember 6. 290
157. Engels Eduard Bernsteinhez. Szeptember 18. 291
158. Engels Laura Lafargue-hoz. Szeptember második fele. 292
159. Engels Karl Kautskyhoz. Szeptember 23. 294
160. Engels Émile Vanderveldéhez. Október 21. után. 296
161. Engels Maria Mendelsonhoz. Október 26. 298

162. Engels Georgij Valentyinovics Plehanovhoz. November 1. 299
163. Engels Karl Hirschhez. November 8. 300
164. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. November 10. 301
165. Engels Laura Lafargue-hoz. November 12. 305
166. Engels August Bebelhez és Paul Singerhez. November 14. 309
167. Engels Eduard Bernsteinhez. November 14. 310
168. Engels Laura Lafargue-hoz és Eleanor Marx-Avelinghez. November 14. 311
169. Engels Karl Kautskyhoz. November 15. 313
170. Engels Eduard Bernsteinhez. November 20. 314
171. Engels Karl Kautskyhoz. November 22. 315
172. Engels Paul Lafargue-hoz. November 22. 317
173. Engels Joszif Nyerszeszovics Atabekjanchoz. November 23. 320
174. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. November 24. 321
175. Engels Wilhelm Liebknechthez. November 24. 323
176. Engels Karpelesnéhez. November 30. 326
177. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. December 4. 327
178. Engels Filippo Turatihoz. December 4. 330
179. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. December 12. 331
180. Engels Viktor Adlerhoz. December 14. 333
181. Engels Witold Jodko-Narkiewiczhez. December 14. 338
182. Engels Laura Lafargue-hoz. December 17. 339
183. Engels Pjotr Lavrovics Lavrovhoz. December 18. 342
184. Engels Paul Lafargue-hoz. December 18. 343
185. Engels George William Lamplugh-hoz. December 21. 345
186. Engels Viktor Adlerhoz. December 22. 346
187. Engels Viktor Adlerhoz. December 27. 348
188. Engels Laura Lafargue-hoz. December 29. 349

1895

189. Engels Emma Adlerhoz. Január 1. 351
190. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Január 1. 352
191. Engels Hermann Schlüterhez. Január 1. 354
192. Engels Karl Kautskyhoz. Január 3. 356
193. Engels Ludwig Schorlemmerhez. Január 3. 358
194. Engels Paul Stumpfhoz. Január 3. 360
195. Engels Pasquale Martignettihez. Január 8. 362
196. Engels Viktor Adlerhoz. Január 9. 364
197. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Január 9. 367
198. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Január 9. 368
199. Engels Viktor Adlerhoz. Január 12. 369
200. Engels Karl Kautskyhoz. Január 12. 371
201. Engels Hermann Engelshez. Január 12. 372
202. Engels Paul Lafargue-hoz. Január 13. 375
203. Engels Friedrich Adolph Sorgéhoz. Január 16. 378
204. Engels Laura Lafargue-hoz. Január 19. 381
205. Engels Paul Lafargue-hoz. Január 22. 384
206. Engels Ferdinand Tönnieshez. Január 24. 387
207. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Január 25. 389
208. Engels Viktor Adlerhoz. Január 28. 390
209. Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz. Január 30. 393
210. Engels Witold Jodko-Narkiewiczhez. Február 2. 394
211. Engels Richard Fischerher. Február 2. 395
212. Engels Georgij Valentyinovics Plehanovhoz. Február 8. 397
213. Engels Hermann Engelshez. Február 8. 399
214. Engels Richard Fischerhez. Február 12. 401
215. Engels Richard Fischerhez. Február 13. 403
216. Engels Julius Mottelerhez. Február 23. 404

217. Engels Paul Lafargue-hoz. Február 26. 405
218. Engels Georgij Valentyinovics Plehanovhoz. Február 26. 409
219. Engels Julius Mottelerhez. Március 2. 412
220. Engels Édouard Vaillant-hoz. Március 5. 414
221. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Március 5. 417
222. Engels Richard Fischerhez. Március 8. 419
223. Engels Werner Sombarthoz. Március 11. 422
224. Engels Konrad Schmidthez. Március 12. 425
225. Engels Karl Kautskyhoz. Március 13. 430
226. Engels Viktor Adlerhoz. Március 16. 431
227. Engels Karl Hackenberghez. Március 16. 433
228. Engels Pablo Iglesiashoz. Március 16. 435
229. Engels Karl Hirschhez. Március 19. 437
230. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Március 19. 439
231. Engels Hermann Engelshez. Március 20. 441
232. Engels Vera Ivanovna Zaszulicshoz. Március 22. 442
233. Engels Karl Kautskyhoz. Március 25. 443
234. Engels Laura Lafargue-hoz. Március 28. 446
235. Engels Karl Kautskyhoz. Április 1. 449
236. Engels Harry Quelchez. Április 2. 450
237. Engels Paul Lafargue-hoz. Április 3. 451
238. Engels Richard Fischerhez. Április 5. 456
239. Engels Konrad Schmidthez. Április 6. 457
240. Engels Stephan Bauerhoz. Április 10. 458
241. Engels Hermann Engelshez. Április 12. 459
242. Engels Krasztyu Rakovszkihoz. Április 13. 461
243. Engels Richard Fischerhez. Április 15. 462
244. Engels Laura Lafargue-hoz. Április 17. 464
245. Engels Ludwig Kugelmannhoz. Április 18. 466

246. Engels Richard Fischerhez. Április 18. 467
247. Engels Stanislaw Mendelsonhoz. Április 23. 468
248. Engels Franz Mehringhez. Április vége. 469
249. Engels Richard Fischerhez. Május 9. 471
250. Engels Franz Mehringhez. Május 9. 472
251. Engels Laura Lafargue-hoz. Május 14. 473
252. Engels Karl Hirschhez. Május 20. 475
253. Engels Karl Kautskyhoz. Május 21. 477
254. Engels a „Rheinische Zeitung" szerkesztőségéhez. Május 22. 481
255. Engels Richard Fischerhez. Május 29. 483
256. Engels Nyikolaj Francevics Danyielszonhoz. Június 4. 484
257. Engels Eduard Bernsteinhez. Június 18. 485
258. Engels Boleslaw Antoni Jedrzejowskihoz. Június 28. 486
259. Engels Filippo Turatihoz. Június 28. 487
260. Engels Paul Lafargue-hoz. Június 29. 489
261. Engels Richard Fischerhez. Június 29. 490
262. Engels Louise Freybergerhez. Július 1. 491
263. Engels Eduard Bernsteinhez. Július 4. 492
264. Engels Filippo Turatihoz. Július 4. 493
265. Engels Antonio Labriolához. Július 8. előtt. 494
266. Engels Eleanor Marx-Avelinghez. Július 9. 495
267. Engels Laura Lafargue-hoz. Július 23. 496
268. Engels Ludwig Sieboldhoz. Július 28. 499

Engels végrendelete

1. Engels 1893 július 29-i végrendelete 503
2. Engels a végrendelete végrehajtóihoz. 1894 november 14. 505
3. Kiegészítés Engels végrendeletéhez. 1895 július 26. 507

Mellékletek

1. Natalie Liebknechthez. 1894 július 1. 511
2. Vera Ivanovna Zaszulics Georgij Valentyinovics Plehanovhoz. 1895 január 1. 512
3. Laura Lafargue Iszaak Adolfovics Gurvicshoz (Hourwich). 1895 július 2. 514
4. Samuel Moore Eleanor Marx-Avelinghez. 1895 július 21. 515

Pótlás

1. Marx Szemere Bertalanhoz. 1853 március 10. 519
2. Marx Bernhard Kraushoz. 1875 szeptember 30. 521
3. Marx Bernhard Kraushoz. 1875 október 20. 522
4. Engels a Bécsi Munkás Művelődési Egylethez. 1892 december 9. 523

Függelék

Jegyzetek 527
Mutató 594
Tárgymutató 647

Képmellékletek

Friedrich Engels élete utolsó éveiben 32/33

Engels a II. Internacionálé zürichi kongresszusa idején (1893 augusztusában). (Jobbról balra: Ferdinand Simon, Simonné Frieda Bebel, Clara Zetkin, Friedrich Engels, Julie és August Bebel, Ernst Schättner, Regina és Eduard Bernstein.) 110/111

Ebben a házban lakott Engels 1894 októberétől élete végéig (London, 41, Regent's Park Road, N. W.) 298/299

A „Tőke" harmadik kötetének címlapja, rajta Engels ajánlása G. V. Plehanovhoz 335

Az „Osztályharcok Franciaországban" címlapja, rajta Engels ajánlása G. V. Plehanovhoz. 453

Engels Laura Lafargue-hoz intézett 1895 július 23-i levelének első oldala 497

Engels Laura Lafargue-hoz intézett 1895 július 23-i levelének második oldala 498

A tengerpart Eastbourne-nál. Ezektől a szikláktól két angol mérföldnyire süllyesztették a tengerbe az Engels hamvait tartalmazó urnát 508/509

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE
A MARXIZMUS–LENINIZMUS KLASSZIKUSAINAK
SZERKESZTŐSÉGE

79/5480 Franklin Nyomda, Budapest. Felelős vezető: Vágó Sándorné igazgató